

VI Конгрес
географа Србије
са међународним учешћем

quo vadis
КУДА ИДЕ

ГЕОГРАФИЈА?

У сусрет новим географским хоризонтима

Зборник радова
Зборник младих истраживача

КЊИГА 2

Универзитет у Београду – Географски факултет
Српско географско друштво

уз подршку:

Министарства просвете

Министарства науке, технолошког развоја и иновација

ПМФ Универзитета у Новом Саду - Департман за географију, туризам и хотелијерство

ПМФ Универзитета у Нишу, Департман за географију

ПМФ Универзитета у Приштини са привременим седиштем у

Косовској Митровици - Одсек за географију

ПМФ Универзитета у Бањој Луци

Географског института „Јован Цвијић“ САНУ

Универзитета Црне Горе - Филозофски факултет, Никшић

организују

VI Конгрес географа Србије

са међународним учешћем

QUO VADIS GEOGRAPHIA?

У сусрет новим географским хоризонтима

Зборник радова и Зборник младих истраживача

КЊИГА 2.

Уредници:

проф. др Велимир Шећеров

проф. др Иван Раткај

проф. др Даница Шантић

Златибор, август 2024. године

Универзитет у Београду – Географски факултет
Српско географско друштво

Издавач:
Универзитет у Београду – Географски факултет

За издавача:
проф. др Велимир Шећеров, декан

Уредници:
проф. др Велимир Шећеров
проф. др Иван Раткај
проф. др Даница Шантић

Графичка припрема и дизајн корица:
Planeta print, doo Beograd
Бојана Требињац
Ивана Ињац

Штампа:
Planeta print, doo Beograd

Тираж:
300 примерака

ISBN 978-86-6283-155-2

Златибор, август 2024. године

Публиковање зборника радова финансијски помогло:
Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије

Напомена: Приказани радови учесника са Географског факултета – Универзитета у Београду део су резултата истраживања финансираног од стране Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (број уговора: 451-03-65/2024-03/200091).

Напомена: Радови су штампани у облику ауторских оригина те Организациони и Уређивачки одбор не преузима одговорност за техничке и стручне садржаје.

© 2024 Универзитет у Београду – Географски факултет Ово дело се не сме умножавати, фотокопирати и на било који начин репродуковати у целини нити у деловима, без писменог одобрења издавача.

ПРОГРАМСКИ ОДБОРИ КОНГРЕСА

Почасни одбор:

Проф. др Владан Ђокић, ректор Универзитета у Београду
Министарство просвете
Министарство науке, технолошког развоја и иновација
Проф. др емеритус Стеван М. Станковић
Проф. др емеритус Мирко Грчић
Проф. др Милован Пецељ, академик, АНУРС
Проф. др емеритус Слободан Ђурчић
Проф. др емеритус Рајко Гњато

Научни одбор (рецензентска комисија):

Проф. др Велимир Шећеров, декан, Универзитет у Београду - Географски факултет, председник
Проф. др Иван Раткај, председник Српског географског друштва
Проф. др Дејан Филиповић, проректор за наставу Универзитета у Београду
Проф. др Слободан Марковић, дописни члан САНУ, Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ Нови Сад
Проф. др Даница Шантић, продекан, Универзитет у Београду - Географски факултет
Проф. др Снежана Ђурђић, продекан, Универзитет у Београду - Географски факултет
Проф. др Иван Новковић, продекан, Универзитет у Београду - Географски факултет.
Проф. др Славољуб Драгићевић, шеф Одсека за географију, Универзитет у Београду - Географски факултет
Проф. др Дејан Шабић, Универзитет у Београду - Географски факултет
Проф. др Слађана Анђелковић, Универзитет у Београду - Географски факултет, шеф Катедре за дидактику и методичку наставу географије
Проф. др Лазар Лазић, директор Департмана за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ Нови Сад
Проф. др Саша Милосављевић, шеф Одсека за географију, ПМФ, Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици
др Ана Милановић Пешић, помоћник директора Географског института „Јован Цвијић“ САНУ
Проф. др Ранко Драговић, Департман за географију, ПМФ Ниш
Проф. др Александра Петрашевић, руководилац Студијског програма Географија, Универзитет у Бањој Луци - ПМФ
Проф. др Драган Бурић, руководилац Студијског програма Географија, Универзитет Црне Горе - Филозофски факултет, Никшић
Проф. др Мира Мандић, председник Географског друштва Републике Српске
Проф. др Благоја Маркоски, раководител на Институтот за географија, ПМФ, Скопје
Проф. др Мирослав Додеровић, Универзитет Црне Горе - Филозофски факултет, Никшић
Проф. др Ивица Милевски, Институт за географија, ПМФ, Скопје
Проф. др Марија Лукић Тановић, Универзитет у Источном Сарајеву
dr Sanja Klempić Bogadi, Institut za migracije i narodnosti, Zagreb
Izr. prof. dr. Barbara Lampič, Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani
Izr. prof. dr. Matej Orgin, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani
Prof. Dr. Daniel Göler, Otto-Friedrich-Universität Bamberg, Germany
Prof. Dr. Anatolij Aleksandrovich Yamashkin, Director of the Institute of Geoinformation Technologies and Geography, Faculty of Geography, National Research Ogarev Mordovia State University, Saransk, Russia; Chairman of the Branch of the Russian Geographical Society in the Republic of Mordovia, Russia
Doc. mgr. Michal Lehnert, Ph.D., Department of Geography, Faculty of Science, Palacký University Olomouc, Czech Republic
Prof. Dr. Steven Caluwaerts, Faculty of Sciences, Department of Physics and Astronomy Ghent University, Belgium

Организациони одбор:

Проф. др Даница Шантић, Универзитет у Београду - Географски факултет, председник
Доц. др Марко Ланговић, Универзитет у Београду - Географски факултет
Доц. др Филип Крстић, Универзитет у Београду - Географски факултет
Мср Ивана Ђорђевић, Универзитет у Београду - Географски факултет
Мср Нина Чегар, Универзитет у Београду - Географски факултет
Мср Теодора Поповић, Географски институт „Јован Цвијић“ САНУ
Мср Душан Ристић, ПМФ, Косовска Митровица
Мср Војислав Деђански, Српско географско друштво
Александар Радуловић, Универзитет у Београду - Географски факултет
Јелена Ђировић, Универзитет у Београду - Географски факултет
Ивана Ињац, Универзитет у Београду - Географски факултет
Мср Бојана Требињац, Универзитет у Београду - Географски факултет
Јелена Томић, ОШ „Иво Андрић“, Београд
Невена Влајић, ОШ „Светозар Марковић“, Београд

ГЕОГРАФСКО ОБРАЗОВАЊЕ

ПРЕДСТАВЉАЊЕ ГЕОГРАФСКИХ САДРЖАЈА У ДОПУНСКИМ ШКОЛАМА У ДИЈАСПОРИ И РЕГИОНУ	11
Саша Микић	
ОБРАДА НАСТАВНЕ ТЕМЕ „ГЕОГРАФИЈА ЛОКАЛНЕ СРЕДИНЕ“ КРОЗ ДРУШТВЕНУ ИГРУ И АЛМАНАХ ЗАВИЧАЈА	20
Мирослав Грујић	
ТЕРЕНСКИ РАД И ЕКСКУРЗИЈЕ, ЗАПОСТАВЉЕНА МЕТОДА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ. ЗАШТО?	28
Бранко Ристановић, Драгана Милошевић, Александар Поповић, Драгана Весовић	
ВИРТУЕЛНА РЕАЛНОСТ У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ КАО ИЗВОР МОТИВАЦИЈЕ КОД УЧЕНИКА	37
Јована Вулетић	
ПРОЈКТНА НАСТАВА ЗА ЕФИКАСНИЈЕ УЧЕЊЕ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА СРБИЈЕ И СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ	44
Ивана Ђорђевић, Љиљана Живковић, Благоја Маркоски	
НЕОПХОДНОСТ МЕТОДИЧКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ НАСТАВНИХ ПРОГРАМА И УЏБЕНИКА ГЕОГРАФИЈЕ ЗА ОСНОВНО И СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ	53
Ранко Драговић, Душан Кићовић	
САЈЕНТОМЕТРИЈА У СРПСКОЈ ГЕОГРАФИЈИ – ОД НАУЧНЕ РЕАЛНОСТИ ДО ЗАБЛУДА	61
Predrag Djurović	
МОГУЋНОСТИ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ	73
Милка Грмуша, Мариана Лукић Тановић, Јелена Голијанин	
ИНИЦИЈАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ И ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ – ПУТ КА ОДРЖИВОМ ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ	80
Слађана Анђелковић, Маја Врачар, Илија Лазић	
НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ РЕГИОНАЛНЕ ГЕОГРАФИЈЕ НА ГЕОГРАФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ	89
Мила Павловић	
КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НАСТАВНИХ МОДУЛА ГЕОГРАФИЈЕ НА НЕМАЧКОМ И СРПСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ: МЕЂУКУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА	95
Михајло Јанковић	
ГЕОГРАФСКА НАУКА НА БИВШЕМ ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ И КОНГРЕСИ СЛОВЕНСКИХ ГЕОГРАФА И ЕТНОГРАФА (1924–1936)	101
Стефан Денда, Јасна Мицић, Ана Милановић Пешић	
ЕФЕКТИ И ИЗАЗОВИ САВРЕМЕНОГ ТУРИЗМА	
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ ПЛАНИНЕ РУДНИК И ТУРИЗАМ	117
Зорица Вуловић	
TURISTIČKO VREDNOVANJE GEONASLEĐA ZA POTREBE VALORIZACIJE I GEOKONZERVACIJE GEOLOKALITETA: STUDIJA SLUČAJA SJEVEROISTOČNA CRNA GORA	124
Eldin Brđanin, Miško Milanović	
KARAKTERISTIKE PEJZAŽA SLIVA RIJEKE VRBANJE U FUNKCIJI RAZVOJA ODRŽIVOG TURIZMA - OSVRT NA POSEBNI REZERVAT PRIRODE „CVRCKU“	133
Tanja Mišlicki Tomić, Vesna Rajčević	
АНАЛИЗА ПОНУДЕ И СЕГМЕНТАЦИЈА ТУРИСТА – КОРИСНИКА WELLNESS И SPA ХОТЕЛА У СРБИЈИ	144
Марина Весић	

ПЕРЦЕПЦИЈА СТРАНИХ ТУРОПЕРАТОРА О СРБИЈИ КАО ТУРИСТИЧКОЈ ДЕСТИНАЦИЈИ	155
Вања Павлуковић, Угљеша Станков, Данијел Павловић, Сања Ковачић, Марија Цимбаљевић	
ЛИТЕРАРНИ ТУРИЗАМ-КЊИЖЕВНИ ВОДИЧ КРОЗ БЕОГРАД, ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ.....	164
Јово Анђић	
ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНО-ТУРИСТИЧКИХ ВРЕДНОСТИ ВРШЦА ПО МОДЕЛУ ХИЛАРИ ДУ КРОС	175
Мирослав Ал. Мешановић	
СРПСКЕ ТОПЛИЦЕ - БАЊА СА ИСТОРИЈОМ.....	183
Александра Петрашевић	
УЛОГА МУЗИЧКИХ ФЕСТИВАЛА У РАЗВОЈУ КУЛТУРНОГ ТУРИЗМА – СТУДИЈА СЛУЧАЈА ЈУЖНЕ СРБИЈЕ.....	190
Анђелина Марић Станковић, Марија Братић, Данијел Павловић, Слободан Џеровић	
ГАСТРОНОМСКО ИСКУСТВО КАО МОТИВАЦИОНИ ФАКТОР У ТУРИСТИЧКИМ КРЕТАЊИМА НА ПРИМЕРУ СРБИЈЕ	200
Данијела Вукоичић, Душан Ристић, Марко Ивановић, Милена Николић	
THE ROLE OF TOURIST GUIDES IN THE INTERPRETATION OF THE GEOHERITAGE OF SERBIA	207
Željko Anđelković, Jovana Miljković	
MANAGEMENT OF FORTRESSES AS TOURIST ATTRACTIONS ON THE EXAMPLE OF “GOLUBAC FORTRESS” PUBLIC ENTERPRISE	215
Slobodanka Stankov, Radomir Stojanović, Branko Radeljić	
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЉЕЂЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ГРАДА ПРЊАВОРА	223
Драшко Маринковић, Младен Стругар	
НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ СРБИЈЕ.....	233
Катарина Марић, Емилија Достовић, Сања Павловић	
ГЕОЕКОЛОШКА ЕВАЛУАЦИЈА ПРИРОДНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ЗАШТИЂЕНОГ ПРОСТОРА ТРЕБЕВИЋА У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА - АНАЛИЗА V-WERT И АХП МЕТОДА	243
Митар Крсмановић, Јелена Голијанин, Санда Шушњар, Раде Ивановић	
СТАВОВИ СТАНОВНИКА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА РАЗВОЈУ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА	253
Сања Божовић, Анђелија Ивков-Џигурски, Александра Драгин, Данијела Вукоичић	
ПРЕДУЗЕТНИЧКИ ДУХ ЕТНО СЕЛА СРБИЈЕ У КОНТЕКСТУ РАЗВОЈА СЕОСКОГ ТУРИЗМА.....	263
Маја Богдановић, Марина Весић, Никола Тодоровић, Марија Белиј Радин, Сања Павловић	
АКТУЕЛНИ АСПЕКТИ УКЉУЧИВАЊА СТАРИЈИХ ОСОБА У ТУРИСТИЧКА КРЕТАЊА	273
Никола Тодоровић, Добрица Јовичић	
КУЛТУРНО НАСЉЕЂЕ У ТУРИЗМУ И МЕЂУНАРОДНОЈ САРАДЊИ: ПРИМЕР РУСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЉЕЂА У СРБИЈИ	279
Мирољуб Милинчић, Драган Петровић, Љиљана Михајловић, Урош Милинчић	
MONITORING THE CONDITION AND ENDANGERMENT OF CULTURAL HERITAGE IN SLOVENIA FOR EFFICIENT MANAGEMENT AND ADAPTIVE REUSE.....	290
Barbara Lampič, Lea Rebernik, Neža Čebren Lipovec, Renata Novak Klemenčič	
TOURIST VALORIZATION OF RESOURCES IN THE MUNICIPALITY OF KOLASIN	299
Duško Vujačić, Đurđica Perović, Jovana Zajić	

РАДОВИ МЛАДИХ ИСТРАЖИВАЧА

УЛОГА ДЕЦЕ У МУЗЕЈИМА – ДЕЦА КАО МУЗЕЈСКА ПУБЛИКА	307
Љубица Владушић	

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРЕДЕЛА ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА „ВЛАСИНА“ ПРИМЕНОМ МОДИФИКОВАНОГ МОДЕЛА ХИЛАРИ ДУ КРОС.....	314
Милица Цветановић	
ПРИМЕНА ГИС-А И АХП МЕТОДЕ У ОДАБИРУ ПОГОДНИХ ЛОКАЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ СОЛАРНИХ ЕЛЕКТРАНА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ВРЊАЧКА БАЊА.....	323
Никола Радаковић, Милица Костадиновић	
ПРИМЕНА ГИС-А У АНАЛИЗИ ЕФИКАСНОСТИ РАДА ВАТРОГАСНЕ СЛУЖБЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА НИША.....	330
Матија Милић	
УЛОГА И ЗНАЧАЈ МУЗЕЈА У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ ОПШТИНЕ ПОЖАРЕВАЦ.....	340
Стојан Вучковић	
ПРОБЛЕМИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНИХ ОБЛАСТИ СРБИЈЕ	348
Марко Седлак, Немања Јосифов, Милан Младеновић	
TURISTIČKA VALORIZACIJA KULTURNIH POTENCIJALA VALJEVA	358
Маја Novović	
ЗНАЧАЈ РЕГИОНАЛНИХ РАЗВОЈНИХ АГЕНЦИЈА У ПОДСТИЦАЊУ ПРИВРЕДЕ РЕГИОНА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ.....	367
Немања Јосифов, Марко Седлак, Милан Младеновић	
КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЉЕЂЕ ОПШТИНЕ ПРИБОЈ	376
Слађана Поповић	
УЛОГА ТРАДИЦИЈЕ У ТУРИЗМУ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА КИНЕСКО – СРПСКЕ СВАДБЕ У КОСЈЕРИЋУ	386
Невена Марковић	
ПРОМЕНЕ ВЕГЕТАЦИЈСКОГ ПОКРИВАЧА У СЛИВУ СОКОБАЊСКЕ МОРАВИЦЕ	393
Милан Милетић	
ПРИМЕНА ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКЕ АНР ГИС АНАЛИЗЕ У ОДАБИРУ ПОВОЉНИХ ЛОКАЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ ВЕТРОПАРКА НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА ЗРЕЊАНИНА.....	402
Наталија Николић	
КРИЗА НА ЦРВЕНОМ МОРУ – ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА И УТИЦАЈ НА ГЛОБАЛНУ ЕКОНОМИЈУ	412
Срђан Жупац	
„САХАРА КРОЗ ВРЕМЕ“ – ПРИМЕР ПРОЈЕКТА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ	422
Мина Марковић	
ПРОЦЕНА ПОДЛОЖНОСТИ СЛИВА РЕКЕ РАШКЕ ЗА НАСТАНАК БУЈИЧНИХ ПОПЛАВА.....	433
Добрић Милица, Дурлевић Урош, Чегар Нина	
STRATEGIJE I PODUHVA TI REVITALIZACIJE ARALSKOG JEZERA I NJEGOVOG BASENA	441
Radoslav Ranković	
УЛОГА КРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ ЕТНО СЕЛА СРБИЈЕ	449
Маја Богдановић	
УТИЦАЈ ИСТОРИЈЕ У ОБЛИКОВАЊУ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ГЕОПОЛИТИКЕ	458
Димитрије Теодосић	
ЕМИГРАЦИОНЕ НАМЕРЕ СТАНОВНИКА ГРАДА ЗАЈЕЧАРА КРОЗ ПЕРСПЕКТИВУ МИГРАНТСКИХ МРЕЖА.....	468
Марко Петровић	
ГЕОГРАФИЈА НЕФОРМАЛНИХ НАСЕЉА У БЕОГРАДУ: ПРИМЕР КАЛУЂЕРИЦЕ.....	478
Лидија Тошовић	

ГЕОГРАФСКО ОБРАЗОВАЊЕ

ПРЕДСТАВЉАЊЕ ГЕОГРАФСКИХ САДРЖАЈА У ДОПУНСКИМ ШКОЛАМА У ДИЈАСПОРИ И РЕГИОНУ

Саша Микић¹

Апстракт: Основно образовање и васпитање ван територије Републике Србије изводи се за ученике српског порекла који привремено или трајно живе у иностранству и који су се изјаснили за овај вид наставе.

„Циљ основног образовања и васпитања у иностранству је развијање свести о сопственом националном и културном идентитету учењем српског језика и упознавањем са највреднијим делима српске културне баштине, као и подстицање одржавања трајних веза с отаџбином.“

Институције у чијој су надлежности допунске школе за ученике у дијаспори и региону су Министарство просвете и Министарство спољних послова – Управа за сарадњу с Дијаспором и Србима у региону. За потребе стручно – педагошког дефинисања циљева наставе и учења и очувања националних вредности у овим специфичним школама ангажован је Завод за унапређивање образовања и васпитања. У оквиру споразума о специјалним и паралелним везама између Републике Србије и Републике Српске и Споразума између Завода за унапређивање образовања и васпитања из Републике Србије и Републичког педагошког завода Републике Српске, ове институције препознате су као водеће у реализацији очувања националних вредности код ученика који похађају овај вид наставе. Заступљени су и модели наставе под окриљем Епархија Српске православне цркве или српских удружења у дијаспори. У оквиру наставних предмета који подстичу неговање културе српског народа и националног идентитета значајно место припада географији. „Циљ учења географије у допунским школама у дијаспори и региону је да ученик појмовно и структурно овлада природно-географским, демографским, насеобинским, политичко-географским, економско-географским, интеграционим и глобалним појавама и процесима у Србији и свету уз неговање вредности мултикултуралности и патриотизма.“

Кључне речи: Дијаспора, регион, допунске школе, географија

УВОД

Према закону о дијаспори и Србима у региону под појмом дијаспора и Срби у региону се подразумевају:

- Појам „дијаспора“ обухвата: држављане Републике Србије који живе у иностранству, прапданике српског народа исељенике са територије Републике Србије и из региона и њихове потомке;
Дефинисање појма дијаспоре на нивоу закона упућује на поштовање принципа мултиетичности у раду са дијаспором јер дијаспори припадају сви држављани Републике Србије који живе у иностранству.
- Појам „Срби у региону“ дефинише припаднике српског народа који живе у Републици Словенији, Републици Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори, Републици Северној Македонији, Румунији, Републици Албанији и Републици Мађарској;
Законом одређен појам „Срби у региону“ представља посвећеност матичне државе да унапређује положај и права српског народа који живи ван граница Републике Србије и допрноси очувању и неговању српског језика културе.

Основно образовање и васпитање ван територије Републике Србије изводи се за ученике српског порекла који привремено или трајно живе у иностранству и који су се изјаснили за овај вид наставе. Образовно-васпитни рад на српском језику у иностранству организује Министарство просвете Републике Србије. Наставу по Посебном програму основног образовања и васпитања у иностранству реализују ангажовани наставници после спроведених конкурса.

¹ Основна школа „Милан Мижалковић“, Јагодина, Србија, salegea@gmail.com

Слика бр.1 – Управа за сарадњу са дијаспором и Србима у региону

Слика бр.2 - Управа за сарадњу са дијаспором и Србима у региону

ПРЕДМЕТИ ОД НАЦИОНАЛНОГ ЗНАЧАЈА И ДОПУНСКЕ ШКОЛЕ У ИНОСТРАНСТВУ

Према Правилнику о остваривању образовно-васпитног рада у иностранству, посебан програм основног образовања и васпитања у иностранству садржи план и програм наставе и учења, из следећих предмета: Српски језик, Моја отаџбина Србија, Основи културе српског народа. Према ЗУОВ-у групу предмета од националног значаја спадају: српски језик, природа и друштво, историја, географија, музичка култура и ликовна култура. Наведени предмети од националног значаја представљају континуитет основна три предмета у образовном моделу образовно – васпитног рада у иностранству и пружају велике могућности међупредметних и међутематских повезивања.

„Циљ основног образовања и васпитања у иностранству је развијање свести о сопственом националном и културном идентитету учењем српског језика и упознавањем са највреднијим делима српске културне баштине, као и подстицање одржавања трајних веза с отаџбином.”²

Допунске школе организоване су у 22 државе: СР Немачка, Швајцарска, Француска, Италија, Словенија, Малта, Грчка, Велика Британија, Краљевина Норвешка, Краљевина Данска, Краљевина Белгија, Краљевина Холандија, Велико Војводство Луксембург, Јужноафричка Република, Краљевина Шпанија, Руска Федерација, Аустралија, Чешка, Кипар, Сједињене Америчке Државе, Нови Зеланд и Исланд.

Сваке године у континуитету међу припадницима српског народа у дијаспори и региону расте интересовање за похађање наставе у допунским школама. Према подацима Министарства просвете наставу на српском језику у иностранству је школске 2023/24. године похађа више од 8000 ученика. Највише ученика српске националности који прате наставу на српском језику у дијаспори и региону има у Немачкој, Швајцарској и Словенији.

СТРУКТУРА ОБРАЗОВНО – ВАСПИТНОГ РАДА У ДОПУНСКИМ ШКОЛАМА НА СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

Посебан програм основног образовања и васпитања у дијаспори и региону реализује се у складу са планом и програмом наставе и учења за сваки предмет од националног значаја, а у зависности од реалних могућности организације наставе, као и њене усклађености са редовном наставом у државама у којима се реализује настава. Настава се изводи у групама за: млађи узраст ученика (први, други и трећи разред); средњи узраст ученика (четврти, пети и шести разред); старији узраст ученика (седми и осми разред).

Овај вид образовања остварује се после редовних часова ученика, у зависности од обавеза ученика у систему редовног образовања у страниј држави.

² Министарство просвете Републике Србије

Институције у чијој су надлежности допунске школе за ученике у дијаспори и региону су Министарство просвете и Министарство спољних послова – Управа за сарадњу с Дијаспором и Србима у региону. За потребе стручно – педагошког дефинисања циљева наставе и учења и очувања националних вредности у овим специфичним школама ангажован је Завод за унапређивање образовања и васпитања. У оквиру споразума о специјалним и паралелним везама између Републике Србије и Републике Српске и Споразума између Завода за унапређивање образовања и васпитања из Републике Србије и Републичког педагошког завода Републике Српске, ове институције препознате су као водеће у реализацији очувања националних вредности код ученика који похађају овај вид наставе. Заступљени су и модели наставе под окриљем Епархија Српске православне цркве или српских удружења у дијаспори.

ГЕОГРАФИЈА ПРЕДМЕТ ОД НАЦИОНАЛНОГ ЗНАЧАЈА

Географији као наставном предмету који подстиче неговање културе српског народа и развој националног идентитета припада значајна и кључна улога у образовању ученика у дијаспори и региону. На наставне садржаје у разредној настави кроз предмете Свет око нас и Природа и друштво надовезују се наставни процес и исходи учења у оквиру Географије у предметној настави. За развијање функционалних знања предуслов су програми наставе и учења оријентисани на исходе и процес учења. Ученику припада центарлно место у оквиру нових програма наставе и учења.

„Циљ учења Географије је да ученик појмовно и структурно овлада природно-географским, демографским, насеобинским, политичко-географским, економско-географским, интеграционим и глобалним појавама и процесима у Србији и свету уз неговање вредности мултикултуралности и патриотизма.“³

Завод за унапређивање образовања и васпитања Републике Србије и Педагошки завод Републике Српске издвојили су седам заједничких тематских међупредметних подручја:

1. МОЈ ИДЕНТИТЕТ
2. СРПСКИ ЕТНОС
3. СРПСКИ ЈЕЗИК
4. ДОБРОЧИНСТВО И ЗАВЕШТАЊЕ
5. СРБИ КРОЗ ИСТОРИЈУ И СРПСКИ КУЛТУРНИ ПРОСТОР
6. ЖИВОТ РОДА МОГА
7. КУЛТУРА СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА.

Тематска међупредметна подручја су комплементарна, међусобно повезана, прожимају се и допуњују. За седам међупредметних тематских подручја развијено је шеснаест области учења. За сваку од наведених области дефинисане су јединствене теме, за сваки разред, које повезују предмете од посебног значаја за неговање културе српског народа и развијање националног идентитета.

ТЕМАТСКА МЕЃУПРЕДМЕТНА ПОДРУЧЈА – ОБЛАСТИ И ТЕМЕ ПО РАЗРЕДИМА

Следи табела међупредметних тематских подручја, њихових области и дефинисаних тема по разредима у предметној настави. Дата табела презентује теме од 5. до 8. разреда, преузета је из Приручника: „Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета“, ЗУОВ (у самом приручнику се може видети комплетна табела од 1. до 8. разреда).

³ Приручник: „Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета“, ЗУОВ

Табела бр.1 – Тематска међупредметна подручја (од 5. до 8. разреда)

ТЕМАТСКА МЕЂУПРЕДМЕТНА ПОДРУЧЈА И ОБЛАСТИ					
ТЕМАТСКА ПОДРУЧЈА	ОБЛАСТИ	ПЕТИ	ШЕСТИ	СЕДМИ	ОСМИ
1. МОЈ ИДЕНТИТЕТ	МОЈ ИДЕНТИТЕТ	Породица – део мог идентитета	Православље и стварање националног идентитета	Држављанство и националност	Срби у региону и дијаспори
	ЋИРИЛИЦА	Очување ћирилице данас	Почеци развоја ћирилице; важни ћирилични споменици: Мирослављево јеванђеље	Ресавска школа и прве штампане књиге на ћирилици	Историјски развој ћирилице и њено очување у ери савремених технологија
	2. СРПСКИ ЕТНОС	СРПСКИ ФОЛКЛОР И ОБИЧАЈИ	Народни обичаји који прате најважније животне догађаје	Празници и светковине	Српске песме и игре
	СРПСКИ ОРНАМЕНТИ	Орнамент на одевним и употребним предметима	Орнамент у архитектури и сликарству	Шара у народној уметности	Српски орнамент као модна инспирација
ТЕМАТСКА МЕЂУПРЕДМЕТНА ПОДРУЧЈА И ОБЛАСТИ					
ТЕМАТСКА ПОДРУЧЈА	ОБЛАСТИ	ПЕТИ	ШЕСТИ	СЕДМИ	ОСМИ
3.	ВУК КАРАЦИЋ	Вуков етнографски рад: живот и обичаји народа српскога – Моба и прело	Вук Караџић: избор народних лирских обредних песама	Вукови записи о хајдуцима и ускоцима	Од народног до књижевног језика: Вукова реформа језика, писма и правописа

СРПСКИ ЈЕЗИК	СРПСКИ ЈЕЗИК, МОЈ МАТЕРЊИ ЈЕЗИК	Српски књижевни језик и народни говори	Језик народне лирике и епике	Како се и где говорило: туђице, народни говор, славеносрпски	Један језик - три дијалекта – писање на народном језику: Петар Петровић Његош, Вук Стефановић Карацић и Бранко Радичевић
	СРПСКИ ПИСЦИИ ПЕСНИЦИ ³	Бранко Радићевић / Бранислав Нушић / Алекса Шантић	Ђура Јакшић / Иво Андрић / Светлана Велмар Јанковић	Петар Кочић/ Јован Дучић / Милутин Бојић	П. П. Његош / Милан Ракић / Милош Црњански
ТЕМАТСКА МЕЂУПРЕДМЕТНА ПОДРУЧЈА И ОБЛАСТИ					
ТЕМАТСК А ПОДРУЧ А	ОБЛАСТИ	ПЕТИ	ШЕСТИ	СЕДМИ	ОСМИ
4. ДОБРОЧИНСТВО ИЗАВЕШТАЊЕ	СВЕТИ САВА	Свети Сава и Немањићи	Стазама Светог Саве	Предања и приче о Светом Сави	Савремени писци и песници о Светом Сави
	ЗАДУЖБИНЕ	Задужбине Немањића	Уметничко завештање	Културно- просветне задужбине	Савремено задужбинар- ство и добročинство данас
5. СРБИ КРОЗ ИСТОРИЈУ И СРПСКИ КУЛТУРНИПРОСТОР	РАЗГЛЕДНИЦА МОЈЕ ОТАЏБИНЕ	Разгледница Србије као балканске земље	Разгледница Србије као европске земље	Разгледница Србије као дела света	Разгледница моје отаџбине
	ПУТОВАЊЕ КРОЗ СРБИЈУ	Историјски локалитети као туристички ресурси	Културно- историјски споменици на Косову и Метохији	Путевима предака – Орашац, Таково, Сремски Карловци	Културно- историјски споменици и природне лепоте Војводине као туристички потенцијал Србије
	ПУТОВАЊЕ КРОЗ ИСТОРИЈУ	Српске престонице кроз векове	Живот Срба под туђинском влашћу	Утицај Европе на појаву и просторно ширење иновација у Србији	Српски културни простор

ТЕМАТСКА МЕЂУПРЕДМЕТНА ПОДРУЧЈА И ОБЛАСТИ		ПЕТИ	ШЕСТИ	СЕДМИ	ОСМИ	
ТЕМАТСКА ПОДРУЧЈА	ОБЛАСТИ					
6.	ЖИВОТ РОДА МОГА	ЗНАМЕНИТИ СРБИ И СРПКИЊЕ ⁴	Знаменити српски спортисти	Знаменити српски уметници	Знаменити српски научници	Знаменити позоришни и филмски глумци и ствараоци
		ЧУВАРИ НАРОДНЕ БАШТИНЕ	Занати у Србији некадаи сада; занатске радионице	Доситеј Обрадовић, као чувар народне баштине	Етнографски музеји и народни обичаји	Национално благо као део светске културе баштине
7.	КУЛТУРА СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА	ДАНИ СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА	Институције и установе које чувају историјске изворе	Косовска битка	Догађаји и личности из српске историје од Првог српског устанка до краја Првог светског рата	Српска страдања токоми након Другог светског рата: геноцид над Србима у НДХ - Јасеновац, Јадовно...; Олуја, НАТО агресија... ⁵
		СТРАДАЊА И СПОМЕНИЦИ	Споменици сећања у мом завичају	Споменици посвећени Првом и Другом српском устанку	Споменици посвећени Првом светском рату	Споменици посвећени Другом светском рату

Извор Приручник: „Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета”, ЗУОВ

Наставни садржаји из Географије су заступљени у оквиру наведених међупредметних тематских подручја. Завод за унапређивање образовања и васпитања у приручнику за наставнике у основном образовању и васпитању – Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета представио је очекиване исходе ученика.

За други циклус основног образовања и васпитања ЗУОВ је припремио смернице за планирање и реализацију тема по разредима. За сваку тему од петог до осмог разреда предложене су наставне јединице за све предмете од националног значаја који се изучавају у дијаспори и региону. Овакав вид наставе пружа могућности реализације одређене наставне теме кроз прожимање више предмета. Смернице за предметну наставу обухватају: наставне јединице, циљ и исходе учења.

ПРИМЕРИ НАСТАВНИХ ЈЕДИНИЦА ИЗ ГЕОГРАФИЈЕ

Одабрани примери наставних јединица за други циклус основног образовања и васпитања из Географије у оквиру тематско међупредметних подручја и појединих области учења које је припремио Завод за унапређивање образовања и васпитања:

Тематско међупредметно подручје	МОЈ ИДЕНТИТЕТ
Област	Мој идентитет
Разред	осми
Тема	Срби у региону и дијаспори
Предмет	Географија
Наставна јединица	Срби у региону и дијаспори

Тематско међупредметно подручје	СРПСКИ ЕТНОС
Област	Српски фолклор и обичаји
Разред	пети
Тема	Народни обичаји који прате најважније животне догађаје
Предмет	Географија
Наставна јединица	Побезаност народних обичаја са природним циклусима и појавама на одређеном простору

Тематско међупредметно подручје	СРПСКИ ЈЕЗИК
Област	Вук Стефановић Караџић
Разред	седми
Тема	Вукови записи о хајдуцима и ускоцима
Предмет	Географија
Наставна јединица	Знаменито место Тршић

Тематско међупредметно подручје	ДОБРОЧИНСТВО И ЗАВЕШТАЊЕ
Област	Свети Сава
Разред	шести
Тема	Стазама Светог Саве
Предмет	Географија
Наставна јединица	Стазама Светог Саве: Рас, Хиландар, Трново

Тематско међупредметно подручје	СРБИ КРОЗ ИСТОРИЈУ И СРПСКИ КУЛТУРНИ ПРОСТОР
Област	Разгледница моје отаџбине
Разред	пети
Тема	Разгледница Србије као балканске земље
Предмет	Географија
Наставна јединица	Рељеф Балканског полуострва, примери на територијама Србије

Тематско међупредметно подручје	ЖИВОТ РОДА МОГ
Област	Знаменити Срби и Српкиње
Разред	седми
Тема	Знаменити српски научници и научнице: Никола Тесла
Предмет	Географија
Наставна јединица	Никола Тесла и Нијагарини водопади

Тематско међупредметно подручје	КУЛТУРА СЕЋАЊА И ПАМЋЕЊА
Област	Дани сећања и памћења
Разред	шести
Тема	Косовска битка
Предмет	Географија
Наставна јединица	Косово и Метохија

Отварање и рад допунских школа на српском језику у дијаспори и региону је од суштинске важности за очување и развијање националног идентитета и осећања припадности Републици Србији. Припадници српског народа живе у око 100 земаља у свету и неопходно је у континуитету унапређивање образовно – васпитног рада на српском језику у оквиру предмета од националног значаја. Географији као једном од националних предмета припада веома важна улога у образовно – васпитном процесу у допунским школама. Програмски садржаји у оквиру предмета, циљ и исходи учења позиционирали су географију као наставни предмет од кључног значаја у нашим допунским школама широм региона и дијаспоре.

SUMMARY

Supplementary schools in Serbian language in diaspora and region for students of Serbian origin enable raising awareness of national and cultural identity by studying Serbian language and subjects of national importance, familiarization with the most valuable works of Serbian cultural heritage, as well as encouraging permanent bonds with the homeland.

There are supplementary schools in 22 countries organized by the Ministry of Education of the Republic of Serbia, in Europe, in North America, Afrika and Australia. There are also teaching models under the auspices of Serbian Orthodox Eparchy or Serbian societies in diaspora.

The paper presents the organization and structure of the educational process in supplementary schools abroad and teaching contents of geography as one of national subjects. Learning areas and topics for each area are the result of thematic cross-curricular areas prepared by the Institute for the improvement of education of the Republic of Serbia and Pedagogical institute. For the second cycle of the elementary education the Institute has prepared guidelines for planning and realization of topics in each grade. For each topic from the fifth to the eight grade and for all the subjects of national importance that are studied in diaspora and the region, teaching units have been suggested.

Chosen examples of teaching units in geography are presented within thematic cross-curricular areas and certain teaching areas prepared by the Institute for the improvement of education through the teaching guidelines.

Geography, as one of the national subjects, has a very important role in teaching process in supplementary schools. Teaching contents within the subject, the aim and learning outcomes, have positioned geography as a school subject of the key importance in our supplementary schools all over the region and diaspora.

ЛИТЕРАТУРА

Приручник за наставнике у основном образовању и васпитању, Неговање културе српског народа и развијање националног идентитета, Завод за унапређивање образовања и васпитања Београд, 2021.

Приручник за наставнике оновног образовања и васпитања, Очување националног идентитета и вриједности у контексту основног васпитања и образовања, Министарство просвјете и културе Републике Српске, Републички педагошки завод Републике Српске, 2021.

<https://pravno-informacioni-sistem.rs> ПРАВИЛНИКО остваривању образовно-васпитног рада у иностранству "Службени гласник РС", бр. 66 од 10. јуна 2022, 77 од 8. јула 2022.

Euronews.rs

<https://www.euronews.rs>

RASEJANJE.info

<https://www.rasejanje.info>

<http://caspocas.weebly.com> Архива часова – Час по час

zuov.gov.rs Моја Србија портал за допунску наставу на српском језику у иностранству

<https://prosveta.gov.rs/prosveta/predskolsko-i-osnovno-obrazovanje-2/dopunske-skole-u-inostranstvu/>

<https://www.dijaspora.gov.rs/>

Коста Николић, Милутин Тадић, Моја отаџбина Србија за старији узраст ученика за 7. и 8. разред основне школе, посебан програм образовања и васпитања у иностранству, Завод за уџбенике – Београд, 2011.

PRESENTATION OF GEOGRAPHICAL CONTENTS IN ADDITIONAL SCHOOLS IN DIASPORA AND IN THE REGION

Saša Mikić⁴

Abstract: Elementary education outside the territory of The Republic of Serbia is provided for the students of Serbian origin who temporarily or permanently live abroad and who have chosen this form of education. „The aim of elementary education abroad is raising consciousness of national and cultural identity by learning Serbian language and recognizing the most valuable pieces of Serbian culture, as well as encouraging of keeping strong bonds with the homeland.“ The institutions authorized for diaspora and region additional schools are Ministry of Education and Ministry of Foreign affairs- administration for cooperation with the diaspora and Serbs in the region. For the needs of professional pedagogical defining of aims of education and preservation of national values in these specific schools, the Institute for advancement of education has been engaged. Within the agreement on special and parallel bonds between The Republic of Serbia and The Republic Srpska and agreement of The Institute for advancement of education in the Republic of Serbia and The republic pedagogical institute of the Republic Srpska, these institutions have been recognized as leading figures in the realization of maintaining national values among students who attend this form of education. Some other educational models under the patronage of Serbian Orthodox Church Eparchy or Serbian societies in diaspora are also present. Within the school subjects which encourage nurturing of Serbian culture and national identity, geography has a significant role. „The aim of learning geography in Serbian diaspora and region additional schools is for a student to conceptually and structurally master natural-geographical, demographical, residential, political-geographical, economical-geographical, integrational and global elements and processes in Serbia and in the world, with nurturing multiculturalism and patriotism.

Keywords: diaspora, region, additional schools, geography

⁴ Elementary school "Milan Mijalković" Jagodina, Serbia, salegea@gmail.com

ОБРАДА НАСТАВНЕ ТЕМЕ „ГЕОГРАФИЈА ЛОКАЛНЕ СРЕДИНЕ“ КРОЗ ДРУШТВЕНУ ИГРУ И АЛМАНАХ ЗАВИЧАЈА

Мирослав Грујић¹

Абстракт: Са појмом локалне средине ученици се сусрећу већ у првом циклусу основног образовања кроз наставне предмете „Свет око нас“ и „Природа и друштво“. У другом циклусу основног образовања изучавају географију од 5. до 8. Разреда, али је веома мало простора посвећено географији локалне средине. Ова веома значајна тема се обрађује на свега два до три часа пред сам крај осмог разреда. Због малог броја часова који су посвећени овој теми и чињеници да су планирани пред сам крај наставне године наши ученици веома слабо познају географију средине у којој живе. Основни циљ рада је да представи методе помоћу којих може да се обради географија локалне средине тако да се повећа ниво стеченог знања о овој теми, али и да се повећа ниво заинтересованости и ангажовања самих ученика приликом обраде градива. Први начин обрађен у овом раду је друштвена игра налик игри „Не љути се човече“ која обилује питањима и задацима везаним за вредности локалне средине и игра се на табли у облику карте локалне средине (општине). Ова друштвена игра и монографија „Моја Кикинда – откријмо где живимо“ саставни су део квиза за ученике основних и средњих школа који постоји већ декаду и у њему се ученици такмиче у познавању географије и историје локалне средине. Друга метода је обрада теме кроз „Алманах завичаја“ захваљујући ком ученици обрађују ову тему током целе наставне године уместо на само неколико часова предвиђених за тему. Анализе урађених тестова о локалној средини након примене ових метода и просечних оцена на тесту након обраде наставне теме на класичан начин потврдиле су да примена ових метода обраде географије локалне средине даје позитивне резултате.

Кључне речи: географија локалне средине, обрада, игра, квиз, алманах завичаја.

УВОД

Географија би требала да се изучава по принципу од локалног ка глобалном. Нажалост, географија локалне средине се у основним школама изучава на самом крају осмог разреда и то на свега три до четири часа. Захваљујући томе ученици стекну веома мало знања о средини у којој живе и више знају о неким удаљеним пределима које нису још посетили. Како би се ово променило потребно је увести одређене иновације у наставу географије када се ради обрада локалне средине. У свом раду последњих година примењујем две нове методе обраде ове наставне теме које дају позитивне резултате. Увек сам се водио идејом да ученици морају самостално истраживати како би стекли трајније знање. Учење путем истраживања подразумева да оно шта треба да се научи није дато ученику већ он мора самостално то да открије. Важно је за ученике да науче да уче путем истраживања јер и већину проблема у животу решавамо управо на овакав начин. Учење на овај начин појачава свесну активност ученика на часу и позитивно утиче на трајност усвојеног знања. Побољшање квалитета наставе географије, као и квалитета стеченог знања, могуће је постићи стимулацијом радозналости ученика. Једна од нових метода у настави географије је коришћење монографије и друштвене игре „Моја Кикинда – откријмо где живимо“. Примена овог метода омогућава ученицима директно учествовање и такмичење, за разлику од пасивног посматрања које карактерише традиционалан метод наставе. Други нови метод је коришћење „Алманах завичаја“ који је својеврсна радна свеска коју ученици попуњавају од почетка школске године. Циљ овог рада је да се утврде учинковитост и ефикасност примене две наведене методе у настави географије приликом обраде наставне теме географије локалне средине. За потребе рада анализе су рађене током две школске године јер су анализирани две методе. Оба пута су поређени резултати по једног контролног и једног експерименталног одељења. У контролним одељењима се наставна тема предавала на традиционалан начин и током два часа док су се у експерименталним одељењима за обраду наставне теме користили монографија „Моја Кикинда – откријмо где живимо“ и „Алманах завичаја“.

¹ Основна школа „Свети Сава“, Немањина 27Б, Кикинда, miroslav.grujic@svetisava.edu.rs

ДИДАКТИЧКИ ПРИНЦИПИ И АКТИВИЗАЦИЈА УЧЕНИКА НА ЧАСОВИМА ГЕОГРАФИЈЕ

Како би настава географије била успешнија и ученици стекли више трајног знања потребно је активирати ученике и у настави примењивати више различитих дидактичких принципа као и шири спектар дидактичке апаратуре. Приликом израде овог рада од дидактичке апаратуре кориштени су књига „Моја Кикинда – откријмо где живимо“ и итоимена друштвена игра, кахут квизови и „Алманах завичаја“.

Дидактички принципи представљају опште захтеве и нормативе којим усмеравамо наставни рад у складу са дефинисаним циљевима, задацима и исходима образовно-васпитног система. Они су скуп правила, уз помоћ којих се постижу васпитно-образовни циљеви. Наставници се руководе овим правилима приликом планирања, реализације, као и вредновања наставног процеса и не постоји универзални принцип који би заменио остале. (Ромелић, 2011.)

За време часова који су предмет овог рада највише су кориштени следећи дидактички принципи: принцип очигледности, принцип научности, принцип активности, принцип свесне активности ученика и принцип интересантности и атрактивности. Употреба ових принципа у настави географија требала би да доведе до веће успешности у савладавању градива географије локалне средине у односу на традиционалан начин предавања а говог градива. Такође, да би се усвојило више трајног знања неопходно је активирати ученике и навести их да истражују своју локалну средину. Мој циљ као географа је да од ученика створим праве младе истраживаче који ће што више истраживати уместо да само прате изложене информације.

Активизација у настави се састоји у томе што ученици током часова долазе до научних истина сопственим умним радом, а не меморисањем готових знања. Активизација ученика је могућа уколико применимо нове наставне технологије, али и са методама које већ дуго имају примену у настави. (Ивков, 2002.)

Учење путем истраживања подразумева да оно шта треба да се научи није дато ученику већ он мора самостално то да открије. Важно је да ученици науче да уче путем истраживања јер и већину проблема у животу решавамо управо на овакав начин. Учење на овај начин појачава свесну активност ученика на часу и позитивно утиче на трајност усвојеног знања.

На жалост, у школама је још увек најчешће заступљен облик рада традиционални фронтални, док се ученици активирају да самостално раде уз сугестије наставника на веома малом проценту часова.

Карактеристике традиционалне школе су следеће: план и програм ус унапред дефинисани;

циљ наставе представља усвајање програма и остваривање исхода; основна метода наставе је предавање (вербално преношење знања) уз нека помагала попут рачунара и видео бима или без њих; улога ученика јесте да слуша, да покуша да разуме и да запамти градиво.

Активна школа има следеће карактеристике: усмерена је на ученика, који се третира као целовита личност, не мора постојати целовит, унапред фиксиран, план и програм него више нека врста оријентационих планова и програма (може и комбинација да буду један обавезни део програма и један део који је флексибилан и варира зависно од конкретних услова наставе); свако учење се повезује са претходним знањем и личним животним искуством детета. (Ивић, Пешикан, Антић 2001.)

Учењем путем истраживања и открића остварујемо опште циљеве образовања, градиммо способност да ученици самостално решавају проблеме, способност за истраживања и примену наученог на нове ситуације, такође оно шта је важно развија се мотивација ученика. Метод учења путем истраживања је метод којим се ученици уводе у поступак научног истраживања на сопственом истраживачком пројекту, а то је у овом случају остварено помоћу „Алманаха завичаја“. Само извођење оваквог часа не захтева коришћење скупе опреме, већ се може обавити и са уобичајеном, доступном опремом.

ПРИМЕНА МОНОГРАФИЈЕ И ДРУШТВЕНЕ ИГРЕ „МОЈА КИКИНДА – ОТКРИЈМО ГДЕ ЖИВИМО“ ЗА ОБРАДУ НАСТАВНЕ ТЕМЕ ГЕОГРАФИЈА ЛОКАЛНЕ СРЕДИНЕ

Монографија „Моја Кикинда – откријмо где живимо“ написана је у стилу школског уџбеника и садржи најважније културно-историјске и географске чињенице о општини Кикинда. Редослед излагања у књизи је такав да су прво наведене географске карактеристике општине, затим историјски развој након чега је целина посвећена најважнијим чињеницама о сваком селу општине, а на крају су наведене и описане природне и антропогене знаменитости. Друштвена игра је осмишљена да подсећа на игру „Човече, не љути се“. Састоји се од подлоге, пиона, коцкица, картица са питањима и задацима означеним редним бројевима. Подлога по којој се игра представља мапу општине. На мапи постоје, поред редовних белих поља, поља у зеленој, љубичастој и наранџастој боји. Игра се тако што се ученици поделе у више екипа и свака екипа има свог пиона ког помера по табли за онолико поља колико покаже коцкица коју су бацили. Уколико се пион заустави на зелено поље тада ученици извуку једну картицу те боје и покушају да одговоре на питање са пољеђине картице. Уколико тачно одговоре померају пиона за једно поље напред, уколико не одговоре тачно онда померају пиона једно поље назад. Када стану на љубичасто поље иста је процедура као код зеленог поља, само што сада узимају љубичасту картицу и померају се за два поља напред у случају тачног, односно назад у случају нетачног одговора. Наранџаста поља су обележена бројевима и када се ту зауставе потребно је да ураде одређени задатак који се налазе на том броју (помери се поље напред, сви сем тебе се померају назад за једно поље, отпевај прву строфу химне па се помери напред, прескочи једно бацање и слично...). Победник игре је екипа која прва стигне до циља.

Слика 1. и 2. Монографија „Моја Кикинда – откријмо где живимо“
М. Грујић (2014.), прво издање
М. Грујић (2019.), друго допуњено издање

Слика 3. Табла за играње друштвене игре „Моја Кикинда – откријмо где живимо“

Истраживање за овај метод обраде наставне тем је спроведено у два одељења осмог разреда током школске 2022/2023. године од којих је једно било контролно VIII (К) а друго експериментално VIII (Е).

Табела 1. Структура закључених оцена на крају првог полугодишта школске 2022/2023. године из наставног предмета географија

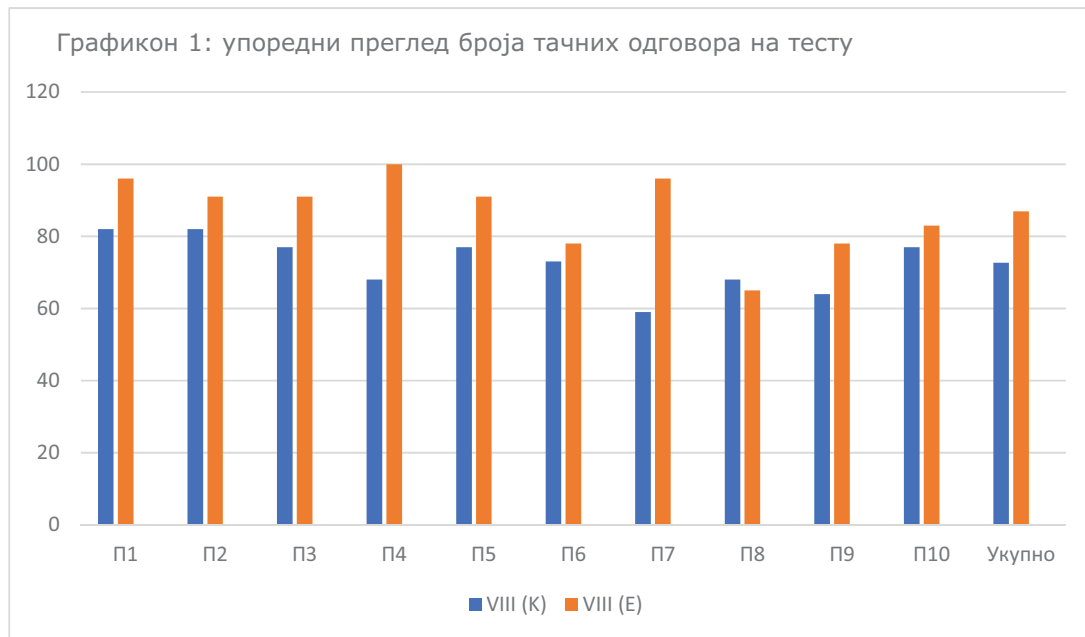
Одељење	Број ученика	Оцене из географије (полугодиште)					просек
		5	4	3	2	1	
VIII (К)	22	14	6	2	-	-	4,55
VIII (Е)	23	12	8	2	1	-	4,35

У контролном одељењу VIII (К) је наставна тема предавана на традиционалан начин уз ППТ презентације. На првом часу наставник је предавао физичко-географске карактеристике локалне средине, а на другом часу друштвено-географске карактеристике. Трећег часа било је понављање градива усменим одговарањем, док су на четвртном часу ученици радили тест знања. У експерименталном одељењу VIII (Е) ученици су подељени у четири групе и добили су више примерака монографије „Моја Кикинда – откријмо где живимо“. На првом часу су две групе презентовале физичко-географске карактеристике локалне средине. Последњих пенаест минута ученици су, подељени у четири групе, играли друштвену игру „Моја Кикинда – откријмо где живимо“, а за игру су биле издвојене само картице са питањима везаним за физичко-географске карактеристике локалне средине. На другом часу су друге две групе презентовале друштвено-географске карактеристике локалне средине. Последњих петнаест минута часа ученици су, подељени у исте четири групе, играли друштвену игру, а у игри су овог пута биле само картице са питањима из области друштвено-географских карактеристика. На трећем часу ученици су током целог часа играли друштвену игру, на две табле за играње подељени у више мањих група, овог пута су све картице са питањима биле у игри. На четвртном часу су радили тест знања исти какав су радили ученици у контролном одељењу. Тест знања ученици оба одељења су радила истог дана.

Табела 2. Упоредни преглед броја тачних одговора на тесту

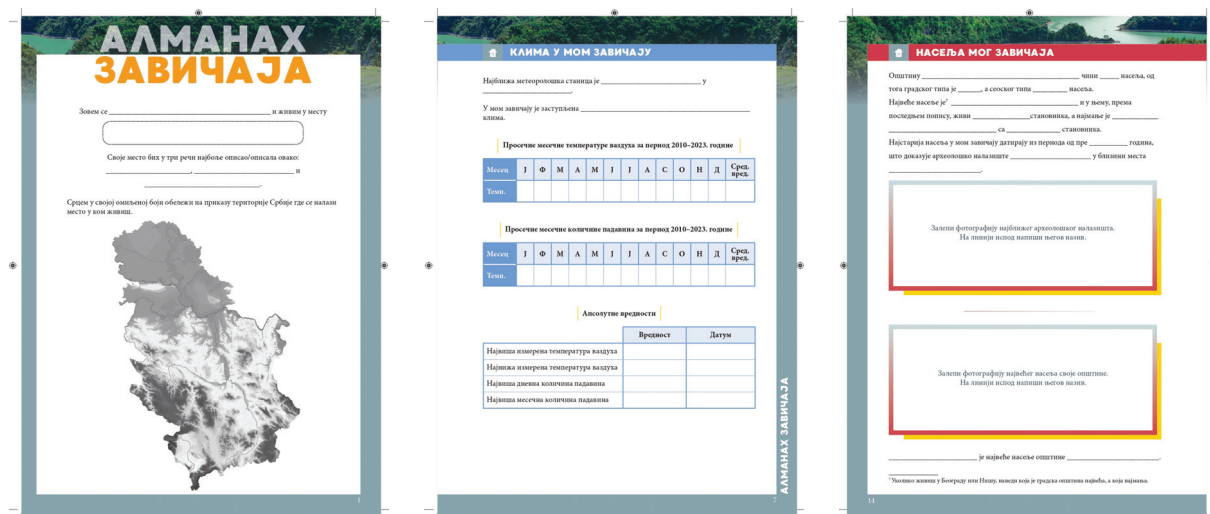
редни број задатка	број тачних одговора VIII (К)	број тачних одговора VIII (Е)	процент тачних одговора VIII (К)	процент тачних одговора VIII (Е)
1	18	22	82 %	96 %
2	18	21	82 %	91 %
3	17	21	77 %	91 %
4	15	23	68 %	100%
5	17	21	77 %	91 %
6	16	18	73 %	78 %
7	13	22	59 %	96 %
8	15	15	68 %	65 %
9	14	18	64 %	78 %
10	17	19	77 %	83 %
укупно	160	200	72,7 %	86,9 %

Анализом резултата уочава се да је на часу на ком је наставна тема обрађена на традиционалан начин мањи број тачних одговора на тесту и да су ученици усвојили мање знања. Највећа разлика у броју тачних одговора била је на седмом задатку који је гласио „Заокружи назив села чији се атар не граничи са Румунијом.“. Ученици који су играли друштвену игру добро су уочили и запамтили распоред села и само један ученик (4%) је нетачно урадио овај задатак, док је у контролном одељењу деветоро ученика (41%) нетачно урадило задатак. Други задатак са великом разликом у броју тачних одговора је четврти задатак који је гласио „Које село Града Кикинда се налази најјужније?“. Ученици који су играли друштвену игру запазили су распоред насеља у Града Кикинда и сви су тачно одговорили, док је у контролном одељењу 15 ученика (68%) дало тачан одговор. Укупно су ученици контролног одељења тест урадили са 72,7% успешности док је у експерименталном одељењу резултат видно биљи и одељење је тест урадило са 86,9% успешности.

ПРИМЕНА „АЛМАНАХА ЗАВИЧАЈА“ ЗА ОБРАДУ НАСТАВНЕ ТЕМЕ ГЕОГРАФИЈА ЛОКАЛНЕ СРЕДИНЕ

Алманах завичаја представља својеврсну вежбанку и додатак уџбенику који служи за континуирану обраду географије локалне средине током целе школске године. Овај алманах је конципиран тако да се у уџбенику на крају одређених наставних јединица налазе задаци везани за ту тему које ученици самостално раде, а резултате рада уносе у „Алманах завичаја“. Пред крај наставне године алманах би требало да је у потпуности попуњен. Овај алманах када је попуњен представља приказ физичко-географских и друштвено географских карактеристика локалне средине у којој ученици живе. Помоћу „Алманаха завичаја“ ученици у континуитету истражују и упознају карактеристике краја у ком живе и на тај начин стичу трајно знање. Паралелно са обрадом карактеристика Републике Србије ученици истражују исте те карактеристике, али везане за свој завичај и уносе их у алманах. Када дође време за обраду наставне јединице Географија локалне средине ученици су већ стекли довољно знања о свом крају и потребно је само да знање утврде. Један од начина за то је да се ученици поделе у групе, затим упореде добијене резултате и након тога свака група на часовима презентује по један део градива. На овај начин ученици су директно укључени у процес истраживања и активирани су током целе наставне године уместо да само за кратко време саслушају излагање наставника. Задатак наставника у оваквом начину обраде градива је да усмерава ученике где и како могу доћи до одређених података неопходних за попуњавање алманаха.

Слика 4. Пример страница „Алманаха завичаја“ (М. Грујић, Вулкан знање, 2021.)

Истраживање за овај метод обраде наставне теме је спроведено у два одељења осмог разреда током школске 2022/2023. и 2023/2024. године од којих је једно било контролно VIII (К), а друго експериментално VIII (Е). За резултат контролног одељења узети су исти подаци добијени током школске 2022/2023. године као и за претходни део рада, а за експериментално одељење узето је одељење осмог разреда у школској 2023/2024. години.

Табела 3. Структура закључених оцена на крају првог полугодишта из наставног предмета географија

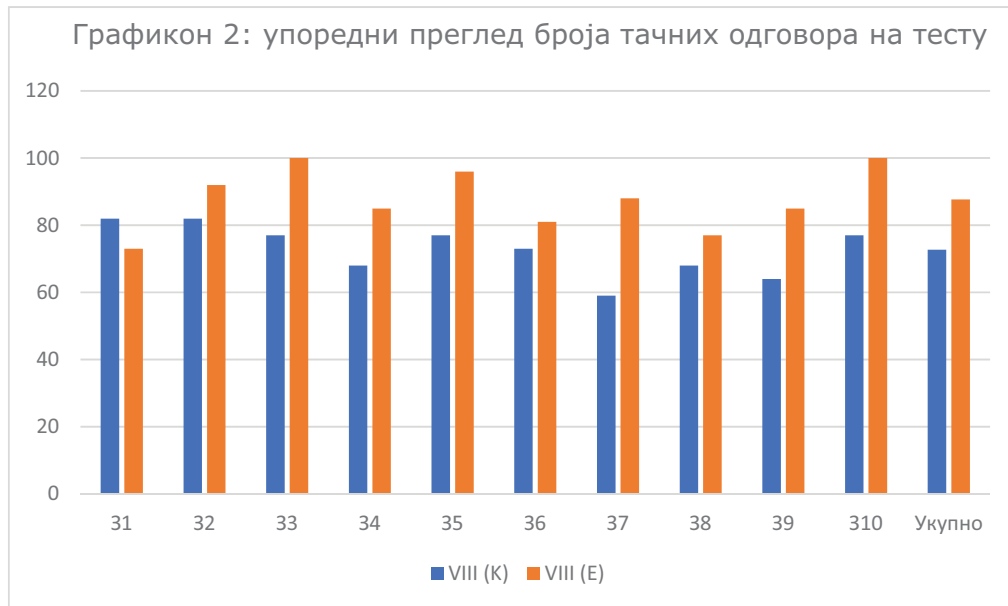
Одељење	Број ученика	Оцене из географије (полугодиште)					просек
		5	4	3	2	1	
VIII (К)	22	14	6	2	-	-	4,55
VIII (Е)	26	10	9	6	1	-	4,08

У контролном одељењу VIII (К) је наставна тема предавана на традиционалан начин уз ППТ презентације. На првом часу наставник је предавао физичко-географске карактеристике локалне средине, а на другом часу друштвено-географске карактеристике. Трећег часа било је понављање градива усменим одговарањем, док су на четвртном часу ученици радили тест знања. У експерименталном одељењу VIII (Е) ученици су подељени у четири групе и добили су теме које треба да презентују на наредним часовима. На првом часу су две групе презентовале своје радове, прва је презентовала и описала географски положај, а друга физичко-географске карактеристике локалне средине. Последњих пенаест минута ученици су понављали обрађено градиво тако што су ученици који су презентовали радове постављали питања осталим ученицима. На другом часу су друге две групе презентовале друштвено-географске карактеристике локалне средине. Последњих пенаест минута ученици су понављали обрађено градиво тако што су ученици који су презентовали радове постављали питања осталим ученицима. На трећем часу ученици су током целог часа понављали градиво везано географију локалне средине помоћу Кахут квиза. На четвртном часу су радили тест знања исти какав су радили ученици у контролном одељењу.

Табела 4. Упоредни преглед броја тачних одговора на тесту

редни број задатка	број тачних одговора VIII (К)	број тачних одговора VIII (Е)	процент тачних одговора VIII (К)	процент тачних одговора VIII (Е)
1	18	19	82 %	73 %
2	18	24	82 %	92 %
3	17	26	77 %	100 %
4	15	22	68 %	85 %
5	17	25	77 %	96 %
6	16	21	73 %	81 %
7	13	23	59 %	88 %
8	15	20	68 %	77 %
9	14	22	64 %	85 %
10	17	26	77 %	100 %
укупно	160	228	72,7 %	87,7 %

Анализом резултата уочава се да је на часу на ком је наставна тема обрађена на традиционалан начин мањи број тачних одговора на тесту и да су ученици усвојили мање знања. Највећа разлика у броју тачних одговора била је на петом задатку који гласи „Које две реке протичу испод моста „Девет грла““. Ученици који су током године попуњавали алманах су, анализирајући физичко-географске карактеристике локалне средине, истражили ову интересантну чињеницу и сви су тачно урадили задатак. У контролном одељењу тачан одговор дако петнаесторо ученика, односно 68% из одељења. Потпуно идентична ситуација је и са последњим, десетим, задатком који гласи „Које село Града Кикинда има најмањи број становника?“. Ученици који су попуњавали алманах су самостално истраживали, на сајту Републичког завода за статистику, податке са последњег пописа становништва у Србији и анализирали добијене податке шта је допринело томе да сви дају тачан одговор, док је у контролном одељењу тачан одговор дало свега 68% ученика, односно њих петнаесторо. Укупно су ученици контролног одељења тест урадили са 72,7% успешности док је у експерименталном одељењу резултат видно бољи и одељење је тест урадило са 87,7% успешности, шта представља већи проценат и у односу на ученике експерименталног одељења када су ученици играли друштвену игру приликом савладавања градива.

ЗАКЉУЧАК

Експериментални часови одржани за потребу овог рада само су два од бројних могућих начина активизације ученика на часовима обраде градива географије локалне средине за који је предвиђен мали број часова. Групни рад приликом обраде градива уз монографију и самостално истраживање ученика приликом обраде градива уз употребу „Алманах завичаја“ показују већи број предности и омогућили су виши степен усвојеног знања. Самостално истраживање локалне средине, користећи монографију или да би попунили алманах, доприноси да се ученици активније укључе у сам процес стицања знања. Већој активизацији ученика такође доприносе припреме за излагање градива и само излагање у току часа. Обрада градива уз коришћење „Алманах завичаја“ омогућује ученицима да постепено и континуирано стичу знања о географији локалне средине. На тај начин имају довољно времена да пронађу литературу, неопходне податке, обраде податке, направе потребне фотографије и пронађу адекватне карте и обележја на интернету. Такмичарски дух код ученика који су на часовима користили друштвену игру „Моја Кикинда – откријмо где живимо“ повећао је жељу за усвајањем знања како би у самој игри постигли бољи резултат.

Веома позитиван исход на оба експериментална часа био је тај што су сви ученици били заинтересовани за начин рада на који је обрађена наставна тема географија локалне средине, шта је поготово примећено код ученика који имају слабије оцене и који се тешко у традиционалној настави интересују за наставу и којима на таквим часовима пажња брзо попусти.

ЛИТЕРАТУРА

- Ромелић Ј., Ивановић Љ. (2011.): Дидактички принципи у настави географије, Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад
- Ивков А. (2002.): Активне методе у настави географије, пут ка квалитетнијем образовању, Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство 32/2002, Нови Сад
- Ивић И., Пешикан А., Антић С. (2001.): Активно учење, Институт за психологију, Београд

ПРИЛОГ

Тест који су радили ученици контролног и експерименталних одељења.

1. Заокружи слово испред тачног одговора.
Које године је Кикинда први пут добила статус града? А) 1774. Б) 1891. В) 1893.
2. Који тип климе је заступљен у Кикинди? _____.
3. Заокружи одређене подебљане речи да тврдња буде тачна.
Најкишовитији месец у Кикинди је ЈУН / ОКТОБАР , а најтоплији АВГУСТ / ЈУЛ.
4. Које село Града Кикинда се налази најјужније? _____.
5. Које две реке протичу испод моста „Девет грла“? _____ и _____.
6. Заокружи слово испред тачног одговора.
Које године је започела изградња и насељавање савремене Кикинде?
А) 1751. Б) 1876. В) 1774.
7. Заокружи назив села чији се атар не граничи са Румунијом.
Нови Козарци, Наково, Иђош, Мокрин.
8. Које село Града Кикинда има најмањи бој становника? _____.
9. Која два народа су најбројније националне мањине у Кикинди? _____ и _____.
10. Које село Града Кикинда има најмањи број становника? _____.

PROCESSING THE TEACHING TOPIC "GEOGRAPHY OF THE LOCAL ENVIRONMENT" THROUGH A BOARD GAME AND THE HOMELAND ALMANAC

Miroslav Grujić²

Abstract: Students encounter the concept of the local environment already in the first cycle of primary education through the subjects "The World Around Us" and "Nature and Society". In the second cycle of basic education, they study geography from the 5th to the 8th grade, but there is not enough time devoted to the geography of the local environment. This very important topic is covered by only two or three lessons towards the end of the 8th grade. Due to the small number of lessons dedicated to this topic and the fact that they are planned towards the very end of the school year, our students don't know enough about the geography of the environment where they live. The main goal of this work is to present the methods by which the geography of the local environment can be processed to increase the level of acquired knowledge on this topic and also to increase the level of interest and engagement of the students themselves when processing the material. The first method discussed in this paper is a social game similar to "Ludo game", which is full of questions and tasks related to the values of the local environment and is played on a board in the form of a map of the local environment (municipality). This social game and monograph "My Kikinda - let's find out where we live" are an integral part of a quiz for primary and secondary school students that has existed for a decade and in which students compete in knowing the geography and history of the local environment. Another method is the treatment of the topic through the "Homeland Almanac", thanks to which students deal with this topic throughout the school year instead of only in a few lessons scheduled for the topic. Analyzes of tests done on the local environment during the semester of the eighth grade and the average final grades at the end of the school year confirmed that the application of these methods of processing the geography of the local environment gives positive results.

Keywords: geography of the local environment, processing, game, quiz, homeland almanac.

² Elementary school "Sveti Sava", Nemanjina 27B, Kikinda, miroslav.grujic@svetisava.edu.rs

ТЕРЕНСКИ РАД И ЕКСКУРЗИЈЕ, ЗАПОСТАВЉЕНА МЕТОДА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ. ЗАШТО?

Бранко Ристановић¹, Драгана Милошевић²,
Александар Поповић³, Драгана Весовић⁴

Апстракт: Географија, као мултидисциплинарна наука, се у 21. веку суочава са све већим изазовима и проблемима у реализацији као школског предмета. Она губи значај као предмет у образовно-васпитном систему. Бројни разлози су за то: у нашој школској пракси постоји велика разлика између научне и наставне географије (дескрипција и вербализам), мотивациони проблем (и ученика и наставника), развој методике наставе и дидактике не прати развој географије. Да ли се зона комформизма која влада у учионици може и сме заменити изласком из ње? Да ли су наставници спремни на то? И зашто нису. Анкета у основним и средњим школама, спроведена за потребе овог истраживања, даје одговоре на постављена питања. Теренска настава је настава у изворној стварности. Њена примена је очигледна и оправдана. Проналазак баланса између кабинетске и теренске наставе је изазов који се поставља пред професора географије. Савладавање овог процеса води ка остваривању савременог концепта наставе географије чији је крајњи циљ развијање географског (логичког) мишљења и закључивања.

Кључне речи: Теренски рад, екскурзија, настава географије, анкета

УВОД

Циљ географске наставе је на што бољи начин научити ученике разумевању појава и процеса у материјалном и нематеријалном свету. Те појаве и процесе збирно можемо назвати изворном стварношћу. По свим дефиницијама географије као науке, предмет њеног проучавања је географски простор. Читава Земља, или неки њен део, су оно што географи проучавају. Лингвистика проучава језик, објект који се на разне начине може „донети“ у учионицу (текст, говорник, снимак). Биологија проучава живот, па тако многи живи организми могу доспети у учионицу. Физика, хемија, математика, такође, се могу тиме похвалити. Посматрајући или креирајући експеримент у настави физике, хемије и биологије ученици директно проучавају изворну стварност. Наставници ових предмета могу се похвалити да они већи део изворне стварности могу донети у учионицу. Међутим, са географијом то није случај. Она у учионицу може донети врло мали део изворне стварности коју проучава. Већина тога остаје ван учионице. Географима је заправо терен изворна стварност. Реч терен настала је од латинске речи „terra“ што значи земља, крај, предео. Осим у географији, реч терен се данас употребљава и у геологији, геодезији, архитектури, новинарству, војсци и у свакодневном говору значи праксу па се најчешће употребљава као супротност кабинету, канцеларији или било чему другоме што на свој начин представља теорију (многи кажу да је у књигама све у реду, али „на терену“ је сасвим другачије).

Следећи логику значења речи, теренска настава (географска екскурзија) би била настава која се изводи на терену. Односно, за географе је теренска настава настава у изворној стварности. Проучавање изворне стварности има велике предности али и недостатке. Предности су јасне: непосредно суочавање с предметом п(р)оучавања, где је та непосредност једина и

¹ Универзитет у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија, brankoris@yahoo.com, ORCID: 0009-0006-6002-1999

² Основна школа „Светозар Марковић“, Косовских јунака 10, Лапово, Србија

³ Основна школа „Вукова спомен школа“, Тршић, Србија

⁴ Дом ученика средњих школа, Ужичке Републике 116, Ужице, Србија

сасвим довољно велика предност. Међутим, изворна стварност најчешће није једноставна па је тешко уочити одређене појаве и процесе јер су они толико повезани са осталима, да онај који учи и нема „вешто око“, не разликује једну појаву од друге. Стога је најбоље да се настава прво одвија у кабинету, где се изворна стварност може, уз помоћ наставних објеката и средстава, расчланити, зауставити, убрзати, повећати, смањити и тиме боље упознати.

Путовање чији је примарни циљ образовање, познато је још из античких времена. Већ тада су људи путовали да би учили и образовали се (Nardo, 2005; Работић, 2011). У Европи су у 17, 18. и 19. веку путовања, чија је сврха била доминантно образовна, била веома популарна и обавезан сегмент образовања виших слојева друштва. Реч екскурзија долази од латинске речи *excursion* у значењу излет или кратко путовање. У „Речнику српског језика“ Матице Српске, екскурзија се у примарном значењу дефинише као „краће групно путовање, излет у забавне, културне, научне, спортске и др. сврхе; заједничка посета знаменитих места, споменика и сл.“ Видимо да образовни аспект екскурзија није експлицитно укључен у примарно значење речи (наравно, „културне и научне сврхе“, те „посета знаменитих места“ укључују и образовни аспект јер претпостављају и учење). Ако као основне карактеристике екскурзије разумемо групно путовање и образовање, приближавамо се оном значењу појма у којем га најчешће користимо, а то су школске екскурзије. „Правилник о извођењу екскурзија у школама“, дефинише школску екскурзију као „факултативну ваннаставну активност која се организује ван школе“. Из саме дефиниције појма можемо разумети предности које школске екскурзије пружају у односу на традиционалну образовну ситуацију у учионици. Резултати неких истраживања указују да је једна од највећих вредности школских екскурзија, по чему се оне памте у одраслом добу, излазак из рутине учионице (Pace, Tesi, 2004). Међутим, друга истраживања наводе констатацију да се на локалитету у дестинацији тежи што већем пресликавању рада у учионици (Lai, 2002).

Интересантна је и веза наставних (школских) екскурзија и туристичких путовања (аранжмана) на шта се она углавном сведу. Примарни циљ организовања наставне екскурзије јесте едукација а не забава и провод. Без обзира на установљене различитости и наметнуте дилеме у вези позиционирања школских екскурзија у тзв. „културни туризам“, по свом доминантном карактеру, оне спадају у едукативно-образовни туризам. Занимљиво је поменути да резултати многих истраживања показују да се образовање перципира као једна од функција туристичких путовања која се реализују у слободном времену (Качавенда-Радић и Радић, 2009). Едукациони туризам је у извесној мери присутан и у другим формама туризма (Хаџић, 2004). У наставним екскурзијама едукација је основни мотив за боравак ученика на дестинацији. Стога наставне екскурзије, као специфичан вид туристичких кретања, због својих циљева и задатака, структуре учесника и других битних фактора захтевају пажљивији прилаз њиховом осмишљавању који би био близак дидактичким принципима на којима се заснива процес школског учења.

ТЕРЕНСКИ РАД И ГЕОГРАФСКА ЕКСКУРЗИЈА АУТОХТОНА НАСТАВНА МЕТОДА

Пратећи актуелну ситуацију у нашем образовном систему долазимо до простог закључка да наставни предмет географије губи значај као предмет у образовно-васпитном систему. Питање је зашто? Многоструки разлози су за то али се збирно могу уврстити у три главна разлога:

- Не прати се развој географије у свету;
- Велика разлика између научне и наставне географије (дескриптивизам и вербализам);
- Развој методике наставе и дидактике не прати развој географије.

Да ли су кабинетски начини извођења наставе томе допринели у мањој или већој мери тешко је претпоставити јер је богатство различитих начина организовања и извођења наставе које данас срећемо у нашој школској пракси омогућило занимљивије и сврсисходније часове географије у учионицама. Да ли је то довољно да се побегне од дескрипције и вербализма? Сигурно није. Теренски рад и наставне екскурзије нису експлицитна наставна метода већ су посебан организациони облик наставе који захтева знатно веће ангажовање наставника или професора, као његовог организатора, и ученика као директног учесника у таквом начину извођења наставе. Данашњи концепт савремене наставе се базира на развијању способности мишљења код ученика (не искључиво стицање знања). Сличан је концепт и савремене наставе географије чији је крајњи циљ развијања географског мишљења и закључивања. Стога долазимо до закључка да су теренски рад и наставна екскурзија аутохтона и основна географска метода којом ученици или студенти:

- Развијају географско (логичко) мишљење;
- Развијају визуелно памћење;
- Схватају културу кретања.

Наставне екскурзије чине комплексан облик путовања који подразумева примену разноврсних наставних метода: непосредно посматрање геопростора, истраживачки разговор, коришћење различитих инструмената, картографски рад, графичко приказивање, наставни разговор, излагање, објашњавање, описивање, реферати ученика. Њихова дидактичко-методичка улога у реализацији образовно-васпитног процеса се огледа у активизацији логичког мишљења и развијању визуелног памћења код ученика. Кроз реализацију наставне екскурзије максимално се активирају ученичке способности и мобилишу наставнички капацитети. Код ученика се развија другарство, солидарност, организованост и толерантност, научни поглед на свет, подстичу се естетски и емоционални доживљаји. Повремене екскурзије и излети непосредно доприносе развоју организма ученика, јачању и стабилизацији њиховог емоционалног живота. Екскурзионе активности доприносе да се наставници перманентно усавршавају и да боље упознају своје ученика што значајно подиже емоционалну и радну климу у учионици по повратку са наставних екскурзија.

Класификација наставних екскурзија је многострука.

Према *предмету проучавања* наставне екскурзије могу бити:

- тематске, организују се ради обраде гранских садржаја (климатолошке, геоморфолошке, педолошке, демогеографске, урбаногеографске, привредно географске...)
- регионалне, организују се ради комплексног посматрања и проучавања неког предела (богатијег су садржаја, захтевају свестранију припрему, чврсту организацију, трајнију ангажованост ученика).
- Према дидактичкој намени екскурзије могу бити организоване:
 - са циљем стицања нових знања,
 - са циљем утврђивања стечених знања,
 - са циљем примене стечених знања у пракси.
- Према месту обављања екскурзије се деле на:
 - локалне-завичајне, везане за географску средину у којој се налази школа и најближа суседна насеља,
 - земаљске, одржавају се сваке године на почетку или на крају школске године у трајању од око седам дана, са циљем да се упознају занимљиви предели наше земље. У новије време, практикују се нови видови екскурзија, тј. одлазак у иностранство (стручна екскурзија).
- Према времену трајања екскурзије могу бити:
 - у трајању од 1 до 3 сата,
 - полудневне,
 - једнодневне,
 - вишедневне.

Иако су смисао и циљеви наставних екскурзија јасни, будући да су одређени критеријумима у домену васпитно-образовне делатности, потребно је истаћи извесне особености екскурзионих кретања, као облика туристичких кретања, односно, утврдити међу њима извесне корелативне односе. При томе је неопходно истаћи да многи теоретичари туризма наставне екскурзије као теренски облик наставе не уврштавају у категорију туристичких кретања. Ипак, аутори су мишљења да у приступу овом проблему не треба бити искључив. На то упозоравају чињенице да су у организовању наставних екскурзија укључене многе компоненте из домена тзв. индустрије путовања. Осим тога, потражња за ученичким екскурзијама и типично туристичким екскурзијама са културно-рекреативним садржајима је релативно стабилног карактера, због чега им је и економски значај велики. Врло је упечатљив пример наше земље, деведесетих година прошлог века, када је опадањем општег промета туриста услед економске кризе, значајан део делатности из индустрије путовања налазио главне изворе прихода на тај начин што се стављао у позицију посредника и даваоца услуга у организовању екскурзионих кретања која су по свом смислу и суштини требало да буду наставна.

За наставне екскурзије, уколико немају карактер стационираног теренског рада, јер у том случају не би било адекватно користити термин екскурзиона кретања, карактеристично је да, због преовлађивања културно-образовних момената, предмет интересовања су природне и антропогене компоненте средине које, иако не искључиво, ипак у знатној мери поседују туристичке привлачности, најчешће куриозитетне, естетске и атрибуте знаменитости. Наставне екскурзије, због својих специфичних, деликатних и високих захтева постављају сложеније задатке, првенствено пред наставницима, а са друге стране, од путничких агенција које их организују, захтевају максимално ангажовање око коректног извршавања обавеза носиоца

делатности путовања (угоститељска делатност, делатност путничког саобраћаја, делатности и објекти забаве, информативна и водитељска служба појединих установа и др). Ако се наставне екскурзије организују према одговарајућим критеријумима оне су, због чврстог плана и организације, прецизно постављених дужности и континуираног извршавања задатака од стране ученика, што подразумева успостављање њихове емоционалне саморегулације, захвалније за агенцију и даваоце услуга јер су по правилу мање скопчане са могућностима ексцесивног понашања. Ако се оно и јави, испољава се у изузетним околностима и појединачним случајевима, у блажем виду и на њих се благовремено и адекватно може реаговати. Осим тога, пошто овакве екскурзије подразумевају и примену дидактичке фазе, вредновање рада и резултата у извршавању постављених задатака, као и успостављање континуитета са школским активностима, досадашњим истраживањима је доказано да наставне екскурзије утичу да само понашање ученика на њима буде ближе школском режиму, него што је то случај са екскурзијама код којих преовлађују рекреативни садржаји.

Из наведених чињеница произилази да се организаторима и пружаоцима услуга даје могућност да без анксиозности, спонтаније а тиме и професионалније ураде свој део посла. Уравнотежено интерперсонално понашање, у таквој ситуацији омогућава стварање узајамног поверења, а обостраним извршавањем обавеза своди евентуалну појаву штете на минималне размере. Стварају се предуслови да се дружељубивост, радозналост, маштовитост, осећај за лепо, код ученика испољава на потпунији начин него у атмосфери школског објекта. Методички узевши, када је у питању ефикасност учења, на екскурзији постоји низ услова који олакшавају учење и боље разумевање, постизање економије у учењу, дуже памћење наученог и стварање бољих психолошких услова за успешно учење. Наведени подстицајни сплет околности ствара предуслове да се природне вредности и културна добра на потпунији и комплекснији начин користе и доживљавају.

Добро припремљена, професионално организована и адекватно изведена школска екскурзија је изузетно одговоран и веома комплексан посао. Ова сложена наставна метода школског рада превазилази школу која у пракси захтева координацију рада стручњака из више области. Организовано путовање ученика је друштвено условљен феномен. Друштвене промене деведесетих година прошлог века су створиле услове за хаотично стање у области организације наставних екскурзија. Пораст броја екскурзија, односно њихова масовност, од којих највећи део немају, у правом смислу, наставни карактер иако се формално подводе под ту категорију, утицао је да су се у путничко-агенцијску делатност, која се првенствено бави организовањем екскурзија, укључивали субјекти слабог пословног морала, што је имало за последицу лоше пословање које се, није само огледало у нехатности, већ и у намерним преварама путника и давалаца услуга. Зато је и потребно да се стриктним поштовањем одговарајућих прописа спречи ова појава. Да би се то превазишло, Министарство просвете Републике Србије је 1997. године израдило, до тада, најсвеобухватнија упутства за организовање школских екскурзија и наставе у природи. Те исте године је Асоцијација туристичких агенција (YUTA) установила стандарде које туристичка агенција треба да испуни да би била подобна за укључење у реализацију дечијег и омладинског туризма. У складу са тим је извршила ревизију и саставила списак адекватних агенција. Као резултат сарадње више институција, издат је тзв. Приручник за организовање екскурзија и наставе у природи, намењен директорима школа. То је било добро као први корак стандардизације и уношења реда у заиста хаотично стање у овој области које одликују деведесете године 20. века. Од тада су правилници и упутства више пута допуњавани и усавршавани. Били су предмет јавних расправа и адекватних скупова. У циљу задњих допуна и измена Министарство просвете је формирало комисију од представника седамнаест разних релевантних институција, удружења и других министарстава. Дакле, у протеклој деценији су учињени значајни помаци. На општем националном нивоу су артикулисани циљеви, задаци, програми, дужине трајања екскурзија зависно од нивоа школовања, услови реализације, евалуација и слично.

Међутим, са образовно-васпитног становишта ова врста регулисања и стандардизације јесте потребна, односно, неопходна али и најмање довољна. Пракса потврђује да се, поред свих правилника и одредби, сваке године у време одржавања школских екскурзија дешавају разне појаве, потпуно супротне главним интенцијама, од неприличног понашања ученика, али и наставника, до фаталних дешавања међу вршњацима у групи или у контакту са вршњацима рецептивног места (Качавенда Радић, 2013).

Према правилнику Министарства просвете јасно су дефинисани задаци који се остварују реализацијом наставних екскурзија:

- проучавање објеката и феномена у природи и уочавање узрочно-последичних односа у конкретним природним и друштвеним условима;
- стицање нових сазнања;
- развијање интересовања за природу и изграђивање еколошких навика;
- упознавање занимања људи која су карактеристична за поједине крајеве;
- развијање позитивног односа према националним, уметничким и културним вредностима;
- изграђивање естетских, културних и спортских потреба и навика, као и позитивних социјалних односа међу ученицима и наставницима.

Испуњење ових захтева налаже, пре свега, велико дидактичко-методичко искуство наставника који организују наставне екскурзије али и несумњиву професионалност туристичке агенције која пружа услуге организатора пута. Теренски рад или наставна екскурзија не подносе шаблоне, наставне моделе, својеврсне методичке рецепте, рутинске приступе обради наставних садржаја, већ захтева увек нови, креативан, стваралачки, стручни и дидактичко-методички поступак. Са обзиром да је за успех екскурзије неопходно правилно и потпуно владати техником посматрања предмета, појава, процеса и односа потребно је ученике научити вештини визуелизације простора у коме се одвија наставна екскурзија. Посматрање је намерно, планско перципирање, проучавање, истраживање објеката или процеса. Да би квалитет посматрања био задовољавајући оно треба да подразумева:

- јасно постављање задатка,
- треба да буде што потпуније и детаљније,
- потребна је претходно добра припрема, како би се стекла потребна знања о посматраним предметима,
- посматрање је планско (саставити план, редослед посматрања),
- веза перцепције са активним радом мишљења (упоређивање, одлике, особине, подаци и објашњавање затеченог стања),
- способност говорног и писменог формулисања резултата посматрања.

Да би ученици стекли ову вештину треба испоштовати принцип поступности. Треба им дати најпре једноставније а потом теже и сложеније задатке. Најпре се посматрају једноставнији појединачни предмети а затим се прелази на комплексно посматрање околине.

Припрема наставних екскурзија подразумева неколико битних корака који се односе на припрему наставника, припрему ученика, реализацију екскурзије и постекскурзионе активности. При стручном планирању екскурзије (наставникова припрема) битно је одредити:

- правац кретања,
- избор радних места и објеката посматрања,
- избор облика и метода рада (описивање, приповедање, дијалог, самостално излагање ученика, комбиноване методе...),
- примена одређених наставних средстава ради презентације оног дела стварности који се не може визуелно на терену уочити.

Након израђеног плана путовања, наставник појединачно предвиђа шта ће се обићи сваког дана и прави детаљну сатницу активности у току сваког радног дана. Планирање теренског рада мора бити врло прецизно, тако да ученици знају шта ће у сваком тренутку радити. Временска артикулација је веома битна ставка наставникове припреме која му омогућава да одреди тачно време трајања радних активности на сваком појединачном радном месту.

Наставну екскурзију не треба схватити као лакши наставни рад који пружа могућност одмора од наставе и учења, нити је треба третирати као методу која се налази на маргини наставног рада, као својеврсно излетничко путовање ради одмора и рекреације. Најбитније је да на наставној екскурзији постоји чврст режим ученичких занимања. Само такав режим осигурава потребну дисциплину и безбедност свих учесника на екскурзији. Без њега није могуће у потпуности реализовати постављене задатке наставне екскурзије.

По припреми наставника приступа се припреми ученика за њихово излагање на екскурзији. То подразумева припремне часове пре одласка на екскурзију са јасно постављеним задацима и циљевима који се од ученика очекују. При презентацији садржаја екскурзионих тура, треба се ослањати на примену модификоване илустративно-демонстративне методе у географском простору. Њена примена има основу у усменом излагању уз избегавање читања реферата.

НАСТАВНА ЕКСКУРЗИЈА И ЕФИКАСНОСТ УЧЕЊА

Контакт са садржајима на наставној екскурзији је другачији од уобичајног начина учење, освежавајући. У средини где су имагинарни, књишки упознати објекти, појаве и процеси непосредно и стварно присутни стварају се одговарајући психолошки услови за њихово успешно сазнавање, тј. побуђује се мотивација за усвајањем садржаја и тиме настају услови за већу концентрацију пажње субјекта. Многобројна истраживања су показала да је велики број ученика тзв. „визуелни тип“ (америчка пракса говори о бројци од 75%, док је код нас тај број око 80%), односно да пре усвајају нова знања ако неки објекат, појаву или процес виде у његовом геоекосистему.

Непосредно посматрање простора, чини ученика активним и енергичним и одржава његову пажњу усмереном ка одређеном циљу. Код ученика се побуђује интересовање, које је неопходно због чињенице да се интереси могу свести на појачану пажњу. Интересовање усмерава све психичке процесе (пажњу, перцепцију, памћење, мишљење). Посматрање терена са унапред постављеним задацима изнуђује захтеве за его-укључивањем учесника екскурзионих тура. Ово укључивање је утолико веће, уколико се претходним налозима настоји да се код ученика формира дирекција мишљења у решавању задатака и подстицању за трагањем у стварном простору. Интересовање као тенденција да се нешто упозна, условљена је два компонента - свешћу о значају сазнања и његовом емоционалном привлачношћу. У геопростору оно се може брже и успешније постићи него употребом информационих средстава, тј. методом предочавања.

Омогућавајући непосредан контакт са објектима, појавама и процесима из појединих наставно-научних области (предмета), наставна екскурзија, као најбољи реализатор принципа очигледности, поред осталог, доприноси много бржем савлађивању наставних садржаја. Неопходност остваривање ове функције екскурзија проистиче и из чињенице да је рационализација и економисање са временом утрошеним за учење један од критеријума ефикасности праксе учења. Осим тога, постоји општи захтев да се реализацијом учења у школском раду постигне што већи степен рационалности у погледу расположивог времена и стварних ученичких снага и напора.

Непосредан контакт са компонентама геопростора на наставним екскурзијама треба да буде тако организован да учеснику учини усвојене наставне садржаје трајнијим, односно да успори процес заборављања. Теренски рад који подразумева разноврстан методски поступак води ка бољем осмишљавању садржаја, а осмишљенији садржаји се заборављају много спорије него неорганизованији. Бољим схватањем односа компонената простора ствара се могућност уопштавања која спречава могућност интерференција. Тиме је ученик у бољој позицији када треба да изврши трансфер тако обрађеног градива на решавање нових проблема. Све наведене околности имају, као првенствени резултат, трајније задржавање комплетније усвојених садржаја.

ЗАШТО СЕ ТЕРЕНСКИ РАД И НАСТАВНЕ ЕКСКУРЗИЈЕ НЕ СПРОВОДЕ?

За потребе рада спроведено је анкетно испитивање у основним и средњим школама на територији Војводине (градови Нови Сад, Кикинда, Сремска Митровица, Зрењанин, Сомбор и Суботица). Том приликом анкетирани су 100 наставника географије (76 жена и 24 мушкарца старости између 29 и 55 година). Постављена су им три питања:

- Да ли изводе теренски рад и наставне екскурзије у спровођењу и реализацији постављеног наставног плана и програма,
- Ако је одговор ДА, колико често то раде,
- Ако је одговор НЕ, који су разлози за изостанак теренског рада и екскурзија у наставном процесу.

Добијени су следећи резултати. Од 100 анкетираних наставника само 12 спроводи и користи теренски рад и наставне екскурзије у свом раду. И то раде веома често. Истичу то као најинтересантнији део својих наставних планова. Свесни су организационих предуслова који се стављају пред њих приликом осмишљавања и спровођења таквог вида наставе али га се радо прихватају јер су резултати очекиваног постигнућа њихових ученика изнад просечног. Сви наставници који користе теренски рад и наставне екскурзије у свом раду са ученицима су млађи (њихова просечна старост износи 35 година) и у свом факултетском школовању су имали наставне планове у којима се примена теренског рада и екскурзија изучава као посебан предмет на професорском смеру географије. И они тако стечено знање само примењују у својој наставној пракси.

Од 88 наставника који су дали одговор НЕ на постављено питање о примени теренског рада и наставних екскурзија у извођењу наставног процеса чак половина (40 наставника) се оправдало недостатком времена као ограничавајућим фактором за изостанком поменуте наставне методе. То се, свакако, не може узети као релевантан разлог јер сваки лични напор у остваривању погодне атмосфере за постизање бољих ученичких резултата се сматра и личном професионалном сатисфакцијом. Нажалост, данас многи наставници то нису у стању или не желе да схвате. Као основни организациони проблем наводи 22 наставника. По 10 наставника као проблем наводе превелику удаљеност погодног терена од школе и велике материјалне трошкове приликом организације терена и екскурзије. И овде имамо случај недовољног радног ангажовања наставника у спровођењу наставног плана и програма. Принцип очигледности који доминира приликом употребе терена и екскурзија у настави веома лако пренебрегава поменуто оправдање. Материјални издаци не би требало да представљају проблем у организацији ако се руководимо принципима тржишне економије приликом организовања и спровођења терена. Осталих 6% наставника као разлог зашто не спроводе терене и екскурзије наводе немогућност добијања сагласности за такав начин рада. Свесни смо да је последњих година дошло до енормног пораста вршњачког насиља и насиља ученика према својим наставницима, чак до те мере да су се у рад школа морале укључити и безбедоносне структуре (полиција, пре свега) а да су правне норме које штите дечија права доведена до правила да су, за њихово ангажовање у школским и ваншколским активностима, потребни обавезни родитељски потписи и одобрења. Али то није нерешив проблем. Поверење ученика и родитеља у наставнике се не стиче преко ноћи већ упорним, студиозним и исправним радом.

Нажалост, анкета нам је показала да су пред наставницима који желе да примене теренски рад и наставну екскурзију у свом свакодневном раду са ученицима на предмету географија, многобројни изазови, оптерећења и предуслови. Неки су оправдани, неки не. Али, и поред тога, 12% наставника се хвата у коштац са проблемима, решава их и својим ученицима омогућава да географију схвате, разумеју и науче у другачијем окружењу, њима приоднијем и лакшем за схватање. Остали се држе крутих правила која постоје у учioniчким условима рада. Вербализам и монолошка метода су главни непријатељи савремене наставе географије. Сигурност и конформизам учioniце се тешко мења свакодневним изазовом терена. Проблеми који се јављају приликом организације терена и екскурзије постоје али прави наставници их решавају. Сви остали траже само изговоре.

ЗАКЉУЧАК

Учење у фази извођења теренског рада и наставних екскурзија носи своје специфичности, па можемо говорити о посебном стилу учења. Користећи могућности које терен и екскурзија пружају, њега у највећој мери карактерише, или би требало да га карактерише когнитивно (искуствено), ситуационо и активно учење. Наставна екскурзија је типичан пример за примену и преплитање ових врста учења. Учење на основу претходног искуства и кроз стицање нових искустава не само да је карактеристично за ђаке него и наставнике. На екскурзијама и наставници искуствено уче. Школске екскурзије пружају највише могућности за приближавање поучавања и учења.

Будући да се они који уче налазе у природној физичкој и социјалној средини или окружењу које омогућава искуствено усвајање знања и вештина из различитих области и то кроз посебан вид социјалне и природне интеракције, учење на екскурзијама је у великој мери ситуационо учење. Предвидљиве нове ситуације, а поготово непредвидљиве и ризичне ситуације које свако путовање са собом неминовно носи, значајан су фактор који утиче на обликовање и специфичност учења на екскурзији.

Стара кинеска изрека каже: „Реци ми - заборавићу; покажи ми - можда ћу упамтити; укључи ме - разумећу“ (Getz, 2007). Међутим, нису све активности на екскурзији и сви образовни садржаји погодни за учење са партиципацијом, али треба искористити могућности оних који

то јесу. Изналажење оптималног нивоа у распону две супротности, између пасивног слушања и пасивног посматрања до активне партиципације, те између крајње зависности и потпуне аутономије у активностима које екскурзија обухвата, посебан је проблем (Getz, 2007).

Емпиријска истраживања потврђују да су најефектнија, највише се цене и најдуже памте касније у животу, знања и вештине стечене кроз активности на екскурзијама које подразумевају активну партиципацију (Pace, Tesi, 2004). Модерни светски музеји, зоо-вртови, ботаничке баште и друге институције и локалитети чију посету обухвата програм екскурзије, конципирају се тако да нуде низ активности у којима могу да учествују сами посетиоци у стварности или виртуелној симулацији, на пример, неке историјске епохе или догађаја. Утврђено је да такве активности подстичу висок ниво креативности, развој вештина и способност критичког мишљења, слободу реаговања и експериментисања у решавању проблема уз преплитање ранијег и новостеченог искуства. Поред тога, имају и високо мотивационо дејство за даљим образовањем.

На екскурзијама се наставни програми реализују повезивањем са геопросторном и социјалном средином што резултира тиме да се ученици развијају свеобухватно и свестрано. Крајњи исход сваке наставне екскурзије треба да буде задовољан ученик. Појам задовољног ученика најближи је појмовима оствареног, мотивисаног, сигурног, самоувереног, самопоштованог, срећног ученика. Екскурзија је квалитетно реализована када се са ње врати задовољан ученик. Изузев педагошке застарелости и тврдокорности (што је анкета и показала), нема ниједног разлога да тај захтев не уважимо и не испунимо.

ЛИТЕРАТУРА

- Getz, D. (2007). *Arts, Culture and Tourism - Partnerships and challenges*. Retrieved from: <http://rich.dit.ie/documents/Professor%20Donald%20Getz%20University%20of%20Calgary.pdf>
- Каћавенда-Радић, Н., Радић, И. (2009). *Cultural Tourism: Educational Competence of Tourist Guide*. In *Alternative Tourism – Theory and Practice*, Teress Project Ltd. (Bulgarian Academy of Sciences, Institute of Geography, CD-ROM, 2009 release).
- Lai, K. C. (2002). *Fieldwork as meaningful learning: The role of authentic assessment*. Paper presented at the Regional Conference of the International Geographical Union: Geographical Renaissance at the Dawn of the third Millennium, Durban, South Africa.
- Nardo, D. (2005). *Leisure Life of the Ancient Greeks*. Gale: ftomson.
- Pace, S. & Tesi, R. (2004). *Adult's Perception of field trips taken within grades K-12: Eight case studies in the New York Metropolitan Area*. *Education*, 125(1), 30–40.
- Баковљев, М. (2000). *Дидактика*, Научна књига, Београд.
- Качавенда Радић Н. (2013). *Школске екскурзије – нексус педагогије, андрагогије и туризма*. Андрагошке студије, број 1, стр. 161 -182, Институт за педагогију и андрагогију Филозофски факултет, Београд.
- Попов, М. (2001). *Туристичке агенције-индустрија путовања*. Туристичка штампа, Београд
- Рајнберг Ф. (1948). *Методологија научног истраживања*. Научна књига, Београд.
- Ромелић, Ј. (2002). *Методика наставе географије*. Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.
- Ромелић, Ј., Томић, П. (2001). *Проблеми схватања и примене принципа и правила очигледности у настави географије*. 14. Конгрес географа Југославије, Београд: Српско географско друштво, 20-24. септембар, стр. 395- 400.
- Рудић, В. (1991). *Методика наставе географије*. Научна књига, Београд.
- Хацић, О. (2004). *Културни туризам*. Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство, Нови Сад.

FIELD WORK AND EXCURSIONS, A NEGLECTED METHOD IN TEACHING GEOGRAPHY. WHY?

**Branko Ristanović⁵, Dragana Milošević⁶,
Aleksandar Popović⁷, Dragana Vesović⁸**

Abstract: Geography, as a multidisciplinary science, in the 21st century faces increasing challenges and problems in its implementation as a school subject. It is losing importance as a subject in the educational system. There are many reasons for this: in our school practice, there is a big difference between scientific and teaching geography (description and verbalism), motivational problem (for both students and teachers), the development of teaching methodology and didactics does not follow the development of geography. Can and must the zone of conformism that reigns in the classroom be replaced by getting out of it? Are teachers ready for it? And why they didn't. The survey in primary and secondary schools, conducted for the purposes of this research, provides answers to the questions posed. Field teaching is teaching in the original reality. Its application is obvious and justified. Finding a balance between classroom and field teaching is a challenge for geography professors. Mastering this process leads to the realization of the modern concept of teaching geography, the ultimate goal of which is the development of geographical (logical) thinking and reasoning.

Key words: Field work, excursion, geography teaching, survey

⁵ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, brankoris@yahoo.com, ORCID: 0009-0006-6002-1999

⁶ Elementary school "Svetozar Marković", Kosovskih Junaka 10, Lapovo, Serbia

⁷ Elementary school "Vukova memorial school", Tršić, Serbia

⁸ Dorm for secondary school students, Užičke Republike 116, Užice, Serbia

ВИРТУЕЛНА РЕАЛНОСТ У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ КАО ИЗВОР МОТИВАЦИЈЕ КОД УЧЕНИКА

Јована Вулетић¹

Апстракт: Неимерзивна виртуелна реалност пронашла је своје место у настави на свим образовним нивоима док је имерзивна виртуелна реалност још увек на свом путу имплементације у наставној пракси. Теме као што су развој алата за самостално креирање садржаја имерзивне виртуелне реалности за потребе наставе, избор наставних садржаја који су погодни за обраду уз помоћ виртуелне реалности, спремност и обученост наставника за примену ове технологије, њен утицај на постигнућа ученика итд. све више привлаче пажњу истраживача који се баве образовањем. Због специфичности њеног предмета проучавања, географија, као школски предмет у сталној је потрази за новим наставним средствима која ће ученицима омогућити очигледност у изучавању квалитативних и квантитативних карактеристика простора што би могло да доведе до веће мотивације и бољих постигнућа ученика. У овом раду биће приказани резултати емпиријског истраживања у коме ће бити испитано да ли употреба виртуелне реалности на часу географије позитивно утиче на развој мотивације код ученика. Узорак се састоји од две групе ученика од којих је једна експериментална, а друга контролна. Исту наставну јединицу експериментална група ће обрадити уз примену имерзивне виртуелне реалности, а контролна уз коришћење PowerPoint презентације која представља широко прихваћено наставно средство на часовима географије због могућности обједињавања мултимедијалних садржаја. Мотивација ученика након изведених часова биће испитана упитником који садржи скалу мотивације конструисану за мерење мотивације за учење географије по принципу Ликертове петостепене скале слагања. Статистичком обрадом података у SPSS-у добијених из упитника биће анализирано да ли постоји разлика између ученика експерименталне и контролне групе у нивоу мотивације, као и да ли постоји корелација између нивоа мотивације ученика и примене имерзивне виртуелне реалности на часу географије.

Кључне речи: Виртуелна реалност, иновације у настави, географија, мотивација ученика

УВОД

Мотивација ученика има темељну улогу у учењу, она представља унутрашње стање које изазива, одржава и усмерава понашање појединца према постизању неког циља. Можемо разликовати општу и специфичну мотивацију за учење. Извор опште мотивације налази се у самом ученику и продукт је његовог искуства. Општа мотивација представља трајну карактеристику и њено мењање захтева пуно труда и улагања. Специфична мотивација односи се на усвајање знања и вештина из одређеног школског предмета и повезана је са спољашњим чиниоцима какви су понашање наставника или садржај самог предмета. Ова мотивација подложна је променама и можемо је мењати различитим стратегијама учења. Активирањем угодних емоција може се повећати мотивација код ученика за учење. Ученици стичу флексибилне, креативне и критичке стратегије учења када проналазе задовољство у ономе што уче, начину на који уче и условима у којима се учење одвија. Дигитално окружење поставило је нове изазове мотивисања ученика. Дигиталне технологије постале су део свакодневног живота, а данашње генерације ученика сматрају се „дигиталним урођеницима“ који највећи део слободног времена проводе уз рачунар или мобилни телефон. Иновативни приступи у васпитно-образовном раду одувек су настојали да разреше изазове и дилеме које је наметало друштво у одређеном историјском тренутку. Након примене рачунара, интернета, апликација и мобилних уређаја следећи корак у технолошком иновирању наставног процеса представља увођење и коришћење виртуелне реалности. Виртуелна реалност је компјутерски генерисано тродимензионално окружење које корисник може да истражује кроз интеракцију. Постоје два типа система виртуелне реалности.

¹ Универзитета у Нишу - Природно-математички факултет, Вишеградска 33, Ниш, Србија, vuleticjovana98@gmail.com, ORCID: 0009-0000-3090-5319

Неимерзивни системи стимулишу само део корисникових чула док је он свестан реалног света, а симулацији приступа помоћу рачунара или мобилног уређаја. Имерзивни (eng. immerse - уронити) системи пружају кориснику могућност потпуног урањања у виртуелно окружење које може да се мења у зависности од корисникових одлука. Ови системи захтевају HMD (eng. head mounted display) уређаје који имају екран и предвиђени су за ношење на глави и уређаје за детекцију покрета (Ристић, Благоданић, 2017; Вукановић, 2018; Пајевић, Фехратовић, 2019; Živković, Živković, 2019; Ivkov Džigurski i dr., 2021; Ivkov Džigurski i dr., 2022).

Велики број аутора бавио се истраживањем примене имерзивне виртуелне реалности на свим образовним нивоима, али све су бројнији и радови који истражују имплементацију ове технологије конкретно у настави географије или за изучавање географских садржаја за потребе других научних области (Mikropoulos, 1996; Hussein, Nätterdal, 2015; Stojšić i dr. 2016; Carbonell-Carrera, Saorín, 2017; Lv, Li, Li, 2017; Minocha i dr., 2017; Markowitz i dr., 2018; Стојшић и др. 2018; Cao, Peng, Hansberger, 2019; Bujdosó i dr., 2019; Ip i dr., 2019; Cho, Chun, 2019; Стојшић, 2020; Shakirova, Said, Konyushenko, 2020; Prisille, Ellerbrake, 2020; Shen i dr. 2022; Bos, Miller, Bull, 2022; Hagge, 2020, 2024). У истраживањима које су спровели ови аутори препознати су бенефити коришћења имерзивне виртуелне реалности у настави географије као што су повећана очигледност и занимљивост наставних садржаја, остваривање бољих исхода учења и мотивисаности ученика.

Рад је резултат емпиријског истраживања у коме је испитивано да ли коришћење имерзивне виртуелне реалности на часовима географије утиче на мотивацију ученика за учење. Истраживање се састојало из два дела: огледног часа и анкетања ученика. Задатак истраживања био је испитати ниво мотивације за учење географије код ученика који су на часу географије за обраду нове наставне јединице користили наочаре за виртуелну реалност и ученика који су исту наставну јединицу обрадили само уз помоћ PowerPoint презентације. Циљ рада је утврдити да ли постоји разлика у мотивацији ученика за учење географије између ученика експерименталне и контролне групе ученика. У складу са дефинисаним предметом и циљем истраживања постављене су нулте хипотезе: 1) Ученици експерименталне и контролне групе не разликују се према нивоу мотивације за учење географије, 2) Не постоји повезаност између припадности експерименталној или контролној групи и нивоа мотивације ученика за учење географије.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

У истраживању је учествовало укупно 203 ученика петог и осмог разреда основне школе и првог разреда средње школе, подељених у две групе. Експерименталну групу чини 61 дечак и 40 девојчица, а контролну 69 дечака и 33 девојчица. Након одржаних огледних часова мотивација ученика испитивана је методом анкетања. Скала за мерење нивоа мотивације ученика преузета је из рада аутора Кауа (2013). Ставке су преведене на српски језик и њихов број је редукован и прилагођен узрасту. Ученици су по принципу Ликертове петостепене скале исказивали ниво слагања са одређеним ставкама које се односе на мотивацију за учење географије: (1) Уопште се не слажем, (2) Не слажем се, (3) Делимично се слажем, (4) Слажем се, (5) У потпуности се слажем. Подаци прикупљени упитником анализирани су у статистичком програму IBM SPSS Statistics 26.0. Поузданост мерне скале утврђена је Кронбаховим коефицијентом алфа. Одговори ученика су бодовани, а затим сабрани и подељени како би се добиле средње вредности које исказује ниво мотивације ученика за учење географије. За испитивање постојања статистички значајне разлике између нивоа мотивације ученика експерименталне и контролне групе и између нивоа мотивације дечака и девојчица коришћен је t-test за независне узорке. Поинт-бисеријском корелацијом проверено је да ли постоји повезаност између припадности експерименталној или контролној групи и нивоа мотивације ученика.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Вредност Кронбаховог коефицијент алфа за мерну скалу која мери мотивацију ученика за учење географије износи 0,913 што потврђује њену поузданост за даљу анализу резултата. T-test за независне узорке показао је да постоји статистички значајна разлика између мотивације ученика за учење географије експерименталне и контролне групе чиме је прва хипотеза рада оповргнута. Такође, t-testом утврђено је да између дечака и девојчица унутар експери-

менталне групе не постоји статистички значајна разлика у нивоу мотивације, као ни између дечака и девојчица који припадају контролној групи. Међутим, између дечака који припадају експерименталној групи и дечака који припадају контролној групи постоји статистички значајна разлика, а између девојчица које припадају различитим групама не постоји статистички значајна разлика у нивоу мотивације (Табела 1).

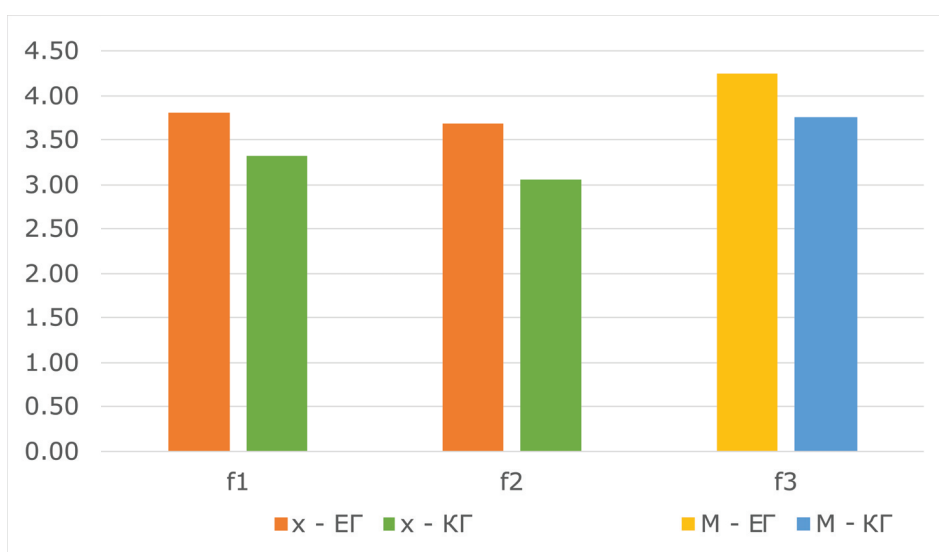
Поинт-бисеријском корелацијом утврђено је постојање слабе повезаности ($p = 0,000$, $r_{pb} = 0,274$) између припадности експерименталној или контролној групи и нивоа мотивације што значи да ако ученик припада експерименталној групи постоји већа вероватноћа да ће имати виши ниво мотивације за учење географије. Овим резултатом оповргнута је друга хипотеза рада.

Табела 1. Ниво мотивације ученика за учење географије

	N	x	SD	min	max	p
ЕГ	101	3.89	0.67	1.43	5.00	0.000
КГ	102	3.47	0.79	1.00	5.00	
дечаци ЕГ	61	3.92	0.63	2.71	5.00	0.540
девојчице ЕГ	40	3.84	0.74	1.43	5.00	
дечаци КГ	69	3.52	0.74	1.00	5.00	0.424
девојчице КГ	33	3.37	0.90	1.50	4.79	
дечаци ЕГ	61	3.92	0.63	2.71	5.00	0.000
дечаци КГ	69	3.52	0.74	1.00	5.00	
девојчице ЕГ	40	3.84	0.74	1.43	5.00	0.022
девојчице КГ	33	3.37	0.90	1.50	4.79	

N – узорак, x – средња вредност, SD – стандардна девијација, min – минимална вредност, max – максимална вредност, p – статистичка значајност, ЕГ – експериментална група, КГ – контролна група

Ставке у скали за мерење мотивације за учење географије подељене су у четири подфактора: интересовање, самопоуздање, прикупљање информација, учинак. Т – testом утврђено је постојање статистички значајне разлике између ученика експерименталне и контролне групе за подфакторе „интересовање“ ($p = 0,000$) и „прикупљање информација“ ($p = 0,000$). Због непостојања нормалне расподеле за подфакторе „самопоуздање“ и „учинак“ провера постојања разлике између експерименталне и контролне групе урађена је помоћу Ман-Витнијевог теста. Ман-Витнијев тест није показао постојање статистички значајне разлике за подфактор „самопоуздање“, али је показао постојање статистички значајне разлике за подфактор „учинак“ ($p = 0,003$) (Слика 1).

Слика 1. Ниво мотивације ученика за учење географије по подфакторима f1 - интересовање, f2 - прикупљање информација, f3 - учинак, x - средња вредност, M - медијана, ЕГ – експериментална група, КГ – контролна група

Резултати добијени статистичком анализом прикупљених података указују да примена имерзивне виртуелне реалности позитивно утиче на мотивацију ученика за учење географије. До истих закључака дошли су и други аутори који су се бавили сличним истраживањима. Carbonell-Carrera и Saorín (2017) истраживали су утицај употребе имерзивне виртуелне реалности у развијању вештина оријентације у простору на мотивацију студената друге године инжењерства. Закључили су да имерзивна виртуелна реалност има мотивишућу образовну сврху у проучавању простора јер ју је већина студената описала као угодну, ефикасну и корисну технологију за учење. Важно је напоменути да су неки студенти пријавили одређени ниво ошамућености након завршетка активности у којима су коришћени HMD уређаји. Такође, учесници истраживања аутора Herman, Kvarda и Stachoň (2018) и Hussein и Nätterdal (2015) пријавили су осећај мучнине приликом извођења активности са HMD уређајем и због тога ови аутори предлажу временски ограничено коришћење имерзивне виртуелне реалности.

Испитивањем утицаја примене имерзивне виртуелне реалности на мотивацију и ангажовање ученика бавили су се и Сао, Peng и Hansberger (2019). У истраживању су учествовале две групе ученика од чега је једна група садржаје о Месецу обрадила уз помоћ игре користећи неимерзивни систем виртуелне реалности, а друга коришћењем имерзивне виртуелне реалности. Ученици који су користили имерзивну виртуелну реалност стекли су боље разумевања садржаја и показали већу заинтересованост за даљим сазнањима о истраживању Месеца од ученика који су користили неимерзивну виртуелну реалност, иако им је било потребно више времена да заврше игру због упознавања са виртуелним окружењем и употребом ручних контролера. До сличних закључака дошли су и аутори Markowitz и сарадници (2018) који су испитивали утицај примене имерзивне виртуелне реалности у поучавању о климатским променама и повећања киселости океана као последице. Након имерзивног искуства ученици су повећали своја знања о климатским променама и изразили жељу да уче више о узроцима и ефектима повећања киселости океана.

Поред примене за обраду садржаја из физичке географије, имерзивна виртуелна реалност се може користити ефикасно и за обраду садржаја из друштвене географије. Ир и сарадници (2019) користили су имерзивну виртуелну реалност за упознавање ученика са мањинским заједницама у Хонг Конгу. Ученици су уз помоћ имерзивне виртуелне реалности посетили куће и џамије муслиманских мањинских заједница и разговарали са виртуалним ликовима, припадницима мањинских заједница, и тако стекли знања и свест о њиховој култури и положају у друштву.

Коришћењем електроенцефалографије (EEG) испитиван је утицај имерзивне виртуелне реалности на људске емоције. Ученици су гледали видео снимке креиране за учење географских садржаја. Код ученика је током гледања видео снимака запажено присуство позитивних емоција које мењају расположење и заокупљују пажњу ученика што доводи до повећања интересовања за учење (Shen i dr., 2022).

Због специфичности садржаја, географија, као школски предмет, има потребу за коришћењем различитих наставних средстава, а примена имерзивне виртуелне реалности пружа могућности за превазилажење недостатака традиционалне наставе. Применом ове технологије ученици могу у учионици „директно“ да посматрају географске објекте, појаве и процесе, односно да их изучавају и врше анализе и синтезе. Имерзивна виртуелна реалност показала се као наставно средство које омогућава креирање наставе географије која се темељи на искуственом, конструктивистичком, проблемском и истраживачком приступу учењу. Примена ове технологије у настави географије пружа могућност за приближавање комплексних научних концепата различитим узрастима ученика, повећава очигледност, занимљивост и разумљивост географских садржаја, утиче на развој креативног мишљења и практичних вештина (Mikropoulos, 1996; Minocha i dr., 2017; Bujdosó i dr., 2019; Prsille, Ellerbrake, 2020; Shakirova, Said, Konyushenko, 2020).

Све је већи број радова који се бави испитивањем ефикасности неимерзивних и имерзивних виртуелних излета за савладавање географских наставних садржаја (Stainfield, 2000; Meezan, Cuffey, 2012; ÇalŖukan, 2011; Minocha, Tilling, Tudor, 2018; Salsabila, Putra, Matos, 2022). Апликације као што су Google Earth VR и Google Expeditions пружају различите могућности за изучавање садржаја регионалне географије јер је помоћу њих и HMD уређаја могућа реализација имерзивних виртуелних путовања и посматрања удаљених географских пејзажа који су ученицима недостижни из различитих разлога, а код ученика могу пробудити радозналост. Виртуелни излети могу се користити и за побољшање технике посматрања, знања и разумевања места пре одласка на одређени терен (Stojšić i dr., 2016.; Minocha, Tudor, Tilling, 2017; Bos, Miller, Bull, 2022; Hagge, 2023).

Ограничења која се јављају при имплементацији имерзивне виртуелне реалности у настави географије, и других школских предмета, можемо разврстати у четири категорије: трошкови, дигиталне компетенције наставника, наставни садржаји и безбедност и здравствени ризици. За коришћење имерзивне виртуелне реалности у настави потребна је опрема којом већина школа не располаже или не располаже у довољној количини за једно одељење како би сви ученици имали подједнако искуство. Иако се цена HMD уређаја, са сталном појавом нових модела, смањује, трошкови набавке довољне количине ове технологије остају изван могућности основних и средњих школа, па чак и факултета. Напреднији системи, под условом да постоји могућност за њихову набавку, захтевају наменски простор за коришћење. Интеграција имерзивне виртуелне реалности у школски курикулум и наставну праксу захтева обуку наставника за њено коришћење, али и континуирано усавршавање кроз програме стручног усавршавања. Учитељски и други наставнички факултети морају кроз своје студијске програме омогућити развој дигиталних компетенција будућим просветним радницима. Поред обучености наставника, препреку представља и одбојност једног дела наставника ка примени нових технологија у настави. Имерзивна виртуелна реалност у настави треба да доведе до остваривања жељених исхода и достизања образовних стандарда због тога наставни материјали који ће бити обрађени кроз имерзивно искуство морају бити у складу са предметом, задацима и циљевима часа на коме се примењују. Коришћење HMD уређаја може да изазове мучнину, вртоглавицу или дезоријентацију код корисника и због тога се не препоручује дуже коришћење ових уређаја од 20 минута у континуитету, а након сваког коришћења потребно их је дезинфиковати како би се спречило преношење заразних болести какав је нпр. коњуктивитис. Многи HMD уређаји имају прописану старосну границу испод које се не препоручује њихово коришћење (Стојишић, 2020).

ЗАКЉУЧАК

На основу статистичке анализе прикупљених података постављене нулте хипотезе се одбацују и прихватају алтернативне. Ученици експерименталне и контролне групе исказали су различит ниво мотивације за учење географије што потврђује прву алтернативну хипотезу. Ученици експерименталне групе који су наставну јединицу на часу географије обрадили коришћењем имерзивне виртуелне реалности имају средњу вредност нивоа мотивације 3,89. Ученици контролне групе који су исту наставну јединицу обрадили само уз помоћ PowerPoint презентације имају средњу вредност мотивације 3,47. Постојање слабе повезаности (0,27) између припадности експерименталној или контролној групи и нивоа мотивације ученика потврђује другу алтернативну хипотезу. Постоји већа вероватноћа да ученици који припадају експерименталној групи имају виши ниво мотивације за учење географије од ученика контролне групе. На основу прихваћених алтернативних хипотеза можемо закључити да примена имерзивне виртуелне реалности на часовима географије има позитиван утицај на мотивацију ученика за учење.

Истраживање има неколико недостатака. Узорак се не састоји од подједнаког броја припадника мушког и женског пола јер су у истраживању учествовала специјализована одељења за географију и историју и информационе технологије која више уписују дечаки од девојчица. Ученици експерименталне групе су први пут користили имерзивну виртуелну реалност у настави географије, па добијени резултати могу бити последица „WOW“ ефекта. Понављањем истраживања на одређено време добили би се прецизнији резултати. Упитник за мерење мотивације креиран је за мерење мотивације за учење географије уопште, а не у зависности од примене имерзивне виртуелне реалности. Такође, у раду је извршена само квантитативна анализа података, док би квалитативна анализа више различитих фактора који утичу на мотивацију ученика за учење дала потпунију слику о уделу утицаја имерзивне виртуелне реалности на мотивацију ученика за учење географије.

Овај рад даје мали али позитиван допринос даљем истраживању примене имерзивне виртуелне реалности и њених ефеката у настави географије у нашој земљи. Ограничења за спровођење више истраживања на ову тему која би укључивала већи узорак иста су као и ограничења за имплементацију имерзивне виртуелне реалности у настави: недостатак неопходне технологије и одговарајућих материјала за обраду на школским часовима и необученост наставника за примену ове технологије. У будућим истраживањима пажњу би требало посветити испитивању колика је спремност наставника за развијање потребних дигиталних компетенција, да ли формално образовање будућих наставника пружа развој дигиталних компетенција које су потребне за употребу ове технологије, ефеката примене имерзивне виртуелне реалности на исходе учења и развој ученичких компетенција, развоја апликација за креирање адекватних наставних садржаја које би биле доступне бесплатно и на српском језику и начинима за обезбеђивање доступности ове технологије свим ученицима.

ПРИЗНАЊА

Рад је резултат истраживања које је подржано од стране Министарства за науку, технолошки развој и иновације Републике Србије уговором број 451-03-65/2024-03/200124.

ЛИТЕРАТУРА

- Bos, D., Miller, S., Bull, E. (2022). Using virtual reality (VR) for teaching and learning in geography: fieldwork, analytical skills, and employability. *Journal of Geography in Higher Education*, 46 (3), 479-488.
- Bujdosó, G., Jász, E., Császár, M. Z., Farsang, A., Kapusi, J., Molnár, E., Teperics, K. (2019). *Virtual reality in teaching Geography*. 12th annual International Conference of Education, Research and Innovation, 659-665.
- Вукановић, Д. Н. (2018). Учење и емоције ученика у дигиталном окружењу. *Наша школа*, 1, 59-75.
- Živković, T., Živković, M. (2019). Pregled primena virtuelnih okruženja u obrazovanju. *Technology in Education & Digital Transformation, Culture and Creative Industries, Sinteza*, 99-106.
- Ivkov, Džigurski, A., Đukićin Vučković, S., Ivanović Bibić, Lj., Milanković Jovanov, J. (2021). *Inovacije u nastavi geografije*. Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Ivkov, Džigurski, A., Lazić, L., Ivanović Bibić, Lj., Đukićin Vučković, S., Milanković Jovanov, J. (2022). *Priručnik za razvoj digitalnih kompetencija u nastavi geografije*. Prirodno-matematički fakultet, Univerzitet u Novom Sadu, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Ip, H. H. S., Li, C., Wong, Y. M. (2019). *A preliminary study on using virtual reality technologies for cultural sensitivity education*. Proceedings of the 13th International Technology, Education and Development Conference - INTED2019, 8189-8193. Valencia, Spain.
- Kaya, F. M. (2013). Study For Improving Motivation Scale of Secondary School Students In Learning Geography. *Eastern Geographical Review*, 30, 155-174.
- Lv, Z., Li, X., Li, W. (2017). Virtual Reality Geographical Interactive Scene Semantics Research for Immersive Geography Learning. *Neurocomputing*, 254, 71-78.
- Markowitz, D. M., Laha, R., Perone, B. P., Pea, R. D., Bailenson, J. N. (2018). Immersive virtual reality field trips facilitate learning about climate change. *Frontiers in Psychology*, 9:2364.
- Meezan, K. A. L., Cuffey, K. (2012). Virtual field trips for introductory Geoscience classes. *The California Geographer*, 52, 72-88.
- Mikropoulos, M. T. (1996). Virtual geography. *VR in the Schools*, 2 (2).
- Minocha, S., Tudor, A. D., Tilling, S. (2017). *Affordances of mobile virtual reality and their role in learning and teaching*. Proceedings of the 31st International BCS Human Computer Interaction Conference (HCI 2017). Swindon, UK: BCS Learning and Development.
- Minocha, S., Tilling, S., Tudor, A. D. (2018). *Role of Virtual Reality in Geography and Science Fieldwork Education*. Knowledge Exchange Seminar Series, Learning from New Technology.
- Пајевић, Д. А., Фехратовић, Х. М. (2019). Мотивација и учење. *Зборник радова Учитељског факултета*, 13, 169-184.
- Prisille, C., Ellerbrake, M. (2020). *Virtual Reality (VR) and Geography Education: Potentials of 360° 'Experiences' in Secondary Schools*. Modern Approaches to the Visualization of Landscapes, Springer VS, 321-332.
- Ристић, Р. М., Благоданић, Р. С. (2017). Нове перспективе у образовању – ванучионичка настава у дигиталном окружењу. *Иновације у настави*, XXX (2), 1-14.
- Salsabila, I. T., Putra, K., A., Matos, T. (2022). Mobile Virtual Field Trip and Geography Education: Potential Exploration of Complex Problem Solving and Spatial Intelligence Capabilities. *International Journal of Interactive Mobile Technologies (IJIM)*, 16 (24), 21-31.
- Stainfield, J., Fisher, P., Ford, B., Solem M. (2000). International Virtual Field Trips: A new direction? *Journal of Geography in Higher Education*, 24:2, 255-262.
- Stojšić, I., Ivkov Džigurski, A., Maričić, O., Ivanović Bibić, Lj., Đukićin Vučković, S. (2016). Possible Application of Virtual Reality in Geography Teaching. *Journal of Subject Didactics*, 1 (2), 83-96.
- Стојшић, И., Маричић, О. Ивков Џигурски, А., Вишнић, Т. (2018). *WebVR као могући концептуални приступ за примену виртуелне реалности у настави географије*. III Дидактичка конференција: Предметне дидактике, Унапређење наставног процеса - Предности и изазови. Зборник радова, 81-93.
- Стојшић, И. (2020). *Могућности примене проширене и виртуелне реалности у настави и учењу географије*. Докторска дисертација. Нови Сад: Природно-математички факултет, Департман за географију, туризам и хотелијерство.
- Shakirova, N. D., Said, N. A., Konyushenko, S. M. (2020). The Use of Virtual Reality in Geo-Education. *International Journal of Emerging Technologies in Learning (IJET)*, 15 (20), 59-70.
- Shen, Y., Wang, Z., Li, M., Jing Yuan, J., Gu, Y. (2022). An Empirical Study of Geography Learning on Students' Emotions and Motivation in Immersive Virtual Reality. *Frontiers in Education*, 7, 1-11.

- Hagge, P. D. (2020). Student Perceptions of Semester-Long In-Class Virtual Reality: Effectively Using "Google Earth VR" in a Higher Education Classroom, *Journal of Geography in Higher Education*, 45, 342-360.
- Hagge, P. D. (2023). The rise and stagnation of Google Earth VR: dashing the hopes of immersive geography classrooms? *Geography*, 108 (3), 141-146.
- Hagge, P. D. (2024). Metaverse in in the geography lecture classroom? Evaluating 'group VR' possibilities using the multiplayer „Woorld" VR app. *Journal of Geography in Higher Education*, 1-9.
- Herman, L., Kvarda, O., Stachoň, Z. (2018). *Cheap and immersive virtual reality: Application in cartography*. The International Archives of the Photogrammetry, Remote Sensing and Spatial Information Sciences -ISPRS TC IV Mid-term Symposium Archives "3D Spatial Information Science – The Engine of Change", XLII (4), 261-266.
- Hussein, M., & Nätterdal, C. (2015). *The benefits of virtual reality in education: A comparison study*. BSc thesis. University of Gothenburg, Chalmers University of Technology, Göteborg, Sweden.
- ÇalŖúkan, O. (2011). Virtual field trips in education of earth and environmental sciences. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 15, 3239-3243.
- Cao, L., Peng, C., & Hansberger, J. T. (2019). Usability and engagement study for a serious virtual reality game of lunar exploration missions. *Informatics*, 6 (4), 44.
- Carbonell-Carrera, C., Saorín, J. L. (2017). Geospatial Google Street View with virtual reality: A motivational approach for spatial training education. *ISPRS International Journal of Geo-Information*, 6 (9), 261.
- Cho, D., Chun, A. B. (2019). *Virtual Reality as a New Opportunity in Geography Education: From the teachers' perspectives in Korea*. 5th International Conference on Education and Training Technologies, 140-145.

VIRTUAL REALITY IN GEOGRAPHY TEACHING AS A SOURCE OF STUDENT MOTIVATION

Jovana Vuletić²

Abstract: Non-immersive virtual reality has found its place in teaching at all levels of education, while immersive virtual reality is still on its way to being implemented in teaching practice. Issues such as the development of tools for the independent creation of immersive virtual reality content for the classroom, the selection of teaching content suitable for processing using virtual reality, the readiness and training of teachers to use this technology, its impact on student achievements, etc. are increasingly attracting the attention of educational researchers. Due to the specificity of its subject of study, geography as a school subject is constantly looking for new teaching tools that allow students to study the qualitative and quantitative characteristics of space in a vivid way, which could lead to greater motivation and better student achievements. This paper presents the results of an empirical study investigating whether the use of virtual reality in geography lessons has a positive effect on the development of students' motivation. The sample consists of two groups of students, one of which is experimental and the other a control group. The same teaching unit is worked on by the experimental group using immersive virtual reality and by the control group using PowerPoint presentation, which is a widely accepted teaching tool in geography lessons due to the possibility of combining multimedia content. The motivation of the students after the lessons is examined using a questionnaire containing a motivation scale that measures the motivation for learning geography using a five-point Likert scale. The statistical processing of the data from the questionnaire in SPSS will analyze whether there is a difference between the students of the experimental and the control group in the level of motivation and whether there is a correlation between the level of motivation of the students and the use of virtual reality in geography lessons.

Keywords: Virtual reality, innovations in teaching, geography, student motivation

² University of Niš - Faculty of Science, Višegradska 33, Niš, Serbia, vuleticjovana98@gmail.com, ORCID: 0009-0000-3090-5319

UDK: 37:91(497.11)(497.7)
DOI: 10.5937/KonGef24064D
Прегледни научни рад

ПРОЈЕКТНА НАСТАВА ЗА ЕФИКАСНИЈЕ УЧЕЊЕ – СТУДИЈА СЛУЧАЈА СРБИЈЕ И СЕВЕРНЕ МАКЕДОНИЈЕ

Ивана Ђорђевић¹, Љиљана Живковић², Благоја Маркоски³

Апстракт: У обради програмских садржаја, настава географије углавном се реализује применом методе усменог излагања, илустративно-демонстративне и дијалогске методе. Иако је реч о географским садржајима за које су значајни различити извори информација, очигледност, непосредно искуство и примена знања у постављеној проблемској ситуацији, рад са ученицима се најчешће заснива на излагању наставника, употреби карата и уџбеника. Мисаона и практична активност ученика и њихово оспособљавање за самосталну примену знања и решавање проблема, у тим условима, своди на минимум. Пројектна настава може да допринесе унапређењу квалитета рада наставника, планирању наставног процеса и оснаживању компетенција у домену дидактичко-методичких знања. Рад се заснива на размени професионалних искустава наставника из Србије и Северне Македоније кроз представљање сценарија и примера добре праксе у циљу подстицања пројектног учења. У раду се разматра специфичност пројектне наставе у планирању образовно-васпитног рада, решавање проблемских ситуација, као и примена разноврсних активности наставника и ученика. Резултати указују на потребу за континуираним усавршавањем дидактичко-методичких компетенције наставника у области пројектне наставе, критички однос према информацијама и усмеравање на коришћење различитих извора знања. Крајњи продукт је оспособљеност наставника за примену пројектне наставе која обухвата међусобну сарадњу и тимски рад свих учесника образовно-васпитног процеса.

Кључне речи: пројектна настава, компетенције наставника, студија случаја, Србија, Северна Македонија

УВОД

Традиционална настава се неминовно напушта јер 21. век захтева делотворну, мотивишућу наставу усмерену на ученика и његове потребе. Савремена настава захтева обимније припреме и активности наставника и ученика, стварајући међу њима нераскидиву целину. Комбиновање савремених метода рада са ИКТ алатима, у настави географије, доприноси изузетно великом интересовању ученика и постизању њихових бољих резултата (Ристов, Ристова, 2010). Мотивација ученика за учење на оваквим часовима је висока, што је предуслов за квалитетан и успешан рад. У основној школи ученици треба да стичу знања и развијају вештине које ће чинити основу за даље образовање. Важно је научити ученике техникама рационалног и ефективног учења креирањем што већег броја сценарија који омогућавају ученику да буде у активној улози. То подразумева да ученик слободно говори, посматра, излаже, аргументовано заступа своје мишљење, да примењује стечено знање и да изрази своју креативност. Све наведено указује на неопходност примене пројектне наставе. Комуникационе технике и средства идентификовања проблема у пројектној настави помажу наставницима да боље разумеју проблем у целини и на тај начин га представе ученицима.

Рад се заснива на испитивању ставова наставника географије из Србије и Северне Македоније о примени пројектне наставе географије у циљу подстицања пројектног учења. Кроз 15 истраживачких питања, у раду се разматра специфичност планирања пројектне наставе, мисаона и практична активност ученика и њихово оспособљавање за самосталну примену знања и решавање проблема, као и међусобна сарадња и тимски рад свих учесника образовно-васпитног процеса.

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, ivana.djordjevic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0336-4806

² Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, ljiljana.zivkovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-5120-1473

³ Универзитет Св. „Кирил и Методиј“ - Природно-математички факултет, Институт за географија, Скопје, Северна Македонија, blagojamarkoski@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5036-3526

ДОСАДАШЊА ИСТРАЖИВАЊА ПРОЈЕКТНЕ НАСТАВЕ

Корени пројектне наставе налазе се у педагогији Дјуија, а од краја 20. века добија на значају, па се у наставној пракси пажња све више усмерава на ову врсту наставе. Пројектна настава подразумева да ученици знање конструишу на основу искуства у контексту у коме могу самостално да питају, истражују, сарађују, решавају изазове и проблемске ситуације (Petrović, Hoti, 2020). У новијој литератури и школској пракси ова врста наставе је актуализована и дефинише се као учење засновано на пројектима, енг. Project Based Learning – PBL (Krajcik, Blumenfeld, 2006). Појам се односи на процесе и стварање услова у настави који су фокусирани на ученика, тако да он користи концепте, алате, искуства и технологије одређених наставних предмета да би одговорио на одређена питања и допринео решавању проблема из свог окружења (Krajcik, Blumenfeld, 2006).

У литератури се такође користе различите одреднице, као што су термини „пројектно усмерено учење“ (Prodanović, Gavranović, 2020), „пројектна настава“ (Popović, Ristanović, 2020; Petrović, Hoti, 2020) и сродни појмови – „пројекти“, „учење засновано на решавању проблема“ и „учење засновано на експериментисању“ (Petrović, Hoti, 2020). У пројектној настави улога наставника је да буде партнер у конструкцији знања и наставу оријентише тако да ученици развију критичко мишљење у циљу решавања реалних проблема (De La Paz, Hernández-Ramos, 2013; Baird, 2019). Улога ученика је да допринесе решавању проблема што захтева истовремену употребу предметних знања, као и реализацију наставних и ваннаставних активности у виду истраживачког учења. Наставник треба да усмерава активности ученика које захтевају комбинацију индивидуалних и групних активности како би се развијала лична, али истовремено и колективна одговорност и сарадња (Поповић, Беара, 2022).

Пројектна настава се заснива на принципу подстицања критичког мишљења, комуникације, сарадње и креативности (Scott, 2015). Она представља комплексан, интердисциплинарни оријентисан скуп активности и интеракција, у чијој су основи истраживачки задаци, који почињу од дефинисања проблема, преко циљева, реализације и представљања пројектних етапа и резултата, до вредновања пројектних исхода (Happey, Savin-Baden, 2013 у: Поповић, Беара, 2022). Ученици су у прилици да планирају своје учење, спроводе истраживања и примењују мноштво стратегија, уз подршку и надзор наставника. Такође, значајан аспект пројектне наставе јесте и аутентична употреба савремене информационе технологије (Riviou, 2014). Наставници ученицима омогућавају рационално коришћење интернет извора, одвајање поузданих од непоузданих информација, безбедно истраживање, публикување резултата истраживања и размењивање идеја за даљи стваралачки рад (Gultekin, 2005; Goodman, Stivers, 2010). Пројектне активности могу укључивати и комуникацију на страном језику и тако позитивно утицати на развој језичких вештина и компетенција приликом учења страних језика, али и на подстицање развоја еколошке свести свих ученика (Vidosavljević, Vidosavljević, 2018). Коначно, током пројектне наставе фокус је на процесу, а не искључиво на продукту, а осим мерљивих, усвајају се и знања и развијају вештине које је тешко измерити (Fullan, Scott, 2014; Baird, 2019). Од великог значаја је и унутрашња мотивација ученика која се развија кроз пројектну наставу. Пројектна настава у својој структури и смислу садржи факторе који утичу на мотивацију. Неопходно је да наставници обезбеде иницијалну структуру пројеката и подршку када је она потребна. Охрабривање да су идеје вредне, да они то могу и пружање недостајућих елемената које ученици не могу сами да пронађу, допринеси развоју компетентности код ученика (Поповић, Беара, 2022).

При истицању предности пројектне наставе не треба занемарити ни изазове у њеној реализацији, а оне се пре свега огледају у временском ограничењу и недовољном доступношћу ресурса. У том смислу пресудна је улога наставника јер су у фокусу његова иницијатива, креативност и способност дефинисања проблема учења, због чега он постаје водитељ и фацитатор (Беара i sar., 2019; De la Paz, HernándezRamos, 2013) за разлику од традиционалног начина учења у којој је наставник углавном предавач и преносилац информација.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА ПРОБЛЕМ И ПРЕДМЕТ ИСТРАЖИВАЊА

Примена пројектне наставе географије треба да допринесе унапређењу образовно-васпитног рада кроз целовитије сагледавање савремених сазнања уз посебан осврт на дидактичко-методичке чињенице на којима се темељи. Предмет истраживања је испитивање ставова наставника географије запослених у основним школама на територији Србије и Северне Македоније у вези са применом пројектне наставе географије. На избор предмета истраживања највише су утицали резултати претходних теоријских и емпиријских истраживања који указују на потребу и значај примене пројектне наставе и интердисциплинарност географских садржаја

који пружају могућност њене адекватне примене у циљу повећања образовно-васпитних резултата.

Основни циљ пројектне наставе је развој процедуралних знања ученика и примена услова који покрећу научно истраживање. Да би се овај циљ остварио, најчешће се осмишљавају активности у којима се прожимају решавање проблемских задатака, израда пројекта истраживања и његова реализација. Развијање истраживачких способности, сарадња која се успоставља међу ученицима током рада на пројектима, усвајање логичких поступака истраживања обухваћених пројектима, имају значаја и за друге активности у каснијем животу. Поред тога, стављање ученика у улогу истраживача који морају да испоштују етапе пројектног рада и тако дођу до одређених сазнања, може имати изузетну мотивациону функцију (Gojков, 2006). Како истичу Blumenfeldова и сарадници (Blumenfeld et al., 1991), када ученици израђују пројекат, истражују и траже решење проблема, код њих се развија схватање кључних научних принципа и концепата. Такво учење, такође, ставља ученика у реалистично, контекстуализовано окружење за решавање проблема (Blumenfeld et al, 1991).

Наставник је у улози креатора наставних активности који ће ученике ставити у ситуацију да буду активни ствараоци сопственог знања (Pešikan, 2010). Сазнајни процес у настави географије могуће је подстаћи активним укључивањем ученика у изучавање појава, проблема или процеса. То укључивање може бити мисаоно и физичко, а подразумева да ученик поставља питања у вези са конкретном појавом, проблемом или процесом, објашњава их и ради са конкретним материјалима. Да би се ученици мисаоно активирали, неопходно је створити средину за учење у којој ученик може слободно да постави питање наставнику, затражи објашњење, разговара о томе и са другим ученицима у одељењу, износи сопствене претпоставке и даје објашњења. Такве мисаоне активности помажу ученику да створи везе између различитих знања и искустава и развије дубље разумевање појава, проблема и процеса.

Да би наставник помогао ученику да користи сопствено знање, мора да има увид у квантитет и квалитет његових постојећих знања. Претходна знања представљају почетну сазнајну основу и у контакту са новим знањима могу бити модификована или развијена (Ристановић, 2019). „Све док се нова знања не интегришу са учениковим претходним знањима и умењима она остају изолована, не могу се ефикасно користити у новим задацима и трансферисати на нове ситуације. Учење је сталан процес повезивања онога што се зна и онога што се сазнаје и без тог повезивања нема учења“ (Pešikan, 2010). Улога наставника је да буде водич и подршка ученику у развоју нових начина мишљења о појавама и догађајима. Наставници имају кључну улогу у трансформацији нашег друштва тако што образују ученике да постану рационални будући лидери и доносиоци одлука са новим знањем, компетенцијама и информацијама (Disterheft et al., 2012).

ЦИЉ И ЗАДАЦИ ИСТРАЖИВАЊА

Основни циљ истраживања је да се испитају ставови наставника географије запослени у основним школама на територији Србије и Северне Македоније о примени пројектне наставе географије. Крајњи циљ овог истраживања је проналажење могућности за унапређење квалитета наставног процеса уз већу примену пројектне наставе. У складу са постављеним предметом и циљем, током истраживања треба остварити следеће задатке: 1) испитати утицај пројектне наставе географије на усвајање, трајност и примену стеченог знања у односу на традиционалну наставу; 2) испитати утицај пројектне наставе на самосталност, мисаону активност и динамичност у раду ученика у односу на традиционалну наставу; 3) испитати утицај пројектне наставе на индивидуализацију ученика у настави географије; 4) утврдити утицај пројектне наставе географије на мотивацију ученика; 5) утврдити мишљење наставника о пројектној настави географије у циљу њеног даљег унапређивања и усавршавања.

ХИПОТЕЗЕ ИСТРАЖИВАЊА

Теоријско-методолошки оквир рада омогућава постављање следећих нултих хипотеза: 1) пројектна настава географије доприноси ефикаснијем усвајању, трајности и примени стечених знања него традиционална настава; 2) пројектна настава географије омогућава већу самосталност, мисаону активност и динамичност у раду ученика у односу на традиционалну наставу; 3) пројектна настава географије омогућава већи степен индивидуализације ученика; 4) пројектна настава географије доприноси већој мотивацији ученика; 5) очекује се позитивно мишљење наставника о примени пројектне наставе географије и пружање сугестија за њено даље усавршавање и унапређивање. На основу добијених резултата истраживања постављене нулте хипотезе би требало прихватити или одбацити. У случају одбацивања нултих хипотеза

требало би прихватити алтернативне хипотезе које указују да је утицај пројектне наставе на усвајање географског садржаја ефикаснији од методе усменог излагања, илустративно-демонстративне методе и дијалогске методе.

НАУЧНЕ МЕТОДЕ И ТЕХНИКЕ ИСТРАЖИВАЊА

Узорак испитаника чинили су наставници географије запослени у основним школама на територији Србије и Северне Македоније. У истраживању је учествовало 118 наставника (68 наставника из Србије и 50 наставника из Северне Македоније). Када је у питању полна структура, 73.7% наставника припада женском полу, а 26.3% испитаних наставника је мушког пола. Приближно 25% испитаних наставника има више од 26 година радног искуства у настави, а 22% има између 21 и 25 година рада у школи. Уједначен је проценат наставника који имају до 5 година искуства (15%) и од 6 до 10 година рада у настави (17%). Процент испитаних наставника са радним искуством од 16 до 20 година износи 11%, а оних од 11 до 15 година рада у школи чини 10% испитаника.

Због мале величине узорка резултати истраживања могу да укажу само на тенденције у погледу примене пројектне наставе географије, али не и генерализоване закључке на основу добијених резултата, а који би се односили на целокупну популацију наставника у Србији и Северној Македонији. Истраживање је започето методом теоријске анализе која је коришћена у изради теоријског приступа проблему. Прикупљени су и истражени научни радови теоријског и емпиријског карактера из научних монографија, зборника радова, часописа и енциклопедија који су се односили на дефинисање појма, анализу настанка и развоја и одређивање суштинских обележја и структуралних елемената пројектне наставе. Поред тога, предмет, циљ, задаци и хипотезе истраживања детерминисали су коришћење дескриптивне методе истраживања која подразумева поступке: упоређивања, супротстављања, вредновања, интерпретирања резултата добијених на основу анкетања испитаника, као и извођење закључака. У раду је примењена техника анкетања, а од инструмената је коришћена нестандардизована петостепена скала процене ставова наставника Ликертовог типа.

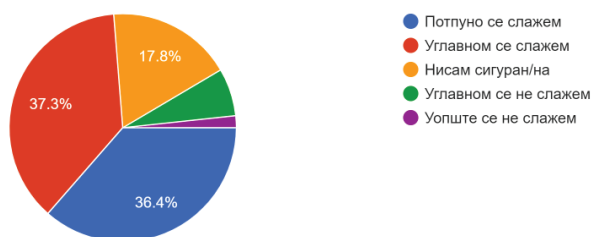
РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Концепција наставног предмета географија подразумева интегрисани приступ изучавању садржаја из области природних и друштвених наука. Полазни циљ је формирање основних појмова из наведених области, али и развијање интелектуалних, социјалних, креативних и физичких способности, као предуслов за диференцирано изучавање садржаја природних и друштвених наука на следећим нивоима школовања. Током процеса рада на пројектима омогућава се избор различитих активности, у складу са интересовањем ученика и пружање прилике да кроз активности покажу оспособљеност у примени стечених знања. Таква оријентација указује на друштвени и научни значај истраживања и могуће домете његових резултата у решавању проблема. Очекује се да резултати истраживања допринесу афирмисању пројектне наставе географије. Према мишљењу Блуменфелдове и сарадника, а касније и Томаса, проблеми које би требало додатно отклонити односе се на:

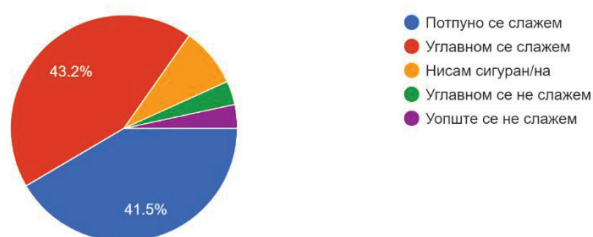
- утврђивање успешности примене пројектне наставе у односу традиционалну наставу (квалитет и трајност знања која стичу ученици, економичност, развој социјалних и других способности, успешност примене у различитим наставним предметима, узрасним нивоима и социоекономским групама);
- усмеравање пажње истраживача на ширину ефеката пројектне наставе (усмереност ученика на наставне циљеве током пројектних истраживања, примену знања у другим контекстима, способности које се развијају код ученика током рада на пројектима);
- истраживање добре праксе (у каквој су вези планирање и имплементација пројектне наставе и учење и постигнућа ученика);
- истраживање улоге наставника у реализацији и његова иницијатива за примену пројектне наставе;
- истраживање институционализације пројектне наставе и укључивање у школске системе (Blumenfeld et al, 1991, Thomas, 2000).

Конечно, практични значај истраживања огледа се у разради детаљне структуре пројектне наставе, која би наставнике требало да подстакне на креативније планирање и реализовање наставе географије. У покушају да се допринесе емпиријском истраживању ове теме, приказани су резултати који представљају одговор на питање да ли и у којој мери наставници географије у Србији и Северној Македонији примењују пројектну наставу географије у пракси.

Прво истраживачко питање се односило на могућност реализације пројектне наставе географије у школи. На основу резултата истраживања, закључује се да преко 70% наставника географије сматра да постоје могућности за реализацију пројектне наставе географије (графикон 1). Друго питање односило се испитивање ставова наставника географије о томе да ли пројектна настава географије доприноси ефикаснијем усвајању географског садржаја у односу на традиционалну наставу. Процент наставника који је одговорио са *потпуно се слажем* или *углавном се слажем* је знатно већи у односу на прво питање и износи око 85% (графикон 2). Пројектна настава се углавном заснива на концепту рада у групи. Она доприноси социјализацији ученика јер омогућава активно и равноправно учешће екстрвертних и интровертних ученика да учествују у настави, дискутују о проблему и осмишљавају идеје (Ђорђевић, Џивковић, Јовановић, 2019).

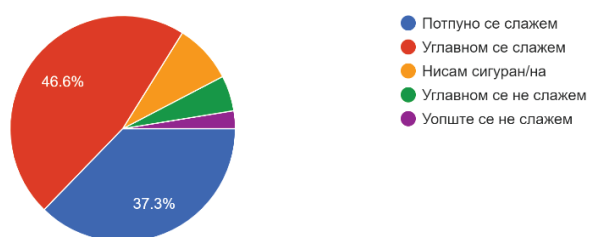

Графикон 1. У школи постоје могућности за реализацију пројектне наставе географије.

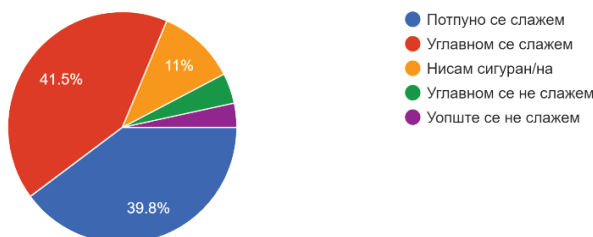

Графикон 2. Пројектна настава географије доприноси ефикаснијем усвајању географског садржаја у односу на традиционалну наставу.

Питање под редним бројем три обухватило је испитивање ставова наставника о трајности знања које ученици стекну применом пројектне наставе географије у односу на традиционалну. Велики проценат наставника (84%) сагласан је са тврдњом да су знања стечена применом пројектне наставе географије трајнија и функционалнија (графикон 3). О самосталности и мисаоној активности у раду ученика кроз примену пројектне и традиционалне наставе географије наставници су одговарали у оквиру наредног питања. Преко 80% наставника географије сагласно је са тврдњом да пројектна настава географије омогућава већу самосталност и мисаону активност у раду ученика него традиционална настава (графикон 4).

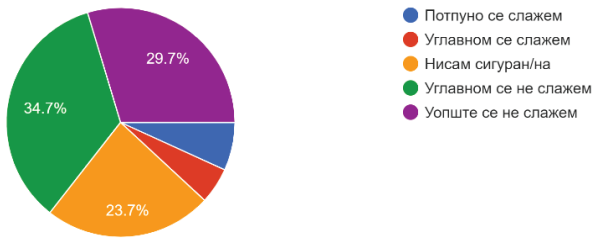
Графикон 3. Пројектна настава географије доприноси већој трајности и примени стечених знања него традиционална настава.

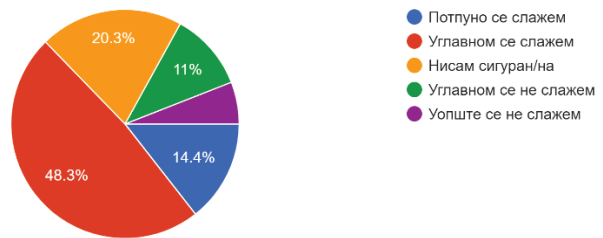
Графикон 4. Пројектна настава географије омогућава већу самосталност и мисаону активност у раду ученика него традиционална настава.

Приликом истраживања није занемарена ни креативност наставника који су упитани да ли примена пројектне наставе географије смањује њихову креативност. Нешто више од половине наставника се не слаже са наведеном тврдњом (64%). Међутим, значајан је и проценат наставника (24%) који није сигуран у своје мишљење по овом питању (графикон 5). Све више се говори о пажњи и дисциплини ученика на часу. У прилог томе је и шеста тврдња која се односи на то да пројектна настава географије обезбеђује већу пажњу и дисциплину ученика него традиционална настава. Мишљења наставника су подељена јер је око 62% наставника одговорило са *потпуно се слажем* или *углавном се слажем*, али не треба занемарити податак да 20% наставника није сигурно у свој став према овом питању. Процентуално учешће наставника који се углавном не слаже са наведеном тврдњом износи 11% (графикон 6). То значи да они сматрају да су ученици пажљивији и дисциплинованији током примене традиционалне наставе географије.

Ученици вођени принципима пројектне наставе одговарају на нове облике стицања знања који више нису формулисани као механичко, вербално и репродуктивно учење. Оспособљени су за функционално усвајање знања, самостално долажење до ширих знања, за конвергентно и дивергентно учење, као и за креативну примену стеченог знања (Ђорђевић, Џивковић, Јовановић, 2019).

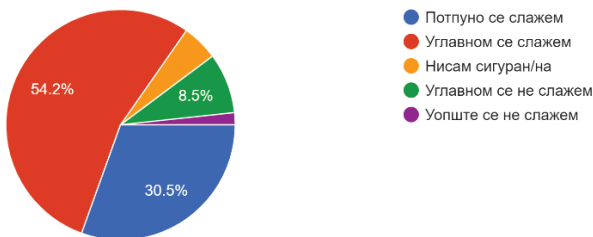

Графикон 5. Примена пројектне наставе географије смањује креативност наставника.

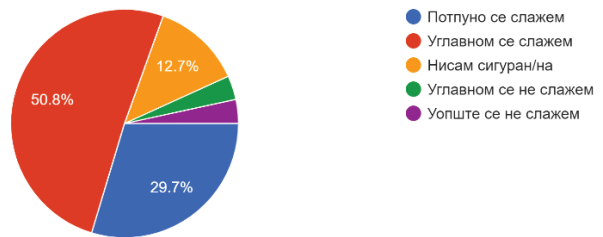

Графикон 6. Пројектна настава географије обезбеђује већу пажњу и дисциплину ученика него традиционална настава.

Када је у питању динамичност у раду наставника и ученика, испитаници немају дилему да је она већа приликом примене пројектне наставе географије (85%). Незнатан проценат наставника (8.5%) углавном се не слаже са наведеном тврдњом (графикон 7). Задатак савременог друштва је да обезбеди најадекватније услове који ће омогућити флексибилнији систем образовања и обезбедити сваком ученику да напредује према својим могућностима. С тим у вези је и наредно истраживачко питање које је обухватило ставове наставника о индивидуализацији ученика применом пројектне наставе географије. Преко 80% наставника сагласно је са тврдњом да пројектна настава географије омогућава већи степен индивидуализације ученика него традиционална настава (графикон 8).

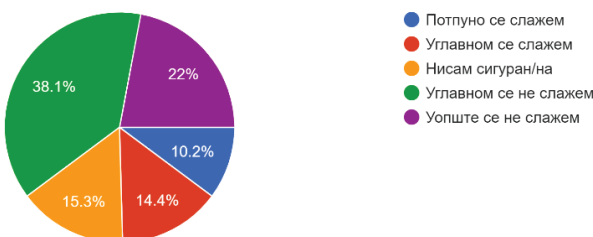

Графикон 7. Пројектна настава географије обезбеђује већу динамичност у раду наставника и ученика него традиционална настава.

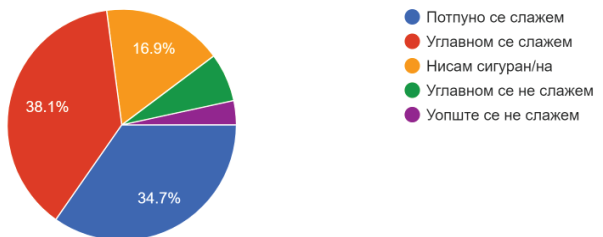

Графикон 8. Пројектна настава географије омогућава већи степен индивидуализације ученика него традиционална настава.

Упитани да ли пројектна настава географије смањује интеракцију између наставника и ученика, испитаници су имали подељено мишљење. Ипак, око 60% наставника *углавном се не слаже* или *уопште се не слаже* са наведеном тврдњом. У свој став према овом питању није сигурно 15% наставника, њих 14% се углавном слаже, а око 10% наставника у потпуности је сагласно да пројектна настава географије смањује интеракцију између наставника и ученика (графикон 9). За разлику од претходног питања, мишљења наставника о томе да је мотивација ученика током примене пројектне наставе географије већа, поприлично су уједначена (73%). Њих 17% није сигурно у свој став (графикон 10). Доминација фронталног облика рада и коришћење традиционалних наставних метода доводе до тога да ученици нису активни учесници у настави. Улога наставника је од великог значаја у организацији, реализацији и постизању успешних ефеката. Имајући у виду последице великог оптерећења ученика, закључује се да је стицање функционалних знања у оваквим условима отежано (Đorđević, Živković, Jovanović, 2019). Савремена настава подразумева изузетно динамичну и креативну интеракцију између наставника и ученика.

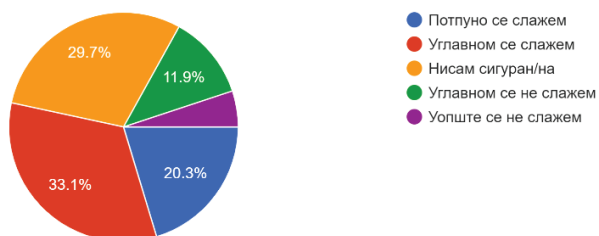

Графикон 9. Пројектна настава географије смањује интеракцију између наставника и ученика.

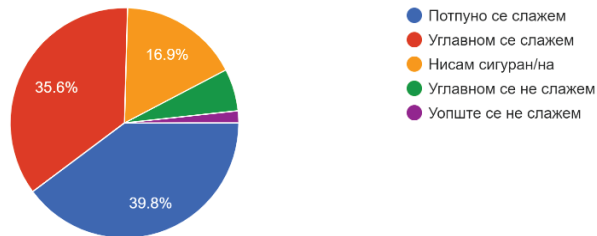

Графикон 10. Пројектна настава географије доприноси већој мотивацији ученика.

Део истраживања посвећен је праћењу и оцењивању ученика током реализације пројектне наставе географије. Око половине испитаних наставника сматра да пројектна настава географије омогућава ефикасније праћење и објективније оцењивање ученика него традиционална настава. Међутим, трећина наставника није сигурна у своје мишљење, а њих 11% углавном се не слаже са наведеном тврдњом (графикон 11). Да пројектна настава географије захтева већу одговорност ученика у раду сматра 75% наставника, док њих 17% није сигурно у свој став о овом питању (графикон 12).

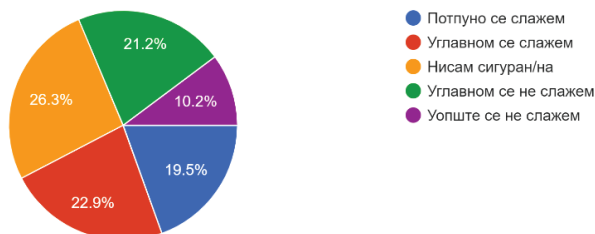

Графикон 11. Пројектна настава географије омогућава ефикасније праћење и објективније оцењивање ученика него традиционална настава.

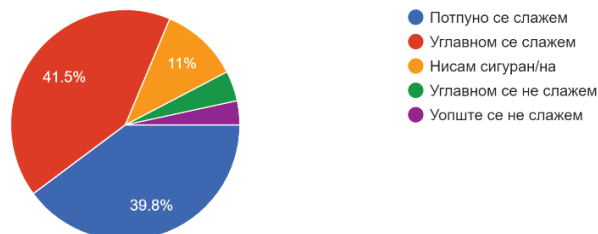

Графикон 12. Пројектна настава географије захтева већу одговорност ученика у раду.

Највећу подељеност у ставовима наставника изазвала је тврдња да је ученицима корисније реализовати наставу на традиционална начин. Нешто мање од половине наставника (42%) је сагласно са наведеном тврдњом, скоро трећина није сигурна у своје мишљење, док је друга трећина наставника мишљења да ученицима није кориснија реализација традиционалне наставе (графикон 13). Упитани да ли пројектна настава географије омогућава већу контролу ученика у напредовању у односу на традиционалну наставу, 60% наставника је сагласно са тврдњом. Као и у претходном питању, трећина наставника није сигурна у своје мишљење, а њих 12% углавном се не слаже са понуђеном тврдњом (графикон 14).

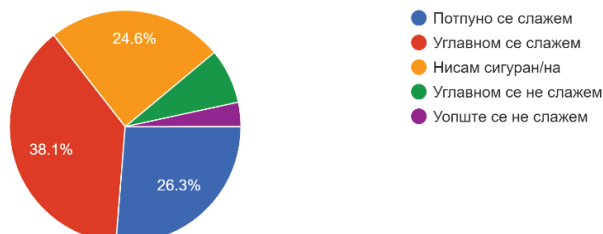

Графикон 13. Ученицима је корисније реализовати наставу на традиционална начин.

Графикон 14. Пројектна настава географије за разлику од традиционалног начина учења омогућава већу контролу ученика у напредовању.

Последње, али не и најмање важно истраживачко питање односило се на разлоге због којих треба примењивати пројектну наставу географије у пракси. Приближно 65% наставника сматра да постоји објективан разлог због кога би требало примењивати пројектну наставу географије. Ипак, скоро трећина испитаника и по овом питању нема јасно израђен став (графикон 15).

Графикон 15. Постоји објективан разлог због кога би наставници требало да примењују пројектну наставу географије.

На основу резултата истраживања закључује се да пројектна настава географије није у довољној мери заступљена у наставној пракси Србије и Северне Македоније. Резултати добијени анкетним истраживањем показују да су ставови наставника географије о примени пројектне наставе географије позитивни. Истраживање је указало на то да наставници препознају кључне елементе по којима се пројектна настава географије разликује од традиционалне наставе, сматрају да је ефикаснија од уобичајене предавачке наставе јер у већој мери доприноси усвајању знања, мотивацији за учење географских садржаја и развоју вештина ученика. То значи да је постављена хипотеза која гласи да се очекује позитивно мишљење наставника о примени пројектне наставе географије, потврђена.

ЗАКЉУЧАК

Теоријски и практични значај истраживања заснива се на потреби да се пронађу најефикасније методе рада за изучавање географског садржаја. Практични значај истраживања огледа се у чињеници да ће резултати овог истраживања пружити научној и стручној јавности, сазнања о могућем већем утицају примене пројектне наставе географије у циљу ефикаснијег, трајнијег и применљивијег знања ученика. Елаборација резултата истраживања могла би да подстакне наставнике географије на промену начина рада и сопствених ставова о значају изучавања географских садржаја. Резултати истраживања би требало да укажу на промене и на институционалном нивоу. Осим измене концепције Програма наставе и учења географије и саме организације наставе, промене би подразумевале и веће улагање материјалних средстава у побољшање услова рада, као и на стручно, методичко-педагошко усавршавање наставника. Резултати истраживања, такође, могу да подстакну различите пројекте у правцу стандардизације циљева и исхода у настави географије када је реч о изучавању географских садржаја. Вредност истраживања огледа се и у томе што представља основу и подстицај за будућа, слична истраживања у домену наставе географије. Савремена настава захтева да се учесник у образовном процесу оснажи да решава проблеме, стиче знања, развија вештине и способности, а то се најефикасније остварује повезивањем школског учења из уџбеника са учењем из личног искуства и из искуства других.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад представља резултат спроведених истраживања за време Erasmus+ Student Mobility for Traineeships на Универзитету Св. „Кирил и Методиј“, Природно-математичком факултету, Институту за географију у Скопљу у периоду од 1. априла до 30. јуна 2024. године.

ЛИТЕРАТУРА

- Baird, M. (2019). Project based learning to develop 21st century competencies. In: Power, R. (Ed.). *Technology and the Curriculum: Summer 2019*.
- Beara, M., Popović, D., Jerković, I. (2019). Nastavnici kao stručnjaci za učenje – između nastavne filozofije i refleksivne prakse. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, 44 (2), 79–94.
- Blumenfeld, P. C. et al. (1991). Motivating project-based learning: Sustaining the doing, supporting the learning. *Educational Psychologist*, 26 (3,4), 369–398.
- De la Paz, S., Hernández-Ramos, P. (2013). Technology-Enhanced Project-Based Learning: Effects on Historical Thinking. *Journal of Special Education Technology*, 28 (4), 1–14.
- Disterheft, A., Silva Caeiro, F., Ramos, R., Azeiteiro, M. (2012). Environmental management systems (EMS) implementation processes and practices in European higher education institutions-Top-down versus participatory approaches, 31, 81-82.
- Đorđević, I., Živković, Lj., Jovanović, S. (2019). The importance of the project teaching for acquirement of geographical functional knowledge. *Proceedings - New trends in geography*, Ohrid, 401-410.
- Fullan, M., Scott, G. (2014). *New Pedagogies for Deep Learning Whitepaper: Education PLUS*. Seattle, USA: Collaborative Impact SPC.
- Goodman, B., Stivers, J. (2010). Project-based learning. *Educational Psychology*. Retrieved June 12, 2024. from http://www.fsmilitary.org/pdf/Project_Based_Learning.pdf
- Gojkov, G. (2006). *Metateorijske koncepcije pedagoške metodologije*. Vršac: Viša škola za obrazovanje vaspitača.
- Gultekin, M. (2005). The effect of project based learning on learning outcomes in the 5th grade social studies course in primary education. *Educational Sciences: Theory and Practice*, 5 (2), 548–56.

- Krajcik, J. S., Blumenfeld, P. (2006). Project-based learning. In: Sawyer, R. K. (Ed.). *The Cambridge Handbook of the Learning Sciences* (317–333). New York: Cambridge.
- Petrović, M., Hoti, D. (2020). *Priručnik za projektnu nastavu i nastavu na daljinu*. NALED.
- Pešikan, A. (2010). Savremeni pogled na prirodu školskog učenja i nastave: sociokonstruktivističko gledište i njegove praktične implikacije. *Psihološka istraživanja, XIII* (2), 157–184.
- Popović, D., Ristanović, D. (2020). Potencijali projektne nastave za razvijanje međupredmetnih kompetencija. *Uzdanica, XVII* (2), 281–294.
- Prodanović, M., Gavranović, V. (2020). Razvijanje jezičkih veština učenika kroz projektno usmerenu nastavu stranog jezika struke – studija slučaja. *Inovacije u nastavi, 33* (4), 136–145.
- Riviou, K. (2014). Cross-curricular project-based learning approach fostering competences. *Proceedings of the 9th Panhellenic Conference with international participation "Information and communication technologies in education"*, University of Crete, Rethymno, 3-5. October 2014.
- Scott, C. L. (2015). *The futures of learning 3: What kind of pedagogies for the 21st century?* Paris: UNESCO Education Research and Foresight.
- Vidosavljević, M., Vidosavljević, S. (2018). The project based learning: Connecting the foreign language teaching and environmental education. *Zbornik radova Učiteljskog fakulteta Prizren-Leposavić, 12*, 129–140.
- Поповић, Д., Беара, М. (2022). Пројектном наставом ка међупредметним компетенцијама ученика. *Иновације у настави, XXXV, 2*, 131–144.
- Ристановић, Д. (2019). *Пројектни модел наставе природе и друштва*. Факултет педагошких наука Универзитета у Крагујевцу.
- Ристов, М., Ристова Д. (2010). Наставата по географија во 21-от век. *Зборник на трудови од IV конгрес на географите на Република Македонија, Дојран*, 1-16.

PROJECT TEACHING FOR MORE EFFICIENT LEARNING - CASE STUDY IN SERBIA AND NORTH MACEDONIA

Ivana Djordjević⁴, Ljiljana Živković⁵, Blagoja Markoski⁶

Abstract: When dealing with program content, geography lessons are mainly conducted using the method of oral presentation, illustrative-demonstrative and dialogical methods. Despite the fact that the geographic content of the program is based on various sources of information, obviousness, direct experience and application of knowledge in a given problem situation, the work with students is usually based on the teacher's presentation, the use of maps and textbooks. Under these conditions, students' thinking and practical activity and their training to apply knowledge and solve problems independently are reduced to a minimum. Project teaching can help to improve the quality of teachers' work, plan the teaching process and strengthen competences in the field of didactic-methodological knowledge. The work is based on the exchange of professional experiences of teachers from Serbia and North Macedonia through the presentation of scenarios and examples of good practice in order to promote project-based learning. The work discusses the specificity of project-based teaching in planning pedagogical work, solving problem situations, as well as the application of various activities by teachers and students. The results show the need for continuous improvement of didactic-methodological competences of teachers in the field of project teaching, a critical attitude towards information and guidance in the use of various sources of knowledge. The final product is the teacher's ability to apply project teaching, which involves mutual cooperation and teamwork of all participants in the educational process.

Keywords: project teaching, teacher competencies, case study, Serbia, North Macedonia

⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, ivana.djordjevic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-0336-4806

⁵ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, ljiljana.zivkovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-5120-1473

⁶ University of St. "Kiril and Methodius" - Faculty of Science, Institute of Geography, Skopje, North Macedonia, blagojamarkoski@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5036-3526

НЕОПХОДНОСТ МЕТОДИЧКЕ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ НАСТАВНИХ ПРОГРАМА И УЏБЕНИКА ГЕОГРАФИЈЕ ЗА ОСНОВНО И СРЕДЊЕ ОБРАЗОВАЊЕ У СРБИЈИ

Ранко Драговић¹, Душан Кићовић²

Апстракт: Анализа наставних програма географије показује неусклађеност програма учења и уџбеника са когнитивном зрелашћу ученика за учење тих садржаја. Осим тога, упитна је и њихова сврсисходност за даљи општеобразовни развој ученичке популације, с обзиром на број ученика географија којима ће географија бити професионално опредељење. Сагледавајући програме учења географије као целину уочава се недостатак поштовања принципа систематичности и поступности изучавања регионално-географских тема. Принцип изучавање физичке географије Србије у првом полугодишту и друштвене и регионалне географије у другом полугодишту је превазиђен и требало би га ускладити са Блумовом таксономијом, стандардима и исходима географије. У раду је разматрана могућност трансформације наставних садржаја географије према разредима и полугодиштима. Анализирани су садржаји програма и њихова међусобна усклађеност. Извршена је и компарација наставних програма са генерализованим когнитивним способностима ученика за остваривање исхода и достизање стандарда за крај основног, средњег стручног и гимназијског образовања. У раду су дати предлози за корекције програма у вертикалној корелацији географских тема, како би се хармонизовало изучавање географије од 5. разреда основне школе до завршне године изучавања географије. Наставне програме би у првој фази требало конципирати као једну целину, а затим их у другој фази диверзификовати према когнитивној зрелости ученика. У трећој фази неопходно је идентификовати и изоставити садржаје који нису неопходни за остваривање општих кључних компетенција.

Кључне речи: реформе програма и уџбеника, образовни стандарди географије, исходи учења географије, методичка вредност уџбеника географије.

УВОД

Анализом исхода, програма и уџбеника географије уочава се наусклађеност наставних садржаја са исходима и когнитивном зрелашћу ученика. Географија је једини наставни предмет који залази и у природно-математичке и друштвено хуманистичке науке и научне дисциплине. То јој омогућава да оствари значајне предности у односу на остале предмете када је реч о усвајању логички повезаних, сврсисходних, дуготрајних, хармонизованих и комплексних знања. Ипак, међународна тестирања су показала да ученици Србије немају висок ниво општих географских знања, као и да је мали број ученика способан да аналитички сагледава задатке трагајући за сврсисходним географским решењем. На различитим нивоима географских тестова већина задатака односи се на ниже нивое когнитивних процеса, чињенична знања и познавање географских појмова. Повезивање географских објеката са одређеним просторима такође не припада задацима вишег нивоа когнитивних процеса. Обично је реч о питањима, а не о задацима који захтевају виши ниво умног ангажовања ученика. Навикнути на такво тестирање и усмено одговарање, у којем наставник инсистира на чињеничном знању и показивању, ученици нису у стању да реше задатке међународног тестирања, у којима се захтева да аналитички сагледавају узроке и последице географске појаве или неког физичко-географског или друштвено-географског процеса.

Главни разлог за неуспех није умни потенцијал ученика већ инсистирање на предавачкој настави и енциклопедијском учењу, уместо на решавању задатака и примену интерактивног групног рада. Наставни садржаји су преобимни, има много сувишног текста, информација и

¹ Универзитет у Нишу - Природно-математички факултет, Вишеградска 33, Ниш, Србија, ranko.dragovic@pmf.edu.rs, ORCID: 0000-0002-4662-7808

² Академија струковних студија Београд - Висока туристичка школа, Булевар Зорана Ђинђића 152, Београд, Србија, dusan.kicovic@assb.edu.rs

статистичких података, што наставницима даје алиби зашто ученике испитују уместо да их подучавају. Испитивање не би требало да буде вид провере постигнућа ученика. Класично испитивање је у значајној мери субјективни докимолошки приступ и неопходно је овај вид вредновања заменити системским праћењем и формативним вредновањем.

Наставник није само тумач градива и предавач који интерпретира градиво. Задатак наставника је сложен, а од примарног значаја су његове методичке способности за креирање и организовање учења. Ако наставник само предаје и испитује онда његова улога одумири. Предавање тог типа може да буде снимљено, као у музејима и у појединим манастирима. У том случају наставник није потребан, довољно је да се снимљени материјал слуша и гледа. Испитивањем ученика колико су градива запамтили улога наставника се додатно деградира и периферизује.

ПРОГРАМИ И УЏБЕНИЦИ

У Упутству за дидактичко-методичко остваривање програма наводи се да је програм оријентисан на исходе и процес учења, а не на наставни садржај (<https://pravno-informacioni-sistem.rs>). У програму географије за пети разред основне школе у циљевима је наведено, „Циљ учења Географије је да ученик појмовно и структурно овлада природно-географским, демографским, насеобинским, политичко-географским, економско-географским, интеграционим и глобалним појавама и процесима у Србији и свету уз неговање вредности мултикултуралности и патриотизма“. Стиче се утисак да су аутори овако постављеног циља желели да задовоље форму у којој је наведен свеопшти значај географије, уместо остваривог циља учења географије за пети разред.

У наведеном упутству се сугерише да су садржаји само препоручени, а да су исходи значајни. Исходи који су наведени у програмима не могу се остварити без садржаја. Исказ којим се наставнику само препоручују садржаји нема утемељење јер исходи без садржаја не могу да се остваре. У даљем тексту упутства се наводи да су исходи искази о томе шта ученици умеју да ураде на основу знања која су стекли учећи географију. У исходима се наводи да разликују појмове, на примерима показују, именују, повезују и разликују небеска тела, одређују положај Месеца и Земље и слично. Ни у једном исходу се не наводи која је сврха тих исхода, за шта је то ученику потребно. Ако наставник не види сврху исхода онда је остваривост тих исхода упитна за највећи број ученика.

У препорукама наставнику се сугерише „да контекстуализује дати програм потребама конкретног одељења имајући у виду: састав одељења и карактеристике ученика; техничке услове; наставна средства и медије којима школа располаже; ресурсе, могућности, као и потребе локалне средине у којој се школа налази“ (<https://pravno-informacioni-sistem.rs>). Наведеним исказом се наставнику посредно сугерише да прилагоди наставу условима на штету општих критеријума вредновања и ученичких постигнућа. То значи да ученици који су похађали неку основну школу у селу које нема повољне услове за остваривање исхода могу да имају нижи ниво остварености исхода од ученика у савременој градској школи. Ученици који су могли да посете астрономску опсерваторију, имају могућност да присуствују демонстрацији ротације и револуције употребом телуријума или да искористе неки други вид сазнавања остварили су исходе на високом нивоу, али су њихова знања, вештине и компетенције вредноване исто као и ученицима са којима наставник није имао могућност да те исходе оствари. Може се разумети и да ако је образовни потенцијал ученика једног одељења мањи од ученика других одељења онда наставник не треба да остварује поједине исходе, или да редукује захтеве за основни, средњи и напредни ниво знања са ученицима тог одељења. Оваква упутства директно нарушавају критеријум једнакости ученика и одређеним групама ученика одузимају могућност остваривања исхода.

Анализом задатака у завршним тестовима долази се до суштине проблема. У тим задацима од ученика се очекује да репродукују садржаје који су написани у уџбенику, а не да продуктивно размишљају анализирајући и логички закључујући на основу информација у задатку. Велика већина задатака је састављена тако да се у налозима за њихово решавање захтева од ученика да дају одговоре на питања „колико“ и „где“ (заокружи тачан одговор), повежу једну колону са другом, или изврше вишеструки и алтернативни избор. Уместо тога требало би да решавају задатке на основу датих информација такве да се на основу решења може закључити да ли ученик размишља географски и да ли остварује неку сазнајну корист (<https://geografijazasvakoga.weebly.com/1052104010511040-05210401058105910561040.html>).

У циљевима, исходима, упутствима и уџбеницима не треба истицати захтеве и питања типа где је и колико је, већ зашто је то тамо и тако и зашто толико. За такав приступ је неопходно да се промени наставни програм и приступ наставника. Обрада лекција класичним приступом мора да се мења. Наставник не би требало да предаје лекцију тако што ће највећи део часа потрошити на предавање *ex cathedra*, већ да наставу трансформише у решавање задатака употребом уџбеника и друге дидактичке грађе. Класично предавање наставника постаје сувишно. Неопходно је да, на почетку часа и након краткотрајног повезивања са претходно наученом лекцијом наставник изложи основне информације и тумачења о новој лекцији, а онда подели задатке, да смернице и инструкције за рад, и одреди време за сваку фазу часа. На основу јасно утврђених правила наставник прати и вреднује рад ученика и помаже у разјашњавању недоумица, ако ученици нису у стању да самосталним и заједничким трагањем дођу до решења или одговора. Нажалост, садашњи програми географије не дају основ за израду уџбеника који треба да имају изразито радну форму у смислу тежишта уџбеничке грађе на решавању географских задатака. Програм географије који примарно има развојну категорију ипак не пружа довољно могућност ауторима уџбеника да промене уџбенички концепт и прилагоде га учењу у школи, уместо искључивим учењем код куће.

Домаћи задаци морају да буду прошлост. Они морају да се трансформишу у школске задатке. Географија би требало да буде један од првих наставних предмета који ће се учити само у школи. Тако би се наставницима омогућио другачији приступ настави географије, који би се базирао на обради лекција и географских тема радом ученика и наставника на часу, а не инсистирањем на предавачком приступу и захтевима за меморисање (магационирање), најчешће неповезаних географских чињеница и фактографске грађе дуготрајним учењем код куће. Све наведене слабости, неефикасно и бескорисно меморисање чињеница показало се као мртво знање на PISA и TIMSS тестирањима научне писмености у Србији. Нажалост, овај превазиђени концепт је доминантан и на високошколским установама, где се на испитима од студената захтева чињенично знање, које се награђује високом оценом, уместо да се географске чињенице употребе у анализи, резонувању и проналажењу смисла географских појава и процеса.

Васиона се изучава у петом разреду основне школе, а предмет физика се изучава од 6. разреда. У Упутству се наводи да „Програмску област Васиона чине најосновнија математичко-географска и астрономска знања о васиони, Сунчевом систему, облику и величини Земље, њеном положају у васиони и о небеским телима Сунчевог система. Кроз ову наставну област потребно је информисати ученике о основним карактеристикама осталих небеских тела, без фактографских података о планетама: величина, удаљеност до Земље и слично. Препоручује се наставнику, ако има могућности, да са ученицима посети Планетаријум и Народну опсерваторију у Београду и да за време ведрих ноћи у локалној средини покаже ученицима видљива сазвежђа и оријентацију помоћу звезде Северњаче“ (<https://pravno-informacioni-sistem.rs>). Поставља се питање која су то најосновнија знања из математичке географије. У исходима је ученик у стању да разликује небеска тела и наводи њихове карактеристике. Поставља се питање која је сврха таквог исхода. Шта ученик добија тиме ако разликује небеска тела и наводи њихове карактеристике? Погрешан је приступ смањивати захтеве у исходима и захтеве сазнавања. Физички закони и силе које владају у свемиру не изучавају се у оквиру географије, већ у оквиру физике, а физика се изучава од шестог разреда, што додатно отежава наставницима тумачење тих закона. Проблем постаје још већи када се наставник географије нађе у ситуацији да га ученици питају зашто је, на пример, Месец увек истом страном окренут Земљи. Одговор да је Месечева ротација једнака његовој револуцији је тривијалан и некомплетан. Углавном следи потпитање, а зашто је то тако, зашто Месец кружи око Земље, зашто Земља и остале планете круже око Сунца и зашто су им револуције и ротације неједнаке? Да би наставник могао да одговори на оваква питања неопходно је да ученик зна физичке величине момент импулса, момент силе и физичке законе, а ученици не уче физику у петом разреду и нису упознати са физичким величинама, центрипеталном и центрифугалном силом, гравитацијом брзином светлости и сличним појмовима. Поставља се питање како онда изађи из овог круга прескакања поступности у изучавању географије. Одговор на ово питање захтева две промене у систему изучавања. Прво, предмети физика и хемија теба да почну да се изучавају од петог разреда основне школе са по једним часом недељно. Друго, предмет географија у петом разреду основне школе мора да се изучава два наставна часа у првом полугодишту и један час у другом полугодишту, како би се спречила даља редуција математичко-географских садржаја. Због оптерећења ученика бројем часова неопходно је да се изврши редуција броја часова за српски језик, први и други страни језик. Решење би могло да буде системска реформа основног, гимназијског и средњег стручног образовања. Реформа би обухватила и сегмент догматске поделе наставе природних наука и историје на предмете. Када би се прешло са предметне на тематску наставу сва питања у вези са нелогичним корелацијама и непоштовањем принципа поступности и прилагођености наставних садржаја узрасту ученика била би једноставно решена. Наставници географије, физике и хемије би сарађивали и правили заједничке планове обраде тема и лекција као што је Васиона.

У програмима шестог и седмог разреда доминантни су регионално-географски садржаји. У уводној лекцији у уџбеницима о регијама наводе се основни принципи и критеријуми регионалног издвајања. Након тога следи изучавање регија Европе, Азије, Северне Америке, Јужне Америке, Аустралије и Океаније и Антарктика. Свака регија је и у програму и у уџбеницима описана тако да се наводи које државе припадају којој регији, занемарујући основне принципе регионалног издвајања типичност и подударност. Принцип регионално-географског издвајања не ставља у први план административно-државну поделу, већ физиографију. Пример погрешног изучавања је регија Средње или Централне Азије. У уџбеницима се наводи да се ова регија налази између Каспијског језера на западу и Кине на истоку, затим се наводи које државе се налазе у овој регији и у наставку се описују физиографске и друштвено-географске одлике регије (Шабић и Вујадиновић, 2020). Кина се изучава у оквиру Источне Азије, а према физиографским одликама велики део западне Кине припада Средњој или Централној Азији. Из тога произлази да велике области као што су Таримски басен, Тибетска висораван, планински системи Кунлун шан и Тјен шан припадају Источној Азији. Ове велике области географски припадају регији Средње или Централне Азије и неопходно је у овом делу изменити наставни програм. Већи део Кине припада регији Централне Азије и погрешно је наводити да те морфолошке целине припадају Источној Азији. Неопходно је да се у уводним лекцијама у којима се описује шта одређена регија обухвата наведе који простори припадају регији Средње Азије, а потом наведе да Кина спада у ред великих држава и да се велики део њене територије налази у Средњој Азији, али да се као држава сврстава у регију Источне Азије због друштвено-географских одлика (концентрација становништва и привреде итд.) Овакви описи су неопходни зато што наставници морају да следе програм и уџбеник. Велика већина наставника примећује ову аномалију, али нису у могућности да мењају исходе, програм и уџбеник.

Француска се сврстава у регију Западне Европе зато што се у тој регији налази највећи део њене територије. Ако се у уџбенику не нагласи да Француска залази у Јужну Европу и да је мањим делом и земља Јужне Европе ученици ће бити збуњени како то да се Медитеран налази и у Западној и у Јужној Европи. Поред карте регије у којој су приказане државе одређене регије треба да постоји и физиографска карта на којој су уцртане регије без административних граница и та карта треба да буде приказана пре карте припадајућих држава одређеној регији.

Поставља се питање који је критеријум био за сврставање Румуније у регију Средње Европе, а Украјине и Молдавије у регију Источне Европе. Ако су то стране света тај принцип је неодржив зато што је географски положај Румуније и Украјине сличан и не постоји ни положај према странама света ни физиографски разлог да се ове државе сврставају у различите регије.

У уџбеницима за седми разред наводи се да Северна Америка обухвата две регије, Англоамерику и Средњу Америку. Ова констатација је спорна. Англоамерика је друштвено-географски појам који се односи на САД и Канаду, а друга регија у оквиру Англоамерике је Средња Америка која је издвојена према физиографском принципу. Америка се дели на два континента, Северну Америку и Јужну Америку. Средња Америка физичко-географски се сврстава у Северну Америку, а према лингвистичком и романском пореклу народа који су их колонизовали дели се на Англоамерику и Латинску Америку. Англоамерика обухвата САД и Канаду, а Латинска Америка обухвата целу Средњу Америку и целу Јужну Америку. Наводи се даље да „Средња Америка обухвата континентални и острвски део. У састав континенталног дела улазе Мексико и Централна Америка. Под Централном Америком се подразумева копнена превлака између јужне границе Мексика на северу и Панамске превлаке на југу (граница Панаме и Колумбије), одакле почиње Јужна Америка“ (Шабић и Вујадиновић, 2020). Да ли се из наведене реченице може констатовати да Мексико није саставни део Централне Америке, а ако није у коју регију га аутори сврставају? Предлажемо да се усвоји другачија подела. Средња Америка обухвата континентални наставак Северне Америке према југу и острвске групе у Карипском мору. Копнени део обухвата Мексичку висораван са планинским системима Сијера Мадре, низије, висоравни и планине јужно од Сијера Мадре и копнену превлаку између Карипског мора и Панамског басена. Ова регија се на југу пружа до границе Панаме са Колумбијом.

ДИВЕРЗИФИКАЦИЈА НАСТАВНИХ ПРОГРАМА

Наставни програми географије, суштински и организационо, нису се мењали од периода Социјалистичке Федеративне Републике Југославије (СФРЈ). Измене су настале распадом Југославије и углавном су се односиле на промене програма и уџбеника за осми разред. Географија Европе се изучавала у шестом разреду и промене у програму су извршене тако што су у оквиру Јужне Европе додати садржаји о географији бивших република СФРЈ. У осмом разреду се прво се изучавала географија СФРЈ, затим географија Савезне Републике Југославије

(СРЈ), затим географија Државне заједнице Србије и Црне Горе (СЦГ) и на крају географија Србије. Промене су изнуђене политичко-географским дешавањима на просторима некадашње Југославије. Након распада Југославије настали су уџбеници географије у којима су поједини аутори износили једностране и пристрасне текстове о узроцима и последицама распада земље.

Географија је наставни предмет који произлази из географије као науке, а познато је да је било каква пристрасност у науци неопустива. Осим са научног аспекта, политичко-географска пристрасност је недопустива и са етичког становишта.

Измене програма учења географије треба да следе логику географског изучавања и методичке принципе и правила. Неопходно је да се примарно одреди шта ће се учити у основном, а шта у средњем образовању, идентификовати кључне исходе и кључне компетенције. То значи да је потребно израдити целину у којој ће бити све што је значајно за географију, водећи рачуна о равномерном односу физичке, друштвене и регионалне географије. Следећа фаза је диверзификација и усклађивање географских наставних садржаја према узрасту ученика и разредима и њихово логичко повезивање. Неопходно је да се приликом израде програма поштује дидактички принцип од ближег ка даљем и од познатог ка непознатом. Због тога је неопходно да се географија Србије изучава на почетку регионалног изучавања, у шестом разреду. Након тога неопходно је да се значајан део програма определи на изучавање Балканског полуострва, затим Европе и након тога других континената. У оквиру регионалног прегледа, деловима градива који се односе на политичко-географски значај појединих држава и међународних организација треба посветити више времена. Није неопходно да ученици седмог разреда знају на пример структуру привреде Индонезије, али је корисно да знају основе привреде земаља бивше Југославије, зато што се привредни развој Србије не може посматрати изоловано од непосредног окружења. Ученици основних школа Индонезије вероватно не уче структуру привреде Србије, али су упознати са привредним развојем Аустралије зато што је Аустралија тржиште на које Индонезија може да пласира значајан део својих производа без великих трошкова транспорта.

Упоређујући наставне исходе и садржаје петог разреда са узрастом ученика поставља се питање да ли су ученици од 11 или 12 година довољно зрели да остваре исходе о револуцији Земље, месечевим менама, свотлосној години, ендогеним и егзогеним силама Земље, тектонским плочама, настанку и подели стена и слично. Да би се одређени садржај научио и прихватио као дугорочно знање неопходно је се оствари неколико фаза. Прва фаза је разумевање садржаја који се учи. Да би разумели лекцију о револуцији и Соларном систему ученици треба да имају одређен ниво знања из физике (силе и закони), а физика се уче тек од шестог разреда. Осим тога, силе са којима се корелишу наведени садржаји детаљније се уче из предмета физика тек у седмом разреду. Та дискрепанција наставника географије доводи у ситуацију методичког апсурда, те се због тога јављају неразумевања у изучавању наставног градива који следи. Друга фаза је фаза изградње појмовне структуре, затим фаза анализе и закључна фаза – резонување и објашњавање (образлагање узрока и импликација и откривање научне истине).

Програмима и уџбеницима за први разред гимназије поново се изучавају наставни садржаји физичке географије, математичке географије и картографије. Изучавање физичке географије је започето у петом разреду, а онда се наставља након истека три године. За несклад и одсуство временског континуитета изучавања аутори програма налазе оправдање у дубини изучавања физичко-географских садржаја. Када се сагледа програм за први разред гимназија примећује се да нема велике разлике у дубини изучавања тих садржаја и садржаја математичке географије који се уче у оквиру предметног програма Математичка географија и предмета Картографија на универзитетима (Голић, Шабић и Вујадиновић, 2019). Поставља се логично питање да ли је неопходан тако висок ниво чињеничних знања за ученике којима је географија један од 17 школских предмета и ако је неопходан потребно је исходима описати ту неопходност и сврху.

У другом разреду гимназије изучава се друштвена географија која по обимности, статистичким подацима и графичким приказима значајно надилази потребе ученика, који неће студирати географију (Ђурић, 1991-2013). Тако се поново долази до дидактичког апсурда да ли ученик који на пример не зна колики је удео Латинске Америке, или Русије у светској производњи боксита, гвожђа, или бабра може да има пуну оствареност исхода и има закључену највишу оцену из географије. У последњој години изучавања географије у гимназији поново се учи географија Србије, као и у осмом разреду основне школе (Плазанић, 2022). И поново се у првом полугодишту изучава физичка географија, а у другом полугодишту друштвена и регионална географија Србије (Вујадиновић и Шабић, 2022). Овакав концепт је одавно превазиђен и неопходна је фузија наставних садржаја како би се избегао дуализам физичке и друштвене географије. Неопходно је да се географија Србије изучава као целина у којој се види прожимање физичке и друштвене географије. Оштра подела није у складу са методичким

и дидактичким принципима. У првом полугодишту се учи како и у којим периодима су настале одређене тектонске јединице, какав је њихов геолошки састав, а онда се у другом полугодишту изучавају обојени метали и њихова налазишта не доводећи их програмски и уџбенички у везу са геолошким и тектонским процесима.

СВРСИСХОДНОСТ И ОСТВАРИВОСТ ИСХОДА ГЕОГРАФИЈЕ

У опису програма се наводи техничко упутство за реализацију програма, а не наводи се како се обезбеђује правилан однос према природи и окружењу. Изостала је препорука наставницима, а када изостане тако значајан сегмент програма онда сваки наставник може другачије да схвати тај однос.

Увидом у исходе учења географије за пети разред приметно је да су доминантни искази који упућују на повезивање, показивање, разликовање, одређивање, описивање, навођење и уочавање (<https://pravno-informacioni-sistem.rs>). Доминантни искази наведени у исходима географије за основну школу припадају нижим нивоима когнитивних процеса и углавном се односе на чињенична знања, разумевање, навођење, описивање, повезивање, показивање и представљање. Наведени исходи су својеврсни водич наставнику које методске склопове и комбинације треба да употребљава у раду са ученицима да би те исходе остварио. Од укупно 46 исхода у петом разреду (многи од наведеног броја исхода су композитни, те се због тога не могу збрајати) у 6 исхода се од ученика очекује да повезује, у 14 исхода се очекује да разликује, у 15 исхода се очекује да наводи, или наведе, у 5 исхода да објасни, у 9 исхода се очекује да описује, у 1 да представи, у 1 да покаже, у 1 да уочава и у 1 да одређује. Често се јављају композитни исходи у којима се наводи да је ученик у стању да опише и наведе, покаже и објасни. Многи искази се понављају и у осталим разредима основне школе, с тим што се употребљавају синоними, као што су успоставља везе уместо повезује. У исходима за шести разред се наводе искази „анализира и чита географску карту“, „оријентише се“, „илуструје“ и у једном исказу се наводи глагол вреднује. Наведени глаголи су значајни за остваривање исхода на основном и делимично на средњем нивоу постигнућа ученика. У исходима за седми разред због специфичности регионалне географије употреба великог броја глагола је ограничена, што делимично утиче на конструкцију исхода и очекивања да се ти исходи остваре. Због тога се најчешће употребљавају искази и глаголи „дефинише границе“ „показује на карти“ „класификује облике рељефа“ „проналази на карти“ „доводи у везу“ „проналази податке“ тумачи и описује“ приказује на некој карти. Нешто ређе се наводе искази и глаголи који упућују на узроке и последице, објашњава процесе, „анализира примере“, „истражује“. За највећи део исхода средњег нивоа и за цео напредни ниво нису употребљени адекватни глаголи, а нису представљени ни други глаголи (осим ретких ситуација) који би одражавали нивое резоновања, интеграције, критичког сагледавања и креативности. У исходима за осми разред појављују се нови искази и глаголи: учествује у предлагању и реализацији истраживачкиг пројекта, изводи закључке израђује и анализира. У свим осталим исходима се користе исти глаголи као и у претходним разредима. Приметно је да се глагол анализира употребљава тек од шестог разреда, а закључивање, или синоним за овај глагол се веома ретко употребљава (<https://pravno-informacioni-sistem.rs>).

Потребно је нагласити да већина исхода припада основном нивоу и да је неопходна ревизија постојећих исхода. Смисао Блумове таксономске поделе је у томе да се свих 6 нивоа когнитивних процеса морају бити саставни део сва три нивоа постигнућа (основног, средњег и напредног). У односу на оригиналну Блумову таксономију ревидирана се разликује у допуни описа и измени која се односи на највиши ниво когнитивних процеса (Табела 1). У оригиналној таксономији (Bloom, 1956) највиши ниво когнитивних процеса била је евалуација. Према новој, измењеној таксономији (Krathwohl, 2002) евалуација је уместо синтезе на петом нивоу когнитивних процеса, а синтезе је интегрисана са креирањем и додељен јој је највиши, шести ниво когнитивног процеса.

Анализа, интеграција, изношење критике, закључивање и креативност морају бити саставни део исхода и за основни и за средњи и за напредни ниво. Према наведеним исходима, ученик који стиче знање, вештине и компетенције остварује исходе основног нивоа и наставник му унапред одређује који је то ниво постигнућа. Ако је то основни ниво, тај ученик неће добити задатке преко којих може остварити исход вишег нивоа. Због тога се неретко дешавају ситуације да ученик који је у стању да оствари исходе напредног нивоа од наставника не добија ту прилику због раније формираног става наставника да он то није у стању, а одличан ученик анализира, закључује, износи критички ставове за одређену тему, а није остварио исходе основног ниво знања (знање географских чињеница, познавање појмова, проналажење објеката на карти и слично). Како се учење базира на остварености исхода неопходно је да свих шест нивоа

когнитивних процеса буде примењено на сва три нивоа знања. Други недостатак наведених исхода се односи на слабе везе међу самим исходима. Делују неповезано и независно један од другог, а географско знање које стичу ученици мора бити међусобно повезано и сложено према логици географског изучавања. Трећи недостатак и можда најзначајнији је недовршеност исказа. Као пример може послужити исход, ученик је у стању да „анализира тематске карте и статистичке податке и графички их приказује“. Овај, типични исход, није довршен. Ако ученик анализира тематске карте и статистичке податке да ли је циљ тог исхода тако ниско постављен да се од ученика очекује да му то служи да би те податке приказао. Недостаје други део исказа, којим ће аутори дати сврху исхода, то јест навести у исказу због чега је важна анализа тематских карата, стављена у нелогичан контекст статистичких података. Овакви исходи збуњују наставнике и не дају основ за израду квалитетних програма географије.

Табела 1. Ревидирана Блумова таксономија когнитивних процеса (Krathwohl, 2002).

Памћење – досећање релевантног знања из дугорочне меморије - препознавање - присећање
Разумевање – одређивање значења задатог упутства, укључујући усмену, писану или графичку комуникацију - интерпретација - давање примера - класификовање - резимирање - закључивање - упоређивање - објашњавање
Примена – спровести процедуру у одређеној ситуацији - извршавање - имплементирање
Анализирати – рашчлањивање садржаја и утврђивање у каквој су међусобној вези делови и са целокупном структуром, или сврхом - диференцирање - организовање - атрибутирање – приписивање одређених карактеристика
Вредновање – изношење судова на основу критеријумима и стандарда - проверавање - изношење критике
Креирање – интегрисање елемената како би се створила нова, хармонична целина или како би се добило ново знање - стварање - планирање - израда

Аутори исхода су разврстали нивое когнитивних процеса на три нивоа постигнућа. Према томе анализа, синтеза и евалуација су одређене за напредни ниво, а знање и схватање за основни и средњи ниво постигнућа. Овако разврстани нивои когнитивних процеса у изучавању географије су супротни смислу Блумове таксономске класификације и супротни суштини учења географије.

ЗАКЉУЧАК

Од 2010. године два пута су тимови географа Србије израђивали стандарде постигнућа ученика за основно, средње и гимназијско образовање. Остварен је одређени напредак тиме што су у центар учења географије постављени исходи, а садржаји дефинисани као база за остваривање исхода. Преко остварених исхода потребно је да се достигну стандарди, општа предметна компетенција и специфичне предметне компетенције за сва три нивоа знања. И након израде нових исхода остала су бројна стручна неслагања географа (и унутар самих тимова који су радили исходе) и недоумице у вези са тим да ли су исходи, наставни програми, упутства, препоруке и уџбеничка грађа међусобно усклађени. На основу анализа наведених докумената и уџбеничке литературе за основну школу и гимназију може се констатовати да су многи недостаци остали неразрешени и да су се појавиле нове препреке. Део одговорности снос и заводи који састављају тимове на основу јавних позива, које многи географи са респектабилним биографијама у домену наставе не прате. Тако се формирају тимови у којима нису сви чланови на потребном нивоу методичких компетенција, а као последица се јављају и нефункционални и методички спорни исходи.

Неретко се у круговима географа поставља питање какви су нам уџбеници географије. У појединим уџбеницима географије за основну и средњу школу уочавају се материјалне грешке и текстови који се могу наћи на Википедији и другим енциклопедијама општег типа. Такви извори могу бити непроверени и нетачни.

Проблеми у вези са рецензијама и давањем стручних оцена уџбеника могли би бити превазиђени ангажовањем наставника за методичке групе предмета са високошколских установа као координатора тимова за израду исхода, наставних програма и уџбеника.

ЛИТЕРАТУРА

- Bloom, B.S. (1956). *Taxonomy of educational objectives. Vol. 1: Cognitive domain*. New York: McKay.
- Вујадиновић, С., Шабић, Д. (2022). *Географија 3, уџбеник за трећи разред гимназије*. Београд: Нови Логос.
- Голић, Р., Шабић, Д., & Вујадиновић, С. (2019). *Географија 1, уџбеник за први разред гимназије*. Београд: Нови Логос.
- Ђурић, В. (1991-2013). *Географија за II разред гимназије*. Београд: Завод за уџбенике.
- Јовановић, С., & Влајић, Н. (2020). *Географија за седми разред основне школе*. Београд: Герундијум.
- Krathwohl, D.R. (2002). A revision of bloom's taxonomy: an overview. *Theory into Practice*, 41(4), 212–218.
- Плазинић, Т. (2022). *Географија – уџбеник за 8. разред основне школе*. Београд: Klett д.о.о.
- <https://pravno-informacioni-sistem.rs>
- <https://geografijazasvakoga.weebly.com/1052104010511040-105210401058105910561040.html>
- Шабић, Д., & Вујадиновић, С. (2020). *Географија за 7. разред основне школе*. Београд: Нови Логос.

THE NECESSITY OF METHODOLOGICAL TRANSFORMATION OF GEOGRAPHY CURRICULUM AND TEXTBOOKS FOR PRIMARY AND SECONDARY EDUCATION IN SERBIA

Ranko Dragović³, Dušan Kićović⁴

Abstract: The analysis of the geography curricula shows the mismatch between the curriculum and the textbooks with the students' cognitive maturity for learning those contents. In addition, their practicality for the further general education development of the student population is also questionable, considering the number of geography students for whom geography will be the professional choice. Looking at geography learning programs, one can see the lack of respect for the systematicity and gradualness of studying regional geographical topics. The principle of studying the physical geography of Serbia in the first semester and social and regional geography in the second semester has been overcome. It should be harmonized with Bloom's taxonomy, standards, and outcomes of geography. The paper discusses the possibility of transforming the teaching contents of geography according to grades and semesters. The contents of the program and their mutual compatibility were analyzed. A comparison of the teaching programs with the generalized cognitive abilities of the students was carried out to achieve the results and reach the standards for the end of elementary, secondary professional, and high school education. The paper contains suggestions for program corrections in the vertical correlation of geographic topics in order to harmonize the study of geography from the 5th grade of elementary school to the final year of studying geography. In the first phase, the curricula should be conceived as a whole, and then in the second phase, they should be diversified according to the cognitive maturity of the students. In the third phase, it is necessary to identify and omit content that is not necessary to realize general key competencies.

Key words: Reforms of programs and textbooks, Educational standards of geography, Learning outcomes of geography, Methodical value of geography textbooks.

³ University of Niš - Faculty of Sciences and Mathematics, Višegradska 33, Niš, Serbia, ranko.dragovic@pmf.edu.rs, ORCID: 0000-0002-4662-7808

⁴ Academy of Applied Studies - The College of Tourism, Zoran Đinđić Boulevard 152, Belgrade, Serbia, dusan.kicovic@assb.edu.rs

SAJENTOMETRIJA U SRPSKOJ GEOGRAFIJI – OD NAUČNE REALNOSTI DO ZABLUDA

Predrag Djurović¹

Apstrakt: Sajentometrija je savremena potreba društva za kvantifikacijom rezultata naučnih dostignuća u cilju utvrđivanja stepena kompetentnosti istraživača u procesu donošenja odluka o projektnim angažovanjima, individualnim naučnim, pedagoškim napredovanjima i sl., dala je određene pozitivne efekte, ali i značajan broj negativnih posledica. One se odnose na zablude o stepenu naučnih dostignuća pojedinaca vezanih za njihovu nemogućnost dostizanja realnih nivoa naučne kompetentnosti, ali i pojedinaca ili timova koji imaju za cilj naučnu dominaciju. Ovakve promene uočene su u svim državama i naučnim oblastima u kojima se sajentometrija primenjuje kao način ocene naučnih dostignuća, te je zato neophodno ukazivati na uočene probleme i zablude, kako već utvrđene negativne posledice ne bi nastavile sa daljom degradacijom nauke.

Geografija u Srbiji nije ostala imuna na zablude nastale primenom sajentometrije u kvantifikaciji rezultata naučnih istraživanja. Izvršena uporedna analiza radova iz geografije u domaćim časopisima, pre i posle uvođenja sajentometrije, vezana za broj koautora i stepen interdisciplinarnosti, ukazala je na povećanja u manjem obimu, što se može objasniti manjim značajem domaćih časopisa pri kvantifikaciji rezultata naučnih dostignuća u odnosu na međunarodne.

Kod međunarodnih časopisa, povećanje broja koautora i smanjenje, ili potpuni gubitak naučnog integriteta autora je evidentan i ne može se uvek smatrati kao posledica složenosti, kompleksnosti istraživane tematike ili novih pravaca u razvoju geografije u Srbiji, već ima za cilj povećanje formalnih naučnih kompetentnosti istraživača. Ovim se stvara iskrivljena slika, zabluda, o potrebi i načinu naučnoga angažovanja, načina interpretacije naučnih dostignuća iz suštinskog u formalni, neopravdanom favorizovanju pojedinaca ili timova, odnosno zabluda o dostignutim naučnim kompetentnostima.

Ključne reči: sajentometrija, geografija, naučna kompetentnost, zabluda, Srbija

UVOD I OSNOVNA PROBLEMATIKA

Nauka predstavlja jednu od najetičnijih ljudskih delatnosti, koja na osnovu prikupljenih relevantnih dokaza teži dolaženju do objektivne istine koja se na trenutnom naučnom nivou razvoja može postići. Vrednovanje naučnog rada pojedinaca i njegovog uticaja na društvo predstavlja jedan od stalnih problema koji prati razvoj nauke. Kvantifikacija kumulativnih uticaja naučnog rada pojedinaca proističe iz potrebe individualnog napredovanja na univerzitetima, naučnim institutima, uključivanju u projekte, zapošljavanje i sl. (Cacioppo, 2008). Najjednostavniji način procene naučnog dostignuća je broj radova, sa različitim varijantama (Simonton, 1997). Osnovi kvantifikacije zasnivaju se na broju radova objavljenih tokom jedne godine, broj citata, časopisa u kome je rad objavljen, njegov impak faktor i sl. Početne ideje indeksa citiranosti radova kao osnove kvantifikacije vezane su za sredinu 20. veka (Garfield, 1955). U cilju evaluacije rezultata naučnih istraživanja predlagani su i primenjuju se različiti kriterijumi, kao npr. Hirsch-i indeks (Hirsch 2005).

Ogroman pritisak za objavljivanje velikog broja radova prisutan je u skoro svim naukama. Iz ovih pritisaka proizilaze pozitivne, ali i negativne posledice. Pozitivne posledice dovode do bržeg naučnoga razvoja, koji pokreću druge društvene procese u pozitivnom smeru. Negativne posledice ovih pritisaka prepoznate kao „research cheating“ i u vezi s tim neetičkim istraživačkim postupcima. Prepoznati su i u naukama kao što je medicina (hirurgija) (Roche 2022). One mogu dovesti do zabluda, usporavanja razvoja nauke i drugih društvenih segmenata (Maux i dr. 2019). Za geografiju u Srbiji bilo je malo studija ovog karaktera (Marković, 1987; Djurović, 2014). Kako se sajentometrijski principi analize naučne uspešnosti u Srbiji primenjuju oko 2 decenije, bilo je svrsishodno izvršiti sličnu analizu i detektovati osnovne probleme, kako bi u nekom budućem periodu podsticajnim, ali i represivnim merama negativne posledice se svele na najmanju moguću meru.

¹ Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd, Srbija, geodjura@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7845-1037

METODOLOGIJA ISTRAŽIVANJA

Za potrebe izrade ove studije izvršena je analiza ostvarenih naučnih rezultata u međunarodnim časopisima redovnih profesora, koji su angažovani u 5 geografskih institucija i to na: Geografskom fakultetu u Beogradu (sve katedre), Departmanu za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno-matematičkog fakulteta u Novom Sadu (Katedra za fizičku geografiju, Katedra za društvenu geografiju, Katedra za regionalnu geografiju, Katedra za geoeкологију i Katedra za turizam), Departmanu za geografiju Prirodno matematičkog fakulteta u Nišu, Odseku za geografiju Prirodno matematičkog fakulteta u Prištini, sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici i naučnih savetnika Geografskog instituta „Jovan Cvijić“ Srpske akademije nauka i umetnosti. Kategorije redovnih profesora i naučnih savetnika odabrane su iz razloga što je za sticanje ovih zvanja neophodan najviši stepen naučne kompetentnosti i najduži period vremena propisanih uslova. Analizirani su samo radno aktivni istraživači, jer je najveći broj penzionisanih redovnih profesora i naučnih savetnika napredovanje ostvarilo po drugačijim kriterijumima. Njihov broj je relativno mali te njihovo isključivanje iz analize nije uticalo značajnije na dobijene rezultate istraživanja. Skraćenice za institucije za sve priloge su: **KM** - Odsek za geografiju Prirodno matematičkog fakulteta u Prištini, sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici, **GI** - Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, **NI** - Departman za geografiju Prirodno matematičkog fakulteta u Nišu, **NS** - Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno matematičkog fakulteta u Novom Sadu i **BG** - Geografski fakultet u Beogradu.

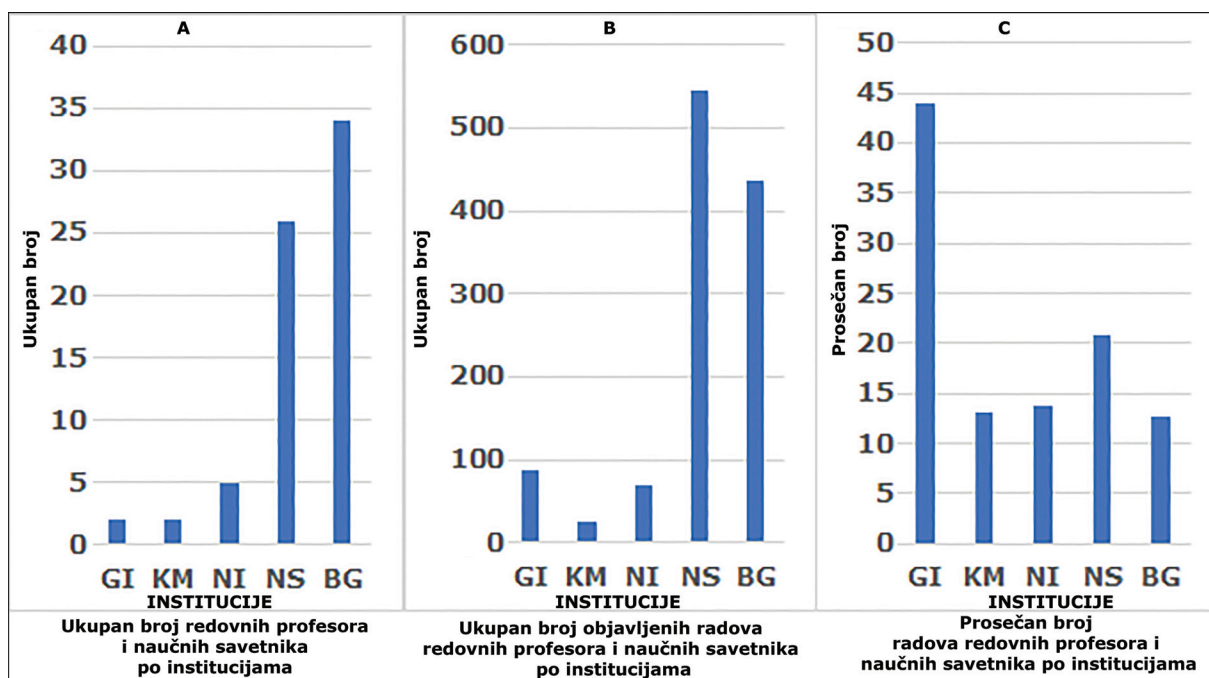
Podaci o ostvarenim naučnim rezultatima redovnih profesora i naučnih savetnika u međunarodnim časopisima uzeti su iz baze Kobson, sa određenim nepreciznostima ovog sistema, ali koje nisu bitno uticale na ishod istraživanja za period zaključno sa 2023. godinom. Analiza je obuhvatila 2 kategorije radova: „Article“ i „Review“. Za broj radova uzet je broj pojavljivanja redovnih profesora i naučnih savetnika kao autora i on je veći od realnog broja radova, zato što se u pojedinačnim radovima kao autori pojavljuje veći broj redovnih profesora i naučnih savetnika. U cilju kontrolne analize broja autora i koautora izvršena je analiza radova u 5 domaćih časopisa: Zbornik radova Geografskog fakulteta, Zbornik radova Departmana za geografiju, turizam i hotelijerstvo, Geographica Pannonica, Zbornik radova Geografskog instituta „Jovan Cvijić“ SANU i Glasnika Srpskog geografskog društava.

Zbog male zastupljenosti određenog broja redovnih profesora, naučnih savetnika i institucija, dobijeni rezultati statističkih analiza ne mogu uvek biti u potpunosti relevantni.

REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Broj redovnih profesora i naučnih savetnika, broj objavljenih radova i prosečan broj objavljenih radova po institucijama

Ukupan broj redovnih profesora i naučnih savetnika u geografskim institucijama Srbije je 69. Njihov broj po institucijama je neravnomerno raspoređen. Najbrojniji su na Geografskom fakultetu u Beogradu i Departmanu za geografiju, turizam i hotelijerstvo u Novom Sadu, dok je u ostalim institucijama njihov broj deleko manji, kao i naučnih savetnika u Institutu (Prilog 1).

Prilog 1 A: Ukupan broj redovnih profesora i naučnih savetnika po institucijama

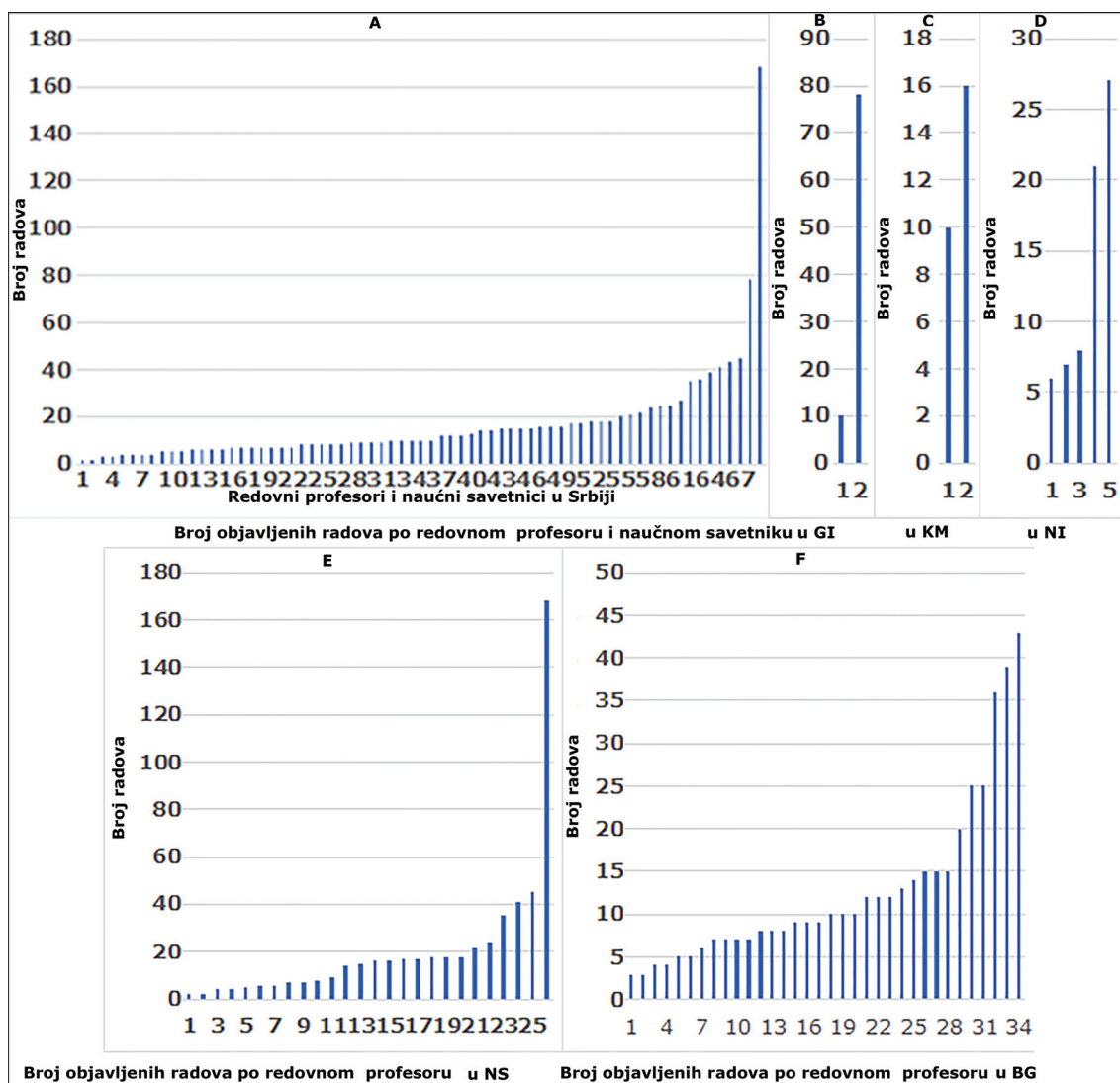
B: Ukupan broj objavljenih radova redovnih profesora i naučnih savetnika po institucijama

C: Prosečan broj radova redovnih profesora i naučnih savetnika po institucijama

Zaključno sa 2023. godinom redovni profesori i naučni savetnici objavili su u međunarodnim časopisima ukupno 1162 rada. Na Departmanu za geografiju, turizam i hotelijerstvo Prirodno matematičkog fakulteta u Novom Sadu objavljeno je najviše radova (Prilog 1). Shodno broju redovnih profesora i naučnih savetnika druge institucije imaju značajno manji broj objavljenih radova. Prosečan broj radova koji su u Srbiji objavili redovni profesori i naučni savetnici je 11,2, a prosek po institucijama kreće se u rasponu od 12.7 do 44 (Prilog 1).

Broj objavljenih radova po redovnom profesoru i naučnom savetniku, po institucijama

Broj objavljenih radova redovnih profesora i naučnih savetnika u Srbiji kreće se u velikom rasponu od 2 do 168, odnos je 82 (Prilog 2 A). Raspon po institucijam je takodje neujednačen: u GI je od 10 do 78 radova, odnos je 7,8 (Prilog 2 B), u KM od 10 do 16 radova, odnos je 1,6 (Prilog 2 B), u NI od 6 do 27 radova, odnos je 4,5 (Prilog 2D), u NS 2 do 168 radova, odnos je 84 (Prilog 2 E) i u BG od 3 do 43 rada, odnos je 14,3 (Prilog 2 F).

Prilog 2 A: Broj objavljenih radova po redovnom profesoru i naučnom savetniku u Srbiji

B: Broj objavljenih radova po naučnom savetniku u GI

C: Broj objavljenih radova po redovnom profesoru u KM

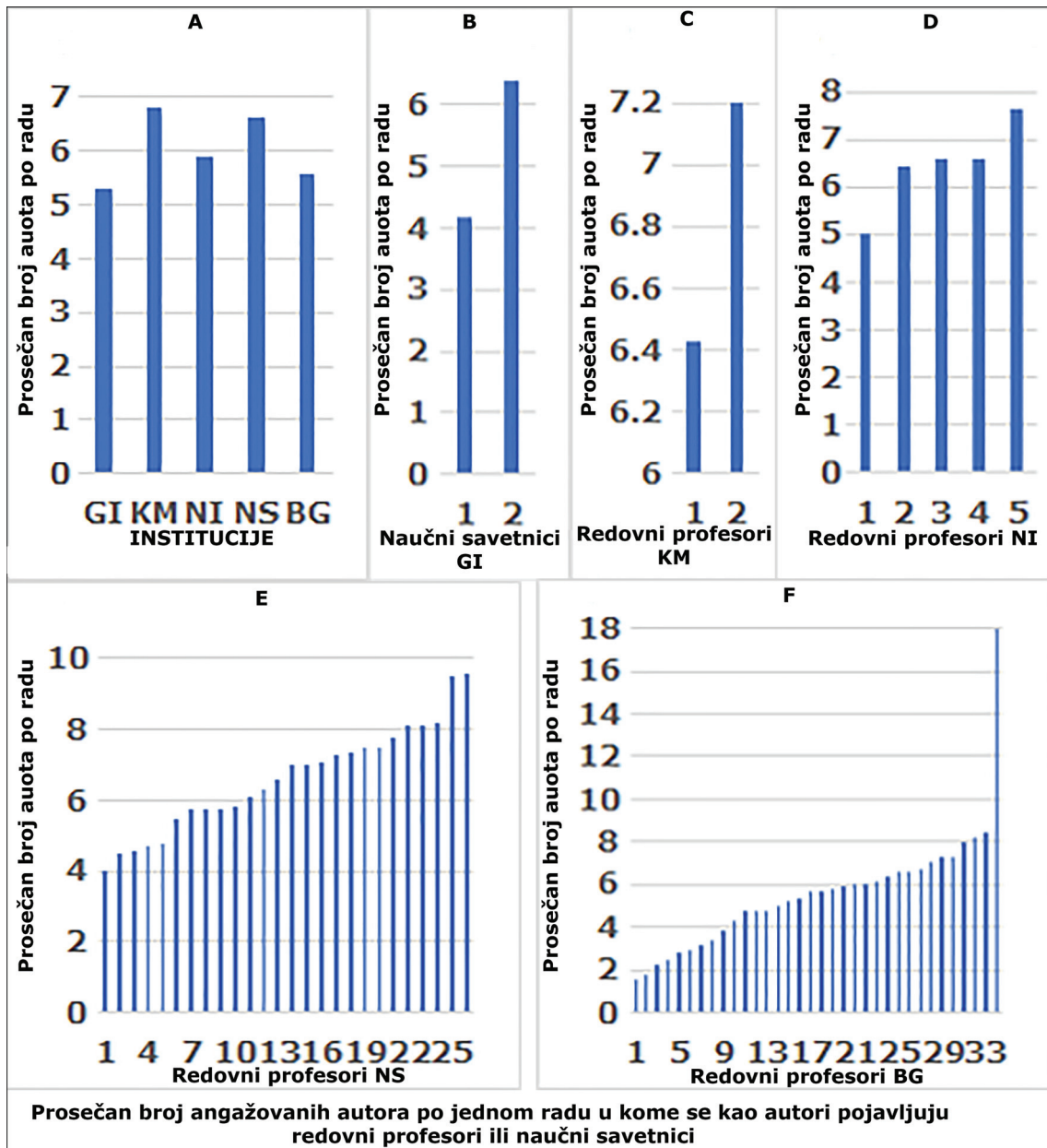
D: Broj objavljenih radova po redovnom profesoru u NI

E: Broj objavljenih radova po redovnom profesoru u NS

F: Broj objavljenih radova po redovnom profesoru u BG

Prosečan broj angažovanih autora u radovima u kojima su autori redovni profesori i naučni savetnici, po institucijama

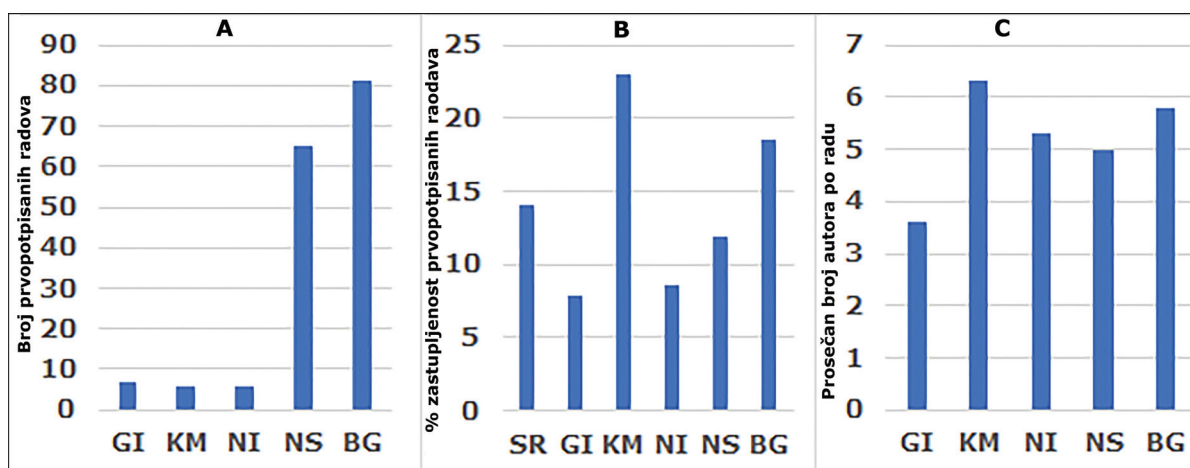
Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome su kao autori pojavljuju redovni profesori i naučni savetnici u Srbiji je 6, ali se broj autora, odnosno koautora kreće u izuzetno velikom rasponu i to od 1 do 56. Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome su kao autori pojavljuju redovni profesori i naučni savetnici po institucijama kreće se u rasponu od 5,6 do 6,8 (Prilog 3 A). U GI je u rasponu od 4,2 do 6,4 (Prilog 3 B), u KM od 6,4 do 7,2 (Prilog 3 C), u NI od 5 do 7,6 (Prilog 3 D), u NS od 4 do 9,6 (Prilog 3 E) i u BG od 1,6 do 17,9 (Prilog 3 F).

Prilog 3 A: Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome se kao autori pojavljuju redovni profesori ili naučni savetnici, po institucijama
 B: Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome se kao autori pojavljuju naučni savetnici u GI, po autorima
 C: Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome se kao autori pojavljuju redovni profesori u KM, po autorima
 D: Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome se kao autori pojavljuju redovni profesori u NI, po autorima
 E: Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome se kao autori pojavljuju redovni profesori u NS, po autorima
 F: Prosečan broj angažovanih autora po jednom radu u kome se kao autori pojavljuju redovni profesori u BG, po autorima

Broj radova i prosečan broj radova gde su prvopotpisani redovni profesori i naučni savetnici po institucijama

Broj radova gde su prvopotpisani redovini profesori i naučni savetnici u Srbiji je 165 (Prilog 5 A), što od ukupnog broja objavljenih radova od 1162 predstavlja 14,1%. Naučni savetnici u GI prvopotpisani su u 7,9 % radova, redovni profesori u KM su prvopotpisani u 23% radova, u NI 8,6%, u NS 11,9%, a u BG 18,6% (Prilog 5 B). Broj autora u radovima u kojima su redovni profesori i naučni savetnici prvopotpisanih je u rasponu od 2 do 25, u proseku su 5,2. Prosečan broj koautora varira po institucijama: u GI 3,6, u KM 6,3, u NI 5,5, u NS 5 i u BG 5,8 (Prilog 5 B). On je za 0,8 autora manji od prosečnog broja angažovanih autora po jednom radu u kome sa kao autori pojavljuju redovni profesori i naučni savetnici.

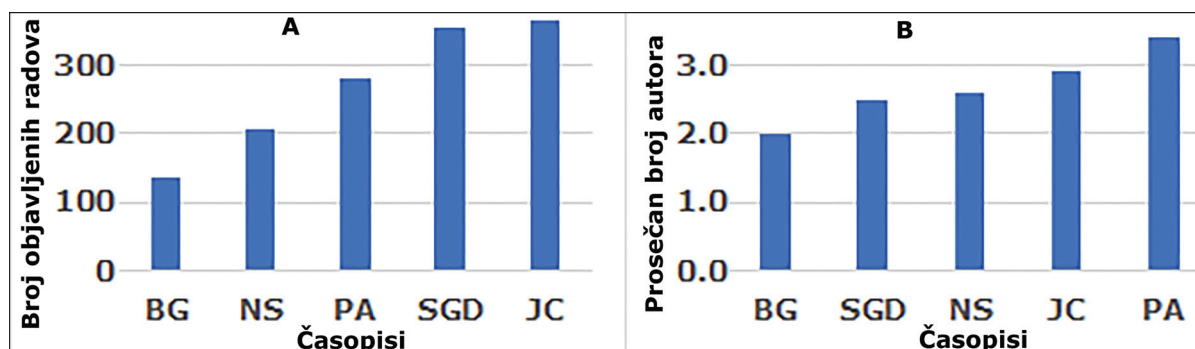
Prilog 4 A: Broj radova prvopotpisanih redovnih profesora i naučnih savetnika po institucijama
 B: Procentualna zastupljenost radova u kojima su prvopotpisani redovni profesora i naučni savetnici po institucijama
 C: Prosečan broj autora u radovima u kojima su prvopotpisani redovni profesori i naučni savetnici

Broj samostalnih radova i broj redovnih profesora i naučnih savetnika kao samostalnih autora

Broj radova sa jednim autorom je 12 i oni zauzimaju svega 1% od ukupno objavljenih radova. Od 69 redovnih profesora i naučnih savetnika samostalne radova ima objavljeno njih 4 ili 5,8 %. Velika je razlika po institucijama, jer ovih radova najviše ima na Geografskom fakultetu u Beogradu, dok ih u drugim gotovo da nema (GI), ili ih uopšte nema.

Broj autora u domaćim geografskim časopisima

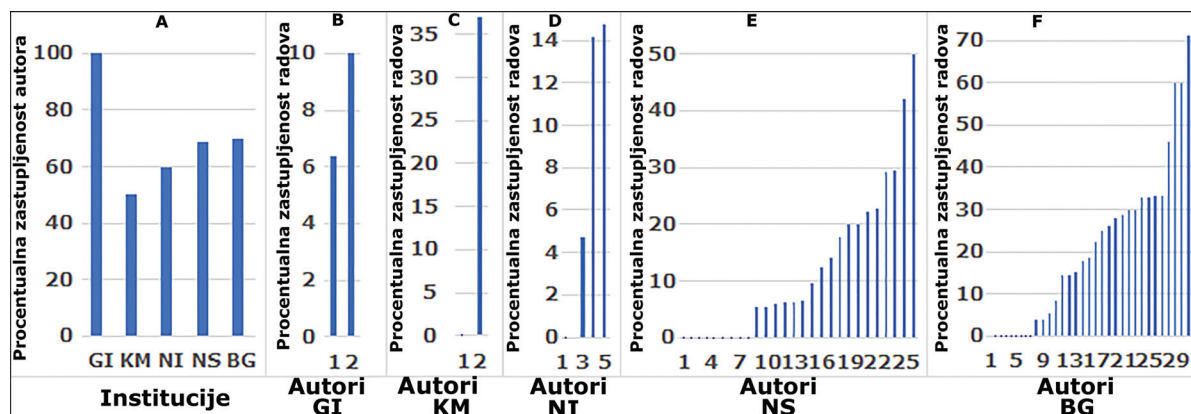
U domaćim geografskim časopisima u periodu od 2010 do 2023. godine, ukupno je objavljeno 1334 rada (Prilog 6 A). To je za oko 15% više nego što su svi redovni profesori i naučni savetnici objavili u međjunrodnim časopisima. U domaćim časopisima broj autora po jednom radu kreće se u rasponu od 2 do 3,4 koautora, prosečno 2,7(Prilog 6 B)

Prilog 6 A: Broj objavljenih radova u domaćim časopisima (2010-2023)
 B: Prosečan broj autora po radu u domaćim časopisima (2010-2023)

Procentualna zastupljenost prvopotpisanih redovnih profesora i naučnih savetnika po institucijama i procentualna zastupljenost radova gde su redovni profesori i naučni savetnici prvopotpisani u odnosu na ukupan broj njihovih radova

Broj redovnih profesora i naučnih savetnika koji su prvopotpisani na radovima u Srbiji je 50, odnosno 72% od njihovog ukupnog broja. Zastupljenost prvopotpisanih autora varira u rasponu od 50 do 100 % (Prilog 5 A). Procentualna zastupljenost prvopotpisanih redovnih profesora i naučnih savetnika u odnosu na ukupan broj njihovih objavljenih radova po institucijama je: u GI u rasponu od 6,4 do 10% (Prilog 5 B), u KM u rasponu od 0 do 37% (Prilog 5 C), u NI u rasponu od 0 do 14,8% (Prilog 5 D), u NS u rasponu od 0 do 50% (Prilog 5 E) u BG u rasponu od 0 do 75% (Prilog 5 F).

Prilog 5 A: Procentualna zastupljenost prvopotpisanih redovnih profesora i naučnih savetnika u odnosu na njihov ukupan broj, po institucijama

B: Procentualna zastupljenost radova gde su naučnih savetnici prvopotpisani u odnosu na ukupan broj njihovih radova u GI
Procentualna zastupljenost radova u kojima su prvopotpisani

C: Procentualna zastupljenost radova gde su redovni profesori prvopotpisani u odnosu na ukupan broj njihovih radova u KM

D: Procentualna zastupljenost radova gde su redovni profesori prvopotpisani u odnosu na ukupan broj njihovih radova u NI

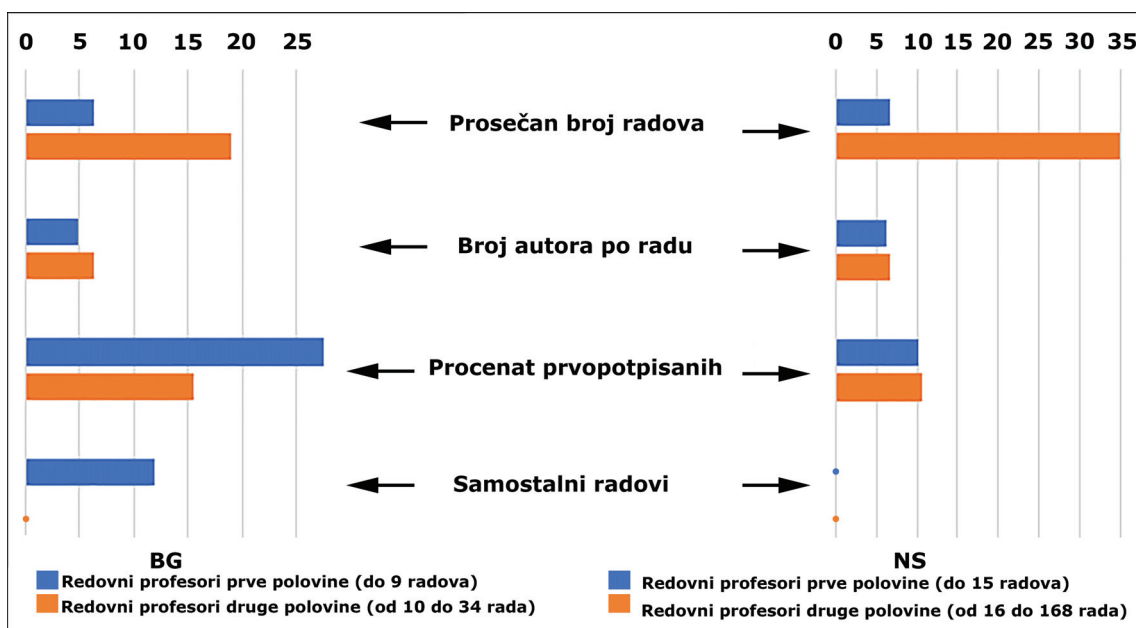
E: Procentualna zastupljenost radova gde su redovni profesori prvopotpisani u odnosu na ukupan broj njihovih radova u NS

F: Procentualna zastupljenost radova gde su redovni profesori prvopotpisani u odnosu na ukupan broj njihovih radova u BG

Uporedna analiza broja radova, prosečnog broja radova, prosečnog broja autora, prosečnog broja prvopotpisanih radova i broja radova samostalnih autora redovnih profesora sa malim i velikim brojem objavljenih radova

Zbog malog broja redovnih profesora i naučnih savetnika ova analiza je izvršena samo za BG i NS. Cilj analize je da se uporede vrednosti dve polovine redovnih profesora sa vidno različitim brojem objavljenih radova. U BG prvu polovinu čine 17 redovnih profesora koji su objavili do 9 radova, a drugu polovinu čine 17 redovnih profesora koji su objavili od 10 do 43 rada. Prva polovina redovnih profesora je objavila 109 radova ili 25% radova od ukupnog broja radova, ili 6,4 u proseku, u kojima su prvopotpisani bili u 27,5% i 100% radova u kojima su bili samostalni autori. Druga polovina redovnih profesora objavila 326 radova ili 75,5 % radova od ukupnog broja radova ili 19 radova u proseku, u kojima su prvopotpisani bili u 15,6%, odnosno za oko 12% manje od prve grupe (Prilog 7 A). Ova grupa redovnih profesora nije imala radove gde su bili samostalni autori.

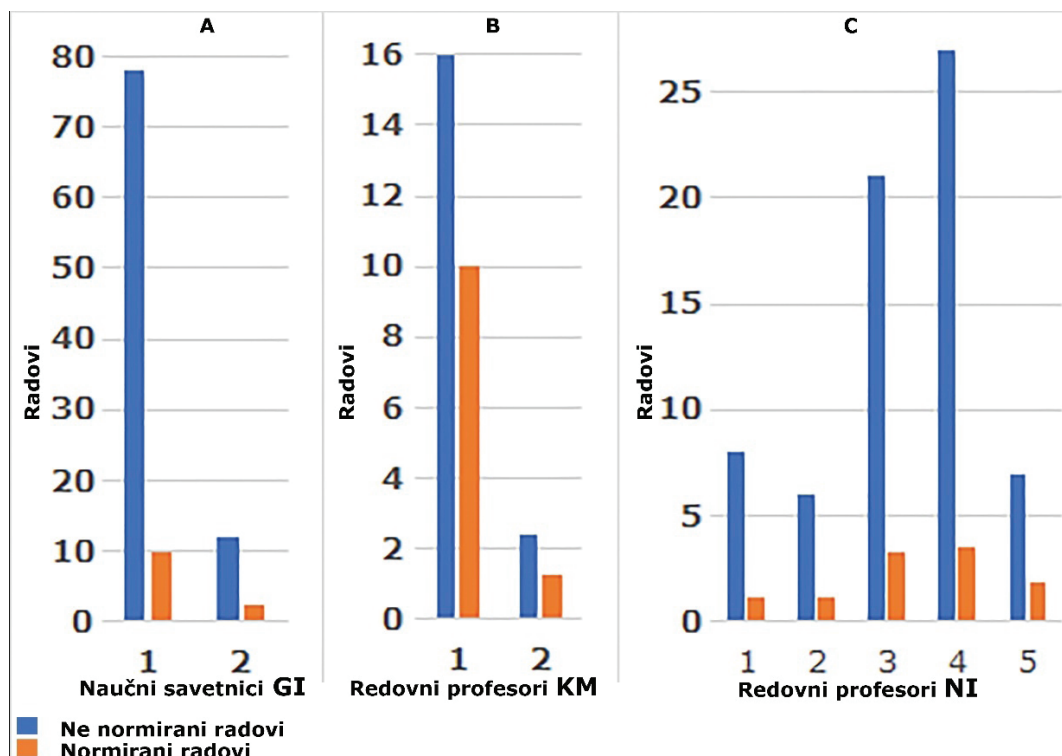
U NS prvu polovinu čine 17 redovnih profesora koji su objavili do 15 radova, a drugu polovinu čine 17 redovni profesori koji su objavili od 16 do 168 radova. Prva polovina redovnih profesora je objavila 89 radova, ili 16,5 % radova od ukupnog broja, gde su prvopotpisani bili u 10,1%, dok je druga polovina redovnih profesora objavila 455 radova ili 83,5 % radova od ukupnog broja radova gde su prvopotpisani bili 10,7%, odnosno imaju istovetan udeo u prvopotpisanim radovima. Samostalnih autorskih radova nijedna grupa nije imala (Prilog 7 B).

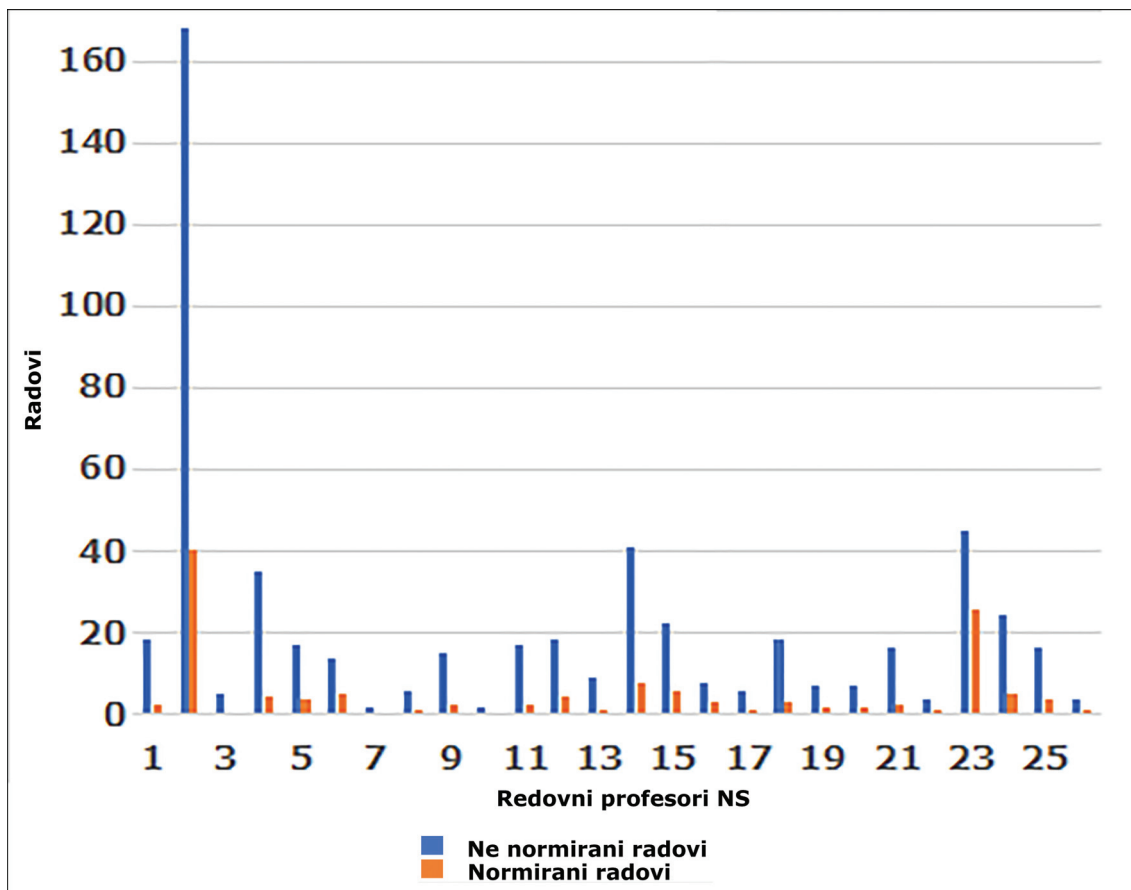
Prilog 7 - Uporedna analiza prosečnog broja radova, broja koautora, prosečnog broja prvopotpisanih autora i radova samostalnih autora redovnih profesora sa malim i velikim brojem objavljenih radova u BG i NS

NORMIRANJE RADOVA

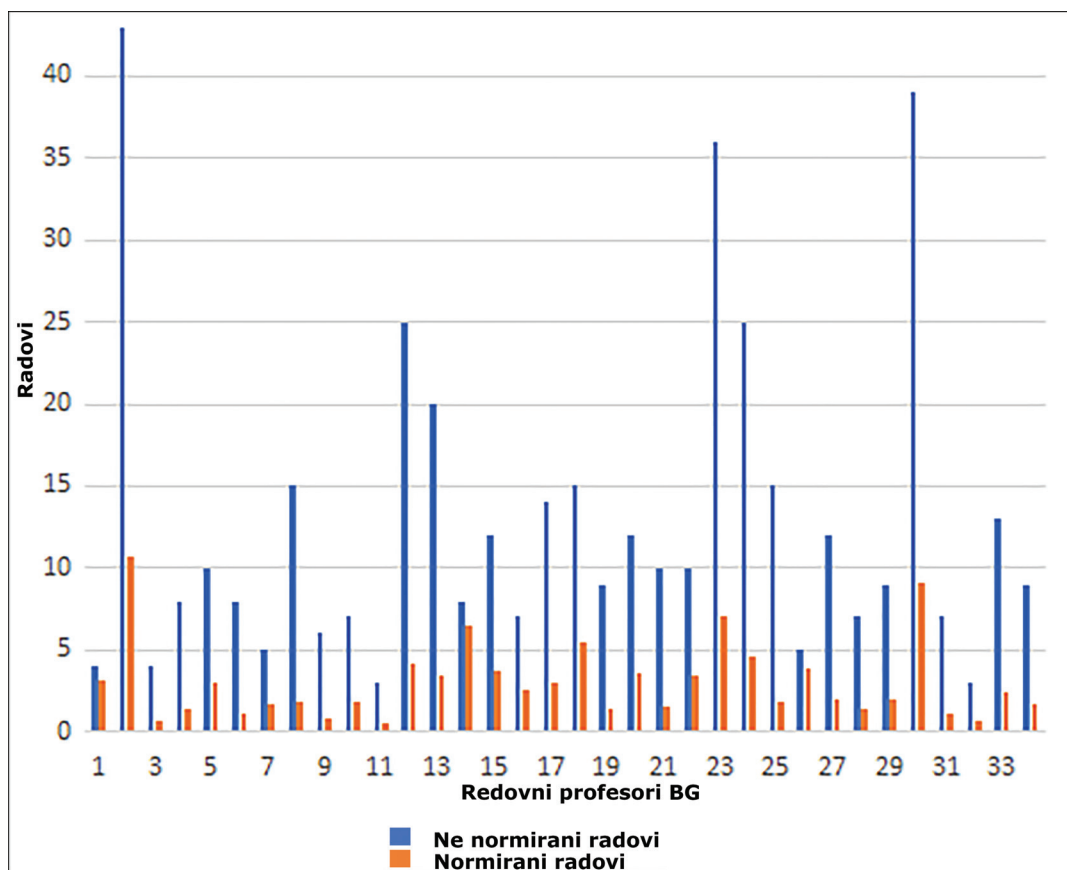
Koncept normiranja radova zasniva se na što realnijoj proceni stepena angažovanja autora u slučaju postojanja više autora u jednom radu i zavisi od naučne grupacije kojoj pripada rad i broja autora. U oceni naučnih rezultata pojavio se ko mera kontrole broja autora. Različite akademske zajednice na drugačije načine vrše normiranja, a kod nas se primenjuje u naučnim institutima, dok se na univerzitetima ne primenjuje. Jedan od najjednostavnijih i najrealnijih načina zasniva se na premisi jednakog učešća svih potpisanih autora u izradi rada, a time i jednakom normiranju po principu jedan autor 100%, 10 autora 10 % normirane vrednosti po autoru i sl. (Prilog 8, 9 i 10).

Prilog 8 – Nenormirani i normirani radovi naučnih savetnika GI, redovnih profesora KM i NI

Prilog 9 - Nenormirani i normirani radovi redovnih profesora NS

Prilog 10 - Nenormirani i normirani radovi redovnih profesora BG

DISKUSIJA

Sajentometrijskom analizom prikazan je samo jedan deo rezultata naučnog rada redovnih profesora i naučnih savetnika geografskih institucija u Srbiji. Ocena postignutih rezultata rada u cilju naučnog i pedagoškog napredovanja i uključivanja u projekte se od druge polovine 20. veka do danas usložnjavala uključivanjem sve brojnih kriterijuma. Kriterijumi napredovanja na unuverzitetima i institutima se značajno razlikuju sa evidentno višim kriterijumima za izbor u naučna zvanja u odnosu na izbore u pedagoška zvanja. Postojanje udžbenika ili monografije sa nekoliko radova odavno je zamenjen kriterijum, koji sada objedinjuje brojne ocene od kojih se izdavaju: broj radova u međunarodnim časopisima, broj radova po različitim kategorijama međunarodnih časopisa, impakt faktor časopisa, indeks citiranosti radova i sl. Sajentometrijska analiza kao ključni postupak ocene naučnih rezultata pokazala je određene kontradiktornosti, manjkavosti sistema favorizovanjem određenih njegovih segmenata, a zapostavljanjem drugih. Vrlo često se ima utisak neopravdanih i nerealnih ocena naučnih dostignuća ocenjenih sajentometrijskom metodom. Postojanje restriktivnih mera u pojedinim akademskim zajednicama kao što je normiranje radova, normiranje impakt faktora ili negativni bodovi u slučaju velikog broja godišnje objavljenih radova, ukazuju na prepoznavanje negativnih elemenata i aktivnostima naučne administracije da se negativni uticaji otklone ili smanje, ali sa druge strane često bez mera stimulacije u posebnim slučajevima kao što su prvopotpisni autori i samostalni autori radova.

Primenom sajentometrijske analize redovnih profesora i naučnih savetnika geografskih institucija u Srbiji stvorena je slika koju karakteriše:

- veliki raspon u broju objavljenih radova autora u međunarodnim časopisima (od 2 do 168 radova),
- razlika u prosečnom broju autora po radu u domaćim geografskim časopisima (2,7 autora) u odnosu na međunarodne časopise (6 autora)
- veliki raspon u broju autora po jednom radu (od 1 do 56),
- mali broj radova sa prvopotpisanim redovnim profesorima i naučnim savetnicima (165 od ukupnog broja od 1162 radova),
- zanemarljiv broj radova sa jednim autorom (9 od 1162 ukupnog broja radova)
- najčešće izostanak radova sa jednim autorom kod autora sa velikim brojem objavljenih radova
- dominacija ili izjednačen udeo prvopotpisanih autora sa manjim brojem objavljenih radova u odnosu na prvopotpisane autore sa velikim brojem objavljenih radova (analiza za dve najbrojnije institucije je 27,5%:15,6% i 10,1%:10,7%)
- značajno manji broj normiranih radova u odnosu na objavljene radove (260 normiranih u odnosu na 1162 objavljenih radova)
- neznatna promena odnosa postignutih rezultata autora vezanih za odnos normiranih i objavljenih radova, ali i pojava povećanja pozicije autora manjeg broja objavljenih radova u odnosu na autore sa većim brojem radova nakon izvršenog normiranja radova
- naučna problematika prezentovana u objavljenim radovima nije bila predmet ove studije, ali bez obzira na to i na izuzetno veliku složenost takve analize, ne može se prevideti da određen broj radova čiji su autori redovni profesori i naučni savetnici nemaju u sebi geografski sadržaj.

Sajentometrija kao sistem procene stepena naučnog dostignuća i doprinosa pojedinaca, da bi bio validan i odgovorio svrsi, bez obzira na različitost kriterijuma, mora dolaziti do sličnih rezultata. Zbog toga on mora biti više fleksibilan, precizan i mora pratiti sve savremene pozitivne promene, ali i zablude vezane za objavljivanje radova i posledica koji proističu iz toga, koje sada nije u stanju da u potpunosti detektuje.

PITANJA UMETO ZAKLJUČAKA:

Šta je razlog povećanja broj kaoautora u međunarodnim časopisima u odnosu na domaće časopise; da li je to posledica različitih metodologija istraživanja za radove u domaćim časopisima i različite metodologije za međunarodne časopise, ili nešto drugo?

Zašto je mali broj prvopotpisanih autora radova, jer uloga i utrošeni rad prvopotpisanog autora najčešće organizaciono i naučno prednjači u odnosu na ostale članove tima?

Zašto je zanemarljivo mali broj radova sa jednim autorom, kada je to u prethodnim višedecenijskim periodima bila uobičajena karakteristika i praksa geografa Srbije, da li je to posledica novih metodologija i novih naučnih pravaca u geografiji, ili je nešto drugo?

Da li je individualni rad na prezentovanju naučnih rezultata istraživanja prošlost i da li će u budućnosti izrada radova biti vezane za timove koji obimom vrlo često premašuju brojnost članova naučnih projekata?

Da li navedene promene dovode do smanjenja naučnog identiteta i integriteta geografije i geografa?

Da li su navedene razlike i neskladi kod objavljenih radova rezultat promene ciljeva, predmeta istraživanja, metodologije istraživanja i sl. u geografiji Srbije, ili su rezultat drugih promena koje se često ne mogu podvesti pod akademske etičke okvire?

Da li sistem ocene vrednosti postignutih naučnih rezultata u vidu sajntometrije na pravedan i ono što je još važnije, na stimulativan način, procenjuje sve postignute rezultate, a posebno naučna angažova vezana sa prvopotpisane autora, samostalne autore ili skromne restriktivne mere vezene za prevazilaženje uočenih negativnosti?

Da li mladim generacijama geografa redovni profesori i naučni savetnici svesno ili pasivnim prihvatanjem i prilagodjavanjem kriterijumima sajntometrije, ostavljaju kriterijume koji neće progresivno uticati na njihov naučni razvoj i dalji razvoj geografije u Srbiji?

LITERATURA

- Garfield, E. (1955). Citation indexes for science. A new dimension in documentation through association of ideas. *Science*. 122.108-11
- Marković, J. (1987). Osvrt učesnika-svedoka na geografsku nauku, nastavu i kadrove u Srbiji. Zbornik radova, *Idejne i društvene vrednosti geografske nauke*, 249-263
- Simonton, D.K. (1997). Creative productivity: A predictive and explanatory model of career trajectories and landmarks. *Psychological Review*, 104, 66-89
- Hirsch, J. E. (2005). An index to quantify an individual's scientific research output. *The National Academy of Sciences of the USA*. 102(46):16569-72
- Cacioppo, J. (2008). Metrics of Science. *APS observer*. 21(1). 35-37
- Djurović, P. (2014). Naučni radovi istraživača Geografskog fakulteta u međunarodnim publikacijama. Zbornik radova, *Geografsko obrazovanje, nauka i praksa: razvoj, stanje i perspektive*. 493-504
- Le Maux, B., Necker, S. & Rocaboy, Y. (2019). Cheat or perish? A theory of scientific customs. *Research Policy*. 48 (9), 103792
- Roche, C. (2022). The research conduct spectrum for surgeons: your career in their rule bending hands? *The Bulletin of the Royal College of Surgeons of England*. 104, 6. 274-277.

SCIENTOMETRICS IN SERBIAN GEOGRAPHY - FROM SCIENTIFIC REALITY TO DELUSION

Predrag Djurović²

Abstract: Scientometrics is the contemporary need of society to quantify the results of scientific achievements in order to determine the level of competence of researchers when it comes to making decisions about project commitments, individual scientific, educational progress, etc. Scientometrics has certain positive effects, but also negative effects on the scientific community. They concern delusion of the scientific performance level of individuals in terms of their inability to achieve a realistic level of scientific competence, but also of individuals or teams striving for scientific dominance. Such changes have been observed in all countries and scientific fields where scientometrics is used as a method for assessing scientific achievements. It is therefore necessary to draw attention to the observed problems and misunderstandings so that already observed negative consequences do not continue in a further decline of science.

Geography in Serbia is not immune to the delusion caused by the use of scientometrics in quantifying the results of scientific research. A comparative analysis of geographical articles in national journals before and after the introduction of scientometrics revealed a smaller increase in the number of co-authors and the degree of interdisciplinarity, which can be explained by the lower importance of national journals in quantifying the results of scientific achievements compared to international journals.

In the case of international journals, the increase in the number of co-authors and the decrease or complete loss of the author's scientific integrity is evident and cannot always be seen as a result of the complexity of the researched topic or new directions in the development of geography in Serbia, but is aimed at increasing the formal scientific competence of researchers. This leads to a distorted image, delusion of the necessity and the way of scientific engagement, the manner of interpreting scientific achievements from the essential to the formal, an unjustified favouring of individuals or teams, i.e. delusion about achieved scientific competences.

Keywords: scientometrics, geography, scientific competence, delusion, Serbia

² University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, geodjura@gmail.com, ORCID: 0000-0001-7845-1037

МОГУЋНОСТИ ТРАНСФОРМАЦИЈЕ НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Милка Грмуша¹, Мариана Лукић Тановић², Јелена Голијанин³

Апстракт: У раду се разматрају могућности трансформације наставе географије под утицајем неких савремених идеја и процеса у географском образовању као што су моћно географско знање и присуство критике модерног курикулума утемељеног на вјештинама. Даље реформске промјене у образовном систему Републике Српске, које су до сад присутне кроз увођење курикуларног приступа наставном плану и програму, не могу се посматрати изван актуелних проблема модерног курикулума. Идеја моћног знања се јавила, поред осталог, као реакција на недостатке модерног курикулума. Кроз ову идеју се разматра и критички сагледава низ питања везаних за курикулум и образовање као што су: недостаци модерног курикулума усмјереног на вјештине, значај дисциплинарног знања и његов повратак у курикулум, значај садржаја учења и важност дидактичког троугла, позитивне и негативне стране социо-конструктивизма, функционалистички приступ образовању и многи други. Овај рад је покушај да се кроз указивање на савремене токове у географском образовању као и на проблеме модерног курикулума размотре могућности и правци промјене традиционалног наставног плана и програма као и трансформације наставе географије у Републици Српској, како би се указало на вриједност географије као наставног предмета и њен значај како за појединца тако и за друштво.

Кључне ријечи: традиционални курикулум географије, моћно географско знање, модерни курикулум, трансформација наставе географије, Република Српска

УВОД

Савремена интернационална кретања везана за значај и примјену географије и географских знања су позитивна и примјећује се све већа примјена географских знања и вјештина у различитим каријерним областима. С друге стране, географија као наставни предмет је под све већим притиском и њен статус у школама, поготово средњим, све је лошији. Ова нелогичност је нарочито видљива у неким државама као што су САД гдје, како наводе Боем и др. (Boehm et al., 2024) географија и географско знање никада нису били виталнији и значајнији за свијет у коме живимо, али је географија у школи најмање поштован, потцјењен, недовољно финансиран и слабо схваћен предмет. У САД-у је још почетком 20 вијека дошло до маргинализације географије у школама која траје до данас, тако да ученици често немају приступ географском образовању (Lambert & Solem, 2017). Кад су у питању европске земље, иако свака земља има своје специфичне карактеристике географског образовања, могу се издвојити и неки заједнички проблеми. Тако у заједничком истраживању проведеном у Финској, Њемачкој, Холандији и Шведској, Uhlenwinkel и др. (2017) наводе да је географија као предмет у курикулуму под сталним притиском и да је њен статус угрожен смањењем фонда часова. Према овом истраживању, њен статус угрожавају или интегрисани предмети или други предмети који траже статус у курикулуму, а често је угрожена и тиме што географију подучавају неспецијализовани наставници. Проблеми статуса географије у курикулуму у Енглеској се огледају у сталном постављању питања о њеној сврси и мјесту у курикулуму (Lambert & Solem, 2017). Такође, један од проблема је, као што наводи Тани (Tani, 2017), да у финском образовном систему, а и у многим другим државама, постоји јаз између школске географије и географије као академске дисциплине. Она наводи да је један од разлога за ту ситуацију постојање снажне традиције регионалне географије у финским школама

¹ Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића бр. 1, Пале, Босна и Херцеговина, milka.grmusa@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0009-0000-9385-1274

² Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића бр. 1, Пале, Босна и Херцеговина, mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0009-0004-6202-1891

³ Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића бр. 1, Пале, Босна и Херцеговина, jelena.golijanin@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0000-0001-6967-1599

и да је регионална географија често држала географију као предмет у основним и нижим средњим школама далеко од савремених достигнућа академске географије. Постојање овог јаза нас наводи на разматрање оног што Хадсон (Hudson, 2018) назива „епистемички квалитет“ предмета, односно на питање да ли је географија као предмет у наставном плану и програму у Републици Српској, предмет којег карактерише ниски епистемички квалитет? Наиме, велике разлике између наставног предмета и академске дисциплине упућују на низак епистемички квалитет наставног предмета.

Проблеми са којима се географија као предмет сусреће на интернационалном плану, посебно кад је у питању њено мјесто и статус у курикулуму, повезани су и са тенденцијама у развоју модерног курикулума односно доминантно присутног курикулума усмјереног на компетенције. Као реакција на недостатке модерног курикулума и његову својеврсну „кризу“ која се очитује у недостатку знања у њему, јавила се идеја моћног знања. Кроз концепт моћног знања се разматра и критички сагледава низ питања као што су: недостаци модерног курикулума кроз тенденције развоја генеричких вјештина и функционалистички приступ образовању, тенденција интегрисања предмета, негативан утицај социо-конструктивизма гдје дјеца уче само из сфере сопственог искуства, те се с друге стране, разматра значај дидактичког троугла, значај садржаја учења, а посебно значај знања и његов повратак у курикулум.

Овај рад је покушај да се размотре неке савремене идеје и токови у географском образовању и да се укаже на проблеме и изазове пред које се ставља географско образовање и географија као предмет. Ти изазови ће се, затим, разматрати у контексту наше образовне традиције са циљем да се размотре могућности даљег развоја и трансформације географског образовања у Републици Српској.

САВРЕМЕНИ ТОКОВИ ГЕОГРАФСКОГ ОБРАЗОВАЊА И ИДЕЈА МОЋНОГ ЗНАЊА

Говорећи уопштено о токовима савременог образовања и о тренутно актуелном модерном курикулуму усмјереном на компетенције примјећују се недостаци у његовом развоју. Питања и проблеми који се највише разматрају у вези овог курикулума су питања недостатка знања у курикулуму и питања садржаја учења, његова организација и структура. Актуелни модерни курикулум односно курикулум усмјерен на компетенције се, према Д. Ламберту (Lambert, 2014a) темељи на генеричким вјештинама. То је курикулум који је утемељен на хуманизму и на социо-конструктивизму. У средиште оваквог курикулума се ставља ученик, тежиште је на учењу а не на знању, а поучавање је мање значајно. Кад је у питању поучавање, наставникова улога је више споредна и фокусирана на усвајање вјештина односно он нема улогу стручњака из научне дисциплине која се поучава. Такав курикулум се нашао под ударом критика и као реакција на недостатке оваквог курикулума јавиле су се нове идеје као што је идеја моћног знања. Идеју о моћном знању покренули су М. Јанг (Young) и Ј. Милер (Muller) (види Young, 2008; Young and Muller, 2010; Young et al., 2014; Muller and Young, 2019, Muller, 2022) мотивисани социјалном правдом и захтјевом за једнаком доступношћу образовања и знања свим младим људима. Идеје су настале у току протекле деценије и темеље се на идеји Б. Бернстеина (B. Bernstein) да сва дјеца и млади људи имају право на апстрактно, теоријско, специјализовано знање, назвавши то право „педагошко право“ (Bernstein, 2000). Према Ламберту (2014a) приступ знању није само ствар социјалне правде, већ се ускраћивањем знања појединцу смањују његове способности као грађанина и као људског бића, односно његове могућности личног и интелектуалног раста. Кад је у питању знање, проблем је према Јангу (2009), што је знање присутно само на реторички начин, односно појам знања је празан, без садржаја и такво знање нема директне везе са знањем у епистемолошком смислу. Осим тога, такво знање не омогућава квалитетно критичко мишљење утемељено на релевантним знањима из одређене дисциплине, већ је то критичко мишљење које Ламберт карактерише као „неусидрено“ или „слободно плутајуће“ (Ламберт, 2014a). Дакле, иако је у модерном курикулуму један од постављених циљева развој критичког мишљења, ради се о критичком мишљењу као генеричкој вјештини која није утемељена на специфичном, теоријском знању.

Осим недостатка знања, кроз концепт моћног знања се критикује и социо-конструктивизам. Под утицајем социо-конструктивизма ученици уче само оно што се налази у оквиру њихове сфере искуства. Јанг и др., (2014) сеprotиве томе и залажу се да се ученицима омогући да стекну знање које ће их одвести даље од њихове сфере искуства, а то је моћно знање. Јанг (2008) „моћно знање“ карактерише као апстрактно, теоријско или концептуално знање које је специјализовано и произилази из дисциплинарног знања, те је то знање које постоји изван свакодневног искуства људи. То је знање у оквиру научних дисциплина које имају своје специјализоване начине разумијевања свијета са циљем „тражења истине“ (Јанг, 2017). Као

такво, то је знање поуздано онолико колико тренутно разумјевање дозвољава, па је самим тим и „моћно“ (Maude, 2017:29). Дакле то је знање које је поузданије, знање ближе истини о свијету у којем живимо али је и знање које је промјениво и погрешиво. Одговарајући на критике да је и свакодневно, искуствено, знање важно у курикулуму (види Roberts, 2014; Butt, 2017), Ламберт (2014а) се слаже да су оба знања и дисциплинарно и свакодневно знање важни, ра наводи да је педагошки оправдано поћи од ученичког свакодневног искуства, али да треба бити опрезан јер превелик нагласак на свакодневној релевантности може поткопати значај дисциплинарног знања.

Идеја моћног знања нашла је примјену у различитим областима, а посебно у географији. Ова примјена је покренула дискусију о вриједности географског образовања. Једно од основних питања које се поставља је питање да ли географско знање може бити „моћно“ и да ли се географска знања и вјештине могу перципирати као корисни за појединца и за друштво? Као резултат бављења овом идејом произашле су и двије типологије моћног знања које су дали Ламберт и Мод (види табелу 1). Осим Ламберта (види Lambert 2014а; Lambert 2014b; Lambert et al., 2015; Lambert 2016; 2017) и Моде (види Maude 2015; 2016; 2017; 2018; Maude & Caldis, 2019; Maude, 2020), објављено је више радова у различитим земљама који се баве контекстом моћног знања у географском образовању (види Roberts, 2014; Stoltman et al., 2015; Béneker and Palings, 2017; Béneker, 2018; Bouwmans & Béneker, 2018; Tani et al., 2018; Virranmäki et al., 2019; Krause et al., 2021; Virranmäki, 2022, Béneker et al., 2023).

Табела 1. Нивои и типови моћног знања према Ламберту и Моду

Ламберт и др. (2015):	Мод (2016):
Ниво 1. Дескриптивно, али и дубоко „знање о свијету“;	Тип 1. Знање које ученицима пружа „нове начине размишљања о свијету“
Ниво 2. Критичко концептуално знање које има моћ објашњавања како би се побољшало релационо разумјевање неких географских идеја (као што су природа/људи, физичко/друштвено, локално/глобално, итд.);	Тип 2. Знање које ученицима пружа моћне начине да анализирају, објасне и разумију свијет
Ниво 3. Склоност размишљању кроз алтернативе друштвене, економске и еколошке будућности у просторним контекстима	Тип 3. Знање које ученицима даје одређену моћ над њиховим сопственим знањем
	Тип 4. Знање које омогућава младима да прате и учествују у дебатама о значајним локалним, националним и глобалним питањима
	Тип 5. Знање о Свијету

Извор: Lambert et al., 2015; Maude, 2016.

Осим карактером знања у курикулуму, Јанг и Милер су се бавили и образовним сценаријима за будућност. Пазматрајући та сценарија Јанг и Милер (2010) и Јанг и Ламберт (2014) су издвојили три типа курикулума наводећи да су све три опције равноправне и да, у будућности, све имају реалне могућности. Први тип је Будућност 1 (Future 1 или F1) који је утемељен на позитивизму и може се назвати традиционалним курикулумом. Њега карактерише доминација чињеничног знања и доминација регионалногеографских садржаја. Заснива се на „испоруци“ знања које ученик треба да репродукује. Други тип је Будућност 2 (Future 2 или F2) који је социо-конструктивистички. Настао је као реакција на позитивизам и може се назвати модерним курикулумом. Овај курикулум се темељи на генеричким вјештинама. Трећи тип је Будућност 3 (Future 3 или F3) који је утемељен на социо-реализму и настао је као реакција на социо-конструктивизам. Јанг (2017) је своју перспективу посматрања знања и курикулума назвао перспективом „социјал реалисте“. То објашњава тиме да социјал реалиста, иако признаје да знање има друштвено поријекло, то не значи да је сво знање једнако вриједно односно постоји знање које има интринзичну објективност. Ламберт (2014а, стр. 24) наводи да је развој знања у овом курикулуму вођен епистемичким правилима специјализованих заједница како би се ученици одвели изван њиховог свакодневног искуства. Бенекер и др. (Béneker et al., 2023, стр. 12) наводе да оба сценарија и F1 и F3 описују курикулуме који се темеље на знању, али у F3 знање није унапријед дато већ је динамично, контингентно и са њим треба радити. Али важно је напоменути да, како наводи Милер (Muller, 2022, стр. 9), сва три типа курикулума треба посматрати дијалектички. То би значило да и F1 и F2 имају своје позитивне стране које је потребно размотрити. У основи, Бенекер и др. (2023, стр. 3) сугеришу да би „F3 могао бити виђен више као средство за обнављање одређених принципа либералног, демократског образовања посвећеног отварању умова и подстицању критичког ангажмана слично одликама које има њемачка традиција билдунга“.

КРАТАК ПРЕГЛЕД ДОСАДАШЊИХ РЕФОРМСКИХ ПРОМЈЕНА У ГЕОГРАФСКОМ ОБРАЗОВАЊУ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Образовање у Републици Српској утемељено је на традицији класичне европске дидактике. Босна и Херцеговина је земља са дугом традицијом дидактике као педагошке дисциплине. На тој основи је утемељен и наставни план и програм географије, који се може сматрати традиционалним (Грмуша, 2021). То је наставни план и програм утемељен на јакој традицији регионалне географије. Процес транзиције у Босни и Херцеговини довео је до реформских промјена у образовању. Реформске промјене се углавном односе на, како се то најчешће зове у земљама у транзицији, „курукуларни приступ“ наставном плану и програму као и на покушаје увођења иновација у настави како би се отклонили недостаци традиционалне наставе као што је било нпр. увођење интерактивног учења. Циљ је био да се отклоне недостаци традиционалне наставе као што је доминација фронталног облика рада, наставе у којој је наставник доминантан и гдје преовлађују вербалне методе рада у настави.

Реформске промјене у географском образовању у Босни и Херцеговини почињу 2000-тих, како би образовање било у складу са европским стандардима. Тачније, у Републици Српској, реформа је започела још 1998. године, доношењем документа Стратегија и концепција промјена у систему васпитања и образовања у Републици Српској (Сузић, 1998). Реформски процес обухвата прелазак са дотадашњег осмогодишњег на деветогодишње школовање. Деветогодишње школовање се прво уводи у Републици Српској школске 2003/2004. године.

У складу са овим промјенама приступа се и изради нових наставних планова и програма у основним и средњим школама. Тако већ 2002. године, Министарство просвјете Републике Српске доноси Наставни план и програм за основну школу који се односио на деветогодишње школовање (Наставни план и програм за основну школу, 2002) . Структура овог плана и програма била је таква да је, осим фонда часова, садржавао и циљеве наставе географије за сваки разред, наставне теме, стандарде знања (касније 2006. године стандарди су преименовани у исходе учења), затим смјернице за наставнике и предложене наставне методе и облике рада, као и предложене технике оцјењивања. (Грмуша, 2019). У оквиру ове реформе значајно је напоменути и пројекат „Интерактивно учење“, који је имао за циљ да се тежиште са наставника у настави пренесе на ученика, односно ученик не би требао бити објекат, већ субјекат у настави. Увођењем интерактивног учења у наставу географије хтјели су се ублажити и отклонити недостаци традиционалне наставе, а то су доминантан фронтални облик рада, монолошка метода, ученик као објекат у настави који има задатак да меморише и репродукује знање и сл.

У даљој реформи модернизација наставних планова и програма у основној школи и средњој школи рађена је у складу са курикуларним приступом и усмјереношћу на циљеве и исходе учења гдје је посебна пажња посвећена дефинисању исхода учења географије по појединим наставним темама. Значајан напредак постигнут је са преласком на деветогодишње образовање кад је у фонд часова у VI разреду повећан са једног на два часа седмично. Тако је географија као самосталан предмет присутна са по два часа седмично од VI-IX разреда у основној школи. У гимназији је заступљена са два часа седмично од I-III разреда, изузев код рачунарско- информатичког смјера (Наставни план и програм за гимназију, 2018). У средњим стручним школама географија има неприхватљив статус, заступљена је само у првом разреду и избачена је као наставни предмет у многим струкама и занимањима, како четворогодишњег тако и трогодишњег нивоа (Марић, 2005). Кад је у питању образовање наставника, у Републици Српској постоји специјалистичко образовање наставника али је неопходно њихово континуирано стручно усавршавање како би се пратила достигнућа савремене географске науке (Грмуша, 2024).

ПРАВЦИ ДАЉЕГ РАЗВОЈА НАСТАВЕ ГЕОГРАФИЈЕ У РЕПУБЛИЦИ СРПСКОЈ

Једно од основних питања које се поставља у контексту географије као наставног предмета јесте њена вриједност како за појединца тако и за друштво. Савремени токови у образовању стављају бројне изазове пред географско образовање и пред географију као наставни предмет. У складу са претходним разматрањима савремених токова географског образовања као и реформских промјена у географском образовању у Републици Српској, издвајамо сљедеће могућности и правце даљег развоја географског образовања у Републици Српској:

1. Географија као предмет у модерном курикулуму је под сталним притиском и статус јој је угрожен. То се, прије свега, јавља као последица тенденције интегрисања предмета, што доводи и до смањења фонда часова. Због тога је неопходно радити на очувању статуса географије као самосталног предмета у основним школама и гимназијама у Републици Српској, као и на очувању фонда часова, како би се она темељила на географији као научној дисциплини. У средњим стручним школама статус географије није задовољавајући и неопходно је радити на његовом побољшању, а као аргумент треба навести све већи значај географских знања и вјештина данас у свијету и њихова све већа примјена у различитим каријерним областима.
2. Неопходна је трансформација традиционалног наставног плана и програма географије. Иако је овај тип курикулума/наставног плана и програма утемељен на знању он се базира на „испоруци“ знања и на доминантном принципу регионалне географије. При том је неопходна промјена образовне парадигме односно приступа у учењу и поучавању, с обзиром да је у нашим школама присутна традиција усвајања готових знања и јака традиција регионалне географије. Неопходно је са наставног плана и програма „заснованог на описивању“, тежиште пребацити на наставни план и програм „заснован на објашњавању“. При том је неопходно узети у обзир образовне потребе данашњих ученика. Са репродукције знања неопходно је тежиште пребацити на конструкцију знања, што значи да је неопходна примјена активне и интерактивне наставе. Код ученика је неопходно развијати критички однос према знању кроз примјену научних метода у настави. На тај начин ученици спознају како знање настаје и развијају аналитички дух који им омогућава избор најбоље стратегије код рјешавања географских проблема. То се постиже кроз примјену истраживачке, проблемске наставе, примјену ИКТ технологије и сл.
3. Наставник је кључни фактор промјена и успостављања квалитетне наставе географије. Због тога је веома важно очувати специјалистичко образовање за наставника географије. У том погледу неопходно је радити на унапређењу иницијалног образовања и стручног усавршавања наставника. Поред географско-стручних компетенције неопходно је развијати и професионалне компетенције наставника. То су, прије свега, педагошке, психолошке и дидактичко-методичке компетенције које по европским стандардима у оквиру првог и другог циклуса студија треба да буду заступљене са 20%. Такође је неопходно континуирано стручно усавршавање наставника, као и веза са академским институцијама како би се географија као предмет подигла на виши епистемички ниво и како би се превазишао све већи јаз између школске и академске географије.

ЛИТЕРАТУРА:

- Béneker, T. (2018). Powerful knowledge in geography education. Inaugural lecture, Utrecht University. https://www.uu.nl/sites/default/files/20190319-inaugural_lecture-tine_beneker.pdf
- Béneker, T., Bladh, G., & Lambert, D. (2023). Exploring 'Future three' curriculum scenarios in practice: Learning from the GeoCapabilities project. *The Curriculum Journal*, 00, 1–16. <https://doi.org/10.1002/curj.240>
- Béneker, T. & Palings, J. (2017). Student teachers' ideas on (powerful) knowledge in geography education. *Geography* 102(2): 79–85. <https://doi.org/10.1080/00167487.2017.12094013>
- Bernstein B. (2000). *Pedagogy, symbolic control and identity*. Oxford: Rowman and Littlefield
- Boehm, R.G., Zadrozny, J., Blanchard, D. (2024). The Foundation and Evolution of Powerful Geography in K-12 Education: An Introduction. In: Solem, M., Boehm, R.G., Zadrozny, J. (eds) *Powerful Geography*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-54845-1_1
- Bouwman, M. & Béneker, T. (2018). Identifying powerful geographical knowledge in integrated curricula in Dutch schools. *London Review of Education* 16(3): 445–459. <https://doi.org/10.18546/LRE.16.3.07>
- Butt, G. (2017). Debating the Place of Knowledge Within Geography Education: Reinstatement, Reclamation or Recovery? In Brooks C, Butt G & Fargher M (eds.) *The power of geographical thinking*. 13–26., Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-49986-4_11
- Грмуша, М. (2019). *Развој наставног плана и програма/курикулума географије у основној школи у Босни и Херцеговини*, Пале: Филозофски факултет Универзитет у Источној Сарајеву
- Грмуша, М. (2021). О наставном плану и програму географије у Републици Српској у контексту савремених идеја социо-реализма и идеје „моћног знања“. *Глобус*, 46, 29-38
- Grmuša, M. (2024). Possibilities of Development and Application of Powerful Geography Approach in Geographical Education in Bosnia and Herzegovina. In: Solem, M., Boehm, R.G., Zadrozny, J. (eds) *Powerful Geography*. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-54845-1_3
- Hudson, B. (2018). 'Powerful knowledge and epistemic quality in school mathematics'. *London Review of Education*, 16 (3), 384–397. DOI <https://doi.org/10.18546/LRE.16.3.03>

- Krause, U., Béneker, T. & van Tartwijk, J. (2021). Geography textbook tasks fostering thinking skills for the acquisition of powerful knowledge. *International Research in Geographical and Environmental Education*. <https://doi.org/10.1080/10382046.2021.1885248>
- Lambert, D. (2014a). CURRICULUM THINKING, 'CAPABILITIES' AND THE PLACE OF GEOGRAPHICAL KNOWLEDGE IN SCHOOLS, PRACE KOMISJI EDUKACJI GEOGRAFICZNEJ 2014, t. 3, s. 13–30
- Lambert, D. (2014b). Subject teachers in knowledge-led schools. In Young M, Lambert D, Roberts C & Roberts M (eds.) *Knowledge and the future school: curriculum and social justice*, 159–187. London: Bloomsbury Academic.
- Lambert, D., Solem, M. & Tani, S. (2015). Achieving Human Potential Through Geography Education: A Capabilities Approach to Curriculum Making in Schools. *Annals of the Association of American Geographers* 105(4): 723–735. <https://doi.org/10.1080/00045608.2015.1022128>
- Lambert, D. (2016). A response to Graves and Slater. *International Research in Geographical and Environmental Education* 25(3): 192–193. <https://doi.org/10.1080/10382046.2016.1155321>
- Lambert, D. (2017). Powerful disciplinary knowledge and curriculum futures. In Pyyry N, Tainio L, Juuti K, Vasquez R & Paananen M (eds.) *Changing subjects, changing pedagogies: diversities in school and education*, 14–31. Publications of the Finnish Research Association for Subject Didactics: Studies in Subject Didactics 13.
- Lambert, D., Solem, M. (2017). Rediscovering the Teaching of Geography with the Focus on Quality. *Geographical Education*, 30, 8–15
- Марић, Ђ. (2005). Географија као наставни предмет у систему образовања Републике Српске. *Глобус*, вол. 36, бр. 30, стр. 39–52
- Maude, A. (2015). What is Powerful Knowledge and Can It Be Found in the Australian Geography Curriculum? *Geographical Education* 28: 18–25
- Maude, A. (2016). What might powerful geographical knowledge look like? *Geography* 101(2): 70–77. <https://doi.org/10.1080/00167487.2016.12093987>
- Maude, A. (2017). Applying the Concept of Powerful Knowledge to School Geography. In Brooks C, Butt G & Fargher M (eds.) *The power of geographical thinking*. 27–40, Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-319-49986-4_11
- Maude, A. (2018). Geography and powerful knowledge: a contribution to the debate. *International Research in Geographical and Environmental Education* 27(2): 179–190. <https://doi.org/10.1080/10382046.2017.1320899>
- Maude, A. & Caddis, S. (2019). Teaching Higher-Order Thinking and Powerful Geographical Knowledge through the Stage 5 Biomes and Food Security Unit. *Geographical Education* 32: 30–39.
- Maude, A. (2020). The role of geography's concepts and powerful knowledge in a future 3 curriculum. *International Research in Geographical and Environmental Education* 29(3): 232–243. <https://doi.org/10.1080/10382046.2020.1749771>
- Muller, J. & Young, M. (2019). Knowledge, power and powerful knowledge re-visited. *Curriculum Journal* 30(2): 196–214. <https://doi.org/10.1080/09585176.2019.1570292>
- Muller, J. (2022). Powerful knowledge, disciplinary knowledge, curriculum knowledge: educational knowledge in question. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 32(1), 20–34. <https://doi.org/10.1080/10382046.2022.2058349>
- Наставни план и програм за основну школу, Републике Српске, Министарство просвјете, Завод за уџбенике и наставна средства, Српско Сарајево 2002.
- Наставни план у средњем стручном образовању, Републике Српске, Министарство просвјете и културе, Бања Лука 2005.
- Наставни план за гимназију, сви смјерови (2018), <https://www.rpz-rs.org/888/rpz-rs/Nastavni/plan/za/gimnaziju,/svi/smjerovi>
- Roberts, M. (2014). Powerful knowledge and geographical education. *Curriculum Journal* 25(2): 187–209. <https://doi.org/10.1080/09585176.2014.894481>
- Stoltman, J., Lidstone, J. & Kidman, G. (2015). Powerful knowledge in geography: IRGEE editors interview professor David Lambert, London institute of education, October 2014. *International Research in Geographical and Environmental Education* 24(1): 1–5. <https://doi.org/10.1080/10382046.2015.987435>
- Сузић, Н. (1998). Стратегија и концепција промјена у систему васпитања и образовања Републике Српске. Бања Лука: Министарство просвјете.
- Tani, S., Cantell, H. & Hilander, M. (2018). Powerful disciplinary knowledge and the status of geography in Finnish upper secondary schools. *J-Reading - Journal of Research and Didactics in Geography* 1: 5–16. <https://doi.org/10.4458/0623-01>
- Tani, S. (2017). Geography and sustainability education in Finnish schools . in Y Ida (ed.) , *ESD in Geography, History, Civics and Social Studies* . Kokoin Shoin Publishers , Tokyo , pp. 248–258
- Uhlenwinkel, A., Béneker, T., Bladh, G., Tani, S., & Lambert, D. (2017). GeoCapabilities and curriculum leadership: balancing the priorities of aim-based and knowledge-led curriculum thinking in schools. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 26(4), 327–341. <https://doi.org/10.1080/10382046.2016.1262603>
- Virranmäki, E. (2022). *Geography's ability to enhance powerful thinking skills and knowledge*, Nordia Geographical Publications, 51 (1)
- Virranmäki, E., Valta-Hulkkonen, K. & Rusanen, J. (2019). Powerful knowledge and the significance of teaching geography for in-service upper secondary teachers – a case study from Northern Finland, *International Research in Geographical and Environmental Education* 28(2): 103–117. <https://doi.org/10.1080/10382046.2018.1561637>

- Young, M. (2008). From constructivism to realism in the sociology of the curriculum. *Review of Research in Education* 32(1): 1–32. <https://doi.org/10.3102/0091732X07308969>
- Young, M. & Muller, J. (2010). Three educational scenarios for the future: Lessons from the sociology of knowledge. *European Journal of Education*, 45(1): 11–27. <https://doi.org/10.1111/j.1465-3435.2009.01413.x>
- Young, M., Lambert, D., Roberts, C. & Roberts, M. (2014). *Knowledge and the future school: Curriculum and social justice*. London: Bloomsbury Academic
- Young, M. (2009). Education, globalisation and the 'voice of knowledge', *Journal of Education and Work* 22(3):193-204. DOI: 10.1080/13639080902957848
- Young, M. (2017). Reflection on the Knowledge Domain: School Curriculum in 2030, PRELIMINARY REFLECTIONS AND RESEARCH ON KNOWLEDGE, SKILLS, ATTITUDES AND VALUES NECESSARY FOR 2030 , The Future of Education and Skills: Education 2030, 9-10 November 2016 Beijing, China, OECD

POSSIBILITIES OF TRANSFORMATION OF GEOGRAPHY TEACHING IN REPUBLIC OF SRPSKA

Milka Grmuša⁴, Mariana Lukić Tanović⁵, Jelena Golijanin⁶

Abstract: The paper discusses the possibilities of transformation of geography teaching under the influence of some modern ideas and processes in geographic education, such as powerful geographical knowledge and the presence of criticism of the modern curriculum. Further reform changes in the education system of the Republic of Srpska, which have been present until now through the introduction of a curricular approach to the teaching plan and program, cannot be viewed outside of the current problems of the modern curriculum. The idea of powerful knowledge appeared, among other things, as a reaction to the problems of the modern skills-based curriculum. Through this idea, a number of issues related to the curriculum and education are considered and critically reviewed, such as: the deficiencies of the modern skills-based curriculum, the importance of disciplinary knowledge and its return to the curriculum, the importance of learning content and the importance of the didactic triangle, the positive and negative sides of socio-constructivism, functionalist approach to education and many others. This paper is an attempt to consider the possibilities of conceptualization of the curriculum and transformation of geography teaching in the Republic of Srpska, by pointing out the problems of the modern geography curriculum.

Key words: powerful geographical knowledge, traditional teaching, modern curriculum, transformation of geography teaching

⁴ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantić 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, milka.grmusa@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0009-0000-9385-1274

⁵ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantić 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, mariana.lukic.tanovic@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0009-0004-6202-1891

⁶ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantić 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, jelena.golijanin@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0000-0001-6967-1599

ИНИЦИЈАЛНО ОБРАЗОВАЊЕ И ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ – ПУТ КА ОДРЖИВОМ ВАСПИТАЊУ И ОБРАЗОВАЊУ

Слађана Анђелковић¹, Маја Врачар², Илија Лазих³

Апстракт: Питање професионалног развоја наставника географије сагледавамо као континуирани, интегрирани и целоживотни процес стицања и унапређивања компетенција наставника географије које се схватају као индикатори промена у постојећој пракси, али и оквир за развој и утемељење будућег иницијалног образовања и професионалног развоја наставника географије. Кроз теоријску анализу појма професионални развој и његовог значаја у одрживом друштву указујемо на потребу усклађивања са актуелним друштвеним, политичким, социјалним, економским и другим детерминантама које имплицирају иницијално образовање и стицање компетенција наставника. Конструкт компетентности као полазну основу и исходиште промена сагледавамо холистички као јединство когнитивних, афективних и конативних елемената, односно интеграцију знања, вештина, вредносних ставова и способности деловања у комплексним контекстуалним ситуацијама. Компетентан наставник препознаје, разуме, холистички делује одговоран је према другима и себи и спреман на даљи професионални раст и развој. Као полазне тачке у конципирању нових исхода у постојећем концепту компетенција наставника географије су принципи васпитања и образовања за одрживи развој сагледавајући све компоненте професионалног развоја као јединствен систем од квалитетног иницијалног образовања наставника до континуираног (формалног и неформалног) образовања, али и самоевалуације и саморефлексије наставничког искуства из непосредне праксе. У том циљу, се закључује, да је потребно даље промишљање и деловања у циљу стварања делотворног система континуираног професионалног развоја наставника географије и изградња делотворног система подршке наставницима од образовне политике, иницијалног образовања наставника до целоживотног професионалног развоја.

Кључне речи: наставник, професионални развој, иницијално образовање, компетенције, васпитање и образовање за одрживи развој.

УВОД

Одговор на питање - како ићи у корак са временом, како одговорити на потребе савременог друштва, знати које су то способности, вештине и вредности које воде успешној интеграцији у друштву утемељеном на знању, требамо тражити у континуитету образовања и усавршавања људи, које се огледа у сталном напредовању и професионалном развоју (Анђелковић, 2009). У друштву, у којем глобализација и интеркултурални дијалог постају окоснице нових односа, формирање нових животних и професионалних компетенција и целоживотно образовање постају примарни задаци одрживог друштва и образовања. Концепт одрживог развоја и на њему засновано васпитање и образовање, који се сагледавају као целоживотни процес захтевају промене на нивоу формалног, неформалног и информалног образовања, са посебним акцентом на дискурсу компетентности (Анђелковић, Врачар, 2019). „Образовање за одрживи развој подразумева припремање за будућност, на нови стил живота нове етичко-културне вредности, али и одговорних особа... образовању за одржив развој потребан је целовит приступ, с јасно дефинисаним индикаторима квалитета који се вреднују, што захтева *целовито и целоживотно образовање* свих делова друштва од управљачких структура, администрације, наставника до ученика“ (Husanović-Rejnović, 2011: 18).

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, sladjana.andjelkovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8943-6569

² Зуботехничка школа, Београд, Србија, vracarmaja@yahoo.com

³ Гимназија "Стефан Немања", Београд, Србија, ilijaalazic@gmail.com, ORCID: 0009-0001-6384-6703

Сходно томе, услађивање образовања са новонасталим потребама и повећање његове ефикасности постаје приоритет образовних реформи, а компетентни појединци услов за напредовање и развој друштва. У складу са глобалним променама и захтевима појединца, пред образовањем се постављају нови задаци као што су: интернационализација образовања, усаглашавање образовних система, посебно земаља Балкана са европским и светским тенденцијама, побољшање квалитета и ефикасности образовања на свим нивоима, схватање образовања као развојног ресурса и инструмента очувања и развоја националног и културног идентитета (Ivić, Pešikan, 2012).

Као што образовање представља алат у реализацији циљева одрживог развоја, тако и одрживи развој представља орјентир у конципирању циљева, исхода и компетенција, одређује средства и начине доласка до циља и представља оквир за практиковање различитих стратегија у образовању. Принципи и циљеви одрживог развоја представљају смерницу у изградњи система знања, вредности и понашања савременог, активног појединца који би требао да буде исход образовања и васпитања за одрживи развој. Глобална образовна политика је окренута према тржишту рада и остваривању циљева економије утемељене на знању. образовање утемељено на компетенцијама постаје приоритет реформи и основни исход одрживог образовања. Имплементација васпитања и образовања за одрживи развој у формално образовање представља дуг и сложен процес у коме наставник има важну улогу. Наставници који представљају носиоце промена, не само да поучавају и оспособљавају младе људе за развијање ученичких компетенција за целоживотно учење, већ морају бити спремни и способни да преузму одговорност за своје континуирано усавршавање, ако желе да одговоре захтевима које пред њих постављају потребе новог друштва, економије, промене у образовним системима, стандардима и компетенцијама наставника. У том смислу, све су чешћи захтеви да процес наставе буде иновирани на такав начин да боље и успешније припреми младе људе за активан живот у друштву знања и рад у непосредном окружењу, при чему компетенције наставника у овом процесу постају важно питање од образовне политике, иницијалног образовања до целоживотног професионалног развоја. Полазећи од ових ставова, јасно је да је питање иницијалног образовања наставника и њихов професионални развој једно од важнијих питања развоја друштва и образовања, од образовне политике до нивоа наставе. У том смислу, све су актуелнији захтеви за оспособљавање наставника за имплементацију, реализацију и евалуацију исхода васпитања и образовања за одрживи развој и кроз континуирани процес изградње наставничких компетенција кроз иницијално образовање и професионални развој.

У тежњи да одговори на изазове савременог друштва неопходно је стално усаглашавати наставничке улоге и његове професионалне задатке са савременим захтевима науке и праксе, што је немогуће урадити без редефинисања и усклађивања студијских програма образовања наставника и њиховог професионалног развоја са Европским стандардима у тој области. У складу са овим променама потребно је редефинисати курикулуме иницијалног образовања наставника а професионални развој мора бити одраз потреба савремене васпитно-образовне праксе и одрживог друштва.

ПРОФЕСИОНАЛНИ РАЗВОЈ НАСТАВНИКА ГЕОГРАФИЈЕ И ПРОМЕНЕ У ПОСТОЈЕЋЕМ КОНЦЕПТУ НАСТАВНИЧКИХ КОМПЕТЕНЦИЈА

У литератури често наилазимо на различита термилошка одређења појма професионални развој. На пример: термини - професионално усавршавање, континуирано образовање, као и стручно усавршавање се често користе у нашим званичним документима некада и као синоними. Професионални развој је шири појам од датих термина и односи се „на дугорочан процес који укључује разне могућности и искуства која су систематски планирана да би поспешила професионални раст и развој наставника“ (Ивић, Пешикан, Антић, 2001: 63). Професионални развој наставника је, према схватању Деја (Day, 1999), „процес који обухвата искуства спонтаног учења, као и свесно планиране активности кроз које појединац, група наставника и школа доприноси квалитету образовања у учioniци“ (Day, 1999, према: Ђерић, Максић, 2018: 82). Под појмом професионални развој наставника неки домаћи аутори подразумевају повећање наставникове свести о томе шта ради, како ради и на који начин може да унапреди свој рад (Вјекич, 1999). Аутори Беара и Јокановић (2010) су као резултат истраживања о спремности наставника да се професионално развијају истакли да „наставници професионално усавршавање виде као нешто што је важно само по себи, пре свега за професионализацију и остварење рада у настави, као и да су више склони да се самоиницијативно покрећу и воде у професионалном развоју него да буду регулисани екстринзичним мотиваторима“ (Beara, Okanović, 2010: 47). Сличне ставове имају аутори Крстић и Османовић (2015) који истичу да је професионални развој сложен процес који обухвата континуирано развијање наставничких

компетенција ради квалитетнијег обављања посла и унапређивања развоја деце и који подразумева повећање наставникове свести о томе шта ради и како може унапредити своју свест. Из претходних дефиниција и виђења професионалног развоја можемо да закључимо да су сличне по томе што издавају као одредницу дефиниције професионалног развоја унапређење квалитета рада наставника у учионици, а да се разликују по садржају приликом одређивања професионалног развоја као сложеног процеса који обухвата од искуства спонтаног учења до континуираног целоживотног развијања наставничких компетенција. Кључне одреднице професионалног развоја су: континуирани процес, систематски планирани и доживотни процес који је смештен у саму школу и кроз сарадњу са осталим партнерима усмереним на унапређење квалитета рада (посебно ученичког постигнућа) у школи и положаја наставничке професије у друштву. Професионални развој наставника географије обухвата континуиран процес који почиње избором занимања, иницијалним образовањем, увођењем наставника у посао, као и перманентним развојем и професионалним усавршавањем.

Један од првих корака у реформи иницијалног образовања наставника географије јесте утврђивање потребе праксе у иницијалном образовању и професионалном развоју, као и развој модела курикулума за основне и дипломске студије, заснованог на компетенцијама које су студентима потребне за праксу и целоживотно учење (Анђелковић, 2009). Питање компетенција наставника географије посебно добија на значају и актуелности увођењем Болоњске декларације, актуализацијом концепта одрживог развоја и образовања и компетенцијским приступом као исходима формалног образовања. Такође, потребе и захтеви савременог друштва условиле су последњих деценија реформе иницијалног образовања наставника од нивоа образовних политика до образовне праксе. Покретач за реформе били су: захтеви и принципи Болоњске декларације, увођење програмског оквира за стицање кључних компетенција за целоживотно учење (European Commission, ЕС, 2007 према: Antić, 2015), неповољни резултати међународних тестирања ПИСА у Србији, као и свеобухватна анализа стања образовања у Србији (Baical, 2012; Kovač Cerović, Cenerić, Jokić, 2004; Vujačić, Pavlović, Stanković, Đerić, 2011). У том смислу, промене у редефинисању курикулума иницијалног образовања наставника географије морају уважити наведено постојеће стање уз уважавање посебности и приоритета географског образовања, богате и дуге историје наставно-научног рада факултета, актуелни курикулум иницијалног образовања наставника, потребе праксе и студената, усклађеност са Болоњским декларацијом, која треба да одреди правац и динамику предложених промена.

Имајући у виду циљеве Декларације, од универзитетских наставника се очекује да развију курикулум заснован на исходима, са дескрипторима нивоа, дескрипторима квалификација, исходима учења узимајући у обзир укупно оптерећење студената изражено у кредитима. Пошто се курикулуми дефинишу и путем специфичних исхода формулисаних као компетенције, они морају да буду тако осмишљени да омогуће постизање тих исхода (Врањешевећ, Вујисић Живковић, 2013). Овај приступ подразумева темељну реорганизацију процеса поучавања и учења и усмерава циљеве наставног процеса ка остварењу исхода и развоју компетенција. Управо је курикуларни приступ усмерен према развоју компетенција, односно излазним постигнућима студената оно што повезује и што је слично у иницијалном образовању наставника у Европи. Курикуларни приступ усмерен према развоју будућих компетенција наставника има за циљ развијање потребе за трајним улагањем у професионални развој, што је предуслов за усмеравање њихових ученика у процес целоживотног учења. „Наставници су један од кључних фактора квалитета наставе и учења у школској институцији и квалитета школског система у целини“ (Spasenović, 2013: 156). Они треба да буду способни да припреме ученике за друштво знања, где се од њих очекује да буду самоиницијативни, способни и мотивисани да уче током целог живота (Ђурић, 2017).

Концепција одрживог развоја условљава скретање пажње према одрживим облицима образовања (формалним и неформалним) који се заснивају на холистичком принципу одрживости и постулатима целоживотног образовања (Anđelković, Dedjanski, Pejić, 2018). Овако схваћено образовање и васпитање претпоставља и промене у начину учења, поучавања и исхода наставе засноване на компетенцијама. Веза између циљева одрживог развоја и образовања наставника је чврста и вишеструка и указује на потребу мењања и усклађивања компетенција наставника са потребама савременог одрживог друштва и образовања (Веиновић, 2018). Конструктивно учествовање у друштвеном и професионалном животу, развијање креативности, иновација, преузимање ризика и одговорног упарављања само су неке компетенције које је потребно развијати кроз целоживотно учење и професионални развој.

Значај и квалитет иницијалног образовања и осмишљеног формалног образовања наставника, које претходи непосредном раду у настави, има непосредне последице по образовну праксу и развој компетенција наставника. С тим у вези сведоче и истраживања образовања наставника у земљама Југоисточне Европе (Згага, 2006, према: Ђурић, 2013), ова

истраживања показују да више од половине наставника сматра да у студијским програмима већи нагласак треба да буде на садржајима, темама и компетенцијама које се односе на саме наставничке вештине и практична искуства, у односу на теоријске теме и садржаје. У УНЕСКО-вом извештају *Према друштву знања* (2007) указује се на потребу целоживотног образовања наставника кроз формалне и неформалне облике учења. Наставник осим компетенција везаних за предметну област, педагошке, психолошке, методичко-дидактичке компетенције, мора развијати и специфичне компетенције кроз целоживотно учење за одрживи развој (Анђелковић, Врачар, 2019). Основу за изградњу компетенција чине четири области: *Учити знати* - опште образовање; *Учити чинити* - развијање стручних квалификација, вештина и способности које су потребне за живот; *Учити бити* - развијање личних потенцијала и *Учити живети заједно* - поштовање и разумевање других. а свака од области компетенција састоји се од три циљна подручја: „холистички приступ - који тражи интегративно размишљање и праксу; предвиђање промена - учи из прошлости, деловање у садашњости имајући у виду алтернативе за будућност; трансформисање - промена у ставовима и деловању наставника, имплементирање нових циљева и вежбање нових процедура, преоријентација и балансирање образовног система у односу на одрживост на свим нивоима и промена у начину на који људи уче.“ (United Nations Economic Commission for Europe, *Learning for the Future: Competences in Education for Sustainable Development*, 2012).

У складу са компетенцијама наставника за одрживи развој и њиховим циљним подручјима наставничке компетенције доживљавају трансформацију како у квантитативном тако и у квалитативном смислу. При креирању курикулума на наставничким факултетима мора се водити рачуна о компетенцијама које су заједничке за профил наставника, а које су неједнако, недовољно заступљене у образовању предметних наставника. Између осталих наводимо: добре познавање предмета који предаје; поседовање знања и вештине планирања, организовања, извођења, евалуације васпитно-образовног процеса; коришћење педагошке комуникације; праћење и вредновање ученичких достигнућа; коришћење иновација у настави; поседовање знања и вештина организовања различитих облика рада ученика и коришћења различитих стилова поучавања; профилирање позитивних вредности, развијање демократске климе у разреду и поштовање различитости; укључивање у рад са децом са тешкоћама у развоју; сарадња са родитељима, локалном заједницом и другим заинтересованим странама; коришћење интегративног приступа настави; одговорност и етичка усмереност. Ове као и друге опште и предметне компетенције је немогуће формирати изоловано, преко посебних предмета, већ је потребан интердисциплинарни приступ. Према ауторима који се баве професионалним развојем наставника (Ivić i sar., 2001; Radulović, 2017; Stanković, Pavlović, 2010; Šagud, 2011) иницијално образовање као исходиште професионалног развоја је потребно ускладити са каснијим професионалним развојем и напредовањем наставника и актуелним друштвеним, политичким, социјалним, економским и другим детерминантама које имплицирају компетенције наставника практичара. Такође, иницијално образовање не може пружити наставницима сва знања и вештине која ће им бити потребна у непосредном раду. Због тога је процес професионалног развоја, а у оквиру њега и стручног усавршавања наставника један од примарних задатака друштва заснованог на знању. Рефлексивни практичар постаје приоритет стручног усавршавања, као дела професионалног развоја наставника.

Концепт стручног усавршавања наставника, као један од најзаступљенијих облика професионалног развоја наставника прилично се мењао у времену, од концепта „тренинга“, тј. једнократне, изоловане обуке за стицање одређеног сета знања и умења, ка системском приступу континуираног професионалног развоја наставника (Ivić, Pešikan, Antić, 2003; Lyttle, 1993). Обавезно стручно усавршавање је данас дефинисано *Правилником о сталном стручном усавршавању и напредовању наставника у звања наставника, васпитача и стручних сарадника* и представља део професионалног развоја наставника. У *Правилнику*, професионални развој се дефинише као “сложен процес који подразумева стално развијање компетенција наставника, васпитача и стручног сарадника ради квалитетнијег обављања посла и унапређивања развоја деце, ученика и полазника, односно нивоа њихових постигнућа” (*Правилник о сталном стручном усавршавању и напредовању наставника у звања наставника, васпитача и стручних сарадника*, „Сл. гласник РС“, бр. 81/2017 и 48/2018). Професионални развој појединца не може се свести на повремене семинаре и професионална окупљања. Иако су ово најчешћи облици стручног усавршавања, потребно је развијати континуирану целоживотну подршку наставнику и његовом развоју. То је дугорочан процес током којег се, кроз учење, практичан рад и истраживачку делатност, развијају и унапређују знања, вештине и способности појединца (Popović, 2010). Потребно је да наставник у већој мери постане креатор свог сопственог професионалног развоја, практичар који промишља и у складу са својим потребама поставља циљеве свог професионалног развоја.

Програми стручног усавршавања наставника се разликују (Anđelković, 2009) по обавезности, садржају, трајању, циљној групи. Стручно усавршавање се реализује кроз различите облике, а у нашој средини се најчешће користе семинари који се, такође, разликују по форми, начину реализације, трајању, садржају, циљној групи. У оквиру овог излагања било би неправедно не поменути и друге облике усавршавања и самообразовања, као што су: сусрети, конференције, панел дискусије, радионице, округли столови, неформални облици усавршавања, усавршавање читањем стручне литературе, часописа, праћењем веб-сајтова, хоризонтална размена, примери добре праксе, учествовањем на различитим разменама, праксама и програмима, Еразмус програми. Саставни део стручног усавршавања и професионалног развоја наставника је и стална брига о континуираном развоју и побољшању квалитета наставе, сталним преиспитивањем, истраживањем праксе кроз акциона истраживања и редефинисања улоге наставника. Циљ усавршавања је да се стално кроз разноврсне форме и облике усвоје, прошире или обогате знања, вештине, ставови вредности који ће допринети унапређењу рада наставника и његовом професионалном развоју. Важно је да наставници постану креатори разноврсних модела стручног усавршавања од планирања до евалуације и да се полази од потреба праксе у одређивању тематских садржаја и облика рада. Један од недостатака система стручног усавршавања географа је да су они у већини случајева учесници програма који се нуде у школи и често нису усклађени са њиховим потребама, што доводи до губитка мотивације за усавршавањем (Анђелковић, 2009).

За потребе разграничавања савременог концепта професионалног развоја наставника којем тежимо и различитих облика стручног усавршавања, као и разграничења професионалног развоја од концепта образовања наставника који се често користе као синоними дајемо табелу аутора Антић, Ивић и Пешикан (2001) у којој су назначене основне карактеристике између ових концепата у сврху бољег разумевања њихове суштине што је веома важно у сврху разумевања и конципирања полазне основе савремених модела иницијалног образовања и професионалног развоја наставника географије. Из табеле се увиђа ширина појма професионалног развоја се схвата као шири појам од усавршавања наставника (што је само једна од системских мера која се користи у развоју наставника) и односи се на дуготрајан процес који укључује разне могућности и искуства која су системски планирана да би поспешила професионални раст и развој наставника (Ivić, Pešikan, Antić, 2001). Кључне одреднице професионалног развоја према овим ауторима су: континуирани процес, систематски планирани и доживотни процес који је смештен у саму школу и кроз сарадњу са осталим партнерима усмереним на унапређење квалитета рада (посебно ученичког постигнућа) у школи и положаја наставничке професије у друштву што је наведено у Табели 1.

Табела 1. Основне карактеристике модела образовања наставника и модела професионалног развоја наставника

Образовање наставника	Професионални развој наставника
Једнократно се одвија обука. Усавршавање је обично похађање једнократних курсева који дају наставнику нове информације о појединим аспектима посла и обично нису везане са његовим послом.	Дугорачан процес, перманентан, има фазе (универзитетско образовање је само прва фаза у припреми за улогу наставника). Укључује искуства наставника која је стекао и ван формалног система образовања или усавршавања.
Обука и образовање наставника смештени су ван школе и, углавном, немају везе са наставниковим практичним искуством.	Професионални развој је процес који се дешава у специфичном контексту, најефикаснији професионални развој одвија се у школи, тесно је повезан са дневним активностима наставника и ученика.
За образовање наставника задужена је одређена институција (тип институције, нпр. наставнички факултети).	Професионални развој подразумева сложен динамички модел сарадње низа различитих институција: факултета, истраживачких, владиних експертских или невладиних институција, професионалних удружења, самих школа и сл.
Модел почива на концепту преношења (трансмисије) знања и наставник је у доминантној улози преносиоца/предавача тих одабраних знања.	Овај модел почива на концепту конструкције знања, па се стога наставник третира као практичар који промишља о свом послу, о својој пракси, који сам стално учи.
Наставник интерпретира туђа истраживања и теорије; наставник је преносилац туђих знања.	Наставник прави властите рефлексије о својој пракси и на основу њих спроводи и мала испитивања; Наставник је и произвођач знања, многе од тих рефлексија, резултата истраживања и искуства укључује повратно у своју наставу, мењајући је и прилагођавајући конкретним условима.
Настава одвојена од реалног, стварног живота и праксе – фиксни програм, а наставник онај који преноси дати програм.	Настава тесно повезана са реалним животом, специфичним потребама и захтевима тог контекста – флексибилан програм, а наставник је онај неко ко прави делове тог програма који су прилагођени специфичним условима у којима ради (и сноси одговорност за њих).

Најчешће изолован (чак и од колега које предају исти предмет), наставник се по свом нахођењу консултује се са другима.	Тимски рад наставника и осталих колега системски предвиђен у дефинисању посла наставника, професионални развој наставника је кооперативни процес, и мада има простора и за изолован рад и промишљања, најефикасније су смислене интеракције наставника међусобно, као и са стручним сарадницима и родитељима.
Радно време наставника је углавном време проведено у учионици (сем писања припрема за час, што се често шаблонишује и претвара у преписивање припрема, а не стварање нових часова на датом садржају).	Радно време наставника подразумева обавезан рад и поред непосредног рада с децом (нпр. пола радног времена наставника је у настави, а другу половину обавезан је да проведе на свом усавршавању, упознавању са новинама у струци, у размени са колегама, заједничком раду на проблемима, малим истраживањима, раду на програму и сл.), ради у тимовима наставника, сам и са другима.
Усавршавање наставника је лична ствар, лични избор (одлука наставника хоће ли или неће да се укључи у неки вид усавршавања, систем га на то нужно не тера).	Стално усавршавање је обавезни део његове услуге, узидано је у систем напредовања и развоја у професији. Наставник не може да избегне стручно усавршавање и од њега се очекује да иновације уноси у своју праксу.
Повремене оцене рада наставника (надзорник или инспектор дође и оцени му рад).	Стално праћење и редовна подршка и помоћ наставника у раду, уз сталне повратне информације.
Надзорничка оцена рада наставника.	Различити модели евалуације у којима наставник не добија „пресуду“ већ кроз размену добија повратну информацију о ономе што ради. Сврха евалуације је и да омогући размену добрих резултата међу људима који се баве образовањем.
Промоција наставника је увек „извођење наставника из учионице“ (он постаје директор, надзорник и сл.), тј. када напредује наставник напушта директан рад са ученицима.	Професионално напредовање одвија се унутар учионице (тј. наставник остаје у настави, ради с децом), праве се разлике између наставника према квалитету њиховог рада.
Контекст се ретко узимао у обзир, један модел образовања наставника важи универзално за све наставнике.	Постоји много модела професионалног развоја наставника. Који ће бити оптималан зависи од контекста где ће се тај модел примењивати. Не постоји један, најбољи модел професионалног развоја наставника који се свуда може применити. Школе и њихово особље морају да процене своје потребе, веровања, дотадашњу праксу и да онда на основу тога изаберу модел професионалног развоја наставника који би био ефикасан у том контексту.
Наставник није укључен у реформу школе, реформа се спрема углавном у министарству и „испоручује“ наставнику да се с њом упозна и да је спроведе.	Део реформе се развија управо у школи (school-based reform), обавеза наставника је да са колегама учествује у том раду. Наставници су третирани као професионалци који раде на променама у школи или програму.
Наставник је на маргини друштвених збивања, најчешће не учествује у променама у локалној заједници.	Од наставника се очекује да буде живи агенс промена у школи и у локалној заједници, да активно учествује у животу школе и локалне заједнице.

Извор: Активно учење (Ivić, Pešikan, Antić, 2001: 63).

Из табеле се уочава да је нови концепт припреме и реализације професије наставника, по много чему различит од досадашњег концепта обуке или образовања наставника. Резултати истраживања који се односе на програме иницијалног образовања указују на недостатак стратешке опредељености и подељеност универзитета по старим формалним дисциплинарним обрасцима, како у настави, тако и у истраживању и на неадекватну понуду програма иницијалног образовања и програма, облика стручног усавршавања наставника за овај одговорни задатак (Орловић-Ловрен, 2016:136). Успешан, наставник другачије види себе, своју улогу, мења праксу у учионици, учествује у променама у школи и образовању, агенс је промена у властитој средини.

Професионални развој наставника географије започиње иницијалним образовањем - стицањем знања, вештина и ставова према будућем позиву, наставља се током наставног рада усавршавањем компетенција у пракси, а унапређује се на основу рефлексивне праксе кроз лично искуство наставника и професионални развој. Имајући у виду савремено схватање професије и професионалног развоја наставника, у којима препознајемо рефлексивне практичаре, неопходно је да наставника посматрамо као професионалца који не само да је активан у изградњи ученичких знања, већ је активан, самовођен и ефикасан у изградњи сопствених компетенција и саморазвоју. Очигледно је да концепт професионалног развоја подразумева

пуно промена у постојећем концепту наставничког позива које се односе на различита поља професионалног развоја наставника (сопствени рад, настава и учење, постигнућа ученика и подршка коју наставници пружају ученицима) и усаглашавање тих промена са потребама одрживог друштва. Многи од циљева одрживог развоја, попут култивисања природних ресурса, могу се имплементирати само ако људи који их имплементирају поседују довољно знања и способности (Bertschy, Künzli, Lehmann, 2013). Из различитих схватања професионалног развоја у концепцији одрживог развоја произилази да је имплементација концепта одрживог развоја у васпитно-образовни систем дуг и сложен процес, у коме наставник има важну улогу. Како би се задовољиле потребе наставника и како би им се помогло да одговоре на изазове савременог образовања, потребно је и даље улагање у професионални развој наставника и изградња делотворног система подршке наставницима од образовне политике, иницијалног образовања наставника до стручног усавршавања и целоживотног професионалног развоја.

ЗАКЉУЧАК

Овом теоријским приказом смо желели да још једном укажемо на важност теме иницијалног образовања наставника географије и њиховог професионалног развоја, посебно у контексту предстојеће нове акредитације студијских програма на Географском факултету. Упознавање и разумевање нових потреба одрживог друштва, образовања и појединца представља основу за даље промишљање и конципирање нових исхода образовања будућих наставника. Такође, потребно је професионални развој наставника сагледавати из различитих углова и интердисциплинарно (креатори образовних политика, предметни стручњаци, педагози, психолози, практичари, студенти, представници локалног окружења, владиних и невладиних организација), јер је то један од основних начина доношења до квалитетних решења која су у складу са принципима и потребама савременог одрживог друштва.

Потреба сталног преиспитивања, мењања курикулума наставничких факултета и усклађивања са потребама савременог друштва представља један од индикатора квалитета образовања са акцентом на конструкт компетентности. Теоријски оквир који је дат у овом раду представља основу за различита компаративна проучавања и истраживања појединих сегмената професионалног развоја као и испитивање ставова студената о иницијалном образовању; ставова наставника, практичара о иницијалном образовању и стручном усавршавању, о вези између иницијалног образовања и професионалног развоја наставника географије. Тек анализом резултата проучавања и истраживања и поштујући принципе одрживог образовања (интердисциплинарности и целовитости, орјентисаност на вредности, подстицање критичког мишљења, орјентисаност на решавање проблема, методичка разноврсност, отвореност за учествовање и локална релевантност), крчимо пут квалитетном образовању орјентисаном на компетенције.

Велики број теоријских расправа и истраживања спроведених на ову тему доприносе обогаћивању теорије и праксе наставничке професије и стварању стручне подлоге за праћење и развој квалитета наставничког образовања и професионалног развоја. У складу са брзим и сталним променама савременог друштва наглашавамо потребу за сталним, континуираним трансформацијама постојећих знања, ставова, способности и вредности наставника. Праћење и усавршавање професионалне праксе и кроз акциона истраживања и учествовање у програмима размене и умрежавања само су још неке од компоненти професионалног развоја које проистичу из потреба савремене васпитно-образовне праксе и нових компетенција које намеће одрживо образовање. У том процесу полазимо од професионалне аутономије наставника и права да следе своје потребе и одлучују о приоритетима своје праксе, као и одређивања јасних стандарда и планирања праћења и вредновања иницијалног образовања и професионалног развоја. У том циљу, се закључује да је неопходно даље улагање у професионални развој наставника географије и изградња делотворног система подршке наставницима од образовне политике, иницијалног образовања наставника, стручног усавршавања до континуираног професионалног развоја.

Напомена: Рад је настао у оквиру научно истраживачке делатности, бр. уговора 451-03-68/2020-14/200091

ЛИТЕРАТУРА

- Anđelković, S., Dedjanski, V., Pejić, B. (2018). Pedagogical benefits of fieldwork of the students at the Faculty of Geography in the light of the Bologna Process. *Journal of Geography in Higher Education*. Vol. 42(1), 110-125.
- Anđelković, S., Vračar, M. (2019). Компетенције наставника у имплементацији васпитања и образовања за одрживи развој кроз наставу ван учионице, U: Đurić, I., Ranđelović, D. (ur.). *Science Beyond Boundaries III – Thematic collection of papers of International Significance, Education and Personality Development, book IV*, pp. 39-63. Kosovska Mitrovica: Filozofski fakultet, Univerziteta u Prištini sa privremenim sedištem u Kosovskoj Mitrovici.
- Анђелковић, С. (2009). Према целоживотном учењу и друштву знања – савремене компетенције наставника географије, *Зборник радова Географског факултета*, свеска LVII, 285-298.
- Anđelković, S., Stanisavljević Petrović, Z. (2012). Changes in University Teaching – the Road from Knowledge to Competencies, *Pedagogy, Educational journal*, Vol. 84(8), 1248-1259.
- Anđelković, S. (2010). Inicijalno obrazovanje i profesionalni razvoj nastavnika u okviru koncepta celoživotnog obrazovanja, *Godišnjak za Pedagogiju*, br.1, 49-63.
- Baucal, A. (2012). *Ključne kompetencije mladih u Srbiji u PISA 2009 ogledalu* [Key competencies of Serbian youth in the mirror of PISA 2009 study]. Institut za psihologiju, Filozofski fakultet u Beogradu.
- Beara, M., Okanović, P. (2010). Spremnost na profesionalni razvoj nastavnika - kako je izmeriti? *Andragoške studije*, 1, 47-60.
- Bjekić, D. (1999). *Profesionalni razvoj nastavnika*, Užice: Učiteljski fakultet.
- Bertschy, F., Künzli, C., Lehmann, M. (2013). Teachers' Competencies for the Implementation of Educational Offers in the Field of Education for Sustainable Development. *Sustainability*, 5(12), 5067-5080.
- Веиновић, З. (2018). Улога деце у очувању животне средине и/у одрживом друштву прилози васпитању и образовању за ОР, Универзитет у Београду, Учитељски факултет.
- Врањешевевић, Ј., Вујисић Живковић, Н. (2013). *Професионални идентитет наставника и образовање између компетенција и идеала*. Бепгтад: Универзитет у Београду Филозофски факултет, Одељење за педагогију и андрагогију.
- Vujačić, M., Pavlović, J., Stanković, D., Džinović, V., Đerić, I. (2011). *Predstave o obrazovnim promenama u Srbiji – refleksije o prošlosti, vizije budućnosti*. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Грандић, Р., Стипић, М. (2011). Професионални развој наставника - пут до квалитетног образовања. *Педагошка стварност*, 57, (3-4), 198-209.
- Day, C. (1999). Professional Development and Reflective Practice: Purposes, Processes and Partnerships. *Pedagogy Culture and Society* 7(2), 221-233.
- Ђурић, И. (2017). Управљање образовањем и његово финансирање, *Зборник радова Филозофског факултета Универзитета у Приштини*, 47(2), 301-316.
- Ђурић, И., (2013). Перцепција квалитета и задовољство иницијалним образовањем наставника средњих стручних школа, *Настава и васпитање*, LXII(2), 304-318.
- Ђерић, И., Максић, С. (2018). *Истраживања у школи*. Београд: Институт за педагошка истраживања.
- Ivić, I., Pešikan, A., Antić, S. (2001). *Aktivno učenje*, Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.
- Ivić, I., Pešikan, A., Antić, S. (2003). *Aktivno učenje 2* (drugo izdanje). Beograd: Institut za psihologiju i UNICEF.
- Craft, A. (2000). *Creativity across the primary curriculum Framing and developing practice*. London: Routledge.
- Kovač-Cerović, T., Cenerić, I., Jokić, T. (2004). *Kvalitetno obrazovanje za sve: izazovi reforme obrazovanja u Srbiji*. Beograd: Ministarstvo prosvete i sporta Republike Srbije.
- Kostović-Vranješ, V. (2016). Inicijalno obrazovanje i profesionalno usavršavanje učitelja usmjereno prema osposobljavanju za promicanje obrazovanja za održivi razvoj. *Zbornik radova Filozofskog fakulteta u Splitu*, 6-7, 166-18.
- Крстић, А., Османовић, Ј. (2015). Мотивисаност наставника за професионални развој и саморазвој. *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, (6), 187-200.
- Little, J. W., & McLaughlin, M. W. (1993). *Teachers work: Individuals, colleagues, and contexts*. New York: Teachers College Press.
- Marušić, M. (2010). Tok promena u sistemu stručnog obrazovanja i usavršavanja učitelja. U: N. Polovina i J. Pavlović (Ur.), *Teorija i praksa profesionalnog razvoja nastavnika*, 41-62. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Орловић-Ловрен, В. (2016). Универзитетски наставници у транзицији ка ОР: један концепт и бројна питања. *Иновације у настави*, XXIX(4), 123-139.
- Popović, 2010 Popović, D. (2010). Profesionalni razvoj i promijenjene uloge nastavnika. *Crna Gora u XXI stoljeću – u meri kompetitivnosti, obrazovanje*. Podgorica: CANU, 73/10, 239-256.
- Pešikan, A. (2010). Savremeni pogled na prirodu školskog učenja i nastave: sociokonstruktivističko gledište i njegove praktične implikacije. *Psihološka istraživanja*, 13(2), 157-185.
- Правилник о сталном стручном усавршавању и напредовању наставника у звања наставника, васпитача и стручних сарадника*, „Сл. гласник РС”, бр. 81/2017 и 48/2018.

Rieckmann, M. (2011). Future-oriented higher education: Which key competencies should be fostered through university teaching and learning? *Futures*, 44(2), 127-135.

Radulović, L. (2017). Vaspitanje u kontekstu - dve slike. U: Stančić, M., Tadić, A., Nikolić-Maksić, T. (ur.). *VasPITANJE danas: zbornik radova*. Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta, Institut za pedagogiju i andragogiju, 44-49.

Spasenović, V. (2013). *Školski sistemi iz komparativne perspektive*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Стратегија развоја образовања у Србији до 2020. године (2012). *Просветни гласник, Службени гласник Републике Србије*, бр. 107/2012.

Stanković, D. & Pavlović, J. (2010). Modeli profesionalnog razvoja nastavnika. U: N. Polovina, J. Pavlović (ur.), *Teorija i praksa profesionalnog razvoja nastavnika* (str. 17-40). Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.

Husanović-Pejnović, D.(2011). *Održivi razvoj i izvanučionička nastava u zavičaju*, Zagreb: Školska knjiga.

INITIAL EDUCATION OF GEOGRAPHY TEACHERS AND PROFESSIONAL DEVELOPMENT – THE WAY TO SUSTAINABLE EDUCATION

Slađana Anđelković⁴, Maja Vračar⁵, Ilija Lazić⁶

Abstract: The paper discusses the issue of professional development of geography teachers which involves changes in the existing concept of teacher's competences, starting from quality initial education of the teacher, continuous (formal and informal) education as well as self-evaluation and self-reflection about the teaching experience and the teacher's professional development, which create a unified system. Starting from the concept of education for sustainable development, as well as the changes caused by the implementation of this concept on the field of education, together with the results of research and practice, this paper revolves around the intention of pointing out differences between the condition of the initial education of a geography teacher and the teacher's professional development as well as the real needs of practice.

The question of professional development of geography teachers, which represents the research problem of this paper, is analyzed through continuity in developing competences which are understood as the indicators of change in the existing practice, but also as a framework for development and establishment of a future model of education and professional improvement of teachers in the field of education for sustainable development. For this purpose, it has been concluded that it is necessary to invest further in the professional development of geography teachers as well as to create an efficient system of support for teachers, from the educational policy, the initial education of teachers to professional development.

Key words: professional development, teacher, initial education of teachers, competences, education for sustainable development.

⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, sladjana.andjelkovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8943-6569

⁵ Dental School Belgrade, Serbia, vracarmaja@yahoo.com

⁶ High school "Stefan Nemanja", Belgrade, Serbia, ilijaalazic@gmail.com, ORCID: 0009-0001-6384-6703

НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ РЕГИОНАЛНЕ ГЕОГРАФИЈЕ НА ГЕОГРАФСКОМ ФАКУЛТЕТУ У БЕОГРАДУ

Мила Павловић¹

Апстракт: Регионална географија сврстава се међу најстарије географске дисциплине. Као наставни предмет појавила се у наставним плановима после Првог светског рата. Регионална географија на Географском факултету прошла је кроз више фаза, успона и падова. Током 20. века њен развој пратио је савремене токове регионалне географије у свету, примењен на простор тадашње Југославије и Србије. У две и по деценије 21. века дошло је до нових тенденција у развоју регионалне географије. Међутим, поставља се питање да ли је таква регионална географија на Географском факултету утемељена на принципима савремених научних праваца. Да ли радови који само формално у наслову имају термин регионални, могу да се сврстају у регионалну географију? Одређени број докторских дисертација има недовољно јасне садржаје, који више припадају другим областима нпр. туризам, животна средина и сл. него регионалној географији. У последње две и по деценије, поједини ментори и чланови комисија докторских дисертација из регионалне географије, често немају претходна искуства у проучавању простора који обрађују докторске дисертације, док се избегавају чланови са адекватним искуством. Зато се поставља питање њихове регионално-географске компетентности. У међународним часописима појављују се радови регионалних географа који апсолутно немају научних додир са регионално-географском тематиком. Један од проблема савремене регионалне географије, на Географском факултету у Београду, је све мањи обим теренског рада, јер се проблеми, процеси и тенденције одређеног простора, све више само кабинетски сагледавају. Са правом се зато поставља питање, да ли нове тенденције у развоју регионалне географије на Географском факултету, прате савремене правце, или да, класични, традиционални регионални географи треба да остану далеко од нових тенденција?

Кључне речи: Регионалан географија, нови трендови, Географски факултет

УВОД

Општа регионална географија као научна дисциплина и наставни предмет се први пут јавља у наставним плановима 1909/10. године. Као национални предмет се појављује 1921. године, после формирања Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца. Све до формирања Катедре за регионалну географију школске 1977/78. године, наставни предмети из уже научне области Регионална географија, су се развијали у оквиру студијске групе Географије, на Филозофском факултету (1920-1924), затим у оквиру Географског завода Природноматематичког Одсека Филозофског факултета у оквиру Катедре за Географију и Геофизику на Математичко-природњачком одсеку Филозофског факултету (1941-1948), Одсека за Географију ПМФ-а (1948-1956). Њен развој затим је био у оквиру Катедре за Географију ПМФ-а (1956-1971), Института за географију и института за просторно планирање (1971-1976). Затим у оквиру Одсека за географске науке и Одсека за туризмолшке науке (1976-1994), када је формиран Географски факултет. Од тада Регионална географија као научна и наставна дисциплина су у оквиру Катедре за регионалну географију (Павловић, 2000).

На увођење регионалне географије у наставне планове, како на Универзитету, тако и у основном и средњем образовању, утицало је више фактора. Прво, географија се као наука, развијала и ширила, а тиме се наметала и потреба за бољим познавањем географије света и географије тадашње Југославије, а све до прве деценије 21. века, Географије Србије. Све до 1956. године, регионална географија на Универзитету у Београду се успешно развијала. Међутим, пензионисањем Боривоја Ж. Милојевића дошло је до озбиљних проблема и стагнације у развоју ове научне области, иако су он и његови сарадници постигли завидне резултате. Од тада почиње један изузетно проблематичан и тежак период у развоју регионалне географије,

¹ Професорка у пензији, Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, mila.pavlovic2@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4641-8149

који је обележен преиспитивањем оправданости њеног постојања, који је у највећој мери био условљен великом кадровском кризом. Полемике и дискусије из тог периода, које су се односиле на предмет проучавања регионалне географије имале су објективне разлоге. Та објективност је произилазила из кадровске ситуације, манифестоване кроз недостатак регионалних географа.

Наследник Боривоја Ж. Милојевића у то доба, Милорад Васовић, прошао је кроз један изузетно тежак период, јер је он поднео највећи терет ове полемике. О томе је Радован Ршумовић написао: „Њему је пало у дело да се бави регионалном географијом, којој је Јован Цвијић означио велике научне могућности, одредивши јој крупне задатке, али чији су предмет и задаци истраживања били недовољно дефинисани и често неприхваћени од многих научних радника (Ршумовић, 1986). У вези са тим Милорад Васовић је истакао: „Мало је која географска дисциплина имала тако драматичан развој као регионална географија“ (Васовић, 1985). Полемика око регионалне географије негативно је утицала на научне и наставне резултате и кадровску обнову. Након овог периода дошло је до побољшања статуса регионалне географије, како на Географском факултету у Београду, тако и на осталим географским институцијама у Србији.

Нова криза, у развоју регионалне географије на Географском факултету, јавила се у последњој деценији 20. века. У периоду 1990-1996. године, сви професори који су учествовали у њеном консолидовању и развоју (Милорад Васовић, Јован Ђ. Марковић, Драган Родић и Косовска Ристић) су пензионисани. На Катедри за регионалну географију су 1996. године остала само два професора: Радослава Ракић и Мила Павловић, два асистента и један сарадник у настави. Криза је у кадровском смислу превазиђена почетком 21. века, да би средином треће деценије 21. века Катедра имала шест наставника и једног асистента и два сарадника у настави.

Значајни научни резултати су остварени кроз научне пројекте: Регионалногеографска проучавања долине реке Таре (2000-2004), чију је реализацију финансирало Министарство за науку Републике Црне Горе, Антропогеографска проучавања у регији Рашка (2000-2005); Природни, демографски и привредни потенцијали ревитализације села у Србији (2005-2010) које је финансирало Министарство науке Републике Србије, као и Развојни програми ревитализације села Србије (2011-2020) које финансирало Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије) у прве две и по деценије 21. века, а чији је реализатор била Катедра за регионалну географију. Међутим, кроз израду докторских дисертација, мастер, завршне радове и објављене радове у домаћим и међународним часописима, у регионалној географији, појавиле су се нове тенденције, о којима ће бити речи у даљем тексту.

НОВЕ ТЕНДЕНЦИЈЕ У РАЗВОЈУ РЕГИОНАЛНЕ ГЕОГРАФИЈЕ

ТЕРЕНСКИ РАД

О значају теренског рада за развој научне регионалне географије (самим тим и теренске наставе), која је запостављена на Катедри за регионалну географију, најбоље сведоче теренски радови Боривоја Ж. Милојевића. Он је прве генерације после Другог светског рата, у оквиру теренске наставе организовао у бројна научно-стручна путовања и екскурзије (јадранско приморје и острва, Динариди, Шарске планине, долина Таре, Карпати, Пиринеји, Алпи, Кавказ, Средоземно и Црвено море) (Павловић и Шабић, 2013). Зато одсуство теренског рада на катедри не може се правдати одсуством материјалних средстава за њихову реализацију. Теренске наставе било је на трећој и четвртој години Географије, затим на Туризмолозији, Просторном планирању и Животној средини које су реализоване у последњој деценији 20. и прве две деценије 21. века. Године 2020. због познате епидемије, али и одласком у пензију професора који је реализовао теренске наставе, овај вид наставе је био замро да би 2023. године био обновљен. Теренски рад са циљем истраживања простора и писања научних монографија у последње две и по деценије био је сведен само на једног професора са катедре. Као резултати тог теренског рада проистекле су две научне монографије.

Теренски рад у оквиру регионалне географије је веома битан, јер предмет њеног истраживања простор тј. регије, без обзира на тврдњу многих да се научно-истраживачким радом не могу бавити млади географи, је пресудан. Сваки теренски рад уз добру кабинетску обраду даће боље резултате од постојећих. Кабинетски рад, који је прихваћен од већине регионалних географа, не само на Географском факултету већ и у осталим географским институцијама у Србији, нема оправдање. Да би се обавила квалитетна теренска истраживања, регионални географ, па и сваки географ, мора бити добро обучен и упознат са претходним резултатима

истраживања на том простору. Пре свега мора да поседује географску логику, да би могао да прати проблеме, процесе и појаве и изведе добре закључке. Најбитнији фактор у оваквој врсти рада је добро географско образовање које ће му омогућити све напред наведено.

Са правом се зато може рећи, да регионални географи на Катедри за регионалну географију, све мање иду на терен или уопште не иду. Увидом у објављене радове, јасно је да скоро ниједан није написан на основу теренских истраживања, већ се свело на коришћење литературе и статистичких података. Зато се питамо да ли се у наредном периоду морамо вратити теренским истраживањима.

Сматрамо да је то једини пут да се регионална географија, али и остали географи, стручно и неупоредиво боље усавршавају. При чему је крајњи циљ побољшање квалитета научног и наставног рада. Од оваквог правца у развоју регионалне географије, највише користи би имали непосредни реализатори наставног и научног рада (наставници и сарадници), али и студенти. Од тога колико је стручно оспособљен кадар који школује Географски факултет зависиће и статус географије у друштву. У процесу географског образовања студената, регионална географија мора да има веома важну улогу.

Да би дошло до реализације предложених нових праваца развоја регионалне географије, неопходно је вратити се тимском и појединачном раду на терену. Из тог рада проистекли би самостални регионалногеографски радови али и научне монографије и студије. Још далеке 1927. године, Јован Ердељановић је написао: „То ће бити најлепши и најтрајнији споменик који ћемо за собом оставити, и који ће тек далеке генерације умети достојно да цене“ (Ердељановић, 1927). На овим написаним речима скоро пре једног века, сви географи, а не само регионални географи, треба да се замисле и размисле.

ОБЈАВЉЕНИ НАУЧНИ РАДОВИ

Наставници на Катедри за регионалну географију појављују се у знатном броју радова на СЦИ И ССЦИ листи, што је за сваку похвалу. Укупан број радова који се појављује на званичној листи (WOS где су приказани и радови у категорији просидинг) је 66. Међутим, пажљивим увидом у наслове радова и број аутора на раду уочљива је тенденција која је ретко била у пракси научног рада наставника на Универзитету у Београду. Наставници са Катедре за регионалну географију појављују на осам радова као првопотписани аутори. Забрињавајућа чињеница је што неки су од 12 аутора на последњем месту, а рад има 11 страна и 80 навода литературе. Затим од 15 потписаних аутора, су на 13 места на раду, од осам страна текста и 89 навода литературе итд.

Међутим, већи проблем представљају теме на којима се налазе као аутори (соларне активности, туризам, ласерски системи, даљинска детекција, биолошка анализа воде итд.). Поред тога, интересантни су и часописи у којима су објављени радови (математички часописи, биолошки итд.). Све би ово било у реду јер говори о комплексности регионалног географа, да аутори имају радове у географским часописима и везаним за регионалну географију, а не само за туризам. Зато се намеће питање зашто се толико данашњи регионални географи удаљавају од научне области за коју су били везани кроз магистарске или докторске студије и израду докторских дисертација. Праћењем савременим токова у европској и светској географији имају широк простор за регионалногеографске теме, прилагођеним савременим потребама науке и друштва.

ДОКТОРСКЕ ДИСЕРТАЦИЈЕ

У току постојања и рада Катедре за регионалну географију одбрањен је и познат број докторских теза. Оно што је уочљиво, увидом у званичну документацију, то је да на Катедри за регионалну географију није било хиперпродукције докторских теза. Вероватно један од разлога је био мањак кадрова који су имали услове за менторство, али и сложеност проблематике регионалногеографских тема, које су захтевале и теренска истраживања.

Међутим, што је уочљиво у прве две и по деценије 21. века то је да наслови докторских дисертација одступају од предмета проучавања регионалне географије. То је посебно изражено у тезама одбрањеним у докторским дисертацијама после 2017. године. Већина теза је везана за туризам, при чему су ментори или чланови комисија регионални географи. Интересантно је да

многи чланови комисија или ментори немају рад са простора који проучава докторска тезе или никада нису ни били на том простору или се никада нису бавили географијом Србије. Зато се са правом питамо зашто регионални географи напуштају регионалногеографске теме и зашто их не прилагођавају савременим тенденцијама развоја регионалне географије?

МАСТЕР РАДОВИ

Акредитацијом Географског факултета из 2005. године, уведене су мастер студије. У Закону тачно је дефинисано шта представљају мастер студије и израда мастер радова. Увидом у документацију, мастер радови на Катедри за регионалну географију су веома разнолики. И у овој области регионални географи „беже“ од регионалне географије, јер постоји велики број радова из туризма. Наслови су врло непрецизно формулисани, јер неопростиво је да регионални географ не зна шта је област а шта регија и једну микрорегију означи са област. Да ли је могуће направити овакву материјалну грешку. Поред тога, наслови су врло непрецизно формулисани: Од регионалногеографских приказа удаљених и ваневропских регија или европских држава или регионалног развоја појединих регија у Србији или суседних држава. Интересантно је да се у наслову мастер радова појављује системскогеографски приказ. Зар је могуће да географско проучавање регије или одређеног простора није системско? Шта су ментор и кандидат под овим подразумевали?

ЗАВРШНИ РАДОВИ НА ОСНОВНИМ АКАДЕМСКИМ СТУДИЈАМА

Увидом у званичну документацију, уочљива је појава, да приликом избора тема за израду завршних радова, професори на Катедри за регионалну географију, се и у овој области удаљавају од тематике из које су и магистрирали и докторирали. Несхватљиво је да регионални географи у овој мери се дистанцирају од регионалне географије и да је више од 50% тема из области туризма. Код неких чланова Катедре од пет завршних радова где су били ментори четири су везани за туризам и од 16 одбрањених завршних радова 8 је из области туризма. Да ли је ово прави пут регионалне географије или неки регионални географи који су провели 40 и више година у регионалној географији не схватају нове правце у њеном развоју?

ЗАВРШНИ РАДОВИ СТУДЕНАТА КОЈИ СУ СТУДИРАЛИ ПО СТАРОМ ПРОГРАМУ

И у овој категорији радова, наставника на Катедри, видне су нелогичности. Пре свега, у менторству од 2014. године до 2022. године одбрањено је укупно 19 радова ове врсте. У десет радова је ментор један професор, са Катедре за регионалну географију, при чему је више од 50% тема из области туризма. Овде је очито, да се ради о недостатку истраживачког рада, већ да се ради о простом преписивању текста. Јер ако су теме неке европске, афричке, америчке земље, Антарктик као континент или рељеф Москве (приказан са сликама, табелама и литературом на 15 страна), шта је допринос студента осим вештина у компоновању текста. Ако су завршни радови сведени на овај ниво, да ли постоји оправданост за њихово постојање у оваквом облику? Уз то ако су углавном из области туризма, поставља се питање оправданости постојања Катедре за туризам или Катедре за регионалну географију? Зашто се дуплирају организационе јединице на факултету? Поготово када се има у виду да су дипломирани студенти ових радова по образовању географи, јер су сви уписали факултет пре 2005. године.

КАДРОВСКА ПОЛИТИКА

Од формирања Катедре за регионалну географију, њени чланови су били по свом научном раду регионални географи, а по основном образовању дипломирани географи. Ово није било „затварање“ регионалне географије, већ потреба за кадром који је комплетно ишколован географ и који је своје усавршавање надоградио кроз магистарске студије и касније кроз докторске студије и израду магистарских и докторских дисертација. Несхватљиво је да без предмета из Физичке географије, као и предмета из Друштвене географије може се бити асистент или професор из области Регионалне географије. Овакав став је сувишно објашњавати јер је јасан сваком географу. Управо тај случај, се по први пут, појавио на Географском факултетом 2021. године. Тада је студент са високим просеком (преко 9), а који је по основном образовању туризмолог, и

који није имао у току свог школовања, предмете на основним академским студијама из Физичке географије (слушао је општу физичку географију) и предмете из Регионалне регионалне Србије и света изабран за асистента. Овај избор је поготово чудан јер на конкурс су била два одлична географа (са просецима 9,45 и 9,65) који су завршили мастер и докторске студије из области Регионалне географије.

Некада су сви избори у звања на Географском факултету била регулисана у правилнику о систематизацији радних места, где се овакви пропусти нису могли чинити. У садашњем правилнику „О условима, начину и поступку избора у звање и заснивања Радног односа сарадника Географског факултета 1141/22, 158/24“ не постоји никаква законска одредба о томе. Да ли ће овакви избори постати пракса на Катедри и још једно удаљавање од регионалне географије. Неприхватљиво је образложење да је то у циљу отварања катедре и повезивање са другим научним дисциплинама, поготово када на Факултету постоји Катедра за туризам.

Да ли ће непостојање законом регулисаног основног академског образовања кандидата за избор у звање асистента, довести до још већег удаљавања од регионалне географије и нове кадровске кризе или њеног бржег развоја?

ЗАКЉУЧАК

Оваквом анализом, за коју је потребније и много више простора, аутор је имао намеру да укаже само на неке појаве у регионалној географији, за које мисли да умањују њену вредност и значај у систему географије као науке. Зато се са правом питамо да ли је прошлост регионалног географа теренско истраживање. Да ли је регионална географија сведена на описивање и преписивање или „бежање“ од њеног предмета проучавања. Регионални географи требало би да знају кроз шта је прошла регионална географија и колико је проблема било око прецизног формулисања њеног предмета проучавања. Јер само са прецизним дефинисањем предмета проучавања и методологије рада добила је статус научне дисциплине. Да ли нове тенденције у развоју регионалне географије је све више удаљавају од њеног предмета проучавања и докле ће је то довести?

Забрињавајућа појава је кабинетско бављење науком регионалних географа, што је очигледно кроз публикацију радова, пре свега у међународним часописима, кроз наслове завршних, мастер и докторских дисертација. Зато се намеће питања: оваква појава да ли је последица несигурности регионалног географа за комплексна проучавања која су везана за регионалну географију и прелазак у много лакше теме које је могуће обрадити и кабинетски.

Зато се питамо, где је будућност регионалне географије? Да ли ће се „удаљавањем“ од стереотипа и неприхватањем нових тенденција развоја регионалне географије, што је и нормално у 21. веку, и „нестручним“ радом, поништити предмет проучавања регионалне географије, њен значај као научне дисциплине и наставног предмета. Ако се овакви правци наставе све ће то довести до „склањања“ регионалне географије на маргине географске науке, а самим тим и умањења њеног научног и друштвеног значаја.

ЛИТЕРАТУРА:

Васовић, М. (1985). Регионална географија са посебним освртом на њен развитак у Србији, развитак и примена географске науке у Србији за последњих девет деценија. ПМФ Универзитета у Београду одсек за географију и просторно планирање, Београд.

Ердељановић, Ј. (1927) Јован Цвијић и наша наука о народу. Цвијићева књига, Српска књижевна задруга 201, Београд

Павловић, М. (2000). Регионална географија на Географском факултету стање и перспективе. Гласник СГД свеска LXXX бр.1, Београд.

Павловић и Шабић. (2013). Регионална географија на Географском факултету у Београду. Зборник радова : поводом 120 година Географског факултета Научни скуп са међународним учешћем Географско образовање, наука и пракса - развој, стање и перспективе. Београд: Географски факултет Универзитета у Београду.

Ршумовић, Р. (1986). Поводом шездесетогодишњице живота и рада др Милорада Васовића. Гласник СГД, свеска LXVI, број 2, Београд. WOS

Kobson WOS

NEW TRENDS IN THE DEVELOPMENT OF REGIONAL GEOGRAPHY AT THE FACULTY OF GEOGRAPHY IN BELGRADE

Mila Pavlović²

Abstract: Regional geography is one of the oldest geographical disciplines. It was included in the school curriculum after the First World War. Regional geography at the Faculty of Geography has gone through many phases, ups and downs. In the 20th century, its development followed by the contemporary trends of regional geography in the world, applied to the territory of the former Yugoslavia and Serbia. In the two and a half decades of the 21st century, there have been new trends in the development of regional geography. However, the question arises as to whether such regional geography at the Faculty of Geography is based on the principles of modern scientific directions. Can articles that only formally have the term regional in their title be categorised as regional geography? A certain number of dissertations have insufficiently clear content that belongs to other fields, e.g. tourism, environment, etc., rather than to regional geography. In the last two and a half decades, some supervisors and committee members of dissertations in regional geography often have no experience in studying the fields the dissertation deals with, while members with sufficient experience are avoided. This raises the question of their competence in regional geography. International journals publish articles by regional geographers who have absolutely no scientific connection to regional geography topics. One of the problems of contemporary regional geography at the Faculty of Geography in Belgrade is the diminishing scope of field work, as the problems, processes and trends of a given area are increasingly viewed only from a cabinet perspective. The question rightly arises whether the new tendencies in the development of regional geography at the Faculty of Geography follow modern trends or whether the classical, traditional regional geographers should keep their distance from the new tendencies?

Keywords: Regional geography, new trends, Faculty of Geography

² Retired professor, University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, mila.pavlovic2@gmail.com, ORCID: 0000-0003-4641-8149

КОМПАРАТИВНА АНАЛИЗА НАСТАВНИХ МОДУЛА ГЕОГРАФИЈЕ НА НЕМАЧКОМ И СРПСКОМ УНИВЕРЗИТЕТУ: МЕЂУКУЛТУРНА ПЕРСПЕКТИВА

Михајло Јанковић¹

Апстракт: Географско образовање игра кључну улогу у обликовању студентског разумевања света и његове сложености. Фокус овог рада је на спровођењу компаративне анализе наставних модула из географије на Хумболт Универзитету у Берлину и Географском факултету у Београду, са циљем да открије и да увид у различите педагошке приступе, структуре наставног плана и програма и културне утицаје који обликују образовање из области географије у ова два контекста. Користећи приступ мешовитих метода, подаци се прикупљају из личног искуства, препоручене научне испитне литературе и комуникацијом са професорима и осталим студентима на поменутиим универзитетима. Фокус анализе обухвата: дизајн и начин спровођења наставног плана и програма, наставне методе, праксе оцењивања и спровођење испита, извођење теренског рада и коришћење додатних помоћних средстава у свакодневној настави. На немачким универзитетима, географски универзитетски модули показују снажну интердисциплинарну оријентацију, често интегришући елементе из науке о животној средини, социологије, економије и статистике. Нагласак је на практичним применама знања у савременом времену, као и вредновању критичког мишљења код студената. Вид интерактивне методе је и заговарање дебате на одређене актуелне светске теме. Поред тога, постоји изражен фокус на одрживост и управљање животном средином, што одражава посвећеност републике Немачке еколошком управљању. Насупрот томе, српски универзитети показују традиционалнији приступ географском образовању, са доминантним фокусом на теоријске оквире и концептуално разумевање. Предавања и вежбе представљају примарни начин наставе, са ограниченим могућностима за практична искуства учења. Поред тога, наставни план и програм има тенденцију да одражава историјски и геополитички контекст, са израженим фокусом на процесе и промене уско везане за републику Србију. Културолошки фактори такође значајно утичу на процес наставе и учења у оба контекста. Немачко образовање наглашава интелектуалну аутономију ученика и самостално учење, док српско образовање ставља већи нагласак на инструкторије које спроводи професор и дословну интерпретацију садржаја. Овај рад би допринео бољем сагледавању два потпуно различита вида високо-школског образовања. Нудећи увид у различите приступе у настави географије и различитим националним контекстима, прилика је за развој наставног плана и програма на нашем факултету. Разумевањем ових разлика, просветни радници могу да обогате своју педагошку праксу и промовишу савремене трендове и глобалне перспективе у географском образовању. Имплементацијом ових иновативних трендова, изашли би из оквира традиционалног приступа науци и закорачили би ка савременом приступу.

Кључне речи: образовање, интерактивна настава, међукултуралност, интердисциплинарност, интелектуална аутономија

УВОД

Географско образовање је кључно у обликовању индивидуалног разумевања комплексности простора око нас. Испитивањем различитих педагошких приступа, структура наставних модула (курикулума) и културних утицаја који су својствени модулима наставе географије, у оквиру овог рада биће упоредно анализирани начини стицања сазнања.

Приступ географији на Хумболт Универзитету у Берлину.

Хумболт Универзитет у Берлину представља високошколску установу која је светски позната по својој академској изузетности и пионерском истраживању у различитим дисциплинама. У оквиру овог факултета у једном периоду живота студирали су научници попут Алберта Ајнштајна, Макса Планка, Алфреда Вегенера, Ото Хана, Роберта Коха, Ервина Шредингера, Паул Енриха, Вернера Хајсенберга и других.

¹ Humboldt-Universität zu Berlin, Unter den Linden 6, Berlin, mixajankovic125@gmail.com, ORCID: 0009-0004-5120-6428

Након детаљног истраживања мастер програма на европским универзитетима, дошао сам до закључка да мастер програм на Хумболт универзитету, његова дуга традиција, углед и квалитет наставе у потпуности одговарају мом интересовању и циљевима. Оно што дефинише квалитет јесте структура наставног модула и организација студијског програма универзитета, посебно у области глобалних промена. Хумболт универзитет је „пионир“ у освајању знања, наметању модерних, нетрадиционалних и нестандартних приступа науци и учењу, што га позиционира у водеће а не псеудо елитне институције.

Главна карактеристика коју бих издвојио на основу досадашњег искуства студирања на Хумболт универзитету је мултидисциплинарни приступ. Настава у оквиру факултета се изводи по модерним и флексибилним наставним плановима. У оквиру програма такође стичу се не само теоријска већ и практична знања у одабраним областима. Предавања обилују применом различитих знања и вештина из наука попут статистике, заштите животне средине, пољопривреде, политичке економије, геополитике, социологије и права.

Фокус предавања је на актуелним и важним дешавањима у свету. Имплементација савремених образовних научних метода првенствено се огледа у улози професора, не предавача већ модератора дискусије која се слободно развија и води међу студентима на одабрану тему.

Оно што се истиче у оквиру предавања је глобална брига о заштити животне средине која је у корелацији са актуелним законима и регулативама. Важно је истаћи да се подаци односе на цео свет, а не само на регион Немачке и Европске Уније. Теме које се обрађују се односе на будуће претпоставке и прогнозе, уз спомињање пређашњих резултата без детаљних елаборирања или анализа, већ више као чињеница које доприносе сагледавању теме. Професори приступају критички законима и научним радовима, истичу своје мишљење и отварају дебату у вези резултата изнетих од стране међународних организација или асоцијација.

Од студената се на крају предавања очекује изношење критичког мишљења и личних ставова у вези тема. Фокус предавања је на валоризовању савремених трендова заштите животне средине, истицање позитивних и негативних страна закона и регулатива са освртом на њихове недостатке. Професори очекују од студената да дају личне предлоге како би се ови недостаци евентуално могли решити или унапредити.

Мобилност студирања која се истиче огледа се у обавезном похађању предмета на другим берлинским универзитетима који су у научној корелацији са географијом (историја, биологија, филолошке науке/учење немачког језика,...). Изабрани предмет на крају семестра вреднује се једнако као и предмет са матичног факултета.

На овај начин подстиче се научна интеграција и мултидисциплинарност. Овакав вид кооперације и интегративне наставе брише границе и истовремено синергише научне дисциплине. Стварају се смислене везе и синтетишу научне перспективе у кохезивну целину која надилази појединачне предмете. Главни фокус овог приступа је на решавању проблема, постављању питања и активног тражења одговора, што резултира дубљим разумевањем од изолованог проучавања дисциплина. Интегративно учење као модел пружа шири контекст и функционално знање применом увида из једне области у другу. Важно је истаћи и да овај вид стицања знања подразумева сагледавање различитих димензија једног проблема из различитих перспектива и ствара услове за примену принципа аналогije.

КОНЦЕПТ СТУДИЈСКОГ ПРОГРАМА

У првом семестру обавезна су три предмета док се у осталим семестрима сви предмети бирају. Присуство на предавањима није обавезно и нема вежби као на српским факултетима. На крају сваког предавања добија се домаћи који је везан за обраду знања стеченог те недеље на факултету. Домаћи се предаје преко moodle веб платформе/интернет портала и рок је до почетка предавања идуће недеље. Сваки домаћи рад се индивидуално оцењује и укупан збир улази у завршну оцену. Строго се поштује тзв. „Болоњски начин учења“², који се односи на ослобађање градива путем колоквијума. Овде се то односи на презентовање једног дела градива путем семинарских радова од стране студената.

² Болоњском декларацијом (19. јуна 1999.године, Болоња) је требало да се споје студенти свих европских земаља, како би се уклониле границе међу државама, и како би студенти неговали идеје заједништва, колективног духа и солидарности.

Овај процес је требало да доведе до тога да студенти постану освешћени грађани, који су свесни светске економске и политичке ситуације, и који су способни да промишљају о свету и другим друштвеним групама.

Завршна оцена се састоји из три дела; први део је испит који је углавном писменог типа (есеј) и теста. Временски рок за овакав тип испита до два сата и положен испит доноси 5 ECTS поена; други део су домаћи задаци и пројекти (семинарски радови) који успешно положени доносе 3 ECTS поена; трећи финални део односи се на активност у оквиру предавања, личну ангажованост које се вреднује са 2 ECTS поена. Финална оцена се на крају семестра обрађује и максимално доноси 10 ECTS поена.

Испити се пријављују у току семестра и рок за пријаву је месец дана пред почетак испитног рока. Испитни рок почиње одмах при крају рока предвиђеног за предавање и траје максимално две недеље. Други испитни рок се одвија пред почетак наставе семестра који следи. Зимски испитни рок се одвија средином фебруара док се летњи испитни рок одвија крајем јула. Други зимски испитни рок је почетком марта док је други летњи испитни рок почетком септембра месеца.

Настава се одвија искључиво на енглеском језику који између осталог представља услов за упис факултета. Наставу похађа велики број интернационалних студената. Студенти нису само из Европе већ и из осталих делова света попут: Индије, Чилеа, Мексика, Индонезије итд. Реализација наставе је уз помоћ савремених техничких средстава (пројектор, десктоп рачунари, апликација за коментарисање (Slido), портал за постављање литературе (Moodle) и у ретким случајевима Teamsa (платформе за онлајн наставу). Величина и структура групе је оформљена у складу са бројем примљених студената и састоји се од једнаког броја домаћих и интернационалних студената, уз изузетак студената на ERASMUS размени. Однос између професора и студената је на високом нивоу и заснива се на међусобним поштовању и уважавању. Стил комуникације у оквиру предавања на релацији професор – студент је асертиван. Јасно је истакнуто време за консултације, доступност професора је свакодневна преко личног е – mail или moodle платформе.

Мастер програм негује мултидимензионални и мултиперспективни карактер интеркултуралног образовања. Енглески језик омогућује лакшу кооперацију са осталим студентима и у будућим пословима у остваривању професионалне сарадње са осталим стручњацима и научницима из сличних дисциплина широм света.

Порука који професори перманентно шаљу страним студентима је да су они будући промотери знања у својим матичним државама.

СТУДЕНТСКИ ЖИВОТ

Сваки студент факултета има право на личну картицу која се односи на повластице при куповини карата за културне догађаје и манифестације (биоскопе, позоришта, опере, музеје), спортске активности и рекреације (базени, часови плеса, борилачких вештина), приступ библиотекама (универзитетској, градској и народној) и ресторанима и мензама. Повластице се односе и на услуге транспорта (у оквиру града Берлина) и на одређене попусте на међународним и регионалним линијама возова и аутобуса као и куповини одеће и технике. Такође студентска мобилност преко ERASMUS програма је на вишем нивоу него на српским универзитетима. Конкурси за размену су прослеђени свим студентима на личне е – mail адресе са условима пријаве. Студентске размене су подстакнуте професорима који често наглашавају значај мобилности у оквиру предавања.

САДРЖИНА ПРОГРАМА

Квантитативне методе

Фокус и методологија овог предмета огледала се у примени статистичких метода у географској науци. Главно средство које је заступљено у изучавању и класификовању географских типова података је програм R Studio и R. Статистички рад се заснива на примени различитих линеарних регресија уз имплементацију географских података (биогеографских, климатолошких, хидролошких). Анализа ових података базира се на уочавању корелација између два фактора уз обавезно представљање уз помоћ графикона, табела и мапа. Биогеографске анализе које су вршене у оквиру вежби јесу: одређивање корелације изградње путне структуре и густине вегетационог покривача у Европи, учесталост и дистрибуција шумских пожара у Европи у 21. веку, визуелна презентација распрострањања врсте *Abies Alba* на простору Алпа, антропогени утицај на Амазонске шуме у Бразилу, одређивање биљних врста на основу дужине листова и цветова. Подаци који се картирају су глобални и везани су за заштиту животне

средине. Поред статистичке анализе, у оквиру предавања било је речи и о картографији и картографским методама који се користе у оквиру презентовања података. Употреба ових података је свакодневна и неопходна у истраживањима који су сродне географској науци.

Могућност рада је не само у географској науци већ и у економији (статистика) и обради подата (дата менаџмент) као и програмирању и статистичким анализама (демографија). Завршни рад, који је уједно био и испит, односио се на мерења водонепропусног слоја и одређивање количине воде и суше који је захватила простор око Берлина током 2018. године. Други део испита се састојао од анализе утицаја суше на локалну пољопривреду и приносе, економски биланс и живот локалног становништва.

Динамика планете Земље

Идеја о заштити животне средине је била присутна у свим научним моделима у оквиру мог факултета. Фокус и анализа ове тематике је била кроз изучавање различитих климатских података кроз историју Земље са освртом на тренутно стање. Као помоћна научна литература која је коришћена у свакодневном раду биле су различите савремене научне анализе, преписке са конвенција (Рио, Базел, Бамако, Кјото, Монреал, Рим, Стокхолм) као и анализе УНЕСКА, CMS-а, RAMSAR-а, UNFCCC-а, UNEP-а, CITES-а. Главни акценат у оквиру предавања био је на негативном антропогеном утицају (различити типови загађења: воде, ваздуха и земљишта) као и истицању законских норми и предвиђања тока загађења у будућности. У оквиру предавања било је речи и о научним концептима човековог утицаја и њиховим развојем кроз историју. Циљ предмета и предавања је стицање и имплементација знања о критичним светским подручјима као и како дипломатски односи и међународне сарадње обликују људске активности. Други део овог предмета имао је за циљ наглашавање важности заштите површинских вода. Циљ је био да се студенти усвоје знање их различитих техника пречишћавања, начина извођења теренског рада и узимања узорака, глобалним питањима и међународним споразумима везаних за воду. У оквиру овог предмета организоване су дебате на недељном нивоу док се испит састојао од есејског дела са темама који су везани за одрживост и будућност планете Земље.

Глобална динамика коришћења земљишта

Предавања у оквиру овог предмета била су сегментирана на неколико циклуса (економски аспект коришћења земљишта, развој науке кроз историју и методологија и заштита животне средине са освртом на заштиту светског биодиверзитета). Економски аспект се односио на изучавање различитих типова тржишта са фокусом на спољно – политичке и трговинске односе али и како негативан утицај човека на животну средину диктира цену добара. Помоћна научна средства која су била примењена у оквиру овог предмета јесу подаци добијени путем теледетекције и сателитских снимака, кризних светских подручја, коју су у оквиру домаћих задата били обрађивани у компјутерским програмима.

Анализирајући наставне и помоћне методе, садржину и структуру курикулума и циљеве предавања у оквиру оба факултета присутна је импозантна разлика. Структура курикулума и садржина истог у оквиру мастер програма на Хумболт универзитету је орјентисана ка актуелним и важним светским темама. Огледа се у примени различитих научних дисциплина у бољем и садржајнијем приказу географских података. У циљу потпунијег приказа гравитира више ка социјалним наукама. Важно је истаћи и да се строго примењује мултидисциплинарни приступ и тежи се ка примени података који су глобално значајни. Док са друге стране, у оквиру основних студија на Географском факултету, у оквиру основних студија, садржина курикулума је била мешовита. Сама структура курикулума је застарела, подаци који се изучавају су углавном стари као и сама научна литература. Фокус студија није усмерен ка знању које је применљиво, већ је организовано на начин да студент стекне комплетно знање из свих области географије. Овакво знање уопште није применљиво у модерним научним токовима и подаци који се уче географски су везани за простор бивше Југославије. Садржина наставног курикулума потенцира област физичке и регионалне географије и уско обликује студенте ка просвети а не ка науци. Овакв приступ и форма представља корак у назад у токовима светске просвете и науке.

Присутно је потпуно одсуство модерних метода и начина наставе. Од студената се очекује дословна интерпретација научног градива који потпуно одступају од модерне актуелне литературе. Начин комуникације путем дебате као такве уопште не постоји, нису присутне групне вежбе и од студента се не очекује да исказује своје мишљење на тему. Централна фигура у оквиру предавања је професор који обликује предавања према личном нахођењу што представља традиционални начин извођења наставе. Студенти у овом случају представљају пасивне учеснике чије је задужење да само слушају наставу. Употреба савремених помоћних средстава ја минимална. Литература која је потребна за спремање испита представљају књиге, док на немачким универзитетима сва потребна литература се налази у оквиру moodle платформе. Литература која је потребна за испит је већином од самог професора који држи предавање, док за литературу потребну за испите на Хумболт универзитету то представља скуп радова различитих експерата и научника везаних за задату област.

ЗАКЉУЧАК

Мултидимензионални карактер студирања се истиче циљевима кроз „четири стуба образовања“, коју је идентификовала и формирала Међународна комисија за образовање (Delors, 1996).

Она се односи на 4 циља који могу постати и 4 лична академска циља:

1. Учити да знам,
2. Учити да радим,
3. Учити да живим заједно са другима и
4. Учити да будем развијенија личност.

На основу досадашњег искуства студирања у Немачкој намеће се закључак да наметнуте форме наставног процеса обележава слобода да професор определи методе у раду са студентима. Кључне разлике су евидентне у начину обављања предавања „класично“ у Београду и „модерно“ у Берлину. Наведена разлика у приступу не захтева реформске промене већ само личну иницијативу и мотивацију професора да стимулише интеракцију и да увођењем тематских дебата остварује додатне бенефите у квалитету пренетог и стеченог знања.

Хумболт универзитет је отворен универзитет. Иновативни формати комуникације и размене и фокус на вишесмерну размену имају за циљ да интензивирају и консолидују дијалог између појединаца, науке и друштва у целини. Универзитет у Београду уз интензивније праћење квантитативних и квалитативних параметара стратешки би могао да планира већу заинтересованост за упис на Географију а кроз медије и друштвене мреже допринео би популаризацији студија географије. Значајно је да студенти активно партиципирају и да кроз промоцију свог знања и успеха заједно са професорима учине географију видљивом и важном науком.

Хумболт универзитет има своју мисију, циљеве и принципе-потрага за знањем укључује и формира све људске способности и тако у великој мери доприноси хуманизацији друштва. Моје мастер опредељење је из домена екологије. Србија као друштво и Београдски универзитет као академска заједница стоји пред задатком да засновано покрене иницијативе из области екологије. Правци акција су с једне стране увођење екологије у студије на већем броју модула, уткивање у предмете, или посебан предмет, стимулисање кооперације са студентима. Критички, а не критизерски анализирати постојеће законе, активно пратити спровођење закона, планирати наменска средства еко-такси. С друге стране је популаризација екологије у заједници, а иницијатива треба да потекне са факултета, кроз организоване трибине, стручне дебате, медије, друштвене мреже. Контакт са државним институцијама (Министарство екологије, Агенција за заштиту животне средине) у циљу подршке формалним и неформалним пројектима, акцијама, кампањама све са циљем подизања заинтересованости и свести код грађана. Увести у оптицај и приближити и модерне привредне појмове: рециклажа, циркуларна економија, управљање отпадом, „зелена“ енергија и „ Зелена агенда за западни Балкан и Србију“ .

Студирање на Хумболт универзитету захтева активно ангажовање у знању. „Због тога циљ било ког студијског програма није само стицање дисциплинске изврности, већ и образовање особе која комбинује поузданост, ефикасност, иницијативу и научну радозналост чиме доприноси стању науке у друштву“³. Етика Хумболта може постати и етика наших универзитета.

ЛИТЕРАТУРА

The European Higher Education Area. (1999). Joint declaration of the European Ministers of Education Convened in Bologna on the 19th of June 1999. Преузето 14. маја 2024, са: <https://www.upv.es/upl/U0450829.pdf>

Delors, J. (1996). Learning: The Treasure Within – Report to UNESCO of the International Commission on Education for the Twenty – first Century. UNESCO.

Mission Statement. (2002, February 13). Humboldt – Universität zu Berlin. Преузето 21. маја 2024, са: <https://www.hu-berlin.de/de/ueberblick/humboldt-universitaet-zu-berlin/leitbild/mission-statement-humboldt-universitaet>

³ <https://www.hu-berlin.de/de/ueberblick/humboldt-universitaet-zu-berlin/leitbild/mission-statement-humboldt-universitaet>

COMPARATIVE ANALYSIS OF GEOGRAPHY TEACHING MODULES AT GERMAN AND SERBIAN UNIVERSITY: INTERCULTURAL PERSPECTIVE

Mihajlo Janković⁴

Abstract: Geography education plays a key role in shaping students' understanding of the world and its complexity. The focus of this scientific work is on conducting a comparative analysis of teaching modules in geography at the Humboldt University in Berlin and our Faculty of Geography in Belgrade, with the aim of revealing and providing insight into different pedagogical approaches, curriculum structures and cultural influences that shape geography education in these two contexts. Using a mixed methods approach, data is collected from personal experience, recommended scientific examination literature and communication with professors and other students at the mentioned universities. The focus of the analysis includes: the design and way of implementing the curriculum, teaching methods, assessment practices and conducting exams, field work and the use of auxiliary scientific means in everyday teaching. In German universities, geography university modules show a strong interdisciplinary orientation, often integrating elements from environmental science, sociology, economics and statistics. Emphasis is on practical application of knowledge in modern times, as well as evaluation of students' critical thinking. A type of interactive method is advocating a debate on certain current world topics. In addition, there is a strong focus on sustainability and environmental management, reflecting the German republic's commitment to environmental management. In contrast, Serbian universities show a more traditional approach to geographic education, with a dominant focus on theoretical frameworks and conceptual understanding. Lectures and exercises are the primary mode of instruction, with limited opportunities for hands-on learning experiences. In addition, the curriculum tends to reflect the historical and geopolitical context, with a strong focus on processes and changes closely related to the Republic of Serbia. Cultural factors also significantly influence the teaching and learning process in both contexts. German education emphasizes the intellectual autonomy of students and independent learning, while Serbian education places more emphasis on instructions given by the professor and literal interpretation of knowledge. This work would contribute to a better understanding of two completely different types of higher education. By offering an insight into different approaches in teaching geography and different national contexts, it is an opportunity to develop and upgrade the curriculum at our faculty. By understanding these differences, educators can enrich their pedagogical practice and promote contemporary trends and global perspectives in geography education. By implementing these innovative trends, they would go beyond the traditional approach to science and step towards a modern approach

Keywords: education, interactive teaching, interculturality, interdisciplinarity, intellectual autonomy

⁴ Humboldt-Universität zu Berlin, Unter den Linden 6, Berlin, mixajankovic125@gmail.com, ORCID: 0009-0004-5120-6428

ГЕОГРАФСКА НАУКА НА БИВШЕМ ЈУГОСЛОВЕНСКОМ ПРОСТОРУ И КОНГРЕСИ СЛОВЕНСКИХ ГЕОГРАФА И ЕТНОГРАФА (1924–1936)

Стефан Денда¹, Јасна Мицић², Ана Милановић Пешић³

Апстракт: Географска наука на бившем југословенском простору започиње развој крајем 19. века. У том периоду, при водећим универзитетским центрима се успостављају први департмани за географију и струковна удружења (географска друштва). Почетком 20. века покрећу се и први географски часописи, међу којима је са најдужом традицијом Гласник Српског географског друштва (1912). Међутим, бројне историјско-политичке околности, пре свега Први светски рат, заустављају даљи напредак у развоју ове науке. Ипак, завршетак Великог рата, осим стварања јединствене државе (Краљевина СХС), доноси нову етапу у реализацији наставно-научног рада. Нова улога и задаци географије су захтевали размену искустава и међународну сарадњу. Као први корак у том правцу, истиче се организација Првог конгреса словенских географа и етнографа у Прагу 1924. године. Након смрти Јована Цвијића, одржана су још три Конгреса, у Републици Пољској (1927), Краљевини Југославији (1930) и Краљевини Бугарској (1936). Сви конгреси су осим научног имали и друштвено-политички значај изражен кроз подршку званичних власти. Стога, циљ овог рада јесте анализа учешћа и дискурса представника научне заједнице из Краљевине СХС (Југославије) у приликама међуратног периода. Резултати су показали да је у научном раду акценат био на физичко-географским, картографским и етнолошким истраживањима. Истовремено, у потпуности су занемарена демографска истраживања, као и гео(политичке) и економско-географске теме (аграрна, индустријска и сл.) проистекле из Цвијићеве антропогеографске школе. Поменути скупови су и поред бројних недостатака допринели обједињавању научне заједнице и промоцији географије у словенским земљама. Такође, они су представљали полазну основу за нова истраживања и организацију научног рада у деценијама након Другог светског рата, како на југословенском простору, тако и у широј међународној научној заједници.

Кључне речи: географија, бивши југословенски простор, Конгреси, словенски географи и етнографи

УВОД

Географска наука на бившем југословенском простору има дугу традицију. Њени почети се везују за крај 19. века. Наиме, на тадашњем Филозофском факултету Универзитета у Загребу, ангажовањем др Петра Матковића, оснива се прва Катедра за географију (1883). Десет година касније у Београду др Јован Цвијић, свршени докторант Бечког универзитета школе оснива Географски завод при Историјско-филозофском факултету Велике школе. Осим организације наставног рада на поменутиим високошколским институцијама, започињу и прве активности у области научног рада. По угледу на слична струковна удружења у другим земљама, у Загребу је 1897. године на иницијативу др Алфонса Хеинца (биолог) и др Хинка Храниловића (географ) основано Географско друштво. Основни задатак Друштва се огледао у прикупљању географске грађе о тадашњем хрватском простору и суседним земљама која би била доступна научним радницима и широј заједници (Hranilović, 1899). Међутим, због недовољног броја чланова и недостатка финансијских средстава, друштво се 1899. године прикључује Хрватском

¹ САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија, s.denda@gi.sanu.ac.rs, ORCID: 0000-0001-5556-9980

² САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија, j.micic@gi.sanu.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3917-9397

³ САНУ, Географски институт „Јован Цвијић“, Ђуре Јакшића 9, Београд, Србија, a.milanovic@gi.sanu.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7648-350X

природословном друштву чиме губи самосталну улогу (Нјегаџ, 1997). Са друге стране, априла 1910. године у Београду је ангажовањем академика Јована Цвијића основано Српско географско друштво (СГД). Као два основна задатка Друштва означени су научно-стручни рад (развој свих географских дисциплина) и популаризација знања из географије и сродних наука. Две године касније, покренут је и *Гласник Српског географског друштва*, први, јединствени географски часопис на овим просторима (Цвијић, 1912). Стога, узимајући у обзир континуитет и формат постојања, у питању је најстарије географско друштво у југословенским земљама и на Балканском полуострву.

Услед бројних околности, пре свега Балканских (1912/1913) и Првог светског рата (1914–1918), наставна и научна географска активност на читавом простору је сведена на најмању могућу меру. Завршетком Великог рата и променом друштвено-политичког уређења (прим. аут. формирање јединствене државе – Краљевина Срба, Хрвата и Словенаца), започиње нова етапа наставно-научног рада. У Љубљани се 1919. године оснива Департман за географију (катедра за физичку географију и антропогеографију) (Faculty of Arts, Department of Geography, 2024). У Загребу постојећа Катедра прераста у Географски завод (фокус на друштвено-географским темама), коме се 1927. године придружује Институт за физичку географију под руководством истакнутог професора Артура Гавација (1911–1920; 1927–1939). О утицају Загеба на развој географије у данашњој Словенији говори податак да је проф. Гаваци био руководилац Географског завода у Љубљани 1920–1927. године. Истовремено, под утицајем београдске географске школе, у Скопљу је од 1922. године активно радио и одсек Географског друштва. Осим тога, за разлику од Српског географског друштва које свој рад обнавља октобра 1919. године, прекид рада струковног удружења на простору Хрватске је трајао све до 1929. године, када је покренут први број *Хрватског географског гласника* (Gavazzi, 1929). У истом периоду се успоставља Географско друштво у Словенији (1922) које покреће нов тематски часопис – *Географски вестник* (1925).

ОРГАНИЗАЦИЈА РАДА СЛОВЕНСКИХ ГЕОГРАФА И ЕТНОГРАФА

Након унутрашње консолидације у тешким послератним условима, требало је обновити стару и успоставити нову међународну научну сарадњу. У новим околностима, као један од циљева означена је сарадња словенских народа. Сличне иницијативе су постојале и пре Првог светског рата, када је Цвијић 1914. године током Конгреса чешких природњака и географа, дао предлог организације Свесловенског географског конгреса (Васовић, 2001). Ове иницијативе су поново су интензивирани током његовог боравка на лечењу у Карловим Варима. Међутим, Словени су у дугом временском периоду били под различитим (страним) управама, па стога није било заједничких активности (Вујевић, 1924). Стога, повољне друштвено-политичке прилике (осамостаљење низа држава), добра сарадња са колегама из Чехословачке, као и подршка званичних државних органа је определила Праг за одржавање *Првог конгреса словенских географа и етнографа* (Válka, 2020).

Конгрес словенских географа и етнографа у Чехословачкој Републици (1924)

Први Конгрес словенских географа и етнографа је одржан 04–08. јуна 1924. године. Скуп је имао радни и екскурзициони карактер (Чешка шума и Шумава, локалитети дуж реке Влтаве) (Б. Милојевић, 1924). Циљ Конгреса се огледао у сагледавању дотадашњих резултата у словенској географији и етнографији уз давање адекватних смерница за рад у будућем периоду. Трбало је након дугог периода апстиненције успоставити организацију која би кроз заједничко деловање учествовала у разматрању значајних међународних научних питања. Овај импозантан догађај је окупио преко 400 делегата. Иако су постојале препреке организационе природе, скуп је окупио представнике из свих словенских земаља. Поред земље организатора, најбројнији су били учесници из Пољске (55), а потом и Краљевине СХС (22), Краљевине Бугарске (13), Совјетског Савеза – Русије (2), али и бројни емигранти из ове земље (Вујевић, 1924). Скуп је организован под покровитељство Томаша Масарика, председника Чехословачке Републике. Треба напоменути да је Конгрес имао посебан значај за нашу географску науку, јер је Јован Цвијић, као један од иницијатора овог скупа, имао улогу почасног председника. Овом приликом, Цвијић је посебно истакао интересе словенских народа и потребу заједничког наступа и поред постојања извесних потешкоћа (прим. аут. неспоразуми Пољака и Чехословака, спор Југословена и Бугара око тзв. „македонског питања“, итд.).

Рад Конгреса је био подељен на секције односно одсеке (Вујевић, 1924): *I са следећим одсецима (А: геодетско-геофизички и Б: хидрографски-метеоролошко-климатолошки), II са одсецима (А: геолошки и Б: геоморфолошки), III – фитогеографија, IV – антропогеографија и*

економска географија, V са одсецима (А: антрополошки и Б: етнографско-социолошки), VI – регионална географија и статистика и VII – школска географија. Током три радна дана одржано је 240 предавања, највише у петој (57), другој (52) и првој секцији (44).

Сви универзитетски центри из Краљевине СХС су имали своје делегате у Научном одбору: из Београда – Јован Цвијић (Српска краљевска академија), Емило Цветић (Виша педагошка школа), Боривоје Ж. Милојевић (Географско друштво), Павле Вујевић (Универзитет у Београду), Стеван П. Бошковић (Војни географски институт); из Љубљане – Артур Гаваци (Универзитет у Љубљани); из Загреба – Владимир Ткалчић (Хрватски народни музеј), Иво Певалек (Хрватско природословно друштво) и Скопља – Сима Тројановић (Филозофски факултет) (Šalamon & Švampera, 1926; Табела 1).

Табела 1. Излагања представника из Краљевине СХС на Конгресу у Чехословачкој Републици (1924)

Аутор	Назив рада	Секција
Стеван П. Бошковић	О картографским радовима у Војном географском институту	I
Павле Вујевић	Главни типови климе у Краљевини СХС	I
Артур Гаваци	О организацији метеоролошке мреже у Словенији*	I
Јован Цвијић	О маринском и лакустријском рељефу*	II
Фран Тућан	Црвеница и бауксит у јужнословенском кршу*	II
Петар С. Јовановић	Резултати и методе испитивања маринског и лакустријског рељефа у панонском басену и Балканском полуострву	II
Иво Певалек	Фитогени травертин Плитвичких језера	III
Вале Воук	О биогеографским испитивањима*	III
Боривоје Дробњаковић	О резултатима и методама испитивања насеља и порекла становништва у српским земљама*	IV
Боривоје Ж. Милојевић	О главним антропогеографским профилима у Краљевини СХС	V
Владимир Ткалчић	Етнографски музеј у Загребу	V
Нико Жупанич	Прва појава Анта у Хисторији	V
Вид Вукасовић Вулетић	Планинштаци у Херцеговини	V
Емило Ј. Цветић	Географија у нашој гимназији	VII
	Развитак и садашње стање географске наставе у јужнословенским средњим школама*	VII

Извор: Šalamon & Švampera (1926); *саопштени радови који нису штампани у Зборнику

Као пратећи део бројних секција, усвојено је више резолуција (21). Међу најважнијим издвајају се следеће: 1) формирање адресара свих словенских географских и етнографских научних установа и стручних удружења, 2) успостављање географско-етнографске ревије за штампу научних радова из поменутих дисциплина, 3) израда речника географско-етнографске терминологије (заједничка номенклатура за географске карте), 4) оснивање Океанографских института (земље са излазом на мора), 5) оснивање Словенског етнографског музеја у Прагу, 6) повезивање статистичких органа у научне сврхе, 7) међууниверзитетска размена наставника географије и етнографије, укључујући и реализацију екскурзија по словенским земљама и 8) покретање етнолошких бироа по националним Музејима с циљем прикупљања материјала о етнографско-етнолошким истраживањима (Вујевић, 1924; Šalamon & Švampera, 1926). На основу прихваћеног става о потреби испитивања сточарског живота и сточарских кретања на Карпатима и планинама Балканског полуострва, при Географском друштву у Београду, основан је Одсек за испитивање сточарског живота, који је временом прерастао у Одсек за економско-политичку географију (Б. Милојевић, 1935).

Конгрес словенских географа и етнографа у Републици Пољској (1927)

Након смрти Јована Цвијића (1927), исте године 02–12. јуна, на више локација у Пољској одржан је Други конгрес словенских географа и етнографа (Катовице, Познањ, Варшава и Виљнус). Због карактера Конгреса, део времена је посвећен стручним екскурзијама у чијем фокусу су се налазила геолошка и геоморфолошка питања (гласијацији Татра и околине Закопана), рударство, привреда (нафтна поља у Бориславу) и становништво (Познањ, Катовице) (С. Милојевић, 1927).

Учешће је узело око 200 делегата, при чему су домаћини били најбројнији (50% укупног броја). У југословенској делегацији, главни изасланик је био геодетски генерал Стеван П. Бошковић (Војни географски институт). Рад је био конципиран у осам секција, по

угледу на претходни Конгрес, уз незнатно другачији редослед: I (картографија, геофизика, геодезија, метеорологија, климатологија и хидрографија), II (геоморфологија и геологија), III (фитогеографија), IV (зоогеографија), V (антропогеографија и привредна географија), VI (антропологија, демографија, етнологија и социологија), VII (регионална географија) и VIII (историјска географија, историја географије и настава географије). Изложено је 278 реферата (193 из Пољске, 59 из Чехословачке и незнатан број из Краљевине СХС, СССР-а и Краљевине Бугарске – укупно 18). За разлику од претходног Конгреса, скуп у Пољској је привукао неколицину западних представника: Емануел де Мартон и Пјер Дефонтен (Француска), Џон Бартоломеј (Уједињено Краљевство), Ђузепе Карачи и Рикардо Рикарди (Италија) и Кларенс Менинг (САД) (Sawicki, 1929, 1930).

Из научних институција тадашње Краљевине СХС делегирано је 16 представника, из Београда: Павле Вујевић и Емило Цветић (Српско географско друштво), Владимир Петковић (Универзитет у Београду), Недељко Кошанин (Српска краљевска академија), Боривоје Ж. Милојевић (Географски завод), Боривоје Дробњаковић (Етнографски музеј), Сениша Станковић (Институт за зоологију), Стеван П. Бошковић, геодетски генерал (Министарство војске и морнарице, Војни географски институт) и Лазар Костић (Министарство социјалне политике); из Скопља: Војислав С. Радовановић (Историјско-археолошки музеј) и Петар С. Јовановић (Филозофски факултет) и Загреб: Фран Тућан (Народни музеј). Такође, као редовни чланови учествовали су Антон Мелик и Антон Брезник (Љубљана), као и Едмунд Шневајс и Сима Милојевић (Београд) (Табела 2).

Табела 2. Излагања представника из Краљевине СХС на Конгресу у Републици Пољској (1927)

Аутор	Назив рада	Секција
Лазар Костић	Градови у Југославији – критеријуми за њихово одређење	О
Стеван П. Бошковић	О геодетским и картографским радовима у Краљевини СХС	I
Павле Вујевић	Географска расподела падавина и плувиометријски режим у Краљ. СХС	I
Владимир Петковић	Историја геолошких истраживања Србије	II
Сима М. Милојевић	Спелеолошка проучавања Поповог поља (Херцеговина)	II
Петар С. Јовановић	Глацијација Јакупице	II
Петар С. Јовановић	Карстне појаве у региону Порече (Македонија)	II
Сениша Станковић	О географској дистрибуцији триклада у слатководним водама Балканског полуострва	IV
Војислав С. Радовановић	Јован Цвијић и српска антропогеографска школа	V
Војислав С. Радовановић	Како људи откривају и чувају древне објекте у Јужној Србији	V
Едмунд Шневајс**	Данашње стање југословенске етнологије*	VI
	Главни елементи обичаја око рођења и крштања код Срба и Хрвата	VI
Боривоје Дробњаковић	Поглед на етнографске музеје у Краљевини СХС	VI
Боривоје Ж. Милојевић	О регионалној географији приморја и динарских острва	VII
Јован Ердѣљановић	О великој старини предања код Срба	VII
Емило Ј. Цветић	Развитак географске наставе у основној школи	VIII

Извор: Sawicki (1929, 1930); *саопштени радови који нису штампани у Зборнику; ** аутор је живео и радио у Београду

Као резултат одржаних секција, усвојено је више резолуција: 1) покретање бироа за сарадњу међу словенским народима, 2) формирање одбора геолошка истраживања (Чехословачка–Пољска–СССР и Југославија–Бугарска), 3) финансијска подршка раду метеоролошких института, 4) укључивање географа у истраживачке студије у Карпатима, 5) организација етнографског рада (умрежавање архива, музеја), 6) размена географске литературе (речници, уџбеници, итд.), 7) оснивање катедри за географију, и 8) повезивање истраживача (студенти) и организовање заједничких путовања (екскурзије) (Sawicki, 1929).

Конгрес словенских географа и етнографа у Краљевини Југославији (1930)

Трећи по реду Конгрес словенских географа и етнографа, одржан је у Краљевини Југославији (Београд, Скопље, Љубљана, Загреб) од 04. до 17. маја 1930. године. У тематском погледу овај скуп је био најсадржајнији јер је осим стандардног (радног) дела, обухватио

интензиван теренски рад. Осим околине Београда, стручна екскурзија се реализовала на простору Ђердапске клисуре, Прахова, Зајечара, Књажевца и Ниша (Србија), Скопске котлине (Македонија), Косовске Митровице, Краљева и Чачка (Србија), Сарајева са околином и Мостара (Босна и Херцеговина), Дубровника, Сплита, Сушка и Огулина (Хрватска), Љубљане са околином и Бледа (Словенија), као и Загреб на напослетку (последња станица пре напуштања Југославије) (Вујевић, 1930; Вујевић, 1930).

Поред бројних препрека у држави (прим. аут. атентат у Народној скупштини (1928), Шестојануарска диктатура(1929), јачање националистичких покрета, итд.), Конгрес је успео да окупи око 300 учесника из словенских земаља, као и представнике из Француске, Немачке и Белгије. Осим учесника из Југославије, најбројнији су били представници из Чехословачке и Пољске. Због политичких прилика изостали су делегати из Совјетског Савеза, при чему су Русе и Украјинце представљали истакнути људи из емиграције (проф. Евгениј Спекторски). Такође, због тзв. „македонског питања“ и статуса Старе (Јужне Србије) односно заострених југословенско/српско-бугарских односа, изостали су и бугарски делегати. Организација рада је задржала претходни формат (осам секција), уз незнатну измену садржаја секција (настава/методика географије). Током одржавања Конгреса, изложено је око 120 реферата, највише у антрополошко-етнолошкој и демографско-социолошкој (23) и геоморфолошко-социолошкој секцији (18), а најмање у фитогеографској и зоогеографској секцији. Излагања представника из Југославије представљена су у Табели 3 (Вујевић, 1933).

У припремном, програмском одбору Конгреса је делегирано 15 представника из свих југословенских универзитетских центара: из Београда – Стеван П. Бошковић (Војни географски институт), Павле Вујевић, Боривоје Ж. Милојевић и Недељко Кошанин (Универзитет у Београду), Јеленко Михаиловић (Сеизмолошки завод); из Загреб – Артур Гаваци, Фран Тућан, Милан Шеноа и Фердо Шишић (Универзитет у Загребу), Стјепан Ратковић (Виша педагошка школа), Фердо Коцх (Геолошки завод); из Љубљане – Антон Мелик, Никола Радојчић и Јован Хаџи (Универзитет у Љубљани) и Нико Жупанич (Етнографски музеј), као и из Скопља – Војислав С. Радовановић (Универзитет у Скопљу).

Табела 3. Излагања представника из Краљевине Југославије (1930)

Аутор	Назив рада	Секција
Александар Стебут	О организацији антропогеографске секције	О
Јоже Рус	Београд и генеза Југославије из макропластике њене природе	О
Бранимир Гушић	Антропогеографски основи у развоју Загреб	О
Војислав С. Радовановић	Проблеми антропогеографских испитивања Јужне Србије	О
Стеван П. Бошковић	Карта Краљевине Југославије и суседних покрајина: 1:1.000.000	I
Роман Кенк	Летње колебање температуре у крашким јамама	I
Јеленко Михаиловић	О вези између геодезије и сеизмологије	I
Јоже Рус	Геоморфолошк. узроци формирања периодич. језера у Цернишком пољу	II
Иво Певалек	Ново налазиште сапунике <i>Saponaria bellidifolia</i>	III
Иво Певалек	<i>Saponaria bellidifolia</i> у нашој флори	III
Иво Хорват	Преглед вегетације хрватских планина	III
Владимир Мартино	О Бергмановом правилу**	IV
Јован Хаџи	Географски размештај скорпија у Југославији	IV
Миљисав Лутовац	Сточарство на Ајли	V
Антон Мелик	Козолец/сено на словеначком	V
Боривоје Дробњаковић	О етничкој композицији/саставу популације у Шумадији	V
Шпиро Солдо	Типови кућа и зграда у Босни и Херцеговини	V
Андре Јутронић	Развој насеља и становништво острва Брача	V
Радован Казимировић	Трагови византијске црквене уметности на нашим народним шарама	VI
Петар Петровић	О ношењу терета људском снагом у нашем народу	VI
Петар Петровић	О примитивном саобраћају у нашем народу*	VI
Митар Влаховић	Постанак црногорских и брдских племена	VI
Милоје Милојевић	Некоје одлике музичког фолклора Јужне Србије	VI
Миљенко Филиповић	Бећарнице и кућарице у Скопској котлини	VI

Миленко Филиповић	Особити облици удруживања по полу и старости у околини Скопља*	VI
Нико Жупанич	Значење неких старих географских и етничких имена на Балк. пол.	VI
Божидар Широла	Пучка музика у Хрвата Чакаваца	VI
Милован Гавази	Око проблема крста са кукама – свастика	VI
Мирко Кус-Николајев	Мотив животног стабла на оброчком копорану	VI
Боривоје Милојевић	Планински регион Југославије	VII
Милан Будимир	Порекло имена Дунав	VIII
	Земља Бојка*	VIII
Душан Поповић	О постанку паланака у Моравској долини	VIII
Никола Радојчић	Природа византинско-српске границе од XI до XIII века	VIII

Извор: Вујевић (1933); *саопштени радови који нису штампани у Зборнику; ** аутор је био представник руске емиграције у Краљевини Југославији

Програм Конгреса је „крунисан“ усвајањем већег броја резолуција различитог карактера: 1) формирање истраживачке групе за учешће у међународним истраживањима поларних простора, 2) формирање геоботаничких и зоофенолошких комисија на простору словенских земаља ради проучавања/картирања вегетације и спровођење фенолошких истраживања, 3) именовање Комисије за проучавање Охридског језера, 4) издавање географских речника, 5) доношење Закона о заштити етнографских старина, 6) формирање Комисије за израду етнографских карата, 7) оснивање и јачање катедри за етнологију и антропологију, 8) успостављање националних паркова у планинском делу Трогира, простору Плитвичких језера и обалама Дунава, 9) формирање нове секције за истраживање карпатских предела, 10) израда историјских карата словенских земаља, 11) формирање секције аграрне географије као одговор на заступљеност пољопривреде у словенским земљама и 12) покретање едиције националних водича на словенским језицима (Вујевић, 1933).

Конгрес словенских географа и етнографа у Краљевини Бугарској (1936)

Последњи, међуратни Конгрес словенских географа и етнографа, одржан је у Софији, Краљевина Бугарска, 16–29. августа 1936. године. По угледу на претходне, овај догађај је имао радно-екскурзициони карактер. Реализовано је шест једнодневних, као и неколико вишедневних географско-етнографских екскурзија (област Риле, Родоп, Маричка низија, Варна, Бургас, Станца, простор бугарско-југословенске границе) (Роглић, 1936). Скуп су испред наше делегације поздравили Боривоје Ж. Милојевић, професор Универзитета и председник Географског друштва у Београду, као и професор Артур Гаваци са Универзитета у Загребу, који је делегиран и у Почасни одбор. Организационо, као и у складу са добром праксом са Конгреса у Пољској и Југославији, радни део је био структуриран у осам секција.

Иницијално је било пријављено 412 учесника из 10 земаља (осим словенских, из Француске, Немачке, Румуније и Финске), док је самом раду учествовало 323 делегата. Више од трећине (38,7%) су чинили бугарски представници, а потом Пољаци и Украјинци, Чеси, Словаци и Југословени. Рад секција је организован по угледу на претходни Конгрес у Југославији. Од 161 реферата, при чему изложено 130 (94 географских и 36 етнографских), најбројније су биле VI – етнографија, социологија, демографија, антропологија (36) и V – антропогеографија и привредна/економска географија секција (33) (Батаклиев, 1938; Роглић, 1936). Југословенски представници су изложили 25 радова (Табела 4). Треба истаћи да је висока заступљеност наше делегације била условљена смиривањем тензија у југословенско-бугарским односима крајем 1933. и почетком 1934. године (Петровић, 2013).

Табела 4. Излагања представника из Краљевине Југославије на Конгресу у Краљевини Бугарској (1936)

Аутор	Назив рада	Секција
Павле Вујевић	О трајању сунчеве инсолације у Југославији	I
Артур Гаваци	О дубинама Јадранског мора	I
Антоније Лазич	Хидролошки карактер Требишнице – карстна река*	I
Ђорђе Паунковић	Трагови лакустријског рељефа западно од Дрине	II
Боривоје Милојевић	На кањону Неретве	II
Војислав Радовановић	Терасе изнад Преспанског и Охридског језера*	II
Сима Милојевић	Једна напомена о морфолошкој разноликости вртача*	II
Коста Петковић	О стратиграфском положају горње креде Источне Србије	II

Милан Луковић	О постшаријашким тектонским покретима у Источној Србији*	II
Милош Павловић	Нова проматрања у антиклинали Вршачке чуке*	II
М. Миловановић	Корелација медитеранског местрихтиена у Источној провинцији*	II
Иво Хорват	Преглед планинске вегетације западног и средишњег дијела Балканског полуотока	III
Луцијан Маричић	Утицај популације мора на грађевинску активност приморских насеобина на источној обали Јадранског мора	V
Јосип Роглић	Антропогеографске одлике и значај Имотског поља	V
Иво Рубић	Јадран у народном господарству Југославије	V
Милован Гавази	Проблем карактеристичнога размјештаја неких етнографских елемената на Балкану	VI
Миленко Филиповић	Женска керамика код балканских народа	VI
Петар Петровић	О народној керамици у Југославији	VI
Митар Влаховић	О гробљима и надгробним споменицима поглавито у источним крајевима Југославије	VI
Војислав С. Радовановић	Проблем изучавања народне ношње – један пример на Повардарју*	VI
Атанасије Урошевић	Двоверство међу Арбанасима	VI
Атанасије Урошевић	Продирање Арбанаса у српске земље у турско доба*	VI
Јоже Рус	Станице динарских Словена на путовању у 6. веку	VI
Нико Жупанич	Жупан у жупи*	VI
Јован Дероко	Транскрипција географских имена	VIII

Извор: Батаклиев (1938); *саопштени радови који нису штампани у Зборнику

Закључци Конгреса су сумирани усвајањем већег броја резолуција, међу којима су: 1) потреба дубинског мерења јужног Јадрана (Хидрографски институт Сплит), 2) оснивање Геоботаничке уније Карпата и Балкана, 3) оснивање Уније словенских музеја (под покровитељством Словенског института у Прагу), 4) формирање катедри етнологије на свим универзитетима, 5) увођење словенске етнологије у средњошколски образовни програм и 6) међуинститутционална размена научних радника, студената и литературе на словенским језицима (Батаклиев, 1938). Такође, једногласно су прихваћени предлози Милана Т. Луковића за оснивање Балканске геолошке уније и Артура Гавација за Заједницу југословенских географских друштава (Роглић, 1936).

ДИСКУСИЈА

Завршетак Првог светског рата означава преломан тренутак на многим пољима. Са једне стране, дошло је до „урушавања“ постојећег поретка и промене односа снага на међународној сцени. Дошло је до распада царстава, део земаља је обновио или по први пут стекао независност, док су друге ушле у формирање комплекснијих државних уређења (Краљевина СХС). Са друге стране, многе европске земље су претрпеле огромне демографске и материјалне губитке, што је условило растуће социјално раслојавање. Такво стање је представљало изазов (препреку) будућег развоја. Истовремено, требало је дефинисати и стратегију обновљеног наставно-научног рада. Стога, организација Конгреса словенских географа и етнографа представљала је нови вид сарадње међу научним радницима из словенских земаља. Сва четири одржана скупа у међуратном периоду (Чехословачка, Пољска, Југославија и Бугарска) су била свесрдно подржана од највиших државних органа. У тематском формату (осам секција) била су заступљена различита истраживања. У области физичко-географских истраживања доминирају геоморфолошке и климатолошко-хидролошке студије, а у области друштвене географије, историјско-географске студије и изучавање насеобина (географија насеља). Значајан део радова се односио на етнолошко-антрополошка истраживања, у том периоду заступљене научне дисциплине. Незнатно су били заступљени радови из картографије, док су поједине области готово у потпуности занемарене. То су пре свега политичка и економска географија, демографија (укључујући и миграциона кретања), али и антропогеографија као правац по којем је научна заједница у Југославији (и шире на Балкану) била препозната (прим. аут. Цвијићева антропогеографска школа).

Табела 5. Расподела излагања представника из Краљевине СХС/Југославије по секцијама

Секција	1924	1927	1930	1936
Општа	–	1	4	–
Картографија, геодезија, геофизика, метеорологија, климатологија, хидрографија	3	2	3	3
Геоморфологија и геологија	3	4	1	8
Фитогеографија	2	–	3	1
Зоогеографија	–	1	2	–
Антропологеографија и економска географија	1	2	5	3
Антропологија, демографија, етнологија, социологија	4	3	11	9
Регионална географија и статистика	–	2	1	–
Школска географија, историјска географија, историја географије, настава географије	2	1	4	1

Извор: Батаклиев (1936); Вујевић (1933); Sawicki (1929, 1930); Šalamon & Švampera (1926)

У табели 5 приказано је учешће и дискурс везан за тадашња (доминантна) истраживања научних радника из Краљевине СХС (Југославије). У оквиру **I секције** истичу се картографски радови Стевана П. Бошковића, геодетског генерала из Војног географског института (Београд). У њима су обухваћене анализа геодетских активности и израда карата, пре и током Првог светског рата, али и након ослобођења и формирања јединствене државе. Посебан акценат је дат изучавању и картирању простора Јужне Србије (Вардарска Македонија) и Новопазарског санџака, до тада у потпуности „*terra incognita*“. Са снимцима Црне Горе, покривена је била читава територија до Саве и Дунава. Као „круна“ рада, на основу премера нових територија 1921–1928. године и карата бечког Географског института, израђена је карта Краљевине Југославије у размери 1:1.000.000. Геолошко-геодетске основе су биле заступљене само у једном раду, „*О вези између геодезије и сеизмологије*“, аутора Јеленка Михаиловића, директора Сеизмолошког института Универзитета у Београду. Највећи број реферата био је посвећен „тесним“ везама климатологије и хидрологије. Наш истакнути климатолог, проф. Павле Вујевић (Београд) је тежиште истраживања ставио на општу и регионалну климатологију на простору Краљевине. Детаљно је представио климатске типове (1924), које је на основу расподеле падавина допунио издвајањем седам плувиометријских режима (северно-јадрански карстни, посавско-сански, алпско-похорски, подунавски, моравски и јужнорашки, вардарски и миљацко-прачки). Такође, бавио се и издвајањем типова инсолације на основу трајања сунчевог сјаја (алпски, централни, моравско-тимочки, панонски, вардарски и централно-јадрански). Посебна активност на том пољу била је усмерена ка поднебљу Хвара, штампана у шест делова (1927–1932).⁴ Значајну пажњу привлачи и рад проф. Артура Гавација (Загреб) о историјату мерења дубине Јадранског мора, од 1848. до средине 30-их година 20. века.

У раду **геолошко-геоморфолошке секције** (II) изложено је укупно 16 радова, међутим само девет је штампано у Зборнику радова. У оквиру геолошких истраживања, проф. Владимир К. Петковић (Београд) је направио преглед геолошких истраживања на простору Србије. Условно, обухватио је четири периода: 1) истраживања пре 1880. године, 2) истраживања Јована Жујовића, оснивача српске геологије; 3) активности током окупације Србије (1916–1918) и 4) истраживања након Првог светског рата (до 1927.). Први период је означен као време иностраних „путника“ (Ами Буе, Аугуст Викеснел, Емил Тице, Франц Тула). Следећа фаза представља преломни моменат за српску геологију: оснива се Катедра за минерологију и геологију (1880), публикована је „*Геолошка карта Србије*“ (1886) и књига „*Геологија Србије*“ (1893, више издања), покренут је часопис *Геолошки анали Балканског полуострва* (1889), основано Српско геолошко друштво (1891) и стална сеизмолошка станица Београд (1907). Истовремено, објављено је и капитално дело Јована Цвијића „*Основи за геологију и географију Старе Србије и Македоније*“. Формирана је генерација домаћих научних радника (Светолик Радовановић – јура; Димитрије Антула, Владимир Петковић – креда; Милан Луковић, М. Живковић – терцијар и Петар Павловић – квартал). Након застоја у ратним условима, ослобођење је омогућило наставак рада на овом пољу (пет едисија „*Геолошких анала*“, рад на детаљној „*Геолошкој карти Србије*“, итд.). Такође, Коста Петковић је презентовао рад на тему стратиграфског положаја горње креде Источне Србије (1936).

У области геоморфологије, на тему маринског и лакустријског рељефа су презентована три рада, проф. Цвијића и његовог асистента Петра С. Јовановића (Скопље) и ученика Ђорђа П. Паунковић (Београд). Ретки су простори којима је литоралном језерском рељефу дата пажња као што је делу између Дрине и Мораве (нпр. Шумадија, околина Лознице, Бања Ковиљача).

⁴ У раду Конгреса, своје место су нашла и излагања о Организацији метеоролошке мреже у Словенији (Гаваци, I Конгрес, 1924) и Југославији (Вујевић, III Конгрес, 1930), међутим иста нису штампана у Зборнику радова.

Као наследник и врстан геоморфолог, Јовановић је истраживао марински и лакустријски рељеф на простору Србије. Ово истраживање је спровео на темељу претходних („Абразионе и флувијалне површи“, 1921; „Прибрежни језерски рељеф београдске околине“, 1922). Своју експертизу на пољу проучавања флувијалне ерозије на уздужним речним профилима је представио у каснијим истраживањима („О односу између абразионих и речних тераса“, 1931 и „Равнотежни профил и саобразни профил“, 1954). Такође, Паунковић на истој основи сагледава трагове лакустријског рељефа западно од Дрине. Посебно интересантан је јужни обод панонске потолине, западно и југозападно од долине Дрине (Североистична Босна и Хрватска). Као примарне облике лакустријске пластике (пре свега терасе и заравни) издваја североистичну подгорину Мајевице и уздужну удолину Спрече. Пажњу привлачи и излагање Симе М. Милојевића (Београд) о спелеолошким проучавањима Поповог поља (Херцеговина). Као део системских истраживања спелеолошке секције Географског друштва (Београд), на примеру Поповог поља, обрађен је карстни феномен динарског краса (нарочито подземна хидрографија). Обухваћено је девет пећина (Дољашница, Провалија, Црнуља, Стријежава, Жира, Вјетреница, Орлица, Мегиња и Бања) и дестина јама укупне дужине 11 km. Карактеристично је што се разликују по хидрографским функцијама (нема сувих пећина), док се јаме класификују као активни и напуштени понори и суве јаме. Од осталих тема, издаја се и саопштење Петра С. Јовановића о глацијацији Јакупице (Македонија) и геоморфолошким узроцима формирања периодичних језера у Цернишком пољу (Словенија), аутора Јоже Руса. Професор Јовановић је указао на локални карактер глацијације планине Јакупице са траговима глечера (Патришка и Кадина река, Даутица, Кадино и Солунско поље, Боропоље, Мочур и Крапа) у различитим правцима (део Посебног издања СГД, св. 8). Осим аутора из Краљевине СХС (Југославија), излагања везана за овај простор су имали Ив Шатењо (Париз), „Геоморфолошка испитивања у Босни“ (1924) и Отакар Матушек (Праг), „Острво Раб и његова геологија“ (1927).

Незнатан број радова је био посвећен **биогеографским испитивањима** (III и IV секција). Запажена су излагања хрватских ботаничара Ива Хорвата и Ива Певалека (Загреб). Први аутор је дао немерљив допринос системским фитоценолошким истраживањима планинских простора, у Хрватској и ширем простору Балканског полуострва (1930, 1936). Са друге стране, проф. Певалек је два рада посветио лековитој Сапуњачи леполиста (*Saponaria bellidifolia*), али и фитогеном травертину Плитвичких језера (1924). Сматра најбољим познаваоцем биљка, водених маховина и алги Плитвица, те иницијатором оснивања Националног парка Плитвичка језера и поборником заштите природе. Међу зоолошким радовима значајно је истраживање проф. Синеше Станковића (Београд) о дистрибуцији триклада на Балкану. На основу ендемичних форми издвојио је две области: а) источна (Источна Србија, Источна Македонија, Бугарска и Тракија) и б) западна (Далмација, Босна, Херцеговина, Црна Гора, Западна Србија, Рашка, Западна Македонија и читава Албанија). Од осталих саопштења истиче се и „*Географски размештај скорпија у Југославији*“, аутора Јована Хаџија, зоолога из Љубљане, где је утврдио постојање четири врсте скорпија (укупно 10-ак врста у Европи). Посебан акценат је дао експерименталној зоологији, морфологији нижих животиња и фауни Јадранског мора. Познат је по туберларијској теорији и пореклу животиња.

У оквиру **пете секције**, највећу заступљеност имају антропогеографски радови. Антропогеографска истраживања су највидљивија у активностима Војислава С. Радовановића, антропогеографа и етнолога и Цвијићевог ученика. У свом излагању на другом Конгресу, дао је хронолошки приказ развоја ове дисциплине, њених метода и праваца (1896. и Упутства за проучавање села у Србији и српским земљама и покретања едиције „Насеља српских земаља“/„Насеља и порекло становништва“). Значајан део је посветио капиталним Цвијићевим публикацијама: „Антропогеографски проблеми Балканског полуострва“ (1902) и „Балканско полуострво: основе антропогеографије“ (1918). Своју експертизу је исказао кроз рад „*Проблеми антропогеографских испитивања Јужне Србије*“ (1930), простора који је ослобођен „туђинске“ власти у току Балканских ратова. У њему је извршен преглед природних, друштвених и привредних специфичности, типова насеља, метанастазичких кретања и порекла становништва. Овај рад представља допуну системском истраживању овог простора, уз публикације „*Сеоска насеља у Јужној Србији*“ (1930) и „*Географске основе јужне Србије*“ (1937). Такође, „класична“ антропогеографска школа изражена кроз сагледавање етничког састава становништва Шумадије, дата је у раду антропогеографа и етнолога Боривоја Дробњаковића (околина Београда, Космај, Јасеница, Смедеревско Подунавље, Лепеница, Гружа и Качер). Поред наведених, антропогеографске специфичности живота у карстним областима на примеру Имотског поља су изложене у раду Јосипа Роглића (1936). Представља део истраживање објављеног као Посебно издање Географског друштва (1938, св. 21).

Географија насеља је представљена кроз развој приморских локалитета тј. острва Брача од 1444. године до 30-их година прошлог века (А. Јутронић, 1930). На сличном примеру, Шпиро Солдо је анализирао типове кућа: камене (ниска/висока, приморска градска), дрвене (брвнаре, сојенице) и земљане (новијег датума) у Босни и Херцеговини (1930). Поменуто истраживање је детаљније разрађено у оквиру Посебног издања Географског друштва у Београду (1932).

Посебан тип грађевина у Далмацији дат је у раду Луцијана Маричића (Дубровник) о народној градитељској делатности на источној обали Јадрана и Антона Мелика (Љубљана), „*Козолец за сено на словенском*“ о спремницима за сено у словеначком планинском подручју.

Са друге стране, само неколико радова је било из области привредне/економске географије. Међу њима, пажње вредно је саопштење свестраног географа, проф. Милисаву Лутовца (Београд) о сточарству на Ајли (Хајла, Проклетије). Анализирао је природне погодности, сточарски начин живота (кретање и привређивање) и насеља руговског и рожајског краја, али и суседне Метохијске и Беранске котлине. Кроз овај, али и многе друге радове, Лутовац је на објективан начин посматрао однос антропогеографије и привредне географије, пре свега на планинском простору Црне Горе и Косова и Метохије. Истовремено, пажњу привлачи и рад „*Јадран у народном господарству Југославије*“, аутора Ива Рубића (Сплит). Он кроз свеобухватну анализу детаљно одговара на бројна питања везана за улогу Јадрана (рибарство, производња соли, вађење корала и морских сунђера, производња шљунка и песка, паробродарство и саобраћајни значај, допринос увозу/извозу). Осим тога, указао је и на важност туризма на југословенској јадранској обали, а медитеранске климатске зоне за пољопривреду Југославије. Као оснивач Јадранске страже, кроз своја научна истраживања је увек исказивао поморску оријентацију државе.

У оквиру **VI секције** представљени су резултати истраживања из области антропологије, демографије, етнологија и социологије (само на конгресу у Прагу су били део V секције). Доминантно су били заступљени различити радови из етнологије, а знатно мање из других области. На темељу Цвијићеве антропогеографске школе, Боривоје Ж. Милојевић је у Прагу представио основне антропогеографске типове у земљи (медитерански, карстни, панонски, моравско-вардарски и др.). У антропогеографском фокусу Атанасија Урошевића (Скопље) се налази простор Косова и Метохије, тј. Јужне Србије у целини. Као одличан познавалац прилика, бавио се „осетљивим“ питањем продирања Арбанаса (Албанаца) у српске земље у турско доба. Такође, анализирао је двоверство међу Арбанасима (тајно хришћанство у привидном исламу). Познати су као „љармани“ (ал. љарм – шарен) и отпадници слабог верског осећања. Као главне разлоге двоверства, Урошевић наводи избегавање данка и чифчијског режима, као и личну слободу. Истовремено, Нико Жупанич (Љубљана) појашњава однос наведених дисциплина тумачењем одређених етничких и географских термина на Балкану. Он наводи да су тзв. Пелазги били први становници на овом простору. Долази до закључка да Мезија означава Шумадију (Мизија – земља букава), Илирија – земља јегула, Ибар – река, Цетина – Коњска река, Срби – људи, народ и Корчула – камен, стена или слеп, мрачан, таман (срчеве шуме). Са друге стране, етнолог Митар С. Влаховић (Београд) анализира постанак и црногорских (22) и брдских племена (7). Према његовим истраживањима ова племена настањена на неприступачном (кршном) терену, имају илирско порекло. Наводи више племена, међу којима издваја Куче, Пипере, Бјелопавлиће, Братоножиће, Ровце, Морачу и Васојевиће, Пјешивце, Његуше, Ђеклиће, Цуце и др.

О саобраћајној култури (приликама) одређеног краја говори етнолог Петар Ж. Петровић (Београд), неуморни истраживач централне Србије (Шумадија, Рашка, Гужа, итд.). Њих је представио кроз ношење терета људском снагом: на глави (водоноше, носачи бозе и алве, продавачице пецива), на раменима (праље), на леђима (носачи брашна и брда за ткање, водоноше) и сл. У уској вези са претходним говоре особености примитивног сточарског привређивања на планинском поднебљу кроз саопштење Вида Вукасовића Вулетића из Дубровника „*Планинштаци у Херцеговини*“ посвећено гоничима стада оваца.

Значај орнамената видљив је у радовима Радована Н. Казимировића (Београд) „*Трагови византијске црквене уметности на нашим народним шарам*“ и Мирка Кус Николајева (Загреб) „*Мотив животног стабла на обрвачком копорану*“. Све народне шаре (стилизовани крстови и осмокраке звезде) су настале под утицајем религије. Казимировић наговештава да је српска уметност кћи византијске. Орнамент је запажен у култури одевања у северној Далмацији, али и у другим крајевима (Херцеговина, Јужна Србија, Војводина). Истовремено, орнамент је нашао своју улогу на гробовима (биљни, геометријски – звезда, месец, сунце и животињски украси). Такође, специфичну форму је представљао људски лик (различити облици) и натписи који пружајући многобројне податке, попуњавају научну празнину у многим дисциплинама.

На то се може надовезати и израда предмета од керамике. Подаци до којих је дошао Петар Ж. Петровић указују да народна керамика има дугу традицију, али није довољно позната. Стара народна керамика се заснива на два суда: црепуљи и грнцу (лонац). Такође, и Миленко Филиповић (Скопље) наглашава значај тзв. женске керамике (црепуље, топке, пришљени, собне пећи и хлебне пећи). Треба истаћи да је израда ових предмета имала велики социјално-економски и магијско-религијски значај. Као врстан познавалац, Шневајс је писао о веровању и обичајима Срба и Хрвата, посебно Лужичких Срба. Нарочиту пажњу је ставио на обичаје рођења и крштења, али и свадбене ритуале (штампано и на немачком језику). Занимљив је

и обичај градње кућарица и бећарица у Скопској котлини, у раду Миленка С. Филиповића намењених удруживању и организовању прела (нпр. вежење).

Такође, познати музеолози и етнологзи, Владимир Ткалчић (Загреб) и Боривоје Дробњаковић (Београд) су расправљали о организацији етнографских музеја на територији СХС. У том периоду је постојало седам етнографских, односно одељења Народних музеја. То су: Краљевски етнографски музеј, Љубљана (1831); Етнографски музеј, Београд (1901); Етнографско одељење Земаљског музеја, Сарајево (1913); Етнографски дио Народног музеја, Загреб (1919); Историјско-археолошки музеј, Скопље (1923); Етнографски музеј са архивом, Цетиње и Градски етнографски музеј, Сплит. Њихов задатак је био усмерен на прикупљање етнолошке грађе, формирање бројних збирки, али и ка издавачкој делатности (нпр., *Српски етнографски зборник*, *Зборник за народни живот и обичаје Јужних Словена*). О томе је писао и Едмунд Шневајс, немачки слависта, говорећи о потреби израде атласа словенске етнологије. Указао је на коришћење картографског метода по угледу на немачки етнографски атлас.

Последње две секције су разматрале теме из области регионалне, историјске и методичке географије, као и историје географије (VII и VIII). Посебну вредност имају радови истакнутог регионалног географа, Боривоја Ж. Милојевића (Београд) о регионалној географији приморја и динарских острва (1927) и планинском простору Југославије (1930). Поменути радови су били део ширих истраживања у оквиру обимних монографија *„Динарско приморје и острва“* (1933) и *„Високе планине у нашој Краљевини“* (1937). У области историјске географије, највише саопштења је било на Конгресу у Краљевини Југославији. Осим рада о пореклу реке Дунав (на немачком језику), издавају се радови Душана Ј. Поповића о паланкама у Моравској долини и Николе Радојчића о пореклу византијско-српске границе 11–13. века. Као први историјски социолог у Србији, Поповић је анализирао постојање слабијих пољских утврђења (паланака) на путу Цариград–Београд. Оне су имала улогу одржавања безбедности на главном друму, а чинила их је посада од неколико десетина људи. Средином 17. века, такве формације су забележене у Гроцкој, Коларима, Смедеревској Паланци, Баточини, Ћуприји и Параћину. Са друге стране, Радојчић је разматрао природу византијско-српске границе у средњем веку, као део развоја српске (националне) историјске и политичке географије. У области наставе географије, Емил Ј. Цветић, проф. Више педагошке школе у Београду, је оценио улогу географије у основношколском и средњошколском образовању. Он је анализирао структуру географског курикулума од 1830. године и измене у школском програму. Указао је на потребу осавремењавања географије (нарочито у основним школама), али и допринос Владимира Карића, Јована Цвијића и његових наследника развоју географске школе (Т. Радивојевић, Б. Милојевић, П. Соколовић, Д. Ђорђевић и др.) Такође, истицао је и потребу увођења нових учила (географске карте и атласи) и спровођења географских екскурзија.

ЗАКЉУЧАК

Период између Првог и Другог светског пружио је могућност наставка идеје о популаризацији географске науке на простору бивше Југославије, као и креирању новог окружења за њен развој. Кроз повезивање са научницима из словенских земаља и реализацију првог, а касније и још три Конгреса, читав концепт добио је и међународни карактер. На тај начин је омогућена размену националних искустава и достигнућа у области географије и других сродних дисциплина. Анализом заступљености тема на самим конгресима, али и међу научницима са југословенског поднебља, приметно је доминантно интересовање за физичкогеографске теме, док су оне из области антропогеографије имале мању заступљеност. Такође, истраживања аутора спроведена у време одржавања конгреса, а чији су делови презентовани на њима, представљају основу на којој се заснива савремена географска наука, док су друге актуелне и данас, као што је нпр. тема наставе географије и њеног осавремењавања, која је била присутна у секцијама сва четири конгреса.

Иако је основу за организовање Конгреса представљала повезаност словенских народа кроз заједничко порекло, приметно је да су и у посматраном периоду постојале друштвено-политичке тензије које су ограничавале чак и научну сарадњу и као резултат имале слаб одзив аутора из појединих држава (нпр., представници Совјетске Русије на Првом конгресу и представници Бугарске на Трећем конгресу). Уз то актуелна друштвено-политичка питања, као и последице Првог светског рата нису разматране у темама Конгреса, иако би географија као таква могла дати значајан осврт, али и одговоре на нека питања, као што су: економске промене у послератном периоду, принудне миграције становништва, али и теме из политичке географије. Ипак, без обзира на недостатке које су анализирани Конгреси имали, кроз њихово организовање научници са ових простора су имали прилике да размене своја сазнања, прошире видике, као и да учествују у доношењу међународних резолуција са циљем постављања географске науке на место које јој припада и у целокупном систему наука, али и друштвеном контексту.

ЛИТЕРАТУРА

- Батаклиев, И. (Ур.). (1938). *Сборник на 4. Конгрес на Славјанските Географи и Етнографи в Софија 1936* (Зборник IV конгреса словенских географа и етнографа, Софија 1936.). Печатница „Култура“.
- Васовић, М. (2001). Цвијић, Чеси и конгреси словенских географа и етнографа. *Глобус*, 26, 13–18.
- Válka, M. (2020). Czechoslovak Republic and the formation of ethnographic science during the “First Republic” (1918–1938): Part II. *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, 68(2), 379–396. <https://doi.org/10.2298/GEI2002379V>
- Вујевић, П. (1924). Рад и значај конгреса словенских географа и етнографа у Прагу. *Гласник географског друштва*, 10, 88–91.
- Вујевић, П. (Ур.). (1930). Опис пута III конгреса словенских географа и етнографа у Краљевини Југославији: 1930. Део 1, Београд–Сарајево. Штампарија „Давидовић“, Павловића и друга.
- Vujević, P. (Ur.). (1930). Opis puta III kongresa slovenskih geografa i etnografa u Kraljevini Jugoslaviji: 1930. Deo 2, Sarajevo–Zagreb. Štamparija „Davidović“, Pavlovića i druga.
- Вујевић, П. (Ур.). (1933). Зборник радова III Конгреса словенских географа и етнографа у Краљевини Југославији 1930. Штампарија „Давидовић“, Павловића и друга.
- Gavazzi, A. (1929). Uvodne riječi. *Hrvatski geografski glasnik*, 1(1), 1–2. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/56591>
- Јовановић, П. С. (1922). Прибрежни језерски рељеф београдске околине: геоморфолошка испитивања (дисертација). Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- Јовановић, П. С. (1928). Глацијација Јакупице (Посебна издања Географског друштва, св. 8). Државна штампарија Краљевине СХС.
- Јовановић, П. С. (1931). О односу између абразионих и речних тераса. *Гласник географског друштва*, 17, 1–13.
- Јовановић, П. С. (1954). Равнотежни профил и саобразни профил. Зборник радова САН, Географски институт, 8, 1–54.
- Милојевић, Б. Ж. (1924). Екскурзија у северозападну Чешку. *Гласник географског друштва*, 10, 94–95.
- Милојевић, Б. Ж. (1933). Динарско приморје и острва у нашој Краљевини (Посебна издања, Српска краљевска академија, књ. 96, Природњачки и математички списи, књ. 25). Српска краљевска академија.
- Милојевић, Б. Ж. (1935). Двадесет и пет година живота и рада Географског друштва (Споменица). Српско географско друштво.
- Милојевић, Б. Ж. (1937). Високе планине у нашој Краљевини. Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Милојевић, С. М. (1927). II конгрес словенских географа и етнографа. *Гласник географског друштва*, 13, 269–270.
- Njegač, D. (1997). *Hrvatsko geografsko društvo (1897. - 1947. - 1997.)*. *Hrvatski geografski glasnik*, 59(1), 3–7. Preuzeto sa <https://hrcak.srce.hr/63915>
- Петровић, Н. (2013). Извештаји Министарства иностраних послова Краљевине Југославије за 1937. годину (књ. 8). Архив Југославије.
- Радовановић, В. С. (1930). Сеоска насеља у Јужној Србији (Атласи Географског друштва, св. 4). Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Радовановић, В. С. (1937). Географске основе јужне Србије. У А. Јовановић (Ур.), Споменица двадесетпетогодишњице ослобођења Јужне Србије: 1912–1937. (стр. 1–134). Штампарија „Јужна Србија“.
- Роглић, Ј. (1936). IV конгрес словенских географа и етнографа у Софији. *Гласник географског друштва*, 22, 118–120.
- Роглић, Ј. (1938). Имотско поље: физичко-географске особине (Посебна издања Географског друштва, св. 21). Млада Србија.
- Sawicki, L. (Ed.). (1929/1930). *Pamiętnik II Zjazdu Słowiańskich Geografów i Etnografów odbytego w Polsce w roku 1927 (tom I and II)* [Зборник II конгреса словенских географа и етнографа у Пољској 1927., том I и II]. Komitet Organizacyjny II. Z.S.G.E.
- Солдо, Ш. (1932). Типови кућа и зграда у пређашњој Босни и Херцеговини (Посебна издања Географског друштва, св. 13). Државна штампарија Краљевине Југославије.
- Faculty of Arts, Department of Geography (2024). A brief history of the department. Retrieved May 15, 2024 from <https://geo.ff.uni-lj.si/en/zgodovina-oddelka-za-geografijo>
- Hranilović, H. (1899). Osnova našeg geografskog rada. *Glasnik hrvatskoga naravnoslovnoga društva*, 7, 78– 80. <https://library.foi.hr/dbook/cas.php?B=1&item=S00101&godina=1899&broj=01-06&page=78>
- Цвијић, Ј. (1912). Географско друштво и гласник. *Гласник Српског географског друштва*, 1, 1–5.
- Цвијић, Ј. (1921). Абразионе и флувијалне површи. *Гласник географског друштва*, 1, 1–61.
- Šalamon, V., & Švambera, V. (Eds.). (1926). *Sborník I. Sjezdu slovanských geografů a etnografů v Praze 1924*. [Зборник I конгреса словенских географа и етнографа у Прагу 1924.]. Geografický Ústav Karlovy University.

GEOGRAPHICAL SCIENCE IN THE FORMER YUGOSLAV TERRITORY AND THE CONGRESSES OF THE SLAVIC GEOGRAPHERS AND ETHNOGRAPHERS (1924–1936)

Stefan Denda⁵, Jasna Micić⁶, Ana Milanović Pešić⁷

Abstract: Geographical science on the territory of former Yugoslavia began to develop at the end of the 19th century. In that period, the first geography departments and professional associations, as well as geographical societies, were established at the leading university centers. At the beginning of the 20th century, the first geographical journals were launched, among which the Bulletin of the Serbian Geographical Society (1912) has the longest tradition. However, numerous historical and political circumstances, primarily the First World War, stopped further progress in this field. Nevertheless, the end of the Great War, apart from the creation of a single state (the Kingdom of SCS), brought a new stage in the realization of teaching and scientific work. New tasks and roles of geography required the exchange of experiences and international cooperation. As a first step in that direction, the organization of the First Congress of the Slavic Geographers and Ethnographers in Prague in 1924 stands out. After the death of Jovan Cvijić, three more Congresses were held in Poland (1927), the Kingdom of Yugoslavia (1930), and the Kingdom of Bulgaria (1936). All the congresses, apart from their scientific value, also had socio-political significance expressed through the support of the official authorities. Therefore, this paper aims to analyze the participation and discourse of the representatives of the scientific community from the Kingdom of SCS (Yugoslavia) in the circumstances of the interwar period. The results showed that in the scientific work, the emphasis was on physical-geographic, cartographic, and ethnological research. At the same time, demographic research, as well as geo(political) and economic-geographic topics (agricultural, industrial, etc.) stemming from Cvijić's anthropogeographical school, were completely neglected. Despite numerous shortcomings, the mentioned meetings contributed to the unification of the scientific community and the promotion of geography in the Slavic countries. Also, they represented the starting point for new research and the organization of scientific work in the decades after the Second World War, both on the territory of Yugoslavia and in the wider international scientific community.

Keywords: geography, former Yugoslav territory, Congresses, Slavic geographers and ethnographers

⁵ SANU, Geographical Institute "Jovan Cvijić", Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia, s.denda@gi.sanu.ac.rs, ORCID: 0000-0001-5556-9980

⁶ SANU, Geographical Institute "Jovan Cvijić", Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia, j.micic@gi.sanu.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3917-9397

⁷ SANU, Geographical Institute "Jovan Cvijić", Đure Jakšića 9, Belgrade, Serbia, a.milanovic@gi.sanu.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7648-350X

**ЕФЕКТИ И ИЗАЗОВИ
САВРЕМЕНОГ ТУРИЗМА**

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЛЕЂЕ ПЛАНИНЕ РУДНИК И ТУРИЗАМ

Зорица Вуловић¹

Апстракт: Савремено доба улаже у развој појединих врста туризма, тако да се културно-историјско наслеђе планина истиче као једна од опција савременог туризма, а све у циљу потребе туриста, за различите врсте одмора. Планина Рудник се налази у Централној Србији. Пружа се у правцу северозапад-југоисток у дужини од око 25 километара, између села Кикови на северозападу и Неваде на југоистоку, просечне ширине од пет до седам километара. Планина Рудник је пролазила кроз различите историјске периоде у току свог постојања. Има богату историју, која је мењала изглед планине. На једном простору временом је створена целина која се темељи на културно-историјском наслеђу, значајну туристичку дестинацију Централне Србије. Циљ рада је да укаже на значајно културно-историјско наслеђе планине Рудник, у циљу унапређења туризма и туристичке понуде Централне Србије.

Кључне речи: Планина Рудник, културно-историјско наслеђе, туризам.

УВОД

Савремени туризам је конципиран на повећаном интересовању туриста за културу, што резултира веће економске ефекте.

Културни туризам је „кретање људи ван места становања, у циљу посете културним атракцијама и задовољење својих културних потреба“ (Дашић и Савић, 2020). Културни туризам се заснива на наслеђу и култури (Кривошејевић, 2015) и омогућава очување традиције локалних заједница. Савремени културни туризам као облик туризма је данас актуелан (Прнјат, 2019).

У свету су у понуди бројна културно-историјска наслеђа, како градова, тако и планина, који су изграђени у различитим временским периодима, изложени деградацији или унапређењу (Фолић-Куровић, Базик, Бајић-Брковић, 1996).

Скоро свака држава има богато културно-историјско наслеђе, а његова туристичка валоризација зависи од способности дате државе да комерцијализују дату вредност.

Према UNESCO-у, културно-историјско наслеђе обухвата:

1. Материјално наслеђе (покретно-културно наслеђе: слике, скулптуре, рукописи, новчићи и друго).
2. Непокретно културно наслеђе (споменици, археолошка налазишта и друго) и подводно културно наслеђе (олупине бродова, подводне рушевине и градови и друго).
3. Нематеријална културна наслеђа (усмена традиција, музика, плес, ритуали и друго).
4. Природно наслеђе (природни пејзажи са културним мотивима и друго), наслеђе оружаних сукоба (Красојевић и Ђорђевић, 2015).

Масовни туризам може негативно утицати на културно-историјско наслеђе (Filipović, 2018). Развој културног туризма утиче на њихово очување. Културни туризам представља извор прихода од туризма. Значајан је за промоцију културно-историјског наслеђа и одржавање култура локалног становништва (Filipović, 2018; Vukolić, 2020).

Културни туризам Србије се заснива на културној понуди локалне заједнице и намењен је не само локалном становништву, већ и туристима. Србија је богата планинама са културно-историјским наслеђем. Једна од таквих, је планина Рудник.

¹ Трговниско-угоститељска школа „Тоза Драговић“, Саве Ковачевића 25, Крагујевац, vulevac@gmail.com

Данас, планина Рудник је значајна туристичка дестинација Централне Србије. Простире се на површини од 743,39 км², са 60 насељених места, у коме живи 19.029 становника. Има изузетно повољан географски положај, условљен близином: коридора 10, ауто-пута „Милош Велики“, Ибарском магистралом и железничком пругом: „Београд-Бар“.

Богате културно-историјским знаменитостима, планина Рудник има облик развијене туристичке дестинације. Културно-историјско наслеђе је један од битних фактора у туристичкој понуди.

Сл. 1. Планина Рудник-вулканска купа Острвица

ЗНАМЕНИТОСТИ ПЛАНИНЕ РУДНИК

На једном простору током историје створена је споменичка, културно-историјска целина, коју чине непокретна културна добра (споменици културе, просторне културно-историјске целине, археолошка налазишта, знаменита места), покретна културна добра (уметничка дела и историјски предмети, архивска грађа, филмска грађа, стара и ретка књига). На истом простору налазе се ретки примери народног градитељства (старе куће и воденице, планинарски дом и објекти профане архитектуре). Подстичу културна туристичка кретања. То су сви облици материјалне и нематеријалне културе настали у различитим цивилизацијским епохама.

Gartner издваја пословне, историјске, етничко-културне, пријатељске, медицинске, специјалне догађаје, владине, парковске, религијске и друге изграђене атракције (Gartner, 1996).

Бројни су културно-историјски споменици као спомен прошлости једног времена. Налазе се на месту настанка или се чувају у посебним установама. Заступљени су готово сви периоди културно-историјског развоја. Установљен је континуиран развој почев од културе из каменог доба, остатака античких насеља и некрополе средњег века, па до данашњих дана.

Археолошки локалитети потичу из најранијих времена па до новог доба, говоре о културној генези народа који су се овде досељавали. Локалитети из **праисторије** су: Прљушарудокони на падинама Малог Штурца, Кручица у Блазнави, Колетина у Котражи, Умка у Добрачи, Хумка у Барама; врх Острице, Ливадице и Велика Башта у Вујетинцима; Остава у Горњој Врбави; Ивље у Горњој Црнући; Ливадчине у Остри; Маџарско гробље, Стационар и Миса на Руднику. Локалитети из **металног (гвоздено-бронзано) доба** су: Манастирине у Дићима-метално доба; Милића Градина у Љуљацима-бронзано доба; Клик у Бечевици-гвоздено доба; утврђење Соколица-Градина у Остри-гвоздено доба; Клишевацу Горњој Црнући-гвоздено доба. Локалитети из **античког (грчки и римски) период** су: Кнежева Пољана, Алинац, Дрењак и Сига у Влачки-антика, средњи век. Локалитети из **средњег века** су: гробље и крајпуташи и Дићима; насеље са црквама на Великом, Средњом и Малом Штурцу и насељу Рудник; Градина у Котражи; Старо село у Влачки; Црквина у Каменици, Коњуши, Љуљацима, Остри; Савојевац у Рамаћи; Црквине у Јарменовцу; Рибник у Блазнави; гробље у Барама; Јеринин град, Синкалиште, Градина (остава), клисура (некропола 18-19 век) у Горњој Црнући; Дизаљка у Липовцу.

Сл. 2. Прљуша-локалитет

Споменичке туристичке вредности су најбројније и обухватају остатке материјалне културе од античког периода, преко средњовековне уметности Србије, до споменичког наслеђа из Првог и Другог светског рата. То су:

- 1. Средњовековна утврђења** (летњиковац Деспота Стефана Лазаревића у Белом Пољу; Острвица у Варницама, Градина у Котражи, град Соколица у Остри, тврђава Рудник, Сребрница у Страгарима).
- 2. Стари путеви** се налазе у долини Каменичке реке и потиче из средњег века (повезивао је средњовековне градове Рудник и Борач), долини Брезовице и Јасенице према Јарменовцима (Ракић, 2010).
- 3. Сакрални објекти (цркве)** су: Мрњина црква у Бечевици; Светог Николе у Бољковцима; Успеније Пресвете Богородице у Влакчи; средњовековна црква у насељу Дићи; Успења Пресвете Богородице у Јабланици; Пресвете Богородице у Јарменовцима; Светог Јована Златоустог у Љуљацима; Свете Тројице у Мајдану; Свете Тројице у Мутњу; Свете Петке у Остри; Светог Николе у Рамаћи; Миса (остаци џамије), црква Светог Ђорђа у насељу Рудник; Петковица у Страгарима; Светог Николе у Шилопају; Дванаест Апостола у Штавици;
- 4. Манастири** су: Ваведење у Влакчи; Враћевшница у Враћевшници; Никоље у Доњој Шаторњи; у Липовцу, Маслошеву; Давидовица у насељу Рудник; Благовештење Рудничко и Вољавча у Страгарима.

Сл.3. Манастир Благовештење Рудничко

- 5. Споменици и спомен-обележја** има скоро у свим насељима. То су: **спомен-бисте** (у: Бечевици његовом краљевом височанству Александру Првом Карађорђевићу; Враћевшници првоборцу Сретену Живковићу; Доњој Шаторњи Живка Томића и Миодрга

Симића-Мике; Руднику првоборца Тадије Поповића и Жарка Гемаљевића; Страгарима Јулијане Ћатић); **споменик-крајпуташи** (има их у: Бољковцима, Грабовици, Горњој Црнући, Давидовици, Доњој Врбави, Доњој Црнући, Заграђу, Јабланици, Луњевици, Мајдану, Невадама, Рељинцима, Руднику, Сврачковцима, Труделју, Угриновцима и Шилопају); **споменици Народноослободилачке борбе и Првог светског рата** има у Влакчи (Светиња), Доњој Шаторњи, Маслошеву (Комитски споменик), Остри, Руднику (борцима револуције у насељу Колонија, Арсенију Ломи, завет младости борцима слободе, посвећено Адаму Никићу, посвећено борцу Мирку Здравковићу, Првој шумадијској бригади), Страгарима (Танаску Рајићу); **спомен-чесме** има у: Барама, Белом Пољу (Народноослободилачког рата), Блазнави (Првог и Другог светског рата и Жртвама комунизма), Влакчи, Враћевшници (Народноослободилачког рата и жртвама фашистичког терора и ратницима 1912-1918), Јарменовцима (Народноослободилачке борбе), Кнежевцу, Котражи (Народноослободилачког рата и Првог светског рата), Липовцу (Народноослободилачке борбе), Љубичевцу (Народноослободилачке борбе и Првог светског рата), Манојловица (Народноослободилачке борбе), Маслошеву (Народноослободилачке борбе и Првог светског рата), Остри, Угљаревцу (Народноослободилачке борбе и Првог светског рата); **спомен-плоче Народноослободилачке борбе** има у Великом Шењу, Добрачи, Каменици, Рамаћи, Страгарима; **спомен-плоче Народноослободилачког рата** има у Великом Шењу, Добрачи и Рамаћи; **спомен-плоче** има у Белом Пољу, Бечевици (Другог светског рата), Влакчи, Вољавчи, Добрачи, Каменици (ратницима 1912-1918), Котражи (Народноослободилачке борбе и Првог светског рата), Рамаћи (Првог светског рата), Руднику, Страгарима; **споменици из Првог светског рата** има у Бечевици, Влакчи, Јарменовцима, Руднику; **Споменици Народноослободилачке борбе** има у Барама, Влакчи (Светиња), Горњој Шаторњи, Остри, Страгарима.

- 6. Старе куће: полубрвнаре-чатмаре** има у Горњој Црнући (кућа Милоша Обреновића), Манијловица (кућа брвнара народног хероја Софије Ристић), на планини Рудник (кућа Вилијама Хермана-Шумска кућа); **остале куће-објекти народног градитељства** има у Барама, Бечевици, Блазнави, Великом Шењу, Влакчи, Вујетинцима, Горњој Црнући, Горњој Шаторњи, Добрачи, Јарменовцима, Каменици, Кнежевцу, Котражи, Липовцу, Луњевици, Малој Врбици, Манојловица, Маслошеву, Остри, Рамаћи, Страгарима, Угљаревцу, Шилопају; **ковачница** у Јарменовцима; **окућница-поједини налази** у Белом Пољу, Бечевици, Великом Шењу, Горњој Црнући, Јарменовцима, Малој Врбици, Манојловица, Рамаћи; **вајат** у Јарменовцима и Рамаћи; **качаре** у Добрачи, Великом Шењу, Вујетинцима; **млекар** у Великом Шењу; **механа** у Угљаревцу; **кош** у Добрачи.

Сл. 4. Конак Кнеза Милоша Обреновића

- 7. Воденице** има у Блазнави, Влакчи, Горњој Шаторњи; Грабовици, Јабланици, Каменици, Козелу, Луњевици, Љубичевцу, Мајдану, Манојловцима, Невадама, Сврачковцима, Страгарима.
- 8. Вањавице** има у Љубичевцу.
- 9. Објекти градитељског наслеђа (профана архитектура)** има у Барама (школска зграда), Бечевици (школска зграда и учитељски стан), Доњој Шаторњи (манастирска чесма).
- 10. Планинарски дом „Ратко Курузовић“** се налази у насељу Рудник, у власништву Планинарског друштва „ПТТ“ из Београда.

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ ПЛАНИНЕ РУДНИК И ТУРИЗАМ

Културно-историјско наслеђе обухвата историјска места, локалитете, традицију и друго.

„Културни туризам Србије утиче на стварање бренда и брендирање Србије: српска култура, гостопримство, људи отвореног срца, склони забави, српска уметност и књижевност; страст и понос; спој традиционалног и модерног“ (Вићентијевић, 2011).

Развој културног туризма допринео је стварање нових радних места и остваривању прихода локалног становништва. Локална самоуправа и туристичке организације треба да заштите и презентују културно-историјско наслеђе и материјално и нематеријално и то кроз бројне манифестације, музеје, фолклор, старе и уметничке занате, припрему и дегустацију локалних гастрономских специјалитета и друго.

Као пример можемо навести планину Рудник на коме се одржавају бројне манифестације, као што су: Дани кнегиње Љубице у Враћевшници, Шилопајска панорама у Шилопају, „Цвети“ у Барама, Добричино праскзорје посвећено Добрици Ерићу у Коњуши, сликарска колонија у Липовцу, „Шумадијски дани шљиве“ у Страгарима, Бунгуријада у Вујетинцима, Добрачини дани у Добрачи, Видовдански сусрети-смотрa народног стваралаштва и изворних песама у насељу Рудник и кроз музејски туризам, археолошке локалитете.

Још од почетка 20 века планина Рудник представља значајну туристичку дестинацију са културно-историјским наслеђем који су туристи посећивали. Данас, планину Рудник посећују ученици, студенти, планинари, истраживачи и други. Туристички потенцијал планине Рудник није у потпуности искоришћен.

ПРОМЕТ ТУРИСТА

Планина Рудник представља посебно културолошку целину, у коме се наглашавају историјске, етнолошке и уметничке вредности овог дела Србије. Зато ова планина бележи знатну посећеност.

Табела 1. Промет туриста на планини Рудник од 2000. до 2022. године

година	туристи			Ноћења туриста			Просечан број ноћења туриста	
	свега	домаћи	страни	свега	домаћи	страни	домаћи	страни
2000	5.992	5.992	-	44.284	44.284	-	7,4	-
2001	5.299	5.299	-	39.601	39.601	-	7,5	-
2002	5.311	5.311	-	39.564	39.564	-	7,4	-
2003	8.816	8.684	132	58.826	57.825	1.001	6,7	7,6
2004	8.334	8.155	179	55.823	55.506	317	6,8	1,8
2005	8.325	8.162	163	53.186	52.829	357	6,5	2,2
2006	9.385	9.015	370	59.706	58.403	1.303	6,5	3,5
2007	11.322	10.558	764	69.660	65.581	4.079	6,2	5,3
2008	12.262	11.415	847	74.585	69.075	5.510	6,1	6,5
2009	9.752	9.045	707	58.710	55.132	3.578	6,1	5,1
2010	7.814	7.178	636	44.647	40.556	4.091	5,7	6,4
2011	9.812	9.301	511	62.071	58.179	3.892	6,3	7,6
2012	8.289	7.818	471	52.397	48.991	3.406	6,3	7,2
2013	7.214	6.670	544	47.117	42.536	4.581	6,4	8,4
2014	3.684	3.287	397	23.293	20.539	2.754	6,2	6,9
2015	4.417	3.967	450	29.662	25.557	4.105	6,4	9,1
2016	5.853	5.445	408	38.129	34.392	3.737	6,3	9,2
2017	4.816	4.568	248	29.550	27.282	2.268	6,0	9,1
2018	4.423	4.423	-	27.542	27.542	-	6,2	-
2019	4.400	4.400	-	26.357	26.357	-	6,0	-
2020	2.150	2.058	92	14.567	12.804	1.763	6,2	19,2
2021	5.906	5.570	336	33.782	30.201	3.581	5,4	10,7
2022	968	769	199	6.138	4.016	2.122	5,2	10,7

Извор: РС, РЗС, 2001-2023

У протеклих две деценије, регистровано је просечно око 6.719 туриста. Бележе се велике разлике у годишњој посећености планине Рудник, од 5.992, 2000. године, до 12.262 туриста 2008. године, када је забележена највећа посећеност, до 968 туриста 2022. године, када је забележена најмања посећеност. Оваква анализа података указује на осцилације, која зависи од сезоне.

Од 2000. године број посетилаца се повећавао све до 2008. године, када бележи пад до 2011. године (9.812). У периоду од 2011. године до 2014. године број посетилаца опада, да би 2016. године порастао за 1,3%. Од 2016. године до 2022. године број туриста је опао за 6%.

Посета странаца се бележи у периоду од 2003. године до 2022. године (године 2008., 2019. на планини Рудник није било странаца). У периоду од 2003. до 2008. године број странаца се повећава, а од 2008. до 2022. године бележе се осцилације у посећености.

Просечан број ноћења домаћих туриста у периоду од 2000. до 2022. године бележи благи пад, а странаца пораст у периоду од 2003. до 2022. године.

Туристи углавном планину Рудник посећују у пролећном и летњем периоду. То су обично ђачке екскурзије, семинари и друго.

ЗАКЉУЧАК

Културно-историјско наслеђе планине Рудник се заснива на развој саме дестинације, који ће позитивно утицати на локално становништво и везује се за културни туризам и презентацију овог краја, гостољубивост, историју народа, као и гастрономској понуди локалног становништва. Развој културног туризма утиче на остваривање економских ефеката у туризму и стварање имиџа у региону (бренд). Сарадња Туристичких организација, Локалне самоуправе и локалног становништва, треба да допринесу функционисању културног туризма планине Рудник, а такође и целог региона.

У циљу њене даље туристичке валоризације потребно је пратити туристичке трендове. Културно-историјско наслеђе планине Рудник има национални и регионални значај.

ЛИТЕРАТУРА

- Вићентијевић, Д. (2011). *Могућности културног туризма у Стратегији развоја туризма Србије*. У: Зборник радова (ур.) Пешић Д., Културно-туристички потенцијали одрживог развоја сопотског краја, Сопот: Центар за културу Сопот, 35-39.
- Vukolić, D. (2020). *Gastronomski proizvodi u funkciji razvoja različitih oblika turizma u Sremskom okrugu. Održivi razvoj*, 41-54.
- Дашић, Р.Д., Савић, Љ.М. (2020): *Утицај културно-историјске баштине на атрактивност дестинација*, Баштина, Приштина-Лепосавић, св. 52.
- Cartner, C.W. (1996). *Tourism development: principles, processes and policies*. B.Y: John Wiley
- Krivošejev, V. (2015). *Nasleđivanje baštine ili baštinjenje nasleđa?*. *Issues in Ethnology and Anthropology*, n.s., Vol. 10 Is. 2, 427-436.
- Krasojević, B., and Đorđević, B. (2015). *Nematerijalno kulturno nasleđe: turistički resurs Srbije*, Scientific Conference of IT and Business-Related Research, 561-565.
- Prnjat, A. (2019). *Xenophobia and Identitarian nationalism*. In: (eds.). Milisavljević, V., Mićunović, N. *Xenophobia, Identity and New forms of Nationalism*. Belgrade: Institute of Social Sciences, 240-251.
- Ракић, Т.М. (2010). *Качер-антропогеографска проучавања РС, РЗС, Општине у Србији, Општине и региони у Србији, 2001-2023*.
- Filipović, N. (2018). *Intangible cultural heritage as a motive for choosing the tourist destination Arandjelovac*. *Hotel and Tourism management*, 53-62.
- Фолић-Куровић, Н., Базик, Д., Бајић-Брковић, М. (1996). Предлози за унапређење методологије рада на заштићеним урбаним целинама, Обнова градова у Србији-темељне одреднице, Београд, стр. 267-291.

CULTURAL HERITAGE OF MOUNTAIN RUDNIK AND TOURISM

Zorica Vulović²

Abstract. The modern age invests in the development of specific tourism sectors, causing the mountains' cultural and historical legacy to stand out as one of the options for modern tourism, all to suit the needs of tourists for various sorts of vacations. Mount Rudnik is located in central Serbia. It extends in a northwest-southeast direction for approximately 25 kilometers, between the villages of Kikovi in the northwest and Nevada in the southeast, with an average width of five to seven kilometers. Throughout its existence, the Rudnik mountain experienced several different periods in history. It has a rich history, which altered the mountain's appearance. In one area, over time, an entire region was created based on cultural and historical heritage, making it a significant tourist destination in Central Serbia. The objective of the work is to bring attention to the significant cultural and historical heritage of the Rudnik mountain to enhance tourism and the tourist offer of Central Serbia.

Key words. Rudnik mountain, cultural and historical heritage, tourism.

² Trade and Catering School "Toza Dragović", Save Kovacevica 25, Kragujevac, vulevac@gmail.com

UDK: 338.48:502.1(497.16)
DOI: 10.5937/KonGef24073B
Прегледни научни рад

TURISTIČKO VREDNOVANJE GEONASLEĐA ZA POTREBE VALORIZACIJE I GEOKONZERVACIJE GEOLOŠKOG LOCALITETA: STUDIJA SLUČAJA SJEVEROISTOČNA CRNA GORA

Eldin Brđanin¹, Miško Milanović²

Apstrakt: Sjeveroistočna regija Crne Gore po sastavu predstavlja pjeskovito-škriljastu oblast, okruženu visokim planinama, sa raznovrsnim geološkim i geomorfološkim karakteristikama. Planinski vijenci koji su najvišiji u Crnoj Gori nalaze se u ovoj oblasti (Zla Kolata 2.534 m na Prokletijama), takođe, regija je bogata pašnjacima, šumom i mnoštvom planinskih jezera. Na relativno malom prostoru javlja se velika raznovrsnost geodiverziteta i geonasleđa što je veoma značajno za razvoj turizma odnosno geoturizma koja je jedna od vodećih privrednih grana ove države. Geološki lokaliteti koji su obuhvaćeni u ovom istraživanju su: Ganića krš (opština Rožaje), Tifranska klisura (opština Berane), Velika pećina (opština Andrijevića), Hridsko jezero (opština Plav), Oko Skakavice (opština Gusinje), Bratimin vir (opština Petnjica). Istraživanje je sprovedeno primjenom modifikovanog modela procjena geološkog lokaliteta (M-GAM) na šest vrednovanih geoloških lokaliteta u šest opština sjeveroistočnog regiona Crne Gore. Osnovni cilj istraživanja odnosi se na vrednovanje naučnih, obrazovnih, pejzažnih, estetskih, funkcionalnih i turističkih vrijednosti izabranih geoloških lokaliteta kao i njihova trenutna zaštita i očuvanost. Na osnovu M-GAM modela veliku ulogu u istraživanju imaju turisti koji su ispitivani putem ankete gdje su njihovi rezultati unijeti preko faktora važnosti (*Im*) u konačnim rezultatima i prikazani su preko matrice M-GAM. Na osnovu istraživanja i dobijenih rezultata može se zaključiti da sjeveroistočna regija Crne Gore ima veliki turistički potencijal za razvoj geoturizma, sa velikim pejzažnim i estetskim vrijednostima, ali je neophodno unaprijediti nivo zaštite geoloških lokaliteta kao i unaprijediti dodatne vrijednosti kako bi na pravi način ova regija postala prepoznata kao geoturistička destinacija u budućem periodu.

Ključne riječi: geonasleđe, geoturizam, geokonzervacija, modifikovani model procjene geološkog lokaliteta (M-GAM), Sjeveroistočna Crna Gora

1. UVOD

Turističko vrednovanje geološkog lokaliteta u cilju valorizacije, formira novi oblik turizma a to je geoturizam. Geoturizam predstavlja poseban vid turističke ponude i turističke atrakcije koja se formira i pokreće posjećivanjem turista lokalitetima geonasleđa, geološkim lokalitetima (Petrović i dr., 2023). Geoturizam nije samo važan oblik rekreacije i obrazovanja, već ima i značajne naučne, etičke i ekonomske implikacije (Zafeiropoulos i dr., 2021; Peppoloni & Di Capua, 2022).

U pogledu geonasleđa Crne Gore, uzima se za primjer kanjon rijeke Tare, koji je označen kao linearna lokacija geonasleđa u kilometarskoj dužini svoga toka. Predstavlja kompleksan lokalitet koji obuhvata nekoliko lokaliteta kao što su izvori „Ljutica“, „Bijelo vrelo“, „Bajlovića sige“, „Đavolje lazi“ i dr. (Đurović, Đurović, 2010). Lokacije geonasleđa u Crnoj Gori dijelom su uključene kao prirodne rijetkosti u turističkom ponudu ali još uvijek ne u punom kapacitetu kako bi se razvijao geoturizam. Crna Gora posjeduje značajne prirodne i kulturne vrijednosti, a neke od njih su prepoznatljive ne samo na nacionalnom, već i na međunarodnom nivou. Na relativno malom prostoru javlja se velika raznovrsnost geodiverziteta i geonasleđa, što je veoma značajno za razvoj turizma koji je jedna od vodećih privrednih grana ove države, što je slučaj i kada je u pitanju opština Rožaje.

Geoturizam zavisi od geološkog nasleđa određenog prostora koji je vrlo važan u daljem razvoju geoturizma zbog svog sadržaja. Geoturizam kao turizam okružuje sve geološke atrakcije i destinacije (Dowling, 2006). U suštini, geoturizam predstavlja proces prepoznavanja i davanje šireg značenja geološkim lokalitetima, što bi dalje trebalo da dovede do boljeg i efikasnijeg očuvanja geonasleđa

¹ Doktorand, eldinbrdjanin95@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7481-7122

² Univerzitet u Beogradu – Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd, Srbija, misko.milanovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7245-0700

i geolokacije (Hose, 2005). Geodiverzitet predstavlja značajnu komponentu geonasljeđa. Čitave geološko-pedološke, pa čak i geomorfološke vrijednosti geodiverziteta predstavljaju potencijalno područje za razvoj geoturizma (Gray, 2018). Geodiverzitet označava prirodnu raznolikost geokološke sredine (Nikolić, 2018). Iz svih navedenih definicija o određenim pojmovima sa ciljem je izabrano istraživano područje opština Rožaje koja posjeduje veliku raznolikost geonasljeđa sa prepoznatljivim geolokacijama za razvoj geoturizma u Crnoj Gori.

Prema Zakonu o zaštiti prirode Crne Gore („Službeni list Crne Gore, br. 054/16 od 15. 08. 2016) termin geonasljeđe se definiše kao sve geološke, geomorfološke, pedološke i posebne arheološke vrijednosti nastale tokom formiranja litosfere, njenog morfološkog uobličavanja i međuzavisnosti prirode i ljudskih kultura (Član 6, alineja 20). Jedan od glavnih zadataka ovog istraživanja je geokonzervacija objekata geonasljeđa u opštini Rožaje. Cilj geokonzervacije je takođe da otkloni i maksimalno umanjí eventualne prijetnje po geodiverzitet (Vasiljević, 2015; Lukić i Petrović, 2020). Pod geokonzervacijom podrazumijeva se „aktivnost koja se preduzima s namjerom da se konzerviraju i poboljšaju geološke i geomorfološke pojave, procesi, lokaliteti i uzorci“ (Burek i Prosser, 2008).

2. PODRUČJE ISTRAŽIVANJA

Na teritoriji opštine Rožaje za ovo istraživanje izabran je lokalitet Ganića krš (GS_1) koji se nalazi u blizini centra grada Rožaja. Sa ovog lokaliteta pruža se panorami pogled na čitavo uže gradsko jezgro Rožaja. Na ovom lokalitetu nalaze se dva krečnjačka klika koja podsjećaju na rogove „Rogaje“ po poznatoj legendi Rožaje je dobilo naziv zbog ovog geolokaliteta. Drugi geolokalitet koji je obuhvaćen ovim istraživanjem nalazi se na putnom pravcu Berane – Bijelo Polje nosi naziv Tifranska klisura (GS_2) uz koju prolazi magistralni put. Tivranska klisura je usječena u trijasku i jurske krečnjake masiva Tivran (1.161m) i Oštro (1.152 m) u dužini od 4 km, dubine do 450 m, jedna je od ljepših klisura u Crnoj Gori. Na početku klisure na desnoj obali Lima, su ostaci zidina manastira Šudikovo (Bakić, 2005). Velika pećina (GS_3) nalazi se na istočnoj i veoma strmoj strani Željevice, koji se naziva Listra, do lokaliteta se može doći kozjim stazama. Pećina ima ovalni otvor, ulaz je širok oko 8m, visine 8-9m, kružnog je oblika dimenzija oko 20m sa 35m (Bakić, 2005).

Hridsko jezero (GS_4) pri srednjem vodostaju, po S. Stankoviću ima površinu od 33.376 m², ovalnog je oblika sa dužinom obalske linije od 1.100 m. Od brojnih planinskih jezera Crne Gore, Hridsko (Ridsko) jezero odskače svojom lepotom i posebnosću. Nalazi se u sjevernom dijelu Nacionalnog parka Prokletije, na nadmorskoj visini od 1970 m, što ga svrstava i u jedno od najviših jezera u Crnoj Gori. Okruženo je gustom četinarskom šumom iza koje se ka jugoistoku uzdižu granitne stene (‘‘hridi’’) planine Bogićevice.

Oko Skakavice (GS_5) je izvor koji se nalazi na 1000 metara nadomorske visine. Ova vrsta izvora nije tipična jer iz njega vode ne izvire naglo, već iz jedne tačke sa dna, na površini se skuplja u vidu mirne lokve, preliva i otiče dalje. Oko Skakavice dužine je oko 30 m a širine 25 m. Okruženo je bogatom šumom, pa liči na pravu plavo-zelenu lagunu u obliku oka. Iz Oka teče rijeka Skakavica koja se probija kroz kanjon dug 500 m kao rijeka Grlja, a iz kanjona izlazi kao Vrulja. Na ulaz u kanjon Grlja stvara 15 metara visok vodopad koji je još jedna posebna atrakcija ovog kraja za razvoj geoturizma i kanjoninga. Bratimin vir (GS_6) na rijeci Popči, lokalitet se nalazi na teritoriji opštine Petnjica, 7 km udaljenosti od centra opštine. Lokalitet je valorizovan od strane lokalne Turističke organizacije Petnjica postavljanjem signalizacije, kao i info tabli u blizini lokaliteta. Takođe na samom lokalitetu odraženi su pristupni putevi kao i mostovi za lakši dolazak do lokaliteta.

MATERIJALI I METODE

U ovom istraživanju za prostor sjeverne Crne Gore korišćen je model za evaluaciju geolokaliteta M-GAM (Modified Geosite Assessment Model) koji su modifikovali Tomić i Božić (2014) gdje je faktor važnosti uključen kako bi se modifikovao već postojeći model za vrednovanje geolokaliteta (GAM) autora Vujičić et al. (2011). Model se zasniva na već korišćenim metodama procjena geolokacija koje su formirali različiti autori (Pralong 2005, Reynard et al. 2008, Pereira et al. 2007, Zouros 2007).

(Im - Faktor važnosti) daje turistima na značaju, da daju svoje mišljenje o važnosti svakog subindikatora u modelu turističke evaluacije i da utvrde koliko im je svaki od subindikatora važan pri odabiru ili odlučivanju između nekoliko različitih geolokacija koje žele posjetiti (Tomić, 2011). Faktor važnosti za Crnu Goru, dobijen je po prvi put preko online ankete gdje su učestvovali turisti

sa teritorije Crne Gore, analizirajući posebno svih 27 subindikatora ocjenom od 0.00 do 1.00, nakon čega je srednja vrijednosti faktora važnosti (*Im*) za svaki subindikator prikazana u (Tabeli 1.). Faktor važnosti (*Im*) daje turistima mogućnost da izraze svoje mišljenje o svakom podindikatoru u modelu i koliko im je on važan pri odabiru i odlučivanju između nekoliko geolokacija koje žele posjetiti. Nakon što svaki ispitanik ocijeni važnost svakog subindikatora, prosječna vrijednost svakog subindikatora se izračunava kao konačna vrijednost tog subindikatora.

Ova metodologija je uspješno primijenjena u istraživanjima za vrednovanje različitih geolokacija u Srbiji (Antić, Tomić, 2017; Boškov i dr., 2015; Božić, Tomić, 2015; Tomić i dr., 2019; Tomić i dr., 2020; Antić i dr., 2019; Antić, Tomić, 2019; Tomić i dr., 2021; Antić i dr., 2020a; Antić i dr., 2020b; Bratić i dr., 2020).

Takođe na teritoriji SAD (Tomić i dr., 2015; Jonić, 2018), koristila se u istraživanjima u Sloveniji (Tičar i dr., 2018), u skorijem period na prostoru Indije (Mahato, Jana, 2021), Iran (Tomić i dr., 2021) i Mađarske (Pál & Albert, 2018).

M-GAM metoda sastoji se od dva ključna indikatora: glavne vrijednosti (MV) i dodatne vrijednosti (AV) koji su podijeljeni na 12 odnosno 15 podindikatora (Tabela 1.), koji mogu imati vrijednosti od 0.00 do 1.00.

Prva grupa indikatora, pod nazivom glavne vrijednosti (MV – Main Values), sastoji se iz tri indikatora: naučne odnosno edukativne vrijednosti (VSE - scientific and educational values), pejzažne odnosno estetske vrednosti (VSA - scenic and aesthetic values) i nivoa zaštite (VPr - protection level). Druga grupa indikatora GAM-a, dodatne vrijednosti (AV – Additional Values), je dalje podijeljena na dva indikatora, funkcionalne (VFn - Functional Values) i turističke vrijednosti (VTr - Tourism Values), kao što je prikazano u Tabeli 1. (Vujičić i dr., 2011).

Ukupno imamo 12 podindikatora glavnih vrijednosti i 15 podindikatora dodatnih vrijednosti, koji se ocjenjuju vrijednostima 0.00 do 1.00, što prikazuje sljedeću M- GAM jednačinu:

$$M-GAM = MV + AV \quad (1)$$

MV (Main Values) predstavlja glavne vrijednosti, definisane na osnovu 3 subindikatora, AV (Additional Values) predstavlja dodatne vrijednosti, definisane na osnovu 2 subindikatora. Ove vrijednosti se sastoje od mnoštva podvrijednosti i proizlaze iz sljedećih formula:

$$MV = VSE + VSA + VPr \quad (2)$$

$$AV = VFn + VTr \quad (3)$$

VSE - predstavlja naučne/edukativne vrijednosti
VSA - pejzažne/estetske vrijednosti,
VPr - vrijednosti zaštite/konzervacije
VFn - funkcionalne vrijednosti
VTr - turističke vrijednosti

Sada kada znamo da se svaka grupa subindikatora sastoji od nekoliko drugih podindikatora, jednačine (2) i (3) mogu se napisati u sljedećem obliku:

$$MV = VSE + VSA + VPr \equiv \sum_{i=1}^{12} SIMV_i \quad \text{imamo da je} \quad 0 \leq SIMV_i \leq 1, \quad (4)$$

$$AV = VFn + VTr \equiv \sum_{j=1}^{15} SIAV_j \quad \text{imamo da je} \quad 0 \leq SIAV_j \leq 1. \quad (5)$$

U ovom prikazanim jednačinama $SIMV_i$ i $SIAV_j$ predstavljaju 12 podindikatora glavnih vrijednosti ($i = 1, \dots, 12$) i 15 podindikatora dodatnih vrijednosti ($j = 1, \dots, 15$) prikazanim u Tabeli 1. (Vujičić i dr., 2011).

Svaki posetilac individualno na skali od 0.00 do 1.00 određuje koliko mu je svaki indikator važan prilikom biranja i odlučivanja koji će geolokalitet posetiti. Nakon što svaki ispitanik odredi važnost svakog indikatora, kao krajnja vrijednost važnosti (I_m) tog indikatora uzima se srednja vrijednost. Faktor važnosti (I_m) daje posetiocima mogućnost da se izraze svoje mišljenje o svakom indikatoru u modelu tako što ocenjuju koliko im je svaki indikator važan prilikom biranja i odlučivanja između više geolokaliteta koje žele da posjete. Nakon toga, krajnja vrijednost faktora važnosti (I_m) se množi sa vrijednostima koje su date od strane stručnjaka (takođe od 0,00 do 1,00) koji ocenjuju trenutno stanje vrijednost svakog subindikatora (Tomić i dr., 2021).

$$I_m = \frac{\sum_{k=1}^K I_{v_k}}{K} \quad (6)$$

I_{v_k} - predstavlja procjenu/numeričku vrijednost koju svaki posjetilac daje za svaki subindikator
 K - predstavlja ukupan broj posetilaca.

Faktor važnosti može imati bilo koju vrednost između 0,00 i 1,00. M-GAM jednačina je definisana i prikazana u sledećem obliku:

$$M - GAM = MV + AV \quad (7)$$

$$MV = \sum_{i=1}^n I_{m_i} * MV_i \quad (8)$$

$$AV = \sum_{j=1}^n I_{m_j} * AV_j \quad (9)$$

Iz ovih jednačina možemo vidjeti da se (I_m) faktor množi sa vrijednostima koje su dobijene od strane stručnjaka za svaki subindikator pojedinačno. Vrijednosti M-GAM subindikatora uvijek su manje ili jednake od GAM vrijednosti. (Tomić & Božić, 2014).

REZULTATI I DISKUSIJA

Za ovo istraživanje odabrali smo geolokalitete koji su reprezentivi opština sjeveroistočne Crne Gire i analizirali ih primjenom M-GAM metoda za procjenu geolokacije kako bi se utvrdilo njihovo trenutno stanje i vrednovanje geolokaliteta za budući razvoj geoturizma.

Tabela 1. Vrijednosti indikatora vrednovane od strane stručnjaka za svaki analizirani geolokalitet, vrijednosti faktora važnosti (I_m) vrednovane od strane posetilaca za svaki indikator i ukupna vrijednost svakog indikatora u M-GAM modelu.

Indikatori/ Subindikatori	Geolokaliteti (ocjene stručnjaka 0-1)							Ukupna ocjena					
	GS ₁	GS ₂	GS ₃	GS ₄	GS ₅	GS ₆	I_m	GS ₁	GS ₂	GS ₃	GS ₄	GS ₅	GS ₆
Glavne vrijednosti (MV)													
Naučne/Edukativne vrijednosti (VSE)													
Rijetkost (SIMV ₁)	0.25	0.25	0.50	0.75	0.75	0.50	0.76	0.19	0.19	0.38	0.57	0.57	0.38
Reprezentativnost (SIMV ₂)	0.75	0.50	0.50	1.00	0.75	0.75	0.75	0.56	0.37	0.37	0.75	0.56	0.56
Istraženost geolokaliteta (SIMV ₃)	0.25	0.25	0.00	0.50	0.25	0.25	0.73	0.18	0.18	0.00	0.36	0.18	0.18
Nivo interpretacije (SIMV ₄)	1.00	0.75	0.50	1.00	1.00	1.00	0.74	0.74	0.55	0.37	0.74	0.74	0.74
Pejzažne/Estetske vrijednosti (VSA)													
Vidikovci (SIMV ₅)	0.50	0.50	0.25	0.50	0.75	0.75	0.83	0.41	0.41	0.20	0.41	0.62	0.62
Površina (SIMV ₆)	0.00	0.50	0.00	0.50	0.25	0.00	0.65	0.00	0.32	0.00	0.32	0.16	0.00
Pejzaž i priroda u okolini (SIMV ₇)	0.50	0.50	0.75	0.75	1.00	0.75	0.90	0.45	0.45	0.67	0.67	0.90	0.67

Turističko vrednovanje geonasleđa za potrebe valorizacije i geokonzervacije geolokaliteta: studija slučaja sjeveroistočna Crna Gora

Uklapanje geolokaliteta u okolinu (SIMV ₈)	0.50	0.50	1.00	0.75	1.00	0.75	0.78	0.39	0.39	0.78	0.60	0.78	0.60
Nivo zaštite (VPr)													
Trenutno stanje (SIMV ₉)	1.00	0.50	0.50	1.00	0.75	1.00	0.89	0.89	0.44	0.44	0.89	0.66	0.89
Nivo zaštite (SIMV ₁₀)	0.00	0.00	0.00	0.75	0.00	0.50	0.86	0.00	0.00	0.00	0.64	0.00	0.43
Osetljivost (SIMV ₁₁)	0.50	0.50	0.75	0.75	1.00	0.50	0.77	0.38	0.38	0.57	0.57	0.77	0.38
Pogodan broj posetilaca (SIMV ₁₂)	1.00	0.75	0.25	1.00	0.75	1.00	0.76	0.76	0.57	0.19	0.76	0.57	0.76
Dodatne vrijednosti (AV)													
Funkcionalne vrijednosti (VFn)													
Pristupačnost (SIAV ₁)	0.50	0.75	0.25	0.50	0.75	0.25	0.79	0.39	0.59	0.19	0.39	0.59	0.19
Dodatne prirodne vrijednosti (SIAV ₂)	0.50	0.50	0.50	0.75	0.75	0.75	0.76	0.38	0.38	0.38	0.57	0.57	0.57
Dodatne antropogene vrijednosti (SIAV ₃)	1.00	0.75	0.00	0.25	0.00	0.50	0.74	0.74	0.55	0.00	0.18	0.00	0.37
Blizina emitivnih centara (SIAV ₄)	1.00	0.50	0.25	0.25	0.25	0.50	0.63	0.63	0.31	0.15	0.15	0.15	0.31
Blizina važnih puteva (SIAV ₅)	1.00	1.00	0.50	0.25	0.50	0.75	0.76	0.76	0.76	0.38	0.19	0.38	0.57
Dodatne funkcionalne vrijednosti (SIAV ₆)	0.50	1.00	0.00	0.25	0.25	0.50	0.71	0.35	0.71	0.00	0.17	0.17	0.35
Turističke vrijednosti (VTr)													
Promocija (SIAV ₇)	0.25	0.00	0.25	0.75	0.75	0.50	0.75	0.18	0.00	0.18	0.56	0.56	0.37
Godišnji broj organizovanih posjeta (SIAV ₈)	0.25	0.25	0.00	0.50	0.75	0.25	0.64	0.16	0.16	0.00	0.32	0.48	0.16
Blizina vizitorskih centara (SIAV ₉)	0.75	0.50	0.50	0.50	0.50	0.50	0.68	0.51	0.34	0.34	0.34	0.34	0.34
Interpretativne table (SIAV ₁₀)	0.00	0.00	0.00	0.50	0.50	0.50	0.81	0.00	0.00	0.00	0.40	0.40	0.40
Godišnji broj posetilaca (SIAV ₁₁)	0.25	0.25	0.25	0.50	0.50	0.25	0.61	0.15	0.15	0.15	0.30	0.30	0.15
Turistička infrastruktura (SIAV ₁₂)	0.50	0.25	0.25	0.50	0.50	0.75	0.84	0.42	0.21	0.21	0.42	0.42	0.63
Vodička služba (SIAV ₁₃)	0.25	0.00	0.00	0.50	0.25	0.25	0.80	0.20	0.00	0.00	0.40	0.20	0.20
Usluge smještaja (SIAV ₁₄)	1.00	0.50	0.25	0.25	0.75	0.50	0.73	0.73	0.36	0.18	0.18	0.54	0.36
Restoraterske usluge (SIAV ₁₅)	1.00	0.50	0.25	0.25	0.75	0.50	0.69	0.69	0.34	0.17	0.17	0.51	0.34

Rezultati istraživanja M-GAM modelom prikazani su u tabeli 1. sa svim vrijednostima za 27 podindikatora, kao i konačni rezultati za glavne i dodatne vrijednosti u tabeli 2. Iz priloženih tabela 1. i tabele 2. rezultati prikazuju da glavne vrijednosti imaju znatno veći zbir od dodatnih vrijednosti vrednovanih geolokaliteta, osim kod geolokaliteta GS₁ gdje veću ulogu imaju dodatne vrijednosti sa znatno većom ocjenom od glavnih vrijednosti. Ovo ukazuje da izabrani geolokaliteti na teritoriji sjeveroistočne Crne Gore imaju veliki turistički potencijal za razvoj geoturizma, ali ti potencijali nijesu u potpunosti iskorišćeni.

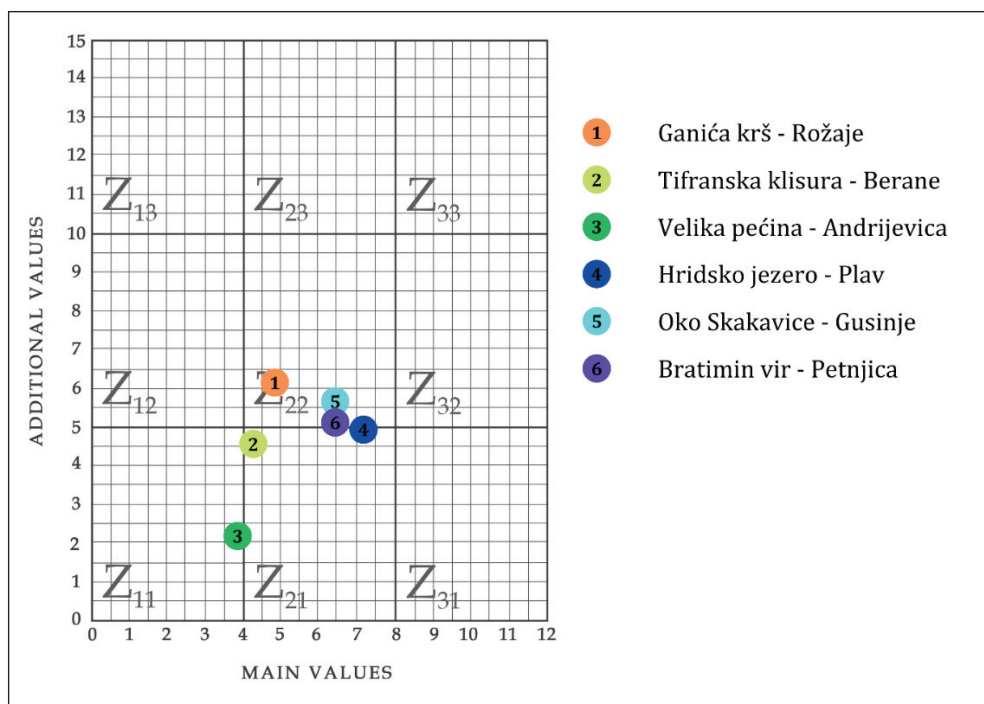
Tabela 2. Ukupno vrednovanje geolokaliteta sjeveroistočne Crne Gore

Geolokalitet	Glavne vrijednosti	Σ	Dodatne vrijednosti	Σ	Ukupno	Polje
	VSE + VSA + VPr		VFn + VTr			
GS ₁ - Ganića krš	1.63+1.25+2.03	4.91	3.25+3.04	6.29	11.20	Z ₂₂
GS ₂ - Tifranska klisura	1.29+1.57+1.39	4.25	3.30+1.56	4.86	9.11	Z ₂₁
GS ₃ - Velika pećina	1.12+1.65+1.20	3.97	1.10+1.23	2.33	6.30	Z ₁₁
GS ₄ - Hridsko jezero	2.42+2.00+2.86	7.28	1.65+3.09	4.74	12.02	Z ₂₁
GS ₅ - Oko Skakavice	2.05+2.46+2.00	6.51	1.86+3.75	5.61	12.12	Z ₂₂
GS ₆ - Bratimin vir	1.86+1.89+2.46	6.21	2.36+2.95	5.31	11.52	Z ₂₂

Geolokaliteti sa najvećim glavnim vrijednostima izdvajaju se GS_4 sa ocjenom vredovanja (7.28), sa izuzetno visokim stepenom ocjene kod nivoa zaštite (2.86) jer je ovaj geolokalitet nalazi u zoni Nacionalnog parka Prokletije, takođe ono što izdvaja ovaj geolokalitet za budući razvoj geoturizma jeste izuzetno visoka reprezentativnost kao i mogućnost interpretacije koji je lako objašnjiv posetiocu kao dobar primjer. Pejzažne i estetske vrijednosti ovog lokaliteta vrednovane su ocjenom (2.00) gdje se izdvaja ambijentalno je dobro uklopljen geolokalitet kroz prirodnu sredinu sa okolinom i pejzažom koji su ocijenjeni takođe visokom ocjenom. Drugi lokalitet koji je dobio visoku ocjenu kada je riječ o glavnim vrijednostima jeste GS_5 (6.51) takođe sa visokim ocjenama kada je riječ o pejzažnim i estetskim vrijednostima (2.46), dok su naučno obrazovne vrijednosti ocijenjene ocjenom (2.05) i nivo zaštite je (2.00) iz razloga što se ovaj lokalitet nalazi u zoni Nacionalnog parka Prokletije na teritoriji opštine Gusinje. Sa izuzetnom dobro ocijenim glavnim vrijednostima izdvaja se još geolokalitet GS_6 (6.21), koji se nalazi u opštini Petnjica, naučno-obrazovne (1.86) i pejzažne vrijednosti (1.89), dok je nivo zaštite vrednovan srednjom ocjenom (2.46) zbog toga gdje imamo da se lokalna TO Petnjica zalaže na očuvanju ovog geolokaliteta sa raznim projektima u prethodnom periodu.

Najveću ocjenu dodatnih vrijednosti ima geolokalitet GS_1 (6.29), jer je lokalitet lako dostupan za turističke posjete automobilom, nalazi se u blizini centra grada Rožaja, gdje se nalaze emotivni centri, blizina važnih saobraćajnica, kao i blizina restorana u gradu. Takođe visoke ocjene imaju i geolokaliteti GS_5 (5.61) i GS_6 (5.31), jer se nalaze u blizini važnih saobraćajnica, posjeduju dodatne prirodne i antropogene vrijednosti uz velika ulaganja lokalnih turističkih organizacija gdje su postavljene info table za turiste sa osnovnim karakteristikama geolokaliteta. Geolokalitet GS_2 najbolje je vrednovan za funkcionalne vrijednosti (3.30) zbog svoje pristupačnosti jer se nalazi na dijelu gdje prolazi regionalni put uz blizinu emotivnih centara sa dodatnim antropogenim vrijednostima. Lokaliteti GS_3 (2.33) i GS_4 (4.78) vrednovani su nižim ocjenama od ostalih geolokaliteta zbog svoje udaljenosti od emitivnih centara i nijesu pristupačni kao ostali geolokaliteti. Hridsko jezero posjeduje dodatne prirodne vrijednosti uz bolju turističku ponudu što ovaj geolokalitet u konačnom sa glavnim vrijednostima pozicionira na drugo mjesto vrednovanih objekata za budući razvoj geoturizma.

Kada analiziramo dodatne funkcionalne vrijednosti, najveći problem ovih geolokaliteta je nedostatak parking mjesta za razvoj turističke destinacije u blizini geolokaliteta. Nijedna geolokacija koje je vrednovana nema uređen parking za automobile i autobuse. Promocija geolokaliteta vidljiva je na zvaničnom sajtu Turističke organizacije Petnjica za geolokalitet Bratimin vir, kod turističke ponude TO Plav vidljiva je ponuda za posjetu Hridskoj jezera gdje se organizuju i grupe turističke ture u organizaciji TO Plav za posjetu i promociju ovom geolokalitetu i TO Gusinje ima promociju svog kraja uz geolokalitet Oko Skakavice kao jednim od glavnih atrakcija ovog kraja. Vrlo je bitna medijska promocija geolokaliteta putem elektronskih medija za razvoj i promociju turističke ponude u ovim mjestima Crne Gore posebno za turiste koji prvi put posjećuju sjever Crne Gore.

Slika 3. Položaj geolokaliteta u M-GAM matrici

Nakon vredovanja prema M-GAM modelu glavnih i dodatnih vrijednosti, rezultati su predstavljeni u M-GAM matrici sa svojim vrijednostima. Iz prikazane matrice se može vidjeti položaj geolokaliteta u polju Z_{22} u kojem se nalaze geolokaliteti Ganića krš, Oko Skakavice i Bratimin vir. Geolokalitet Hridsko jezero vidimo da ima najveće ocjene kod glavnih vrijednosti kroz matricu ali zbog nižih ocjena dodatnih vrijednosti nalazi se u polju Z_{21} , u daljem periodu za ovaj lokalitet koji ima izuzetno visok potencijal za razvoj geoturizma i posjetu turista treba turističku infrastrukturu podići na veći nivo kao i izgradnja restorana ili motela u blizini ovog lokaliteta. Takođe Tifranska klisura nalazi se u polju matrice Z_{21} lokalitet koji je najbolje ocijenjen za funkcionalne vrijednosti, ovaj lokalitet ima dobar turistički potencijal jer se nalazi na lokalitetu pored magistralnog puta, ali ovom lokalitetu nedostaju dodatne turističke vrijednosti od parking mjesta, interpretativnih tabli kako bi se na kvalitetan način opisao lokalitet za buduće turiste. Za vrednovani geolokalitet Velika pećina koji se nalazi u polju matrice Z_{11} jer je lokalitet nepoznanica za lokalno stanovništvo, kao i za turiste jer lokalitet nema početne korake u valorizaciji od strane lokalne turističke organizacije i ostalih institucija koje se bave turizmom. Lokalitet posjeduje dobre glavne vrijednosti za pokretanje područja za stvaranje speleoturizma i geoturizma. Treba krenuti od promocije lokaliteta uz sređivanje pristupnih puteva i postavljanje osnovnog mobilijara za turiste uz turističku infrastrukturu i za početak organizovati manje turističke ture, upoznati lokalno stanovništvo sa ovom turističkom ponudom. Lokalitet Velika pećina treba takođe staviti pod lokalnu zaštitu za početak procesa valorizacije i očuvanja lokaliteta. Geolokaliteti su vrednovani visokim ocjenama za glavne vrijednosti, posebno za pejzažne i estetske, što je vrlo važan motiv za posjetu turista, zbog toga je bitno da se na ovim geolokalitetima ulaže u turističke vrijednosti, kako bi se u narednom periodu privukao što veći broj turista i posjetilaca uz dopunu turističke infrastrukture na svim lokalitetima.

5. ZAKLJUČAK

Glavni cilj ovog rada bio je inventarizacija objekata geonasleđa kao i njihova valorizacija i geokonzervacija za razvoj geoturizma na području sjeveroistočne Crne Gore, gdje smo izabrali za svih šest opština po jedan geolokalitet za vrednovanje, korišćenjem modela M-GAM gdje je vrednovanjem za šest geolokaliteta utvrđen stepen potencijala za razvoj geoturizma u budućnosti. Svih šest vrednovanih geolokaliteta imaju značajan turistički potencijal koji se zasniva na prirodnim resursima, posebno pejzažne i estetske vrijednosti koje odlikuju ovaj kraj sjeveroistočne Crne Gore.

Rezultati istraživanja pokazuju da dosta lokacija nema turističke sadržaje za značajniji razvoj turizma u vidu promocije, organizovanih posjeta, sa lošom turističkom infrastrukturom na svim geolokalitetima. Veliki problem ugleda se u tome što na ovim geolokalitetima nedostaje vodička služba. Pozitivno je to što trenutno geolokaliteti nijesu oštećeni i treba uložiti dodatni napor da se ovi lokaliteti stave pod lokalnu ili nacionalnu zaštitu u narednom periodu. Lokaliteti koji su u zoni Nacionalnog parka Prokletije imaju visoke ocjene kada je riječ o stepenu zaštite, što je od izuzetnog značaja za budući razvoj turizma a to su Hridsko jezero u opštini Plav i Oko Skakavice na teritoriji opštine Gusinje. Za budući razvoj geoturizma, potrebna je dodatna infrastruktura u vidu interaktivnih tabli, kao i savremenim kartama, brošurama sa ucrtanim geolokalitetima, uz moguću izgradnju centra za posjetioce koji bi pružao znanje o geolokalitetima kao i interpretaciju, odnosno prenošenja znanja turistima od strane stručnog osoblja. Razvoj geoturizma na ovom području, obogatio bi turističku ponudu ovog grada, ovo područje svoj budući razvoj treba da usmjeri prema turizmu jer ima veliki turistički potencijal. Svi šest opština u kojima se vršilo istraživanje geolokaliteta uz saradnju sa svojim lokalnim turističkim organizacijama trebaju da prepoznaju svoj geoturistički potencijal kao budući vid turizma za razvoj svoje opštine u budućem periodu. Geoturizam u opštinama obogatiće turističku ponudu u svim gradovima, kao i dodatne ekonomske prihode za sve opštine u kojima smo vršili istraživanje.

6. LITERATURA

- Antić, A., Tomić, N. (2017). Geoheritage and geotourism potential of the Homolje area (eastern Serbia). *Acta Geoturistica*, 8 (2), 67-78. <http://dx.doi.org/10.1515/agta-2017-0007>
- Antić, A., Tomić, N., & Marković, S.B. (2020a). Karst-based geotourism in eastern Carpathian Serbia: exploration and evaluation of natural stone bridges. *Geoconservation Research* 3(2), 62-80. <http://dx.doi.org/10.30486/gcr.2020.1903486.1023>
- Antić, A., Tomić, N., Đorđević, T., Radulović, M., & Đević, I. (2020b). Speleological objects becoming show caves: evidence from the Valjevo karst area in Western Serbia. *Geoheritage* 12(4), 1-12. <http://dx.doi.org/10.1007/s12371-020-00517-9>
- Bošković, J., Kotrla, S., Jovanović, M., Tomić, N., Lukić, T., & Rvović, I. (2015). Application of the preliminary geosite assessment model (GAM): the case of the Bela Crkva municipality (Vojvodina, North Serbia). *Geographica Pannonica* 19(3), 146-152. <https://dx.doi.org/10.18421/GP19.03-06>

- Božić, S., & Tomić, N. (2015). Canyons and gorges as potential geotourism destinations in Serbia: Comparative analysis from two perspectives - General geotourists' and pure geotourists'. *Open Geosciences* 7, 531-546 <http://dx.doi.org/10.1515/geo-2015-0040>
- Bratić, M., Marjanović, M., Radivojević, A.R., & Pavlović, M. (2020). M-GAM method in function of tourism potential assessment: Case study of the Sokobanja basin in eastern Serbia. *Open Geosciences* 12, 1468-1485. <https://doi.org/10.1515/geo-2020-0116>
- Burek, C.V. & Prosser, C. D. (2008). The history of geoconservation: an introduction. Geological Society, London. Special Publication, 300(1), 1-5.
- Dowling RK. (2006). Newsome D. *Geotourism*. Oxford: Elsevier; 2006.
- Đurović, P., & Đurović, M. (2010). Inventory of geoheritage sites: The base of geotourism development in Montenegro. *Geographica Pannonica*, 14(4), 126-132. <https://doi.org/10.5937/GeoPan1004126D>
- Gray, M. (2018). Geodiversity: the backbone of geoheritage and geoconservation, *Geoheritage* 13-25.
- Hose T. A. (2005). *Geotourism and Interpretation*. *Geotourism*, 221-241.
- Jonić, V. (2018). Comparative analysis of Devil's town and Bryce canyon geosites by applying the modified geosite assessment model (M-GAM). *Researches Review of the Department of Geography, Tourism and Hotel Management* 47(2), 113-125. <http://dx.doi.org/10.5937/ZbDght1802113J>
- Lukić, D., i Petrović, M. D. (2020). Uloga Objekata Geonasleđa u Turizmu Podunavlja Srbije. *Geografski institut „Jovan Cvijić“ SANU, Beograd*
- Mahato KM, Jana CN. Exploring the potential for development of geotourism in Rarh Bengal, Eastern India using M-GAM. *International Journal of Geoheritage and Parks*. 2021; 9 (3): 313-322. <https://doi.org/10.1016/j.ijgeop.2021.05.002>
- Nikolić, G. (2018). Geodiversity and biodiversity complementary in nature protection in Montenegro. *Programme and abstract book*, 81.
- Pál, M., Albert, G. (2018). Comparison of geotourism assessment models: and experiment in Bakony-Balaton UNSECO Global Geopark, Hungary. *Acta Geoturistica* 9(2), 1-13. <http://dx.doi.org/10.1515/agta-2018-0005>
- Peppoloni, S., & Di Capua, G. (2022). The significance of geotourism through the lens of geoethics. *Geotourism in the Middle East*. Springer. <http://dx.doi.org/10.13140/RG.2.2.29214.00323>
- Pereira, P., Pereira, D., Caetano Alves, M. I. (2007). Geomorphosite assessment in Montesinho Natural Park (Portugal). *Geographica Helvetica* 62. Switzerland. <http://dx.doi.org/10.5194/gh-62-159-2007>
- Petrović, M.D., Lukić, D., Radovanović, M.M., Blešić, I., Gajić, T., Demirović Bajrami, D., Syromiatnikova, J.A., Miljković, Đ., Kovačić, S. & Kostić, M. (2023). How Can Tufa Deposits Contribute to the Geotourism Offer? The Outcomes from the First UNESCO Global Geopark in Serbia. *Land* 2023, 12, 285. <https://doi.org/10.3390/land12020285>
- Pralong, J. P. (2005). A method for assessing the tourist potential and use of geomorphological sites. *Géomorphologie. Relief, processus, environnement* 3, 189-196. <http://dx.doi.org/10.4000/geomorphologie.350>
- Reynard, E. (2008). Scientific Research and Tourist Promotion of geomorphological Heritage. *Geografia Fisica E Dinamica Quaternaria* 31 (2), 225-230. IT ISSN 0391-9838, 2008
- Službeni list Crne Gore □, br. 054/16 od 15. 08. 2016
- Tičar, J., Tomić, N., Breg Valjavec, M., Zorn, M., Marković, S.B., Gavrilov, M.B. (2018). Speleotourism in Slovenia: balancing between mass tourism and geoheritage protection. *Open Geosciences* 10(1), 344-357. <https://doi.org/10.1515/geo-2018-0027>
- Tomić, N., Antić, A., Marković, S.B., Đorđević, T., Zorn, M., & Breg Valjavec, M. (2019). Exploring the potential for speleotourism development in eastern Serbia. *Geoheritage* 11(2), 359-369. <https://doi.org/10.1007/s12371-018-0288-x>
- Tomić, N., Antić, A., Tešić, D., Đorđević, T., & Momčilović, O. (2021). Canyoning and geotourism: Assessing geosites for canyoning activities in Western Serbia, *Turizam*, 25(4), 161-177. <https://doi.org/10.5937/turizam25-27524>
- Tomić, N., Marković, S.B., Antić, A., & Tešić, D. (2020). Exploring the potential for geotourism development in the Danube Region of Serbia. *International Journal of Geoheritage and Parks* 8(2), 123-139. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijgeop.2020.05.001>
- Tomić, N., Marković, S.B., Korać, M., Mrđić, N., Hose, T.A., Vasiljević, Dj.A., Jovičić, M., Gavrilov, M.B. 2015. Exposing mammoths: from loess research discovery to public palaeontological park. *Quaternary International* 372, 142-150. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.12.026>
- Vasiljević, Đ. A. (2015). *Geodiverzitet i geonasleđe Vojvodine u funkciji zaštite i turizma*, Doctoral dissertation, University of Novi Sad (Serbia).
- Vujičić, M. D., Vasiljević, Dj. A., Marković, S. B., Hose, T. A., Lukić, T., Hadžić, O. & Janičević, S. (2011). Preliminary geosite assessment model (gam) and its application on Fruška gora mountain, potential geotourism destination of Serbia. *Acta Geographica Slovenica*, 51 (2), 361-376. <https://doi.org/10.3986/AGS51303>
- Vujičić, M. D., Vasiljević, Dj. A., Marković, S. B., Hose, T. A., Lukić, T., Hadžić, O. & Janičević, S. (2011). Preliminary geosite assessment model (gam) and its application on Fruška gora mountain, potential geotourism destination of Serbia. *Acta Geographica Slovenica*, 51(2), 361-376. <https://doi.org/10.3986/AGS51303>
- Zafeiropoulos, G., Drinia, H., Antonarakou, A., & Zouros, N. (2021). From geoheritage to geoeducation, geoethics and geotourism: A critical evaluation of the Greek region. *Geosciences*, 11(9), 381. <https://doi.org/10.3390/geosciences11090381>
- Zouros, N. C. (2007). Geomorphosite assessment and management in protected areas of Greece Case study of the Lesvos island - coastal geomorphosites. *Geographica Helvetica* 62-3. Basel. <http://dx.doi.org/10.5194/gh-62-169-2007>

TOURIST VALUATION OF GEOHERITAGE FOR THE NEEDS OF VALORIZATION AND GEOCONSERVATION OF GEOLOCALITY: CASE STUDY NORTH-EAST MONTENEGRO

Eldin Brđanin³, Miško Milanović⁴

Abstract: The northeastern region of Montenegro is a sandy-shale area, surrounded by high mountains, with various geological and geomorphological characteristics. The mountain ranges that are the highest in Montenegro are located in this area (Zla Kolata 2,534 m in Prokletije), also, the region is rich in pastures, forests and many mountain lakes. A large variety of geodiversity and geoheritage occurs in a relatively small area, which is very important for the development of tourism, ie geotourism, which is one of the leading economic branches of this country. The geolocalities included in this research are: Ganića stone (Rožaje municipality), Tifran gorge (Berane municipality), Velika Cave (Andrijevića municipality), Hridsko Lake (Plav municipality), Oko Skakavica (Gusinje municipality), Bratimin spring (Petnjica municipality). The research was conducted by applying the modified geolocation assessment model (M-GAM) to six evaluated geolocations in six municipalities of the northeastern region of Montenegro. The main goal of the research is related to the evaluation of the scientific, educational, landscape, aesthetic, functional and touristic values of the selected geolocalities, as well as their current protection and preservation. Based on the M-GAM model, a major role in the research is played by tourists who were examined through a survey, where their results were entered via the importance factor (*Im*) in the final results and were displayed via the M-GAM matrix. Based on the research and the obtained results, it can be concluded that the northeastern region of Montenegro has a great tourist potential for the development of geotourism, with great landscape and aesthetic values, but it is necessary to improve the level of protection of geolocalities as well as improve additional values in order for this region to become recognized in the right way as a geotourism destination in the future.

Keywords: **geoheritage**, geotourism, geoconservation, Modified Geosite Assessment Model (M-GAM), Northeast Montenegro

³ Ph.D. student, eldinbrdjanin95@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7481-7122

⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, misko.milanovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7245-0700

UDK: 338.48:502/504(497.6)

DOI: 10.5937/KonGef24074M

Прегледни научни рад

KARAKTERISTIKE PEJZAŽA SLIVA RIJEKE VRBANJE U FUNKCIJI RAZVOJA ODRŽIVOG TURIZMA - OSVRT NA POSEBNI REZERVAT PRIRODE „CVRCKU“¹

Tanja Mišlicki Tomić², Vesna Rajčević³

Apstrakt: Poseban rezervat prirode kanjon "Cvrcke" je značajno riječno područje na sjeveroistočnim padinama planine Čemernice u sjeverozapadnom dijelu Republike Srpske i sjevernom dijelu Bosne i Hercegovine. Ovaj riječni sistem sa brojnim vodopadima, kaskadama i strmim liticama nastao je riječnim radom Vrbanje i Cvrcke. Korito rijeke Vrbanje i njene lijeve pritoke Cvrcke čini osnovni hidrografski resurs ovog posebnog rezervata prirode. U dolini Cvrcke žive specifične biljne i životinjske vrste (orlovi i ptice), koje čine poseban biodiverzitet u ovom području. Dolina rijeke Cvrcke je atraktivna za posjetioce, sa slikovitim prirodnim pejzažima i autentičnim tradicionalnim objektima. U radu se nastoji odgovoriti da li poseban rezervat prirode kanjon "Cvrcke" predstavlja važan resurs za razvoj održivog turizma Republike Srpske. U istraživačkom dijelu biće korišćena metoda strukturiranog intervjua sa elementima privlačnosti i mobilnosti prema ovom prirodnom turističkom resursu. Dobijeni rezultati iz sprovedenog upitnika biće korišćeni za analizu uticaja faktora razvoja turizma i njihovih međusobnih odnosa, koji su u skladu sa Strategijom razvoja turizma Republike Srpske.

Dobijenim rezultatima istraživanja nastojaće se potvrditi polazna hipoteza da je kanjon "Cvrcke" značajan turistički potencijal za razvoj ekoturizma na nivou Republike Srpske i BiH, te kao takav, zahtjeva bolju valorizaciju prirodnih vrijednosti i veću turističku promociju. Zaštita i valorizacija prirodnih vrijednosti doline i izvorišta rijeke Cvrcke, te bolja saradnja sa institucijama značajno će uticati na unapređenje održivog turizma i razvoj lokalnog područja.

Кljučне riječi: pejzaž, riječni sliv, Vrbanja, Cvrcka, održivi razvoj turizma

UVOD

U Bosni i Hercegovini ne postoji usklađena i prihvaćena metodologija prepoznavanja i vrednovanja pejzaža, osim različitih sektorskih pristupa analizama pejzaža. Integralni pristup i zaštita pejzažnih područja u Bosni i Hercegovini je formalno uspostavljen potpisivanjem Evropske konvencije o pejzažima (Council of Europe, 2000) i donošenjem Zakona o prihvatanju Konvencije. Međutim, osim potpisivanja Konvencije nisu jasnije propisani instrumenti njenog provođenja. Pitanjima zaštite važnih pejzažnih područja u Bosni i Hercegovini se pristupa sektorski, sa aspekta nekoliko zakona u okviru kojih se različito tumači njegovo određenje. Zakon o zaštiti prirode Republike Srpske (Službeni glasnik RS, broj 27/14) i Zakon o zaštiti prirode Federacije Bosne i Hercegovine (Službene novine FBiH, broj 66/13) prepoznaju važnu biološku i pejzažnu raznolikost područja Bosne i Hercegovine u kojima postoje i očuvani su prirodni i antropogeni elementi. Zaštitom su za sada obuhvaćeni jedino pejzaži uključeni u područja nacionalnih parkova, strogih rezervata prirode, parkova prirode, regionalnih parkova, zaštićena područja sa održivim korišćenjem prirodnih resursa, kao i spomenici parkovne arhitekture.

Kulturni pejzaži, za čiju zaštitu postoje pretpostavke, prema Zakonu o kulturnim dobrima Republike Srpske (Službeni glasnik RS, broj 38/22) i Zakonu o uređenju prostora i građenju Republike Srpske (Službeni glasnik RS, broj 40/13), dosad su zaštićeni u vrlo malom broju. Zakon

¹ Članak predstavlja rezultat rada na projektu "Agroturizam kao logistička podrška održivosti prirodnog i kulturnog naslijeđa Slovenije i Republike Srpske (BiH)", evidencioni broj 1259103, čiju realizaciju finansira Ministarstvo za naučnotehnološki razvoj i visoko obrazovanje Republike Srpske i Vlada Slovenije

² Univerzitet u Banjoj Luci - Prirodno-matematički fakultet, Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina, tanja.mislicki-tomic@pmf.unibl.org, ORCID: 0000-0002-2384-9336

³ Univerzitet u Banjoj Luci - Prirodno-matematički fakultet, Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republika Srpska, Bosna i Hercegovina, vesna.rajcevic@pmf.unibl.org, ORCID: 0000-0001-5681-3965

o kulturnim dobrima Republike Srpske (Službeni glasnik RS, 38/22), prepoznaje kulturni predio, kao nepokretno kulturno dobro i potrebe njegovog prepoznavanja, dokumentovanja i zaštite, te uključivanje u kulturne, turističke i druge programe. Nepokretna kulturna dobra čine i spomenici kulture, prostorne kulturno-istorijske cjeline, arheološki ostaci i nalazišta, poznata mjesta i zaštićena okolina nepokretnog kulturnog dobra.

Zakon o uređenju prostora i građenju Republike Srpske (Službeni glasnik RS, 84/19), prepoznaje samo područje posebne namjene, kao što su nepokretna kulturno-istorijska dobra, nacionalni parkovi, turistička područja, banjska, klimatska, sportsko-rekreativna i slična područja, dakle, ne prepoznaje pojam kulturni pejzaž, te ne propisuje mjere njegovog prepoznavanja i zaštite.

U nekoliko ostalih zakona čijim se djelovanjem znatno utiče na postojeće stanje i izgled pejzažnih područja, kao što su: Zakon o šumama, Zakon o vodama, Zakon o poljoprivredi, nije vidljiv odnos prema pejzažu, niti se on posebno prepoznaje. I nakon donošenja Evropske konvencije pejzažu se još uvijek pristupa sektorski, uglavnom sa stanovišta prirodnih vrijednosti.

U Strategiji zaštite životne sredine Republike Srpske do 2032. godine (Strategija zaštite životne sredine RS, 2022), biološkoj i pejzažnoj raznolikosti se posvećuje premalo pažnje, posmatra se sekundarno i sektorski (isključivo kroz prirodne karakteristike), bez interdisciplinarnog pristupa. U Strategiji pored opštih strateških ciljeva, određuju se i smjernice za unapređenje stanja i efikasnijeg upravljanja prirodnim vrijednostima, kao i način njihovog sprovođenja u skladu sa ukupnim privrednim, društvenim i kulturnim razvojem Republike Srpske.

Takođe, nedavno usvojena Strategija razvoja turizma Republike Srpske do 2027. (Strategija razvoja turizma RS, 2021) direktno ne prepoznaje pejzažna područja kao važnu turističku atrakciju. Analizom međunarodnih dokumenata utvrđene su obaveze, standardi i metode prepoznavanja i vrednovanja pejzažnih kvaliteta, te potrebe za integralnim pristupom u planiranju i upravljanju pejzažom.

Evropska konvencija o pejzažima (ELC) postavlja niz različitih rješenja koja države mogu primijeniti, u skladu sa svojom razvijenošću i specifičnim potrebama. Metodom karakterizacije – Landscape Character Assessment (LCA, 2002) ostvaruje se identifikacija i procjena karaktera pejzaža, koji čini dio evropskog prostora i važan je u evropskim politikama razvoja u očuvanju različitosti pejzaža. Metod procjene karaktera pejzaža odnosi se na prepoznavanje i određivanje elemenata i obilježja, koji čine pejzaž međusobno različitim, te na opisivanje razlika u njihovom karakteru i ocjeni vrijednosti određujućih karakteristika pejzaža.

Pejzaži sliva Vrbanje pokazuju različita prirodna i društvena obilježja, od područja sa značajnom očuvanošću prirodnih elementa, do područja sa izraženim antropogenim uticajem.

Pejzaži sliva Vrbanje prepoznati su u visokoplaninskim i planinskim predjelima Unutrašnjih Dinarida i brežuljkasto-brdovitim predjelima Peripanonskog oboda.

Strukturno oblikovana pejzažna područja sliva Vrbanje dobijena su na osnovu tipološke podjele odnosno, karakterizacije prirodnih i istorijskih elemenata pejzaža prema međunarodno prihvaćenoj metodologiji Evropske konvencije o pejzažima (ELC, 2000).

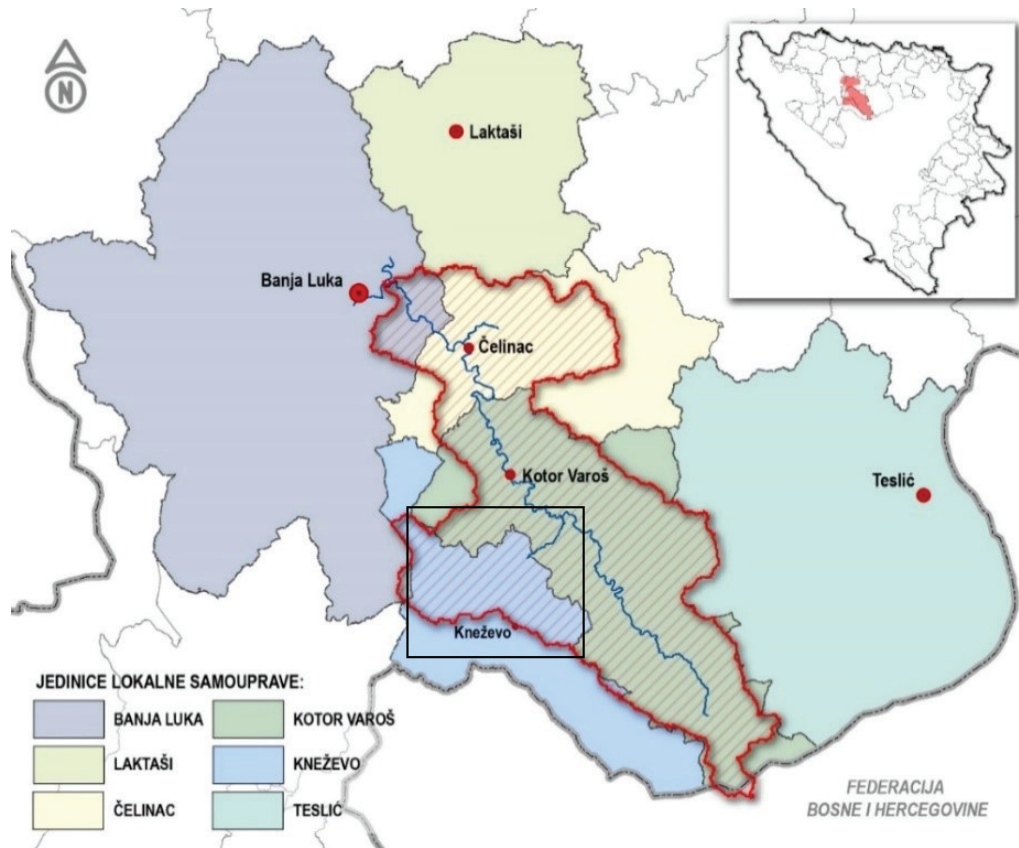
Tipologija pejzažnih područja je dobijena klasifikacijom i analizom podataka o topografskim, geološkim, pedološkim i hidrološkim obilježjima, te namjeni i korišćenju zemljišta (Rajčević et al., 2023). Značajnu ulogu su imali i dodatni, specifični kriteriji kulturnih pejzaža, kao što su istorijski razvoj naselja, antropogeni uticaj, te namjena i korišćenje prostora.

U slivu su prepoznata četiri opšta pejzažna područja: Visokoplaninski, Planinski, Brežuljkasto-brdoviti i Obalski/nizijski, koje karakteriše različita prepoznatljivost. Opšta pejzažna područja sliva se razlikuju po svojoj fizionomiji i strukturnim elementima, te imaju određenu prostornu granicu (Rajčević & Mišlicki Tomić, 2023).

Svojim geografskim položajem Prirodni rezervat kanjon “Cvrcka” zauzima visokoplaninsko pejzažno područje sliva. U svhu razumjevanja značaja ovog resursa za razvoj održivog turizma Republike Srpske u nastavku je opisan karakter visokoplaninskog pejzažnog područja i njegova obilježja.

GEOGRAFSKI POLOŽAJ

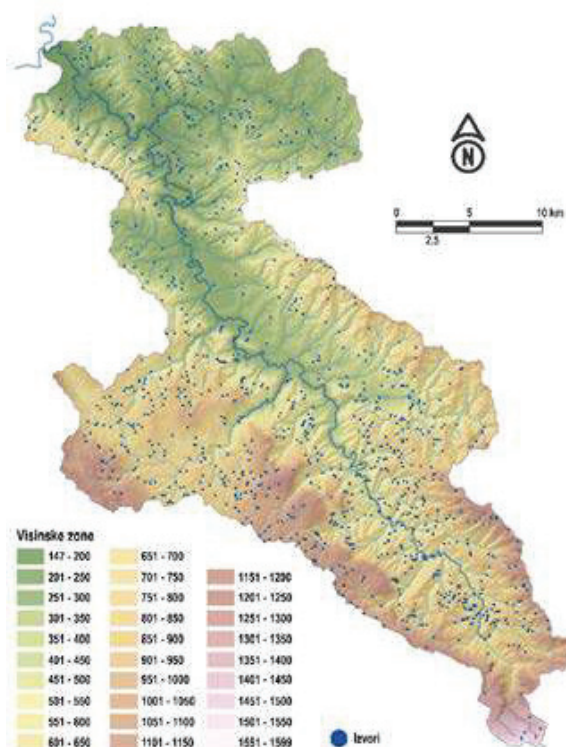
Područje sliva Vrbanje svojim položajem zauzima sjeverozapadni dio Republike Srpske (99.7%) i sjeverni dio Bosne i Hercegovine (0.3%) (Slika 1). Ta činjenica omogućava sveobuhvatno racionalno korištenje prostora i vodnih resursa ovog sliva. Ova karakteristika je od velikog značaja za stanovništvo i privredu, kao i za Republiku Srpsku jer je znatno smanjen problem podijeljenih političkih interesa u planiranju, upravljanu i zaštiti ovog sliva (Рајчевић & Црногорац, 2011).

Slika 1. Administrativno-teritorijalna podjela područja sliva Vrbanje

Izvor: Izrada autora na osnovu Digitalnog modela terena

Visokoplaninsko pejzažno područje nalazi se na jugozapadnim dijelovima sliva Vrbanje sa visinom preko 1.300 m. Morfofizionomski sklop jugozapadnih dijelova sliva, predstavljen je planinskim sistemom Vlašića (1.933 m), Očauša (1.384 m) i Čemernice (1.339 m), raščlanjen je i visinski neujednačen. Vertikalno na pravac pružanja izdvojene su manje površi, koje su preoblikovane riječnim terasama, dolinama i jarugama. U visokoplaninskim predjelima sliva, formiran je gornji tok rijeke Vrbanje, te su vidljivi složeni dolinski oblici. Planinski masiv Očauš se preko uzvišenja Ravno brdo (1.280 m), Polica (1.240 m), Glavica (1.287 m), Veliki poljanak (1.240 m) povezuje sa visokoplaninskim područjem Vlašića. Ovaj planinski masiv je raščlanjen sa velikim brojem izvora i kraških vrela (Slika 2 i 3). Planinski masiv Čemernice čine uzvišenja (Omarike, Potkres, Košarine, Srebrenik i Perčin), koja su ujedno razvođe između slivova Vrbanje i Vrbasa. Zbog dominacije krečnjaka u građi, oskudna je riječna mreža, te naglašeno poniranje. Podzemna voda izbija na većem broju izvora, a najveća su izvorišta rijeka Cvrčke i Jakotine.

Slika 2. Visinske zone u slivu Vrbanje

Slika 3. Mreža stalnih i povremenih vodotokova u slivu Vrbanje

Izvor: Urađeno na osnovu digitalizacije TK 1 : 25 000, Vojnogeografski institut, Beograd, 1968.

U visokoplaninskom području, od izvorišne čelenke Vrbanje (lokalitet Riječica), do kotorvaroške kotline na dužini od oko 35 km, riječna dolina je izgrađena od flišnih stijena (pješčari, laporoviti krečnjaci i škrljaste gline). Kod ušća potoka Kilavca u Vrbanju (699 m) riječno korito je usječeno u flišnu dolinu, jaružastog izgleda, te velikog pada od 99%.

Na vizuelni karakter ovog područja posebno utiču različiti dolinski oblici reljefa, u vidu dolinskih proširenja kao što su: Kruševo Brdo, Zvečaj, gornje šipraško proširenje, donje šipraško proširenje, Grabovičko proširenje i Kalamande. Od ušća potoka Kilavac rijeka Vrbanja, praktično, ima konstantan sjeverozapadni pravac do ušća rijeke Crkvenice u Vrbanju, a nakon toga Vrbanja (oko 800 m) teče u pravcu istok-zapad do naselja Šiprage. Područje oko naselja Šiprage, karakterišu karbonatno-laporovite stijene, te dominiraju (do 90 %) masivni bankoviti i rjeđe slojeviti laporoviti krečnjaci, kao i podređeni sadržaj pjeskovitih i karbonatnih stijena (Marinković, et al.,1981).

Do Šipraga, rijeka formira složen sistem pritoka (potok Vrlet, potok Čudnić, potok Tocil, potok Ćorkovac, Demička rijeka, potok Kilavac, rijeke Kruševica (gornja) i Lopača, potok Trnovac i rijeka Crkvenica).

Od Vlašića do Čemernice, na jugozapadnim padinama sliva, vizuelno su uočljiva prirodna uzvišenja (Omarike, Potkres, Košarine, Srebrenik i Perčin), koja čine razvođe između sliva Vrbanje i Vrbasa. Čemernica sa vrhom (Goli vis 1.339 m) dominira, te ima dinarski pravac pružanja. Zbog dominacije krečnjaka, ima siromašnu riječnu mrežu a naglašeno je poniranje atmosferskih padavina u brojne pukotine masiva.

Podzemna voda izbija na velikom broju izvora. Na njenim sjeveroistočnim padinama nalaze se izvorišta Cvrčke i Jakotine. Izvorišna čelenka Cvrčke je kod Rakovca (1.159 m) i Paljevske kose (1.168 m), te Jakotine kod Rapanjskog visa (1.117 m) i Vranjače (1.120 m).

Od lijevih pritoka u srednjem toku Vrbanje, najdominantnije su rijeka Cvrcka i Jakotina. Cvrcka, čija dužina sa njenom lijevom sastavnicom Međuračom iznosi 21 km, ima pretežno kanjonsku i klisurastu dolinu. Korito joj je usječeno u karstni teren, a u njenom slivu registrovan je veći broj kraških vrela i izvora, kao i značajan broj speleoloških objekata (pećinskih kanala). Naglašena energija i sposobnost transporta nanosa formirali su manju plavinu na ušću Cvrčke u rijeku Vrbanju, na kojoj je locirano naselje Večići. Nizvodno od ušća Cvrčke pa do Kotor Varoša, pritoke Vrbanje su formirale značajnije aluvijalne naplavine: Mokro polje, Luka i Bijelo polje. Naplavina Bijelo polje nastala je na ušću rijeke Jakotine u Vrbanju, u urbanom prostoru gradskog naselja Kotor Varoš.

Rijeka Jakotina je, takođe, locirana u karstnom terenu. Sa dužinom od 15 km, ova rijeka, čiji je izvorišni dio u masivu planine Čemernice, u karstu je usjekla pretežno, klisurastu dolinu.

Na vizuelni i strukturni karakter ovog područja utiču prirodna obilježja, posebno naglašena geomorfološka i hidrogeološka, te strukturna obilježja šumskih zajednica.

U ovom području naglašene su prirodne vrijednosti šumskih ekosistema, koji imaju važnu prirodnu i hidrološku ulogu. Najzastupljenije su šumske zajednice bukve i jele sa smrčom, dok su neznatno prisutne šume bijelog bora i smrče. Orografski uslovljene, na raščlanjenim brojnim kanjonima i klisurama pritoka Vrbanje (Jakotina, Cvrcka, Vigošta...), te na stjenovitim i strmim padinama, zastupljene su šume reliktnog karaktera bukve i gluhača, crnog graba, lipe i javora i bijelog graba (Stefanović i dr. 1983), koja području daju posebnu vrijednost.

Specifične šumske zajednice u planinskom području sliva su veće pejzažne vrijednosti i zahtjevaju poseban tretman zaštite. Pejzaži sa naglašenom prirodnom i vizuelnom vrijednošću pružaju mogućnosti za razvoj različitih turističkih i rekreativnih aktivnosti.

U prostorno funkcionalnoj organizaciji naglašava se značaj tranzitnosti, jer područje sliva svojim geografskim položajem, predstavlja vezu između panonskog i planinsko-kotlinskog područja. U tom pogledu, vidljiv je napredak, koji je podstakao magistralni put Kotor Varoš – Doboj – Sarajevo i Kotor Varoš – Banja Luka – Travnik – Sarajevo, te koji je saobraćajno priključio ovo područje sliva i dao mu određeni turističko tranzitni značaj.

PREGLED LITERATURE

Pejzaži u savremenom svijetu su prepoznati kao važni faktori prostornog identiteta. Pod pojmom pejzaž obično se podrazumijeva holistički međusobni odnos ljudskih bića sa prirodnim i fizičkim okruženjem. To je jasno u njegovoj sistematizaciji, gdje se prvo razmatraju prirodne karakteristike, zatim društvenoekonomske, tehničke karakteristike i nematerijalni aspekti, kao što su kulturne i estetske vrijednosti (García et al., 2020).

Činjenica da turizam ne postoji bez pejzaža i nijedan pejzaž ne postoji kao takav bez svog posmatrača, otvara širok spektar mogućnosti i opcija za turizam i planiranje pejzaža (Terkenli, 2021; Skowronek et al., 2018).

Mnogo je geografskih elemenata koji igraju ulogu turističkih motiva u razvoju turizma zbog svoje privlačnosti, kao što su: utvrđenja, spomenici, pećine, kanjoni, klisure itd. Od ostalih elemenata ubrajaju se lokacija, smještaj, putovanje, istorijski i kulturni aspekti. Obim turističkog prometa moguće je sa jedne strane posmatrati kao funkciju osnovne potrebe stanovništva za odmorom i uživanjem, a sa druge strane, kao turistički proizvod koji treba da zadovolji potrebe potrošača. Turizam i pejzaž, kao dva značajna naučno istraživačka polja, usko su povezani i u posljednjoj deceniji sve više bude interes naučne javnosti (Hansen, 2021). Njihova multidisciplinarnost se ogleda u različitim pristupima i metodologiji istraživanja, koji uglavnom podrazumijevaju holistički pristup procjene karaktera pejzaža, naglašavajući vizuelnu percepciju i socio-kulturne aspekte pejzaža (Simensen et al., 2018)

Različiti pejzaži, njegove prirodne, kulturno-istorijske i druge vrijednosti, čine osnovu brojnih geografskih istraživanja (Kušen 2001; Stojanović 2003; Blažević 2007), koje imaju za cilj da privuku što veći broj posjetilaca.

Uključujući percepciju životne sredine, istraživanje prirodnih nepogoda, uticaj turizma i evaluaciju resursa, daje doprinos istraživanju održivog turizma (Hall et al., 2009; Mowforth, et al., 2015). Oslanjajući se na geografske principe prostora, mjesta i lokacije, turizam se shvata kao prostorno dinamičan proces, gdje je promjena suštinska za njegovu evoluciju. Istorijski procesi, odnosi moći, javna politika i upravljanje resursima pomažu razumjeti kako turizam funkcionise sa lokalitetom i lokalitet s turizmom (Saarinen et al., 2017). Prema definiciji održivi turizam odražava integritet turističke destinacije, donosi korist lokalnom stanovništvu, čuva prirodne resurse, poštuje lokalnu kulturu i tradiciju, pruža kvalitetan odmor i drugo. Zasniva se na resursima prirodne i kulturne baštine uz ekološku, ekonomsku, kulturnu i socijalnu komponentu koji sistemski podrazumijevaju dugoročan rast i razvoj za sadašnje i buduće generacije (Murphy, 2004). Geografija turizma i rekreacije u novije vrijeme sve više dobija na značaju. Ova istraživanja zasnivaju se na analizi prostornog sistema, koja informiše društveno naučnu javnost o mobilnosti, transnacionalizmu, uslugama, nasljeđu i regionalnim studijama; te učestvuje u raspravama o očuvanju i promjeni životne sredine. U radovima (Qi et al., 2009; Hall et al., 2009; Hall et al., 2014) istraživanja geografije turizma i

rekreacije postali su prepoznati kao pokretači razvoja, što omogućava veće učešće u političkim, društvenim i ekološkim pitanjima. Konkretno, istraženi su odnosi između imidža destinacije, namjera putovanja i turističkih karakteristika.

Turizam i rekreacija su složeni fenomeni sa značajnim ekonomskim, socio-kulturnim, ekološkim i političkim uticajima na različitim nivoima od globalnog do lokalnog. Prema autorima (Hall, et al., 2014) vrijeme je da geografi razviju dublje razumijevanje procesa koji su doveli do prostornih ishoda turizma i rekreacije.

Prirodne, antropogene i društvene komponente zajedno su pokazatelji važnih ekoloških, kulturnih i društvenih kvaliteta koji uokviruju i karakterišu rekreativne pejzaže (Hansen, 2021).

METODOLOŠKI PRISTUP

Geoprostorni potencijali sliva Vrbanje i u slivu posebno naglašen Kanjon "Cvrcka" značajni su za razvoj održivog turizma i unapređenje turističke ponude Republike Srpske. Njihov značaj je moguće sagledati na osnovu analize faktora integracije koji utiču na turistički razvoj proučavanog područja i zasnivaju se na postojanju prirodnih atraktivnosti područja i njihovom integralnom vrednovanju i podataka u Strategiji razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027., koji predstavljaju značaj prirodnih potencijala i zastupljenost u turističkoj ponudi Republike Srpske.

Podaci navedeni u Strategiji razvoja turizma Republike Srpske (*Tabela 1*) su uzeti u obzir i čine osnovu anketnog istraživanja, koje je provedeno u aprilu i maju 2024. godine (*Tabela 2.i 3.*). Anketa je obuhvatala 206 ispitanika i provedena je uz pomoć četiri planinarska udruženja iz Republike Srpske: "Mehanizam" iz Kotor Varoša, "Vilenska vrela" iz Kneževa, "Čičak" iz Čelinca i "Pak Summit" iz Banja Luke.

Ispitanici su razvrstani po polu i starosti i postavljeno im je ukupno 17 pitanja. Ispitanici su iz Čelinca, Kotor Varoši, Kneževa i Banja Luke. Uključuju 94 muškarca i 112 žena. Većina ispitanika su stekli visoko obrazovanje (67%), srednje obrazovanje (31%) i osnovno obrazovanje (2%).

Posebno značajni odgovori su na pitanja koja se tiču atraktivnosti i prepoznatljivosti pejzažnih vrijednosti sliva Vrbanje i lokaliteta "Cvrcka" u Republici Srpskoj prema vrsti turističkih motiva. Ispitanici su izdvojili određene destinacije prema vrsti turističkih motiva i rangirali ih od 1 do 5 u modelu Lickertove skale (*Joshi, Kale, Chandel, & Pal, 2015.*)

Na osnovu dobijenih rezultata istraživanja urađena je analiza međusobnih uticaja turističkih faktora i podataka iz Strategije razvoja turizma za period 2021-2027., koji predstavljaju značaj prirodnih potencijala i zastupljenost u turističkoj ponudi Republike Srpske.

Održivi razvoj prirodnog rezervata "Cvrcka" treba da pruži rješenje u smislu korišćenja lokaliteta, integrisanog razvoja i zaštite životne sredine, te kao takav da posluži u planiranju turizma.

Ispitanici su pokazali različito mišljenje i turističku potražnju usmjerenu prema prirodnim turističkim motivima (rijekama, banjama, jezerima, planinama...), te potrebu za jasnijim definisanjem održivih aktivnosti u zaštićenim područjima.

REZULTATI I DISKUSIJA

Prirodno vrijedna područja u slivu rijeke Vrbanje odlikuju se velikom heterogenošću geomorfoloških i hidroloških odlika, imaju bogatu floru i faunu i pružaju mogućnost za aktivan odmor u prirodi tokom čitave godine. Najveći dio ovih područja još uvijek nije pod zaštitom u skladu sa važećim strateškim i planskim dokumentima. Potrebno je više aktivnosti u funkciji podizanja svijesti javnosti u promociju zaštite prirode kroz isticanje prirodnih ljepota, zaštićenih područja, domaćeg turizma i sl.

Uprkos bogatom biodiverzitetu, međunarodnim obavezama i rastućim antropogenim pritiscima, naponi za očuvanje prirode i dalje su nedovoljni. Socioekonomski izazovi, kao što su nezaposlenost i siromaštvo, doveli su do toga da se politike fokusiraju na neposredne ekonomske prioritete, a ne na pitanja zaštite prirode, uključujući značaj biodiverziteta (USAID BiH, 2021) – MEASURE II, 2020 – 2021).

Značajan napredak u razvoju efikasnog sistema prikupljanja podataka o biološkoj raznovrsnosti je ostvaren kroz uspostavu Informacionog sistema zaštite prirode Republike Srpske (ISZP RS) i portala E-priroda (<http://e-priroda.rs.ba/>), koji vodi Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa.

Prijedlogom Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, u slivu Vrbanje je prepoznato deset prirodno vrijednih područja, od kojih je za sada zaštićeno, po IUCN klasifikaciji samo jedno, i to, spomenik prirode "Žuta bukva" u opštini Kotor Varoš. Vlada Republike Srpske je 2012. god donijela odluku da se "Žuta bukva" proglasi za zaštićeno područje III kategorije – spomenik prirode. To je prvi dendrološki spomenik prirode koji je zaštićen prema aktuelnim zakonskim propisima (Службени гласник Републике Српске број 30/12, Одлука бр: 04/1-012-2-505/12, mart 2012. godina).

U skladu sa prijedlogom Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Republike Srpske, u planu je uspostavljanje zaštite, po IUCN klasifikaciji, za sljedeća prirodno vrijedna područja u slivu Vrbanje:

Tabela 1. Popis područja planiranih za uspostavljanje zaštite u planskom periodu po IUCN klasifikaciji, u slivu rijeke Vrbanje

R.br	IUCN klasifikacija	Kategorija	Naziv	Opština
Zaštićeno prirodno područje				
1.	Poseban rezervat prirode	Ib	Kanjon Cvrcke	Kneževo, Kotor Varoš
Spomenik prirode				
2.	Spomenik prirode	III	Kanjon rijeke Duboke-vodopad Skakavac	Kotor Varoš
Parkovi prirode				
3.	Park prirode	V	Rupska rijeka	Čelinac
4.	Park prirode	V	Osmača-Tisovac-Čemernica	Banja Luka, Kneževo, Kotor Varoš
5.	Park prirode	V	Park prirode-Starčevica	Banja Luka, Čelinac
6.	Park prirode	V	Borja	Teslić, Kotor Varoš
Park šume				
7.	Park šuma	VI	Rujika	Kotor Varoš
8.	Park šuma	VI	Šikare-Opsječko	Čelinac
9.	Park šuma	VI	Dubrave	Čelinac

Izvor: prilagođeno prema Prostornom planu Republike Srpske do 2025. godine, Vlada RS, 2015

U okviru deset prepoznatih prirodno vrijednih područja u slivu Vrbanje, neka su posebno izdvojena po ekološkim i biogeografskim vrijednostima pejzaža i kao takva bi trebala postati dio Evropske ekološke mreže "NATURA 2000". U ta potencijalna područja Ekološke mreže uvršteni su: Kanjon Cvrcke, 635,79 ha, Borja, 5.107,07 ha i Uzlomac, 1.596,06 ha. Uredba o Ekološkoj mreži još nije usvojena, tako da su potencijalna područja dio planskih dokumenata, i na njima se ne sprovede nikave mjere zaštite i upravljanja (Izmjene i dopune prostornog plana Republike Srpske do 2025. godine, 2015).

Prema međunarodnim kriterijima zaštite (IUCN), broj zaštićenih područja u Republici Srpskoj je 29, a površina pod zaštitom iznosi 53.211,21 hektara, što je procentualni udio od 2,16% teritorije Republike Srpske, koji je značajno mali u odnosu na zemlje u regionu Srbija (7%), Bugarska (44%), Mađarska (23%), Slovačka (37%) i dr (Štetić et al.,2019).

Pod zaštitom su: dva rezervata prirode (kategorija Ia), tri nacionalna parka (kategorija II), 15 spomenika prirode (kategorija III), dva zaštićena staništa (kategorija IV), četiri parka prirode (kategorija V) i tri područja sa održivim korišćenjem prirodnih resursa (kategorija VI).

Dvije kategorije (II – nacionalni parkovi i V – zaštićeni pejzaži) zauzimaju najveće površine pod zaštitom, skoro 94% od ukupno zaštićene teritorije. Ostatak površine pod zaštitom, čine ostale kategorije (Ia – strogi rezervat prirode, III – spomenik prirode, IV – zaštićeno stanište i VI – područje za održivo korišćenje prirodnih resursa), dok u kategoriji Ib – posebni rezervat prirode još uvijek nije zaštićeno nijedno područje (Strategija razvoja turizma Republike Srpske za period 2021–2027).

Prema Strategiji razvoja turizma Republike Srpske, predviđeno je da u kontinuitetu traju aktivnosti na proglašenju novih zaštićenih područja.

Tabela 2. Odgovori ispitanika **prema značaju turističkih motiva**

Turistički motiv	Nivo					%				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Vrednovanje										
Planine	0	0	6	27	173	0	0	3	13	84
Rijeke	0	1	0	28	177	0	>1	0	13	86
Jezera	0	1	12	33	160	0	>1	6	16	77
Vodopadi	0	1	13	22	170	0	>1	6	10	83
Pećine	0	3	30	47	126	0	1	14	23	62
Vjerski objekti	3	11	39	58	95	1	5	19	28	46
Gradski centri	2	16	64	76	48	1	8	31	37	23
Manifestacije	2	3	35	64	102	1	1	17	31	50

Napomena: 1 = potpuno se ne slažem; 2 = djelimično se ne slažem; 3 = neutralna tačka gledišta; 4 = djelimično se slažem; 5 = potpuno se slažem

Dobijeni odgovori iz upitnika, mogu se koristiti kao koncept za pokazivanje činjenica u kojem obimu mogu biti zaštićena područja Republike Srpske i pejzažne vrijednosti sliva Vrbanje prepoznate kao turističke destinacije, odnosno kolika je njihova zastupljenost u turističkoj ponudi.

Odgovori na pitanje što najviše privlači turiste u Republici Srpskoj mogu se podijeliti u 8 vrsta odredišta prema specifičnim motivima (Tabela 2). Rezultati istraživanja u (Tabeli 2) pokazuju da su ispitanici kao najznačajnije motive turističkih putovanja izdvojili planine, rijeke i vodopade. O aspektu i obliku turizma ispitanici su se izjasnili u (Tabeli 3).

Tabela 3. Odgovori ispitanika **prema izboru vrste putovanja**

Vrsta motiva	Nivo					%				
	1	2	3	4	5	1	2	3	4	5
Banjski turizam	83	51	38	16	18	41	25	18	7	8
Seoski turizam	20	35	59	47	45	10	17	27	23	22
Kupališni turizam	8	22	54	68	54	4	11	26	33	26
Planinski turizam	2	9	29	45	121	>1	4	14	22	59
Agroturizam	66	42	61	24	13	32	20	30	12	6
Ekoturizam	36	45	52	43	30	17	22	25	21	15
Lovni i ribolovni turizam	123	45	18	13	7	60	22	9	6	3
Manifestacioni turizam	41	47	57	49	12	19	23	28	24	6
Religijski turizam	82	38	43	26	17	40	18	21	13	8

Napomena: 1 = potpuno se ne slažem; 2 = djelimično se ne slažem; 3 = neutralna tačka gledišta; 4 = djelimično se slažem; 5 = potpuno se slažem

Dobijeni podaci u Tabeli 3 pokazuju da ispitanici izdvajaju planinski turizam, kao najprihvatljiviji oblik turističkih putovanja, a zatim kupališni i seoski turizam. Planinski i kupališni turizam postigao je najviši nivo u postotku.

U Tabeli 3 vidljivo je da su zaštićena područja slabije zastupljena u izboru turističkih motiva i vrsti putovanja prema odredištima.

Ukoliko se dobijeni rezultati u provedenoj anketi uporede sa podacima iz Tabele 1 može se zaključiti da planinska područja Republike Srpske i riječni sistemi u značajnoj mjeri kreiraju turističku ponudu Srpske.

ZAKLJUČAK

Planinska područja sliva Vrbanje, zbog prirodnih i estetskih vrijednosti zaslužuju bolji tretman u smislu zaštite, te planskog korišćenja i održivog razvoja.

Dolinu Vrbanje u gornjem toku, karakteriše složena geološka građa, veći nagib terena, izražena erozija i vertikalna raščlanjenost, te reljefni oblici (vodopadi, slapovi, sutjeske, meandri..), koji imaju prirodnu atrakciju, te kao takvi čine značajnu osnovu za razvoj turizma.

U gornjem toku rijeke, na potezu od Diviča do Borčića, razvijeno je i nekoliko dijagonalnih dolina (Kruševica, Lopača, Trnovac, Crkvenica i Stopanska rijeka) i dolinskih anomalija koje imaju posebnu prirodnu atrakciju.

Ovdje se naglašava i značaj morfoloških karakteristika vodenih tokova sliva Vrbanje, koji grade složen riječni sistem, a čine ga 396 stalnih vodotoka i 2174 povremena vodotoka.

U donjem toku rijeke, dolinske strane su blago zatalasane zaravni, te ih karakteriše sporo oticanje vode, što stvara posebne mogućnosti za razvoj kupališnih i drugih aktivnosti. U turizmu obale imaju posebnu atrakcijsku ulogu u stvaranju turističke ponude. Obalski pejzaži imaju prirodne vrijednosti, te čine prostor za odmor, razonodu i druge aktivnosti. Na obali rijeke se dopunjavaju prirodne atrakcije, sa antropogenim atrakcijama u naseljenim područjima.

Ostali značajni geomorfološki oblici u slivu su planine, klisure, jame i pećine. Posebno je naglašen značaj planina i planinskih lanaca Vlašića, Čemernice, Tisovca, Osmače, Borja, te uzvišenja na kojima se nalaze prepoznati prirodni lokaliteti.

Složeni geomorfološki oblici u slivu Vrbanje, kao i njihove prirodne strukture privlače stanovništvo i posjetioce zbog svog rekreativnog i drugog značenja. Stanovništvo i posjetioци se mogu baviti različitim aktivnostima kao što su: skijanje, pješačenje, planinarenje, sanjkanje i sl., dok se drugi reljefni oblici kao što su vodopadi, jame, pećine, mogu razgledati i koristiti za druge aktivnosti.

Među atraktivnim reljefnim oblicima izdvajaju se: kanjon rijeke Cvrcke, vodopadi Skakavac na rijeci Duboka i Bobas na rijeci Jakotini, Vilenska vrela na rijeci Cvrcka, pećina Kapnica u dolini Cvrcke, jame, te drugi prirodni lokaliteti.

U planinskom području sliva Vrbanje, posebno se naglašava značaj lokaliteta "Cvrcka". Ovo stanište naseljavaju rijetke biljke (334 taksona vaskularnih biljaka) i životinjske vrste, među kojima su najznačajniji predstavnici sivog sokola (*Falco peregrinus*), daurske lastavice (*Cecropis daurica*), orla zmijara (*Circaetus galicus*), surog orla (*Aquila chrysaetos*) i uralske sove (*Strix uralensis*) i drugi.

Uočene pejzažne vrijednosti, sagledane u prirodnom i kulturnom nasljeđu pejzažnih područja sliva, su nasljeđe koje pokazuje brojne pojedinačne vrste materijalnog, te prirodnog nasljeđa. Na osnovu prepoznatog, pejzaž sliva može pružiti nove oblike turističke ponude, kroz zajedničko djelovanje lokalne zajednice, građana, te postojećih prostornih politika razvoja. Planskim razvojem, turizam može povećati vizuelne i prostorne vrijednosti pejzaža, te uticati na socio-ekonomske i socio-kulturne karakteristike.

LITERATURA

- Blažević, B. (2007). Turizam u gospodarskom sustavu. Opatija: Fakultet za turistički i hotelski menadžment. Retrieved from <https://urn.nsk.hr/urn:nbn:hr:191:963204>
- Council of Europe (1992). *European Convention on the Protection of the Archaeological Heritage*, Valletta (Entered into force 25 May 1995)
- Council of Europe (2000). *European Landscape Convention*, Florence. European Treaty Series, No. 176 <http://conventions.coe.int/Treaty/en/Treaties/Html/176.htm>
- Council of Europe (2005). *Framework Convention on the Value of Cultural Heritage for Society*, European Treaty Series 199
- Garcia, M. U., Chico, J. R., & Sanchez, A. G. (2020). Landscape and Tourism: Evolution of Research Topics. *Land*, 9(12), 488. <https://doi.org/10.3390/land9120488>
- Hansen, A.S. (2021) Understanding recreational landscapes – a review and discussion, *Landscape Research*, 46(1), 128-141, <https://doi.org/10.1080/01426397.2020.1833320>
- Hall, C. M., & Lew, A. A. (2009). Understanding and Managing Tourism Impacts. *Routledge EBooks*. <https://doi.org/10.4324/9780203875872>
- Hall, M. E. L., & Page, S. J. (2014). The Geography of Tourism and Recreation. *Routledge EBooks*. <https://doi.org/10.4324/9780203796092>
- Joshi, A., Kale, S., Chandel, S., & Pal, D. K. (2015). Likert scale: explored and explained. *British Journal of Applied Science & Technology*, 7(4), 396-403. <http://doi.org/10.9734/BJAST/2015/14975>
- Kušen, E. (2001). Turizam i proctor. Klasifikacija turističkih atrakcija. *Prostor*, 9 (1(21)), 1-12. Preuzeto s <https://hrcak.srce.hr/10801>
- Landscape Character Assessment - Guidance for England and Scotland – Italia Nostra Educazione*. (2002). (n.d.). <https://www.readkong.com/page/landscape-character-assessment-italia-nostra-educazione-2958542>

- Marinković, R., Ahac, A., Đorđević, D. (1981). Tumač za Osnovnu geološku kartu SFRJ, M 1:100 000 OGK SFRJ – list Jajce L 33-131, Savezni geološki zavod, Beograd
- Murphy, P. J., & Murphy, A. V. (2004). Strategic Management for Tourism Communities. *Multilingual Matters EBooks*. <https://doi.org/10.21832/9781873150856>
- Mowforth, M., & Munt, I. (2015). Tourism and Sustainability. *Routledge EBooks*. <https://doi.org/10.4324/9781315795348>
- Planinarsko udruženje "Čičak", Čelinac <http://www.pdcicak.rs.ba/>
- Planinarsko udruženje "Mehanizam", Kotor Varoš <https://www.facebook.com/groups/mehanizam/>
- Planinarsko udruženje "Vilenska vrela", Kneževo <https://www.facebook.com/pdvilenskavrelaknezevo/>
- Planinarsko udruženje "Pak summit", Banja Luka, <https://www.instagram.com/paksummit>
- Rajčević, V., Mišlicki Tomić, T., Medar-Tanjga, I., Trifunović, M., Živak, N., Petrašević, A. (2023). The Role of Landscape in Sustainable Tourism Development—A Study of Identification and Evaluation of Landscape Qualities of the Vrbanja Basin in Bosnia and Herzegovina. *Sustainability*. 2023; 15(7):6121. <https://doi.org/10.3390/su15076121>
- Rajčević V., Mišlicki Tomić. (2023) Pejzažni predjeli sliva Vrbanje -Prepoznavanje i vrednovanje pejzažnih kvaliteta u funkciji razvoja održivog turizma, Naučna monografija, Posebno izdanje br. 56, Geografsko društvo Republike Srpske i Prirodno-matematički fakultet Univerziteta u Banjoj Luci, https://pmf.unibl.org/wp-content/uploads/2023/05/pejazni_predjeli_sliva_vrbanje.pdf.
- Rajčević, V., Crnogorac, Č. (2019). Sustainable development of forestry and construction of small hydro-power plants in Bosnia and Herzegovina. *Acta geographica Bosniae et Herzegovinae*, 6(11), Online ISSN: 2303-7288, pp. 35-45 <https://drive.google.com/file/d/13lwHzLDLH-H4WvPaeheQtDEcxXmk87Un/view>
- Ражчевић, В., & Црногорац, Ч.Б. (2011). Ријека Врбања – физиогена својства слива ријечног система, ARTPRINT, Бања Лука ISBN 978-99955-84-11-5
- Saarinen, J., Rogerson, C. M., & Hall, C. M. (2017). Geographies of tourism development and planning. *Tourism Geographies*, 19(3), 307-317 <https://doi.org/10.1080/14616688.2017.1307442>
- Simensen, T., Halvorsen, R., & Erikstad, L. (2018). Methods for landscape characterization and mapping: A systematic review. *Land Use Policy*, 75, 557–569. <https://doi.org/10.1016/j.landusepol.2018.04.022>
- Skowronek, E., Tucki, A., Huijbens, E., & Joźwik, M. (2018). What is the tourist landscape? Aspects and features of the concept. *Acta Geographica Slovenica*, 58(2), 73–86. <https://doi.org/10.3986/AGS.3311>
- Službeni glasnik Republike Srpske. Zakon o zaštiti prirode, Banja Luka: Službeni glasnik RS, broj 27/14
- Službene novine Federacije Bosne i Hercegovine. Zakon o zaštiti prirode, Sarajevo: Službene novine FBiH, broj 66/13
- Službeni glasnik Republike Srpske. Zakon o kulturnim dobrima, Banja Luka: Službeni glasnik RS, broj 38/22
- Službeni glasnik Republike Srpske. Zakon o uređenju prostora i građenju Republike Srpske, Banja Luka: Službeni glasnik RS, broj 84/19
- Službeni glasnik Republike Srpske. Odluka o zaštiti Spomenika prirode Žuta bukva, Banja Luka: Službeni glasnik RS br. 30/12, odluka br: 04/1-012-2-505/12 od 14. marta 2012. godina
- Stefanović, V., Beus, V., Burlica, Č., Dizdarević, H., & Vukorep, I. (1983). *Ekološkovegetacijska rejonizacija Bosne i Hercegovine*, Posebna izdanja, br.17, Šumarski fakultet u Sarajevu, Sarajevo
- Stojanović, V. (2003). Stanje i mogućnosti razvoja turizma u odabranim Specijalnim rezervatima prirode Vojvodine. *TURIZAM* . 7(26) ISSN: 1450-6661
- Štetić, S., Trišić, I., Nedelcu, A., (2019) Natural potentials of significance for the sustainable tourism development—the focus on the special nature reserve, *J. Geogr. Inst. Cvijic*. 2019, 69(3), pp. 279–287, <https://doi.org/10.2298/IJGI1903279S>
- Terkenli, T. S. (2021). Research Advances in Tourism-Landscape Interrelations: An Editorial. *Land*, 10(9), 944. <https://doi.org/10.3390/land10090944>
- USAID BiH, (2021). Monitoring and Evaluation Support Activity II (MEASURE). <https://measurebih.com/uimages/NSCP-BiH20202020Report.pdf>
- Vlada Federacije BiH (2021). *Strategija razvoja Federacije BiH do 2027. godine*. Strategija razvoja Federacije BiH 2021. - 2027. | Savez općina i gradova FBiH (sogfbih.ba)
- Vlada Republike Srpske (n.d). Fond za zaštitu životne sredine i energetska efikasnost RS. <https://ekofondrs.org/>
- Vlada Republike Srpske (2022). *Strategija Zaštite Životne Sredine Republike Srpske 2022.-2032*. Вијести Одржана 195. сједница Владе Републике Српске (vladars.net)
- Vlada Republike Srpske, Ministarstvo trgovine i turizma, *Strategija razvoja turizma Republike Srpske za period 2021-2027*, 2021. godina <http://www.vladars.net/>
- Vlada Republike Srpske, Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju, Strategija zaštite prirode Republike Srpske. 2011. godina <https://rhmzrs.com/wpcontent/uploads/2019/01/strategija-zastite-prirode.pdf>
- Vlada Republike Srpske. Ministarstvo za prostorno uređenje, građevinarstvo i ekologiju Republike Srpske. Novi Urbanistički zavod Republike Srpske, a.d. Banja Luka. Izmjena i dopuna prostornog plana Republike Srpske do 2025. godine, Banja Luka, februar 2015. Godine Prostorni plan Republike Srpske do 2025 TEKSTUALNI DIO - 119703573| PDF (scribd.com)

Vodič kroz tipove staništa BiH prema direktivi o staništima EU, Podrška za provođenje Direktive o pticama i Direktive o staništima u Bosni i Hercegovini, *Saradnja za Naturu, NATURA 2000*, Prospect C&S s.a.. Rue du Prince Royal 83, 1050 Brussels, Belgium, januar, 2015. http://bih-chm-cbd.ba/wp-content/uploads/2021/01/R4_Natura-2000-Vodic-kroz-tipove-stanista.pdf

Vojnogeografski institut (1968). Topografske karte 1: 25 000 Banja Luka, Veliko Blaško, Ljubatovci, Šehitluci, Čelinac, Skatavica, Velika Šnjegotina, Bočac, Radići, Kotor Varoš, Maslovare, Kanjon Ugra, Skender Vakuf, Šiprage, Ugodnovići, Mudrike i Vlašić 1: 25 0000. Beograd

Qi, C. X., Gibson, H. D., & Zhang, J. J. (2009). Perceptions of Risk and Travel Intentions: The Case of China and the Beijing Olympic Games. *Journal of Sport & Tourism*, 14(1), 43–67. <https://doi.org/10.1080/1477508090284743>

THE CHARACTERISTICS OF THE LANDSCAPE OF THE VRBANJA RIVER BASIN IN FUNCTION OF SUSTAINABLE TOURISM DEVELOPMENT - REVIEW OF THE SPECIAL NATURE RESERVE "CVRCKA"

Tanja Mišlicki Tomić⁴, Vesna Rajčević⁵

Abstract: The special nature reserve of the canyon of the "Cvrcka" river represents a significant river area on the northeastern slopes of the Čemernica mountain. It is located in the northwestern part of the Republic of Srpska, i.e., in the northern part of Bosnia and Herzegovina. This river system, with numerous waterfalls, cascades, and steep cliffs, was formed by the erosive action of the Vrbanja and Cvrcka rivers. The bed of the Vrbanja river and its left tributary Cvrcka constitute the primary hydrographic resource of this special nature reserve. In the Cvrcka valley, specific plant and animal species (eagles and birds) inhabit, forming a unique biodiversity in this area. The Cvrcka river valley is attractive to visitors, with picturesque natural landscapes and authentic traditional objects.

The study aims to determine whether the special nature reserve of the Cvrcka canyon represents an important resource for the development of sustainable tourism in the Republic of Srpska. The research methodology is based on structured interviews designed to measure elements of tourist attractiveness and mobility concerning the Cvrcka canyon. The obtained results from the conducted questionnaire will be used for analyzing the impact of tourism development factors and their interrelationships, which align with the Tourism Development Strategy of the Republic of Srpska.

The obtained research results confirm the initial hypothesis about the importance of the Cvrcka canyon for the development of ecotourism at the level of the Republic of Srpska and Bosnia and Herzegovina. The paper also highlights the discrepancy between the significance of this area and the current state of its valorization and promotion. Finally, measures for the protection and valorization of the landscape values of the valley and the sources of the Cvrcka river are proposed. In this regard, better cooperation with relevant institutions is recommended, which will significantly contribute to the improvement of sustainable tourism and the development of the local area.

Keywords: landscape, river basin, Vrbanja, Cvrcka, sustainable tourism development

⁴ University of Banja Luka - Faculty of Science, Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, tanja.mislicki-tomic@pmf.unibl.org, ORCID: 0000-0002-2384-9336

⁵ University of Banja Luka - Faculty of Science, Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, vesna.rajcevic@pmf.unibl.org, ORCID: 0000-0001-5681-3965

АНАЛИЗА ПОНУДЕ И СЕГМЕНТАЦИЈА ТУРИСТА – КОРИСНИКА WELLNESS И SPA ХОТЕЛА У СРБИЈИ

Марина Весић¹

Апстракт: Модерни хотели се граде и базирају своје пословање на такав начин да удовоље савременим трендовима на домаћем и међународном туристичком тржишту. Примат узимају тзв. „зелени хотели“, хотели у незагађеној, природној средини и хотели који брину о здрављу тела и духа својих гостију – wellness и spa хотели. Wellness туризам практикују здрави људи који путују због очувања и побољшања здравственог стања, а сам концепт подразумева здравију исхрану, вежбање, изградњу здравих житовних навика, са главним циљем постизања баланса тела, ума и духа. Анализа онлајн рецензије гостију хотела постала је доминантан метод за оцењивање перформанси хотела и оцењивања искуства гостију на основу пружених услуга и материјалних производа. За потребе овог рада извршена је анализа података са једне од водећих онлајн платформи за резервацију смештаја, Booking.com. Тренутно (подаци из марта 2024. год), у Србији постоји 1206 смештајних објеката са понудом спа центра који се налазе у њеним туристички најатрактивнијим регијама. Wellness и spa хотела има 483, категорисани су са 5, 4 и 3 звездице, а просечна оцена корисника услуга за топ 10 хотела креће се од 9,1 (изванредан) до 9,5 (изузетан). Главни циљ у раду је сегментирати и дефинисати профиле туриста на основу њихових оцена (рецензија) понуде и пружених услуга у wellness и spa хотелима у Србији. Сегментација може помоћи хотелима да идентификују преференције и потребе туриста, као и у пројектовању и реализацији различитих стратегија за те циљане сегменте, како би се повећало задовољство купаца, изградила лојалност и обезбедила профитабилност. Као веома добар извор података, рецензије гостију су донеле нове увиде у процес пословања и индиректно извршиле утицај на унапређење маркетинг активности.

Кључне речи: сегментација туриста, онлајн рецензије, Booking.com, wellness и spa хотели, Србија

УВОД

„*Mens sana in corpore sano – У здавом телу здрав дух*“ је концепт изворности који на најбољи начин дефинише овај нови тренд. Концепт wellness и spa је појам који потиче из античких времена, тренутно прилагођен модерном времену. Коришћење воде као извора здравља, лепоте и благостања као синоним за равнотежу тела и ума је филозофија која стоји иза концепта „spa“ (Carreira Loureiro, Almeida & Rita, 2013). Нега ума и тела повезана је са превенцијом болести, елиминисањем свакодневног стреса, побољшањем менталне и психичке равнотеже и хедонизмом, посебно кроз wellness услуге (Dimitrovski & Todorović, 2015). Потреба човека за местима која нуде лечење и рехабилитацију кроз природне, термалне и минералне изворе присутна је одавно, а њена традиција је посебно успостављена у Европи. Бањске услуге у Европи су углавном везане за здравље и лечење, док је бањски туризам у САД више оријентисан на афирмацију здравог начина живота.

Wellness туристи покушавају да одрже здравље и спрече потенцијалне болести, док здравствени туристи имају за циљ да лече одређене медицинске болести и проблеме. У том смислу бање представљају најпогоднија туристичка места, која испуњавају захтев и једних и других туриста. Осим хотела и одмаралишта (превасходно у бањама) spa центри се могу налазити и у специјализованим објектима које пружају низ материјалних погодности и услуга усредсређених на „физичку кондицију, негу лепоте, здраву исхрану, медитацију, менталне активности“ и у било ком окружењу и типу дестинације (Ahani et al., 2019).

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, marina.vesic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9117-270X

Wellness центри нуде широку лепезу програма: масаже, хидротерапије, wellness/spa оазе које се базирају на спа програмима различитих врста и wellness кабине, нега лица и тела, fitaktiv који подразумева рекреацију, bodyminda који подразумева духовну активност – јога, медитација и сл., исхрана, едукација о здравом животу и медицински третмани (акупунктура, хомеотерапија и др.). Спа центар представља само део великог wellness система који се најчешће бави рехабилитацијом и регенерацијом тела уз коришћење третмана водом. То може бити парно купатило, хидромасажа, тропске кише или једноставно само пливање. Постоје различите врсте спа центара попут: day spa, hotel spa, resort spa, residential spa, club spa, medical spa и тд., који сходно томе могу нудити различите услуге гостима (Чеперковић, 2023). Мотиви корисника wellness туризам односе се на коришћење пакета услуга које обухватају пре свега професионално знање пружалаца услуга, здраву исхрану и дијету, фитнес и медитацију, релаксацију, физичку или менталну активност и едукацију, негу лепоте (Белиј, 2016).

Иако је коришћење бање било вековима уобичајен у Европи и Јапану, савремени развој бањског wellness туризма започео је почетком 1900-их и сада представља једну од најбрже растућих подврста здравственог туризма (Zarezadeh, Rastegar & Xiang, 2022). Бројни аутори указују на општи консензус да је wellness и спа туризам један од најбрже растућих сектора глобалне туристичке индустрије, јер представља уносно тржиште које има потенцијал да генерише огромне приходе и профит за многе дестинације (Guo et al., 2016; Kiatkawsin & Han, 2017; Han et al., 2017; Jaruptra et al., 2023; Dioko & Guo, 2024). На међународном тржишту посебно се издваја Тајланд, који се сматра једним од три највећа wellness и спа тржишта, заједно са Кином и Аустралијом. Велика потражња туриста ка овим дестинацијама, посебно Тајланду и Кини, огледа се у ценовним погодностима (Han et al., 2017).

Савремена истраживања су све обимнија у погледу испитивања утицаја online рецензија на туристе и њихову одлуку при разматрању одређених хотела. На пример Hu & Yang (2020), се у својим истраживањима баве односом интерактивних ефеката између атрибута хотела, као што су информације о рецензијама и ценама. Ahani et al. (2019), истражују понашања гостију хотела у вези са одређеним групама производа, понашању при употреби, демографским подацима и националношћу. Студије о рецензијама гостију дале су бројне примене, од управљања негативним критикама (Mate, Trupp & Pratt, 2019), унапређења хотелске репутације (Dwivedi, Shibu & Venkatesh, 2007), побољшања одговора менаџмента (Bressler, 2007) и предвиђања перформанси хотела (Kim & Park, 2017). Међутим, постојеће студије о рецензијама гостију су се првенствено фокусирале на перформансе хотела и задовољство корисника или управљање квалитетом (Jaruptra et al., 2023). Dioko & Guo (2024), су писали о значају online рецензија које могу указивати на ризике и довести до пропадања хотела.

У данашње време online рецензије најпопуларнији су извори информација за туристе при доношењу одлука, посебно на туристичком тржишту где путници нису у могућности да ефикасно процене вредност и цену пре куповине. У индустрији туризма и угоститељства, више од 60% путника користи коментаре других корисника као извор информација приликом планирања путовања (Liu, Schuckert & Law, 2018). У хотелској индустрији online рецензије имају потенцијал да промене тржишта, контролисањем образаца куповине и утицаја на перформансе хотела (Zhang & Hanks, 2018). Са тим су сагласни и Ahani et al., (2019) истичући као веома битно питање на који начин менаџери хотела могу идентификовати различите профиле туриста у wellness и спа хотелима, путем друштвених података доступних преко online рецензије? Đurić (2018), пише о значају комуникације путем друштвених медија у хотелијерству, неопходности сталне интеракције са корисницима услуга, како би се пратило њихово мишљење и ставови, а тиме и побољшали ефекти и резултати пословања.

Сегментација пружа хотелима могућност груписања сличних гостију, да идентификују жељена циљна тржишта и информису елементе маркетинг микса како би се обезбедило ефикасно управљање маркетингом. Последњих година понашање туриста и гостију хотела је еволуирало у складу са све већим преференцијама за активностима које помажу у напредовању квалитета живота појединца.

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Методе које се користе у раду су квантитативне и квалитативне, а односе се на скуп података које се тичу оцена задовољства туриста и њихових текстуалних рецензија о wellness и спа хотелима у Србији, преузетих са интернет платформе Booking.com. За разлику од TripAdvisor-а где не постоји ограничење на оне који су преноћили у смештају (свако може да остави коментар), Booking.com примењује проверени кориснички систем помоћу којег само стварни корисници услуга хотела могу да оцене хотел. На тај начин, врши се сегментација и кроз ефективно коришћење „великог броја података“ могу се добити филтрирани подаци

веома бити за даљи пословни успех објекта. Скуп података у овом раду укључује преглед свих појединачних рецензија и коментара гостију који су остварили минимум једно ноћење у анализираних топ 10 wellness и спа хотела у Србији, рангираних према оци корисника на сајту Booking.com. Такође, узета је у обзир просечна дужина боравка у хотелима, са ким путују и национална структура (географско порекло посетилаца).

Према подацима из марта 2024. године, у Србији је приказано 1206 смештајних објеката са понудом спа центра који се налазе у њеним туристички најатрактивнијим регијама. Од тога wellness и спа хотела има 483, категорисани су са 5, 4 и 3 звездице, а просечна оцена корисника услуга за издвојених топ 10 хотела креће се од 9,1 (изванредан) до 9,5 (изузетан).

Табела 1. Топ 10 (најбољих) wellness и спа хотела у Србији, рангираних према оци корисника на сајту Booking.com

Назив хотела	Локација	Категорија (у *)	Оцена на Booking-у	Број рецензија
Gorski Hotel & Spa	Копаоник	4	9,5 (изузетан)	1623
Сунце	Сокобања	4	9,5 (изузетан)	1400
Амбасадор	Ниш	5	9,4 (изванредан)	2885
Barcode Wellness & Spa	Сомбор	4	9,4 (изванредан)	1212
Pegaz Holiday Resort	Врњачка Бања	4	9,4 (изванредан)	1240
Агаре	Златибор	3	9,3 (изванредан)	1933
Тонанти	Врњачка Бања	4	9,2 (изванредан)	1528
Viceroy	Копаоник	5	9,1 (изванредан)	1750
Movenpick Resort and Spa Fruske Terme	Врдник	4	9,1 (изванредан)	3443
Хотел Центар No.1	Београд (Стари Град)	4	9,1 (изванредан)	1419

Извор: (Израда аутора на основу података са Booking.com-а, стање на дан 03.03.2024)

Новија литература која проучава online рецензије потрошача у угоститељству и туризму фокусира се на разумевање низа истраживачких питања укључујући атрибуте производа, задовољство гостију, недостатке производа, као и утицај рецензија потрошача на пословање објеката (Ma et al., 2018). Online рецензије сматају се иновативним аналитичким техникама које су се појавиле у оквиру анализе сегментације, а које могу боље идентификовати тренутну (и потенцијалну) искоришћеност објекта.

Сегментација је ефикасна приступ стратегији маркетинга који омогућава њен развој и односи се на разврставање купаца у групе које су у складу са њиховим посебним захтевима, карактеристикама, склоностима или понашању, како би се идентификовале и упариле групе са различитим понудама производа и/или услуга (Ma et al., 2018; Ahani et al., 2019).

Циљ рада је извршити сегментацију, односно одредити прфиле туриста/гостију wellness и спа хотела у Србији употребом и анализом података са једне од водећих online резервациони платформи – Booking.com.

ТУРИСТИЧКА ПОНУДА ОДАБРАНИХ WELLNESS И СПА ХОТЕЛА У СРБИЈИ

Туристичка понуда wellness и спа погодности у анализираним хотелима обухвата следеће:

Gorski Hotel & Spa**** на Копаонику поседује отворени и затворени базен уз спа и поглед на врхове Копаоника. У склопу спа у понуди су руска сауна, финска сауна, борова сауна, затим слана соба, парно купатило, ледена фонтана, Камбала хладан туш, стаза доживљаја, relax соба са тепидаријумом. Ексклузивни третмани обухватају Anti-age i detox третман и специјални спа ритуал (<https://www.gorskihotel.com/gorski/spa-welness/>).

Хотел Сунце**** у Сокобањи – садржи богати wellness и спа центар који се простире на 1300 m². Спа центар хотела нуди затворени и отворени базен, слану собу, три врсте сауна (финска, био, софт), парно купатило, калдаријум, хидромасажну каду, тропске тушеве, потезно ведро, хладну собу, relax собу са тепидаријумима, тунел изненађења, као и собе за масажу (<https://suncehotel.rs/>).

Хотел Амбасадор**** у Нишу, у склопу спа центра садржи финску сауну, инфрацрвену сауну, слану собу, парно купатило и тепидариуме. Фитнес центар налази се на трећем спрату у приватном, луксузно окружењу и поседује TechnoGym простор за тренинг снаге и кардио вежбе (<https://www.ambasadorhotel.com/wellness-i-spa/>).

Хотел Barcode Wellness & Spa**** у Сомбору у понуди има базен са хидромасажном кадом и водопадом, парно (турско) купатило, финска сауна, просторије за масажу, фитнес салу и теретану (<https://www.barcodehotel.rs/sr/#>).

Хотел Pegaz Holiday Resort**** има највећи број сауна у Врњачкој Бањи. Располаже сланим собама, инфра сауном, финском сауном, Амфитеатар сауном, Био сауном, тушевима доживљаја, базеном, собама за масажу, VIP љакузијем, парним купатилом, Infrasky, Relax соба, Via Sensus (комбиновање топле и хладне воде уз ходање по камењу), теретану. Услуге су доступне и посетиоцима који нису гости хотела (<https://hotelpegaz.com/slowellness-koncept/>).

Хотел Agape*** на Златибору на располагању гостима има слану собу, финску сауну, базен са љакузијем, тепидаријуме, „кнајп“ кадице за масажу стопала и собе за масажу (уз различите типове масаже – relax, спортска, масажа природним воском/аромом-терапијским свећама, антицелулит масаже, „луксузне масаже“, пилинг тела). Гости хотела свакога дана боравка могу бесплатно користити садржаје спа центар у трајању од 3 сата. Од јануара 2024. године у понуди је и парно купатило и био сауна (<https://hotelagape.rs/>).

Хотел Тонанти**** у Врњачкој Бањи садржи wellness и спа центар на преко 1740 m², обухвата отворени и затворени (сезонски) базен, финску сауну, био сауну, инфрацрвену сауну, слану собу, relax собу са тепидаријумима и део за масаже (<https://hoteltonanti.rs/wellness-spa>).

Хотел Viceroy**** на Копаонику располаже са спа центром од 470 m², у склопу ког се налази шест луксузних соба за третмане укључујући собу са хидромасажним Vichy тушевима и апартман за парове са медитативним салоном за опуштање. Такође, поседује и фитнес центар са пространим теретаном (<https://www.viceroyhotelsandresorts.com/rs/serbia/wellness>).

Movenpick Resort and Spa Fruske Terme**** у Врднику, поседује комплекс отворених базена, затворени базен, хамам, термалне купке и спа центар. KATARSYS Wellness & Spa центар у хотелу нуди велики избор луксузних третмана и садржаја намењених духовном опуштању и регенерацији организма. У склопу спа центар налазе се слана соба, relax зона, Vichy тушеви са светлосним ефектима и аромама („Fog shower“, „Tropical Rain“, „Cold Mist“, „Caribbean Storm“, „Spring Rain“), парно купатило, инфрацрвена сауна, руска бања и финска сауна (<https://www.hotelpremieraqua.com/wellness.php>).

Хотел Центар No.1**** у Београду има Wellness центар од 200 m² који у свом саставу поседује следеће садржаје: финска сауна, парно купатило, слана соба, тепидаријуме и нуди услуге различитих врста масажа (<https://hotelcentar-no1.com/rs/naslovna/wellness-centar>).

Поједини међу поменутиим хотелима су и носиоци Travel Sustainable (Agape – ниво 1; Pegaz Holiday Resort – ниво 1; Хотел Центар No.1 – ниво 1; Gorski Hotel & Spa – ниво 2; Viceroy Копаоник – ниво 2; Тонанти – ниво 2; Movenpick Resort and Spa Fruske Terme – ниво 3) одрживог пословања у хотелијерству. Мисли се на то да је објекат спровео одрживе праксе како би добио ознаку „Travel Sustainable“ која подразумева три нивоа. А то значи да објекат предузима неке кораке на путу ка одрживости, који могу имати утицаја на животну средину и друштво, при чему се утицај мери на основу величине и локације објекта. Поред вођења рачуна о физичком и менталном здрављу, новија истраживања показују да савремени туристи доста пажње поклањају и зеленом концепту, односно концепту одрживог развоја и пословања. Може се рећи да постоји велика компатибилност између „wellness туриста“ и „зелених туриста“. Баш као и wellness и спа садржаји у склопу хотела, бити зелен је, такође данас постао фокус у угоститељству, о чему сведочи пораст одрживог туризма уопште, а посебно зелених хотела (Chen et al., 2022).

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Пораст количине информација на друштвеним мрежама и платформама, укључујући и online рецензије пружа богат извор података који одражавају госта и перцепцију задовољства услугом (Gao et al., 2018). Сходно томе, прегледи на друштвеним мрежама и платформама имају

потенцијал да открију разлике међу туристима (гостима) (Antonio et al., 2018; Liu, Schuckert & Law, 2018). Студија коју су спровели Antonio et al., (2018) има велике импликације за истраживање online рецензија и за хотелски менаџмент, јер јасно указује да се коментари могу користити за идентификацију преференција гостију различитог порекла, а хотелијерима даје више информација о томе како да пружи бољу услугу у скалду са културном позадином гостију.

Табела 2. Оцене гостију топ 10 Wellness & Spa хотела у Србији, према издвојеним категоријама на Booking.com

Назив хотела	Оцењиване категорије на Booking.com.						
	Особље	Садржаји	Чистоћа	Удобност	Однос цене и квалитета	Локација	Бесплатан WiFi
Gorski Hotel & Spa****	9,5	9,5	9,6	9,6	9,1	9,8	9,4
Хотел Сунце****	9,7	9,5	9,7	9,6	9,1	9,5	9,0
Хотел Амбасадор*****	9,6	9,4	9,5	9,6	9,3	9,8	8,8
Barcode Wellness & Spa****	9,6	9,4	9,7	9,6	9,3	8,8	9,1
Pegaz Holiday Resort****	9,6	9,3	9,7	9,6	9,1	8,9	8,7
Хотел Агаре***	9,6	9,2	9,4	9,3	9,3	9,6	8,9
Хотел Тонанти****	9,4	9,1	9,4	9,4	8,6	9,4	9,1
Хотел Viceroy*****	9,3	9,0	9,6	9,7	8,8	9,8	9,4
Movenpick Resort and Spa Fruske Terme****	9,3	9,3	9,4	9,4	8,4	9,3	9,2
Хотел Центар No.1****	9,1	8,9	9,3	9,3	8,7	9,8	9,2

Извор: (Израда аутора на основу података са Booking.com-а)

На основу приказаних података у табели 2., може се уочити да хотели са највише звездица имају најнижу оцену у категорији „Однос цена и квалите“ и обрнуто. Хотел Movenpick Resort and Spa Fruske Terme са 4 звездице је оцењен најнижом оценом од 8,4, док је хотел Агаре са 3 звездице, оцењен са 9,3, што је највиша оцена за ову категорију. Nicolau et al. (2020), наводе да је задовољство корисника мање када се узме у обзир вредност за новац (однос цене и квалитета). Hu & Yang (2020) истичу да је већа вероватноћа да ће гости довести у питање кредибилитет хотела, ако процене да хотел има бољу оцену од стране рецензија гостију, а при том омогућава велики попуст на цену.

У категорији „Особље“ убедљиво најбољу оцену има хотел Сунце (9,7), а најлошију хотел Центар No.1 (9,1). „Чистоћа“ је категорија која је најбоље оцењена у хотелима Сунце, Barcode Wellness & Spa и Pegaz Holiday Resort – 9,7; док је најнижу оцену добио хотел Центар No.1 – 9,3, али се свакако оцене крећу у високим вредностима. „Садржаји“ у хотелу су категорија која је најниже оцењена поново у хотелу Центар No.1 (8,9), а највише у хотелима Gorski Hotel & Spa и Сунце (по 9,5). „Удобност“ је најбоља у хотелу Viceroy (9,7), а најлошија у хотелима Агаре и Центар No.1 (9,3). За најбољу „локацију“ високу вредност од 9,8 деле чак четири хотела: Gorski Hotel & Spa, Амбасадор, Viceroy и Центар No.1, док је најлошијом локацијом оцењен хотел Barcode Wellness & Spa – 8,8. Према мишљењу гостију бесплатан WiFi је најбољи у хотелу Viceroy – 9,4; а најлошији у хотелу Pegaz Holiday Resort – 8,7.

Искуство гостију (корисника услуга) је заузело централно место у литератури о угоститељској индустрији, јер надметање око атрибута производа и услуга можда није довољно за обезбеђивање лојалности гостију (Lin & Wong, 2020). Када туристи доживљавају бренд, они су изложени различитим атрибутима бренда као што су: дизајн, садржаји, услуге и погодности материјалног карактера, запослени, али и сами корисници (гости хотела) са којима комуницирају или на чије утиске се ослањају. Leoni & Boto-García (2023) констатују да мишљења других корисника online платформе делују као сигнали квалитета.

У табели 3. приказани су издвојени позитивни и негативни коментари за анализиране хотели. Свако запажање се састоји од индивидуалних оцена корисника током боравка у хотелу.

Табела 3. Позитивне и негативне рецензије гостију, топ 10 Wellness & Spa хотела у Србији на Booking.com

Назив хотела	Позитивни коментари	Негативни коментари
Gorski Hotel & Spa****	„Spa је био савршен“. (Уједињени Арапски Емирати, април, 2024., оцена 9,0). „Spa & wellness су изузетног квалитета. Фантастична ствар је што се све чисти након свака 2 сата употребе. Spa је једна од најчистијих које сам имао прилике да посетим. „ (Србија, август 2023., оцена 9,0).	„За децу у спа је наплаћиван боравак, али нису обезбеђени додатни огртач и папуче“ (Велика Британија, фебруар 2024., оцена 9,0). „Отворени базен и играоница били су затворени током нашег боравка, тако да смо имали само спа центар“ (Србија, новембар 2023., оцена 8,0).
Хотел Сунце****	„Spa/базен изнад стандарда“. (Француска, јануар 2024., оцена 9,0). „Spa и спољни базен испунили су сва наша очекивања“. (Италија, јул 2023., оцена 9,0). „Хотел је сасвим ок. Простран, савршен спа центар са много опција, чисто“. (Бугарска, јун 2023., оцена 8,0). „Spa комплекс је свеж и реновиран, тако да изгледа као да је тек јуче изграђен, масажа је квалитетна и веома професионална“ (Русија, децембар 2022., оцена 10).	„Нисам био супер импресиониран спа центром. Унутрашњи базен би могао да буде некако ближе спа зони. Такође, ђакузи је заиста мали и налази се на позицији где велика бука долази из ђакузија у све друге спа зоне. Отпуштање у спа би се некако могло побољшати“. (Румунија, мај 2024., оцена 9,0). „Spa зона је веома мала и помало стара. Такође мислим да је потребно више чишћења“. (Србија, децембар 2023., оцена 8,0).
Хотел Амбасадор*****	„Прелеп спа центар, најбоља масажа“. (Аустрија, март 2024., оцена 10). „Spa центар, сауна и теретана у хотелу су одличне“. (Литванија, март 2024., оцена 10).	„Нема базен у спа“. (Бугарска, јун 2024., оцена 10). „Очекивао сам затворени базен у спа центру“. (Малта, децембар 2023., оцена 9,0). „Нема базена или ђакузија. То би било лепо“. (Аустралија, октобар 2023., оцена 10).
Хотел Barcode Wellness & Spa****	„Spa је одличан. Базен + сауна + турско купатило су испунили очекивања која сам имао. Био сам у многим спа центрима по Србији, ово је дефинитивно најчистији базен до сада“. (Србија, март 2024., оцена 10). „Spa центар обухвата велику сауну, велики хамам и базен и почиње са радом у 10 часова“. (Русија, јануар 2024., оцена 10).	„Због спа и великог затвореног базена у заједничким просторијама хотела има влаге“. (Бугарска, април 2024., оцена 9,0). „Бука из базена се чује гласније у сауни/парном купатилоу него у самом базену. Саветовао би особљу/власнику монтирање додатних врата или изолације“. (Аустрија, јун 2023., оцена 10).
Хотел Pegaz Holiday Resort****	„Веома добар спа центар, различите врсте сауна са одличним мирисима, базен, па чак и бар за пиће“. (Холандија, мај 2024., оцена 10). „ „Spa центар је био бољи него на сликама, базен је дубок 130-140 ст, одличан за породице и за купање. Нисам знао да на једном месту можете имати толико сауна“. (Србија, новембар 2023., оцена 9,0).	Spa ради само до 21:00“. (Србија, март 2024., оцена 9,0). „„Велики“ базен је прилично мали, неки од гостију су били гласни, гужва поподне због спољних посетилаца“. (Северна Македонија, јануар 2024., оцена 9,0). „Мало лежаљки у спа центру“. (Русија, децембар 2022., оцена 8).
Хотел Агапе***	„Смештај је одличан, а такође смо имали 3 сата дневног коришћења фантастичног спа центра“. (Малта, март 2024., оцена 9,0). „Пространи базен са сауном и хамамом укљученим у цену собе“. (Русија, јануар 2024., оцена 9,0). „Одлична масажа и спа!“ (Швајцарска, јул 2023., оцена 9,0). „Spa је прилично нова и чиста“. (Србија, октобар 2023., оцена 9,0). „Spa је супер, заиста смо уживали! (Аустрија, јануар 2022., оцена 9,0).	„Тешко је замерити Агапеу, он је тако одлична вредност за новац. Али спа је заиста увек заузет и нисмо могли да уђемо када смо се пријавили. Spa а објекти су одлични, али релативно мали“. (Велика Британија, април 2023., оцена 9,0). „Spa није спа, то је игралиште за децу која вриште. Волим спа и био сам веома узнемирен што није било прописа - у сауни су били двогодишњаци“. (Сједињене Амаричке Државе, јануар 2022., оцена 5,0).

<p>Хотел Тонанти****</p>	<p>„Апсолутно запањујући хотел; модеран са одличним спа садржајима“. (Холандија, април 2024., оцена 10). „Веома лепо и дивно место за одмор и спа“. (Бугарска, фебруар 2023., оцена 10). „Spa центар је био веома добар и премашио је наша очекивања“. (Сједињене Америчке Државе, август 2022., оцена 9,0).</p>	<p>„Разочарао сам се када сам отишао у спа, јер две сауне нису радиле, а парна соба је била пуна буђи на зидовима! (Србија, фебруар 2024., оцена 8,0). „Објекти су били или у квару, или опасни, попут каблова који су висили у хамаму, подови су били стално мокри и клизави. Хамам је имао ужасан мирис канализације, нисмо могли да издржимо 30 секунди унутра. У инфрацрвеној сауни је поломљен цео зид?!“ (Француска, мај 2023., оцена 1,0).</p>
<p>Хотел Viceroy*****</p>	<p>„Spa зона и масаже су фантастичне“. (Кипар, децембар 2023., оцена 10). „Лепо место, дивни људи! Такође препоручујем третмане лица у хотелском спа центру“. (Румунија, децембар 2023., оцена 10). „Spa објекти су били заиста невероватни, нудећи широк спектар третмана због којих сам се осећао потпуно подмлађен“. (Северна Македонија, јул 2022., оцена 10).</p>	<p>„Spa базен на 2 спрату би требало да буде топлији јер је током наше посете било хладно“. (Уједињени Арапски Емирати, децембар 2023., оцена 9,0). „Отворени базен није добро повезан са спа. Морате изаћи на други спрат да бисте дошли до њега. Такође, спа центар је веома мали и морате резервисати своје време. У хотелу са 5*, требало би да имате прилику да одете у спа кад год желите“. (Северна Македонија, децембар 2023., оцена 8,0).</p>
<p>Movenpick Resort and Spa Fruske Terme****</p>	<p>„Одлични садржаји, спа је чист и има све!“ Северна Македонија, децембар 2023., оцена 10). „Spa центар је леп и постоји базен са различитом локацијом и температуром у којима сви могу уживати“ (Уједињени Арапски Емирати, јул 2023., оцена 10).</p>	<p>„Радно време за базене и сауне би требало да буде мало дуже за госте хотела, најмање до 22 h, не само викендом већ свим данима.“ (Србија, август 2023., оцена 8,0). „Spa центар вас не дочекује са рецепцијом, већ улазом у кавез који треба да се отвори наруквицом и више подсећа на затвор него на спа. Ради стриктно до 11 сати на дан одјаве“. (Русија, децембар 2022., оцена 8,0).</p>
<p>Хотел Центар No.1****</p>	<p>„Spa садржаји (парно купатило, слана пећина и сауна) су врхунски“!! (Сједињене Америчке Државе, јун 2024., оцена 10). „Допао нам се спа и комплекс и теретана, која, упркос ограниченој величини, садржи сву неопходну опрему“. (Русија, децембар 2023., оцена 10).</p>	<p>„Волела бих да су wellness садржаји доступни дуже“. (Сингапур, мај 2024., оцена 8,0). „Spa би могао бити бољи, на пример парна соба није радила неколико пута, а базен недостаје“. (Црна Гора, децембар 2023., оцена 9,0).</p>

Извор: (Израда аутора на основу података са Booking.com-а)

У обзир су узете новије рецензије, односно оне које су остављане у претходне две године. Оно што је уочљиво из приказаних коментара јесте да, код појединих хотела, у временском периоду од само годину дана долази до великих промена и у самим спа центрима, али и у начину пружања услуге и одржавању чистоће, у смислу погоршања (хотел Сунце). Што се тиче хотела Амбасадор у Нишу, иако је један од хотела са највише остављених рецензија (2885), оних који се тичу спа центра има баш мало (како позитивних, тако ни негативних), од негативних највећи број се односио на недостатак базена и ђакузија у склопу спа центра. У хотелу Barcode Wellness & Spa, према остављеним коментарима, стиче се утисак да већински бораве домаћи гости, који што се тиче wellness & спа имају само добре препоруке и високе оцене. Замерке страних гостију нису толико негативне и не кваре целокупан утисак боравка, јер они свакако остављају високе оцене 9 и 10. Што се тиче замерки, посебно страних гостију, оне су највидљивије код хотела Агаре на Златибору, где су остављене и нешто ниже оцене 5 и 7. Замерке гостију углавном се односе на простор спа центра, који је мали, при том су велике гужве и нико не обраћа пажњу на малу децу која не би смела бити ту. Код овог хотела су највише и подељена мишљења гостија, једни сматрају да је спа центар добар, са великим и чистим базеном, а други се управо жале на мале површине расположивог и „скућеног“ простора у склопу спа центра. Најнижу оцену од свега 1,0 у коментарима је заправо добио хотел Тонанти у Врњачкој Бањи. Гост који је оставио коментар био је јако револтиран (коментар у табели 3).

Задовољство као претходница лојалности је широко прихваћена у литератури, међутим, у новијим студијама, појава афекта, такође може извршити јак утицај и одредити профил туристе/госта. Аутори Han et al., (2017) су дошли до закључка да путници у добром здравственом стању формирају жељу и намере лојалности за одређеним дестинацијама као одређитим, јер место пружа позитивна афективна и задовољавајућа искуства, а свакако да позитивно проживљено искуство, базирано на претходно донетој одлуци о боравку на основу позитивних рецензија, може градити даљу лојалност корисника. Аутори Mate, Trupp & Pratt (2019), истичу да одговорима на негативне критике треба управљати на начин да се поправе грешке у услузи или евентуално материјалним погодностима. Генерално, највише негативних коментара остављали су индивидуални путници, код готово сваког анализираних хотела. Разматрајући карактеристике туриста, гостију који одседају у анализираним хотелима и који су оставили своје рецензије, а уважавајући само коментаре остављене за категорију спа могу се извести одређене закључци и одредити њихови профили:

У хотелу Gorski Hotel & Spa, гости углавном остварују од 2 до 4 ноћења и долазе породично или у паровима. Према географској структури посетилаца најбројнији (према остављеним коментарима) су гости из Србије, Румуније, Уједињених Арапских Емирата, Велике Британије, Северне Македоније, Бугарске, Сједињених Америчких Држава. Када је у питању хотел Сунце, гости углавном долазе породично, групно и у паровима, остварују од 2 до 4 ноћења. Географска структура посетилаца показује да су најбројнији гости из: Србије, Уједињених Арапских Емирата, Сједињених Америчких држава, Холандије, Северне Македоније, Бугарске, Немачке, Турске, Италије, Канаде, Аустрије. У хотелу Амбасадор, гости углавном остварују од 1 до 2 ноћења и долазе најчешће самостално или у паровима. Према географском пореклу најбројнији су гости из: Србије, Велике Британије, Бугарске, Кине, Холандије, Чешке, Северне Македоније, Француске, Италије, Сједињених Америчких Држава, Словеније, Аустралије. Хотел Barcode Wellness & Spa највише привлачи парове и породице који у просеку бораве од 1 до 2 ноћења. Географска структура посетилаца указује да су међу гостима најбројнији из Србије, Босне и Херцеговине, Немачке, Италије, Бугарске, Хрватске, Русије. Просечан број ноћења у хотелу Pegaz Holiday Resort варира и креће се од 1 до 4 ноћи. Страни туристи углавном бораве 1, 2 ноћи, а домаћи од 3, 4. У овом хотелу највише бораве парови и групе, али је приметан и већи број посетилаца са породицом и индивидуалних путника. Географска структура посетилаца указује да су најбројнији гости из: Србије, Бугарске, Холандије, Црне Горе, Русије, Швајцарске, Француске, Немачке. У хотелу Агаре, гости су углавном породице и парови, као и индивидуални туристи који остварују од 3 до 5 ноћења. Према пореклу посетилаца најбројнији су гости из: Србије, Северне Македоније, Француске, Босне и Херцеговине, Велике Британије, Бугарске, Русије, Сједињених Америчких Држава. Када је у питању хотелу Тонанти, гости углавном остварују од 1 до 3 ноћења, а долазе у паровима, групама или као индивидуални посетиоци. Према географској структури посетилаца најбројнији су гости из: Србије, Северне Македоније, Холандије, Шведске, Сједињених Америчких Држава, Француске. Просечан број ноћења у хотелу Visegou на Копаонику варира и креће се од 1 до 4 ноћи, а најприсутније су породице и парови. Географска структура посетилаца указује да су најбројнији гости из: Србије, Северне Македоније, Бугарске, Румуније, Босне и Херцеговине, Уједињених Арапских Емирата, Сједињених Америчких Држава, Русије, Немачке, Кипра. Гости у хотелу Movenpick Resort and Spa Fruske Terme бораве углавном током викенда (од 1 до 3 ноћења). Најбројнији су парови и породице, мада је приметан и већи број групних посета. Према географској структури посетилаца, најбројнији су гости из: Србије, Румуније, Русије, Северне Македоније, Хрватске, Словеније, Немачке, Малте, Израела, Уједињених Арапских Емирата, Велике Британије. У хотелу Центар No.1 у Београду најбројнији су парови и породице, мада има и индивидуалних путника. Гости бораве углавном од 1 до 3 ноћи. Код овог хотела пристуна је веома разнолика географска структура посетилаца: Србија, Русија, Финска, Италија, Сингапур, Кипар, Северна Македонија, Шпанија, Немачка, Словенија, Холандија, Бугарска, Румунија, Грчка, Ирска, Босна и Херцеговина, Уједињени Арапски Емирати, Сједињене Америчке Државе, Украјина, Црна Гора, Швајцарска, Аустрија.

У туристичкој и угоститељској индустрији, укључивање података о земљи порекла или дестинацији из које долазе неопходно је како би се исправно идентификовала циљна тржишта високе вредности (Ahani et al., 2019). Према Han et al., (2017), доминатни туристи на Тајланду су Кинези, Корејанци, Јапанци и Тајванци. При овом истраживању утврдило се, бар према остављеним коментарима у последње две године, да су најбројнији домаћи туристи као гости и корисници услуга анализираних wellness и спа хотела. Након тога су туристи из ближег окружења и региона (државе чланице некадашње СФРЈ), Западне Европе, али уз запажено присуство туриста из Русије, Уједињених Арапских Емирата и Сједињених Америчких Држава.

На основу извршене анализе података прикупљених на основу остављених квантитативних и квалитативних рецензија корисника проучаваних топ 10 wellness и спа хотела у Србији, може се одредити профил туриста, односно гостију хотела. Реч је о туристима који углавном путују

са породицом или паровима, просечно бораве 2-4 ноћи и веома су осетљиви на лошу услугу (радног времена спа центра, недостатка хигијене, недостатка понуде освежавајућих напитака у спа центру) или неисправности и функционисања опреме у склопу понуде спа центра. Парови и индивидуални туристи као гости, посебно су осетљиви на непоштовање старосног узраста, односно присуство мале деце у спа центру.

ЗАКЉУЧАК

Важност у разумевању избора туриста, преференција и захтева на високо конкурентним тржиштима wellness и спа хотела не може се потценити, посебно у контексту све више формираних, проицљивих и захтевних корисника тражње. Туристи све више користе платформе за рецензије на online претраживачима где су објављене рецензија о хотелима који су предмет њиховог интересовања. Стална комуникација са гостима, познавање њихових потреба, као и неговање односа са њима, представљају кључни фактор за успешно пословање туристичких и хотелских предузећа, као и њихове конкурентности на глобалном туристичком тржишту. Стварање online заједнице и базе података о профилу гостију, омогућава туристичким и хотелским предузећима да добију значајне информације о својим гостима и потенцијалним корисницима услуга, што се сматра драгоценим за већину маркетиншких активности.

При одређивању профила туриста који су корисници wellness и спа хотела јасно је да није рач о туристима у класичном смислу речи. Они имају другачије карактеристик које подразумевају да, на пример, производи као што су спа и масажа представљају услуге које се не сматрају неопходним током путовања, већ се често класификују као луксузна потрошња. Разлике између нпр. здравствених и wellness туриста првенствено се огледају у њиховим мотивима посете, иако обе групе могу користити низ заједничких ресурса.

У online контексту селекције хотела, неопипљивост услужних производа заједно са асиметријом информација између корисника и хотела чини избор оптималног хотела доста компликованим и тешким. Сходно томе, туристима су потребни бројни екстерни знакови како би се олакшала евалуација алтернативних хотела приликом формирања потенцијалне листе разматрања и потом доношења коначног избора. Данас је тај проблем превазиђен постојањем бројних online претраживача (нпр. Booking.com., TripAdvisor и др.). Потенцијални гости сада могу лако да прегледају уобичајене хотелске атрибуте (нпр. хотелске погодности) и „електронску реч од уста до уста“ (остављене коментаре тј. текст рецензије) путем платформе за преглед. Анализа садржаја Booking.com рецензија топ 10 wellness и спа хотела у Србији показују да управљачи хотелима морају бити свесни предности, али и ризика у пословању, који могу настати коришћењем остављених рецензија и коментара од стране гостију.

Допринос рада је свакако приказан и анализиран сет података, због чега су и коришћени углавном само новији подаци (анализе рецензија од марта ове године 2024., и коментари у последње две године), на основу чега је дефинисан профил њихових гостију.

Недостатак у истраживњу односи се на преглед података на платформи Booking.com. Нису пронађени подаци о старосној структури гостију, као ни о њиховој мотивацији за боравак у хотелу. Управо, то би могао бити предмет анализе неких будућих истраживања, јер старосна структура посетилаца и мотиви њихових посета, уз већ анализирано географско порекло и туристичке навике при путовању (дужина боравка, навике у путовању) може довести до нових и потпунијих закључака у обрасцима понашања. Такође, будућа истраживања би се могла односити на поређење топ 10 анализираних wellness и спа хотела (односно коментаре гостију који су тамо остављени) на Booking.com и на другим online платформама за претраживање и резервационим системима.

ЛИТЕРАТУРА

- Antonio, N., de Almeida, A., Nunes, L., Batista, F. & Ribeiro, R. (2018). Hotel online reviews: different languages, different opinions. *Inf. Technol. Tour.* Volume 18, pp 157–185.
- Ahani, A., Nilashi, M., Ibrahim, O., Sanzogni, L. & Weaven, S. (2019). Market segmentation and travel choice prediction in Spa hotels through TripAdvisor's online reviews. *International Journal of Hospitality Management*, Vol 80, pp 52–77.
- Белиј, М. (2016). Трансформација бања Србије у савремене центре спа и wellness туризма. Докторска дисертација, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд.
- Bressler, H. (2007). *Managing hotel guest complaints on user-generated travel website.* COM Marketing.

- Correia Loureiro, M., A., Almeida, M. & Rita, P. (2013). The effect of atmospheric cues and involvement on pleasure and relaxation: The spa hotel context. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 35, pp 35-43, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2013.04.011>
- Chen, Q., Hu, M., He, Y., Lin, I. & Mattila, A. (2022). Understanding guests' evaluation of green hotels: The interplay between willingness to sacrifice for the environment and intent vs. quality-based market signals. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 104, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2022.103229>
- Чеперковић, Ј. (2023). Анализа ланца вредности бања Србије. Докторска дисертација. Департман за постдипломске студије, Универзитет Сингидунум, Београд.
- Dimitrovski, D. & Todorović, A. (2015). Clustering wellness tourists in spa environment, *Tourism Management Perspectives*, Volume 16, pp 259-265. <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2015.09.004>
- Dioko, L. & Guo, J. (2024). Signs of imminent collapse: Can hotel bankruptcy or failure be predicted from guest reviews? *International Journal of Hospitality Management*, Volume 119, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2024.103711>
- Dwivedi, M., Shibu, T., & Venkatesh, U. (2007). Social software practices on the Internet: Implications for the hotel industry. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 19(5), pp 415-426.
- Ђурић, З. (2018). Значај комуникације путем друштвених медија у хотелијерству. *TIMS Acta*, br. 12, str. 65 – 74.
- Gao, B., Li, X., Liu, S. & Fang, D. (2018). How power distance affects online hotel ratings: The positive moderating roles of hotel chain and reviewers' travel experience. *Tourism Management*, Volume 65, pp 176-186.
- Guo, Y., Guillet, B.D., Kucukusta, D. & Law, R. (2016). Segmenting Spa Customers Based on Rate Fences Using Conjoint and Cluster Analyses, *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, Volume 21, Issue 2, pp 118-136, <https://doi.org/10.1080/10941665.2015.1025085>
- Han, H., Kiatkawsin, K., Kim, W. & Lee, S. (2017). Investigating customer loyalty formation for wellness spa: Individualism vs. collectivism. *International Journal of Hospitality Management*, 67, pp 11–23. <http://dx.doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.07.007>
- Hu, X. & Yang, Y. (2020). Determinants of consumers' choices in hotel online searches: A comparison of consideration and booking stages. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 86, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2019.102370>
- Japutra, A., Correia Loureiro, S.M., Molinillo, S. & Primanti, H. (2023). Influence of individual and social values on customer engagement in luxury thermal spa hotels: The mediating roles of perceived justice and brand experience. *Tourism and Hospitality Research*, Vol. 0(0) pp 1–14.
- Kiatkawsin, K. & Han, H. (2017). An alternative interpretation of attitude and extension of the value-attitude-behavior hierarchy: the destination attributes of Chiang Mai, Thailand. *Asia Pacific Journal of Tourism Research*, Volume 22, Issue 5, pp 481-500, <http://dx.doi.org/10.1080/10941665.2016.1276466>
- Kim, W.G. & Park, S.A. (2017). Social media review rating versus traditional customer satisfaction: Which one has more incremental predictive power in explaining hotel performance? *Int. J. Contemp. Hosp. Manag.* 29 (2), pp 784–802.
- Leoni, V. & Boto-García, D. (2023). 'Apparent' and actual hotel scores under Booking.com new reviewing system. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 22, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2023.103493>
- Lin, Z. & Wong, I.A. (2020). Cocreation of the hospitality brand experience: a triadic interaction model. *Journal of Vacation Marketing*, 26(4), pp 412–426.
- Liu, X., Schuckert, M. & Law, R. (2018). Utilitarianism and knowledge growth during status seeking: Evidence from text mining of online reviews. *Tourism Management*, Volume 66, pp 38-46. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2017.11.005>
- Ma, Y., Xiang, Z., Du, O. & Fan, W. (2018). Effects of user-provided photos on hotel review helpfulness: An analytical approach with deep learning. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 71, pp 120-131. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2017.12.008>
- Mate, M.J., Trupp, A. & Pratt, S. (2019). Managing negative online accommodation reviews: evidence from the Cook Islands. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 36:5, pp 627-644, <https://doi.org/10.1080/10548408.2019.1612823>
- Nicolau, J.L., Mellinas, J.P. & Martín-Fuentes, E. (2020). Satisfaction measures with monetary and non-monetary components: Hotel's overall scores. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 87, <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2020.102497>
- Zarezadeh, Z.Z., Rastegar, R. & Xiang, Z. (2022). Big data analytics and hotel guest experience: a critical analysis of the literature. *Int. J. Contemp. Hosp. Manag.* 34 (6), pp 2320–2336. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-10-2021-1293>.
- Zhang, L. & Hanks, L. (2018). Online reviews: the effect of cosmopolitanism, incidental similarity, and dispersion on consumer attitudes toward ethnic restaurants. *International Journal of Hospitality Management*, Volume 68, pp 115-123.
- https://www.booking.com/spa/country/rs.sr.html?aid=318615;label=New_SerbianSRRS_ приступано 03.03.2024.
- <https://www.wellness-spa.rs/>, приступано 18.03.2024.
- <https://hoteltonanti.rs/wellness-spa>, приступано 20.04.2024.
- <https://suncehotel.rs/>, приступано 20.04.2024.

<https://www.gorskihotel.com/gorski/spa-wellness/>, приступано 20.04.2024.

<https://www.hotelpremieraqua.com/wellness.php>, приступано 20.04.2024.

<https://www.ambasadorhotel.com/wellness-i-spa/>, приступано 20.04.2024.

<https://www.barcodehotel.rs/sr/#>, приступано 25.04.2024.

<https://hotelpgaz.com/slowellness-koncept/>, приступано 25.04.2024.

<https://hotelagape.rs/>, приступано 25.04.2024.

<https://www.viceroyhotelsandresorts.com/rs/serbia/wellness>, приступано 25.04.2024.

<https://hotelcentar-no1.com/rs/naslovna/wellness-centar>, приступано 25.04.2024.

ANALYSIS OF THE OFFER AND SEGMENTATION OF TOURISTS – USERS OF WELLNESS AND SPA HOTELS IN SERBIA

Marina Vesić²

Abstract: Modern hotels are built and based on their business in such a way that they meet the modern trends on the domestic and international tourist market. The primacy is taken by the so-called “green hotels”, hotels in an unpolluted, natural environment and hotels that take care of the health of the body and spirit of their guests – wellness and spa hotels. Wellness tourism is practiced by healthy people who travel to preserve and improve their health, and the concept itself implies a healthier diet, exercise, building healthy eating habits, with the main goal of achieving a balance of body, mind and spirit. Analyzing online hotel guest reviews has become the dominant method for evaluating hotel performance and evaluating guest experience based on services and tangible products provided. For the purposes of this paper, an analysis of data from one of the leading online accommodation reservation platforms, Booking.com, was performed. Currently (data from March 2024), there are 1,206 accommodation facilities in Serbia that offer spa centers located in its most attractive tourist regions. There are 483 wellness and spa hotels, categorized with 5, 4 and 3 stars, and the average rating of service users for the top 10 hotels ranges from 9.1 (excellent) to 9.5 (exceptional). The main goal in this paper is to segment and define profiles of tourists based on their ratings (reviews) of the offer and services provided in wellness and spa hotels in Serbia. Segmentation can help hotels identify the preferences and needs of tourists, as well as design and implement different strategies for those target segments, in order to increase customer satisfaction, build loyalty and ensure profitability. As a very good source of data, guest reviews brought new insights into the business process and indirectly influenced the improvement of marketing activities.

Keywords: *tourist* segmentation, online reviews, Booking.com, wellness and spa hotels, Serbia

² University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, marina.vesic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9117-270X

UDK: 338.48(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24076P
Прегледни научни рад

ПЕРЦЕПЦИЈА СТРАНИХ ТУРОПЕРАТОРА О СРБИЈИ КАО ТУРИСТИЧКОЈ ДЕСТИНАЦИЈИ

Вања Павлуковић¹, Угљеша Станков², Данијел Павловић³, Сања Ковачић⁴,
Марија Цимбаљевић⁵

Апстракт: Разумевање фактора који утичу на конкурентност туристичке дестинације је од суштинског значаја за доносиоце одлука, туристичку привреду и академију. У досадашњим истраживањима, евалуација конкурентности туризма једне земље обухвата анализу различитих димензија, укључујући природне и културне ресурсе, инфраструктуру, маркетинг дестинације, менаџмент и политички оквир, углавном из перспективе стручњака и туристичке привреде. Истраживања у чијем фокусу је перцепција страних туроператора о конкурентности дестинације готово да нема. С обзиром да они делују као веза између дестинације и страних посетилаца, њихова перспектива о околностима у дестинацији коју продају је од великог значаја. Стога, циљ овог истраживања је евалуација конкурентности Србије као туристичке дестинације из перспективе страних туроператора који у својој понуди имају или планирају да имају Србију као туристичку дестинацију, како би се идентификовале предности и недостаци у туризму Србије. На основу прегледа литературе и потом дискусије са одабраним експертима из области туризма креиран је упитник са 61 ставком и пет фактора модела конкурентности Србије као туристичке дестинације. Истраживање је реализовано у марту 2023. године током трајања Сајма туризма у Берлину. Анкетирано је 58 страних туроператора, који су оцењивали следеће факторе: природне и културне ресурсе Србије, квалитет туристичке понуде, квалитет инфраструктуре и приступачност дестинације, маркетинг и искуство на дестинацији, те квалитет животне средине. Резултати истраживања су показали да страни туроператори највише оцене дају природним и културним ресурсима. потом квалитету туристичке понуде у сегменту ноћни живот и забава, локална храна и ресторанска понуда, што се може сматрати кључним предностима Србије као туристичке дестинације. Гостољубивост локалног становништва, пријатна атмосфера на дестинацији и атрактивност Србије као туристичке дестинације такође су високо оцењени од стране туроператора. Међутим, страни туроператори указују и на одређене недостатке у туризму Србије, посебно у сегментима инфраструктуре, хигијене, политичке стабилности, маркетинга и еколошке одрживости, пружајући јасну слику о областима које захтевају побољшање како би се Србија боље позиционирала на међународном туристичком тржишту.

Кључне речи: конкурентност туристичке дестинације, страни туроператори, Србија.

УВОД

Разумевање фактора који утичу на конкурентност туристичке дестинације је од суштинског значаја за доносиоце одлука, туристичку привреду и академију. У досадашњим истраживањима, евалуација конкурентности туризма једне земље обухвата анализу различитих димензија, укључујући природне и културне ресурсе, инфраструктуру, маркетинг дестинације, менаџмент и политички оквир, углавном из перспективе стручњака и туристичке привреде (Pavluković et al. 2024). Истраживања у чијем фокусу је перцепција страних туроператора о конкурентности

¹ Универзитета у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија, vanja.dragicevic@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0001-7093-3656

² Универзитета у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија, ugljesa.stankov@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7731-592X

³ Академија за хотелијерство, туризам и wellness, Тошин бунар 179Б, Београд, Србија, dadeck@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2472-2043

⁴ Универзитета у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија, sanja.bozic@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7623-241X

⁵ Универзитета у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија, marija.cimbaljevic@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0001-6649-6123

дестинације готово да нема. С обзиром да они делују као веза између дестинације и страних посетилаца, њихова перспектива о околностима у дестинацији коју продају је од великог значаја (da Silva et al., 2018).

Страни туроператори имају значајну улогу у унапређењу конкурентности туристичких дестинација. Као кључни посредници између туриста и дестинација, они значајно утичу на одлуке туриста о путовању, имиџ дестинације и укупно задовољство туриста (Jeuring, 2016, Kavartzis, 2012, da Silva et al., 2018). Кроз креирање атрактивних туристичких пакета, пружање стручних савета и обезбеђивање свеобухватних услуга, страни туроператори помажу дестинацијама, поготово секундарним и дестинацијама у развоју, да се боље представе на глобалном тржишту. Њихове мреже контаката са разним стејкхолдерима на дестинацији, маркетиншке способности и дубоко разумевање различитих преференција туриста омогућавају им да ефикасно промовишу мање познате дестинације, повећају број посетилаца и прошире обим туристичке понуде (Baloglu and Mangalolu, 2001). Штавише, њихова способност да се прилагоде тржишним трендовима и укључе одрживе праксе може додатно повећати привлачност једне дестинације, осигуравајући њену дугорочну конкурентност на динамичном глобалном туристичком тржишту. Кроз стратешка партнерства и сарадњу са локалним предузећима и институцијама, страни туроператори доприносе економском развоју и културном обогаћивању туристичких дестинација, подстицајући развој одрживог туризма на дестинацији.

Према извештају Светског економског форума (WEF) о конкурентности у путовањима и туризму (2019), Србија не заузима значајну конкурентну позицију на глобалном тржишту. Земља је рангирана као 83. од 140 земаља наведених у извештају. Један од главних циљева Стратегије развоја туризма Републике Србије за период од 2016. до 2025. године јесте унапређење конкурентности туристичке индустрије и повезаних активности на домаћем и међународном тржишту. Стратегија истиче да Република Србија данас има само компаративне, али не и конкурентске предности у туризму. Земља није стратешки позиционирана на светском туристичком тржишту, па мора знатно повећати привлачност својих туристичких производа. Стога, туристичка политика Републике Србије има за циљ унапређење конкурентности својих производа и дестинација (Влада Републике Србије, Министарство трговине, туризма и телекомуникација, 2016). Међутим, академска истраживања о конкурентности Србије као туристичке дестинације нису тако бројна и углавном су реализована из перспективе интерних стејкхолдера, то јест представника туристичке привреде, академске заједнице и експерата (нпр. Dwyer et al., 2016, Dwyer et al. 2016a, Armenski et al. 2012, Gajić et al. 2018, Armenski et al., 2018), док истраживања из перспективе екстерних стејкхолдера, односно страних туриста и туроператора, готово да нема. С обзиром на то да туроператори делују као спона између туристичке дестинације и страних посетилаца, њихова перспектива о околностима на дестинацијама "које продају" је веома значајна за позиционирање дестинације на међународном туристичком тржишту.

Стога, циљ овог истраживања је евалуација конкурентности Србије као туристичке дестинације из перспективе страних туроператора који у својој понуди имају или планирају да имају Србију као туристичку дестинацију, како би се идентификовале предности и недостаци у туризму Србије.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Постоје различити модели за евалуацију конкурентности туристичких дестинација и многи аутори су допринели разумевању овог концепта (Ritchie & Crouch, 2003; Dwyer & Kim, 2003; Vengesai, 2003; Enright & Newton, 2004; Cracolici & Nijkamp, 2009). Најчешће коришћени модели су они који приступају мерењу конкурентности туристичке дестинације на свеобухватан начин, узимајући у обзир основне облике туризма који су развијени на дестинацији (Ritchie & Crouch, 2003; Dwyer & Kim, 2003; Heath, 2003; Hassan, 2000). Иако сваки од ових модела пружа исцрпне листе детерминанти (индикатора) за утврђивање конкурентности дестинације, нису сви атрибути погодни за различите типове дестинација, фазе животног циклуса, тржишне сегменте или циљне групе испитаника (Goffi, 2013; Abreu-Novais, Ruhanen & Arcodia, 2015; MiorShariffuddin et al., 2022).

У истраживању конкурентности у туризму, уобичајена је пракса да испитаници буду стручњаци и практичари из туристичке индустрије, јер се сматра да они најбоље познају стање на дестинацији, поготово у сегменту менаџмента, маркетинга дестинације и њене конкурентности (Crouch, 2011; Cimbalević et al., 2023). Неки аутори истичу важност истраживања мишљења потрошача у одређивању конкурентности дестинације (Dwyer et al., 2014; Queiroz Neto

et al., 2020), док према нашим сазнањима нема студија које се фокусирају на евалуацију конкурентности туристичке дестинације из перспективе туроператора. Теоријска разматрања и емпијска истраживања у литератури првенствено указују на место и улогу туроператора као дистрибутивног канала за туристичку дестинацију (Tomigová et al., 2016), као и на њихов однос у дистрибутивном процесу са туристичким компанијама на дестинацији и утицај који имају на креирање цена услуга (хотелијерских услуга) на дестинацији (Buhalis, 2000; Buhalis & Laws, 2001; Bastakis et al., 2004). Grosspietsch (2006) истиче да страни туроператори вероватно неће ефикасно промовисати дестинацију уколико сами немају позитивну перцепцију о њој. Xin i Chan (2014) су истраживали индикаторе развоја одговорног туризма у националним парковима из перспективе туроператора. Чавлек (2006) истиче утицај туроператора на понашање тражње, као и важност улоге туроператора у стварању свести потрошача о безбедности одређене дестинације. Страни туроператори имају капацитете да промовишу мање познате дестинације које немају сопствене ресурсе за обимне маркетиншке кампање. Кроз своје мреже, они могу привући посетиоце у ове дестинације, чиме се диверсификује туристичка понуда и смањује притисак на популарне дестинације. Страни туроператори често имају високе стандарде које дестинације морају испунити како би биле укључене у њихове понуде, што може довести до унапређења квалитета смештаја, услуга и других туристичких садржаја на дестинацији, а даље повећава задовољство туриста и утиче на њихову лојалност. Страни туроператори брзо реагују на промене у туристичким трендовима и преференцијама потрошача, те њихова флексибилност и способност да прилагоде своје понуде омогућавају дестинацијама да остану конкурентне у динамичном туристичком окружењу. Кроз сарадњу са локалним властима и заједницама, они могу значајно допринети одрживом развоју туризма на дестинацији (Xin i Chan, 2014).

Иако се интересовање истраживача за тему конкурентности туристичких дестинација знатно повећало током последњих деценија, посебно у земљама у развоју, као што је Србија (Симбалјевић et al., 2023), ниједна од досадашњих студија није испитивала ову тему из перспективе туроператора. Симбалјевић et al. (2023) су приметили да већина студија које су истраживале конкурентност Србије као туристичке дестинације користи сличну методологију: фокусирају се на моделе конкурентности Dwyer и Kim (2003) или Ritchie и Crouch (2003) и испитују мишљења стејкхолдера у туризму или експерата из туристичке индустрије, док ниједна претходна студија није испитивала конкурентност Србије из перспективе страних туроператора. Како страни туроператори могу значајно утицати на позицију и имиџ дестинације на међународном тржишту и даље на перформансе туристичке индустрије дестинације, верујемо да је ово истраживање од велике важности.

МЕТОДОЛОГИЈА

За потребе овог истраживања припремљен је упитник на енглеском језику, који је обухватао 61 индикатор конкурентности туристичке дестинације који су груписани у пет фактора модела конкурентности Србије као туристичке дестинације. Листа индикатора конкурентности које могу проценити страни туроператори који нуде на тржишту Србију као туристичку дестинацију креирана је на основу детаљног прегледа литературе на тему конкурентности туристичке дестинације и потом дискусије са одабраним експертима из области туризма из наше земље. Истраживање са страним туроператорима спроведено је у марту 2023. године током трајања сајма туризма у Берлину (ITB Berlin), а уз подршку Фонда за науку Републике Србије, Туристичке организације Србије и Туристичке организације Војводине. Наиме, два аутора овог рада су посетила Сајам туризма у Берлину и спровела истраживање међу страним туроператорима користећи креирани упитник. Том приликом анкетирано је 58 страних туроператора који у својој понуди имају или планирају да имају Србију као туристичку дестинацију, а који су били вољни да учествују у истраживању. Туроператори су индикаторе конкурентности процењивали тако што су оцењивали степен свог слања са наведеним тврдњама на скали од 1 до 5 (1 – уопште се не слажем, 5 – у потпуности се слажем). Прикупљени подаци су анализирани уз помоћ SPSS статистичког пакета за друштвене науке, верзија 23.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

Резултати истраживања показују да су страни туроператори највише оцене дали индикаторима у оквиру фактора Природни и културни ресурси, и то највише нематеријалном културном наслеђу и јединственим природним богатствима Србије. Најнижу оцену дали су развоју туризма у заштићеним природним добрима. Када је реч о фактору Квалитет туристичке понуде, квалитетан ноћни живот, локална храна и ресторанска понуда најбоље су оцењене ставке од

стране иностраних туроператора. Најниже су пак оценили квалитет здравствених услуга које се пружају туристима, доступност тематских и забавних паркова као и квалитет и доступност информативних центара. У оквиру фактора Квалитет инфраструктуре и приступачност, најниже су оцењене ставке које се односе на друмску инфраструктуру, такси услуге и услуге јавног превоза, а најбоље оцењене ставке су оне које се односе на доступност туристичких локација и атракција за туристе, као и адекватност туристичке и саобраћајне инфраструктуре. У оквиру фактора Маркетинг и искуство на дестинацији, највише су вредноване ставке које се односе на гостољубивост локалног становништва, пријатну атмосферу на дестинацији, и атрактивност Србије као туристичке дестинације. Најниже оцењене ставке у оквиру овог фактора су препознатљивост брэнда, јасна свест о дестинацији, иновативни туристички производи као и доступност туристичких локација особама са инвалидитетом. Последњи фактор односи се на Загађење и екологију, и указује да страни туроператори највише изражавају забринутост за загађење ваздуха као и за слабо постојање и имплементацију зелених (еко) сертификата.

Резултати истраживања, односно средње оцене које су дали туроператори и стандардна девијација, приказани су у Табели 1.

Табела 1. Резултати примене модела конкурентности на узорку страних туроператора

Природни и културни ресурси	Средња вредност	Стд. девијација
1. Србија као туристичка дестинација има јединствена природна богатства и лепоту природе и предела	4.28	0.874
2. Као туристичка дестинација, Србија има јединствене културне ресурсе	4.21	0.833
3. Србија као туристичка дестинација има јединствена архитектонска обележја	4.07	0.792
4. Клима у Србији је пријатна (климатски услови погодни за туризам)	4.12	0.774
5. Туризам је добро развијен у заштићеним природним подручјима Србије	3.59	0.937
6. Србија као туристичка дестинација има богато материјално културно наслеђе	4.12	0.860
7. Србија као туристичка дестинација има богато нематеријално културно наслеђе	4.36	0.718
Квалитет туристичке понуде		
8. Србија има разноврсне и квалитетне хотелске смештајне капацитете	3.78	0.937
9. Туристички информативни центри су доступни и квалитетни	3.59	0.992
10. Србија има квалитетну ресторанску понуду (квалитет хране и услуге у ресторанима)	4.03	0.936
11. У Србији постоји квалитетна понуда забавних и тематских паркова	3.52	0.800
12. У Србији постоји широк избор комплементарних смештајних капацитета (породичне куће, кампови, каучсурфинг итд.)	3.78	0.796
13. Туристичке активности у Србији су квалитетне и разноврсне	3.62	0.834
14. У Србији постоји квалитетна понуда ноћног живота и забаве (барови, дискотеке, клубови, сплавови, казина итд.)	4.21	0.987
15. Србија има честе и квалитетне догађаје (специјалне манифестације/ фестивали искључујући догађаје пословног туризма)	3.97	0.898
16. Туристички производи у Србији омогућавају туристима дужи боравак на дестинацији	3.67	0.893
17. Србија има богату и квалитетну понуду скијашког и планинског туризма	3.59	0.918
18. Србија има богату и квалитетну понуду сеоског туризма (сеоски туризам, агротуризам...)	3.83	0.920
19. Србија има богату и квалитетну понуду здравственог, бањског и велнес туризма	3.62	0.895
20. Србија има адекватне капацитете за пословни туризам	3.74	0.828
21. Понуда страних туроператора за посету Србији је богата и разноврсна	3.67	0.906
22. Локална храна и кухиња у Србији су квалитетни и аутентични	4.21	0.874
23. Туристичка организација Србије успоставља адекватне везе са туристичким предузећима (туристичким агенцијама, туроператорима, авио компанијама, хотелским ланцима и др.)	3.67	0.913
24. Визна политика за улазак у земљу је повољна	3.78	1.027

25. Србија пружа квалитетне здравствене услуге туристима	3.47	0.842
26. У Србији су Ви-Фи, Интернет и телекомуникациона инфраструктура веома доступна туристима	3.74	0.890
27. У Србији постоје апликације (интернет и мобилне) које подржавају туристичко искуство у дестинацији	3.82	0.826
Квалитет инфраструктуре и приступачност		
28. Примена савремених информационих технологија и електронског пословања у туризму у Србији у складу је са трендовима на туристичком тржишту.	3.67	0.866
29. Србија као туристичка дестинација је приступачна (близина дестинације у односу на главна тржишта, транспортна доступност итд.)	3.83	0.920
30. Локације и атракције од значаја за туризам су доступне туристима	3.90	0.912
31. Локална туристичка и саобраћајна сигнализација задовољава потребе туриста	3.91	0.904
32. Друмска саобраћајна инфраструктура у Србији је високог квалитета	3.41	1.009
33. Инфраструктура ваздушног саобраћаја у Србији је високог квалитета	3.81	0.982
34. Бициклическе и пешачке стазе у Србији су квалитетне и адекватно одржаване	3.48	0.903
35. Такси услуге и услуге јавног превоза у Србији су квалитетне и поуздане	3.47	1.087
Маркетинг и искуство на дестинацији		
36. Локално становништво у Србији је гостољубиво	4.19	0.945
37. Атмосфера у Србији као туристичкој дестинацији је пријатна/ опуштајућа	4.05	0.847
38. У Србији постоје адекватне табле на енглеском као и јеловници на енглеском у ресторанима	3.76	0.942
39. Локално становништво и запослени у туризму на адекватан начин користе стране језике у комуникацији са туристима	3.81	0.805
40. Ниво хигијене и чистоће у Србији је висок	3.46	0.867
41. Друштвене мреже (Фејсбук, Инстаграм, Твитер) се ефикасно користе за подршку маркетиншким активностима Србије као туристичке дестинације.	3.72	0.894
44. Однос вредности за новац у смислу туристичког искуства у Србији је позитиван	3.83	0.798
45. Туристичке компаније прате/истражују задовољство својих посетилаца/корисника услуга	3.74	0.870
46. Туристичке компаније у Србији развијају и промовишу иновативне туристичке производе	3.38	0.895
47. Туристички производи и услуге у Србији доступни су особама са инвалидитетом	3.21	1.056
48. У Србији производи, садржаји и активности у туризму производе квалитетно туристичко искуство	3.72	0.901
49. Политички односи између Србије и главних емисионих тржишта су повољни	3.43	0.975
50. Политичке вредности, укупна политичка ситуација и стабилност у Србији погодују развоју туризма.	3.45	1.079
51. Цене туристичких услуга које се нуде на дестинацији (смештај, цене превоза и други елементи понуде услуга у дестинацији) су повољне.	3.78	0.956
52. На међународном тржишту Србије као туристичке дестинације постоји јасна свест	3.34	0.983
53. Србија је атрактивна туристичка дестинација	3.91	1.048
54. Имиџ и перцепција Србије на тржишту су позитивни	3.55	1.157
55. Информације о Србији као туристичкој дестинацији лако су доступне на међународном тржишту	3.64	0.968
56. Туристичке информације су лако доступне туристима током њиховог боравка у Србији	3.71	0.879
57. Резервација путних услуга и онлајн резервација производа и услуга су лаки и поуздани	3.74	0.849
58. Бренд Србије као туристичке дестинације је препознатљив на међународном туристичком тржишту	3.38	0.933

59. Искуства у Србији као туристичкој дестинацији одговарају потребама и очекивањима туриста	3.57	0.993
60. Туристи су спремни да препоруче Србију као дестинацију коју треба посетити	3.78	0.974
Загађење и екологија		
62. Ваздух у Србији је загађен	3.69	0.922
63. Бука у дестинацијама у Србији је веома изражена	3.47	0.908
64. Воде у Србији су загађене	3.43	0.993
41. Сертификовани програми одрживости / зелени (еко) сертификати постоје/спроводе се у Србији као туристичкој дестинацији	3.68	0.929
61. У Србији постоји адекватна брига о заштити животне средине	3.47	1.151

ДИСКУСИЈА И ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања пружају драгоцен увид у перцепцију страних туроператора о различитим аспектима туристичке понуде у Србији и углавном су у складу са закључцима претходних студија о конкурентности туризма Србије али из перспективе иунтерних стејколдера. Највише оцене од стране туроператора добили су индикатори који се односе на природне и културне ресурсе, посебно нематеријално културно наслеђе и јединствена природна богатства земље. Ово указује на то да страни туроператори препознају изузетан потенцијал Србије у очувању и валоризацији своје културне и природне баштине, што би могло да представља кључну тачку у маркетиншкој стратегији Србије као туристичке дестинације.

Међутим, забрињавајући су резултати који се односе на развој туризма у заштићеним природним добрима, као и квалитет здравствених услуга, доступност тематских паркова и информативних центара, квалитет друмске инфраструктуре и услуга јавног превоза. Ово сугерише на потребу за унапређењем инфраструктуре и услуга у овим областима како би се побољшало искуство туриста и повећала конкурентност дестинације. Такође, важно је истаћи да су квалитетан ноћни живот, локална храна и ресторанска понуда оцењени високо од стране страних туроператора, што указује на потенцијалне области за даљи развој и промоцију у туристичкој индустрији Србије.

У погледу маркетинга и искуства на дестинацији, високо оцењене ставке као што су гостољубивост локалног становништва, пријатна атмосфера и атрактивност Србије као туристичке дестинације показују да постоји позитивна перцепција о искуству које туристи могу доживети у земљи. Међутим, недостатак препознатљивости брэнда и иновативних туристичких производа, те слабије оцењена доступност туристичких производа и услуга за особе са инвалидитетом, може представљати изазов у привлачењу нових посетилаца и разликовању Србије од других туристичких дестинација.

Конечно, забринутост страних туроператора за екологију и загађење ваздуха, као и недостатак „зелених“ сертификата, јасно указују на потребу за јачим ангажовањем у заштити животне средине и одрживом туризму. Имплементација еколошких стандарда и сертификата могла би помоћи у унапређењу имиџа Србије као одговорне и еколошки освешћене туристичке дестинације. Одрживост се често перципира као трошак, а не као инвестиција (Weeden, 2002) од стране предузећа, што доводи до отпора у имплементацији мера одрживости. Прихватање одрживости не само да доприноси очувању животне средине и развоју заједнице, већ и унапређује привлачност дестинације, задовољство и искуство посетилаца и конкурентност на глобалном туристичком тржишту (Cusculelli и Goffi 2016). Стога, решавање изазова у вези са имплементацијом еколошких стандарда и сертификата у српској туристичкој индустрији је императив за унапређење конкурентности и испуњење очекивања туриста и других стејколдера.

На основу резултата истраживања, могуће је креирати и одређене препоруке, а у циљу унапређења конкурентности туризма Србије:

1. Подстаћи улагања у инфраструктурне пројекте (посебно друмска инфраструктура, бицикличке и пешачке стазе, такси услуге и услуге јавног превоза)
2. Унапредити маркетинг дестинације (кроз нпр. фокусирање на персонализовану *storytelling*, маркетинг искуства, примену различитих технологија, регионалну сарадњу итд.)
3. Промовисати развој одрживог туризма, са посебним освртом на развијање и примену стандарда одрживог туризма и програма сертификације, увођење различитих подстицаја за одрживе праксе, подизање свести о одрживом туризму итд.

Такође, треба имати у виду да је у оцени конкурентности туристичке дестинације неопходно примени партиципативни приступ, то јест укључити све стејхолдере, и интерне и екстерне у овај процес, и подстаћи комуникацију међу њима, како би се постигао одговорни развој туризма на дестинацији и унапредила њена конкурентност на регионалном и међународном туристичком тржишту. Поред субјективне оцене конкурентности туристичке дестинације из перспективе различитих стејхолдера, свакако је неопходно укључити у евалуацију конкурентности и објективне мере (попут различитих статистичких података о перформансама туристичке индустрије на једној дестинацији, али и перформансе главних конкурената у туризму), како би се креирале одговарајуће препоруке за унапређење конкурентности дестинације. Такође, евалуацију конкурентности туристичке дестинације треба спроводити редовно (нпр. једном годишње), како би се пратили ефекти примене одређене туристичке политике, препорука и маркетиншких активности које редовно спроводе дестинацијске маркетинг организације, али и како би се пружиле релевантне информације доносиоцима одлука и креаторима туристичке политике у земљи где су неопходна побољшања и одређене акције у будућем периоду. Лонгитудиналних студија о конкурентности туристичких дестинација готово да нема, те би ово могао бити предлог за будућа истраживања у овој области.

ЗАХВАЛНИЦА:

Истраживање је спроведено уз подршку Фонда за науку Републике Србије, број пројекта 7739076, *Tourism Destination Competitiveness - Evaluation Model for Serbia -TOURCOMSERBIA*. Такође, аутори се захваљују на финансијској подршци Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије (Ев.бр. 451-03-9/2021-14/ 200125).

ЛИТЕРАТУРА:

- Abreu-Novais, M., Ruhanen, L. & Arcodia, C. (2015). Destination competitiveness: what we know, what we know but shouldn't and what we don't know but should. *Current Issues in Tourism*, 19(6), 492-512.
- Armenski, T., Dwyer, L., & Pavluković, V. (2018). Destination Competitiveness: Public and Private Sector Tourism Management in Serbia. *Journal of Travel Research*, 57(3), 384-398. <https://doi.org/10.1177/0047287517692445>
- Armenski, T., Gomezelj D.O., Djurdjev B., Ćurčić N. & Dragin A. (2012). Tourism destination competitiveness - between two flags. *Economic Research-Ekonomska Istraživanja*, 25(2), 485-502.
- Baloglu, S., & Mangalolu, M. (2001). Tourism destination images of Turkey, Egypt, Greece, and Italy as perceived by US-based tour operators and travel agents. *Tourism management*, 22(1), 1-9.
- Bastakis, C., Buhalis, D., & Butler, R. (2004). The perception of small and medium sized tourism accommodation providers on the impacts of the tour operators' power in Eastern Mediterranean. *Tourism management*, 25(2), 151-170.
- Buhalis, D. (2000). Relationships in the distribution channel of tourism: conflicts between hoteliers and tour operators in the Mediterranean region, *International Journal of Hospitality & Tourism Administration*, 1 (1), 113-139.
- Buhalis, D., & Laws, E. (2001). Tourism distribution channels: practices and processes. *Tourism distribution channels: Practices, issues, and transformations*, 7-32. Cengage Learning EMEA.
- Cimbaljević, M., Panić, A., Pavlović, D., Pavluković, V., Pivac, T., Kovačić, S., Stankov, U. (2023). Systematic literature Review on Tourism Destination Competitiveness Research. *Turizam*, 27(1), pp. 51-56. <https://doi.org/10.5937/turizam27-42000>
- Cracolici, M.F., & Nijkamp, P. (2009). The attractiveness and competitiveness of tourist destinations: A study of Southern Italian regions. *Tourism Management*, 30(3), 336-344. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2008.07.006>
- Crouch, G. I. (2011). Destination competitiveness: An analysis of determinant attributes. *Journal of travel research*, 50(1), 27-45. <https://doi.org/10.1177/0047287510362776>
- Cucculelli, M., & Goffi, G. (2016). Does sustainability enhance tourism destination competitiveness? Evidence from Italian Destinations of Excellence. *Journal of Cleaner Production*, 111(B), 370-382. <https://doi.org/10.1016/j.jclepro.2014.12.069>.
- Čavlek, N. (2006). *Touropersators and Destination Safety*. In Mansfeld, Y., & Pizam, A. (Eds.), *Tourism, security and safety*. Routledge.
- da Silva, M. A., Costa, R. A., & Moreira, A. C. (2018). The influence of travel agents and tour operators' perspectives on a tourism destination. The case of Portuguese intermediaries on Brazil's image. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 34, 93-104.
- Dwyer, L., Cvelbar, L.K., Mihalić, T., & Koman, M. (2014). Integrated destination competitiveness model: Testing its validity and data accessibility. *Tourism Analysis*, 19(1), 1-17. <https://doi.org/10.3727/108354214X13927625340073>

- Dwyer, L., & Kim, C. (2003). Destination Competitiveness: Determinants and Indicators, *Current Issues in Tourism*, 6(5), 369-414, DOI: 10.1080/13683500308667962
- Dwyer, L., Armenski, T., Knežević Cvelbar, L., Dragičević, V., & Mihalic, T. (2016a). Modified Importance–performance analysis for evaluating tourism businesses strategies: comparison of Slovenia and Serbia. *International Journal of Tourism Research*, 18(4), 327-340. <https://doi.org/10.1002/jtr.2052>
- Dwyer, L., Dragičević, V., Armenski, T., Mihalic, T., & Knežević Cvelbar, L. (2016). Achieving destination competitiveness: an importance–performance analysis of Serbia. *Current Issues in Tourism*, 19(13), 1309-1336. <https://doi.org/10.1080/13683500.2014.944487>
- Enright, M. J., & Newton, J. (2004). Tourism destination competitiveness: a quantitative approach. *Tourism Management*, 25(6), 777–788. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2004.06.008>
- Gajić, T., Penić, M., Vujko, A. & Petrović, M. D. (2018). Development Perspectives of Rural Tourism Policy—a Comparative Study of Rural Tourism Competitiveness Based on Perceptions of Tourism Workers in Slovenia and Serbia. *Eastern European Countryside*, 24(1), 143-154.
- Goffi, G. (2013). A model of tourism destination competitiveness: the case of the Italian destinations of excellence. *Anuario Turismo y Sociedad*, 14, 121-147.
- Grosspietsch, M. (2006). Perceived and projected images of Rwanda: visitor and international tour operator perspectives. *Tourism management*, 27(2), 225-234.
- Hassan, S.S. (2000). Determinants of Market Competitiveness in an Environmentally Sustainable Tourism Industry. *Journal of Travel Research*, 38(3), 239-245. <https://doi.org/10.1177/004728750003800305>
- Heath, E. (2003). Towards a Model to Enhance Destination Competitiveness: A Southern African Perspective. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, 10(2), 124-141.
- Jeuring, J. H. (2016). Discursive contradictions in regional tourism marketing strategies: The case of Fryslân, The Netherlands. *Journal of Destination Marketing & Management*, 5(2), 65-75.
- Kavaratzis, M. (2012). From “necessary evil” to necessity: stakeholders’ involvement in place branding. *Journal of Place Management and development*, 5(1), 7-19.
- MiorShariffuddin, N.S., Azinuddin, M., Hanafiah, M.H. & Wan Mohd Zain, W.M.A. (2022). A comprehensive review on tourism destination competitiveness (TDC) literature. *Competitiveness Review*, Vol. ahead-of-print No. ahead-of-print. <https://doi.org/10.1108/CR-04-2021-0054>
- Queiroz Neto, A., Dimmock, K., Lohmann, G., & Scott, N. (2020). Destination competitiveness: how does travel experience influence choice? *Current Issues in Tourism*, 23(13), 1673-1687.
- Ritchie, J. R. B., & Crouch, G. I. (2003). *The Competitive Destination – A Sustainable Tourism Perspective*. Cambridge: CABI Publishing.
- Tomigová, K., Mendes, J., & Pereira, L. N. (2016). The Attractiveness of Portugal as a Tourist Destination: The Perspective of Czech Tour Operators. *Journal of Travel & Tourism Marketing*, 33(2), 197–210. <https://doi.org/10.1080/10548408.2015.1048404>
- Vengesayi, S. (2003). A Conceptual Model of Tourism Destination Competitiveness and Attractiveness. *Proceedings of the 2003 ANZMAC Conference*, Adelaide, 637-647.
- Weeden, C. (2002), “Ethical tourism: An opportunity for competitive advantage? ”, *Journal of vacation marketing*, Vol. 8, No. 2, pp.141-153 <https://doi.org/10.1177/13567667020080020>
- Xin, T. K., & Chan, J. K. L. (2014). Tour Operator Perspectives on Responsible Tourism Indicators of Kinabalu National Park, Sabah. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 144, 25-34. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.270>
- World Economic Forum (WEF). (2019). *The Travel & Tourism Competitiveness Report 2019: Travel and Tourism at a Tipping Point*, Geneva: WEF. Retrieved from: http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf

FOREIGN TOUR OPERATORS' PERCEPTION OF SERBIA AS A TOURISM DESTINATION

Vanja Pavluković⁶, Uglješa Stankov⁷, Danijel Pavlović⁸, Sanja Kovačić⁹,
Marija Cimbalević¹⁰

Abstract: Understanding the factors that influence the competitiveness of a tourist destination is crucial for decision-makers, tourism industry, and academia. In previous research, the evaluation of a country's tourism competitiveness involved analyzing various dimensions, including natural and cultural resources, infrastructure, marketing, management, and the political framework, mainly from the perspectives of experts and industry. Studies focusing on the perception of foreign tour operators regarding the competitiveness of a destination are scarce. Given that they act as a link between the destination and foreign visitors, their perspective on the circumstances in the destination they sell is crucial. Therefore, the goal of this research is to evaluate the competitiveness of Serbia as a tourist destination from the perspective of foreign tour operators who include or plan to include Serbia in their offerings, identifying the strengths and weaknesses in Serbia's tourism. Based on literature review and discussions with selected tourism experts, a questionnaire with 61 items and five factors of Serbia's competitiveness model as a tourist destination was created. The research was conducted in March 2023 during ITB Berlin. A total of 58 foreign tour operators were surveyed. The results showed that foreign tour operators gave the highest ratings to natural and cultural resources, followed by the quality of nightlife and entertainment, local food, and restaurant offerings, indicating these aspects as key advantages of Serbia as a tourist destination. The hospitality of the local population, a pleasant atmosphere at the destination, and the attractiveness of Serbia as a tourist destination were also highly rated by tour operators. However, foreign tour operators also pointed out certain shortcomings in Serbia's tourism, especially in segments such as infrastructure, hygiene, political stability, marketing, visitor experience, and environmental sustainability, providing a clear picture of areas that require improvement for Serbia to better position itself in the international tourism market.

Key words: tourism destination competitiveness, foreign tour operators, Serbia

Acknowledgements: This research was supported by The Science Fund of the Republic of Serbia, GRANT No. 7739076, Tourism Destination Competitiveness - Evaluation Model for Serbia - TOURCOMSERBIA. Also, the authors acknowledge financial support of the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia (Grant No. 451-03-9/2021-14/200125).

⁶ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, vanja.dragicevic@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0001-7093-3656

⁷ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, ugljesa.stankov@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7731-592X

⁸ Academy of Hospitality, Tourism and Wellness, Tošin bunar 179Đ, Belgrade, Serbia, dadeck@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2472-2043

⁹ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, sanja.bozic@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0002-7623-241X

¹⁰ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, marija.cimbalevic@dgt.uns.ac.rs, ORCID: 0000-0001-6649-6123

UDK: 338.48:82(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24077A
Прегледни научни рад

ЛИТЕРАРНИ ТУРИЗАМ-КЊИЖЕВНИ ВОДИЧ КРОЗ БЕОГРАД, ПРИМЕР ДОБРЕ ПРАКСЕ

Јово Анђић¹

Апстракт: Литерарни туризам се везује за појмове културног туризма и културног наслеђа. Рекло би се да је он феномен новијег времена, али се за њега могу везати само поменути појмови, док је његова појава знатно старија. Одавно постоји потреба да појединац путује на својеврсна ходочашћа подстакнут литературом и уметношћу. У доба романтизма нарочито, песници су ходочастили у потрази за постојбинама античке уметности и поезије, старог Рима и античке Грчке, Китс, Шели, Бајрон... Сматра се да је туризам почео да се рађа у Енглеској, са првим кружним путовањем возом, које је у јулу 1841.године, организовао Томас Кук, каснији оснивач прве туристичке агенције, од Лоубороуа до Лестера.

Поједини аутори указују да је и литерарни туризам заправо започео да се рађа у Енглеској, када је познати глумац Дејвид Гарик 1769.године „открио“ Шекспирово родно место Стафорд на Ејвону. Велики Шекспиров обожавацац и тумач улога Шекспирових јунака, на позив локалне делегације даровао је пишеву статуу њиховој градској кући. Одлучио је такође да током септембра његова позоришна трупа одржи тродневни фестивал назван „Јубилеј“, што је најављено и у штампи. Иако је фестивал због обилних киша, неславно прошао, Шекспирово родно место постало је најпознатији центар британског литерарног туризма, које данас посети преко 2,5 милиона туриста.

Представљени су теоријски оквири литеарног туризма, али је у фокусу пример добре праксе „Књижевни водич кроз Београд“. Пратимо његов развој од настанка идеје, кроз све његове фазе, објављивања у стручном часопису, извођењу на терену, издавању књиге и реализацији електронске форме базиране на моделу извођења литерарног итинерера кроз Београд.

Кључне речи: литерарни туризам, Томас Кук, Дејвид Гарик, Књижеви водич кроз Београд

УВОД

О литерарном туризму код нас готово да није писано, поготово му се није приступало са теоријског становишта. Један од првих, а вероватно и једини, рад до сада на ову тему, објављен је 1985. године у гласнику Одсека за туризмолешке науке Природно математичког факултета Универзитета у Београд „Теорија и пракса“. Текст „Литература као повод-литература као исходиште путовања“ занимљив је покушај Милене Драгићевић Шешић, сагледавања феномена литературе као повода, у којем се разматрају различите могуће функције књиге везане за путовања². Управо је она била уредница првог свеобухватног тематског часописа за теорију и социологију културе и културну политику „Култура“, двоброја из 1983.године, које је издао Завод за проучавање културног развоја из Београда, са темом „Култура и туризам“ у којем, у свом прилогу „Туристичке потребе као културне потребе“, у делу *Облици културног туризма* пише о неколико група путовања наводи:

Путовања се могу организовати и на основу идеје да се ода почаст одређеном уметнику. Стога је у Источној Немачкој издат туристички водич: „Гете“, а у Француској се организује велики број путовања трагом неког чувеног уметника: Жорж Сандове, Ламартина, или се обилазе места у Паризу описана у Балзаковим или Золиним делима.

Како смо већ навели, она се овом темом шире бави две године касније, али је нигде не именује као посебан вид туризма.

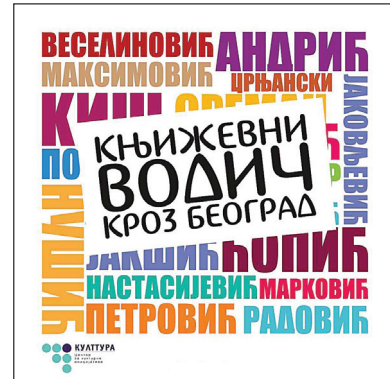
¹ Центар за културне иницијативе „Култура“, Милована Маринковића 25, Београд, Србија, jovandjic@gmail.com

² Ова историчарка уметности, културолог, сада професор емеритус на Факултету драмских уметности на Катедри за менаџмент и продукцију позоришта, радија и културе, и једно време декан Факултета уметности у Београду, имала је у свом широком кругу интересовања и културни туризам, па је објавила и неколико радова из те области, али се поменутој теми није враћала.

Иако је још у време када су се појавили поменути часопис „Култура“, као и гласник “Теорија и пракса туризма”³ аутор имао увид у њихову садржину, они му нису били директни подстицај за покретање „Књижевног водича кроз Београд”.⁴

Тек двадесетак година касније, текст књижевника и једно време нашег амбасадора Драгана Великића „Бедкер једног града” о Берлину, објављен у недељном магазину „Време”, подстакло га је да размишља о вези Београда и књижевности, и могућности да се исприча прича о историји престонице кроз представљање живота и дела „београдских писца”, оних који су или рођени или дуже или краће време живели у њему. Па иако би редослед можда требао да буде хронолошки, приказујући најпре развој идеје, карактер и сврха овог рада намећу другачији редослед и приступ.(слика 1.)

И док је на иностраним универзитетима у Европи, од Велике Британије, преко Холандије, Португала, Пољске, па и Словеније, литерарном туризму као теми, приступано на разним академским нивоима⁵, код нас, колико је нама познато, ова тема касније није привукла ниједног нашег истраживача да се њоме позабави. Стога ће овај наш рад бити један од првих. Он је настао из ауторове потребе да уобличи и представи готово двадесетогодишњи рад на пионирском делу, које би са правом могао да назове и својим животним. Намера је такође да рад подстакне истраживаче из области књижевности и туризма из различитих делова Србије да уобличавају књижевну историју својих градова или простора, путем прича привлачних литерарних туристима.

Рад је замишљен тако да се најпре да један теоријски оквир, а потом се више позабави самим примером из праксе, првим такве врсте у читавом региону.

КАКО ЈЕ ПУТОВАЊЕ ПОСТАЛО ТУРИЗАМ?

До појаве туризма у Енглеској дошло је петнаестак година после прве возње путника железницом, организованом у септембру 1825.године.Била је то возња на релацији Стоктон-Дарлингтон, на којој је локомотива коју је конструисао машиниста рудника угља Килигсворт крај Њукастла,Џорџ Стивенсон, названа Locomotion, повукла дванаест теретних и двадесетдва путничка вагона. Локомотивом је управљао лично конструктор, а развила је брзину од 19,2 километара на час. Наравно, да до употребе парних локомотива за путнички превоз није дошло одмах, следиле су године унапређивања конструкције локомотива, углавном везане за Стивенсоново име.

Када је у јулу 1841.године, предузимљиви Томас Кук, организовао једно масовно путовање трезвењака железницом на релацији од Лоубороуа до Лестера и натраг, тим кружним путовањем поставио је темеље модерном туризму. Касније је основао прву туристичку агенцију и био пионир у многим пословима у овој делатности.И већ тада туризмом се назива масовно путовање, за разлику од оних, већ вековима омиљених и уобичајених путовања, на која су најчешће праћени тутором или чланом породице, путовали младићи када напуне одређене

³ Драгићевић-Шешић свој текст окончава објашњењем зашто је уопште и написан:“Жеља нам је да овим прилогом не само расветлимо нека од теоријских питања, већ дамо иницијативу и идеју могућем осмишљавању и развијању облика културног туризма у пракси.”

⁴ Некако у време када су се претходно поменути текстови појавили, аутор је имао срећу да посети и дуже борави у Паризу и Даблину,који се могу сматрати градовима литератутре par exel lance, и врло инспиративним у овом погледу. Али је тек коју годину касније о хиљадугодишњици Даблина /тзв. Dublin Milenium 988-1988./ у Парку Светог Патрика, одељење Даблинске корпорације за паркове, поставило 12 бронзаних спомен плоча у аркаде од црвених цигала у источни зид,као део такозваног Књижевног шеталиште /у оригиналу Literary parade/ са текстом „Један од највећих доприноса Даблина европској цивилизацији је у области књижевности.” Њима су 1989. године придодати Семјуел Бекет и једина списатељица Елис Дилон 1994.године. А у Паризу је крајем јуна 2000. године почео да делује Патрик Монан/Patrick Maunand : le promeneur littéraire/ књижевни водич.Можда би и једно и друго предствљали додатну инспирацију да су постојали и деловали у време нашег боравка, али на жалост нису.

⁵ Прве академске студије о литерарном туризму као облику културног туризма везују се уз име професора Ричарда Батлера (Richard Butler) и годину 1980.Он је био најпре стручни консултант већем броју агенција, влада, Светској туристичкој организацији, потом професор на Универзитету Вестерн Онтарио, касније професор емеритус на Универзитету Стречклајд у Глазгову

године, најчешће када стекну пунолетство, 21 годину. Било је то Велико путовање, које у оригиналу садржи назив *tour, Grand tour*⁶.

Сам појам туризам на енглеском језику први пут јавио се у једном огласу готово шездесет година раније 1780.године.

Прво помињање овог појма у књижевности срећемо код француског писца Мари-Анри Бејла, познатијег под псеудонимом Стендал, у књизи „Memoires de 'un Touriste" објављеној 1838.године.⁷

У овој књизи насталој у годинама пре рађања првих туристичких путовања „туриста је човек који путује са циљем унапређивања личне културе засноване преваходно на одушевљавању ремек делима италијанских ренесанских сликара" (Гвозден, 2011. стр. 188.) Он наводи да није случајно ни неоправдано да је преводилац ове књиге на наш језик реч „touriste" превео као путник.“ Разлог за то лежи у чињеници што се израз „туриста" употребљава за описивање видова путовања који су изгубили ауру необичног и изузетног. Насупрот раздобљима када се путовање сматрало вештином и привилегијом одабраних, у XVIII веку најчешће тзв.“великог путовања" (*Grand Tour*), последњих деценија XIX века, оно, због умножавања броја путника, губи пређашњи елитистички статус.“(Гвозден, 2011.) У овом списку он цитира француског критичара Жана Касуа који је „обратио пажњу на претварање „путовања" у „туризам" који се одиграло крајем 19.века, кад су побољшавања превозних средстава и успон путничких агенција омогућила све већем броју људи да путује.“ (Jean Cassou,1967.)

Развојем туризма, нестаје идеја откривања, наводи Касу, модерни туриста све посматра пасивно, према унапред утврђеним путањама који искључују могућност скретања и пустоловине, чиме се утапа у колективну свест групе, која доживљава само оно што је већ доживео њихов туристички водич, гледа само оно што му он сугерира, осећа предвиђена осећања и поручује препоручену храну.⁸

Дошли смо тако до појмова путника и туристе, који су на трагу онога што је од суштинске важности за нашу тему. Позабавићемо се најпре њима, па тек потом појмовима какви су културни туризам, литерарни туризам и културно наслеђе.

Подсетимо се најпре, дефиниција туризма и туристе која се учи још на почетку студија туризма, коју су дали Huntziker и Krapf: „Туризам је скуп односа и појава који протичу из путовања и боравка посетилаца неког места, ако се тим боравком не заснива стално пребивалиште и ако са тим боравком није повезана никаква њихова привредна делатност.“⁹ Једна од најцитиранијих дефиниција туризма је да је „Туризам социјално, културни и економски феномен који подразумева кретање људи у земље или места ван њиховог места сталног боравка из личних или професионалних разлога.Ти се људи називају посетиоци, (могу бити туристи или излетници, становници или не) и туризам се бави њиховим активностима од којих неке укључују туристичку потрошњу.“¹⁰

Често су путник и туриста поистовећивани, не без разлога, и један и други путују између две географске тачке, изван сталног места боравка, мотивисани забавом, путовање сматрају привременима, такав је и њихов статус јер се враћају кући (Baleiro&Quinteiro,2018.81/82)

⁶ Велико путовање /The Grand Tour/ било је традиционално путовање кроз Европу од 17.века до раних година 19.века, на коју се путовали млади европски младићи из горње класе извесних схватања и ранга када би напунили одређене године, око 21,праћени тутором или чланом породице које је имало одређени интинерер где је кључна дестинација била Италија, и које је служило као једна врста образовног сазревања/en/Wikipedia.org/Wiki/ Ground Tour /Grand tour se као израз појављује први пут 1670.године у делу Ричарда Ласела (Richard Lassels) „The Voyage of Italy or A Complet Journey Through Italy“

⁷ Marie-Henri Bayle "Memoires d'un Touriste" појавила се на нашем језику у издању „Минерве" из Суботице 1976.године под насловом „Записи једног путника" у преводу др Душана Милачића. Путник у овом делу путује углавном из пословних разлога, али има и одређене културне потребе, које задовољава, обилази знаменита места, па се чак упушта и у анализу архитектонских стилова. Прилика је да поменемо да се уз Стендалово име помиње и феномен уско повезан са путовањима, који се назива „Стендалов синдром", извесно психо-физичко стање које се јавља код сусрета са великим бројем културних атракција, које је праћено убрзаним радом срца, узбуђеношћу, па чак и несвестицом и халуцинацијама.Он се још назива и хиперкултуремија или Фирентински синдром јер је првобитно описано код сусрета путника са Фиренцом

⁸ Непуних шездесет година касније на исти начин укључени су писани и електронски туристички водичи у виду мобилних телефона и ајпода, који саветују, препоручују места која „не смеће заобићи", шта је најбоље., шта најлепше и сл., must to see, must to eat...

⁹ Оригинална дефиниција је незнатно допуњена прихваћена 1954.године од стране АИЕСТЕ Међународног удружења научних и туристичких експерата,

¹⁰ Дефиниција туризма UNWTO Светска туристичка организација (2008.)

Разлику између појмова путника и туристе, којима се означава *homo viator*, налази Гвозден код ауторке Рис (1998.) у њеном есеју, где се правим путницима приписује неконформизам, јер су спремни да издрже непријатна искуства, одликује их познавање језика земље у коју путују, познавање земље у коју се путује, припремама, упознавањем из књига о њој, боље материјално стање и социјални статус и најзад обични путник има згуснут распоред за разлику од правог путника који борави дуже време (44.).

У припреми овог рада користили смо се већим бројем врло добрих радова које наводимо у литератури, али сматрамо да су велики допринос једном целивитом приступу овој теми дале Rita Baleiro и Silvia Quinteiro са Универзитета у Лисабону, ауторке које скромно указују да је књига коју су написале тек покушај стварања основе за будућа истраживања у овој области. Представљамо јединствену табелу које су поменуте ауторке дале у својој књизи, која обухвата најчешће стереотипне представе разлике између ова два појма које проистичу из става, мотива и врсте путовања. Табела представља својеврсну синтезу сопствених увида и радова неколико аутора научних и књижевних дела. (Baleiro&Quinteiro, 2018.89/90)¹¹

ТУРИСТА ПРОТИВ ПУТНИКА¹²

ТУРИСТА	ПУТНИК
Туристи нису радознали у вези локалне културе одредишта.	Путници желе да сазнају и разумеју места на којима бораве.
Туристи траже сигурност коју им нуде туристички пакети:комфорно путовање и смештај са добром храном, сигурним итинерерима и вођеним турама. (најрадије на матерњем језику)	Путници су у потрази за непознатими спремни су за непланиране руте и распореде.
Туристи цене демократизацију чина путовања.	Путници схватају туризам као непријатан начин да се свет учини тривијалним.
Приоритети туриста су одмор и забава.	Путници су спремни на искушења и спремни на суочавање са последицама неочекиваног.
Туристи путују на кружна класична и конзервативна путовања.	Путници путују увек се крећући напред.
Туристи желе да виде све што је назначено туристичким водичима које су понели од куће.	Путници желе да посете места која нису у туристичким водичима.
Туристи путују у групама.	Путници путују сами или само са још једном особом.
Туристи су обични и нису за памћење.	Путници су митске фигуре од којих су многе постале историјске:Херодот, Марко Поло на пример.
Туристи воле да путују авионом тако брже стижу до дестинације и са ње.	Путници воле да путују морем и копном јер желе уживају и у путовању а не само дестинацији.

ЛИТЕРАРНИ ТУРИЗАМ

Претходно смо се више посветили појмовима путника и туристе не само из већ поменутог разлога, већ и стога што је очигледно да се, индустријализацијом туризма, путник „претворио“ у туристу, а да се у новије време, нарочито развојем културног туризма, а посебно литерарног туризма, дешава наизглед ретроградни процес преображаја туристе у путника¹³.

Бројне су дефиниције литерарног туризма, што појединим ауторима даје основ за аргументацију да он још није уобличен до краја, да је још увек у развоју и да се кристалише (Gentile@Brown, 2015).

¹¹ Todorov, Urbain, Urry, Feifer, Mac Cannell, Culler, Zygmunt Bauman, Claudio Magris, Jamaica Kincaid, Miguel Torga, Cecilia Meireles

¹² Rita Baleiro i Silvia Quinteiro „Key concepts in literature and tourism studies“ . по први пут на енглеском језику издао Универзитет у Лисабону, Факултет за књижевност, Центар за упоредне студије, 2018. године. Књига се како је и насловљена, бави дефинисањем кључних појмова који проистичу из односа књижевности и туризма

¹³ „Путник није туриста, он је путник. Разлика је велика. Путовати значи открити, остало је једноставно пронаћи...“ Жозе Сарамаго“ „Путовање кроз Португалију“; „Лагуна“, Београд 2012., преводилац Тања Штрбац, стр.409.

Једна од њих дефинише литерарни туризам као врсту културног туризма¹⁴, који је првенствено у вези са местима која су повезана са ауторима и њиховим животом, али и онима у које је смештена радња њихових дела.

Балеиро и Куинтеиро, осим појмова путник и туриста дефинишу и појмове литерарног туристе, литерарног путника и литерарног ходочасника, ближе одређујући њихове карактеристике. Позивајући се на француског социолога Жана Бодријара, истичу да литерарни путник и литерарни туриста, за разлику од литерарног ходочасника, имају мање емотивну а више рационалну везу са литерарним местима. Сви су они у мањој или већој мери литерарно информисани, и путују са жељом да пронађу, открију и потврде претходна сазнања која коначно доприносе формирању књижевног места, сматрајући да су стању да га одгонетну. (Baudrillard, [1970] 1997: 59). Литерарни ходочасник је вођен страху и илузорним осећањем да је припадајући космосу аутор/дело/лик у стању да се укључи у ауторов свет.

Пренећемо овде и класификацију туриста према кретању и интересовањима на домаће, међународне, авантуристе (adventure tourist), туристе посебних интересовања, религијске, туристе забаве и одмора и туристе спорта и рекреације.(Baleiro &Quintero, 2018, 92/93) У оквиру ове класификације литерарни туристи сврстани су међу туристе посебних интересовања заједно са посматрачима птица, љубитељима вина и хране, риболова...

Водећи истраживач у области културног туризма Грег Ричардс истичући комплексност оба ова елемента које појам културног туризма подразумева, дефинисао га је као: „Кретање људи привучених културним атракцијама далеко од њихових сталних боравишта у потрази за новим знањима и доживљајима, да би задовољили своје културне потребе.“ (Richards, 1996. 24).

Већ је речено да културно наслеђа има директну везу за културним туризмом, стога овде наводимо једну од многих, лако разумљиву, дефиницију: „У најширем смислу културно наслеђе је све што се десило у прошлости, што смо доживели, створили, изградили. То нису само градови и цркве, куће, већ и амбари, (...) језик и наречја, језик мањина, вера, музика, шале и обичаји, ликовно стваралаштво, знање и сав духовни свет, који нас је учинио препознатљивим у великој породици европских народа.“(Хазлер, 2009. 13)¹⁵

Концепт литерарног туризма заснива се на уверењу да посећивањем литерарних места посетилац може да разуме аутора, његов живот и рад, више него читајући књижевне приказе. Литерарни туристи, литерарни путници и литерарни ходочасници су заинтересовани за то како је место имало утицај на аутора, а како неки аутор или аутори стварају-градећи место. (Potočnik Topler, 2016.)

Широк је спектар места која се могу сматрати привлачним за онога који жели да открије тачке и просторе везане за појединог писца или писце: најчешће су то куће писаца, њихов гробови, места где су стварали, места која су их инспирисали, која су позорница радње или се појављују у пишевом делу, места која су посећивали, њихове фондације, њихови споменици, књижевни паркови, књижевни квартави, библиотеке где се чувају дела или задужбине, спомен музеји, кафане у које су излазили, хотели у којима су боравили, седишта књижевних листова, књижевне шетње, градови литературе¹⁶ или места која се налазе на Путевима културе¹⁷, сајмови књига, књижевни фестивали и др..

Историја књижевности не мора бити истраживана у библиотекама за столом који је окружен полицама са књигама.(Maу, 2018.501)

Покушавам да замислим студенте књижевности како прате литерарне стазе и доживљавају историјско-књижевне просторе у граду. Питам се колико љубитељи литературе могу имати

¹⁴ Користи се и термин туризам наслеђа као дословни превод појма heritage tourism

¹⁵ Вито Хазлер професор са Филозофског факултета у Љубљани, Одељење за етнологију и културну антропологију у својој дефиницији код језик помиње словеначки који смо овде изоставили Hazler (2009.13)

¹⁶ UNESCO (United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization) је покренуо 2004. године иницијативу за формирање мреже креативних градова у седам области између осталих и у области литературе или књижевности. Први је то био Единбург, а данас их је неколико десетина широм света. Они се региструју по строго дефинисаним критеријумима. Једини град у региону који је проглашен Градом литературе 2015. године је Љубљана.

¹⁷ Cultural routes EU су једна од идеја коју је покренула Европска унија за чвршће интердисциплинарно повезивање земаља и региона у европском оквир, по различитим критеријумима. Литерарни путеви регистровани у Cultural Tourist Association су Трагом Роберта Луиса Стивенсона 2015. Пут Ћирила и Методија 2021. и Пут женских писаца 2022. године,

користи шетајући кроз град књижевним стазама и како случајни туриста без икаквог књижевног предзнања може да научи књижевну историју помоћу књижевног водича...Да ли је то могући начин популаризације литературе код неспецијализованих...(Мау,2018.)

Књижевна историја може бити истраживана и путем других форми које је представљају. Може то бити књижевни водич у форми књиге или интерактивна електронска мапа. То је нови, неакадемски начин истраживања књижевне прошлости. Овде се срећемо са важним појмом везаним за литерарни туризам, то је књижевни водич, који има двоструко значење, означава и књигу која описује одређени град или простор, и особу која се бави вођењем кроз град у својству водича. Књижевни водич као форма водича представља књижевну историју уз ограничавајући просторни фактор, у којој је временска линија присутна условно, кад се преплићу просторни и временски аспект, односно простор и време. Основна разлика је у односу на класични приступ који је имала „Велика литерарна историја“, која има линеарни, хронолошки приступ, док у овој врсти представљања књижевне прошлости, он није приоритетан већ је од секундарног значаја. Књижевне и историјске чињенице смештене су у логични контекст места, односно простора. Творци књижевних водича имају пре улогу да пруже литерарни контекст места, а да практичне информације сведу на најмању меру.(Мау,2018.)

Са економског становишта посматрано литерарни туристи нису масовни, њихова карактеристика је индивидуализам(Baleiro&Quinteiro,2018.89/90)¹⁸. Они се могу сматрати посебном врстом ходочасника, који нису попут верских, који у новије време, често путују у групама или су, ако и одлазе појединачно, део масовних кретања, какве су посета светилиштима или светим местима Лурду, Фатими, Међугорју, Јерусалиму, Меки...или кретање стазама попут Сантијага де Кампостела. Бројеви посетилаца су импресивни па тако и економски ефекти.¹⁹ Пут светог Јакова познатији као Сантијаго де Компостело, који постоји још од 10.века, последњих година бележи рекордне посете, тако да га је прошле 2023. године посетило близу 450.000 посетилаца, док осмадесетих и деведестих година прошлог века тај број није прелазило 10.000.²⁰

Речено је већ да је на пољу теоријских истраживања, осим поменутих, настало мноштво појмова, покушаја њиховог дефинисања, формиране су нове научне дисциплине, којима се ми нећемо бавити, јер то и није била наша намера. Поменућемо само неке : литерарна географија, културна географија²¹ културни предели, простори имагинације, туристичка глазура (tourist glaze) и др.

КЊИЖЕВНИ ВОДИЧ КРОЗ БЕОГРАД-ОД ИДЕЈЕ ДО РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Није нама циљ да овим радом скренемо посебну пажњу на мањак теоријских радова из ове области на нашем језику, већ подстицај за практично бављење литерарним туризмом²².

¹⁸ Из напред наведене табеле (Baleiro и Quinteir) овде истичимо само елемент начина путовања, туристи путују користећи „демократизацију чина путовања“ а путници путују сами или са само још једном особом, иако се овде не говори експлицитно о културним, односно литерарним туристима

¹⁹ За познато француско свето место Лурд у једном ранијем тексту овог аутора наводи се да „само Лурд, француски градић који 16.000 становника, познат по светилишту где се по предању указала Богородица, годишње посети шест милиона туриста.“ (Анђић 2007, 27-31) и даље да „Француску годишње посети 50 милиона туриста, где религијски туризам има учешће од 44% у културној понуди. Од овог броја половину чини понуда ходочасничких места којих у Француској има око 5000, од чега је само 185 признато од стране Цркве.“ (Анђић 2007, 27-31).

²⁰ Према подација ИКА Информативне католичке агенци посета овом ходочасничком путу биле су нарочито је повећане током такозваних светих година Компостела 1993,1999,2004. и 2019.

²¹ Лаура Шекаја професор географије на Природно математичком факултету у Загребу је 2015.године објавила књигу „Увод у културну географију“

²² Занимљива је у том смислу била идеја Туристичке организације Шапца која у својој понуди „Туристичке туре“ имала програм „Литерарне географије“, који је на жалост остао само идеја, а који ће најављеним изменама њиховог сајта нестати Туристичка организација Новог Сада покушава да привуче посетиоце набрајањем литерарних садржаја у целини „Нови Сад кроз коридоре књижевности“, а њихов штампани водич „Женска имена Новог Сада- водич за љубитеље алтернативних тура“ који се појавио 2014.године бавио се тиме „где су живеле и умрле знамените Новосађанке“. Међу 26 њих уврстио је седам књижевница.Осим тога група од пет аутора објавила је 2017. „Јединствени књижевни туристички водич кроз Нови Сад“. Једна туристичка агенција из Чачка 2023. године направила је викенд програм „Трагом Надежде и Растка Петровића“ који је понудила у оквиру манифестације Чачак културна престоница Србије. Свакако да и Ниш, Врање, Ужице, Ваљево, Вршац и други наши градови поседују књижевно наслеђе које би се могло уобличи у занимљиве приче које би биле део понуде литерарног туризма

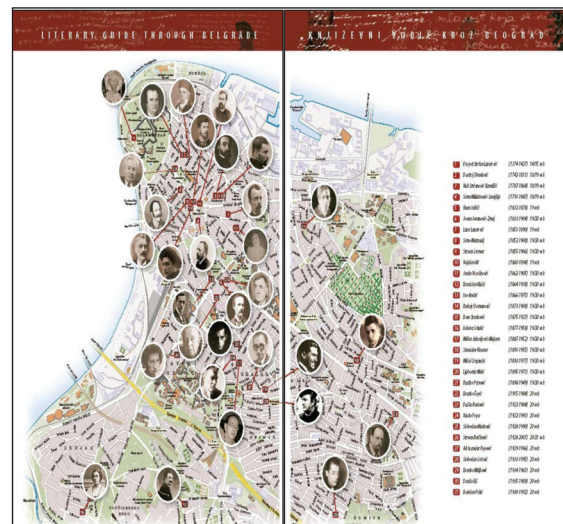
Када се упустио у овај подухват аутор није био свестан обима посла који га очекује и тежине задатака који је пред себе поставио. А након најновијих увида у теоријске аспекте, сасвим му је јасно да се у њега не би ни упуштао да их је имао раније. Или да парафразирамо мисао америчког писца Марка Твена „Нису знали да је то немогуће па су то урадили.“²³

Ми смо именовали овај део нашег рада примером добре праксе, премда се он назива и методом случаја(case study). У теорији се истиче важност овог метода јер омогућава јасно сагледавање, и да није кључно питање броја примера који се изучавају, већ њиховог интензивног и продубљеног проучавања.

Већ је у уводу назначено када се и како се јавио подстицај за рад на овом програму. Први корак је био и најтежи, требало је направити избор писаца одређујући критеријуме избора. При том треба имати на уму да аутор осим богатог читалачког искуства, и доброг познавања историје књижевности, не поседује академски звање из те области. Али како овај програм није замишљен као научни рад, аутор то није сматрао хендикепом. Напротив, то му је дало слободу избора. Критеријум избора није био ни временски, односно припадност одређеној епохи, ни стилски, припадност одређеном уметничком правцу, нити уметничке вредности²⁴. Избор од тридесетиједног књижевника је начињен према ауторовом личном осећају, на основу два критеријума, да писци више нису живи, и да су „београдски“.

Следило је затим прикупљање грађе, задатак који је захтевао пуно истраживања и пуно времена. То је вероватно најлепши део посла за оне који воле рад у библиотекама и архивима.

Припремајући обимну грађу аутор је дошао до књиге „Књижевна топографија Београда XX века“ коју је 1995. године издало Удружење издавача и књижара Југославије. Књига је садржала на стотине београдских писаца са фотографијама и кратком биографијом, прегледом књига које су написали и набрајањем адреса, једном мапом, уз неколико текстова о значајним местима, седиштима листова и кафанама. У уводу овог обимног, 946. страна, својерсног лексикона, Милорад Павић се, у тексту „Књижевна шетња“, сећа париског водича „Париз пешице“, који садржи мапе са деловима града, и радује једној сличној књижици „Шетње кроз књижевни Београд“, верујућу да ју је добио управо овом књигом. Нада се да је добијена књига помоћу које се „можете прошетати књижевним Београдом“. На жалост Београд ће морати да сачека на такав водич још двадесет година, до 2015. године, до појаве наше књиге.

Обрада грађе донела је осим докумената и фотографија чињенице на којима су базирана три садржаја: биографски, просторни и литерарни.

На основу њих направљене су приче зависно од формата у којем су пласиране. Адресе, односно значајна места везана за животе и стваралаштво, послужиле су за израду итинерера, стазе, тако замишљене да свој почетак има у прошлости а крај у садашњости, односно тренутку када се чита, шета, гледа. Литерарни садржај чинили су одломци из дела која су инспирисана Београдом или је он позорница дешавања радње. Свакако најзахтевнија од форми била је шетња, јер је задавала и трећи, временски, оквир, шетња се морала обавити у току од 120 минута. Прича о писцу текла је од тачке са неминовним скоковима у причи кроз време.

Прва форма у којој се појавио наш програм који смо именовали као „Књижевни водич кроз Београд“ додајући уз сваког појединог писца и „Трагом... било је појављивање у магазину „Bel Guest“ Belgrade & Serbia Visitors Magazine, који је издавало издавачко предузеће „Понт“ из Београда уз суиздавача Туристичку организацију Београда. Нисмо намеравали да се ови текстови појаве само у магазину, већ је то била само једна од планираних форми. У плану нам је од самог почетка било да се он реализује и као програм шетњи кроз Београд, потом као књига и најзад у електронској форми.

²³ Mark Twain “They did not know it was impossible so they did it”. Није да аутор није имао већ једно такво искуство упуштања у „немогуће“. Био је покретач обележавања Дана европске баштине у Београду и Србији.

²⁴ Тако се у избору појавила и мало цењена а врло популарна новинарка и књижевница Милица Јаковљевић Мирјам која је била својерстан друштвени феномен и обележје једног времена

Свему је претходила регистрација Ауторског дела у Заводу за интелектуалну својину у новембру 2007.године²⁵.

Први текст посвећен Браниславу Нушићу појавио се у броју зима 2007/2008. Следили су текстови објављивани током седам година, у осамнаест бројева посвећени исто толиком броју писаца: Иви Андрићу, Данилу Кишу, Исидори Секулић, Милошу Црњанском, Станиславу Винаверу, Расткупетровићу, Милице Јаковљевић Мирјам, Ђури Јакшићу, Душку Радовићу, Доситеју Обрадовићу, Слободану Марковићу, Александру Поповићу, Јовану Јовановићу Змају, Бранку Ћопићу, Борисаву Станковићу, Стевану Сремцу, последњи посвећен Бранку Миљковићу појавио се у броју у јесен 2012.године. Текстови су илустровани фотографијама које је прикупио или направио сам аутор, а претходила је мапа града на којој су се налазиле њихове фотографије на појединим тачкама. (слика 2.) Текстови су штампани двојезично на енглеском и српском, јер је намена магازина да буде дистрибуиран и гостима Београда. Због проблема са финансирањем магازина нисмо релизовали све планиране писце.

Паралено са тим, Центар за културне иницијативе „Култура“, којем је аутор један од оснивача 2005.године, и председник, и који за један од програмских циљева има популаризацију наслеђа, од 2009.године учествује на конкурсима које Секретаријат за културу града Београда расписује за подршку програмима организацијама из културе. Од те године када је подржан први од програма до 2023.године, „Култура“ је готово редовно добијала средства подршке. Тако да су до данас реализовани програми који су названи шетње и то:

„Књижевни водич кроз Београд

- 2009. Трагом Доситеја Обрадовића, Бранислава Нушића, Иве Андрића и Данила Киша,
- 2010. Трагом Ђуре Јакшића, Исидоре Секулић, Милоша Црњанског и Душка Радовића,
- 2011. Трагом Јована Јовановића Змаја, Милице Јаковљевић Мирјам и Александра Поповића,
- 2012. Трагом Стевана Сремца, Борисава Станковића и Бранка Ћопића,
- 2013. Трагом Борислава Пекића,
- 2014. Трагом београдских писаца од Врачара до Београдске тврђаве/интегрална верзија/
- 2015. Трагом Станислава Винавера, Слободана Марковића, Добрице Ћосића,
- 2016. Трагом Светлане Велмар Јанковић, Милорада Павића и Моме Капора,

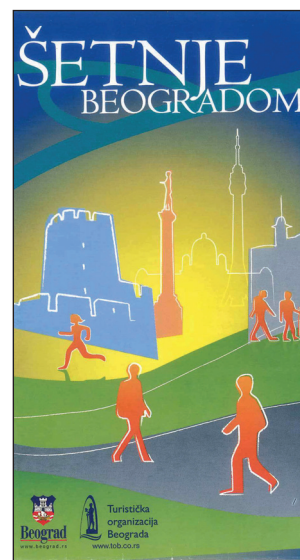

2018. Трагом Радоја Домановића, Симе Матавуља и Васка Попе,

2023. Трагом Војислава Илића, Лазе Лазаревића и Десанке Максимовић

2023. Откривање Београда Михаила Петровића, Јована Цвијића и Милутина Миланковића, не припада овом програму али је модел исти.

Током петнаест година, са прекидима, реализовали смо десет сезона или годишњих циклуса, када су изведене шетње трагом 27 писаца и једна интегрална, у којима је учествовало 1540 Београђана и гостију Београда, а обављена је 81 шетња, које су оглашаване путем медија а касније и свог сајта.

Паралено са овим такозваним „бесплатним“ шетњама, а заправо финансираним из Буџета града Београда, одвијале су се и комерцијалне, и то средом Трагом Иве Андрића, а на упит и шетње у којима су учествовали у највећем броју случајева ученици основних и средњих школа,

²⁵ Ауторско дело „Књижевни водич кроз Београд“ регистровано је под бројем А-545/07/1 26.12.2007. године.

али и грађани. Били су то програми посвећени осим Иви Андрићу и Браниславу Нушићу, Данилу Кишу, Стевану Сремцу и Десанки Максимовић. Процењујемо да је током тог периода њихов број био најмање једнак, оном претходно наведеном ако не и већи²⁶.

Туристичка организација Београда је 2009. године као први такве врсте уврстила у програм шетњи и три из нашег првог програма „Књижевни водич кроз Београд -Трагом Иве Андрића, Бранислава Нушића и Данила Киша и штампала брошуру „Шетње Београдом“ (слика 3.).

У међувремену 2013. године Центар „Култура“ покренуо своју интернет страну beogradskesetnje.rs²⁷ на којој су представљени сви програми тематских шетњи Београдом²⁸. Уз медијску промоцију и помоћ сајта започели смо са редовним извођењем програма „Трагом Иве Андрића“ и тај програм је видело више од хиљаду грађана.(слика 4.) Затим је неколико програма извођено за ђаке основних и средњих школа Трагом Бранислава Нушића, Трагом Данила Киша, Трагом Стевана Сремца, Трагом Милоша Црњанског...

Исте 2013.године, аутор је понудио своје текстове једном броју издавача, за издавање у форми књиге, и успео да заинтересује нашу највећу издавачку кућу „Лагуну“, која је прихватила предлог. У сарадњи са уредником приступило се припреми рукописа за штампу. Пронађена је права форма, у књигу су ушла двадесетчетири писца са илустрацијама и три мапе. Прво издање „Књижевног водича кроз Београд“ појавило се на Сајму књига у Београду 2015. године.Те године појавила су се два издања књиге у тиражу од 4.000 примерака, а потом до 2022.године још три издања, са укупним тиражом од 7.000. (слика 5.)

У документарном филму који је РТС урадио поводом годишњице смрти Данила Киша 2009. године у режији Драгомира Зупанца „Данило Киш:Успомене,сећања“ као костур радње филма коришћени су снимци са наше шетње надограђени документима. Исти испробани модел коришћен је и у документарном филму о композитору Даворину Јенку који је рађен 2018.године поводом стогодишњице његове смрти. Предност електронске, телевизијске форме, јесте што превазилази ограничења која намеће просторно одвијање шетњи, јер монтирање омогућава хронолошко одвијање приче. Аутор још није реализовао своју почетну замисао да се изради низ кратких документарних филмова који би представљали реализацију његове замисли, шетњу Београдом кроз простор и време путем речи, докумената и фотографија.

„Књижевни водич кроз Београд“ први је програм литерарног туризма у региону, од 2007²⁹ у писаној форми, а од 2009. у простору. Морамо ипак истаћи позитиван пример Словеније. Љубљана је 2010.године постала Светска престоница књиге³⁰, 2013.године покренут је „Пут словеначких писца“ којим су премрежили дежелу а убрзо 2015.постала УНЕСКОВ град литературе. Испред Градске скупштине данас се виоре две заставе: једна показује да је Љубљана Зелени град а друга Град литературе. Већ 2010. године имали су први писани књижевни водич кроз Љубљану, а 2014.године репрезентативни „Литерарни атлас Љубљане“.

²⁶ Нисмо водили званичну статистику, изузев оне која је била саставни део Извештаја о реализацији програма подношених Секретаријату за културу Града Београда.Једина институција за коју се са сигурношћу може рећи да је мотив посета из књижевних разлога је Спомен музеј Ива Андрића који делује у саставу Музеја града Београда. Према званичним подацима просечна посета током последњих година износила је 10.000 посетилаца годишње од чега су 40% чинили ученици. Друга врста анализе није рађена, у смислу порекла гостију, њихове старости и слично.

²⁷ Као својеврсни homepage нашем великом књижевнику Борисаву Станковићу по називу рубрике коју је имао у „Београдским новинама“ које су излазиле за време аустријске окупације Београда

²⁸ Осим Књижевног водича кроз Београд, Слатки Београд, Спортски Београд, Тесла у Београду, Београдски задужбинари, Биографија,Београдски музички времеплов

²⁹ У специјализованом часопису за туризам, гастрономију и хотелијерство „Туризам инфо“Опатија број 43. април 2011.године, аутор Дина Јулиус у тексту „Нове могућности туристичке понуде литерарни туризам“ анализира потенцијале литерарног туризма у региону и наводи“ од целе књиге остала су три слова а та три слова благодарећи огромном ентузијазму Јове Андрића који је анимирао установе културе и Туристичку организацију Београдада се реализују литерарне шетње градом назване „Књижевни водич кроз Београд“

³⁰ Џејмс Џојс је само једну ноћ преспавао на железничкој станици у Љубљани али има тамо споменик аутора Јакова Брдара.

Литерарни туризам тражи посвећен рад, дугог даха. То што су се неки писци родили или живели у неком граду је тек почетак, добра основа, али да би се од тога направио занимљив програм и привукли читаоци да се због њега покрену, неопходна је посвећеност, вера у програм и подршка.

ЛИТЕРАТУРА

- Теорија и пракса туризма, Гласник Одсека за туризмолшке науке, ПМФ Универзитета у Београду Београд, 1-2/1985.
- Култура, часопис за теорију и социологију културе и културну политику, 1-2/1983. Београд,
- Baudrillard, Jean [1970] (1997). *The consumer society: Myths and structures*. Translated by George Ritzer. London: Sage Publications,
- Владимир Гвозден „Српска путописна култура 1914-1940“, Службени гласник, Београд, 2011.
- Rosalba Gentile Lorraine Brown са Bournemouth University, UK: „A life as a work of art: literary tourists' motivations and experiences at Il Vittoriale degli Italiani“ *European Journal of Tourism, Hospitality and Re creation* Vol. 6, Issue 2, pp. 25-47, 2015
- Rita Baleiro i Silvia Quinteiro „Key concepts in literature and tourism studies“, Universidade de Lisboa. Faculdade de Letras. Centro de Estudos Comparatistas. Faculdade de Letras, Alameda da Universidade, 1600 - 214 Lisboa, Portugal. Универзитет у Лисабону, Факултет за књижевност, Центар за упоредне студије, 2018. године,
- Jean Cassou: „Du voyage au tourisme“ „Communications“, 10, 1967. str. 25-34
- Joanna Maj „Literary Tourist Guides as a Form of New Literary History. A Popular Genre in the Field of Professional Literary Knowledge“, in *Open cultural studies Institute of Polish Philology, The Faculty of Philology, University of Wrocław, Вроцлав 2018.*
- Jasna Potočnik Topler: „Literary tourism in Slovenia: The case of the Prežihov Voranc cottage“ *Informatol.* 49, 2016., 3-4, 129-137
- Barbara Schaff „In the Footsteps of . . . « The Semiotics of Literary Tourism, *KulturPoetik* Bd. 11,2 (2011),
- Richards, Greg (Ed.) (1996). *Cultural tourism in Europe*. Wallingford: CABI Publishing.
- Стендал „Записи једног путника“, „Минерва“ Суботица 1976.
- Marielle Risse: „White Knee Socks Versus Photojournalists Vest: Distinguishing Between Travelers and Tourists“, *Travel Culture, Essays On What Makes Us Go*, ed. Carol Traynor Williams, Praeger, Westport, 1998.
- Luz Gabriela Hernandez Valderrama „Through the eyes of Fernando Pessoa, Experiences of literary tourism in Lisbon“, Erasmus University Rotterdam, Erasmus School of History, Culture and Communication Arts, Culture and Society Master Thesis June 2019.
- Rosalba Gentile Lorraine Brown „A life as a work of art: literary tourists' motivations and experiences at Il Vittoriale degli Italiani“, in *European Journal of Tourism, Hospitality and Recreation* Bournemouth University, Polytechnic Institute of Leiria UK, Vol. 6, Issue 2 2015
- Janja Spevan „Literarne kreacije skozi prizmo turizma“ *Studia universitatis hereditati*, letnik 3 (2015), številka 1

LITERARY TOURISM-LITERARY GUIDE THROUGH BELGRADE, GOOD PRACTICE EXPERIENCE

Jovo Andjić³¹

Abstract: Literary tourism is related with cultural tourism and cultural heritage. It looks like that it is a phenomena of new age, but for it are connected mainteend terms, and it is, by itself, much older. A long time ago exist a need for traveling on pilgrimage trying to find the cradle of ancient art and poetry in Old Rome and Ancient Greece, Keats, Shelly, Byron... The birthplace of tourism is England, which was born with first tour travel by train from Loughborough to Lester in July 1841, which was organized by Thomas Cook, future founder of first tourist agency. There is some opinion that literary tourism actually started in England too, when actor David Garrick in the year 1769. „discovered“ Shakespeare's birthplace Stratford upon Avon. As a huge Shakespeare admirer and actor of his playing figures, on demand of local people he donated a writers statue for city hall. He decided too, to organized a three days festival in month Septembar on the name „Jubilee“ which was announced in newspapers. In spite of catastrophe of the first festival because of big rain, Shamilion

³¹ Center for Cultural Initiatives „Kultura“, Milovana Marinkovića 25, Belgrade, Serbia, jovandjic@gmail.com

Shakespeare's birth place became a famous and the biggest center of literary tourism in Britain with 2,5 million tourists every year.

We are presented a theoretical frame of literary tourism, but in focus we have a „Literary guide through Belgrade“ as an example of good practise. We are following all phases of this project, from idea, editing in specialised magazines, making tours on the ground, publishing book and finally shooting a documentary film based on the model of city tours. Inspired by writer Dragan Velikić's essay about Berlin, in which he wrote about encyclopedic perfect guide-book „Literary guide through Berlin“. It recovered remembrance on the past and registered presence of hundred writers and artists. On path of it author is trying through lives and works couple of dozen so-called Belgrade writers to paint the picture of cultural and historical uprise of Serbian capital, making a net of itineraries which connected different points.

Key words: literary tourism, Thomas Cook, David Garrick, Dragan Velikić, Literary guide through Belgrade

ВАЛОРИЗАЦИЈА КУЛТУРНО-ТУРИСТИЧКИХ ВРЕДНОСТИ ВРШЦА ПО МОДЕЛУ ХИЛАРИ ДУ КРОС

Мирослав Ал. Мешановић¹

Апстракт: Културни туризам представља интеграцију културног и туристичког сектора, обезбеђујући међусобне користи. За остваривање повољних услова у оба сектора, неопходно је приступити планирању и трансформацији културно-историјског наслеђа у културно-туристички производ. Почетна фаза у планирању представља валоризацију културно-туристичких вредности. Модел Хилари ду Крос креиран је специјално за валоризацију културно-туристичких вредности, и комплексан је због оцењивања културно-туристичких субиндикатора и степена њихове градације, одвојено за туристички сектор и сектор менаџмента културних добара. Циљ рада је валоризација туристичког сектора и сектора менаџмента репрезентативних културних добара градског језгра Вршца према моделу Хилари ду Крос. Након анализе субиндикатора, градском језгру Вршца додељена је ћелија М (2,3), што указује на повољне услове за развој културног туризма, али је неопходно приступити одговорнијем планирању културно-туристичких вредности.

Кључне речи: Вршац, градско језгро, Хилари ду Крос модел, туристички сектор, сектор менаџмента културних добара

УВОД

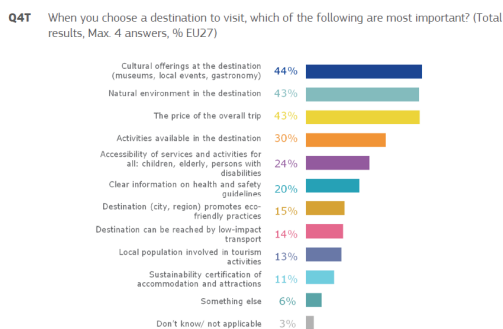
У последње време, многа места користе културне атракције за привлачење туриста, посебно због економских предности туризма. Културни туризам омогућава равномерну расподелу туристичког промета по месецима, што повољно утиче на искоришћавање услужних капацитета и ефекте туристичког привређивања (Galdini, 2007; Stanculescu, 2008). Велико интересовање за културна добра последица је глобализације и жеље за упознавањем различитих култура, при чему културна добра сведоче о идентитету народа на одређеној територији (Хаџић, 2005).

Културни туризам је препознат као значајна прилика за економски и друштвени развој у многим земљама. Последњих година овај облик туризма бележи изузетан раст на глобалном тржишту. Светска туристичка организација дефинише културни туризам као путовања из културних мотива, као што су посете уметничким догађајима, културне туре и ходочашћа (UNWTO). Према извештају Европске комисије, у 2012. години 22% туриста у Европи навело је културу као главни разлог путовања, док је 2021. године 44% туриста истакло културну понуду као најважнији аспект при избору дестинације (Attitudes of Europeans Toward Tourism - Report, 2013; 2021). Култура у туризму све више се схвата као основна вредност на коју се туризам ослања.

Међутим, управљање утицајима културног туризма на локалну културу и околину представља изазов који захтева стратегије за балансирање између користи и одрживости. Неопходно је заштитити културни идентитет у контексту глобализације и повећаног туристичког промета, што захтева пажљиво разматрање и примену одговарајућих мера (Хаџић, 2005).

С обзиром на наведено, не чуди што културни туризам представља предмет бројних истраживања. Култура у туризму се све више схвата као основна вредност на коју се он ослања.

¹ Мср туризмолог, miroslav.mesanovic@hotmail.rs

Слика 1. Најважнији аспекти при избору дестинације у 2021. години за Европљане

ЦИЉ

Фокус културне понуде усмерене на туристе подстакао је сарадњу између сектора културе и туризма (Jelinčić, 2009). За развој културног туризма у Вршцу и заједничке користи оба сектора, кључно је планирање културно-историјског наслеђа, укључујући процену вредности културних добара за туризам, што олакшава њихово укључивање у туристичке активности (Хаџић, 2005). Овај рад истиче могућности туристичке валоризације Вршца и настоји да побољша његово позиционирање на туристичком тржишту, усмерено на испуњење очекивања постојећих и потенцијалних туриста.

МЕТОДОЛОГИЈА

Туристичка валоризација културних добара представља суштински процес у планирању одрживог развоја културног туризма, чији је циљ објективна процена квалитативних и квантитативних вредности туристичких мотива (Du Cros, 2001; Станковић, 2008). Позитивни резултати валоризације могу значајно унапредити препознатљивост и посећеност дестинације (Хаџић, 2005).

Модел Хилари ду Крос, примењен у овом истраживању, представља један од најцеловитијих научних приступа оцени потенцијала културних добара за интеграцију у туристичке активности (Du Cros, 2000). Његова основна идеја је да пружи методологију за укључивање културних ресурса у креирање туристичких производа који подржавају одрживи развој (Лакићевић & Срђевић, 2011).

У оквиру истраживања спроведено је анкетање 25 туриста и 5 стручњака из области туризма у Вршцу током марта 2024. године. Коришћен је упитник са индикаторима културних вредности, градиран на скали од 0 до 5.

Модел ду Крос користи субиндикаторе за оцену културно-туристичке вредности и робусности. У туристичком сектору, субиндикатори валоризују тржишну привлачност кроз елементе као што су амбијентална вредност, познатост локације, национални симболизам и евокативност места. У сектору менаџмента, фокус је на културном значају и робусности културних добара, процењујући факторе као што су естетска, историјска и едукативна вредност, као и јединственост и репрезентативност (Du Cros, 2001).

Комбинацијом резултата оцена из оба сектора формира се укупна оцена валоризације, која може указати на потенцијал културних добара да привуку туристе и унапреде туристичку понуду. Највећи потенцијал за развој имају културна добра која се категоришу као средње и високо привлачна. Културна добра са високом или осредњом вредношћу индикатора културне значајности/робусности и осредњом туристичком привлачношћу морају се адекватно промовисати, али и заштитити у смислу одређивања оптималног броја посетилаца ради успостављања одрживог развоја културног туризма (Стаменковић, 2005; Марковић & Петровић, 2012). На основу добијених оцена могуће је детаљно планирати активности за њихову заштиту и промоцију, у циљу дугорочног одржавања културног наслеђа и његовог интегрисања у туристичку понуду.

КУЛТУРНЕ ТУРИСТИЧКЕ ВРЕДНОСТИ ВРШЦА

У Вршцу се налази изванредан број културних туристичких вредности, које сведоче о различитим историјским етапама града подно Вршачких планина (Станковић, 2016). Пак, нису сва културна добра подједнако занимљива за туристе, нити имају подједнак значај. Сходно томе, за примену подела Хилари ду Крос одабране су оне културне вредности које завређују пажњу туриста и које су познатије на ширем туристичком тржишту. У наставку су представљене антропогене вредности Вршца које су узете у обзир приликом валоризације.

Вршачка кула, средњовековно утврђење смештено на брду изнад Вршца на 399 метара надморске висине, некада је била једно од најзначајнијих одбрамбених упоришта у јужном Банату. Тачан датум градње и његов градитељ нису познати, али се као могући градитељи помињу деспот Стефан Лазаревић и Ђурађ Бранковић. Његова функција била је контрола пута од Старе Паланке до Темишвара и одбрана јужне угарске границе. Утврђење је било опасно зидовима дебљине 2,5 метра, са једном великом троспратном и једном малом кулом. 1552. године су га заузели Турци, а након њиховог одласка је пропадао. Данас је обновљен и представља значајан видиковац са панорамским погледом на Вршац и околину. Доступан је асфалтним путем и пешачким стазама (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020; Боснић, 2022).

Градски музеј, основан 1882. године, спада међу најстарије музеје у Србији. Захваљујући труду кустоса Феликса Милекера, музејска збирка је обогачена бројним предметима из различитих историјских периода, од праисторије до данашњих дана. Посебно значајна је збирка „Сећање на Пају Јовановића“. Музеј се налази у згради „Конкордија“, класицистичког здања из 1847. године, у којој је некада радила нижа школа (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Апотека на степеницама, саграђена у барокном стилу средином 18. века, некада је била прва аптека у граду и носила је име „Код Спаситеља“. У овој апотеци је радио и брат сликара Паје Јовановића, апотекар Александар. Данас је музеј апотекарства и уметничка галерија у коме је изложен чувени „Триптихон“ П. Јовановића: „Недеља у Вршцу“, „Берба“ и „Жетва“. Поред уметничких дела, у згради се налази и стална поставка природњачке збирке вршачке околине (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Стеријина кућа, некада дом и радно место Јована Стерије Поповића, вршачког драматурга, данас је претворена у музеј посвећен њему. На спрату ове зграде, коју је Стеријин брат Ђорђе Поповић завештао Српској православној цркви, изложен је аутентични намештај који је писац користио током живота. Посетиоци могу видети и оригиналне рукописе Стеријиних дела у витринама спомен собе, као и факсимиле, документа и портрет писца, дело Уроша Предића (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Градска кућа у Вршцу, позната и као Магистрат, симболизује богату историју града. Настала је по уједињењу српске и немачке општине 1795. године, када је Вршац добио статус града. Зграда представља комплекс од три дела, грађена у различитим епохама. Данас овај комплекс служи као седиште Скупштине општине Вршац (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Владичански двор у Вршцу, смештен на главној улици Дворској, који јој је и дао име, представља резиденцију банатских епископа. Подигао га је владика Јован Георгијевић између 1750. и 1757. године, уз дозволу царице Марије Терезије. Двор се истиче дворском капелом са изузетним барокним иконостасом од тврдог материјала, дело вршачког сликара Николе Нешковића, деде Јована Стерије Поповића. У капели се чува и чудотворна икона Пресвете Богородице, позната као Винчанска или Бездинска, по манастирима у којима је раније боравила. Икона је у двор пренета 1931. године, а претпоставља се да потиче из 15. или 16. века. Осим тога, у двору се налази и уметничка збирка банатске епархије, богата портретима и иконама Теодора Крачуна, Павела Ђурковића, Теодора Илића Чешљара, Јакова Орфелина и других. Око двора простира се француски парк ограђен барокном оградом (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Капела Светог Крста, смештена на брду Миса изнад Вршца, представља најстарији римокатолички храм у граду и другу најстарију сачувану грађевину, после Куле. До капеле је некада водио *Крижни пут*, од кога су сачувани остаци стубова. Данас се до ње долази дужом каменом степеништу са одмориштима, замишљеном као симболички пут Христове Голготе. Са платоа испред капеле пружа се прелеп поглед на град (Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Римокатоличка црква Светог Герхарда, монументални храм у неоготском стилу, поносно стоји као један од симбола Вршца. Изграђена између 1860. и 1863. године, ова црква одушевљава својом величином и богатим ентеријером. Дужине 61 метар, ширине 22 метра, са торњевима високих 63 метра, она задивљује посетиоце, а у медијима је чак названа и "српским Нотр Дамом". Унутра, црква је богато украшена резбареним намештајем, зидним сликама, витражима и скулптурама, док главну олтарску палу краси дело бечког професора Петера Јохана Гајгера. Иако ова импозантна грађевина никада није стекла статус катедрале, њен значај далеко премашује верски оквир. Опремљена оргуљама са 52 регистра, израђеним почетком 20. века у радионици Леополда Вегенштајна, црква је постала и концертна дворана где су наступали бројни хорови и оперски певачи (Станковић 2016; Томић Давидов, 2020; Баљак, 2021).

Православна Саборна црква у Вршцу, саграђена 1785. године, поносно носи титулу најстаријег православног храма у граду. Изграђена је током владавине владике Николе Димитријевића, а њен унутрашњи простор краси бројна уметничка дела. Посетиоце очаравају фреске Паје Јовановића, међу којима су „Света Ангелина“ и „Свети Никола спасава осуђенике“, као и иконостас дело сликара Павла Ђурковића и дуборез Аксентија Марковића. Целивајуће иконе су дело Николе Нешковића (Станковић, 2012; Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

Румунска православна црква у Вршцу, посвећена Вазнесењу Господњем, а подигнута 1913. године, представља значајно здање верског и културног наслеђа града. Изградња цркве је омогућена залагањем проте Трајана Опрее и директора румунске банке др Петра Цепењага, као и донацијама осамдесет ктитора. Унутрашњост цркве красе фреске Вирђија Симионескуа, док су дрворезбарију извели браћа Нистор и Јосиф Босиок (Станковић 2016; Томић Давидов, 2020).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Табела 1. Субиндикатори тржишне привлачности

Туристички сектор	
Тржишна привлачност	
Субиндикатори	Оцена
Амбијент	4,0
Познатост ван локалне области	3,5
Важан национални симбол	3,4
Може се испричати интересантна прича	3,9
Поседује особине које га диференцирају од околних културних добара	3,7
Привлачност за посебне потребе	4,4
Усклађеност са осталим туристичким производима на дестинацији	3,5
Развијеност туризма у окружењу	2,9
Дестинација се асоцира у културом	3,9
Укупна оцена	33,2

Тржишна привлачност културних добара у Вршцу оцењена је кроз девет субиндикатора. Градитељска баштина, посебно Вршачка кула и црква Св. Герхарда, чине Вршац амбијенталном целином високих вредности, са средњом оценом 4,0. Вршац је препознатљив ван локалних граница захваљујући пословним и спортским активностима, као и бројним културним манифестацијама, због чега је овај аспект оцењен са 3,5. Иако ниједно културно добро тренутно није национални симбол, Вршачка кула и црква Св. Герхарда, која се у медијима повремено описује као српски Нотр Дам, имају потенцијал да то постану уз одговарајуће напоре (Баљак, 2021), са средњом оценом 3,4. Историја Вршца, укључујући причу о капетану Јанку Халабури и Арслан-бегу, као и о личностима попут Паје Јовановића и Јована Стерије Поповића, чини град занимљивим за туристе (Станковић, 2016; Боснић, 2022), са оценом 3,9. Као пети по величини град у српском делу Баната, Вршац има одређена културна добра која се истичу у односу на друге градове, попут Вршачке куле и цркве Св. Герхарда, са средњом оценом 3,7. Град нуди различите облике туризма, укључујући пословни, конгресни, спортско-рекреативни, културно-историјски и манифестациони туризам, при чему је спортско-рекреативни туризам нарочито развијен захваљујући КК „Хемофарм“ и спортско-конгресној хали „Миленијум“ (Томић Давидов, 2020), као и ваздушним спортовима (Боснић, 2022), са средњом оценом 4,4. Туристичка понуда Вршца је добро усклађена са осталим производима, као што су културни, манифестациони,

пословни и транзитни туризам, оцењена са 3,5. Иако се Вршац налази на југоистоку Баната, у близини границе са Румунијом, развијеност туризма у окружењу је ограничена, осим у случају Белоцркванских језера, где је летњи туризам изразито сезоналан, са средњом оценом 2,9. Вршац је препознатљив по великом броју културних објеката и манифестација, као и по једином професионалном позоришту у јужно-банатском округу, позоришту Стерија (Томић Давидов, 2020), са средњом оценом 3,9.

Табела 2. Субиндикатори значајни при дизајнирању туристичког производа

Туристички сектор	
Фактори значајни при дизајнирању туристичког производа	
Субиндикатори	Оцена
Приступ	3,4
Саобраћајна повезаност	2,5
Близина других културних атракција	1,9
Услугне погодности	3,6
Укупна оцена	11,4

Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа у Вршцу обухватају четири субиндикатора. Приступ културним добрима је углавном дозвољен, са изузетком Двора епархије Банатске, што је оцењено са 3,4. Саобраћајна повезаност је релативно добра, јер је Вршац удаљен 85 km од Београда, 65 km од Панчева, 95 km од Зрењанина, 130 km од Новог Сада и 35 km од Беле Цркве, док је румунска граница удаљена само 12 km (Станковић, 2016). Железничка станица у Вршцу је погранични прелаз на међународној прузи Београд-Темишвар-Букурешт, али путнички саобраћај је ограничен са само 6 дневних полазака за Београд ("Србијавоз" а.д. Београд, 2023), а возови ка Румунији више не саобраћају због нерешених питања између две државе (Ивков, 2019). Град је важан и у друмском саобраћају захваљујући граничном прелазу Ватин и има аеродром за пословну авијацију, што је оцењено са 2,5 (РТС, 2022). Близина других културних атракција у Вршцу подразумева неколико значајних историјских и културних локалитета. На 11 km од Вршца налази се манастир Месић, посвећен рођењу Св. Јована Крститеља. Изграђен у 11. веку од стране следбеника Св. Кирила и Методија, манастир је током историје више пута спаљиван, пустошен и обнављан, а посебну вредност представља чудотворна икона Богородице „Достојно јест“ из 1804. године. Такође на 11 km од Вршца, у селу Мало Средиште, налази се манастир Средиште, који је подигао деспот Јован Бранковић крајем 15. века. Стари манастир Средиште био је један од знамења поствизантијске културе, али је угашен 1777. године и обновљен из темеља од 1995. до 2003. године (Томић Давидов, 2020). На 18 km од Вршца, у селу Избиште, налази се родна кућа Жарка Зрењанина Уче, народног хероја НОБ-а Југославије. Упркос значајним културно-историјским споменицима у близини, овај аспект је оцењен са 1,9 због ограниченог броја атракција и њихове разноликости. Услугне погодности у Вршцу укључују добро опремљен центар града са бројним трговачким и угоститељским радњама, туристичко-информативни центар и адекватну туристичку сигнализацију. Иако је асортиман услуга задовољавајући и донекле прилагођен потребама различитих група туриста, постоји потреба за отварањем нових и обновом постојећих смештајно-угоститељских објеката, што је оцењено са 3,6.

Табела 3. Субиндикатори културног значаја

Сектор менаџмента културних добара	
Културни значај	
Субиндикатори	Оцена
Естетска вредност	1,7
Историјска вредност	1,5
Едукациона вредност	1,1
Научноистраживачка вредност	1,3
Друштвена вредност	1,4
Јединственост добра	1,9
Репрезентативност	3,2
Укупна оцена	12,1

Културни значај Вршца оцењен је кроз седам субиндикатора. Град има високу естетску вредност захваљујући бројним грађевинама из различитих епоха, што је оцењено са 1,7. Историјски догађаји који су се одвијали на територији Вршца указују на његову високу историјску вредност, са средњом оценом 1,5. Иако се број посетилаца благо повећава, едукациона

вредност Вршца није максимално искоришћена, па је потребно профилисати професионалне водиче-едукаторе који би допринели подизању оцене овог индикатора, тренутно оцењеног са 1,1. Научноистраживачка вредност Вршца, укључујући археолошке локалитете као што су Крмењак (палеолитско станиште), Козлук (неолитско насеље), Ат (некрополе из бронзаног и гвозденог доба), Лудош и Вршачка кула (Станковић, 2016), предмет је интересовања стручњака, али ове активности нису довољно промовисане у јавности, што даје средњу оцену 1,3. Друштвена вредност Вршца има потенцијал да буде велика, јер град представља место окупљања становника и посетилаца различитих манифестација као што су Дани бербе грожђа, међународни фестивал фолклора „Вршачки венац“ и фестивал „Вршачка позоришна јесен“ (Палковач, 2020), са оценом 1,4. Јединственост културних добара у Вршцу, која немају сличне грађевине у српском Банату, представља раритет у управном округу и Србији, са средњом оценом 1,9. Коначно, културна добра у Вршцу значајно доприносе репрезентативности града као туристичке дестинације, што је оцењено са 3,2.

Табела 4. Субиндикатори робусности

Сектор менаџмента културних добара	
Робусност	
Субиндикатори	Оцена
Осетљивост	2,8
Стање репарације	2,3
План управљања	3,0
Мониторинг и одржавање	3,1
Потенцијал за инвестирање	3,4
Могућност негативног утицаја посетилаца на физичко стање културних добара	3,6
Могућност негативног утицаја модификације на физичко стање културних добара	3,5
Укупна оцена	21,8

Робусност културних добара у Вршцу процењена је кроз седам субиндикатора. Осетљивост је умерена, јер годишњи број посетилаца не прелази 30.000, што не оставља значајне негативне последице на културно-историјске знаменитости. Ипак, потребно је радити на подизању свести посетилаца, нарочито на локалитетима у природи као што је Вршачка кула, са средњом оценом 2,8. Стање репарације варира: Вршачка кула је рестаурирана и ревитализована након година небриге, али стручњаци из Завода за заштиту споменика културе у Панчеву сматрају да су обимни радови поништили аутентичност овог споменика. Нека од највреднијих културних добара, попут Владичанског двора, цркве Св. Оца Николаја и Стеријине куће, претрпела су штету због нестручних, незаконитих и бахато изведених интервенција од стране власника. Од 2021. године, изводе се радови на ревитализацији цркве Св. Герхарда како би се отклониле последице земљотреса у Букурешту који је проузроковао одвајање црквених торњева. Радови обухватају враћање фасаде и пластике у првобитно стање и планирано је да трају три године у фазама. Међутим, фасада на улазу и звонику капеле Св. Крста као и крижно степениште су у лошем стању, без најва да ће бити санирани, што даје средњу оцену 2,3. План управљања културним добрима у Вршцу је усвојен 2022. године, али још није доступан јавности, што отежава детаљан коментар, са средњом оценом 3,0. Мониторинг и одржавање културно-историјских знаменитости су у надлежности Завода за заштиту споменика културе у Панчеву, али је уочено неадекватно одржавање и нестручне интервенције, са средњом оценом 3,1. Потенцијал за инвестирање је добар, али мора бити имплементиран у оквиру планирања и спровођења туризма, што даје средњу оцену 3,4. Могућност негативног утицаја посетилаца на физичко стање културних добара је ниска, јер тренутни број посетилаца не доводи до деградације стања, са средњом оценом 3,6. Могућност негативног утицаја модификација је средња, јер су досадашња искуства показала да су нестручне интервенције оставиле трајне последице, са средњом оценом 3,5.

Табела 5. Матрица тржишне привлачности и робусности Вршца

Индикатор	Тржишна привлачност			
	Укупна оцена	0-20	21-40	41-60
Робусност	0-20	М (3,1)	М (3,2)	М (3,3)
	21-40	М (2,1)	М (2,2)	М (2,3)
	41-60	М (1,1)	М (1,2)	М (1,3)

Када се у корелацију ставе укупне оцене сектора тржишне привлачности (44,6) и сектора менаџмента културних добара (33,7) формира се матрица тржишне привлачности/робусности.

На матрици се уочава да је збирна оцена свих субиндикатора сврстала Вршац у ћелију М (2,3) што значи да град Вршац има средњу вредност индикатора културног значаја и велику тржишну привлачност културних добара. Овакви резултати показују да постоје повољни услови за развој културног туризма.

ЗАКЉУЧАК

Истраживање представљено у овом раду има за циљ да допринесе разумевању потенцијала културног туризма у Вршцу, као и начина на који се културно-историјско наслеђе може ефикасно интегрисати у туристичке активности кроз примену модела Хилари ду Крос. Анализа у оквиру овог истраживања указује на значајан потенцијал Вршца у развоју културног туризма, користећи његов богати споменички фонд и традиционалне вредности. Ипак, увид у тренутно стање открива да Вршац не користи све своје потенцијале, што га чини градом пропуштених прилика. Потребни су иновативнији приступи у промоцији и презентацији културних добара како би се ове вредности адекватно искористиле и ставиле на службу туризма.

Вршац би, кроз улагања и стручни надзор, требало да унапреди своје културне и туристичке ресурсе, као што су црква Св. Герхарда и Вршачка кула, да би се позиционирао као значајна туристичка дестинација попут Виандена у Луксембургу или Руана у Француској. Оваквим развојем, Вршац би могао значајно да обогати како верски тако и концертни туризам, привлачећи посетиоце из већег броја земаља и нудећи простор за музичке догађаје високог квалитета.

Даље, неопходно је побољшати саобраћајну повезаност и унапредити услуге смештаја и гастрономије. Сарадња са Румунијом кроз InterReg пројекте може додатно допринети развоју и промоцији Вршца као културно-туристичке дестинације.

Кроз заједнички рад свих заинтересованих страна, укључујући и јавност, Вршац има потенцијал да значајно напредује у области културног туризма, усмеравајући будуће стратегије ка одрживом развоју.

Кроз овај рад, утврђено је да примена модела Хилари ду Крос може значајно допринети унапређењу културно-туристичке понуде Вршца, што отвара пут за нове научне и практичне иницијативе у области културног туризма.

ЛИТЕРАТУРА

- Баљак, Ј. (2021, 07 09). *ТОРЊЕВИ ДОДИРУЈУ НЕБО: У Вршцу почиње обнова највеће и најлепше римокатоличке цркве у Србији, новац ће набављати у ходу*. (Вечерње новости) Преузето са <https://www.novosti.rs/c/srbija/vesti/1014883/tornjevi-dodiruju-nebo-vrscu-pocinje-obnova-najvece-najlepse-rimokatolicke-crkve-srbiji-novac-nabavljati-hodu>
- Боснић, Д. (2022). *Србијом*. Нови Сад: Прометеј.
- Ивков, М. (2019, 04 17). *Чекајући воз за Темишвар*. РТС. Преузето са <https://www.rts.rs/vesti/drustvo/3492340/sekajuci-voz-za-temisvar.html>
- Јовичић, Д. (2008). *Увод у туризмологију и туристичку географију*. Нови Београд: Тон Плус.
- Лакићевић, М., & Срђевић, Б. (2011). Туристичка валоризација Топчидерског парка у Београду. *Летопис научних радова*, 35.
- Марковић, Ј. Ј., & Петровић, М. Д. (2012). Туристичка валоризација археолошког налазишта "Виминацијум" према моделу Хилари ду Крос. *Зборник радова Департамента за географију, туризам и хотелијерство*, 41.
- Палковач, Т. (2020). *Вршачке манифестације*. Вршац: Туристичка организација Вршца.
- РТС. (2022, 06 24). *Потписан споразум о изградњи ауто-пута од Београда до Темишвара*. РТС. Преузето са <https://www.rts.rs/vesti/ekonomija/4860797/potpisan-sporazum-o-izgradnji-auto-puta-od-beograda-do-temisvara.html>
- "Србијавоз" а.д. Београд. (2023). *Ред вожње 10.12.2023-12.12.2024*. Београд: "Србија воз" а.д. Београд.
- Стаменковић, И. (2005). Могућност примене матрице тржишне привлачности-робусности: студија случаја на примеру културног туризма Спомен збирке Павла Бељанског у Новом Саду. *Туризам*, 9.
- Станковић, С. (2008). *Туристичка географија*. Београд: Завод за уџбенике.
- Станковић, С. (2012). *Туристичке дестинације*. Београд: Завод за уџбенике.

- Станковић, С. (2016). *Србија – градови, општине, насеља*. Београд: Завод за уџбенике.
- Станојловић, А., Ђурчић, Н., & Павловић, Н. (2010). Туристичка валоризација локалитета "Лазарев град" у Крушевцу. *Зборник радова Географског института "Јован Цвијић", САНУ, 60*.
- Томић Давидов, Љ. (2020). *Вршац град ветра и вина*. Вршац: Туристичка организација Вршца.
- Хаџић, О. (2005). *Културни туризам*. Нови Сад: Универзитет у Новом Саду, Природно-математички факултет, Департаман за географију и хотелијерство.
- European Commission, Flash Eurobarometer 370 (2013). *Attitudes of Europeans Toward Tourism*, Report. European Commission.
- European Commission, Flash Eurobarometer 499 (2021). *Attitudes of Europeans Toward Tourism*, Report. European Commission.
- Du Cros, H. (2000). *Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism in Hong Kong*. Final Report to the Lord Wilson Heritage Trust Council.
- Du Cros, H. (2001). A New Model to Assist in Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism. *International Journal of Tourism Research*, 3.
- Galdini, R. (2007). Tourism and the city: opportunity for regeneration. *Tourismos: an international multidisciplinary journal of tourism*, 2(2).
- Jelinčić, D. A. (2009). *Abeceda kulturnog turizma*. Zagreb: Meandarmedia.
- Stanculescu, G. (2008). City image - as tourism destination. *Annals of Faculty of Economics*, 4(1).
- UNWTO. (без датума). Ethics, Culture and Social Responsibility | UN Tourism. UNWTO. Преузето са <https://www.unwto.org/ethics-culture-and-social-responsibility>

VALORIZATION OF CULTURAL-TOURIST VALUES OF VRŠAC ACCORDING TO THE HILARY DU CROS MODEL

Miroslav Al. Mešanović²

Abstract: Cultural tourism represents the integration of the cultural and tourism sectors, ensuring mutual benefits. To achieve favorable conditions in both sectors, it is necessary to approach the planning and transformation of cultural-historical heritage into a cultural-tourist product. The initial phase in planning is the valorization of cultural-tourist values. The Hilary Du Cros Model was created especially for the valorization of cultural-tourist values and is complex because it evaluates the cultural-tourist sub-indicators and the degree of their gradation, separately for the tourism sector and the sector of heritage asset management. The aim of the paper is to evaluate the tourism sector and the sector of the management of representative cultural assets of the city core of Vršac according to the Hilary Du Cros Model. After the analysis of sub-indicators, the city core of Vršac was awarded a cell M (2,3), indicating favorable conditions for the development of cultural tourism, but it is necessary to approach more responsible planning of cultural-tourist values.

Keywords: Vršac, city core, Hilary Du Cros Model, tourism sector, cultural

² Master in tourism, miroslav.mesanovic@hotmail.rs

UDK: 628.036.4(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24079P
Прегледни научни рад

СРПСКЕ ТОПЛИЦЕ - БАЊА СА ИСТОРИЈОМ

Александра Петрашевић¹

Апстракт: Простор Републике Српске је богат љековитим минералним, термалним и термоминералним водама. Разна археолошка истраживања свјedoци су постојања љековитости термоминералних вода и у доба старих Римљана. Данас су простори ових извора претворени у бањске центре са здравственим, рекреативним, смјештајним и угоститељским садржајем. У непосредној близини Бањалуке, на обали ријеке Врбас, налази се бањско - рекреациони центар. Српске Топлице, некада Горњи Шехер, простор са осам извора термоминералне воде са температуром од 34°C, је проглашен националним спомеником са занимљивом историјом. Циљ рада је да се прикаже развој бање Српске Топлице кроз историју и стварање туристичких производа здравственог туризма, који задовољавају потребе савременог човјека, како за рекреацијом и очувањем здравља, тако и за лијечењем и опоравком.

Кључне ријечи: бања, Српске Топлице, здравствени туризам.

УВОД

Вода као регулатор живота има важност у животу људи. Улога подземних вода посматра се кроз физиолошки и здравствено – хигијенски значај, водоснабдијевање привреде, за хлађење, наводњавање, рибогојство, грађевинску дјелатност и др. Активностима човјек утиче на њена квалитативна и квантитативна својства. Од подземних вода, на простору Републике Српске често се срећу љековите минералне, термалне и термоминералне воде. Разна археолошка истраживања свјedoци су постојања љековитости термоминералних вода и у доба старих Римљана. Данас су простори љековитих извора претворени у бањске центре са здравственим, рекреативним, туристичким и угоститељским садржајем. Република Српска има око 200 регистрованих минералних, термалних, термоминералних, слабо радиоактивних појава, кисељака и љековитих блата и десет бањских центара за лијечење и рехабилитацију, односно одмор и рекреацију (Рајчевић, Црногорац, 2009).

Бање се могу дефинисати као комплексни природни мотиви чије се развој темељи на сљедећим елементима: термоминерални извори, племенити гасови, љековито блато, чист ваздух, климатски елементи са наглашеним стимулативним и умирујућим дејством (Станковић, 2009). Бањски туризам је посебна туристичка грана, која се заснива на кориштењу термоминералних вода у сврху туристичког промета. Лијечење у термоминералним водама, употреба минералних изворских вода за пиће и удисање ослобођених гасова из воде на мјесту извирања, је древна терапеутска метода (Спахић, Темимовић, 2014).

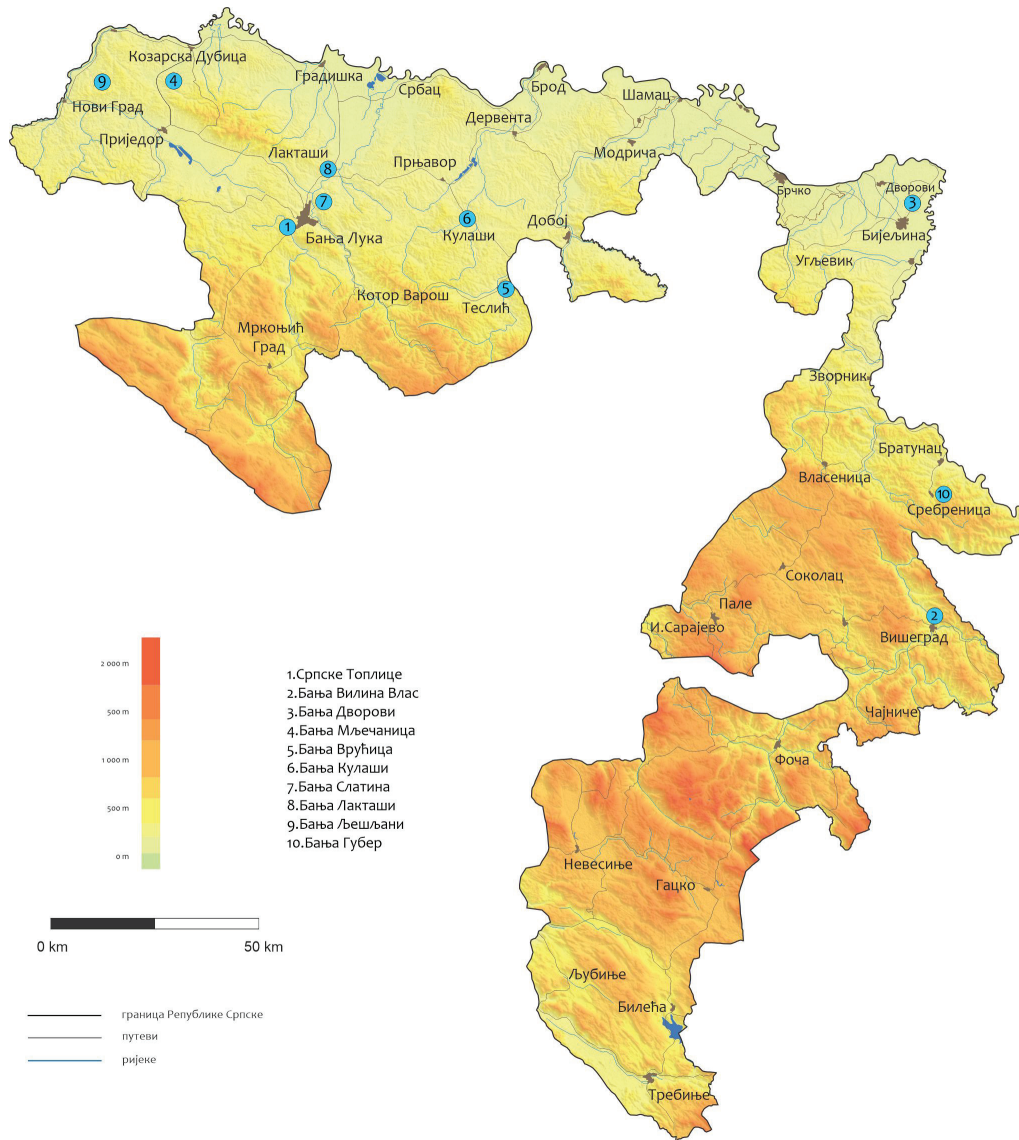
Наше бање се више баве здравственим туризмом, као спојницом медицине и туризма, у којем економски субјекти организују боравак туриста у климатским и бањским мјестима примарно ради обољења, рехабилитације али и лијечења (Спасојевић и Шушић 2011.).

У западном дијелу Републике Српске могуће је издвојити двије цјелине у којима се налазе бањско-љечилишни центри. Прва и значајнија налази се на потезу Теслић - Прњавор - Бањалука (бање Врућица, Кулаши, Лакташи, Слатина и Српске Топлице), друга се веже за простор између ријека Уне и Сане (бања Мљечаница и бања Љешљани). На простору источног дијела Републике Српске налазе се три бањска центра која нису груписана него се налазе као засебни туристички и здравствено-рекреативни центри (бања Дворови, Губер и Вилина Влас). Осам бања се налази у перипанонској, а двије у планинско-котлинској области. Доказ томе су и надморске висине на којима су лоциране, бање, ако се изузме бања Губер на 620 метара и Вилина Влас на 460 метра, све остале леже до 250 метара надморске висине.

¹ Универзитет у Бањој Луци - Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина, aleksandra.petrasevic@pmf.unibl.org, ORCID: 0009-0008-5039-7508

Перспективна подручја за изналажење, експлоатацију и кориштење термалних вода са температуром до 80°C су: подручје Вишеграда, западни дио Сарајева, подручје Добој - Теслић, подручје Приједора - Нови Град и подручје Зворник - Јања. Најперспективнија подручја за истраживање, експлоатацију и интензивно кориштење термалних вода са температуром већом од 90°C су Семберија, бањалучка котлина, Лијевче поље, околина Брчког, Дервенте, Брода, Градишке, Козарске Дубице и Костајнице (Тркуља, 1998).

Бање Републике Српске

ХИДРОГЕОТЕРМАЛНИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

Република Српска има веома сложену геолошку грађу. На бази досадашњих истраживања геолошке грађе извршена је хидрогеолошка рејонизација која представља битну претпоставку за оцјену геотермалних потенцијала Републике Српске. Географском простору Републике Српске својствена је комплексност геолошко – тектонских односа и па је разумљиво да досадашњим истраживањима нису ријешена многа питања од значаја за комплексније сагледавање и искоришћавање геотермалног потенцијала. Мултидисциплинарна истраживања, која трају од шездесетих година прошлог вијека, у многим сегментима указују на оправданост интензивнијих инвестирања у геотермална истраживања на овим просторима. Познато је да је геотермална енергија, у садашњем вредновању извора енергије, чист и обновљив извор енергије. Обим и садржај досадашњих истраживања хидрогеотермалних потенцијала показују да се они могу непосредно користити у: балнеологији, рекреацији, загријавању земљишта, узгоју рибе и сточарству (загријавање животињских фарми), али и у топлификацији (загријавању простора, пластеника) и сл. На територији Републике Српске постоји више зона и локација

термоенергетских искористивих потенцијала, који садрже чисто термалне воде са температуром већом од 20°C и минерализацијом испод 1g/l или пак термоминералну воду са температуром већом од 20°C и минерализацијом изнад 1g/l. Укупни термоенергетски потенцијал није посебно анализиран, али се процјењује, на основу постојећих извора и бушотина, преко 1000 MW-термалних. Према мишљењу Миошића (1982., 1984., 1985. и др) на неким појавама и зонама постоје хидротермалне снаге које се могу привести експлоатацији са минималним трошковима и без икаквих додатних истраживања.

У ужем подручју Града Бањалука појаве термоминералних вода везане су за локалитет Горњи Шехер, сада Српске Топлице. Експлоатација је вршена у објектима бањског-рекреативног центра, који је лоциран непосредно на изворима и ближим појавама термоминералне воде. Поред више извора израђени су бунари и изведене плитке бушотине. Евидентирано је 12 извора, а током 1972. и 1973. године изведена су истраживања и бушења на неколико локација дубина од 23 до 150 метара, а коју годину касније још неколико. Термоминералне воде Горњег Шехера налазе се у кањону Врбаса, тектонски укљештеној зони врбаског расједа, између горњотријаских доломита и горњокредних турбидитних седимената Сарајевске сигмониде уз градницу са динарским офиолитским појасом на сјеверу. Тренутно су од бројних бушотина у функцији само двије, на дубини од 74 и 47 метара (Министарство индустрије, енергетике и рударства, 2013).

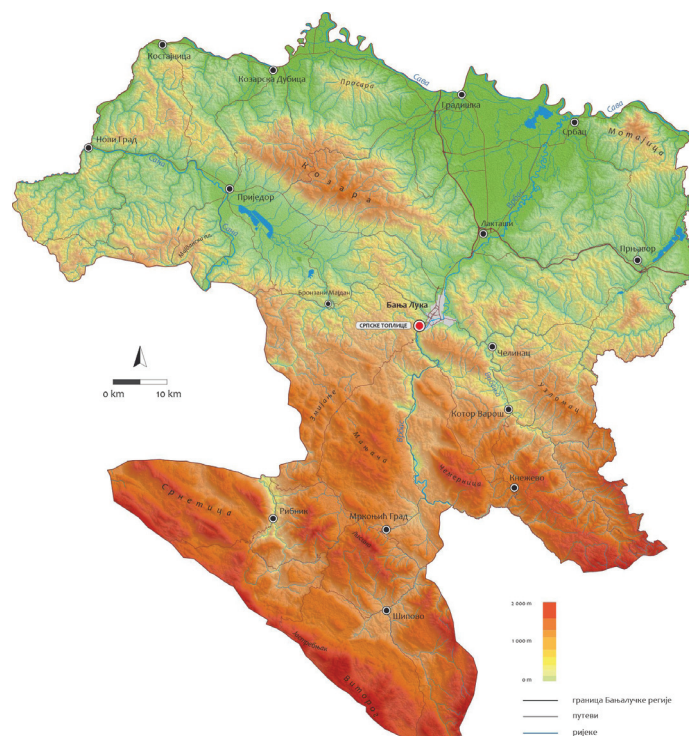
БАЊА СРПСКЕ ТОПЛИЦЕ

Српске Топлице налазе се на југозападном дијелу бањалучке котлине, а окружују их Јајачка стијена, са 465 метара надморске висине, Понир (589 m н. в.) Бањ брдо (403 m н. в.) и Лауш (383 m н. в.). Треба истаћи да насеље Српске Топлице спадају у урбано подручје Бање Луке, а удаљеност од средишта града је око 5 километара.

Насеље је, најстарији дио Града и представља историјско језгро из којег се касније развио урбани дио садашње Бање Луке. Извори термоминералне воде утицали су да се у Српским Топлицама развије урбано насеље. Насеље се развило на ријечним терасама лијеве и десне обале ријеке Врбаса.

Природни извори термоминералне воде налазе се у подножју, односно између узвишења Бањ брда и Буквалика, на алувијалној равни десне обале Врбаса, на изласку бањалучке котлине из планинских масива Динарида. Извори термоминералне воде налазе се на расједној зони, која иде правцем Српске Топлице – ушће ријеке Врбање у Врбас. Извори термоминералне воде искоришћени су за изградњу бањско – рекреативног центра.

Бања Српске Топлице у бањалучкој регији

Данашњи топоним Српске Топлице користи се након рата (1992 – 1995. године), док претходни топоним гласи Горњи Шехер. Но без обзира на измијењену топонимију, која је на простору БиХ доживјела промјену након рата, избор Српских Топлица као станиште разних популација у историјском периоду, одредили су заправо термоминерални извори.

Досадашње физичко – хемијске анализе вода Српских Топлица потврђују њихову балнеолошко – здравствену вриједност. Међутим, до данас ове воде нису биле предмет фармаколошко – клиничког испитивања, те није могуће дефинисати индикације, односно која обољења и повреде се могу лијечити при употреби бањске воде. То подразумијева и прецизна упутства о начину употребе воде, количини, временском периоду, али и коришћење одговарајућих лијекова, физикалне терапије и много тога што треба да употпуни бањски садржај. По издашности извора бања спада у богатије, који су за сада довољни за терапевтско – рекреативно коришћење.

Из досадашње физичко – хемијске анализе видљиво је да неке компоненте бањске воде могу, имати и одређена љековита својства. Ту прије свега спадају катиони, аниони, микроелементи, растворени слободни елементи, затим радиоактивност, минерализација и остале компоненте. Прва научна истраживања квалитета ових вода извршио је аустријски научник Еуген Лудвиг. Новија истраживања показала су скоро исте резултате као и првобитна. Хемијске анализе су показале да је најзаступљенији Ca^{++} ион са 50%, затим Mg^{++} са 35% док су Na^+ и K^+ заступљени са 15%. Најзаступљенији аниони је HCO_3 са 55%, затим SO_4 са 41% и Cl иони са око 4%. Воде бање Српске Топлице су калцијуско-магнезијумски-хидрокарбонатно-сулфатне, а већина термоминералних извора је благо радиоактивна (Гњато et al., 2005).

Према температури вода бање припада групи хипотермалних вода и може се користити за купке; Ph вриједност (7,5) преовлађује према алкалитету, те може имати и благо љековита својства код одређених обољења, о чему наравно одлучују љекари. Присуство микроелемената (литиј, цинк, јод, фосфор и др.) има терапевтски значај. Термоминералне воде ових извора су без боје и мириса, а температура се креће од 30°C до 34°C, па се сврставају у групу хипотермалних. Досадашње анализе показују да бањска вода благотворно дјелује код кожних, реуматских и срчаних обољења.

ИСТОРИЈСКИ РАЗВОЈ

У римском периоду прво се развило бањско насеље, а пронађено је низ трагова римског боравка око термалних извора. Најзначајнији материјални докази су римски бакарни новчићи, што је карактеристика већине бања у Републици Српској, али и доказ да су Римљани и те како познавали љековита својства минералних, термалних и термоминералних вода. Истовремено, остаци новца у бањским басенима нам говоре о хиљадугодишњој традицији бацања новца у купке у знак захвалности. У Српским Топлицама, на римску присутност подсјећају и неки други трагови, попут дијелова грађевинског материјала, који се виде у двориштима данашњих кућа и остаци канала за довод термалне воде.

Неки од тих канала још и данас су у употреби. Улогу термалног комплекса у римско доба Српске Топлице су имале првенствено за потребе оближњег логора CASTRE, а истовремено бања је била и трговачко – путна станица на римској цести Сплит – Градишка.

Доласком Словена у ове крајеве у VII вијеку почиње нови период активности на локалитету Српских Топлица. Археолошки потпуно необрађен славенски период указује на велику временску празнину у познавању организованог живота раног средњег вијека на простору Српских Топлица.

Доласком Турака, после 1528. године дешавају се трансформације урбане структуре Српских Топлица и формирања босанско – оријенталног насеља. Долази до изградње првих махала, односно четврти, првенствено на лијевој обали Врбаса. Подаци из 1570. године наводе да је било десет махала (пет на лијевој и пет на десној обали Врбаса) са 278 кућа. Једна од махала звала се илица, а то је турска ријеч која означава извор љековите топле воде, односно љековито купалиште, или најкраћи превод илице био би бања (Џаја, 1960).

Упади аустријске и аустроугарске војске 1688., 1737. и 1878. године утичу на опадање улоге Српских Топлица у бањском туризму. У периоду аустроугарске окупације било је саграђено и војно купатило жбана, односно бања са већим правоугаоним базеном. Данас је од жбана остао само откривени и напуштени базен.

Године 1984. године, на локалитету бањског комплекса су почели радови на изградњи бањско – рекреативног центра, са основном намјеном коришћења за одмор, рекреацију и здравствени туризам. Српске Топлице налазе се дуж расједног система који чине: расјед Бање Луке, расјед Топлице и расјед Челинца. Термоминерална вода се излива у пресјецишту ових сеизмичких расједа. Научна истраживања и анализе квалитета воде, односно анализа физичких, хемијских и микробиолошких својстава бањске воде могу се подијелити у три периода:

- Аустроугарски период, од 1878 – 1918. године,
- Период између два свјетска рата, од 1918. до 1941. године;
- Период после Другог свјетског рата, 1945. до данас.

ЗАШТИЂЕНО ПОДРУЧЈЕ - НАЦИОНАЛНИ СПОМЕНИК БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ

Комисија за очување националних споменика, на основу члана V став 4 Анекса 8 Општег оквирног споразума за мир у Босни и Херцеговини и члана 39. став 1 Пословника о раду Комисије за очување националних споменика, 2005. године је донијела одлуку да се Градитељска цјелина - Бање у махали Илића у Горњем Шехеру, Бања Лука, прогласи се националним спомеником Босне и Херцеговине.

Национални споменик чине: мјесто и остаци Ебиног хауза, бања у саставу куће Мухарема Гушића (Маслин хауз), бања у саставу куће Бисере Шеранић, три бање са термалном водом у кући Демировића, Османчевића бања (бања која се налази југоисточно од куће Османчевића), мјесто и остаци бање Жбана, бања Диреклија у стијени уз обалу Врбаса, мјесто и остаци бање Шугавица, као и бања Илића (Краљичина Илића или Трокића врело) уз обалу Врбаса. На национални споменик се примјењују мјере заштите и рехабилитације утврђене Законом о спровођењу одлука Комисије за заштиту националних споменика успостављене сходно Анексу 8 Општег оквирног споразума (Службени гласник БиХ бр. 90/06.).

Специфичности махале Илића имају директну везу са природним ресурсима краја. Присуство термалних изворишта на једном релативно малом просторном обухвату одразило се на човјеково коришћење тих природних предиспозиција, који при обликовању простора становања користи термалне воде (просјечне температуре износе од 33 до 36°C): уводи топлу воду унутар објекта и смјешта каде за купање у засебне просторије унутар куће, или изграђује свој стамбени објекат уз неку бању уз коју прислања свој стамбени објекат или инкорпорише постојећи објекат бање у диспозицију куће, или гради базен са термалном водом у башти.

СТАЊЕ И ПЕРСПЕКТИВЕ БАЊЕ СРПСКЕ ТОПЛИЦЕ

„Бањско рекреативни центар Шехер“ у Српским Топлицама већ годинама није у функцији. Нови власник је Институт за физикалну медицину, рехабилитацију и ортопедску хирургију “Др Мирослав Зотовић” 2019. године започео је реконструкцију и ревитализацију на истој локацији и са истим термалним извориштем с циљем да га поново стави у функцију. С обзиром да се објекат налази на простору који је проглашен националним спомеником Босне и Херцеговине-Градитељска цјелина-Бање у махали Илића у Горњем Шехеру, Бањалука, није било могуће његово рушење, Пројекат је направљен на основу постојећег објекта. Грађевинску дозволу је издало Министарство за просторно уређење, грађевинарство и екологију Републике Српске, задржан је положај објекта, како хоризонтални тако и вертикални габарити, како би се задржала основна функција. Како је ограничена квадратура морала се извршити рационализација простора, како би се одговорило на све функције које захтијева нови бањско-рекреативни комплекс. Објекат је урађен на четири нивоа спратности $C_y + P + 1 + P_k$, с укупном површином од 8121,20 m², при чему се пазило да се свим функцијама да једнак значај. Како Институт има уговор са Министарством за енергетику и рударство Републике Српске за експлоатацију термоминералне воде реконструкцијом комплекса оствариће се циљ да се савременом човјеку омогући рекреација и очување здравља. Поред примарне улоге пружања здравствено-рехабилитацијских услуга кроз рационално кориштење природног ресурса, становништву свих генерација ће бити на располагању и друге услуге, као што су апартмани, ресторани, дјечије играонице и други садржаји.

План новог бањско-рекреационог комплекса

Из документације Институт за физикалну медицину, рехабилитацију и ортопедску хирургију
"Др Мирослав Зотовић"

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Бања Српске Топлице још увијек нема функцију здравствене установе и природног љечилишта. Природним љечилиштем данас означавамо установе које имају научно доказану љековитост природног фактора.

Бања Српске Топлице има специфичан статус. У односу на непосредно окружење, као и шири простор регије, то је бања локалног значаја. Бањски туризам у Српским Топлицама и Бањој Луци се развијао до сада спонтано и сводио углавном на индивидуалне посјете и није било организованог приступа у коришћењу постојећих капацитета. Корисници старих купатила су углавном били становници Бање Луке и околних насеља. Купатила раде сезонски и налазе се у веома лошем стању. Бање (каде) се налазе у приватном власништву, гдје становници Бање Луке и околине долазе, до сада су то били старији, а задњих година се могу срести и млади људи. Атракција је спој веома хладног Врбаса и термоминералне воде (топлице). Бањски гости су долазили углавном индивидуално у љетним мјесецима и користили су приватни смјештај у околним приватним кућама.

У данашње вријеме да би бање опстале требале би измијенити своју првобитну улогу, да се поред љечилишне развија и рекреативна функција. Ово захтијева модернизацију и проширење медицинских капацитета, изградњу туристичко-угоститељских објеката, адекватне инфраструктуре. Савремени бањски туризам све више захтијева пр велнес програме, који постају дио туристичког производа са све јаснијим профилима и различитостима у односу на изворно значење здравственог туризма у бањама (Белиј, 2014). Бањско рекреативни центар Шехер у Српским Топлицама завршетком одговориће на изазове савременог бањског туризма на нашим подручјима, али и шире.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

Белиј, М., Милосављевић, Ј., Белиј, Ј. & Перак, К. (2014) Показатељи туристичке развијености бањских места у Србији, *Зборник радова-Географски факултет Универзитета у Београду*, 62, 175-196.

Гњато, Р., Трбић, Г., Маринковић, Д., Гњато, О., & Лојовић, М. (2005): *Република Српска- туристички потенцијали*, Завод за уџбенике и наставна средства, Источно Сарајево, 151-152.

Документација Института за физикалну медицину, рехабилитацију и ортопедску хирургију "Др Мирослав Зотовић"

Комисија за очување националних споменика. (2006). Бање у махали Илици у Горњем Шехеру, градитељска цјелина, *Службени гласник БиХ бр. 90/06*.

- Минералне сировине Републике Српске, (2011). Министарство индустрије, енергетике и рударства, Републички завод за геолошка истраживања, Зворник.
- Миошић, Н. (1983). *Важнији резултати регионалних истраживања геотермалне енергије Босанске Крајине*.
- Рајчевић, В., & Црногорац, Ч. (2014). Хидрогеотермални потенцијали у функцији обновљиве енергије у Републици Српској. *Herald*, 17, 121–149.
- Смлатић, С. (1978). *Бања Лука - град и његове функције*. Свјетлост. Сарајево.
- Spahić, М. & Temimović, Е. (2014). Termomineralne vode Bosne i Hercegovine u funkciji balneološkog turizma. *Acta geographica Bosniae at Herzegovinae*, 2, GEOUBIH, Sarajevo. 65–75.
- Станковић, С (2009). *Бање Србије*, Географски факултет, Универзитет у Београду, Београд
- Спасојевић, М., & Шушић, В. (2011). Савремене тенденције у развоју здравственог туризма у свијету и Србији, *Теме, Часопис за друштвене науке*, Година XXXV, бр. 1 Универзитет у Нишу, Ниш 149-162.
- Тркуља, Д. (1998). Хидрогеотермални потенцијали Републике Српске. *Зборник радова "Република Српска у дејтонским границама"*, Географско друштво Републике Српске, Бања Лука.
- Џаја, М. (1962). *Бањалука у путописима и записима*, Бања Лука.

SRPSKE TOPLICE – A SPA WITH A STORY

Aleksandra Petrašević²

Abstract: The area of the Republic of Srpska is rich with healing mineral, thermal and thermo-mineral waters. Various archaeological researches witness to the existence of healing properties of thermal mineral waters, even in the time of the ancient Romans. Today, the areas with the mineral springs have been converted into spa centers with health, recreational, accommodation and catering facilities. In the close proximity of Banjaluka, on the banks of the Vrbas River, there is the spa and recreation center of Gornji Šeher, today known as Srpske Toplice, an area with eight thermo-mineral springs with a temperature of 34°C, which was declared a national monument with an interesting history. The objective of the paper is to show the development of the Srpske Toplice spa through history and the creation of modern tourist products of health tourism, which meet the needs of modern man, both for recreation and health preservation, and for treatment and recovery.

Key words: spa, Srpske Toplice, health tourism.

² University of Banja Luka - Faculty of Science, Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, aleksandra.petrasevic@pmf.unibl.org, ORCID: 0009-0008-5039-7508

ULOGA MUZIČKIH FESTIVALA U RAZVOJU KULTURNOG TURIZMA – STUDIJA SLUČAJA JUŽNE SRBIJE

Andelina Marić Stanković¹, Marija Bratić², Danijel Pavlović³, Slobodan Čerović⁴

Apstrakt: Ovaj rad analizira ulogu internih stejkholdera u razvoju muzičkih festivala kao osnove za strukturiranje kulturnog turizma u Južnoj Srbiji. Interni stejkholderi, uključujući organizatore festivala, lokalne vlasti, turističke organizacije i agencije, kao i druge relevantne aktere, igraju ključnu ulogu u promociji i realizaciji festivala, doprinoseći stvaranju turističke ponude koja privlači posetioce i podstiče ekonomski razvoj regiona. Metodologija istraživanja se zasniva na kvalitativnom pristupu, odnosno intervjuisanje internih stejkholdera koji su direktno uključeni u organizaciju i promociju muzičkih festivala u Južnoj Srbiji. Cilj je sagledati njihove percepcije i iskustva u vezi uloge festivala u razvoju kulturnog turizma, identifikujući ključne faktore koji doprinose uspehu festivala kao turističke atrakcije. Na osnovu dobijenih rezultata, u radu su istaknuti predlozi strategije za unapređenje saradnje među internim stejkholderima, kao i za jačanje njihove uloge u promociju i realizaciju festivala kao ključnog elementa u razvoju kulturnog turizma regiona.

Ključne reči: muzički festivali, kulturni turizam, interni stejkholderi, Južna Srbija, turistička ponuda

UVOD

Festivali imaju ključnu ulogu u socijalnom, kulturnom i turističkom kontekstu, oživljavajući gradove, destinacije i atrakcije, te se smatraju važnim alatima u marketinškim strategijama i formiranju imidža destinacija. Pitanje o njihovoj dugoročnoj održivosti, efikasnosti i društvenom doprinosu je od suštinskog značaja za socijalne, kulturne i turističke politike, kao i za agencije za destinacijski marketing i turizam (Andersson, T. D., & Getz, D. (2008).

Festivali predstavljaju sredstvo kroz koje zajednice mogu proslaviti svoje jedinstvene kulturne običaje i privući kako lokalne tako i turističke posetioce. Oni su deo turističkog događaja, gde ljudi putuju do određenih destinacija kako bi prisustvovali konkretnim manifestacijama (Getz, 2008). Kroz realizaciju festivala, lokalne zajednice mogu da očuvaju svoje nasleđe (Walker, 2019), dok sa ekonomske i sociološke tačke gledišta, oni predstavljaju značajan izraz i primer nematerijalnog kulturnog nasleđa kao višestruki fenomen koji odražava aktivan kulturni proces izgrađen sopstvenim identitetom i institucionalnom strukturom (Del Barrio i saradnici 2012).

Kao deo kulturnog nasleđa, festivali služe kao moćni, interaktivni prostori prožeti potencijalom da stimulišu osećanja prijatnosti i blagostanja (Kim 2005; Li, Huang & Cai 2009). Postavka festivala iz tog razloga predstavlja ključni kulturni prostor, gde pojedinci mogu da se uključe u proces „stvaranja smisla“, „samoistraživanja“ i „samootkrivanja“ kulture jedne zajednice, što je podstaknuto društvenoj interakciji u pružanju nematerijalne ponuda (Kockel i saradnici 2019). Festivali kao događaji u okviru kulturnog domena mogu doprineti originalnosti ili inovativnosti, uz određeni nivo organizacije, minimalno trajanje i učestalost tokom vremena (Frey, 1994; Getz, 2008). Festivali se odlikuju intenzivnom produkcijom i kulturnim iskustvom kroz sažet program sa određenom namenom (McKercher, Mei, & Tse, 2006). Festivali su kompleksan kulturni fenomen, kulturno dobro i proces u kome se kultura konzumira, reprodukuje i stvara.

¹ Univerzitet u Nišu – Prirodno-matematički fakultet, Višegradska 33, Niš, Srbija, andjelinamaric14@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2954-1559

² Univerzitet u Nišu – Prirodno-matematički fakultet, Višegradska 33, Niš, Srbija, marijabratic@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-7122-8668

³ Akademija za hotelijerstvo, turizam i wellness, Tošin bunar 179Đ, Beograd, Srbija, dadeck@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2472-2043

⁴ Akademija za hotelijerstvo, turizam i wellness, Tošin bunar 179Đ, Beograd, Srbija, ORCID: 0000-0002-4646-2476

Tematski spektar festivala uključuje različite oblasti, kao što su umetnost, kultura, gastronomija, muzika, religija i sport (Maeng, Yang, & Lee, 2016). Festivali mogu biti lokalnog ili međunarodnog karaktera. Oni donose brojne ekonomske, društvene i kulturne koristi za zajednice u kojima se organizuju (Arcodia & Whitford, 2006; Grappi & Montanari, 2011; Tanford, S., & Jung, S. 2017). Festivali pružanje razloga za slavlje i izgradnja društvenih mreža u zajednicama što može poslužiti da prenese društvene poruke, zbog čega se često koriste kao način socijalne inkluzije u promotivnom materijalu (Laing, J., & Mair, J. 2015).

Iz perspektive turizma, muzički festivali mogu integrisati različite aktivnosti u kratkom vremenskom periodu, čime podstiču razvoj brojnih turističkih proizvoda (Gonzalez-Reverte & Miralbell-Izard, 2009). Muzički festivali, kao forma manifestacionog turizma, mogu obuhvatati različite muzičke žanrove, uključujući klasičnu i tradicionalnu muziku, savremenu i modernu muziku, pop-rok, džez, folk, svetsku i elektronsku muziku (Vesić, 2021). Pascoe i saradnici (2005) naglašavaju socijalne, emotivne, fizičke i kognitivne prednosti inspirisane muzikom, zaključujući da "muzika ima moć da uzdigne ljudski duh, transformiše ljudsko iskustvo i donese radost, lepotu i zadovoljstvo u život ljudi". Danas, muzički festivali privlače veliku globalnu pažnju i opravdano su predmet velikog broja istraživanja.

Metodologija istraživanja u ovom radu primenjuje kvalitativni pristup, fokusirajući se na intervjuisanje internih stejkholdera koji su direktno uključeni u organizaciju i promociju muzičkih festivala u Južnoj Srbiji. Na taj način ova studija će prikazati uloge i percepcije internih stejkholdera u procesu razvoja muzičkih festivala u Južnoj Srbiji, što bi moglo poslužiti kao osnova za strukturiranje kulturnog turizma u tom regionu. Cilj ovog istraživanja je identifikacija ključnih faktora koji utiču na uspehu festivala kao turističke atrakcije To će omogućiti formulisanje strategija za unapređenje saradnje između internih stejkholdera i jačanja njihove uloge u promociji i realizaciji festivala kao ključnog elementa u razvoju kulturnog turizma u regionu Južne Srbije.

PREGLED LITERATURE

Festivali kao deo kulturnog nasleđa često su povezani sa kulturnim turizmom, koji je počeo da se razvija zahvaljujući obilascima istorijskih mesta, muzeja, kao i rastućem interesovanju turista za kulturno nasleđe (Četin, 2010; Özdemir, 2017). Festivali su ključni zagovaraoci turizma i vodeći su u planovima razvoja i promocije mnogih destinacija, koji imaju univerzalan značaj u društvenim i kulturnim krugovima, te su često smatraju turističkim atrakcijama (Duran, 2013). Svojom realizacijom, festivali omogućavaju lokalnom stanovništvu da dele svoju kulturu, iskustva i znanja i na taj način pomažu turistima da posmatraju kako nacija proslavlja praznike i nastavlja svoje običaje i tradicije (Luna, 2015).

Da bi festivali opstali i bili uspešni, zajednice ih moraju prihvatiti i integrisati u svoje društvene živote (Yenipinar, & Yildiz, 2016). Sa tim u vezi organizatori festivala treba da planiraju festival uzimajući u obzir potrebe zajednice (Rossetti, & Quinn, 2021), jer kolektivne proslave praznika i posebnih dana predstavljaju sredstvo izražavanja radosti, ponosa, sreće i blagostanja cele nacije (Perry i saradnici 2020). Dani festivala igraju ključnu ulogu u jačanju nacionalnog jedinstva i lokalnog identiteta, pomažući budućim generacijama da shvate njihov značaj i odgovornost prema prirodi, okolini i društvu (Ekici, 2005; Perry, & Symons, 2019).

Iako festivali izgledaju kao aktivnosti namenjene promociji kulturnih destinacija i privlačenju turista, njihova suštinska važnost leži u očuvanju kulture i tradicija lokalnog stanovništva (Şengül & Genç, 2016). Danas su se festivali kulture i umetnosti, kao deo nematerijalne kulturne baštine, transformisali u strategije promocije i razvoja imidža gradova (Sazak & Eyüboğlu, 2009). Gradovi koji prepoznaju značaj festivala i razvijaju strategije u tom smeru ostvaruju kulturne, društvene, ekonomske i prostorne dobitke (Sazak & Eyüboğlu, 2009; Minhus, & Huie, 2021). Lokalni festivali produžavaju turističku sezonu (Qiu i saradnici, 2022), oživljavaju destinaciju van sezone, stvaraju imidž (Jones, i saradnici, 2019), povećavaju privlačnost proizvoda i pomažu u očuvanju i promociji prirodne baštine, običaja i tradicija (Şengül & Genç, 2016).

Muzički festivali su ključni izraz ljudske aktivnosti, značajno doprinoseći društvenom i kulturnom životu lokalnog stanovništva, kao i povezivanju sa turistima (Pivac i saradnici, 2007; Blešić i saradnici, 2014). Postaju glavna obeležja turističkih kalendara mnogih gradova (Saayman, 2011). Većina se održava na otvorenom, fokusirajući se na određeni muzički žanr, lokalne ili međunarodne izvođače,

često uključujući i druge atrakcije (Novais-Abreu & Arcodia, 2013). Smatraju se alternativnim turizmom koji pruža materijalna i nematerijalna iskustva u zajednici i doprinosi održivom razvoju turizma (Yolal et al, 2013).

Šezdesete godine donose prve festivale popularne muzike, poznate po masovnoj posećenosti i održavanju na otvorenom prostoru: Festival na ostrvu Vajt (Isle of Wight Festival) u Engleskoj 1968., Vudstok (Woodstock) u Njujorku, SAD, 1969., Glastonberi festival (Glastonbury Festival) u Engleskoj 1970., Roskild (Roskilde Festival) u Danskoj 1971., Paleo festival (Paleo Festival) u Švajcarskoj 1976., Rok Veršter festival (Rock Werchter Festival) u Belgiji 1976., i drugi (Vesić, 2021). Prvi pravi festival popularne muzike u posleratnoj Britaniji bio festival džez muzike iz 1958. godine (Beaulieu Jazz Festival), koji je trajao 2 dana i okupio 4000 ljudi. U SAD-u su se najpre organizovali festivali džez i folk muzike, a šezdesetih godina i prvi veliki festivali pop i rok muzike koji su postavili standarde festivalske pop kulture. Istorijski značaj imaju i drugi rok festivali tog doba, kao što su Majami pop festival (Miami Pop Festival) (1968), Atlanta međunarodni pop festival (Atlanta International Pop Festival) (1969, 1970), Denver pop festival (Denver Pop Festival) (1969) i drugi. Glastonberi festival u Engleskoj, pokrenut 1970. godine, danas je jedan od najposećenijih festivala u Evropi, poznat po muzici hipi pokreta, odećnim stilovima i uličnoj umetnosti. (Lukić Krstanović, 2008, Arnautović, 2014, Vesić, 2021).

Najpoznatiji muzički festivali u zemljama u okruženju su Sziget festival koji se održava u Budimpešti (Mađarska) sličan EXIT festivalu, ULTRA Europe, muzički festival u Splitu (Hrvatska), Festival Meadows in the Mountains u selu Polkovnik Serafimovo u Bugarskoj blizu granice s Grčkom, B'estfest u Rumuniji.

Više od 2.000 tradicionalnih lokalnih manifestacija godišnje održava se u Srbiji, u obliku raznih događaja, festivala, slavlja i slično. Neki od njih, osim na domaćem tržištu, imaju potencijal i na međunarodnom tržištu, gde su već stekli određeni stepen popularnosti (Vesić, 2021), a među njima su muzički festivali EXIT u Novom Sadu, Sabor trubača u Guči, Belgrade Beer Fest, Nissville Jazz festival u Nišu. Među najvažnije i najdugovečnije muzičke festivale u Srbiji i zemljama bivše SFRJ ubrajaju se: džez festival Bled (Slovenija, 1960), Muzički bijenale Zagreb (Hrvatska, 1961), subotički festival Omladina (1961), Dragačevski sabor trubača u Guči (Srbija, 1961), Ohridsko leto (Makedonija, 1961), Mokranjčevi dani (Srbija, 1966), zaječarska Gitarijada (Srbija, 1967), Bemus (Srbija, 1969), Beogradski džez festival (Srbija, 1971) i mnogi drugi (Lukić-Krstanović, 2010; Lukić Krstanović, 2008, Vesić, 2021).

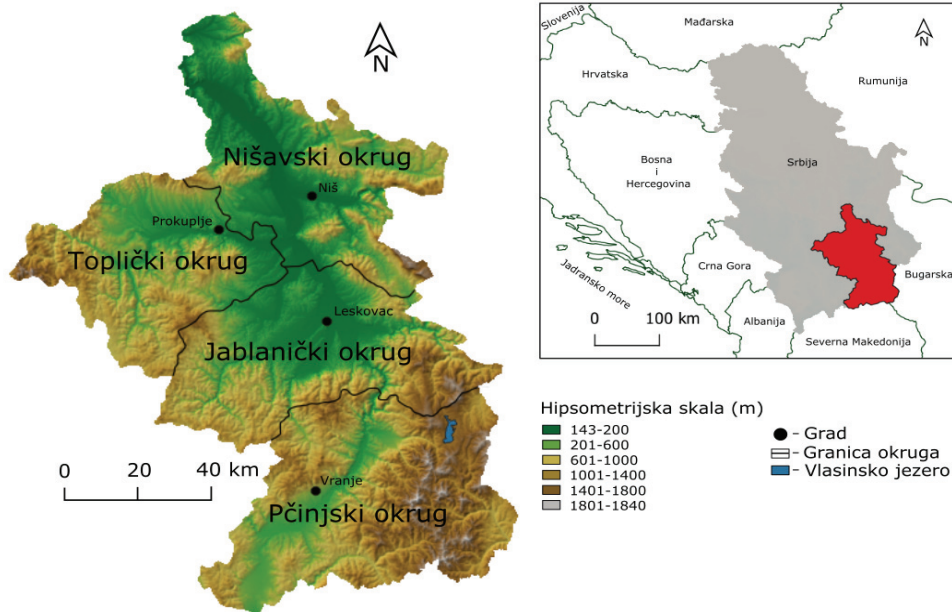
METODOLOGIJA

Prostorni okvir istraživanja

Južna Srbija, geografski smeštena u središnjem delu balkanskog poluostrva, obuhvata gornji i srednji deo sliva Južne Morave, kao i gornji deo sliva Rasine. U administrativnom smislu, teritorija Južne Srbije je podeljena na četiri upravna okruga: Nišavski (sa administrativnim centrom u Nišu), Toplički (sa centrom u Prokuplju), Jablanički (sa centrom u Leskovcu) i Pčinjski (sa centrom u Vranju). Osim gradova Niša i Vranja, ostali administrativni centri i opštine u navedenim okruzima se svrstavaju u grupu devastiranih područja. Karakteristike ovih područja obuhvataju smanjenje broja stanovnika za više od 40% i nizak stepen privredne razvijenosti, koji je ispod 60% (Tošić i saradnici, 2005).

Na području Južne Srbije održava se značajan broj muzičkih festivala, od kojih neki imaju nacionalni i međunarodni značaj koji predstavljaju ključne kulturne događaje u ovom regionu i privlače posetioce iz različitih delova Srbije i inostranstva.

U Nišavskom okrugu, ističu se sledeći festivali: Nišville Jazz Festival, Nisomnija i Niške muzičke svečanosti (NIMUS). U Pčinjskom okrugu, među istaknutim muzičkim manifestacijama su: Vlasinsko leto, koje obuhvata takmičenje trubača na Vlasinskom jezeru, Ower Loud, festival rok muzike u Vladičinom Hanu, Rock Garden, festival rok muzike u Surdulici, i Memorijal Bakiju Bakiću, sabor trubača u Vranju. U Jablaničkom okrugu, Teodora Fest se izdvaja kao značajan muzički događaj, fokusiran na rok, hard rok, hevi metal, rejev zvuk i progressive house muziku.

Karta 1: Položaj Južne Srbije i njena administrativna podela

Izvor: Autori

Instrument

Radi ispitivanja efekata muzičkih festivala na turističkom tržištu Južne Srbije iz percepcije internih stejkholdera, adaptiran je kvalitativni istraživački pristup za prikupljanje i analizu podataka, po ugledu na slična istraživanja (Creswell & Poth, 2018). S obzirom na istraživačku prirodu ovog proučavanja, intervju je smatran adekvatnim za prikupljanje podataka, omogućavajući da se dublje istraži šta svaki ispitanik ima na umu (Onwuegbuzie & Collins, 2007) što je pružilo priliku da svaki intervjuisani stejkholder istakne najvažnije činjenice koje su im se u datom momentu učinile važnim u vezi sa datom temom istraživanja.

Učesnici

Istraživanje muzičkih festivala u Južnoj Srbiji obuhvatilo je ispitanike iz različitih sektora, uključujući javni, privatni i akademski sektor, s ciljem obezbeđivanja raznovrsnih percepcija. Studija je obuhvatila sledeće ispitanike: osam operatera/agenta turističkog agencija, vlasnike pet hotela, menadžere četiri hotela, dva menadžera/zaposlena u preduzećima za prevoz putnika, tri turistička vodiča, jednog predstavnika asocijacije turističkih vodiča, pet predstavnika opštinskih turističkih organizacija, šest zaposlena u opštinskim centrima kulture i dva doktora nauka iz oblasti turizma.

Prikupljanje podataka

Intervjui su obavljani tokom aprila i maja 2024. godine, pri čemu su pitanja formirana prema ciljevima istraživanja. Od ispitanika se zapravo tražilo da istaknu svoju percepciju o efektima muzičkih festivala i njihov uticaj na turističku privredu Južne Srbije i kako turizam kroz muzičke festivale funkcioniše u okruženju koje je privredno zaostalo.

Pitanja za intervju su bila otvorenog tipa kako bi se dobile spontane reakcije i izbeglo potencijalno pristrasno ograničavanje odgovora (Rowley, 2012). Zbog opreza da zaposleni u Turističkim organizacijama i objektima kulture otvoreno govore, intervjui su sprovedeni anonimno, a takođe se težilo očuvanju poverljivosti svih ispitanika. Onima koji nisu želeli da budu intervjuisani lično, ponuđena je opcija telefonskog ili email intervjuja. Prema Parkeru i saradnicima (2022), veličina uzorka u kvalitativnom istraživanju zavisi pretežno od teorijskog zasićenja podataka, mogućnosti dostizanja ciljanog uzorka, resursa i dostupnog vremena. Intervjui u ovoj studiji su sprovedeni do teorijskog zasićenja. Nakon intervjuisanja 36 učesnika, postignut je teorijski nivo zasićenja podataka, budući da nekoliko intervjuja nisu doneli nijednu novu informaciju, onosno percepcije između internih stejkholdera su bili slične ili iste.

REZULTATI

U cilju sagledavanja percepcije internih stejkholdera o trenutnom položaju muzičkih festivala kao ključne tačke kulturnog turizma u Južnoj Srbiji, kvalitativna analiza je otkrila i izdvojila nekoliko faktora koji utiču na realizaciju festivala.

Društveni faktor

Festivali postaju strategije za privlačenje posetilaca tokom njihovog trajanja, a infrastruktura se razvija kako bi se poboljšali kapaciteti i mogućnosti za prihvatanje posetilaca (Kilpeläinen, 2022). Često festivali počinju kao lokalne inicijative koje prerastaju u turističke aktivnosti i stvaraju značajne ekonomske efekte (Kim i saradnici, 2021). Nekoliko ispitanika je istaklo da su muzički festivali u Južnoj Srbiji znatno promenile navike među lokalnim stanovništvom, uključujući podizanje svesti o bavljenju pružanja turističkih usluga (kroz smeštaj, hranu, izradu suvenira, proizvode domaće radinosti itd.). Menadžer hotela u Pčinjskom okrugu je izjavio:

“Na početku, muzički festivali su nastali kao lokalna inicijativa za promociju lokalnih bendova i poboljšanja njihovih mogućnosti za koncert. U prvim godinama, posećenost je bila mala i ograničena na lokalno stanovništvo, a lokalna samouprava je bila slabo uključena, što je rezultiralo malim ekonomskim uticajem. Poslednjih desetak godina, muzički festivali su postali važan za ekonomski i kulturni razvoj okruga, privlačeći desetine hiljada ljudi tokom 3 do 6 dana, čime doprinosi lokalnom napretku” (intervju #13).

Ovo su potvrdili i ispitanici zaposleni u Turističkoj organizaciji Nišavskog okruga:

“Realizacija muzičkih festivala svake godine značajno utiče na rast i razvoj turističke tražnje, što za posledicu ima promociju grada kao turističke destinacije. Važno je istaći da muzički festivali generišu ekonomske koristi, prvenstveno za organizatore, ali i za pružaoce usluga u oblastima prevoza, smeštaja, hrane i pića” (Intervjui #9 i # 10).

Doktori nauku iz oblasti turizma, naglašavaju da je “Jablanički, Toplički i Pčinjski okrug nepravedno zapostavljen u bilo kom segmentu turističke promocije. Vrlo je važno ulagati u turističku infrastrukturu i suprastrukturu, ali i logistiku organizacije muzičkih festivala. Poboljšanje smeštajnih kapaciteta, transportnih veza i infrastrukture na lokacijama gde se festivali održavaju može značajno doprineti pozitivnom iskustvu posetilaca i produžiti njihov boravak u region”. (Intervjui #7 i # 8).

FAKTOR LOKALNE ZAJEDNICE

Stavovi lokalnih zajednica prema turistima su od suštinskog značaja za održivi razvoj turističke privrede (Fan i saradnici, 2018). Organizovanje turističkih festivala imaju za cilj promociju i obogaćivanje kulturnog života mesta gde se održavaju (Getz & Page, 2016), s tim što je neophodna interakcija između turista, turističkih destinacija, internih stejkholdera i lokalnog stanovništva (González Reverté & Morales Pérez, 2017). Zaposlen u preduzeću za prevoz u Topličkom okrugu je istakao:

“Muzički program se održava kao deo drugih manifestacija, koje traju samo nekoliko dana godišnje. Tokom ostalih dana, lokalna zajednica nema mogućnosti za ostvarivanje koristi od aktivnosti manifestacija.” (Intervju #12).

Thirugnanasambantham i saradnici (2023) sugerišu da muzički festivali imaju pozitivne ishode, generišući prihode i obezbeđujući prostor za okupljanje i zajedničke aktivnosti turista i lokalnih zajednica. Sagovornici ističu da festivalska proslava poboljšava kulturno obogaćivanje zajednica i jača lokalnu ekonomiju. Agent turističke agencije u Niškom okrugu naglašava:

“...muzički festivali predstavljaju značajnu priliku za ekonomski rast lokalnih zajednica u južnom delu Srbije, omogućavajući “rebrandiranje” regiona kao privlačne turističke destinacije. Ovi festivali pružaju platformu za promociju bogate kulturne baštine, tradicije i gostoprimstva, čime privlače pažnju posetilaca i stvaraju pozitivnu percepciju o destinaciji. Kao rezultat, festivali doprinose povećanju turističke tražnje, što direktno utiče na rast lokalne ekonomije.” (Intervju #11).

Sa ovom kontatacijom se slaže i ispitanik predstavnik asocijacije turističkih vodiča, naglašavajući da:

“...masovnost muzičkih festivala predstavlja jedan od glavnih faktora prosperiteta mesta u kome se održavaju. Veliki festivali privlače hiljade posetilaca iz različitih delova zemlje i regiona, što doprinosi ekonomskom rastu i razvoju lokalne zajednice. S tim u vezi masovnost festivala stvara energiju i atmosferu koja može biti privlačna za ponovnu posetu i preporuku turistima, što predstavlja najbrži i najjeftiniji vid promocije mesta u kome se festival održava”. (Intervju #18).

Ispitanici zaposleni u Centrima za kulturu i Turističkoj organizaciji u Pčinjskom okrugu ekonomski rast svojih opština i prosperitet lokalnih zajednica vide u prekograničnoj saradnji budući da se Pčinjski okrug nalazi u pograničnoj zoni sa Republikama Bugarskom i Severnom Makedonijom.

“Muzički festivali u Južnoj Srbiji mogu poslužiti kao platforma za međunarodnu saradnju, posebno sa susednim zemljama poput Bugarske i Severne Makedonije. Takođe oni mogu biti prilika za promovisanje međunarodne raznolikosti, kulturne razmene i saradnje među različitim nacionalnostima što može doprineti jačanju regionalne integracije i unapređenju turističke ponude” (Intervjui #25 i #31).

FAKTOR KOMUNIKACIJA IZMEĐU STEJKHOLDERA

Sa aspekta kreiranja turističke politike, lokalni stejkholderi ulažu napore da naprave sveobuhvatnu procenu ekoloških, društvenih i ekonomskih aspekata područja, uspostavljajući neophodnu interakciju. Ovaj pristup olakšava implementaciju održivih strategija turističkog razvoja koji rezultira pozitivnim promenama u razvoju među turističkim sektorima (Bowman, 2011). Komunikacija je važna i u obrazovnom procesu između svih stejkholdera, što dodatno olakšava implementaciju održivog liderstva turističke destinacije.

Ispitanik zaposlen u Centru culture u Topličkom okrugu navodi da je:

“...ključno uspostaviti kontinuiranu saradnju između svih relevantnih stejkholdera tokom cele godine. Ovo uključuje turističke operatere, lokalne vlasti, organizatore festivala, kulturne institucije i lokalne zajednice. Redovni sastanci i radne grupe mogu pomoći u usklađivanju ciljeva, deljenju resursa i planiranju aktivnosti koje će unaprediti festivalsku ponudu” (Intervju#16).

Turistički operater i zaposlen menadžer u hotelu u Jablaničkom okrugu se slažu oko jednog i to:

“Potrebna je komunikacija sa stejkholderima u vezi koordinacije rasporeda muzičkih festivala kako bi se izbeglo njihovo poklapanje. Time bi se omogućilo da posetioci prisustvuju većem broju festivala, čime bi se smanjilo rasipanje turista i povećala ukupna poseta regionu.” (Intervjui #5 i #6).

Sličnu kontataciju ističe i vlasnik hotela u Nišavskom okrugu:

“Stejkholderi bi trebali zajednički raditi na kreiranju kalendara održavanja događaja koji će optimalno rasporediti muzičke festivale tokom godine, omogućavajući tako turistima da planiraju svoje posete na način koji maksimalno koristi vreme provedeno u region, što bi i omogućilo hotelima ravnomerni priliv gostiju na noćenjima”. (Intervju#4).

Mnogi autori koji su se bavili proučavanjem motivacije zaposlenih u turističkoj delatnosti, kao i zadovoljstvom turista njihovim poslovanjem (Kozak & Rimmington, 2000; Hill & Alexander, 2003; Pearce, 2005; Golob et al., 2014, Tölkes, 2018) slažu se oko jednog, a to je da ljubaznost zaposlenih, gostoljubivost prema turistima i visoko obrazovan i obučeni turistički kadar su jedan od preduslova pozitivnog i uspešnog razvoja turističke destinacije. Koliko je edukacija zaposlenih u turizmu važna za razvoj muzičkih festivala u Južnoj Srbiji ističu ispitanici u Turističkim organizacijama Pčinjskog i Jablaničkog okruga, menadžer hotela i turistički operateri u Topličkom i Nišavskom okrugu.

“Edukacija i obuka lokalnih stejkholdera i organizatora muzičkih festivala je ključna pri promociji događaja. S obzirom da ovi festivali mogu privući inostranu klijentelu, neophodno je konstantno ulaganje u edukaciju turističkog kadra što bi podstaklo bolje poslovanje Turističkih organizacija i info centara, ili bilo kojih ogranaka turističke delatnosti koji se nalaze u sklopu lokalne samouprave. Kontinuirana evaluacija stejkholdera može dodatno unaprediti kvalitet festivala i njihovu atraktivnost. Radionice, seminari i razmena iskustava sa uspešnim organizatorima festivala iz drugih regiona ili zemalja mogu biti od velikog značaja. (Intervjui#1; #2; #3; #9).

FAKTOR MARKETING

Marketing u turizmu igra ključnu ulogu u koordinaciji napora između različitih zainteresovanih strana kako bi se postigla uspešna promocija destinacije (Rather, & Hollebeek, 2020). Ovo uključuje kontinuirano planiranje, istraživanje, implementaciju, kontrolu i evaluaciju programa koji su usmereni na zadovoljenje potreba turista i ostvarivanje ciljeva destinacije. Efikasni marketing zavisi od kordinacije turističkih stejkholdera koji bi usvojili sistematske pristupe i odgovarajuće alate kako bi se postigli željeni rezultati koji su korisni za turističku privredu, lokalne zajednice i posetioce (Sotiriadis,2020).

Ispitanici iz Turističkih organizacija sva četiri okruga se slažu da je:

“važno razviti integrisane marketing kampanje koje će promovisati Južnu Srbiju kao atraktivnu destinaciju za muzičke festivale. Zajednička promocija može uključivati kreiranje zajedničkih promotivnih materijala, digitalnih kampanja i prisustvo na međunarodnim sajmovima turizma. Ovakav pristup ne samo da povećava vidljivost regiona, već i stvara sinergiju između različitih festivala i turističkih ponuda”. (Intervjui #14;#15;#17;#19)

Dodatno, analiza prikupljenih podataka prilikom interjuisanja ukazuje na potrebu za većom promocijom na internetu. Sa tim u vezi, dva turističkavodiča iz Nišavskog okruga i Tur operater iz Jablaničkog okruga ističu:

“Iako mnogi festivali imaju svoje web stranice i prisustvo na društvenim mrežama, njihova vidljivost i interaktivnost često nisu na optimalnom nivou. Investiranje u profesionalno vođene kampanje na društvenim mrežama, kao što su Facebook, Instagram i Twitter, kao i korišćenje platformi poput YouTube-a za deljenje video sadržaja, može značajno povećati interesovanje i angažman publike”. (Intervjui #20;#23;#28)

Takođe, analiza pokazuje da su mnoge web stranice festivala nedovoljno ažurirane i ne pružaju sve potrebne informacije na koristan način. Na to ukazuju ispitanici vlasnika hotela u Pčinjskom i Topličkom okrugu, navodeći da:

“Poboljšanje funkcionalnosti i dizajna web stranica, uključujući višejezičnu podršku, lakšu navigaciju i redovno ažuriranje sadržaja, može poboljšati korisničko iskustvo i privući veći broj posetilaca”. (Intervjui #21;#24;#26;#34)

Na ovo se nadovezuju i vlasnici i menadžeri hotela u Jablaničkom i Nišavskom okrugu da:

“Promocija kroz turističke web sajtove i platforme za rezervaciju putovanja, kao što su Booking.com i Airbnb, je takođe identifikovana kao nedovoljno iskorišćena. Obuka stejkholdera, naročito onih u starijoj dobi za korišćenjem ovih platforma, mogu pomoći u promociji svog smeštaja i turističkog sadržaja kod međunarodnih turista, pružajući im lak pristup informacijama i mogućnostima rezervacije, ali i uputiti na one stejkholdere koji imaju slobodan smeštaj”. (Intervjui #27;#29;#30).

Međutim, prilikom istraživanja, zaposleni u Centrima za kulturu i Turističkim organizacijama su istakli glavne nedostatke u promociji Južne Srbije kao destinacije bogate muzičkim festivalima. Prema njima iako lokalni mediji ponekad izveštavaju o muzičkim festivalima, postoji potreba za širim medijskim pokrivanjem na nacionalnom i međunarodnom nivou. Ojačana medijska strategija koja uključuje saradnju sa velikim televizijskim kućama, radio stanicama i štampanim medijima mogla bi značajno unaprediti promociju festivala.

DISKUSIJA I ZAKLJUČAK

Muzički festivali u Južnoj Srbiji imaju značajan potencijal za razvoj kulturnog turizma, što je potvrđeno kroz analizu percepcija internih stejkholdera. Međutim, utvrđeno je da je sadržaj muzičkih festivala dominantiji u Nišavskom i Pčinjskom okrugu, dok su muzički događaji u Topličkom i Jablaničkom okrugu sastavni deo programa neke druge manifestacije.

Razmatrajući percepcije lokalnih stejkholdera o muzičkim festivalima Južne Srbije, istraživanje je identifikovalo nekoliko ključnih faktora.

Kod društvenog faktora, muzički festivali nisu samo kulturni već i ekonomski generatori Južne Srbije. Infrastrukturni razvoj je ključan za povećanje poseta muzičkim festivalima. Kao što su naglasili stejkholderi, unapređenje smeštajnih kapaciteta, transportnih veza i opšte infrastrukture

na lokacijama gde se održavaju festivali mogu značajno doprineti produženju boravka posetilaca i ekonomskoj dobiti za lokalnu zajednicu. Ovo se poklapa sa studijama koje ističu da su festivali važni za lokalne ekonomije kroz potrošnju na smeštaj, hranu i druge turističke usluge (Hodur & Leistriz, 2007; O'Sullivan & Jackson, 2010). Postoji potreba za daljim unapređenjem infrastrukture i kulturnih resursa kako bi se maksimalno iskoristio potencijal muzičkih festivala. Investicije u smeštajne kapacitete, transportne veze i promociju kulturne baštine mogu povećati atraktivnost regiona i produžiti boravak posetilaca.

Kod faktora lokalnih zajednica kulturni uticaj muzičkih festivala u Južnoj Srbiji je značajan jer podstiče promene u lokalnim zajednicama, uključujući podizanje svesti o turističkoj privredi, unapređenje kulturnog života i promovisanje lokalne baštine. Ova kulturna obogaćenost nije samo rezultat umetničkog programa već i interakcije između turista, lokalnog stanovništva i turističkih destinacija.

Kod faktora saradnje među internim stakeholderima je ključno za održivu organizaciju muzičkih festivala u Južnoj Srbiji. Kontinuirana komunikacija i koordinacija između turističkih operatera, lokalnih vlasti, organizatora festivala i kulturnih institucija su neophodne za uspešno planiranje i sprovođenje festivala. Ovaj aspekt je bitan za smanjenje preklapanja događaja i optimizaciju resursa za bolje iskustvo posetilaca.

Kod faktora marketinga integracija između stakeholdera može značajno unaprediti marketing Južne Srbije kao destinacije za muzičke festivale. To uključuje razvoj integrisanih kampanja, poboljšanje prisustva na društvenim mrežama i internetu, modernizaciju web stranica, kao i jačanje medijske prisutnosti. Ovi koraci ne samo da bi povećali turistički potencijal regiona, već bi i doprineli ekonomskom razvoju lokalnih zajednica kroz povećanje broja posetilaca i njihovu produženu posetu, a samim tim i potrošnju.

PRIZNANJA

Rad je rezultat istraživanja koje je podržano od strane Ministarstva za nauku, tehnološki razvoj i inovacije Republike Srbije ugovorima broja 451-03-65/2024-03/200124 i broja 451-03-66/2024-03/200124.

LITERATURA

- Andersson, T. D., & Getz, D. (2008, September). Stakeholder management strategies of festivals. In *Journal of Convention & Event Tourism* (Vol. 9, No. 3, pp. 199-220). Taylor & Francis Group.
- Arcodia, C., & Whitford, M. (2006). Festival attendance and development of social capital. *Journal of Convention & Event Tourism*, 8(2), 1e18.
- Арнаутовић, Ј. (2014). Музички фестивали у Србији у првој деценији 21. века као места интеркултурних дијалога, докторска дисертација, Факултет музичких уметности Универзитет у Београду, Београд.
- Blešić, I., Pivac, T., Stamenković, I., Besermenji, S. and Marković, S. (2014). Investigation of visitors motivation of the EXIT music festival (The Republic of Serbia). *Journal of tourism – studies and research in tourism*, 18, pp 8–15.
- Bowman, K. S. (2011), "Sustainable tourism certification and state capacity: Keep it local, simple, and fuzzy, *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, Vol. 5, pp. 269–281.
- Creswell, J.W., & Poth, C.N. (2018). *Qualitative inquiry and research design: Choosing among five approaches* (4th ed.). Sage.
- Çetin, T. (2010). Cumalıkızık Köyünde Kültürel Miras ve Turizm Algısı. *Millî Folklor*, 22 (87), 181-190
- Del Barrio, M. J., Devesa, M., & Herrero, L. C. (2012). Evaluating intangible cultural heritage: The case of cultural festivals. *City, Culture and Society*, 3(4), 235-244.
- Duran, E. (2013). A Swot Analysis on Sustainability of Festivals: The Case of International Troia Festival. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 6 (28), 72-80.
- Ekici, M. (2005). Bergama Yöresi Hıdırellez Geleneklerinde Toplum ve Çevre Bilinci, *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi/Journal of Turkish World Studies*, 5(1), 53-60.
- Fan, D., Liu, A. and Qiu, R. (2018), "Revisiting the relationship between host attitudes and tourism development: A utility maxim
- Frey, B. S. (1994). The economics of music festivals. *Journal of Cultural Economics*, 18(1), 29–39.
- Getz, D. (2008). Event tourism: Definition, evolution, and research. *Tourism Management*, 29(3), 403e428.
- Getz, D. and Page, S. (2016), "Progress and prospects for event tourism research", *Tourism Management*, No. 52, pp.593-631.

- Golob, M., Sirotić, T. & Golob, M. (2014). Istraživanje kvalitete i razine zadovoljstva turista turističkom ponudom. Zbornik veleučilišta u Rijeci, 2(1), 27-40.
- González-Reverté, F., & Miralbell & Izard, O. (2009). Managing music festivals for tourism purposes in Catalonia (Spain). *Tourism Review*, 64(4), 53-65.
- González Reverté, F. and Morales Pérez, S. (2017), "El impacto cultural y social de los eventos celebrados en destinos turísticos. La percepción desde el punto de vista de los organizadores", *Cuadernos de Turismo*, p.339
- Grappi, S., & Montanari, F. (2011). The role of social identification and hedonism in affecting tourist re-patronizing behaviours: The case of an Italian festival. *Tourism Management*, 32(5), 1128e1140.
- Hill, N. & Alexander, J. (2003). Pomiar satysfakcji i lojalności klientów. Kraków: Oficyna Eko-nomiczna Grupa Wolters Kluwer. str. 355, In: Nowacki, M. (2013) *The Determinants of Satisfaction of Tourist Attractions` Visitors*. Poznan, Active, 18-19.
- Jones, P., B. Perry, and P. Long, eds. 2019. *Cultural Intermediaries Connecting Communities: Revisiting Approaches to Cultural Engagement*. Bristol: Policy Press
- Kilpeläinen, E. (2022). *The Significance of Event Tourism for Finnish Music Festivals* (Bachelor's thesis).
- Kim, H. (2005), 'Research note: nostalgia and tourism', *Tourism Analysis* 10(1): 85– 88.
- Kim, D. H., Lee, J. J., & Park, H. Y. (2021). Assessing economic value of local festivals for sustainable development: A case of Yeongju Korean seonbi culture festival. *Sustainability*, 13(23), 13297.
- Kozak, M. & Rimmington, M. (2000). Tourist Satisfaction with Mallorca, Spain as an Off-Season Holiday Destination. *Journal of Travel Research*, 38(3), 260-269.
- Kockel, U., Clopot, C., Tjarve, B., & Craith, M. N. (2019). *Heritage Festivals in Europe*. London: Routledge.
- Laing, J., & Mair, J. (2015). Music festivals and social inclusion—the festival organizers' perspective. *Leisure Sciences*, 37(3), 252-268.
- Li, M., Z. Huang and L. Cai (2009), 'Benefit segmentation of visitors to a rural communitybased festival', *Journal of Travel and Tourism Marketing* 26(5– 6): 585– 598.
- Лукић Крстановић, М. (2010). *Спектакли XX века: музика и моћ*. Београд: Српска академија наука и уметности, Етнографски институт, Посебна издања Књига 72.
- Luna, A. M. (2015). A Festival's Impact: The Case of The Bañamos Festival. *International Refereed Research Journal*, 6: (1), 48-58.
- Maeng, H. Y., Jang, H. Y., & Li, J. M. (2016). A critical review of the motivational factors for festival attendance based on meta-analysis. *Tourism Management Perspectives*, 17, 16e25.
- McKercher, B., Mei, W., & Tse, T. (2006). Are short duration festivals tourist attractions? *Journal of Sustainable Tourism*, 14(1), 55–66
- Minhus, S. M., & Huie, L. (2021). The tendency of traditional costume at heritage festival for cultural revival. *Sage Open*, 11(2), 21582440211016905.
- Novais-Abreu, M. and Arcodia, Ch. (2013). Music Festival Motivators for Attendance: Developing an agenda for research. *International Journal of Event Management Research*, 8 (1), pp 34–48.
- Onwuegbuzie, A.J., & Collins, K.M. (2007). A typology of mixed methods sampling designs in social science research. *Qualitative Report*, 12(2), 281-316
- Özdemir, C., & Yolal, M. (2017). Cross-cultural tourist behavior: An examination of tourists' behavior in guided tours. *Tourism and Hospitality Research*, 17(3), 314-324.
- Packer, J., & Ballantyne, J. (2011). The impact of music festival attendance on young people's psychological and social well-being. *Psychology of Music*, 39(2), 164-181.
- Parker, M., Patton, K., Gonçalves, L., Luguetti, C., & Lee, O. (2022). Learning communities and physical education professional development: A scoping review. *European Physical Education Review*, 28(2), 500-518.
- Pascoe, R., Leong, S., MacCallum, J., Mackinlay, E., Marsh, K., & Smith, B. (2005). National review of school music education.
- Pearce, P. L. (2005). *Tourist behaviour: Themes and conceptual schemes*. Clevedon, Channel View, str. 256, In: Nowacki, M. (2013) *The Determinants of Satisfaction of Tourist Attractions` Visitors*. Poznan, Active, 18-19.
- Perry, B., Ager, L., & Sitas, R. (2020). Cultural heritage entanglements: Festivals as integrative sites for sustainable urban development. *International Journal of Heritage Studies*, 26(6), 603-618
- Perry, B., & J. Symons. (2019). "Towards Cultural Ecologies: Why Cultural Urban Policy Must Embrace Multiple Cultural Agendas." In *Cultural Intermediaries Connecting Communities: Revisiting Approaches to Cultural Engagement*, edited by P. Jones, B. Perry, and P. Long, in press. Bristol: Policy Press.
- Pivac, T., Kovačević, D. and Garača, V. (2007). The role of the Music festival Exit on the social and cultural life in the Balkan region in the post-war period, In S-C. Jung (Ed.), *Proceedings of the 8th International Joint World Cultural Tourism Conference 2007, 16–18 November 2007, Cultural Tourism: International Culture and Regional Tourism*, Youngsan University, Korea, pp 217–222
- Qiu, Q., Zuo, Y., & Zhang, M. (2022). Intangible cultural heritage in tourism: Research review and investigation of future agenda. *Land*, 11(1), 139.
- Rather, R. A., & Hollebeek, L. D. (2020). Experiential marketing for tourism destinations. In *The Routledge handbook of tourism experience management and marketing* (pp. 271-282). Routledge.
- Rossetti, G., & Quinn, B. (2021). Understanding the cultural potential of rural festivals: A conceptual framework of cultural capital development. *Journal of Rural Studies*, 86, 46-53.

- Rowley, J. (2012). Conducting research interviews. *Management Research Review*, 35 (3/4), 260-271
- Sazak, Ş., & Eyüboğlu Erşen, A. (2009). Bir Kültür Endüstrisi Olarak "Kırkpınar Güreş Festivali". *V. Uluslararası Tarihi Kırkpınar Sempozyumu*, 15. Mayıs 2009, Bildiriler Kitabı, s.8-9, Edirne.
- Şengül, S & Genç, K. (2016). Festival Turizmi Kapsamında Yöresel Mutfak Kültürünün Destekleyici Ürün Olarak Kullanılması: Mudurnu İpekyolu Kültür Sanat ve Turizm Festivali Örneği. *Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23, 79-89.
- Sotiriadis, M. (2020). Tourism destination marketing: Academic knowledge. *Encyclopedia*, 1(1), 42-56.
- Tanford, S., & Jung, S. (2017). Festival attributes and perceptions: A meta-analysis of relationships with satisfaction and loyalty. *Tourism Management*, 61, 209-220.
- Thirugnanasambantham, K., Rajasekharan, P. K., Patwardhan, V., Raghavendra, G., & Rao, S. (2023). Determinants of visitors' festival satisfaction and subjective well-being: tracing the roles of place attachment and satisfaction. *International Journal of Event and Festival Management*, 14(4), 441-459.
- Тошић, Б., Лукић, В. & Ђирковић, М. (2005). Насеља неразвијених подручја Србије. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић”, 59(2), 1-19.
- Tölkes, C. (2018). Sustainability communication in tourism—A literature review. *Tourism Management Perspectives*, 27, 10-21.
- Vesić, M. (2021). Манифестациони мотиви у функцији развоја иностраног туризма у Србији. Универзитет у Београду.
- Walker B.T. (2019): Sustainable tourism and the role of festivals in the Caribbean – case of the St. Lucia Jazz (& Arts) Festival. *Tourism Recreation Research* DOI:10.1080/02508281.2019.1602314
- Yenipinar, U., & Yildiz, E. (2016). Festivals as cultural heritage: the Mesir festival of Manisa. *R. Efe, Global Issues and Trends in Tourism*, 323.
- Yolal, M., Çetinel, F. and Uysal, M. (2009). An examination of festival motivation and perceived benefits relationship: Eskisehir international festival. *Journal of Convention & Event Tourism*, 10, 276–291.

THE ROLE OF MUSIC FESTIVALS IN THE DEVELOPMENT OF CULTURAL TOURISM – A CASE STUDY OF SOUTHERN SERBIA

Andelina Marić Stanković⁵, Marija Bratić⁶, Danijel Pavlović⁷, Slobodan Čerović⁸

Abstract: This paper analyzes the role of internal stakeholders in the development of music festivals as a basis for structuring cultural tourism in Southern Serbia. Internal stakeholders, including festival organizers, local authorities, tourist organizations and agencies, as well as other relevant actors, play a crucial role in promoting and implementing festivals, contributing to the creation of tourist offerings that attract visitors and stimulate economic development of the region. The research methodology is based on a qualitative approach, namely interviewing internal stakeholders directly involved in the organization and promotion of music festivals in Southern Serbia. The aim is to examine their perceptions and experiences regarding the role of festivals in the development of cultural tourism, identifying key factors contributing to the success of festivals as tourist attractions. Based on the obtained results, the paper highlights proposed strategies for improving cooperation among internal stakeholders, as well as strengthening their role in the promotion and implementation of festivals as a key element in the development of cultural tourism in the region.

Key words: music festivals, cultural tourism, internal stakeholders, Southern Serbia, tourist offerings

⁵ University of Niš - Faculty of Science, Višegradska 33, Niš, Serbia, andjelinamaric14@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2954-1559

⁶ University of Niš - Faculty of Science, Višegradska 33, Niš, Serbia, marijabratic@yahoo.com, ORCID: 0000-0001-7122-8668

⁷ Academy of Hospitality, Tourism and Wellness, Tošin bunar 179Đ, Belgrade, Serbia, dadeck@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2472-2043

⁸ Academy of Hospitality, Tourism and Wellness, Tošin bunar 179Đ, Belgrade, Serbia, ORCID: 0000-0002-4646-2476

ГАСТРОНОМСКО ИСКУСТВО КАО МОТИВАЦИОНИ ФАКТОР У ТУРИСТИЧКИМ КРЕТАЊИМА НА ПРИМЕРУ СРБИЈЕ

Данијела Вукоичић¹, Душан Ристић², Марко Ивановић³, Милена Николић⁴

Апстракт: Један од аспеката који се све више разматра при избору туристичке дестинације је значај локалне гастрономије. Она је постала важан туристички ресурс и део културног наслеђа. Гастрономија и туризам имају нераскидиву везу (као део локалне културе, као туристичка атракција, као туристички производ и као туристички доживљај). Важан је фактор одабира туристичке дестинације и на трећем је месту међу мотивима због којих се туристи одлучују за посету дестинације, после природних и културних вредности. Ово је значило развој једног новог туристичког облика, такозваног „гастрономског туризма“. Истраживања о гастрономском туризму су оскудна. Светска туристичка организација (WTO) сматра да се гастрономски туризам недовољно промовише. С тим у вези, у овом раду ће се проучавати релације између мотивације, гастрономских искустава, задовољства дестинацијом и лојалности на примеру Србије као туристичке дестинације. Да бих се то постигло спроведено је истраживање међу туристима широм Србије (у туристичким центрима у свим регионима Србије). Ово нам је омогућило да спознамо мотивације које произилазе из специфичног понашања и односа према овој туристичкој дестинацији. Резултати нам показују да постоји позитиван утицај кулинарских искустава на гастрономско задовољство и лојалност дестинацији, као и утицај гастро мотивације на уочену вредност и кулинарска искуства. Закључује се да гастрономски доживљаји чине окосницу мотивације и накнадног задовољства и лојалности путника у туристичкој дестинацији. Туристичке дестинације Србије налазе се међу 100 најпожељнијих туристичких дестинација у Европи. Отуда је туризам један од стратешких покретача економског развоја Србије.

Кључне речи: гастрономија, туризам, мотивација, дестинација, Србија

УВОД

Један од најважнијих стубова на којима се одржава туристички сектор је гастрономија (Ozdemir i Seitoglu, 2017). У литератури се све чешће среће појам гастрономски туризам, а главна мотивација туристима је храна. Овај вид туризма сматра се граном културног туризма (нематеријално културно наслеђе) јер осликава гастрономску праксу одређеног локалитета, дестинације, регије (Henderson, 2009). Гастрономија је одраз културног идентитета датог простора. У вези са тим атракције које проистичу су: регионална кухиња, гастрономске манифестације и догађаји, као и гастрономске руте. Кроз овај вид туризма туристи упознају другу дестинацију, купују различите производе и на тај начин додатно утичу на економско оснаживање појединих простора.

¹ Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици - Природно-математички факултет, Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, danijela.vukoicic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-3139-1070

² Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици - Природно-математички факултет, Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, dusan.ristic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-0061-5190

³ Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици - Природно-математички факултет, Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, marko.ivanovic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0001-5281-4776

⁴ Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици - Природно-математички факултет, Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, milena.nikolic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-5726-9639

Истраживања о гастрономском туризму су оскудна и углавном су била усредсређена на вински туризам (Jantsch et al., 2024; Castro-Palafox et al., 2024; Vecchio et al., 2024; Rachão et al., 2021). Међутим један од битних аспеката код потенцијалних туриста при избору туристичке дестинације је локална гастрономија (Lopez-Guzman et al., 2017), при чему гастрономски туризам доживљава нагли развој (Vega i Ubbink, 2008). Тако је локална гастрономија постала важан туристички ресурс и део културног наслеђа, а често једна од кључних мотивација за путовање до дестинације (Bjork i Kauppinen-Raisanen, 2016). Mora и сарадници (2021) истичу да гастрономија и туризам имају веома блиску везу која се може дефинисати кроз четири групе: храна као део локалне културе; 2) храна као туристичка атракција; 3) исхрана као туристички производ; 4) храна као туристички доживљај. Светска туристичка организација (WTO) сматра да се гастрономски туризам недовољно промовише, напомињући да је гастрономија иза културних и природних мотива због којих се туристи одлучују да посете дестинацију.

Атрактивност туристичке дестинације је важан елемент у привредном развоју регије. Гастрономско искуство мотивише туристу на поновно путовање у одређену дестинацију. И поред тога што је традиционална гастрономија регије препозната као важна карактеристика културне баштине (Bessiere, 1998), међу академским чланцима (у Wos) је врло мало студија које истражују задовољство посетилаца ресторанима у туристичкој дестинацији, као и на њихову намеру да исту препоруче или поново посете. С тим у вези, у овом раду ће се проучавати односи између мотивације, гастрономских искустава, задовољства дестинацијом и лојалности на примеру Србије као туристичке регије. Основни циљ овог рада је да се покаже како је гастрономско искуство посетилаца у туристичким дестинацијама Србије, као и да ли традиционална гастрономија у овој регији утиче на задовољство и лојалност туриста одабраном дестинацијом. Да би се то постигло, спроведено је истраживање међу туристима у различитим туристичким дестинацијама Србије.

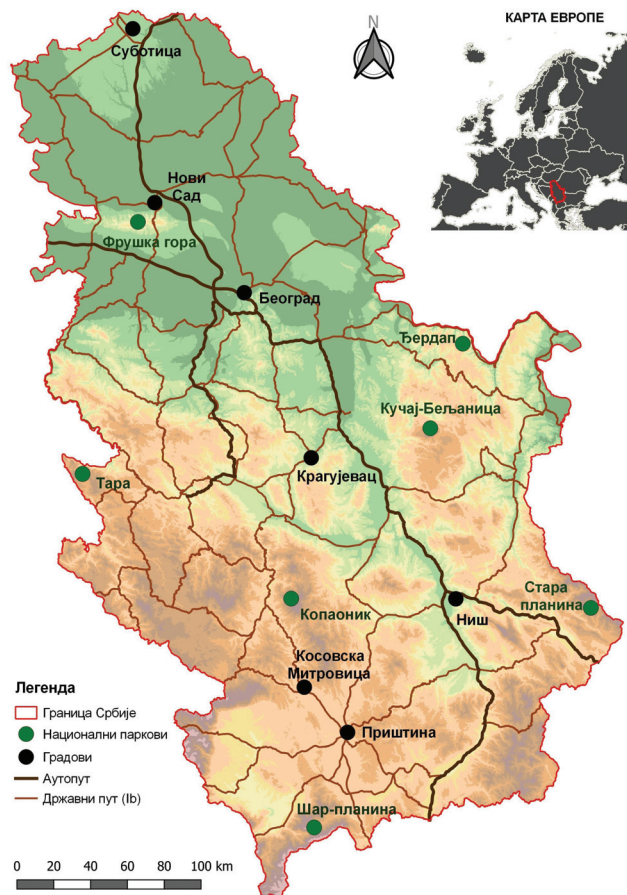
Резултати у овој студији односе се на Србију као туристичку регију Балкана и Европе. Ова студија може помоћи у побољшавању управљања туризмом у туристичкој регији, при чему се пржају корисне информације менаџерима и професионалном особљу које ради у овој области.

ПОДРУЧЈЕ ИСТРАЖИВАЊА

Србија заузима средишњи део Балканског полуострва, а мањи део државе северно од Саве и Дунава припада Средњој Европи (24,4%). Налази се на раскрсници путева. Све важније саобраћајнице које из Северне, Западне и Средње Европе воде према југоистоку Европе и Азији, прелазе преко територије Србије (Вукоичић, 2023).

За развој домаћег и иностраног туризма у Србији посебно су значајни њени просторни и функционални односи у постојећим границама. Функционални положај условљен је географским положајем, сложености туристичког положаја, разноврсности природних вредности и богатства антропогених, као и гостопримства домаћег становништва. Посебна погодност за формирање туристичке понуде у Србији је то што на малом простору постоје туристичке вредности које су природно различите и антропогено специфичне (Станковић, 2005; Јовичић, 2009; Вукоичић, 2023).

Србија има изузетно богатство културног наслеђа, материјалне и нематеријалне природе, из различитих цивилизацијских епоха. Нематеријално културно наслеђе или како се често назива живо наслеђе, преноси се с генерације на генерацију као обележје сопственог идентитета. Етничка хетерогеност становништва у Србији утицала је на постојање различитих облика специфичности. Отуда потиче богатство српске кухиње. Реч је о усменој народној култури која се формира у најстаријој прошлости и као таква се преноси на будуће генерације. Настала је као мешавина грчке, бугарске, турске и мађарске кухиње. Међу 63 елемента нематеријалног културног наслеђа Србије нашли су се гастрономски производи који имају традиционални начин прављења: белмуж, израда пиротског качкаваља, традиционални начин припреме пазарских мантија, знања и вештине прављења кајмака, знање и умеће припремања традиционалног хлеба у Војводини и кување жмара (<https://nkns.rs/cyr/lista-elementa-nematerijalnog-kulturnog-nasledja-republike-srbije-1>).

Слика 1. Мапа Србије

МЕТОДОЛОГИЈА

У овом истраживању коришћена је методологија и упитник коју су развили Мора и сарадници (2021) на проучавању гастрономских искустава путника на различитим дестинацијама. Прикупљање података обављено је онлајн, у периоду од 15. марта до 15. маја 2024. године. Циљ овог истраживања је познавање профила и мотивације туриста у односу на гастрономију. Добијено је укупно 780 анкета, од којих је валидно било 720, што је и био коначан узорак. Упитници на којима једна или више ставки није била попуњена одбачени су, чиме је избегнута пристрасност у одговорима. Да би се проверила поузданост скале, урађен је Кронбахов алфа тест, чија је укупна вредност од 0,961. Стога је поузданост скале података била одлична.

Структура упитника састоји се од два дела. Прво се обрађују питања која се односе за социодемографски профил. У другом делу су питања која су фокусирана на посредничке варијабле као што су перципирана вредност, гастрономске мотивације, гастрономска искуства, задовољство и лојалност. У овом делу упитника, приступа се преко Ликертове скале чија се вредност изражава кроз пет тачака. Код перципиране вредности, 1 представља „Врло ниско“, а 5 „Одлично“. Питања везана за гастрономске мотивације и искуства, 1 се сматра као „Потпуно се не слажем“, а 5 „Потпуно се слажем“. На крају, питања која се односе на задовољство и лојалност су оцењена од „Уопште се не слажем“ (1) до „У потпуности сам задовољан“ (5). За анализу података коришћен је IBM SPSS, Statistics 27.01. програм који учитава податке, изводи анализе и даје исписе резултата.

АНАЛИЗА РЕЗУЛТАТА

Што се тиче социодемографских карактеристика добијеног узорка, профил гастро туристе односи се на жене (67,9%), старости између 18 и 30 година (53,8%), са високом степеном образовања, при чему се истиче факултетско образовање (диплома основних студија – 42,3%, мастер диплома – 21,8% и диплома доктора наука – 11,5%), са процентом који је представљао

75,6% од укупног броја. У категорији занимања 41,0% су били студенти, затим државни службеници (28,2%) и запослени у приватном сектору (12,8%). На крају, у односу на ниво месечног прихода, може се напоменути да гастрономски туриста представља низак економски ниво, на шта указују месечни приходи који је крећу од минималног месечног прихода који је законом прописан у Републици Србији (17,9%) до 1000€ (17,9%), са процентом од 35,8% од укупног броја. Ова чињеница се може правдати тиме да су у овом анкетном истраживању учествовали посетиоци млађе старосне доби који су несвршени студенти и они који су на почетку својих каријера па су им и месечни приходи нижи. Табела 1 детаљније приказује социодемографски профил узорка.

Табела 1 . Социодемографски профил узорка.

Ставка	%	Ставка	%
Пол		Категорија занимања	
Мушкарац	30,8	Ученик	6,4
Жена	67,9	Студент	41,0
Неодређен	1,3	Државни службеник	28,2
Степен образовања		Запослен у приватном сектору	12,8
Основно образовање	1,3	Самостални радник/ предузетник	9,0
Средње образовање	23,1	Незапослен	6,4
Универзитетска диплома	42,3	Кућни послови	1,3
Мастер/ПхД	21,8	Пензионисан	1,3
Доктор наука	11,5	Месечни приход	
Старост		Мање или једнако 400 €	34,6
Мање од 18 година	2,6	401€ - 700€	17,9
18-30 година	53,8	701€ - 1000€	17,9
31-40 година	16,7	1001€ - 1500€	14,1
41-50 година	21,8	1501€ - 2000€	9,0
51-60 година	5,1	Преко 2000€	6,4

У Табели 2 приказана је средња оцена за сваки параметар од стране посетилаца као и коефицијент поузданости. Резултати су анализирани по групама (Гастрономска перципирана вредност, Гастрономска мотивација, Гастрономско искуство, Гастрономска сатисфакција и Лојалност) и појединачно за сваки параметар. Посетиоци су гастрономску перципирану вредност (ГПВ) оценили као врло добру са средњом оценом 4,087. Параметри који су оцењени као најбољи су разноврсност, традиција и квалитет јела, као и услуга и гостопримство. Међу анализираним параметрима најнижу средњу оцену имају цене (3,45). Коефицијент поузданости (Кронбахова Алфа) за ову групу параметра износи 0,792, тако да се може закључити да је коефицијент прихватљив.

Код гастрономске мотивације (ГМ) посетиоци су се изјаснили да се делимично слажу са просечном оценом 3,871. Коефицијент поузданости (Кронбахова Алфа) на основу ове групе параметра износи 0,939, што се тумачи као одлично. Највишу средњу оцену међу параметрима, а уједно и оно са чиме су се туристи највише сложили је то да им локална гастрономија омогућава да сазнају каквог су укуса јела тог места, као и да им иста омогућава да пријатно проведу време са пријатељима и/или породицом. Посетиоци се најмање слажу са чињеницом да им гастрономско искуство омогућава да забораве на свакодневницу (3,29).

Средња оцена за гастрономско искуство (ГИ) од стране посетиоца је 4,236. Коефицијент поузданости у овим ставкама износи 0,839, што значи да има добре критеријуме. Посетиоци су се изјаснили да се у потпуности слажу да је храна доброг укуса, пријатног мириса и са свежим састојцима, као и доброг визуелног облика. Да је храна различита од онога што обично једу, делимично се слажу.

Гастрономска сатисфакција (ГС) оцењена је средњом оценом 4,24, чиме су се посетиоци изјаснили да су гастрономијом Србије задовољни. Коефицијент поузданости износи 0,751, што је прихватљиво.

На основу резултата анкетног истраживања изводи се закључак да је лојалност (Л) посетиоца према Србији као туристичкој регији задовољавајућа са средњом оценом 4,376. У потпуности су задовољни дестинацијом и радо ће је препоручити пријатељу и/или познанику. Коефицијент поузданости за ову групу параметра је добар и износи 0,795.

Табела 2. Резултати анкетног истраживања параметра и коефицијент поузданости

		Средња вредност	Cronbach's Alpha
Гастрономска перципирана вредност (ГПВ)		4,0875	0,792
ГПВ1	Квалитет јела	4,40	
ГПВ2	Разноликост јела	4,32	
ГПВ3	Цене	3,45	
ГПВ4	Инсталирани кулинарски објекти (установе)	3,79	
ГПВ5	Атмосфера у установама (објектима)	4,23	
ГПВ6	Иновативност и нови укуси у јелима	3,68	
ГПВ7	Услуга и гостопримство	4,38	
ГПВ8	Традиционалност гастрономије	4,45	
Гастрономска мотивација (ГМ)		3,8712	0,939
ГМ1	Локална гастрономија увећава моје знање о различитим кулинарским развојима (различитости кулинарског развоја)	3,96	
ГМ2	Локална гастрономија омогућава ми да откривам остале културне елементе туристичке дестинације	4,10	
ГМ3	Локална гастрономија омогућава ми сазнам каквог су укуса кулинарска јела тог места	4,33	
ГМ4	Локална гастрономија омогућава ми да откривам нове ствари	4,03	
ГМ5	Путијем како би остварио јединствено гастрономско искуство	3,49	
ГМ6	Могућност ужитка у локалној гастрономији у њеном месту порекла је довољан разлог за мене.	3,60	
ГМ7	Гастрономско искуство ме релаксира (опушта)	3,91	
ГМ8	Гастрономско искуство омогућава ми да полако уживам у окружењу	3,90	
ГМ9	Гастрономско искуство омогућава ми да заборавим свакодневницу	3,29	
ГМ10	Локална гастрономија садржи пуно свежих састојака произведених у истој дестинацији коју посећујем	3,78	
ГМ11	Локална гастрономија је здрава	3,79	
ГМ12	Локална гастрономија је нутритивна	3,78	
ГМ13	Гастрономија од нула километара је одржива.	3,58	
ГМ14	Локална гастрономија омогућава ми да пријатно проводим време са пријатељима и/или породицом	4,29	
ГМ15	Локална гастрономија омогућава ми да јачам социјалне везе	3,88	
ГМ16	Знање о локалној гастрономији омогућава ми да делим своје гастрономско искуство	3,94	
ГМ17	Коришћење локалне гастрономије омогућава ми да наводим друге људе да посете дестинацију	4,16	
Гастрономско искуство (ГИ)		4,2363	0,839
ГИ1	Аутентичност кулинарског искуства	3,99	
ГИ2	Учим о култури и традицији дестинације коју сам посетио	4,10	
ГИ3	Добар мирис (пријатан мирис)	4,40	
ГИ4	Добар визуелни облик	4,36	
ГИ5	Добар укус	4,69	
ГИ6	Свежи састојци	4,53	
ГИ7	Различитост укуса од хране мога дома (моје домаће хране, хране моје државе)	4,01	
ГИ8	Различито од онога што ја обично једем	3,81	
Гастрономска сатисфакција (ГС)		4,24	0,751
ГС1	Гастрономија је важна у мом степену задовољства у дестинацији.	4,03	
ГС2	Била је добра одлука да пробамо гастрономију ове дестинације	4,31	
ГС3	Мој ниво задовољства са гастрономијом дестинације је висок	4,38	
Лојалност (Л)		4,376	0,795
Л1	Препоручићу посете дестинацији ако ме неко пита за савет у вези гастрономије	4,45	

Л2	Охрабрићу моју породицу и пријатеље да посете неки (извесни) ресторан	4,46	
Л3	Када ми се свиди ресторан, покушавам да се вратим у ту дестинацију	4,35	
Л4	Намеравам да купим производе локалне гастрономије које ћу пробати током путовања	4,21	
Л5	Препоручићу локалне гастрономске производе дестинације коју посећујем	4,41	

Развојем бројних атрактивности у вези са гастрономијом појачава се ефекат туризма који значајано утиче и на друге делатности и секторе. Међутим, да би се постигао значајнији развој, потребна стратегија којом се промовишу различити кулинарски производи и активности како би се постигао одрживи развој гастрономског туризма. Један од могућих начина да се то постигне је комбиновање гастрономије са другим облицима промета туриста. Због тога је неопходно развијати кулинарство на традицији и иновацији, чиме се омогућава очување кулинарске традиције и истовремено стиче иновативност са новим гастрономским предлозима.

ЗАКЉУЧАК

Гастрономија се доживљава као једна од великих могућности за промоцију одређене туристичке дестинације. Тако постоје путници којима је одлазак у одређени ресторан или упознавање кухиње неког географског подручја главна мотивацијом на свом путовању. Један од главних доприноса у овом раду је и потврда да је степен задовољства локалном гастрономијом условљен кулинарским мотивима. Посетиоци истичу велико задовољство својим кулинарским искуством, а оцена се разликује у зависности од исказаног интересовања за гастрономију.

Да туризам и производња хране имају нераскидиву везу потврђују многе чињенице. Квалитетна храна побољшава имиџ и репутацију туристичке дестинације, а оне које су препознате по гастрономском туризму имају моћ да повећају просечне трошкове посетилаца током њиховог боравка. Посетиоци боље процењују искуство на дестинацији ако се обезбеди локална храна и квалитетна услуга. Гастрономски туризам може значајно помоћи руралним областима да побољшају своју економију, остварујући приходе од туриста током целе године.

ЗАХВАЛНИЦА

Аутори се захваљују на финансијској подршци Министарства за науку, технолошки развој и иновације Републике Србије (Уговор бр. 451-03-65/2024-03/ 200123).

ЛИТЕРАТУРА

- Bessière, J. (1998). Local Development and Heritage: Traditional Food and Cuisine as Tourist Attractions in Rural Areas. *Sociology Ruralis*, 38, 21-34. <https://doi.org/10.1111/1467-9523.00061>
- Bjork, P. & Kauppinen-Räsänen, H., 2016. Local food: a source for destination attraction. *Int. J. Contemp. Hospit. Manag.* 28 (1), 177-194. <https://doi.org/10.1108/IJCHM-05-2014-0214>
- Vega, C. & Ubbink, J., 2008. Molecular gastronomy: a food fad or science supporting innovative cuisine? *Trends Food Sci. Technol.* 19 (7), 372-382.
- Vecchio, R., Annunziata, A. & Bouzdine-Chameeva, T., 2024. How to promote sustainable wine tourism: Insights from Italian and French young adults. *Annals of Tourism Research Empirical Insights*, 5, 2, 100137 <https://doi.org/10.1016/j.annale.2024.100137>
- Вукоичић, Ж.Д., 2023. Туристичка географија Србије. Природно-математички факултет Универзитета у Приштини, Косовска Митровица, ISBN 978-86-80795-58-4, COBISS.SR – ID 109629705.
- Jantsch, L., Flores, S.S. & Vale, Z. do N., 2024. Local gastronomy and wine geographical indications (GIs): Framework for identifying pairing potential. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 35, 100856 <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2023.100856>
- Јовичић, Д., 2009. Туристичка географија Србије. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд.
- López-Guzmán, T., Uribe Lotero, C.P., Pérez Gálvez, J.C. & Ríos Rivera, I., 2017. Gastronomic festivals: attitude, motivation and satisfaction of the tourist. *Br. Food J.* 119 (2), 267-283.
- Mora, D., Solano-Sanchez, M.A., Lopez-Guzman, T. & Moral-Cuadra, S., 2021. Gastronomic experiences as a key element in the development of a tourist destination. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 25, 100405

<https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2021.100405>

Нематеријално културно наслеђе Србије, Available at: <https://nkns.rs/cyr/lista-elemenata-nematerijalnog-kulturnog-nasledja-republike-srbije-1>

Özdemir, B. & Seyitoglu, F., 2017. A conceptual study of gastronomical quests of tourists: authenticity or safety and comfort? *Tour. Manag. Prospect.* 23, 1–7.

Rachão, S.A.S., de Jesus Breda, Z., de Oliveira Fernandes, C. & Joukes, V.N.P.M., 2021. Drivers of experience co-creation in food-and-wine tourism: An exploratory quantitative analysis. *Tourism Management Perspectives*, 37, 100783 <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100783>

Станковић, С., 2005. Туристичка географија Србије и Црне Горе за IV разред угоститељско-туристичке школе. Завод за уџбенике и наставна средства, Београд.

Henderson, J.C., 2009. Food tourism reviewed. *Br. Food J.* 111 (4), 317–326.

Castro-Palafox, J., Macías-Gallardo, F. & Ozuna, C., 2024. The culture of wine in Mexican gastronomy: Historical background, current context, and perspectives for the future. *International Journal of Gastronomy and Food Science*, 35, 100848 <https://doi.org/10.1016/j.ijgfs.2023.100848>

GASTRONOMIC EXPERIENCE AS A MOTIVATIONAL FACTOR IN TOURIST MOVEMENTS ON THE EXAMPLE OF SERBIA

Danijela Vukočić⁵, Dušan Ristić⁶, Marko Ivanović⁷, Milena Nikolić⁸

Abstract: One of the aspects that is increasingly considered when choosing a tourist destination is the importance of local gastronomy. Gastronomy has become an important tourist resource and a part of the cultural heritage. Gastronomy and tourism have an inextricable link (as part of local culture, as a tourist attraction, as a tourist product and as a tourist experience). It is an important factor in choosing a tourist destination and is in third place among the reasons why tourists decide to visit the destination, after natural and cultural values. This meant the development of a new tourist form, the so-called "gastronomic tourism". Research on gastronomic tourism is scarce. The World Tourism Organization (WTO) considers that gastronomic tourism is insufficiently promoted. In this regard, this paper will study the relationships between motivation, gastronomic experiences, satisfaction with the destination, and loyalty, using the example of Serbia as a tourist destination. In order to achieve this, a survey was conducted among tourists throughout Serbia (at tourist centers in all regions of Serbia). This allowed us to understand the motivations that arise from specific behaviors and attitudes towards this tourist destination. The results show us that there is a positive impact of culinary experiences on gastronomic satisfaction and loyalty to the destination, as well as the impact of gastronomic motivation on perceived value and culinary experiences. It can be concluded that gastronomic experiences are the backbone of the motivation and subsequent satisfaction and loyalty of travelers in a tourist destination. Serbia's tourist destinations are among the 100 most desirable tourist destinations in Europe. This is why tourism is one of the strategic drivers of economic development in Serbia.

Keywords: gastronomy, tourism, motivation, destination, Serbia

⁵ University of Prishtina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica - Faculty of Science and Mathematics, Ivo Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia, danijela.vukoicic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-3139-1070

⁶ University of Prishtina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica - Faculty of Science and Mathematics, Ivo Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia, dusan.ristic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-0061-5190

⁷ University of Prishtina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica - Faculty of Science and Mathematics, Ivo Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia, marko.ivanovic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0001-5281-4776

⁸ University of Prishtina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica - Faculty of Science and Mathematics, Ivo Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia, milena.nikolic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-5726-9639

THE ROLE OF TOURIST GUIDES IN THE INTERPRETATION OF THE GEOHERITAGE OF SERBIA

Željko Anđelković¹, Jovana Miljković²

Abstract: Geoheritage represents a significant potential in the tourism product of Serbia. Although essential, it is often absent enough in the tourist offer, and specialized tourist guides do not exist. Interpretation represents a specific form of mediation in the education of visitors, which is why the role of tourist guides is vital. Interpretation is a form of communication designed to interpret natural and cultural heritage through the direct encounter of visitors with artifacts and heritage. The tourist guide is the intermediary, and tourists' satisfaction often depends on their knowledge and skills. The aim of this paper is to present the role and importance of the personal interpretation of tourist guides as the main actors of geotourist education, as well as their role in creating visitor satisfaction in this specific area. Does and how much does geomythology help? What kind of storytelling is necessary for different visitor structures? What is the common denominator for all visitors to geoheritage sites - is it just pleasure or knowledge. If interpretation is also defined as a way of presenting certain artifacts with the aim of attracting visitors' attention and providing new knowledge, then tourist guides at geoheritage sites have an important role.

Keywords: geoheritage, interpretation, tourist guide, visitors satisfaction, Serbia

INTRODUCTION

Studies of geoheritage and geotourism have become the focus of researchers in the last thirty years (Reynard et al., 2005; Gray, 2004; Vasiljević et al., 2009; Croft, 2018; Štrba et al., 2020; Williams et al., 2020; Khalaf, 2024). Geodiversity, which refers to the diversity of geological and geomorphological features, is also closely linked to this concept. It can be defined as a property of the environment that supports life and human socio-economic functions (Lješević, 2002). Geodiversity, as the totality of geological and geomorphological diversity, and geoheritage, as a selection of representative examples of all types, are new topics (Belij, 2007). However, despite being relatively new topics, not enough has been done to promote them in the context of tourism. The term "geotourism" was first defined in the United Kingdom in 1995, with its primary goal being to promote and finance the preservation and conservation of geological and geomorphological locations (Hose, 1995). Interpretation is a form of mediation for informing tourists and other visitors and plays a significant role in geotourism (Rabotić, 2009). It can be defined as the explanation of geological phenomena to demystify geotourism. Additionally, the term was described in the Great Dictionary (Klajn et al., 2006) as the explanation of the meaning of a phenomenon, as well as the techniques of past activities such as acting, singing, playing, and reciting.

Nowadays, it is necessary that the person providing the information, apart from the basic information, communicates with the guests effortlessly and evokes emotions during the interpretation. In addition, the guide should understand the culture and needs of his guests, among which emotional needs stand out (Hurombo, 2016). These are mostly tourist guides as a live being, although the support of artificial intelligence is increasingly being used in different localities, specifically audio guides (Şen & Demir, 2023). What is being debated and conducted in numerous studies is whether audio guides can replace traditional tourist guides (Hammady et al., 2020; Ponsignon & Derbaix, 2020; Samala et al., 2020; El-Said & Aziz, 2022; Dybsand, 2024). With that in mind, this paper will explain the importance of the interpretation of the tourist guide and the awakening of emotions, emphasizing the guides' interpretation of geoheritage sites. Sheldon (2020) points out that a trip that causes great emotions in people can transform their personalities, experiencing something new that changes them. They return home under the impression of that situation.

¹ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, zeljko.andjelkovic@pmf.edu.rs, ORCID: 0000-0001-7296-4077

² Ph.D. student, University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, ORCID: 0009-0008-3367-6687

The authors will conduct desk research on available literature to gather data from secondary sources, collecting a wide range of information from various time periods. This will include the emergence of the terms geoheritage and geotourism up to the present day. The research will also analyze the role and significance of tourist guides in the development, promotion, and public awareness of these concepts.

The aim of this paper is to present the role of tourist guides in geolocalities as a relatively new tourism destination. The role of guides in these localities has not been sufficiently explored, so this paper will provide an insight into the importance of storytelling by tourist guides, for providing basic information about localities, but also geomyths in order to better understand what leads to the satisfaction of visitors to such localities. In this way, information that can be of great importance for creating return intent and positive word-of-mouth by tourists visiting geolocalities is obtained.

LITERATURE REVIEW

As previously mentioned, the terms geodiversity, geoheritage, and geotourism have appeared in the scientific literature for the last thirty years (Sharples, 1993; Kiernan, 1994; Dixon, 1995). According to Sharples (2002), geodiversity represents the variety of geological and geomorphological processes and phenomena on Earth. In Europe, the initial definition of geodiversity emphasized its protection or conservation to preserve this diversity for future generations. From the first definitions to the present day, the essence remains the same, with geodiversity representing a complex variety of rocks, sediments, forms, soil, and geomorphological processes in a specific area (Gordon et al., 2006). In Serbia, geodiversity is defined by the Law on Nature Protection ("Službeni glasnik RS" no. 36/09, 88/10, corr. and 14/16) as a set of geological formations and structures, occurrences and forms of geological materials and geomorphological characteristics of different composition and way of creation and diverse paleoecosystems changed in space under the influence of internal and external geodynamic factors during geological time. Geodiversity is to be protected for its numerous values and due to the threats from various factors, primarily human activities, which can seriously endanger it (Gray, 2004).

It is not possible to protect everything because that would mean protecting the entire planet Earth (Vasiljević, 2015). However, the focus can be on protecting the most representative examples of geodiversity and promoting them through geoheritage and responsible geotourism. Tourist guides play a significant role in educating tourists and promoting the geoheritage of Serbia. Specific geoheritage sites also have cultural values, including those of the physical environment influenced by humans due to their societal and communal importance (Vasiljević, 2015). These values often serve as an invitation to travel because, for traditional travelers, it is not just about the location itself but also about its intangible values and the stories it holds. Therefore, the story of the origin of Djavolja varos is often the primary motive for traveling to a geoheritage site. While the story can be read, it is more effective to hear it at the location from tourist guides, as tourists' experiences and satisfaction depend on communication skills (Ap et al., 2001; Huang et al., 2010) and their leisure activities. According to Tse et al. (1998), satisfaction can be defined as a judgment or attitude formed after service consumption, indicating that tourists form an opinion of the visited location and the tourist guide after visiting a specific geographic location. Enjoyment, excitement, fun, or knowledge contributes to passenger satisfaction (Oliver, 1997). According to Biswas et al. (2021), there is a significant connection between destination attributes (e.g., attractions, food, and safety) and the level of tourist satisfaction, whereby people on the destination should pay more attention to attributes as they lead to high satisfaction.

The concept of consumer satisfaction is crucial in modern marketing (Sivesan et al., 2013) and is particularly vital for the survival of the tourism economy. One of the most significant challenges for marketers in the tourism industry is ensuring tourist satisfaction and client retention (Oh et al., 1998). In some cases, geoheritage sites are developed to attract tourists, and catering to their needs and preferences becomes essential. This emphasizes the material and immaterial values of the location itself. Geotourism is a relatively new term that originated from "geological tourism." It refers to tourists interested in natural geological features, such as landforms and rocks, and the processes that shaped them over time (Robinson, 2008). Also, the author explains that, unlike ecotourism, geotourism does not have to occur in untouched nature.

According to Jose (2000), a pioneer in defining geotourism, geotourism involves providing interpretive content and services that highlight the values and social benefits of geological and geomorphological locations. These locations can include national parks, mines, quarries, or other similar sites. Geotourism aims to promote the preservation of these locations for students, tourists, and excursionists. A key question is who provides these services and interprets the values of

geoheritage and how it all works. Tourist guides play a crucial role in this process and should receive adequate training on geoheritage and how to present it to tourists effectively.

Geolocalities in Serbia

All information about geolocalities in Serbia can be found on the Institute for Nature Protection of Serbia website, which contains all regulations and acts related to nature protection and the central register of protected natural areas of Serbia.

As part of the Geoheritage Inventory of Serbia, the geomorphological heritage was meticulously evaluated. This process identified 152 forms, including surface karst relief (48), fluvial relief (48), erosive forms of relief (11), aeolian relief (7), paleovolcanic relief (11), glacial relief (21), and periglacial relief (6). These forms are of significant value on a global scale, with the Đerdap Gorge, Džavolja Varos, the Glacial Relief of Šar Mountain, Deliblatska peščara (the Deliblats Sandstone), and the Vratnjan Prerasti standing out, according to the Institute for Nature Protection of Serbia.

The Đerdap Gorge is also a national park in Serbia, declared in 1974. A significant part of Đerdap is made up of the Danube, which is also the largest and longest gorge in Europe. Đerdap is also one of the largest European archaeological museums in situ. The remains of Trajan's road, Trajan's tablet, Roman limes, and examples of preserved Slavic folk architecture are within the National Park. Đerdap Gorge is an important tourist center in Serbia, with an increasing number of visitors annually.

Džavolja varos is located in southern Serbia near the administrative border with Kosovo and Metohija - ten kilometers from Niš- Pristina's main road. This area was protected for the first time in 1959; since 1995, it has been a natural monument. Two phenomena are essential for this area: earthen figures and springs of acidic water with strong mineralization. Džavolja varos was nominated for the new Seven Wonders of the World. Today, this part of Serbia is an important tourist destination with fully arranged trails for visitors, and Planika AD Kuršumljica carries out tourism promotion. In terms of promoting tourist values and reviving geomorphological stories, this locality also introduced night visits to show mysticism as realistically as possible (djavoljavaros.com)

Glacial relief of Šar Mountain³³. The Šar Mountain belongs to the Šar - Pinda system, and at the same time, it is the watershed of the Adriatic, Black Sea, and Aegean basins. The park's territory is dominated by numerous cirques carved out by glaciers during the Ice Age. The park has many gorges, canyons, waterfalls, rivers, and streams. There are around 70 beautiful lakes, and the mountain is one of the most important centers in European high mountain endemism.

Deliblatska peščara (Deliblats Sandstone) - a special nature reserve - is located in Banat, in the southeastern part of the Pannonian plain, and is the largest European continental sandstone covering an area of 35,000 hectares. It was created during the Ice Age from powerful deposits of eolian silicate-carbonate sand. As the last and largest oasis of sand-steppe, forest, and swamp vegetation that once dominated the Pannonian plain, Deliblatska peščara is one of the most important centers of biodiversity in Serbia and Europe and the most significant steppe area in our country and represents a unique scientific polygon (vojvodinasume.rs). Tourism is developed but there are many more possibilities for different itineraries.

The Vratnja overgrowths are located in the municipality of Negotin - Eastern Serbia. These are stone arches representing the remains of a former large cave, and there are three overgrowths here: Big, Small, and Dry overgrowth. A marked path along the Vratna river valley reaches the overgrowth. Vratna river canyon is located 30 km north of Negotin, near Urovica and the village of Vratna. It was protected in 1957. In terms of classification, it belongs to the geomorphological monuments of nature (Avramović, 2003). Not enough is being done to promote and valorize this geographical location.

The importance of tourist guides in the geoheritage interpretation

The role of tourist guides is immeasurable when it comes to tourism - numerous authors research this topic (Huang et al., 2010; Krivošejev, 2014; Syaker et al., 2021; Anđelković et al., 2022). Cohen (1985) and Huang et al. (2010) consider that tourist guides create tourist experience, which mostly depends on their performance (knowledge, skills). Tourist guides are considered storytellers who create unforgettable tourist experiences (Alazaizeh et al., 2019; Hwang et al., 2020; Weiler et al., 2002; Zahari et al., 2020). In the internet era and numerous available information, storytelling has a significant role in the tourist experience, as it creates meaning through contextualization and emotions (Nilsson & Zillinger, 2020)

³ Since 1999, after the NATO bombing of the Federative Republic of Yugoslavia, the activities of the Republic of Serbia on the territory of Kosovo and Metohija have been limited, so everything related to tourism development and promotion has been stopped.

According to Best (2012), the roles played by tourist guides are the pathfinder and mentor. The pathfinder is the one who guides tourists around the locality, while the mentor provides all the information related to the locality that may be interesting to tourists. In this sense, guides on geolocalities are essential, likewise in places that are not very attractive at first but gain value through good and well-presented stories and satisfactory storytelling techniques. With that, tourists have greater satisfaction, which is the key to tourism.

The less known, less attractive, or less promoted the locality, the more significant the role of tourist guides becomes. In these instances, with insufficient or unavailable information, the role of tourist guides is crucial. The ability of guides to bring localities to life and make them understandable and intriguing defines locations' success and the tourists' satisfaction (Song et al., 2012).

Hadžić et al. (2005) suggest that heritage institutions and geolocalities have the opportunity to attract visitors and turn them away based on the adequacy of cultural and natural asset interpretation and the overall attitude towards visitors.

Teaching is a particular type of conversation that requires such types of abilities as active listening, the possibility for open questions, paraphrasing, reflections, feedback, adjusting the tone and rhythm (manner) of speaking to clients, etc. (Wilson, 2010), which is the preferred ability of tourist guide. Numerous authors (Holloway, 1981; Pearce, 1982; Fine & Speer, 1985; Mancini, 2001) consider the tourist guide a teacher. However, the emphasis is on feedback, the way of presentation, and the storytelling technique, which determine the success of the tourist guide and tourists' satisfaction. There are localities where organizing a kind of theater related to geomythology is possible. Since museum theaters are organized in museums, geomythology theater could be organized on geolocalities because what we see is easier to understand than what we hear. It is considered that myths and geology are connected in numerous ways, while some geomyths are based on major geological events (Piccardi et al., 2007). The researchers found a term better known as geomythology, which represents the study of mythology associated with science (Hakim et al., 2021).

All myths need help with interpretation and presentation, as they are essential for their understanding and a complete tourist experience. The relationship between geosciences and myths is studied by geomythology, which is understood as an explanation of the geological and geomorphological features using supernatural forces and beings. The geomythological aspect concerns the cultural, historical, and spiritual meaning or value of geodiversity. Also, it can be included in the holistic concept of geotourism, meaning that geotourism should contain abiotic, biotic, and cultural components (Kircher et al., 2015). It can be argued that the role of tourist guides is crucial, whereby tourists need somebody who can explain them stories and also take care of their safety, as not all attractions are easily accessible. In addition, myths and legends are closely related to local wisdom and stories in the visited area, which is essential from a historical or heritage perspective. Things like this are often broken as they need strong evidence in the field of science (Hakim et al., 2021).

Interpretation

The heritage interpretation is based on some older methods, some of which are still current today. This methods dates back to the end of the 19th century and connects with the formation of the first national parks on the territory of the United States of America (Tugas et al., 2005). Therefore, it was necessary to explain the geomorphological and geological processes while adapting everything to the tourists in order to be able to understand and experience certain geoprocesses properly. According to Lew (1987), tourist attractions encompass observed landscapes, activities contributing to memorable experiences, and a broad range of offerings catering to tourist needs. In addition to historical sites and amusement parks, tourist attractions include services and skills essential for meeting visitors' needs. Interpretation is a way to help others understand the importance of heritage (Carter, 2001) and, therefore, geoheritage, which is far more complex and demanding when it comes to interpretation and explanation to tourists. The Association for Heritage Interpretation (<https://ahi.org.uk/>) explains interpretation as something that "enriches our lives by engaging emotions, enhancing experiences and deepening – a fundamental understanding of places, people, events and objects from the past and present". Visitors experience attractions to receive the story of the locality and its significant physical, natural, social, aesthetic, or spiritual characteristics. The goal of the visitor's experience is informal education and direct learning about heritage (Moscardo, 1996) or the natural environment (Sharpe, 1982).

Chronis (2012) mentions *Gettysburg* as the meeting place of two armies during the American Civil War, which is today a dual place - for some, a place of fratricide, while for others, a battlefield for freedom and equality. However, around 2 million tourists visit this historically significant town

every year. The main problem is how to interpret the story, as the emotions related to this place are different from one group to another (and emotions are everywhere in tourism (Aho, 2001). Chronis (2012) reminds that there is an increasing number of recognizable tourist places thanks to the stories about them, which are the main reason tourists come to visit (d’Hauteserre, 2011; Hughes, 1992; Meethan, 1996; Reijnders, 2011; Urry, 1995; Chronis, 2012). Interpretation of heritage is not at all a simple job, as Hummon (1992) mentions that the meaning of a place has a double character: one is related to the place itself (facts), and the other is people’s emotions related to that place.

The American author Tilden laid the foundations of the theory of heritage interpretation (1977) and states that *“heritage interpretation is an educational activity whose task is to interpret the heritage of the public through various media, combined with the direct experience or contact of visitors with the object of interpretation, while trying to avoid a mere enumeration of dry fact”* (Tilden, 1977; Krivosheev, 2014). Therefore, facts alone are not enough for tourism. They are only a valuable basis for stories to be built on and tourists leaving a tourist destination or attraction with a particular experience.

Tilden gives six basic principles of interpretation (Tilden, 1977; adapted from Krivosheev, 2014):

1. “Respecting the experiences, demands, and wishes of the visitors (without respecting this principle, the interpretation will not be able to convey the desired message),
2. Interpretation is not only information, although it contains it; information is the starting point of interpretation that must try to shed light on the hidden meaning contained in the information,
3. Interpretation combines different arts and skills; to be effective, oratory, acting, painting, photography, reconstruction, text, design, and architecture are used.
4. When interpreting, one should not impose an opinion but encourage thinking; interpretation should not present only one opinion, just as it should not provide answers to all questions,
5. The interpretation must represent a whole; it must not be disjointed, nor should it be primarily based on only one element while neglecting others,
6. The interpretation must differ depending on the visitors; the interpretation intended for children is not the same as that intended for adults, and the interpretation for average visitors and those desiring additional professional knowledge is also different.”

Applying Tilden’s six principles can serve as a practical guide in promoting geoheritage and geolocalities in Serbia. Not all geolocalities are inherently interesting or attractive for tourism, but by crafting compelling narratives, incorporating geomythology, and delivering engaging presentations, these sites can become self-sustainable tourist destinations. This approach aligns with the needs of 21st-century tourism planning.

CONCLUSION

The tourist guide’s role is significant and multifaceted, especially when interpreting cultural and natural and, therefore, geoheritage sites. Nowadays, it is not enough to see something, people also need to understand and experience it, leaving the destination satisfied as one of the main motives for traveling (Pereira et al., 2022). Travelers going on geotours often need more knowledge about the localities, and tourist guides are some of the most valuable people with sufficient knowledge and storytelling techniques to explain destinations and present geomyths. Costumes often help, transferring people to the original era in the location and getting a “first person interpretation” effect. In addition, the use of costumes in the interpretation of heritage contributes to preserving traditional culture and encourages it in modern communication strategies, as it reflects the culture of the past (Minhus & Huie, 2021).

For tourist guides to interpret heritage effectively, continuous education is not just a suggestion but a necessity, as the quality of tourist guides determines tourists’ satisfaction (Hwang et al., 2020). Creating standardized training for tourist guides is necessary, especially for those working at the specific destination. Most existing training relies only on what is being discussed rather than how it is being discussed. Particular attention should be paid to how to talk to different target groups, mainly depending on the culture from which the guests come (Kovalenko et al., 2021). In addition, interpreting for adults, children, those with prior knowledge, or people with special needs requires different approaches (Brooks et al., 2022). This understanding, coupled with market segmentation, ensures that satisfaction is maximized, making the role of the guide even more valuable.

As geotourism is a relatively new concept in practice, there are no classic instructions on how the interpretation should be developed, leaving everything to the tourist guides and their senses. However, as many destinations offer standardized products (views, nature, historical sites, etc.), they need help to stand out. In such situations, the importance of a tourist guide, quality stories, and interpretations are reflected. These elements help the destination distinguish itself by creating a strong emotional connection through storytelling (Kvítková & Petrů, 2021). During traveling, most tourists want to enjoy experiences different from those in their daily lives, searching for something unique and memorable, whereby people on the destination need to pay more attention to those unique offers. With that in mind, effective promotion and quality guiding services can increase tourists' satisfaction, create destination loyalty, influence higher return intent, and promote positive word-of-mouth (Zhang & Walsh, 2021).

REFERENCES:

- AHI (Association for Heritage Interpretation), <http://www.ahi.org.uk>
- Alazaizeh, M.M.; Jamaliah, M.M.; Mgonja, J.T.; Ababneh, A. (2019). Tour guide performance and sustainable visitor behavior at cultural heritage sites. *J. Sustain. Tour.*, 27, 1708–1724.
- Anđelković, Ž.; Kovačić, S.; Bratić, M.; Vujičić, M.D.; Stankov, U.; Pavluković, V.; Dragin, A.; Pivac, T.; Ivkov Džigurski, A.; Ivanović Bibić, L.; et al. (2022). Museum Tour Guide Performance: A Visitor Perspective. *Sustainability*, 14, 10269. <https://doi.org/10.3390/su141610269>
- Ap, W. J., Kevin, K, F. (2001). Case study on tour guiding: professionalism, issues and problems. *Tourism Management*, Vol. 22, p. 551-563.
- Avramović, D. (2003). Zaštićena prirodna područja istočne Srbije. Zaštita i očuvanje prirodnih vrenosti, EKOIST. 20-23.
- Belij, S. (2007). Geodiverzitet i geonasleđe – savremeni trend razvoja geomorfologije u svetu i kod nas. *Journal of the Geographical Institute Jovan Cvijic SASA*, (57):65-70, <http://dx.doi.org/10.2298/IJGI0757065B>
- Biswas, C., Deb, S. K., Hasan, A. A. T., & Khandakar, M. S. A. (2021). Mediating effect of tourists' emotional involvement on the relationship between destination attributes and tourist satisfaction. *Journal of Hospitality and Tourism Insights*, 4(4), 490-510. <https://doi.org/10.1108/JHTI-05-2020-0075>
- Brooks, S. P., Zimmermann, G. L., Lang, M., Scott, S. D., Thomson, D., Wilkes, G., & Hartling, L. (2022). A framework to guide storytelling as a knowledge translation intervention for health-promoting behaviour change. *Implementation Science Communications*, 3(1), 35. <https://doi.org/10.1186/s43058-022-00282-6>
- Carter, J. Ed., (2001). *A Sense of Place: An Interpretive Planning Handbook*; www.jamescarter.cc/wp-content/uploads/2014/09/A_Sense_of_Place_James_Carter.pdf
- Chronis, A. (2012). Between place and story: Gettysburg as tourism imaginary. *Annals of Tourism Research*, 39(4), p. 1797-1816.
- Cohen, E. (1985). The tourist guide: The origins, structure and dynamics of a role. *Annals of Tourism Research*, 12, 5–29
- Croft, R. (2018). Putting geoheritage conservation on all agendas. *Geoheritage* 10:231–238
- Dixon, G. (1995): *Aspects of Geoconservation in Tasmania: A Preliminary Review of Significant Earth Features*. Report to the Australian Heritage Commission, Occasional Paper 32. Parks & Wildlife Service, Tasmania.
- Dybsand, H. N. H. (2024). 'The next best thing to being there'—participant perceptions of virtual guided tours offered during the COVID-19 pandemic. *Current Issues in Tourism*, 27(1), 45-58. <https://doi.org/10.1080/13683500.2022.2122417>
- El-Said, O., & Aziz, H. (2022). Virtual tours a means to an end: An analysis of virtual tours' role in tourism recovery post COVID-19. *Journal of Travel Research*, 61(3), 528-548. <https://doi.org/10.1177/0047287521997567>
- Gordon, J.E., SMorrocco, S., Ballantyne, C.K., Thompson D.B.A. (2006): Links between geodiversity and biodiversity on upland plateaux in Scotland: the importance of terrain sensitivity in managing change. In: *The Future of Biodiversity in the Uplands*. Proceedings of a UHI Millennium Institute Conference, SNH Battleby, Perth, 8th December 2006.
- Gray, M. (2004). *Geodiversity*. Wiley, Valuing and conserving abiotic nature, Chichester, p 434
- Hadzic, O., Stojakovic, G., Milinkovic-Herman, K., Vanic, T., Ivanovic, I. (2005). *Kulturni turizam*, Novi Sad: PMF, Departman za geografiju, turizam i hotelijerstvo.
- Hakim, A. F. A., Dwingik, R. (2021). Geo-mythology as a potential geotourism. *Novateur Publication*, India: Geopark.
- Hammady, R., Ma, M., Strathern, C., & Mohamad, M. (2020). Design and development of a spatial mixed reality touring guide to the Egyptian museum. *Multimedia Tools and Applications*, 79(5), 3465-3494.
- Hose, T.A. 1995: *Selling the Story of Britain's Stone*. Environmental Interpretation 10-2.
- Hose, T.A. (2000a): *European Geotourism – Geological Interpretation and Geoconservation Promotion for Tourists in Barretino, D., Wimbledon, W.P. & Gallego, E. (eds.) Geological Heritage: Its Conservation and Management*. Madrid: Instituto Tecnológico Geominero de Espana. pp.127-146.

- Huang, S., Hsu, C.H.C., Chan, A. (2010). Tour guide performance and Tourist Satisfaction: a Study of the Package Tours in Shanghai. *Journal of Hospitality and Tourism Research*, Vol. 34(1), p. 3-33.
- Hughes, G. (1992). Tourism and the geographical imagination. *Leisure Studies*, Vol. (11), p. 31-42.
- Hurombo, B. (2016). Assessing key tour guide competences to co-create memorable tourism experiences (Doctoral dissertation, North-West University (South Africa), Potchefstroom Campus).
- Hummon, D. H. (1992). Community attachment: Local sentiment and sense of place. In Altman, I., and Low, S. M. (Eds.), *Place attachment*. New York: Plenum Press, p. 253-278.
- Hwang, J.; Kim, J.J.; Lee, S.H.; Sahito, N. (2020). How to Form Wellbeing Perception and Its Outcomes in the Context of Elderly Tourism: Moderating Role of Tour Guide Services. *Int. J. Environ. Res. Public Health*, 17, 1029.
- Khalaf, E.E.D.A.H (2024). Geoheritage and Cultural-Religious Heritage of Samalute-Minia Area in North Egypt, *Geoheritage* 16(5). <https://doi.org/10.1007/s12371-023-00903-z>
- Kiernan, K. (1994): The Geoconservation Significance of Lake Pedder and its Contribution to Geodiversity. Unpublished Report to the Lake Pedder Study Group.
- Kircher, K., Kvalikova, L. (2015). Geomythology: a useful tool for geoconservation and geotourism purposes. Conference proceeding public recreation and landscape protection. 3rd-5th May, 2015.
- Klajn, I., Šipka, M. (ed.) (2006). *Veliki rečnik stranih reči i izraza*. Novi Sad: Prometej
- Kovalenko, O. V., Yepyk, L. I., Yeromenko, A. Y., Kashynska, O. Y., & Bezruchenkov, Y. V. (2021). Training of the future tourist guides for intercultural communicative interaction within professional activity. *Linguistics and Culture Review*, 5(S4), 729-746. <https://doi.org/10.21744/lingcure.v5nS4.1712>
- Krivošejev, V. (2014). *Upravljanje baštinom i Održivostizam*; Narodni Muzej Valjevo: Valjevo, Serbia; ArtisCentar: Beograd, Serbia.
- Kvítková, Z., & Petrů, Z. (2021). Approaches to storytelling and narrative structures in destination marketing. <https://doi.org/10.20867/tosee.06.28>
- Lješević, M.A. (2002). Geodriverzitet kao uslov i iskaz životne sredine, *Zbornik radova Geografskog fakulteta Univerziteta u Beogradu*, 50, 17-32.
- Minhus, S. M., & Huie, L. (2021). The tendency of traditional costume at heritage festival for cultural revival. *Sage Open*, 11(2), 21582440211016905. <https://doi.org/10.1177/21582440211016905>
- Moscardo, G. (1996). Mindful visitors: Heritage and tourism. *Annals of Tourism Research*. 23(2), 376-397.
- Nilsson, J. H., & Zillinger, M. (2020). Free guided tours: Storytelling as a means of glocalizing urban places. *Scandinavian Journal of Hospitality and Tourism*, 20(3), 286-301. <https://doi.org/10.1080/15022250.2020.1772866>
- Oh, M., Mount, J. D., (1998). Assessments of lodging service unit performance for repeat business'. *Journal of International Hospitality, Leisure and Tourism Management*, Vol. 1(3), p. 37-54.
- Oliver, R. L. (1997). *Satisfaction. A behavioural perspective on the consumer*. New York: McGraw-Hill.
- Pereira, V., Gupta, J. J., & Hussain, S. (2022). Impact of travel motivation on tourist's attitude toward destination: Evidence of mediating effect of destination image. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 46(5), 946-971. DOI: 10.1177/1096348019887528
- Piccardi, L., Masse, W.B. (Eds.). (2007). *Myths and Geology*. Geological Society: Special publications, 273. 1-7.
- Ponsignon, F., & Derbaix, M. (2020). The impact of interactive technologies on the social experience: An empirical study in a cultural tourism context. *Tourism Management Perspectives*, 35, 100723.
- Rabotić, B. (2009). Interpretacija spomeničkog nasleđa: Razgledanje beogradske tvrđave, Turizam i hotelijerstvo, Beograd.
- Reynard, E., Panizza, M. (2005). Geomorphosites: Definition, assessment and mapping: An introduction. *Geomorphologie: Relief, Processus, Environnement*, 11(3), 177-180.
- Robinson, A., M., (2008): Geotourism: Who Is a Geotourist? Australia's 1st Conference on Green Travel & Climate Change is taking Shape, Adelaide, Australia
- Samala, N., Katkam, B. S., Bellamkonda, R. S., & Rodriguez, R. V. (2020). Impact of AI and robotics in the tourism sector: a critical insight. *Journal of tourism futures*, 8(1), 73-87. <http://dx.doi.org/10.1108/JTF-07-2019-0065>
- Şen, D. Ş., & Demir, M. (2023). Exploring digital audio tour guides from visitors' perspective: benefits and challenges. *Scientific Collection «InterConf»*, (181), 9-17.
- Sharples, C. (1993): A Methodology for the Identification of Significant Landforms and Geological Sites for Geoconservation Purposes. Forestry Commission, Tasmania
- Sharples, C. (2002): *Concepts and Principles of Geoconservation*. PDF Document, Tasmanian Parks & Wildlife Service website.
- Sheldon, P. J. (2020). Designing tourism experiences for inner transformation. *Annals of Tourism Research*, 83, 102935. <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102935>
- Sivesan, S., Karananiathy, M. (2013). Personal Demographical Factors and their Influence on Customer Satisfaction from Customer Perspective, *European Journal of Business and Management*, Vol. 5(20), p. 42-46.
- Song, H., Veen, V. D. R., Li, G., Chen, J. L. (2012). The Hong Kong Tourist Satisfaction Index, *Annals of Tourism Research*, Vol. 39 (1), p. 459-479.
- Syakier, W.A.; Hanafiah, M.H. Tour Guide Performances, Tourist Satisfaction and Behavioural Intentions: A Study on Tours in Kuala Lumpur City Centre. *J. Qual. Assur. Hosp. Tour.* 2021, 23, 597-614.

- Štrba, L., Kolačkovská, J, Kudelas, D., Kršák, B., Sidor, C. (2020). Geoheritage and geotourism contribution to tourism development in protected areas of Slovakia—theoretical considerations. *Sustainability* 12:2979. <https://doi.org/10.3390/su12072979>
- Tilden, F. (1977). *Interpreting our heritage*, Third edition, North Carolina: University of North Carolina Press.
- Tse, D. K., Wilton, C. P. (1988). Models of customer satisfaction formation: An extension. *Journal of Marketing Research*, Vol. 25, p. 204-212.
- Tugas I. P., Tresserras, J. J., Mellin, J. C. M. (2005). *Heritage Interpretation Centres*. Barcelona: The Hicira Handbook.
- Vasiljević, Dj., Marković, S.B., Hose, T. A., Basarin, B., Lazić, L., Stojanović, V., Lukić, T., Vidić, N., Jović, G., Janičević, S., Samardžija, D. (2009). The Use of Web-Based Dynamic Maps in the Promotion of the Titel Loess Plateau (Vojvodina, Serbia), a Potential Geotourism Destination. *Geographica Pannonica*, 13. Novi Sad
- Vasiljević, Đ. (2015). *Geodiverzitet i geonasleđe Vojvodine u funkciji zaštite i turizma*. PMF: Novi Sad, doktorska disertacija
- Weiler, B.; Ham, S.H. (2002). Tour guide training: A model for sustainable capacity building in developing countries. *J. Sustain. Tour.*, 10, 52–69
- Williams, MA., McHenry, MT., Boothroyd, A. (2020). Geoconservation and geotourism: challenges and unifying themes. *Geoheritage* 12. 10. 1007/ s12371- 020- 00492-1
- Zahari, M.S.M.; Hanafiah, M.H.; Akbar, S.N.A.; Zain, N.A.M. (2020). Perception of tour operators on rural tourism products: To sell or not to sell? *J. Rural Community Dev.*, 15, 8–28.
- Zhang, J., & Walsh, J. (2021). Tourist experience, tourist motivation and destination loyalty for historic and cultural tourists. *Pertanika Journal of Social Sciences and Humanities*, 28(4), 3277-3296. <https://doi.org/10.47836/pjssh.28.4.43>
- www.djavaljavaros.com
- www.vojvodinasume.rs

UDK: 338.48:725.182(497.11)

DOI: 10.5937/KonGef24083S

Прегледни научни рад

MANAGEMENT OF FORTRESSES AS TOURIST ATTRACTIONS ON THE EXAMPLE OF "GOLUBAC FORTRESS" PUBLIC ENTERPRISE

Slobodanka Stankov¹, Radomir Stojanović², Branko Radeljić³

Abstract: "Golubac fortress" is a unique and indivisible spatially functional entity, with natural and created resources and values of importance for tourism. As a cultural asset of exceptional importance, it belongs to the "Golubac fortress" Nature Reserve and the "Đerdap" National Park. In 2011 the Republic of Serbia declared "Golubac Fortress" Tourist Area, which is managed by the company with limited liability for the development of tourism "Golubac Fortress". The Tourist Area, which belongs to the territory of the Municipality of Golubac, is about 22 hectares. The main tourist attraction of the Tourist Area is an immovable cultural asset – the medieval fortress "Golubac fortress", which was restored through the project "Reconstruction of Golubac Fortress", financed from IPA funds and officially opened for visitors in 2019.

The aim of the paper is to point out the importance of managing attractions, with a special emphasis on medieval fortresses as complex products in tourism. "Golubac Fortress" is an example of good practice, how, through the application of the tourist attraction management model, it has turned from a neglected cultural-historical asset into an attractive tourist destination within the European cultural route "Fortresses on the Danube".

Key words: fortresses, tourist attractions, management model, Golubac Fortress

INTRODUCTION

Golubac fortress is believed to have been built in the 14th century. Although there are no reliable data, it is assumed that it was built by Serbs on the remains of an old fortification. It is located at the very entrance to the Đerdap gorge, on a cliff on the right bank of the Danube. It is located four kilometers downstream from the current settlement of Golubac. Thanks to its geographical position, it was an important strategic fortification for centuries (Terzić, 2014).

Today, the fortress, together with the Tumane monastery, is the most visited place in the Municipality of Golubac and the surrounding area. The restored fortress has clear touristic, economic and cultural-historical⁴ significance not only for its municipality, Donje Podunavlje, but also for Serbia as a tourist destination.

RESTORATION OF FORTRESSES AS A PREREQUISITE FOR THEIR TOURISM VALORIZATION

Fortresses, that is, the remains of former fortifications, have long since ceased to be the subject of interest only to the professional public – historians, archaeologists, art historians, ethnologists, military historians. Today, the fortresses represent significant tourist attractions. This especially applies to Serbia, where a number of restored fortresses record an increasing number of domestic and foreign tourists from year to year. Why do we emphasize that we are talking about only a limited number of fortresses and those that have been rebuilt? First, because there are still a lot of

¹ Akademija strukovnih studija Zapadna Srbija, Odsek Užice, Trg Svetog Save 34, Užice, Srbija, slobodanka.stankov@vpts.edu.rs, ORCID: 0000-0001-9966-5245

² Akademija strukovnih studija Zapadna Srbija, Odsek Užice, Trg Svetog Save 34, Užice, Srbija, radomir.stojanovic@vpts.edu.rs, ORCID: 0009-0002-6471-1111

³ Univerzitet u Novom Sadu - Prirodno-matematički fakultet, Dositeja Obradovića 21, Novi Sad, Srbija, branko.radeljic@gmail.com, ORCID 0009-0008-1343-551X

⁴ https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/Projekat_Revit_Golubacka_tvrdjava.pdf

"fortresses" in Serbia, which are the remains of once powerful fortifications of Serbian rulers⁵. As a rule, the degree of their preservation is far from the original appearance, the walls and ramparts are devastated, they are physically inaccessible to the average tourist, often without appropriate tourist signage. Second, only physically restored fortresses with appropriate additional facilities (material and immaterial) can attract tourists today.

Among the restored fortresses in Serbia, the most famous are Golubac fortress, Ram fortress and Fetislam fortress (Bosnić, 2022). What they all have in common is that they are located on the Danube (in the so-called Lower Danube Region), they belong to the European cultural route "Fortresses on the Danube", but they differ significantly in terms of the degree of tourist valorization. Golubac fortress stands out in particular, as the first renovated (in 2019) fortress on the Danube, in which the most funds were invested. Nine towers and palaces were reconstructed, then wooden elements and roofs, an amphitheater with 250 seats was built, as well as a bicycle and pedestrian path; a completely new visitor center was built to receive tourists, as well as a coastal fort, pier and parking area. Also, with the construction of the tunnel, the existing road (part of the so-called "Danube highway"), which passed through the fortress, was relocated, which enabled the smooth flow of road traffic outside the fortress area⁶. In the same year, the significantly smaller Ram fortress was also rebuilt. The Fetislam fortress is the largest in terms of surface area, but it was renovated in 2023, partially, which means that it still needs to be valorized for tourism.

In order for a fortress to be a tourist attraction and sustainably operate for a long period of time, it must be managed. The best example is the Golubac fortress. Considerable funds were invested in the reconstruction of the fortress⁷, which made it possible for the said fortress to become interesting for modern tourists. However, that was only the first step and a prerequisite to put her "on good feet". The next step is management as a permanent and professional activity.

LEGAL BASIS AND LEGAL FORM OF MANAGEMENT OF THE FORTRESS "GOLUBAC FORTRESS"

The legal basis for the management of Golubac fortress is the Law on Tourism, on the basis of which in mid-2011, by the decision of the Government of the Republic of Serbia, it was declared as a "tourist area"⁸ under the name "Golubac Fortress". The key attraction of the mentioned tourist area is an immovable cultural asset – the medieval fortress Golubac fortress which is located on the right bank of the Danube, at the entrance to the National Park (NP) "Đerdap". The main reason for declaring a tourist area is to create appropriate conditions for planning, organizing, arranging and using it in accordance with the characteristics, values and purposes of the tourist area (Odluka o proglašenju Turističkog prostora "Tvrđava Golubački grad").

The next step related to the formation of a business entity, that is, the manager of the tourist area. In the same year (2011), a limited liability company for the development of tourism⁹ called "Golubac Fortress" was founded. The founders were the Government of the Republic of Serbia and the Municipality of Golubac¹⁰, based on the then valid Law on Tourism (Zakon o turizmu, 2009, 2010),

⁵ The best example for this statement is the Municipality of Priboj, where there are the remains of as many as four Serbian medieval fortresses (Jagat, Sjeverin, Gradina, Oštrik), none of which are in the function of a tourist offer (Program razvoja turizma opštine Priboj sa akcionim planom 2024-2026, str. 21-23). The same applies to the remains of the Prilepac fortress from the 14th century in the Municipality of Novo Brdo, as well as to many other lesser-known remains of fortresses throughout Serbia.

⁶ https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/Projekat_Revit_Golubacka_tvrdjava.pdf

⁷ About 10 million euros were invested in the essential renovation of the Golubac fortress (reconstruction and equipment), mainly from European Union funds. The restoration was carried out in the period from 2014 to 2019 under the leadership of the Austrian Development Agency under the supervision of the Republic Institute for the Protection of Cultural Monuments (<https://www.euzatebe.rs/rs/projekti/obnova-golubacke-tvrdave>).

⁸ A tourist area is defined as „a unique and indivisible geographical and functional entity of natural and created resources and values of importance for tourism“ (Zakon o turizmu, član 3.).

⁹ A limited liability company (d.o.o.) is the most common legal form for establishing companies in Serbia.

¹⁰ The founders are from two levels of government - the highest (state) and the lowest (local). Why there is no entity from the regional level among the founders is more than clear. The middle level of government in Serbia is almost non-existent, which is especially evident in tourism. While there are around 120 local tourist organizations in Serbia, there are only two regional ones at the same time, one with its headquarters in Novi Sad (TO Vojvodina, i.e. Northern Serbia) and the other with its headquarters in Užice – Regional Tourism Organization West Serbia (Stojanović & Stankov, 2022).

as well as the Law on Business Companies (Zakon o privrednim društvima, 2004). Golubac was designated as the headquarters of the company.

"Golubac Fortress" d.o.o. is one of over thirty public companies and capital companies that perform activities of general interest to which the Law on Public Companies applies. However, this does not mean that it is a budgetary institution (such as state hospitals, schools, faculties, museums...) because its operations are primarily based on its own income and not on permanent payments from the state and municipal budgets.

In addition to regulations in the field of tourism (Zakon o turizmu, 2019; Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period od 2006 do 2015. godine, 2016), "Golubac Fortress" d.o.o., as a space manager, also applies domestic regulations in the fields of culture (Zakon o kulturi, 2023; Zakon o kulturnim dobrima, 2021), spatial planning and ecology (Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine, 2010; Zakon o zaštiti prirode, 2021; Zakon o zaštiti životne sredine, 2018; Zakon o nacionalnim parkovima, 2018), as well as international conventions and agreements in the same fields.

It should be emphasized that Golubac fortress is not the only fortress in Serbia that is managed. The establishment of a public company specialized in the management of the fortress is a model applied by some other cities and municipalities in Serbia. For example, Since 2002, the City of Belgrade has managed the largest and most famous fortress in Serbia, through its Public Enterprise "Belgrade Fortress" in Serbia¹¹.

At first glance, the City of Smederevo also decided on the same management model, so in 2016 it founded the Public Enterprise "Smederevo Fortress". However, the situation is specific because the local tourism organization (TO) was abolished in the same year. Activities to improve tourism are entrusted to the newly established Tourist Information Center (TIC), as well as the Public Enterprise "Smederevo Fortress"¹², which took over the largest number of employees in the defunct city TO¹³.

MANAGEMENT OF THE GOLUBAC FORTRESS AS A TOURIST AREA

The tourist area Golubac fortress includes not only the fortress (nine towers connected by ramparts) but also a wharf for smaller vessels, a large parking area (for passenger vehicles and tourist buses) suitable for the disabled, a souvenir shop, a cafeteria, a visitor center, a nature reserve (with very rare and endemic plants) and an archaeological park (ancient period – the remains of a Roman house built at the end of the 2nd or the beginning of the 3rd century; the medieval period – the remains of a limestone; the period of Turkish occupation – the remains of a public bath).

The offer of the fortress is based on a rich cultural and historical heritage. The central figure is certainly Despot Stefan Lazarevic, who renovated and expanded the fortress and built the palace. In addition to tours of the fortress (with or without professional guides), visitors are offered exhibitions (permanent and temporary). Apart from the material heritage, the management of the fortress recognized the importance of the intangible offerings (primarily through storytelling and living history).

The organizational scheme of the fortress management has changed throughout the past 13 years of operation. In the first years, there were only a few employees (four in 2014 and 2015; five in 2016; six in 2017 and 2018).

¹¹ <https://www.beogradskatvrdjava.co.rs/>

¹² Without entering into a deeper analysis, the question arises of the justification of shutting down the city's tourist organization, because part of its activities was certainly taken over by the newly founded Public Enterprise "Smederevo Fortress".

¹³ <https://www.novosti.rs/c/srbija/vesti/1256018/biser-turizma-bez-kormila-sest-godina-turisticka-organizacija-smedereva>

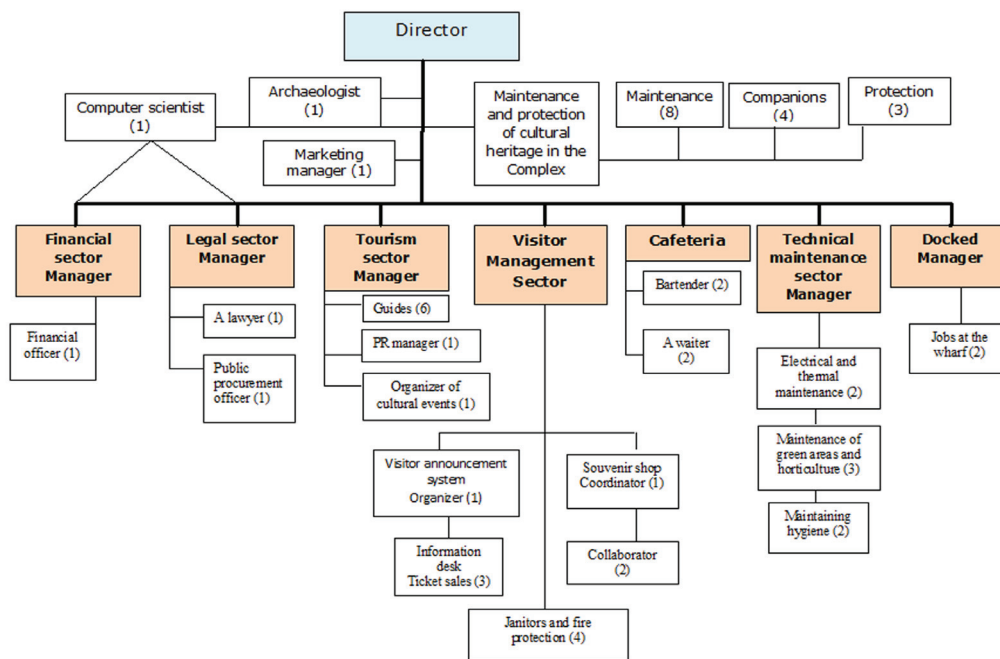

Figure 1. Organizational scheme in 2024
Source: "Golubac Fortress" d.o.o.

The governing bodies are the Assembly of the company (representatives of the founders – the Republic of Serbia and the Municipality of Golubac) and the director. In 2018, there were four sectors:

- Sector for strategic development, planning and investments
- Sector for the protection and care of tourist areas and cultural and historical monuments
- Sector for economic, financial and legal affairs
- Sector for Marketing and Tourism Development.

Due to the increase in the volume of work and due to the opening of the fortress to visitors in 2019, there was a need for essential changes in the internal organization. This means a change (increase) in the number of employees, but also a change in the structure of employees on several grounds (vocational education, profession, status-permanent employment or temporary jobs). The new organizational scheme from 2024 includes seven sectors with a projected 60 jobs (Figure 1). Tourist guides (6), PR manager (1), marketing manager (1), organizer of cultural events (1), ticket sales (4); employees on maintenance and protection of cultural heritage (15), employees on the wharf (3), technical maintenance (8), supporting services (6) and others have an important place in mentioned scheme.

The manager defined his mission as the management of the observed area in accordance with the valid Serbian tourism development strategies, and especially as the protection of the cultural-historical heritage and the environment; strengthening the competitive position of the fortress through cooperation with the local community and relevant entities from the region; encouraging investment in public and communal infrastructure and tourist facilities; strengthening public awareness at the local and regional level about the importance of the tourist area for sustainable economic development.

Starting from the fact that the Lower Danube Region is recognized in the Tourism Development Strategy of Serbia from 2016 as one of the most important tourist zones and that the reconstruction of the Golubac fortress is one of the key investments in domestic tourism, the manager defined his vision: Golubac fortress (with designed programs and contents) as one of the most important tourist destinations of the Lower Danube (Program poslovanja „Tvrđava Golubački grad“ d.o.o. od 2018. do 2020. godine; Master plan turističke destinacije Donje Podunavlje, 2007).

A special challenge for the manager of a fortress is defining different levels of availability of the observed space. According to the degree of accessibility for visitors, the fortress itself is divided into five units. The first unit is the most accessible (green zone), medium difficulty (blue zone),

then difficult (red zone), extremely difficult (black zone) and inaccessible part (white zone)^{14, 15}. For each zone, the manager has defined and publicly announced the terms of use, possible risks and limitations (maximum number of visitors at the same time, age of visitors, adequate footwear and footwear, level of physical fitness, need for a trained companion).

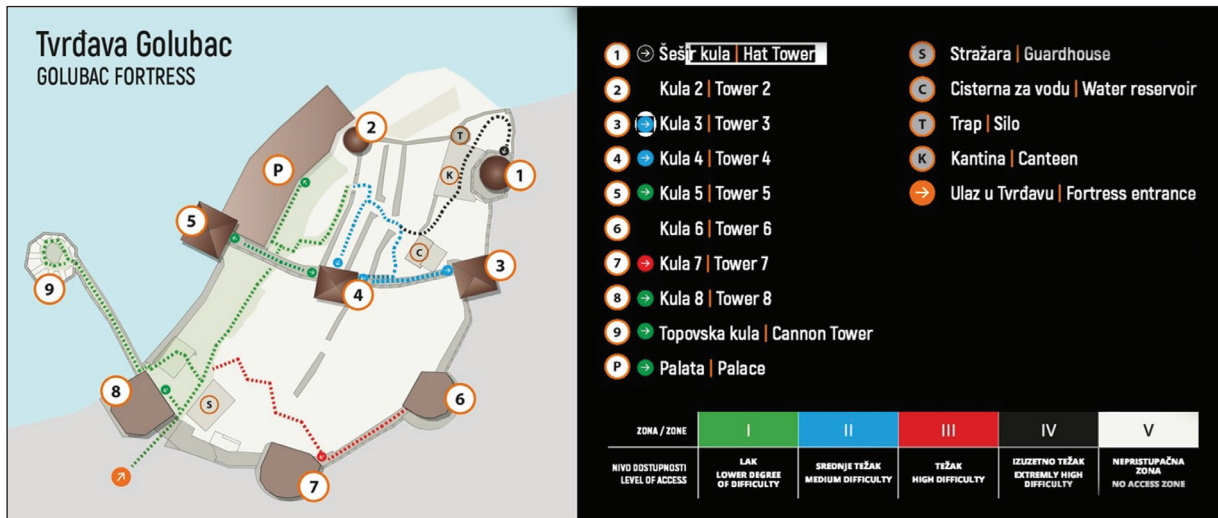

Figure 2. Defining the access zones for tourists within the fortress (level of access)
Source: <https://tvrđjavagolubackigrad.rs/>

Defining zones of availability of zones for tourists shows:

- a) responsible attitude of the fortress management towards tourists. The existence of the last three zones clearly indicates that their use represents potential risks of injuring tourists and endangering their lives. It is not a rare coincidence that modern tourists overestimate their physical abilities and do not follow written safety rules, instructions of guides and security services. The unsafe behavior of tourists is particularly evident in attractive and at the same time potentially dangerous locations, such as Golubac fortress. There are tourists who even risk their lives to take “selfie photos” and post them on social media. How much risk such tourists represent for the manager of the Golubac fortress is best shown by the following data: in the world, every two weeks, one person dies because of selfies, while in the USA, in just six years (from 2011 to 2017), 259 people died because of selfies. in dangerous places (Stojanović, 2023) and
- b) responsible attitude of the management towards the property and the company entrusted to them. Any threat to the personal safety of tourists has negative consequences for the image of the destination (fortress) and for the financial result of the business (payment of compensation to tourists and court costs). That is why it is very important that the management has taken all preventive measures so that unwanted situations do not occur due to the fault of the company’s employees.

The space manager has a very reasonable pricing policy. The price of the tickets depends on the zone visited, the number of visitors (individual visitors, groups), the age of the visitors (over 18 years, children from 12 to 18 years old, pensioners, special categories (students, school excursions)). The entrance fee for adult visitors is from 750 dinars (green zone) to 1,200 dinars (other zones) or from 6.5 to 10.5 euros; for pensioners 450 dinars (almost 4 euros), for students 350 dinars (3 euros), group visits with a guide 800 dinars per person (7 euros). Children up to the age of 12 accompanied by a parent (guardian) do not pay the entrance fee. The prices of other services (professional photography, space rental) are also affordable.

Analyzing the sources of financing in 2023, it comes to the conclusion that own funds dominated, which is a very positive indicator. Own funds had a very high participation (almost 93%), state funds 7%, while local self-government participated with a negligible 0.06% (Table 1). The structure of own income (131 million dinars or 1.1 million euros) consists of income from the sale of tickets, guide services, parking services, souvenir sales, services for docking ships and using the pier, catering, space rental.

¹⁴ <https://tvrđjavagolubackigrad.rs/o-tvrđjavi/>

¹⁵ <https://tvrđjavagolubackigrad.rs/ulaznice/>

Table 1. Income structure for 2023 (in dinars)

Source of funds	Plan for 2023	Amendment of the plan for 2023	Realization	%
Budget of the Republic of Serbia	10.000.000,00	10.000.000,00	9.981.234,00	7,08
Golubac Municipality budget	100.000,00	100.000,00	82.000,00	0,06
Own income	113.900.000,00	140.000.000,00	130.919.994,00	92,86
In total:			140.983.228,00	100,00
+ 6.000.000 dinars for the project won at the Competition of the Ministry of Tourism and Youth				

Source: "Golubac Fortress" d.o.o.

It should be said that the space manager started to generate their own income only in 2016. Until that year, the company was financed from the budget of Serbia, the Municipality of Golubac, as well as funds received on the basis of public tenders¹⁶. Own revenues grew from year to year, both in absolute amount and in percentage share.

The number of visitors and the time distribution are shown in Table 2. In the first observed year, the fortress was visited by 120 thousand people, and already by 137 thousand in the next year (an increase of 15%). The reason for such a significant increase in the number of visits in 2020 is to be found in the fact that in that year tourist trips took place mainly within the national framework. In 2021, there is a slight decrease (-5%) compared to the previous year. This can be explained by the relaxation of the COVID-19 measures, so tourists started traveling outside the national borders again. Already in 2022, attendance will stabilize (+50% compared to 2019; +30% compared to 2020 and 2021). In 2023, a record result of almost 200,000 visits was recorded (+65% compared to 2019; +45% compared to 2021 and +15% compared to 2022).

The positive trend continued in the first five months of 2024 (+16% for the same period of the previous year). Observed by month, the fewest visits occur in the four winter months (November-February) and the most in the period May-September (especially August). Of the total number of visitors, domestic guests make up 60% and foreign guests 40%. Domestic guests are dominated by individuals and families with children (estimated by company management).

The question arises as to what is the optimal number of visitors, taking into account the spatial limitation and the configuration of the field. The number of visitors is growing year by year and at a high growth rate. Crowds are already forming in the peak season. Determining the optimal number of visitors will be a big challenge for the manager in the coming period. However, an even bigger challenge will be how to limit the number of visitors while at the same time allowing tourists to visit this area.

Table 2. Number and structure of visitors to Golubac Fortress from 2019 to 2024

Month/Year	2019	2020	2021	2022	2023	2024
January		1121	1906	1975	4073	2561
February		2412	2182	4592	3051	5578
March		1843	3077	7394	7630	11801
April		0	7698	17142	21669	21729
May		9274	21201	26086	27458	32414
Jun		19346	14852	20520	21718	
July		26644	20534	22912	24651	
August		43920	29607	29667	34082	
September		18330	15882	13759	23198	
October		10313	8676	18678	19117	
November		3331	4138	6446	7397	
December		1086	1113	2430	4819	
Total		137620	130866	171601	198863	

Source: "Golubac Fortress" d.o.o.

Note: The data for 2024 refer to the period from 01.01. until 29.05.

¹⁶ Public tenders for the allocation of funds should be understood as a significant source of funding. This means that the company, in our case "Golubac Fortress" d.o.o. follows public calls, that it has professional employees who know the application procedure (each donor has its own rules and procedures) and that they have quality ideas that are recognized by domestic and international donors.

In the previous six years, the company recorded over 600 cruise ship arrivals that brought a total of 57 thousand passengers - an average of 91 passengers per cruise ship (Table 3).

Table 3. Cruise ship dockings for the period 2018-2024

season	docking number	the number of guests from the cruise ship
2018	45	4800
2019	95	9750
2020	1	50
2021	63	6400
2022	210	13614
2023	175	18570
2024	38	3802
	627	56986

Source: "Golubac Fortress" d.o.o.

Note: The data for 2024 refer to the period from 01.01. until 29.05.

The area manager is also in charge of promotional activities, with the aim of increasing the number of visitors and creating a positive image of the fortress as a tourist attraction. The official website <https://tvrđjavagolubackigrad.rs/> is up-to-date, reviewed and informative with two language versions (Serbian and English). The company is also active on Facebook, Instagram, YouTube. He regularly performs at tourism fairs in Serbia and the wider environment, and organizes media conferences as needed. In order to promote and sell, the company has constant cooperation with the local TO, travel organizers, as well as with other attractions (archeological site Lepenski vir, Ram fortress, Fetislam fortress).

APPLICATION OF THE GOLUBAC CITY MANAGEMENT MODEL TO OTHER FORTRESSES IN SERBIA

The existing management model can be very interesting for many other fortresses in Serbia. Especially for the reason that many of them have to go through the same path as the Golubac fortress: serious reconstruction, formation of a company for the management of the tourist area, tourism valorization of the fortress. Very specific cooperation was achieved with the representatives of the City of Užice, where the medieval fortress "Old Town" is located, which has been reconstructed in recent years and which has yet to be valorized for tourism. Despite all the differences between the fortresses in Golubac and Užice (size, accessibility, geographical location, degree of preservation, number of visitors, position on the tourist market), the Golubac fortress management model can be very useful for the City of Užice, Užice Tourist Organization and Tourist organization of the region of Western Serbia.

CONCLUSION

Based on the above, the following can be concluded:

- today fortresses are significant tourist attractions and must be managed
- the restoration (reconstruction) of the fortress is the first step and a prerequisite for a fortress to "enter" the tourist market
- after the reconstruction of the fortress, the key step is the choice of management model
- in order to manage the Golubac fortress, the state and the municipality founded a company called "Golubac Fortress" as a limited liability company (d.o.o.)
- the company that manages the fortress must create an offer (material and immaterial) that will satisfy the needs and expectations of modern tourists, but also make a profit at the same time
- the company "Golubac Fortress" d.o.o. is economically sustainable because 93% of the total income is made up of own funds (the other 7% is made up of funds from the state budget)
- the number of visitors grows from year to year (120 thousand in 2018 and almost 200 thousand in 2023). The basis of the tourist offer is the rich cultural and historical heritage of the fortress and its surroundings.

The Golubac fortress management model can be an example of good practice for many other fortresses in Serbia, i.e. the remains of medieval Serbian fortresses, when the process of their tourism valorization begins.

REFERENCES

- Bosnić, D. (2022). Stari gradovi Srbije [Old cities of Serbia]. Prometej.
- Master plan turističke destinacije Donje Podunavlje [Master plan of the Lower Danube tourist destination], Government of Republic of Serbia, Ministry of Economy and Regional Development (2007).
- Odluka o proglašenju Turističkog prostora "Tvrđava Golubački grad" [Decision on the declaration of the Tourist Area "Golubac Fortress"], Službeni glasnik Republike Srbije br. 41 (2011).
- Program poslovanja „Tvrđava Golubački grad“ d.o.o. od 2018. do 2020. godine [Business program of "Golubac Fortress" d.o.o. from 2018 to 2020], Municipality of Golubac (2018-2020).
- Program razvoja turizma opštine Priboj sa Akcionim planom 2024-2026 [Tourism development program of the Municipality of Priboj with an Action plan 2024-2026], Municipality of Priboj (2023).
- Stojanović, R. (2023 Jun 5-8). *Safety aspect in modern tourism*. 13th International Conference „Science and Higher Education in Funtcion of Sustainable Development“. Vrnjačka Banja, Serbia.
- Stojanović, R. & Stankov, S. (2022). Uvod u turizam [Introduction to tourism]. Western Serbia Academy of Applied Studies Užice Department. <https://sed.akademijazs.edu.rs/fajlovi/papers/proceedings/3-18.pdf>
- Terzić, A. (2014). Perspektive razvoja kulturne rute Tvrđave na Dunavu u funkciji obogaćivanja turističke ponude Srbije [Perspectives of the development of the cultural route of Fortresses on the Danube in the function of enriching Serbia's tourist offer]. Geographical Institute "Jovan Cvijić" SASA.
- Vlada Republike Srbije, Ministarstvo privrede. (2019). Obnova Golubačka tvrđave [Renovation of the Golubac fortress]. https://media.srbija.gov.rs/medsrp/dokumenti/Projekat_Revit_Golubacka_tvrđjava.pdf
- Vlada Republike Srbije, Ministarstvo trgovine, turizma i telekomunikacija. (2016). Strategija razvoja turizma Republike Srbije za period 2016–2025 [Tourism Development Strategy of the Republic of Serbia 2016–2025]. <https://mto.gov.rs/extfile/sr/207/strategija.pdf>
- Zakon o kulturi [Law on culture], Službeni glasnik Republike Srbije, br. 76 (2023).
- Zakon o kulturnim dobrima [Law on Cultural Property], Službeni glasnik Republike Srbije, br. 129 (2021).
- Zakon o nacionalnim parkovima [Law on National Parks], Službeni glasnik Republike Srbije, br. 95 (2018).
- Zakon o prostornom planu Republike Srbije od 2010. do 2020. godine [Law on Spatial Plan of the Republic of Serbia from 2010 to 2020], Službeni glasnik Republike Srbije, br. 88 (2010).
- Zakon o privrednim društvima [Law on Business Companies], Službeni glasnik Republike Srbije br. 125 (2004).
- Zakon o turizmu [Law on Tourism], Službeni glasnik Republike Srbije br. 36 (2009); 88 (2010).
- Zakon o turizmu [Law on Tourism], Službeni glasnik Republike Srbije br. 17 (2019).
- Zakon o zaštiti prirode [Law on Nature Protection], Službeni glasnik Republike Srbije br. 71 (2021).
- Zakon o zaštiti životne sredine [Law on Environmental Protection], Službeni glasnik Republike Srbije br. 95 (2018).

UDK: 338.48:7/8(497.6)
DOI: 10.5937/KonGef24084M
Прегледни научни рад

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЉЕЂЕ У ФУНКЦИЈИ РАЗВОЈА ТУРИЗМА ГРАДА ПРЊАВОРА

Драшко Маринковић¹, Младен Стругар²

Апстракт: Културно-историјско наслеђе представља важан туристички потенцијал прњаворског краја, јер говори о његовој историји и развоју, као и о карактеристикама које могу бити важне за формирање туристичке понуде. Рад се бави анализом могућности укључивања културно-историјског наслеђа у развоју туризма на простору Града Прњавора. Захваљујући природним и антропогеним потенцијалима овај простор има значајне туристичке потенцијале. Град Прњавор има богато културно-историјско наслеђе. Постоје трагови различитих историјских периода и археолошка налазишта. Споменици културе, вјерски објекти, фолклор, народни обичаји и разне манифестације омогућавају развој туризма. Културно-историјско наслеђе није у потпуности презентовано јавности, па је и његова туристичка валоризација изостала. Туризам је једна од перспективнијих привредних грана на простору Града Прњавора.

Кључне ријечи: туризам, Прњавор, културно-историјско наслеђе

Град Прњавор је смјештен у сјеверозападном дијелу Републике Српске. Припада источном дијелу Бањалучке регије, има површину од 630,5 km² на којој према посљедњој процјени живи око 32.000 становника, од којих је око 85% српске народности. Граничи се са градовима Дервентом на истоку и Лакташима на западу, и са општинама: Србац на сјеверозападу, Станари на истоку, Теслић на југу и Челинац на југоистоку. Прњавор је саобраћајно добро повезан са осталим регионалним центрима. Ауто-пут „9.јануар“, магистрални и регионални путеви, близина аеродрома Маховљани код Бањалуке, веза са жељезничким саобраћајем преко станица у насељима Кулаши и Присоје обезбјеђује транспорт људи и робе.

Историјски извори упућују да је првобитно насеље Прњавор настало на раскрсници некада важних путева који су повезивали градове Бањалуку и Дервенту. На овом простору су се спајали путеви који су ишли уз долине ријека Босне, Врбаса и Усоре, усмјеравајући их ка ријечи Укрини и завршавајући у Кобашу, некада значајном насељу на обали ријеке Саве. Ови саобраћајни путеви имали су значај још у периоду Римљана.

Карта 1. Град Прњавор и околни градови и општине

¹ Универзитет у Бањој Луци - Природно-математички факултет, Младена Стојановића 2, Бања Лука, Република Српска, Босна и Херцеговина, drasko.marinkovic@pmf.unibl.org, ORCID: 0009-0001-5915-2311

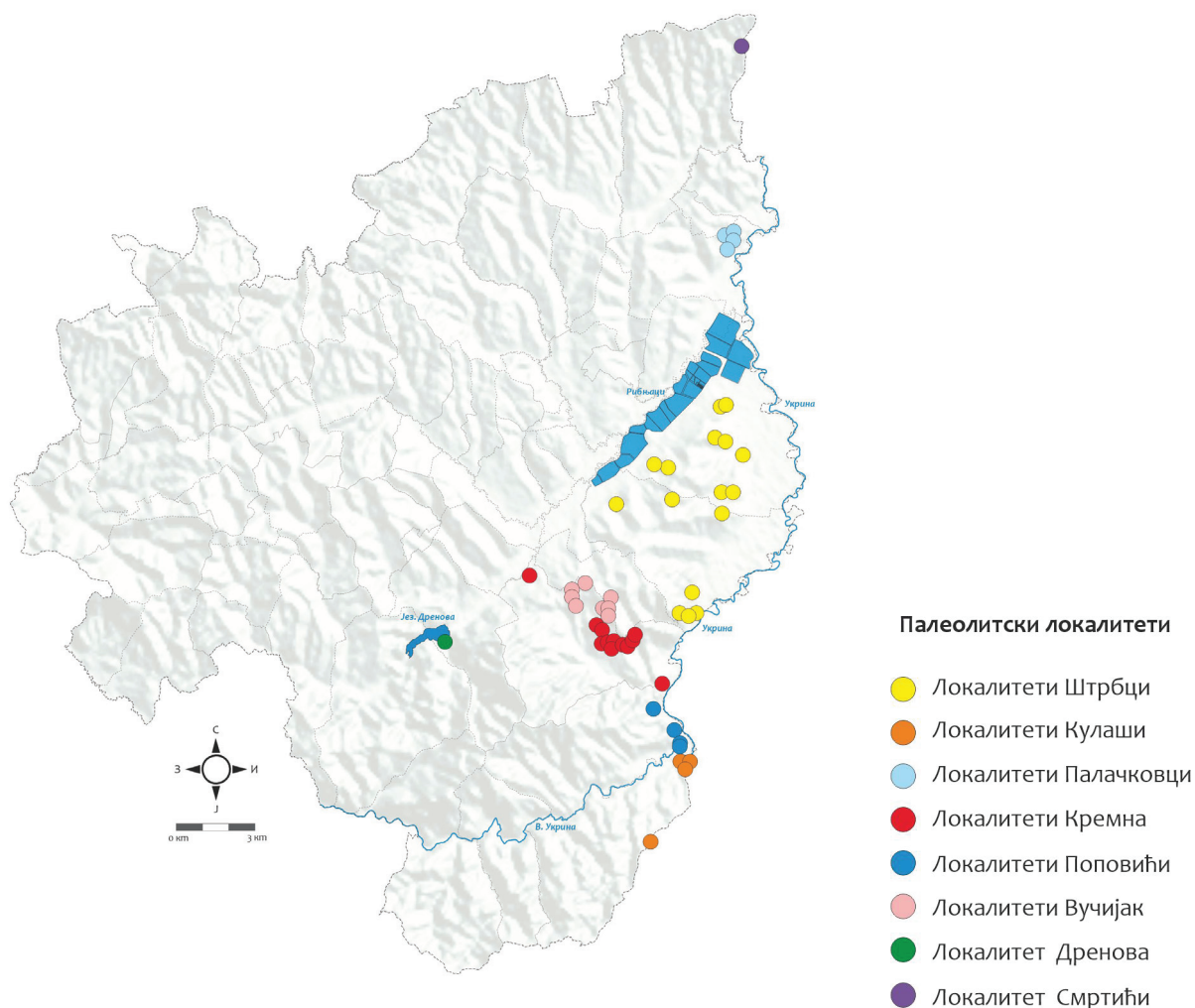
² Независни истраживач

АРХЕОЛОШКИ ЛОКАЛИТЕТИ

Прошлост подручја није довољно испитана. Претпоставља се да је Прњавор по времену постанка из турског периода и да је настао на манастирском имању по чему је и добио име. Доста трагова ранијих цивилизација упућује на закључак да је ово подручје било насељено у праисторијско доба и да је било поприште ратова.

Прије доласка Словена на овом простору живјела су илирска и трачка племена, која су се вјероватно повукла у унтрашњост према Далмацији, или су се асимиловала са Словенима. У прошлости овај предјео је био ријетко насељен, а најстарије насеобине налазиле су се у долини ријеке Укрине у близини насеља Бања Кулаши, гдје су откривена налазишта са остацима култура старијег каменог доба. Први становници су се бавили риболовом и ловом, а алатке су им биле изграђене од кремена. Налази обухватају фрагменте керамике и трагове огњишта, који датирају из периода око 7.000 година прије нове ере.

Археолошки налази потврђују да су се најстарија насеља овог краја налазила у долини ријеке Укрине и Бање Кулаши. Приликом извођења радова 1951. године за потребе изградње жељезничке пруге Бања Лука - Добој, у непосредној близини бање Кулаши, нађени су трагови најстаријих насеља у овом крају. На брежуљку Лушчић, удаљеном око 500 метара од насеља Кулаши, на мјесту гдје се ријеке Велика и Мала Укрини улијевају у Укрину, пронађени су остаци људског насеља. Према археолошким испитивањима ту је некада живио савременик крапинског човјека. Археолошка налазишта регистрована су на сљедећим локалитетима: брду Отпочивалка у Поточанима, Гаљиповцима, Копривку у Смртићима, Градини у Кулашима и на неколико налазишта у Поповићима, Штрпцима и на раскрсници путева за Тешањ, Дервенту, Прњавор (Бенац, 1964).

Карта 2. Палеолитска налазишта на простору Града Прњавора

Археолошки локалитет Крчевине-Надлугови (Силоси) налази у југоисточном дијелу, са лијеве стране ријеке Лишње. Током градње силоса 1979. године на овом локалитету су археолошким истраживањима пронађени трагови праисторијског насеља из доба неолита, али и из млађег жељезног доба, као и остаци из средњовјековног периода. Упркос оштећењу дијела локалитета, археолошка испитивања су омогућила идентификацију праисторијског насеља са разноликим траговима људских активности.

Ово подручје је било насељено и у доба Римског царства, од стране панонско-илирских племена Осеријата и Мезеја, када је припадало римској провинцији Норик. Насељавање простора настављено је досељавањем Словена на Балкан. Њихово досељавање у етапама трајало је од III све до прве половине VII вијека. Било је то у вријеме Византијског царства, када су тадашњи Словени живјели у заједницама које су се звале „жупе“. Сматра се да је у то вријеме на овом простору егзистирала жупа – „Глаж“, али да је постојала и тврђава Глаж (castrum Glaas). Низ црквених и свјетовних докумената говори о Глажу све до 1469. године, када се послје најезде Турака ова жупа никада више није обновила.

Присуство Римљана на овом простору потврђује и бронзана статуа Аполона (Маринковић, 2001). То је једна од најљепших бронзаних статуа из античког периода, која је пронађена 1896. године у селу Вршани. Статуа је веома пажљиво изливена у бронзи. Била је доста добро очувана када је предата у Земаљски музеј у Сарајеву.

Послије доласка турских освајача жупа Глаж је разрушена па је њена некадашња локација непозната. О томе гдје се ова жупа налазила постоје разне претпоставке. Др Беслер сматра да је средиште жупе Глаж било на саставу Велике и Мале Укрине под узвишицом Велика Градина. У прилог ове тврдње иде и средњовјековно налазиште на Гранчаревом брду у селу Кремна, на лијевој страни ријеке Укрине. У жупи Глаж, према старим документима, постојала су и насеља Срида и Браник (Недовић, 1999).

У засеоку Грмчаре, које припада селу Кремна, налази се локалитет Црквина. Смјештен је на заравњеном узвишењу, у православном гробљу. Овај локалитет први пут се спомиње 1901. године у Првом шематизму православне српске митрополије Бањалучко-Бихаћке. Тада се наводи постојање рушевина старе манастирске цркве, односно манастира Кремна или Крвна. Постојање рушевина камене грађевине из периода средњег вијека на овом локалитету потврђено је и каснијим археолошким истраживањем из педесетих година XX вијека.

Многобројни надгробни споменици из различитих временских епоха представљају богату историју овог краја.

Најважнији локалитети су:

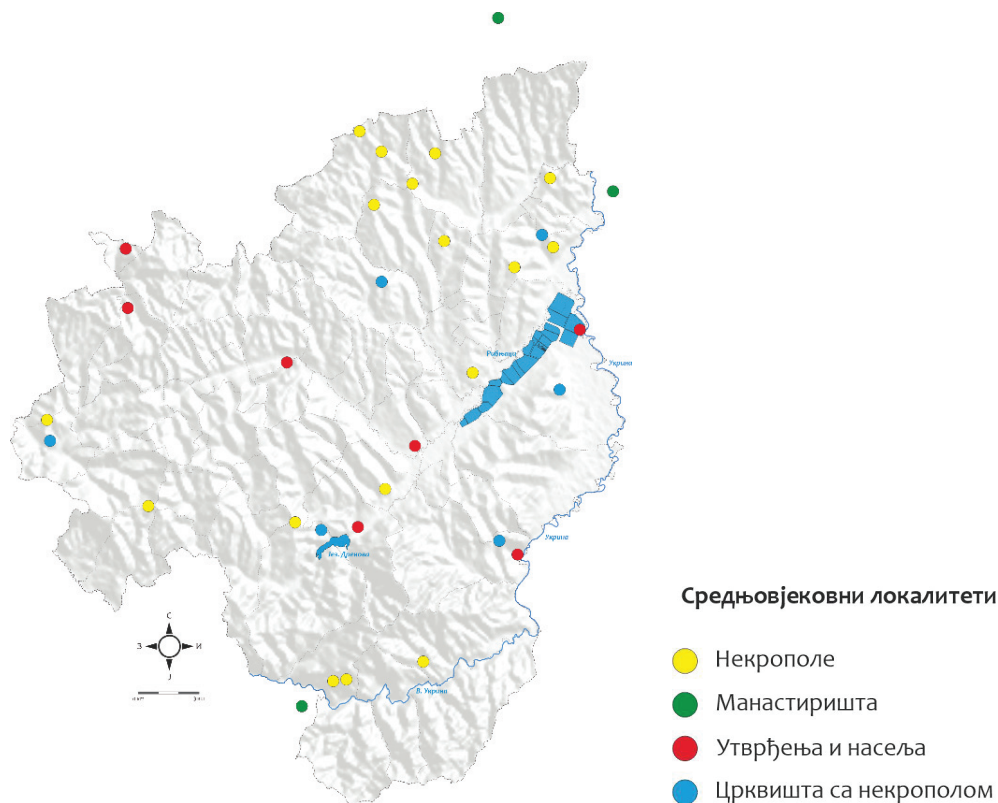
- Кулашко гробље: Локација у Кулашима посједује двадесетак средњовјековних надгробних споменика у облику плоча. Између њих се издваја грубо обрађен камен, познат као Иванов гроб.
- Поповићи - Римско гробље: У селу Поповићи налази се гробље познато као Римско гробље, које чува сјећање на прошле заједнице.
- Лукићи: На подручју Лукића кућа налази се гробље са стећцима, од којих се један посебно издваја између цркве и гробља.
- Имање Глика Поповића у Вијачанима: Имање је обогато значајним каменим блоком, симболом непрекидне повезаности са прошлошћу.
- Куће породице Сарић у Великој Илови: Посједује монументални камени блок познат као „бијели камен“, 3 метра висок и 1,5 метар дуг и широк.
- Куће породице Тривалић у Илови и Печенеговцима: Посједују осам стећака, а испод Деветине се налази још један, свједочећи о богатој културној баштини.

Археолошким истраживањима у долини Укрине и најновијим теренским истраживањима идентификовани су поједини средњовјековни локалитети. Постојање веће концентрације становништва у средњем вијеку потврђују материјални остаци (утврђења и насеља, црквишта са некрополом и некропола) на укупно 28 локација.

Утврђења и насеља: Варош – Кремна; Град (градина) – Отпочиваљка; Градина – Орашје; Градина – Штрпци; Доња Градина – Дренова; Мала Градина – Горњи Гаљиповци и Силоси (Крчевине) – Прњавор.

Црквишта са некрополом: Крчевине – Доњи Вијачани; Липик Гај – Горњи Палачковци; Подгајци – Доњи Штрпци; Црквина – Кремна; Црквиште – Грабик Илова и Црквиште – Хрваћани.

Некрополе: Боровац – Поповићи; Видовића брдо (Чардиште) – Горња Мравица; Вјешала – Хрваћани; Гробље Малиновића – Горња Илова; Гробље – Шерег Илова; Грчко гробље – Доња Илова; Каменик (Трешњик) – Печенег Илова; Крилића камен (Осоје) – Горња Илова; Милинчича камен – Горњи Палачковци; Мрамор – Кокори; Мраморје – Горњи Вијачани; Мраморје – Горњи Палачковци; Ракит гробље – Доња Мравица; Римско гробље – Доњи Смртићи и Чисти камен – Горња Илова (Лукић, Кљајић, Вујиновић, Стругар, 2015).

Карта 3. Средњовјековна налазишта на простору Града Прњавора

Присуство богумила на овом подручју током средњовјековне Босне јасно се осликава кроз стеће, надгробне споменике који су првобитно повезивани искључиво са богумилима, али се данас сматрају и симболом укопа за различите вјерске заједнице (Опачић, 1978.) На овом подручју пронађен је велики број стећака: у селу Деветини, Печенег Илови код куће Тривалића, у селу Вијачанима и др.

САКРАЛНИ ОБЈЕКТИ

Претпоставља се да је на овом подручју, крајем прве половине XIX вијека, саграђено неколико цркава брвнара. Међу њима је била и црква звана Ћелија у Прњавору саграђена 1829. године. Нажалост, ни једна од ових светиња није сачувана. У вријеме постојања Сребреничке бановине (1481-1512) прњаворско подручје се налазило у њеном саставу. Из тог периода сачувани су остаци двије цркве у селу Кремени и једна у селу Поповићи (Недовић, 1999).

Најзначајнији сакрални објекти су:

- Манастир Ступље

Иако је административно на територији општине Челинац манастир припада Намјесништву прњаворском. Манастир је првобитно изграђен у XIII вијеку, а након турске паљевине је потпуно уништен. Темељи објеката су пронађени 1994. године на локалитету Црквиште уз рјечицу Манастирицу, два километра узводно од ријеке Укрине. За вријеме српског владара Драгутина Немањића то је био велики духовни центар српског народа, што говори да су Срби овдје, као већински народ, постојали прије више вијекова. Његова Светост Патријарх српски господин Павле је на дан Светог великомученика Пантелејмона, 9. августа 1998. године, посјетио градилиште манастира и истакао да је у Ступљу прије најмање 600 година био духовни центар

у коме су се писале и преписивале књиге, сликале иконе и фреске светитеља. Ступље и Липље су два манастира близанца који су се у књигама увијек заједно помињали као страдалници од паљевина турске тираније. Конак манастира Ступље покривен је 1999. године, када је започето и зидање манастирске цркве.

- Црква Брвнара у Палачковцима

Смјештена је на 1,7 километара од магистралног пута Прњавор - Дервента и представља готово савршен облик грађевина овог типа из XIX вијека. Саграђена је за вријеме турске окупације 1843. године, на бријегу Црквина и мјесту званом Шума. Овај својеврстан споменик културе посвећен апостолима Петру и Павлу, у потпуности је саграђен од храстовог дрвета. Да би се, у то вријеме, саградила православна богомоља по дозволи, која је плаћена златом, морало се ићи чак до Цариграда. На основу докумената, који су добијени у тадашњој турској пријестоници, црква није смјела бити већа од површине коју може покрити једна воловска кожа. Довитљивошћу мајстора, кожа је исјечена на уске траке чијим се плетењем добила знатно већа површина, те израдом крова са широким стрехама, под које је за вријеме богослужења могло стати два пута више вјерника него у унутрашњи простор. Црква брвнара веома складне пропорције и домишљат облик. Кровни покривач је од ширих цијепаних дашчица. Врата су малих димензија да Турци не би могли, како су тада имали обичај, улазити на коњима. Звоник цркве потиче из доба Аустро-Угарске окупације. Још за вријеме бивше СР Босне и Херцеговине, овај Свети храм је проглашен спомеником културе нулте категорије након чега је стављен под заштиту државе. Црква је обновљена, а 2023. године је обиљежено 180. година њеног постојања. У црквеном дворишту се налази неколико надгробних споменика за које се сматра да су стари око 200 година.

- Црква Светог Великомученика Георгија

Смјештена је у урбаном дијелу града. Црква је посвећена Светом Великомученику Георгију. Грађена је у периоду од 1884. до 1887. године, а 1888. је освештао митрополит Николајевић. Црква је реновирана послје 100 година од освештања.

- Католичка црква

Саграђена је 1909. године у урбаном дијелу града. Посвећена је Светом Анти Падованском.

- Харем градске џамије у Прњавору

Саграђен је 1962. године на мјесту гдје некада била стара џамија.

- Украјинска црква

У Прњавору је 1910. године саграђена прва украјинска црква на Балкану, гдје је 1990. године обиљежено 100 година од досељавања Украјинаца на ове просторе. Црва је саграђена у стилу касне ренесансе са елементима украјинско-грчке архитектуре.

- Црква Успења Пресвете Богородице

Смјештена је у селу Доњи Вијачани. Саграђена је 1889. године и трећа је по старости на овом подручју, а прва по величини. Дуга је 25 метара, а широка 11 метара. Обновљена је 1998. године.

Најљепше споменичко благо XX вијека представља више од 30 српских православних цркава, расутих као бисери по прекрасним предјелима. У селу Кокори још 1885. године тадашња црква је срушена а нова, посвећена Пророку Светом Илији, подигнута 1901. године. У селу Штрпци православна црква је саграђена 1905. године, а у Великој Илови 1911. године. У Поточанима је на мјесту старог дрвеног храма 1927. године изграђена црква Цара Константина и Царице Јелене. У Друговићима је 1964. године подигнут велики храм на мјесту гдје је раније постојала црква. У Палачковцима је 1987. године саграђена Црква Светог Василија Острошког - Чудотворца.

У посљедњих тридесетак година изграђен је већи број нових богомоља. Једна од најљепших је Храм Светог великомученика кнеза Лазара на Вучијаку у селу Кремна. То је Спомен-црква свим борцима, који су са овог подручја дали животе за Републику Српску. На унутрашњим зидовима цркве постављене су мермерне плоче са око 400 имена бораца из прве српске добровољачке јединице Одред «Вукови са Вучијака».

Комисија за очување националних споменика на листу градитељских цјелина проглашених националним споменицима уврстила је:

- православну цркву брвнару (Црква Светих апостола Павла и Петра) у Палачковцима
- Харем Градске џамије у Прњавору.

Историјске грађевине и споменици са привремене листе националних споменика Босне и Херцеговине на територији Града Прњавора су:

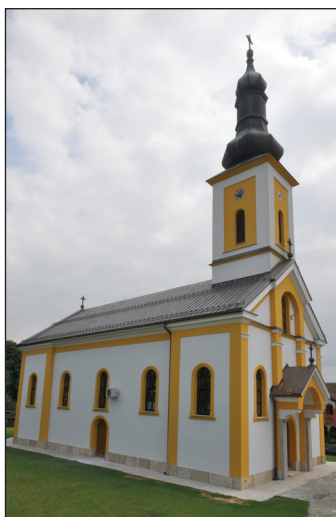
- Црква брвнара – Палачковци
- Црква Свети Великомученика Георгија
- Жупна црква Светог Анте Падованског
- Филијална црква – Долине
- Филијална црква – Дренова
- Зграда некадашње скупштине општине

Манастир Ступље, Горњи Вијачани

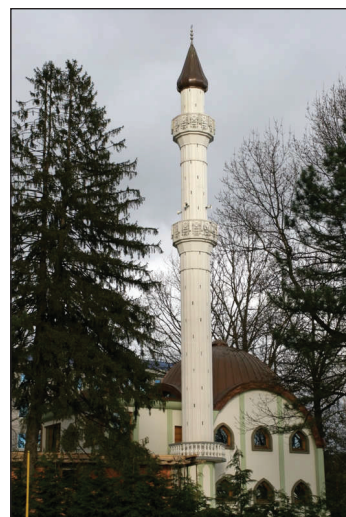
Црква брвнара, Палачковци

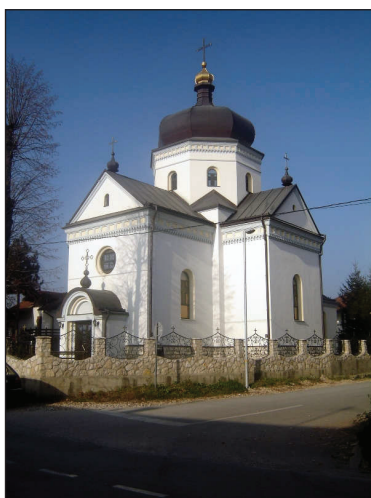
Православна црква,
Прњавор

Католичка црква, Прњавор

Градска џамија, Прњавор

Украјинска црква,
Прњавор

Зграда некадашње скупштине општине, Прњавор

АРХИТЕКТУРА И СПОМЕНИЦИ

Осим сакралних објеката, у архитектуру и споменике Новог вијека могу се убројати и остаци из времена турске и аустро-угарске владавине овим простором. На локалитету Градина, у селу Смртићи, налазе се остаци посједа Марије Терезије. Са самог краја XIX вијека потичу: некадашња зграда Скупштине општине (бивши хотел «Звијезда») и зграда Секретаријата народне одбране рађена у маурском стилу.

Из времена социјализма су спомен-бисте народних хероја из НОР-а: Виду Њежићу, Ради Врањешеву, Станку Вукашиновићу и Новаку Пивашеву, у центру града. Споменика борцима НОР-а има у више насеља на цијелој територији града.

Такође, спомен обиљежја борцима који су животе дали за Републику Српску лоцирани су како у централном дијелу града, тако и у скоро свим насељима широм градске територије.

ЕТНО-КУЛТУРОЛОШКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

У Прњавору је одувijek српско становништво представљало апсолутну већину. Према посљедњем попису становништва 2013. године око 15% становништва чине остали народи (Бошњаци и Хрвати), као и 1.452 припадника многобројних националних мањина, што је око 10% од укупног броја националних мањина у Републици Српској.

Од Берлинског конгреса 1878. године до завршетка Првог свјетског рата овим подручјем је управљала Аустро-угарска монархија. У то вријеме се у овај крај досељавају бројне народности: Украјинци, Пољаци, Чеси, Словаци, Италијани, Нијемци и Мађари, које са собом доносе и етнографске одлике из своје домовине. У Прњавору је према попису становништва 1991. године било 19 националних мањина, које до данашњих дана његују своју културу, језик и обичаје. По овој специфичности Прњавор је познат под називом «Мала Европа».

Тренутно се манифестациони туризам базира на културном и фолклорном богатству великог броја различитих народа. Поред већинског српског становништва велики број народа на овом простору његује своје народне обичаје, фолклор, народну ношњу, игру и пјесму и гастрономске специјалитете. Туристичку понуду употпуњују разне вјерске, културне, спортске и друге манифестације, које се редовно одржавају сваке године.

Села чувају српски етнолош као и културна обиљежја како српског народа, тако и других етничких заједница. Етничко шаренило овог подручја довело је до мијешања и међусобног утицаја националних обичаја. У неким домаћинствима сачувани су стари објекти, оруђа за обраду земље, лана, конопље и вуне, ракијско и кућно посуђе и старински намјештај. У завичајном музеју у Прњавору, који је отворен 2021. године, изложена је етнолошка поставка од најкарактеристичнијих и најљепших примјерака.

Српско етно-културолошко наслеђе на овом простору је веома богато и разноврсно. Очувани су и неки стари обичаји за вјерске празнике, а весеља и славља су у вези са разним светковинама. Осим што се прославе вјерских празника: Божић, Васкрс, крсна слава и још неких, у прњаворском крају се у скоро сваком селу одржавају и светковине под именом масла. На одређени празник, код цркве у селу које слави, окупљају се родбина, пријатељи и комшије из сусједних села. Слављеници доносе јело и пиће и њиме чaste окупљене госте, а посјете се узвраћају.

Поред српског народа и сви остали народи: Бошњаци, Хрвати, као и велики број националних мањина организују разне манифестације вјерског и културно-умјетничког карактера. У Маћином Брду, чешком селу, чувају се трубе, виолине и тамбуре које су преци донијели са собом. Дувачки оркестар Чеха је далеко познат. Свако село у коме су живјели Пољаци имало је неки оркестар: дувачки, тамбурашки, или оркестар хармонике. Пољске народне игре Полка и Мазурка прихваћене су и његоване и код домаћег становништва. Италијани су познати као музикална нација. Њихов тамбурашки оркестар из Штивора дјелује већ десетинама година, а женско пјевачко друштво буде обучено у старим китњастим народним ношњама. Фолклор, народне обичаје, пјесме и језичку културу Украјинци његују у културно-умјетничком друштву «Тарас Шевченко» које је једно од најактивније украјинских друштва у Босни и херцеговини.

Сваке године према програму обиљежавања значајних културних манифестација одржавају се: прослава међународне и православне Нове године, Светосавски бал, Фестивал

националних мањима "Мала Европа", "Машкаре" у Штивору и Маћином Брду, "Украјински бал", Пјеснички маратон, смотра фолкора, манифестације поводом Васкрса, Прњаворске хорске свечаности, Преображењска литија поводом Дана града и традиционални "Прњаворски вашар". Гости фестивала националних мањина су организоване групе туриста из Чешке, Пољске, Украјине и Италије, те земаља региона. У Центру за културу у Прњавору одржавају се позоришне представе, концерти хорске музике, књижевне, филмске и плесне вечери, изложбе, промоције, музички концерти и гостовања књижевника и глумаца.

Са аспекта етномузиколошког наслеђа највећа специфичност Прњавора и околине је подијељеност становништва на два потпуно различита традиционална музичка израза а то су тзв. крајишки и тзв. посавски. Ови термини се мање користе код локалног становништва које користи два жаргона „рољани“ и „ћоћани“. Та разлика се највише испољава, односно највише је уочљива код народног пјевања и свирања на традиционалним инструментима као и у разлици када су у питању народне ношње. Народне игре се појављују у готово потпуно различитим називима у „рољанским“ и „ћоћанским“ крајевима, али по стилу играња су веома сличне.

У традиционалној народној музичкој пракси у селима прњаворског краја присутни су кордофони (жичани) и аерофони (дувачки) традиционални инструменти. На кордофоним традиционалним инструментима тон се добија „ударањем“ по напетом струни или жици, а јачина тона вибрирајуће струне или жице појачава се резонантном кутијом, односно тијелом или корпусом инструмента. Традиционални инструменти села околине Прњавора који припадају овој групи су: гусле, тамбура четворожица (самица), шаргија и виолина.

По прњаворским селима још увијек се могу наћи стари кијери, мљечари, магаци, кочаци и други објекти, те разне направе и кућни предмети који су се користили прије стотињак година: наћве, трношци за сједење, дрвено посуђе за ракију, натре са предметима који иду уз њу (витлић, чекрк, мосур, вратило, брдла). Када се овоме додају народне ношње и друге тканине разне намјене, украси, музички инструменти и друго, јасно је да постоји добра основа за унапређење садржаја у завичајном музеју у Прњавору.

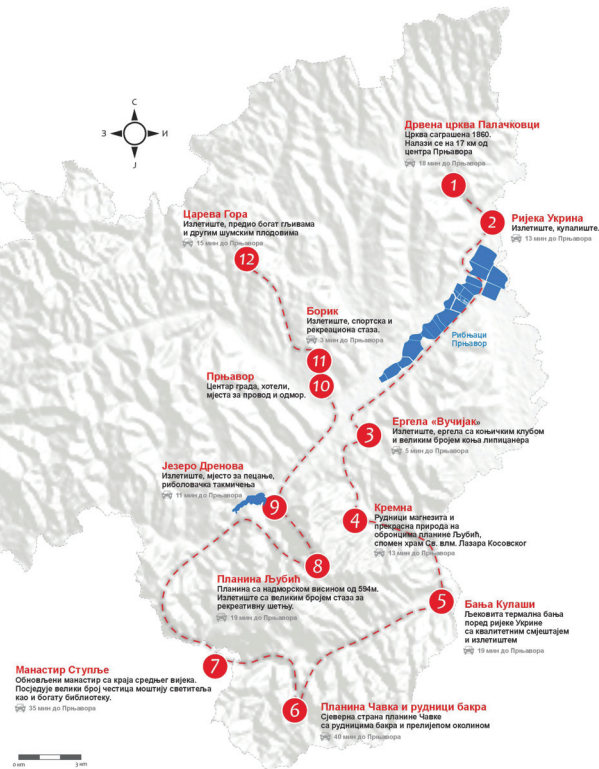
ОСТАЛИ ТУРИСТИЧКИ ПОТЕНЦИЈАЛИ

Природа је овом подручју подарила разнолике природне комплексе, а кроз вијекове народ је стварао културно-историјске мотиве. Туристички потенцијал обухвата природне љепоте краја, традиционалну здраву кухињу, старе занате, типичне објекте сеоског туризма грађене од природних материјала (дрво, камен, цигла) у аутохтоном стилу старих мајстора традиционалне архитектуре, савремене објекте – хотеле, ресторани, одмаралишта и људе спремне за пружање туристичких услуга.

Поред културно-историјске основе за развој туризма у Прњавору, веома велику важност имају и остали туристички потенцијали, који су већ дуго година препознатљиви и чине основу туристичке понуде.

На подручју града може се издвојити више туристичких локалитета, а најпознатији су:

- Бања Кулаши, која се налази се на југоистоку градске територије, уз границу са општином Теслић, а удаљена је 14 километара од урбаног центра.
- Ергела „Вучијак“ је једина ергела чистокрвних липицанера у Босни и Херцеговини. Смјештена је у близини градског средишта, на неколико стотина метара од аутопута „9. Јануар“.
- Језеро Дренова је вјештачко акумулационо језеро удаљено десетак километара од урбаног центра града. Посебно је атрактивно за риболовце, а сваке године се на језеру одржава и такмичење у риболову, које окупља бројне такмичаре из БиХ и држава окружења. Захваљујући изузетно лијепом природном окружењу погодан је за одмор и рекреацију.
- Планина Љубић је ниска планина (највиши врх 594 m), која је лако доступна, па је чини популарном за излетовање и планинарење. Има развијен ловни туризам.
- Ловачки дом и СРЦ „Борик“ представљају комплекс који се састоји од шумских шеталишта, ресторана, спортских терена за фудбал, тенис, кошарку и одбојку.
- Прњавор има бројна ловишта, те је занимљив не само домаћим, него и страним ловцима.

Карта 4. Туристички локалитети на простору Града Прњавора

МОГУЋНОСТИ КОРИШТЕЊА КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКОГ НАСЉЕЂА ЗА РАЗВОЈ ТУРИЗМА

Развој туризма и кориштење културно-историјског наслеђа треба заснивати на сталној презентацији, популаризацији и пропаганди. Постоји солидна основа за кориштење антропогених туристичких потенцијала, који би комплементарно уз постојеће природне ресурсе омогућили већи развој туризма на прњаворском подручју. Да би туристичка понуда била садржајнија треба укључити и археолошке локалитете, сакралне објекте, споменике културе, архитектонске објекте и етно-културолошки потенцијал у будућу концепцију развоја туризма Града Прњавора. У ту сврху од посебног интереса је поновно успостављање туристичке организације у оквиру Центра за културу и туризам Града Прњавора.

У сврху развоја туризма требало би активирати пројекте који су од интереса за локалну самоуправу, а потребно их је и усагласити и са програмима развоја туризма на нивоу Републике Српске. Треба радити на побољшању услова за прихват туриста и већој пропаганди туристичких атрактивности, што значи да треба обезбиједити и адекватну кадровску базу. Константно треба радити на бољој саобраћајној повезаности између атрактивних туристичких локалитета. Обновити, изградити и опремити објекте и побољшати услугу у сврху развоја туризма. Стручна лица треба да израде планове развоја и реализације, али и презентације туристичких производа како са аспекта културно-историјског наслеђа, тако и са аспекта свих комплементарних туристичких потенцијала.

УМЈЕСТО ЗАКЉУЧКА

Град Прњавор има повољан туристички положај, захваљујући прије свега доста добром саобраћајно-географском положају и ауто-путу 9. јануар који пролази градском територијом. Природно-географске карактеристике су врло повољне и дају посебан атрибут у смислу врло питомог, пријатног и еколошки чистог подручја. Угодна клима, хидрографски потенцијал, разноврстан биљни и животињски свијет, традицију, етно-културни мозаик становништва, фолклор и гастрономија добра су основа за разноврсну туристичку понуду.

Туристички потенцијал прије свега обухвата природне љепоте простора, аутохтоне старе објекте грађене од природних материјала као што су дрво, камен и цигла, потом традиционалну домаћу кухињу, старе занате, што у комбинацији са модерним функцијама пружања туристичких услуга кроз организовање фестивала и културно-историјских догађаја сигурно може дати нови импулс. Концепција развоја туризма зависи и од финансијских средстава које треба обезбиједити путем различитих пројеката на локалном и међународном нивоу.

Простор располаже значајним културно-историјским наслеђем и има много веће могућности развоја туризма засноване на природно-географској основи, мултикултуралности и традицији народа и етничких мањина који оvdје живе. Значајан број археолошких локалитета и сакралне архитектуре представља битну основу за бољи развој туризма. То до сада није на прави начин презентовано, али ни афирмисано, па није у потпуности ни туристички валоризовано. Интерес за развој туризма постоји. Ове године је успостављен Центар за културу и туризам Града Прњавора, међутим требало би израдити локалну Стратегију развоја туризма.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Баслер, Ђ., Јанковић, Ђ. (1960-1961). Палеолитско насеље Лушчић у Кулашима. Посебан отисак из Гласника земаљског музеја, Археологија, Сарајево
- Бенац, А. (1964). Студије о каменом и бакарном добу у сјеверозападном Балкану. Библиотека културно наслеђе, Издавачко предузеће Веселин Маслеша, Сарајево
- Лукић, С., Кљајић, Д. (2010). Потребне и приоритети у заштити средњовјековног прњаворског и дервентског краја. Градишка: Републички завод за заштиту културно-историјског и природног наслеђа Републике Српске, Зборник четврте конференције о интегративној заштити
- Лукић С., Кљајић Д., Вујиновић Б., Стругар М. (2015). Средњовјековно наслеђе прњаворског краја, Бања Лука
- Мазалић Ђ. (1950). Гдје је лежао град Глаж. Краћи чланци и расправе, Гласник Земаљског музеја, нова серија IV-V, Сарајево:
- Маринковић, Д. (1998). Бања Кулаши – туристичко-географске карактеристике, Географско друштво Републике Српске, Гласник/Хералд, бр.3., Бања Лука
- Маринковић, Д. (2001). Дневне миграције становништва општине Прњавор, Географско друштво Републике Српске, Књига 8., Бања Лука
- Маринковић, Д. (2002). Град Прњавор – општинско средиште и најјачи гравитациони центар дневних миграција простора општине Прњавор, Географско друштво Републике Српске, Гласник/Хералд, бр.7., Бања Лука
- Милијашевић, Б. (2018). Прњаворска парохија и њено окружење у времену и простору - цртице из прошлости, Издавачки центар „Искон“, Прњавор
- Недовић, З. (1999). Прњавор и његова околина. ОДП “Графичар” Добој
- Опачић, Љ. (1978). Прњавор и његово подручје – у општој слици, повести и хроници. Рукописи, Београд

CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE IN THE FUNCTION OF TOURISM DEVELOPMENT OF THE CITY OF PRNJAVOR

Draško Marinković³, Mladen Strugar⁴

Abstract: The cultural-historical heritage represents an important tourist potential of the Prnjavor region, because it tells about its history and development, as well as about the characteristics that can be important for the formation of the tourist offer. The paper deals with the analysis of the possibility of including the cultural and historical heritage in the development of tourism in the area of the city of Prnjavor. Thanks to natural and antropogenic potentials, this area has significant tourist potential. The town of Prnjavor has a rich cultural and historical heritage. There are traces of different historical periods and archaeological sites. Cultural monuments, religious buildings, folklore, folk customs and various manifestations enable the development of tourism. The cultural and historical heritage has not been fully presented to the public, so its tourism valorization has also been absent. Tourism is one of the most promising economic branches in the area of the City of Prnjavor.

Key words: tourism, Prnjavor, cultural and historical heritage

³ University of Banja Luka - Faculty of Science, Mladena Stojanovića 2, Banja Luka, Republika Srpska, Bosnia and Herzegovina, drasko.marinkovic@pmf.unibl.org, ORCID: 0009-0001-5915-2311

⁴ Independent researcher

НЕМАТЕРИЈАЛНО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ СРБИЈЕ

Катарина Марић¹, Емилија Достовић², Сања Павловић³

Апстракт: Нематеријално културно наслеђе, препознато преко усмене традиције, језика, сценске уметности, друштвене праксе, ритуала, празника, примене знања о природи и универзуму, традиционалне уметности и гастрономије, као део туристичке понуде, има значај у очувању идентитета и формирању препознатљивости једне земље. У 2012. години формирана је мрежа за очување нематеријалног културног наслеђа Србије. Регистар садржи 63 елемента који одражавају културни идентитет народа који живе на њеној територији. У раду су приказане социо-демографске карактеристике испитаника и значај нематеријалног културног наслеђа за одабир дестинације. Циљ рада је да се истражи како овај облик стваралаштва утиче на имиџ, препознатљивост и идентитет дестинације, у ком обиму се туристичка понуда овог дела културног наслеђа фокусира на доживљај туриста и који облици народне културе чине туристичку понуду. У раду је спроведено анкетно испитивање како би се утврдило да ли су туристи заинтересовани за понуду засновану на нематеријалном културном наслеђу Србије и у којој мери поједини елементи утичу на посету и/или боравак у дестинацији. За обраду и анализу података коришћен је програм Excel, а добијени резултати могу послужити као основа за разумевање мотивације при одабиру дестинација које имају елементе нематеријалног културног наслеђа.

Кључне речи: нематеријално наслеђе, култура, туризам, Србија

УВОД

После скоро три деценије међународних преговора о начинима заштите традиције и народне културе, Уједињене нације су на састанку Организације за образовање, науку и културу (Унеско) у Паризу 2003. године усвојиле Конвенцију о заштити нематеријалног културног наслеђа (Alivizatou, 2016). Према Конвенцији о заштити нематеријалног културног наслеђа, оно се манифестује у пет различитих домена: (а) усмене традиције и изрази, укључујући језик као носилац нематеријалног културног наслеђа; (б) извођачку уметност; (ц) друштвене праксе, ритуали и свечани догађаји; (д) знања и праксе о природи и универзуму; (е) традиционално занатство (UNESCO, 2003). Иако углавном садржи „неопипљиве“ елементе културе, као што су праксе, представљања, изражавања, знања и вештине, има и опипљиве: инструменте, предмете, артефакте и културне просторе.

Поред материјалног, као истраживачки тренд културе појављује се и нематеријално наслеђе (Richards, 2018), које је уско повезано са осећајем места (Tan et al., 2018; Wartmann & Purves, 2018). Међутим, сложена дефиниција и фрагментирана природа усложњавају истраживачке трендове и будуће правце туризма у вези са овим елементима културне баштине (Qiu et al., 2022). Ставови туриста и њихово разумевање нематеријалног културног наслеђа директно су повезани са тржиштем, помажући у усмеравању научних истраживања везаних за туризам културног наслеђа (Mehmood et al., 2018).

Аутентичност и нематеријално културно наслеђе истраживани су у неколико радова (Belhassen et al., 2008; Chhabra, 2010; Cohen & Cohen, 2012; Reisinger & Steiner, 2006; Wang, 1999; Zhu, 2012). Аутентично нематеријално културно наслеђе пружа заједници предност у

¹ Студент мастер студија, katarinam818@gmail.com

² Докторанд, emadostovic@gmail.com

³ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, sanja.pavlovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9596-8393

глобално конкурентном туризму (Kim et al., 2019), креирајући социо-економске бенефите за стејкхолдере (Esfehani & Albrecht, 2018). Esfehani & Albrecht (2019) идентификовали су два скупа фактора који утичу на планирање туризма заснованог на нематеријалном културном наслеђу на острву Кешм (геопарк на југу Ирана): доступност туристичких производа и њихову прикладност за употребу у туризму.

Нематеријално културно наслеђе је кључна компонента културног наслеђа човечанства и његових духовних достигнућа, симбол културе и туризма једне државе или региона (Liu et al., 2023; Yao et al., 2020). Нематеријално културно наслеђе је значајно у формирању понуде туристичке дестинације, фактор њеног развоја, компонента развојне политике (Filipović, 2018), а туризам један од начина да се заштити и очува нематеријална културна баштина (Xiao et al., 2023). Туризам нематеријалног културног наслеђа се односи на „путовање које омогућава доживљај места, заната и активности које представљају приче и људе из прошлости и садашњости“ (Hargrove, 2002).

Повезаност туризма и нематеријалног културног наслеђа привлачи пажњу од почетка 21. века. Кинески стручњаци који су се бавили овим питањем верују да развојем туризма везаног за нематеријално културно наслеђе могу да се: (а) задовоље захтеви тржишта и донесе економска добит дестинацији; (б) промовишу вредности дестинације и њена интеграција у модерни друштвени живот; (в) заштите културне вредности дестинације (Wei et al., 2021).

Нематеријална културна баштина има природну везу са туризмом због своје разноликости и јединствености. Данас је доживљај у туризму све јача психолошка потреба. У таквом контексту, доживљавање нематеријалног културног наслеђа може постати покретачка снага за одрживи развој туризма. Све већи број стручњака сматра да је срж развоја туризма културног наслеђа јединствено искуство (Lu et al., 2022). У контексту нематеријалног културног наслеђа и туризма, Светска туристичка организација предложила је неколико начина на које се нематеријално културно наслеђе може презентовати туристима: (а) наменско уређивање простора и објеката у којима би се културно наслеђе излагало; (б) тематско повезивање више туристичких атракција; (в) креирање нових атракција културног туризма, као што су нпр. прославе и догађаји (Qiu et al., 2019).

Gonzalez (2008) је истраживао однос између постојећег туризма нематеријалне баштине и осећаја личног идентитета у Шпанији, а резултати су показали да туризам нематеријалног наслеђа може пружити извор идентитета одвојено од самих дестинација. Поред тога, Ma & Wang (2008) су предложили да сазнања о нематеријалном културном наслеђу треба трансформисати у туристичке производе и у циљу његовог очувања изнели су три стратегије: (1) успостављање музеја нематеријалне баштине; (2) стварање тематских паркова и (3) сцене из стварног живота засноване на извођачким активностима људи (Masoud et al., 2018).

Нематеријално културно наслеђе обухвата спиритуалну вредност, машту и културну свест становништва неког места. Локална заједница је та која креира, одржава и преноси нематеријално културно наслеђе, а културно наслеђе заједници пружа осећај идентитета и континуитета. Због тога локално становништво у великој мери утиче на одрживи развој туризма наслеђа (Wei et al., 2021). Туристи ће имати аутентичније искуство, јер им елементе нематеријалног наслеђа преносе локални становници који најбоље познају сопствену културу (Lan et al., 2021). Резултати више истраживања показали су да учешће туриста у различитим активностима значајно повећава квалитет доживљаја у дестинацији (Su et al., 2020). Туристи су све више заинтересовани за друге културе, извођачке уметности, занате, ритуале, гастрономију и знања о природи и универзуму. Присутна је све већа свест о значају културне интеракције која подстиче дијалог, гради разумевање и унапређује толеранцију (Filipović, 2018). Ако нематеријално културно наслеђе треба да буде ефикасно и трајно интегрисано у туристичке активности, потребно га је развијати тако да се очува његова аутентичност и побољша квалитет туристичког искуства (Lu et al., 2022). Однос посетилац–наслеђе је симбиотски: управљачу културним наслеђем је потребан посетилац да одобри начин на који се управља наслеђем, док је посетиоцу потребан управљач наслеђем да се брине о наслеђу и обезбеди квалитет и јединствено искуство (Lan et al., 2021).

Најразвијеније државе света промовишу културно наслеђе за потребе туризма и улажу доста труда и средстава у њега, док земље у транзицији, као што је Србија, видно заостају за њима, без обзира на бројна културна добра која поседују. Туристичка понуда Србије укључује и нематеријално културно наслеђе које је скромно, неадекватно презентовано и интерпретирано (Krasojević & Đorđević, 2017). Врло су ретки случајеви где нематеријално културно наслеђе представља самосталну туристичку атракцију и то су обично комплементарне вредности. Етнографски музеј, Народни музеј у Београду и Војвођански музеј у Новом Саду, као и остали музеји који се налазе у 49 градова и општина у држави јесу локалитети у којима се елементи нематеријалне баштине у Србији чувају и приказују посетиоцима (Bjeljac et al., 2015).

Србија још увек нема стратегију која се односи на развој културног туризма. Повезивање културе и туризма је спорадично и за сад се спроводи на иницијативу појединаца. Србија има могућност да искористи потенцијал недовољно презентованог нематеријалног културног наслеђа, што би допринело подизању свести о значају очувања локалне културе (Krasojević & Đorđević, 2017). Најчешћи видови туризма којима се представља нематеријално културно наслеђе јесу културни и манифестациони (Bjeljac et al., 2015).

Србија је 2010. ратификовала Унескову Конвенцију о заштити нематеријалног културног наслеђа. Међутим, нематеријално културно наслеђе није ушло у законске оквире пре децембра 2016. године. Ратификацијом Конвенције, Србија се обавезала да предузме одговарајуће мере којим ће се осигурати конзервација и да установи законске, техничке, административне и финансијске мере у циљу унапређења институција задужених за едукацију у области управљања нематеријалним културним наслеђем (Krasojević & Đorđević, 2017). У циљу системске заштите нематеријалног културног наслеђа у Србији је 2012. године, установљена мрежа заштите која се с временом мењала. Мрежа се састоји од Националног комитета за нематеријално културно наслеђе, Центра за нематеријално културно наслеђе у Етнографском музеју у Београду, Мреже регионалних координатора и Комисије за упис у Национални регистар нематеријалног културног наслеђа (Krasojević & Đorđević, 2017).

У Национални регистар нематеријалног културног наслеђа први пут је 2012. године уписано 27 елемената нематеријалног културног наслеђа са територије целе Србије, а неки од њих су: слава, злакуска лончарија, коло, певање уз гусле, словачко наивно сликарство у Ковачици, Лазарице, ојкаче, косовски вез, израда пиротског ћилима, грокталица, свирање гајди и др. (Krasojević & Đorđević, 2017). Регистар нематеријалног културног наслеђа Републике Србије садржи за сада 63 елемента који одражавају културни идентитет српског народа, а делом и других народа.

Резултати истраживања спроведеног у сврху ревизије Стратегије развоја туризма су показали да је нематеријално културно наслеђе Србије недовољно препознато и презентовано туристима, иако је укључено у неке од мотива посете. Предложено је да се у креирању туристичке понуде што више фокусира на кружне историјске туре, митове и представљање интересантних појава и догађаја на иновативне начине, са акцентом на јединственом доживљају. Локална култура, начин живота и традиција су важни фактори привлачности, посебно у Европи, за туристе нижих платежних могућности, заинтересоване за нова туристичка тржишта са приступачним ценама (Krasojević & Đorđević, 2017).

МЕТОДОЛОГИЈА

Прикупљање података извршено је у виду анкетног упитника, по принципу случајног узорка. Анкетни упитник се састоји од три дела. У првом делу су издвојене социо-демографске карактеристике испитаника, други део се односи на општа питања која повезују нематеријалну културну баштину и туристичка путовања, а трећи има три подцелине. Односи се на утицај нематеријалног наслеђа на имиџ, препознатљивост и идентитет дестинације; нематеријалну културну баштину и доживљај туриста; туристичку понуду нематеријалне културне баштине. У трећем делу упитника коришћена је Ликертова скала ставова, а израчунат је и Пирсонов коефицијент линеарне корелације (r), мера повезаности два става који се односе на туристичку понуду нематеријалног културног наслеђа.

Дефинисане су хипотезе, како би се дошло до одговора на постављени циљ рада. Хипотезе ће бити потврђене или оповргнуте применом квантитативних показатеља у методологији коришћеној у раду.

X1: На мотивацију туриста да посете неко место утиче понуда дестинације, укључујући и нематеријалну културну баштину.

X2: Постоји значајан степен повезаности између утицаја нематеријалног културног наслеђа на имиџ и препознатљивост дестинације.

X3: Значајна је корелација између постојећих активности туриста у вези са нематеријалним културним наслеђем и жељом да у њима учествују.

X4: Туристи радије бирају да упознају обичаје него старе занате.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Дескриптивна анализа социо-демографских показатеља показује које структуре имају најзначајније утицаје на формирање ставова о улози нематеријалног културног наслеђа у туристичкој понуди Србије. Укупан број испитаника је 243.

Табела 1. Социо-демографске карактеристике испитаника

	укупно	проценти
<i>пол</i>		
мушки	166	68,3
женски	77	31,7
<i>старосна структура</i>		
18-25	44	18,1
26-35	112	46,1
36-45	51	21
46-55	29	11,9
56-65	7	2,9
више од 65 година	0	0
<i>образовни статус</i>		
основна школа	0	0
средња школа	56	23
виша или висока школа	104	42,8
мастер	74	30,5
доктор наука	9	3,7
<i>радни статус</i>		
незапослен/незапослена	26	10,7
запослен/запослена	177	72,8
ученик	6	2,5
студент	33	13,6
пензионер	1	0,4

Извор: обрада података у Excelu-у

Социо-демографски подаци показују да су у истраживању биле бројнији мушкарци него жене, тако да је њихов однос био око 2:1. Најбројнији су били испитаници старосне групе 26–35 година, њих 112, што је безмало половина узорка. Учесника анкетирања старијих од 65 година није било, што може да утиче и на резултате. С обзиром да је тема рада нематеријална културна баштина, очекивано је да старија популација има другачије ставове и сазнања у односу на млађе. Највише је испитаника са вишом или високом школом, а у категорији радни статус, најбројнији су били запослени.

Када је реч о учесталости путовања (генерално) 18,9% испитаника путује једном годишње, 44% 2–3 пута годишње, 21,8% 4–6 пута годишње, 5,2% више од шест пута током једне године. Дужина трајања путовања је: један дан (излет) код 4,9% испитаника, викенд код 13,6%, продужени викенд код 32,1%, недељу дана код 33,7%, десет дана код 11,9% и дуже од десет дана код 3,7%. Подаци показују да навике у вези са туристичким путовањима постоје и да трајање путовања даје могућност упознавања различитих туристичких вредности, укључујући и нематеријалну културну баштину.

На питање да ли су посетили дестинацију која укључује нематеријално наслеђе 69,1% учесника у анкетирању одговорило је да јесте, 27,2% да није, али планира, а 3,7% да није и не планира. Позитиван одговор на питање Да ли знате шта представља нематеријално културно наслеђе дало је 82,7% испитаника, 13,6% није било сигурно, а свега 3,7% није знало шта подразумева. Значајан удео испитаника који су одговорили да знају шта подразумева нематеријално наслеђе и да су посетили дестинацију са оваквим обликом културне баштине показује да за њу постоји интересовање.

Табела 2. Нематеријална културна баштина и туристичка путовања (резултати у процентима)

	да	не	нисам сигуран/а
Да ли Вам је битно да приликом одабира дестинације буде укључен неки елемент нематеријалног културног наслеђа?	37,5	32,9	29,6
Да ли бисте се укључили у учење о традиционалним занатима/ритуалима током путовања (нпр. прављење злакушке грнчарије, ткање пиротског ћилима, спремање ракије шљивовице, коло). Уколико је одговор да молимо Вас да напишете у коју активност бисте се укључили током путовања.	63	15	22
Да ли бисте остали дуже у одређеној дестинацији уколико би имали прилику да се укључите у процес производње традиционалних производа?	46,9	18,5	34,6
Да ли бисте платили више за путовање у дестинацији уколико уважава активности везане за нематеријално културно наслеђе?	49,4	19,3	31,3

Извор: обрада података у Excelu-и

Тек нешто више од једне трећине испитаника (37,5%) је одговорило да им је битно да приликом одабира дестинације буде укључен елемент нематеријалне баштине. Овакав резултат истраживања уједно значи да је хипотеза Х1 делимично потврђена (На мотивацију туриста да посете неко место утиче понуда дестинације, укључујући и нематеријалну културну баштину).

У групи питања у Табели 2. највише позитивних одговора се односи на питање Да ли бисте се укључили у учење о традиционалним занатима/ритуалима током путовања? То значи да испитаници путују не само ради едукације, већ и да интерактивност издвајају као важан елемент туристичке понуде. Испитаници који су дали позитиван одговор у вези са учењем о традиционалним занатима/ритуалима током путовања навели су да би те активности биле: традиционални занати, израда злакушке грнчарије, ткање пиротског ћилима, плетење, спремање ракије, учење кола, кулинарство током историје, спремање традиционалних јела, филигранство.

У једном делу истраживања, за добијање резултата, коришћена је Ликертова скала, тако да су испитаници оценама од 1 до 5 оцењивали степен слагања са постављеним ставовима: 1 – у потпуности се не слажем, 2 – делимично се не слажем, 3 – немам мишљење, 4 – делимично се слажем, 5 – у потпуности се слажем.

Табела 3. Утицај нематеријалног наслеђа на имиџ, препознатљивост и идентитет дестинације

	средња вредност (М)	стандардна девијација (σ)
Нематеријално културно наслеђе утиче на имиџ Србије као туристичке дестинације.	4,32	0,80
Србија поседује адекватан потенцијал за развој туристичких дестинација у којима нематеријално културно наслеђе има велики удео.	4,43	0,73
Очување нематеријалног културног наслеђа је од велике важности за очување идентитета.	4,67	0,66
Очување нематеријалног културног наслеђа је од велике важности за препознатљивост дестинације.	4,50	0,69
Локално становништво, заједница или група има велику улогу у очувању нематеријалног културног наслеђа.	4,64	0,64
Добро осмишљени програми и специфичне промотивне кампање би дале велики допринос промоцији нематеријалног културног наслеђа.	4,61	0,66

Извор: обрада података у Excelu-и

Оцене добијене на основу Ликертове скале представљене су кроз средњу вредност (М) и стандардну девијацију (σ), како би се могли поредити ставови испитаника. Највећу средњу вредност у Табели 3. показује став Очување нематеријалног културног наслеђа је од велике важности за очување идентитета (М=4,67), а и остали ставови имају високе средње вредности. Значај идентитета у културном туризму је изузетан, јер се мисли на свест о припадању једној етничкој групи, при чему је нематеријална баштина репрезентује. Осећај заједништва и идентитет су често неопходни у одређивању конкурентности дестинације. Испитаници су препознали значај не само идентитета, већ и имиџа, препознатљивости, локалног становништва и добро осмишљених промотивних активности када је реч о нематеријалном наслеђу Србије.

Табела 4. Нематеријална културна баштина и доживљај туриста

	средња вредност (M)	стандардна девијација (σ)
Посећујем туристичку дестинацију због туристичке понуде нематеријалног културног наслеђа.	3,10	0,99
Посећујем туристичку дестинацију у којој је поред основне туристичке понуде заступљено и нематеријално културно наслеђе.	3,49	1,00
Током посете туристичкој дестинацији упражњавао/ла сам активности у вези са нематеријалним културним наслеђем (укључивање у производњу старих заната и домаће радиности, у изради сувенира, спремање хране, учење игре или песме).	2,70	1,31
Током посете туристичкој дестинацији волела бих/волео бих да упражњавам активности у вези са нематеријалним културним наслеђем.	3,94	1,08
Нематеријално културно наслеђе је скромно, неадекватно представљено и недовољно презентовано туристима.	3,78	0,97

Извор: обрада података у Excelu-у

У Табели 4. најмању средњу вредност има став Током посете туристичкој дестинацији упражњавао/ла сам активности у вези са нематеријалним културним наслеђем (M=2,70), што може да значи да оне нису саставни део туристичке понуде. Овакав закључак је изведен на основу става Током посете туристичкој дестинацији волела бих/волео бих да упражњавам активности везане за нематеријално културно наслеђе, где је M=3,94. Испитаници се у знатној мери слажу да нематеријално културно наслеђе је скромно, неадекватно представљено и недовољно презентовано туристима (M=3,78).

Истраживање које је обавио Lovrentjev (2015) показује да је 86,1% испитаника одговорило да не би дуже остали у Прагу да су имали прилику да науче о традиционалној производњи чешког пива/стакла. Резултати истог рада показују да их је 66,6% веома задовољно информацијама о нематеријалном културном наслеђу. Задовољство понудом нематеријалног културног наслеђа је неизвесно код 47,6% испитаника, који нису били сигурни, задовољно је 33,3%, а незадовољно 19%. Filipović (2018) је утврдио да је средња вредност става Мислите да нематеријално културно наслеђе покреће ваше честе посете до Аранђеловца, 3,92 за мушкарце, а 3,52 за жене, што значи да су вредности више него у случају овог рада (M=3,10).

Табела 5. Туристичка понуда нематеријалне културне баштине

	средња вредност (M)	стандардна девијација (σ)
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко усмене традиције и језика.	4,15	0,85
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко сценске уметности (музике и игре).	4,27	0,81
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко друштвене праксе, ритуала и празника (обичаји, манифестације).	4,45	0,75
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко знања и примене знања о природи и универзуму.	3,57	1,12
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко традиционалне уметности (рукотворине, вештине у традиционалним занатима).	4,43	0,81
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко традиционалне гастрономије.	4,35	0,86

Извор: обрада података у Excelu-у

У Табели 5. су високе средње вредности ставова о понуди појединих елемената нематеријалне културне баштине. Евидентно је да се испитаници слажу да су ови елементи препознатљиви, с тим да је најмање слагање када је реч о знањима о природи и универзуму (M=3,57).

Стандардна девијација као апсолутна мера дисперзије показује колико у просеку елементи скупа одступају од аритметичке средине. Ниска стандардна девијација указује на то да вредности имају тенденцију да буду близу средње вредности (која се назива и очекиваном вредношћу) скупа, док висока стандардна девијација указује да су вредности распоређене у ширем опсегу. Поређењем података за стандардну девијацију у Табелама 3, 4 и 5, може се закључити да су највеће вредности у Табели 4., и односе се на нематеријалну културну баштину и доживљај туриста. Најмању средњу вредност (M=2,70) има став Током посете туристичкој

дестинацији упражњавао/ла сам активности везане за нематеријално културно наслеђе (укључивање у производњу старих заната и домаће радиности, у изради сувенира, спремање хране, учење игре или песме), а ту је уједно вредност стандардне девијације највећа ($\sigma=1,31$).

Туристичка понуда нематеријалног културног наслеђа фокусира се на доживљај туриста, како би локалну културу, начин живота и традицију интерпретирала на прави начин. Нематеријално културно наслеђе заступљено је у туристичкој дестинацији као део понуде, кроз различите облике духовне културе. Уједначени су ставови испитаника када је реч о значају друштвених пракси, ритуала и празника (обичаји, манифестације) у туристичкој понуди, на једној страни, и традиционалне уметности (рукотворине, вештине у традиционалним занатима), на другој страни. То значи да је Х4: Туристи радије бирају да упознају обичаје него старе занате, одбачена.

Masoud et al. (2019) констатују да 48% туриста би веома и изузетно волели да чују и науче о друштвеним навикама и обичајима ($M= 3.42$), 46,7% туриста ужива учествујући у духовној музици верских мањина у Исфахану ($M=3.43$), 44,9% њих тврди да је заинтересовано за учење о традиционалним уметностима и занатима ($M=3.49$). Иранско усмено приповедање би да слуша 44,7% анкетираних туриста, а скоро исто толико (43,3%) пословице и усмено предање. Ови резултати, између осталог, показују да се истраживање нематеријалне културне баштине може прилагодити конкретној дестинацији и њеним специфичностима.

Пирсонов коефицијент корелације је мера линеарне корелације између два скупа података, у овом случају елемената значајних у улози нематеријалног културног наслеђа у туристичкој понуди Србије. Ова мера може одражавати само линеарну корелацију варијабли и занемарује друге типове односа или корелације. Вредности Пирсоновог коефицијента корелације су од -1 до 1 . Апсолутна вредност 1 имплицира да линеарна једначина савршено описује однос варијабли. Знак корелације је одређен нагибом регресије: вредност од $+1$ имплицира да све тачке података леже на линији за коју варијабла Y расте како X расте, и обрнуто за -1 . Вредност 0 значи да не постоји линеарна зависност између променљивих.

Табела 6. Пирсонов коефицијент корелације

елементи значајни за улогу нематеријалног културног наслеђа у туристичкој понуди Србије	Пирсонов коефицијент корелације r
Нематеријално културно наслеђе утиче на имиџ Србије као туристичке дестинације.	0.88
Очување нематеријалног културног наслеђа је од велике важности за препознатљивост дестинације.	
Током посете туристичкој дестинацији упражњавао/ла сам активности у вези са нематеријалним културним наслеђем (укључивање у производњу старих заната и домаће радиности, у изради сувенира, спремање хране, учење игре или песме).	0.84
Током посете туристичкој дестинацији волела бих/волео бих да упражњавам активности у вези са нематеријалним културним наслеђем.	0.79
Србија поседује адекватан потенцијал за развој туристичких дестинација у којима нематеријално културно наслеђе има велики удео.	
Очување нематеријалног културног наслеђа је од велике важности за очување идентитета.	0.97
Локално становништво, заједница или група има велику улогу у очувању нематеријалног културног наслеђа.	
Добро осмишљени програми и специфичне промотивне кампање би дале велики допринос промоцији нематеријалног културног наслеђа.	0.88
Посећујем туристичку дестинацију због туристичке понуде нематеријалног културног наслеђа.	
Посећујем туристичку дестинацију у којој је поред основне туристичке понуде заступљено и нематеријално културно наслеђе.	0.93
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко усмене традиције и језика.	
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко сценске уметности (музике и игре).	0.85
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко друштвене праксе, ритуала и празника (обичаји, манифестације).	
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко знања и примене знања о природи и универзуму.	0.95
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко традиционалне уметности (рукотворине, вештине у традиционалним занатима).	
Нематеријално културно наслеђе препознајемо преко традиционалне гастрономије.	

Извор: обрада података у Excelu-у

Постоје оријентационе граничне вредности, па је од 0.6 до 0.8 висока корелације, од 0.8 до 1 веома висока (https://pistatistics.com/course/koficijenti_korelacije/lekcije/pearson-ov-koficijent-korelacije/). Резултати Пирсоновог коефицијента корелације показују вредности веће од 0,79, што значи да постоји изузетно јака веза између упоређених ставова.

Како је вредност Пирсоновог коефицијента корелације 0,88, јасно је да је хипотеза Х2 потврђена и да постоји значајан степен повезаности између утицаја нематеријалног културног наслеђа на имиџ и препознатљивост дестинације. Имиџ, као један од елемената дестинације, је јединствен карактер и углед на тржишту и пресудан је у привлачењу туриста. Препознатљивост дестинације је својство које утиче на њен имиџ и атрактивност. Пирсонов коефицијент корелације у вредности од 0.84 потврђује хипотезу Х3: Значајна је корелација између активности туриста у вези са нематеријалним културним наслеђем и жељом да у њима учествују.

ЗАКЉУЧАК

Суштина нематеријалног културног наслеђа јесте да омогући туристима да доживе локалну културу у прошлости и садашњости. Ово је један од светских трендова на страни туристичке понуде, али и потражње. Нематеријално културно наслеђе испољава се кроз обичаје, празновања, музику, песме, игре, приче, митове и легенде, старе занате. Као део туристичке понуде презентује се на бројним туристичким манифестацијама, музејима, сајмовима, радионицама.

Ограничења у истраживању произилазе из ограничења статистичког програма/алата који је коришћен и немогућности примене тестова и коефицијената којима би се утврдила детаљнија зависност/независност варијабли. Иако су у Табели 1. приказане социо-демографске карактеристике испитаника, оне нису коришћене у анализама. То се може приписати и неравномерном броју испитаника у разним категоријама (пол, старосна структура, радни статус, образовни статус). Будући правци истраживања могли би да се односе на појединачне елементе нематеријалне културне баштине, утврђивање смерница за унапређење туристичке понуде, начина на које се може утицати на свест и активности локалног становништва у вези са овим обликом културног наслеђа.

Неопходно је да се нематеријално културно наслеђе Србије адекватно укључи у програме туристичких агенција и организација. Кључно је партнерство свих заинтересованих страна и повећање свести о његовом значају, јер је очигледно да постоји жеља туриста да посећују дестинације са нематеријалним културним наслеђем и учествују у различитим креативним активностима, које треба уврстити у понуду.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Alivizatou, M. (2016). *Intangible heritage and the museum: New perspectives on cultural preservation*. London, England: Routledge.
- Belhassen, Y., Caton, K. & Stewart, W. P. (2008). The search for authenticity in the pilgrim experience. *Annals of Tourism Research*, 35(3), 668–689.
- Bjeljac, Ž., Terzić, A. & Lović, S. (2015). Нематеријално културно наслеђе у Србији као туристички бренд. *Turističko poslovanje*, 15(1), 53–61.
- Chhabra, D. (2010). Branding authenticity. *Tourism Analysis*, 15(6), 735–740.
- Cohen, E. & Cohen, S. A. (2012). Authentication: Hot and cool. *Annals of Tourism Research*, 39(3), 1295–1314.
- Esfehani, M. H. & Albrecht, J. N. (2018). Roles of intangible cultural heritage in tourism in natural protected areas. *Journal of Heritage Tourism*, 13(1), 15–29.
- Esfehani, M.H. & Albrecht, J.N. (2019). Planning for Intangible Cultural Heritage in Tourism: Challenges and implications. *Journal of Hospitality & Tourism Research*, 43(7), 980–1001, DOI: 10.1177/1096348019840789.
- Filipović, N. (2018). Intangible cultural heritage as a motive for choosing the tourist destination Arandelovac. *Hotel and Tourism Management*, 6(1), 53–62
- González Santa Cruz, F., Lopez-Guzman, T., Pemberthy Gallo, L.-S. & Rodríguez-Gutiérrez, P. (2020). Tourist loyalty and intangible cultural heritage: the case of Popayán, Colombia. *Journal of Cultural Heritage Management and Sustainable Development*, 10(2), 172–188.
- Hargrove, C.M. (2002). Heritage tourism. *CRM-WASHINGTON*, 25(1), 10–11.

- Kim, S., Whitford, M. & Arcodia, C. (2019). Development of intangible cultural heritage as a sustainable tourism resource: the intangible cultural heritage practitioners' perspectives. *Journal of Heritage Tourism*, 14(5–6), 422–435, DOI: 10.1080/1743873X.2018.1561703.
- Krasojević, B. & Đorđević, B. (2017). Intangible Cultural Heritage as Tourism Resource of Serbia. *Sociology and Anthropology*, 5(6), 442–449.
- Lan, T., Zheng, Z., Tian, D., Zhang, R., Law, R. & Zhang, M. (2021). Resident-Tourist Value Co-Creation in the Intangible Cultural Heritage Tourism Context: The Role of Residents' Perception of Tourism Development and Emotional Solidarity. *Sustainability* 2021, 13, 1369.
- Liu, Y., Phromphithakkul, W. & Bangbon, P. (2023). The Influence of Intangible Culture Heritage Image on Tourists' Cultural Identity. *Journal of the Association of Researchers*, 28(2), 82–99.
- Lovrentjev, S. (2015). Intangible Cultural Heritage and Tourism: Comparing Croatia and the Czech Republic. *Mediterranean Journal of Social Sciences*, 6(5), 522–526.
- Lu, W., Su, Y., Su, S., Zhao, J. & Zhang, L. (2022). Perceived Authenticity and Experience Quality in Intangible Cultural Heritage Tourism: The Case of Kunqu Opera in China. *Sustainability* 2022, 14, 2940.
- Masoud, H., Mortazavi, M. & Torabi Farsani, N. (2018). A study on tourists' tendency towards intangible cultural heritage as an attraction (case study: Isfahan, Iran). *City, Culture and Society*, 17(1), 54–60.
- Mehmood, S., Liang, C. & Gu, D. (2018). Heritage Image and Attitudes toward a Heritage Site: Do They Really Mediate the Relationship between User-Generated Content and Travel Intentions toward a Heritage Site? *Sustainability*. 10(12), 4403, <https://doi.org/10.3390/su10124403>.
- Qiu, Q., Zheng, T., Xiang, Z. & Zhang, M. (2019). Visiting Intangible Cultural Heritage Tourism Sites: From Value Cognition to Attitude and Intention. *Sustainability* 2020, 12, 132, doi:10.3390/su12010132.
- Qiu, Q., Zuo, Y. & Zhang, M. (2022). Intangible Cultural Heritage in Tourism: Research Review and Investigation of Future Agenda. *Land* 2022, 11, 139, <https://doi.org/10.3390/land11010139>.
- Reisinger, Y. & Steiner, C. J. (2006). Reconceptualizing object authenticity. *Annals of Tourism Research*, 33(1), 65–86.
- Richards, G. (2018). Cultural Tourism: A review of recent research and trends. *Journal of Hospitality and Tourism Management* 36, DOI:10.1016/j.jhtm.2018.03.005.
- Su, X., Li, X., Wang, Y., Zheng, Z. & Huang, Y. (2020). Awe of Intangible Cultural Heritage: The Perspective of ICH Tourists. *SAGE Open*, 10(3), 1–14, <https://doi.org/10.1177/2158244020941467>.
- Tan, S.K., Tan, S.H., Kok, Y.S. & Choon, S.W. (2018). Sense of Place and Sustainability of Intangible Cultural Heritage—The Case of George Town and Melaka. *Tourism Management*, 67, 376–387. <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2018.02.012>
- United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization (2003). *Text of the Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. Available online: <https://ich.unesco.org/en/convention> (accessed on 16 May 2024).
- UNESCO (2013). *Convention for the Safeguarding of the Intangible Cultural Heritage*. In *Proceedings of the 32nd Ssession of General Conference of the United Nations Educational, Scientific and Cultural Organization*. Paris, France, 29 September – 17 October 2013; Available online: <https://ich.unesco.org/en/convention> (accessed on 8 May 2024).
- Wang, N. (1999). Rethinking authenticity in tourism experience. *Annals of Tourism Research*, 26(2), 349–370.
- Wartmann, F.M. & Purves, R.S. (2018). Investigating Sense of Place as a Cultural Ecosystem Service in Different Landscapes through the Lens of Language. *Landscape and Urban Planning*, 175, 169–183, <https://doi.org/10.1016/j.landurbplan.2018.03.021>
- Wei, Y., Liu, H. & Park, K.S. (2021). Examining the Structural Relationships among Heritage Proximity, Perceived Impacts, Attitude and Residents' Support in Intangible Cultural Heritage Tourism. *Sustainability* 2021, 13, 8358, <https://doi.org/10.3390/su13158358>.
- Xiao, J., Wu, Y., Wang, M. & Zhao, Y. (2023). Using choice experiments to assess tourist values for intangible cultural heritage – the case of Changdao fishermen's work song in China. *Journal of Cultural Heritage*, 60(1), 50–62.
- Yao, D., Zhang, K., Wang, L., Law, R. & Zhang, M. (2020). From Religious Belief to Intangible Cultural Heritage Tourism: A Case Study of Mazu Belief. *Sustainability* 2020, 12, 4229.
- Zhu, Y. (2012). Performing heritage: Rethinking authenticity in tourism. *Annals of Tourism Research*, 39(3), 1495–1513.
- https://pistatistics.com/course/koeficijenti_korelacije/lekcije/pearson-ov-koeficijent-korelacije/, npeyzeto 13.6.2024.

INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN THE TOURIST OFFER OF SERBIA

Katarina Marić⁴, Emilija Dostović⁵, Sanja Pavlović⁶

Abstract: Intangible cultural heritage, recognized through oral tradition, language, performing arts, social practice, rituals, holidays, application of knowledge about nature and the universe, traditional art and gastronomy, as part of the tourist offer, is important in preserving the identity and forming the recognition of a country. A network for preserving the intangible cultural heritage of Serbia was formed in 2012. The Register contains 63 elements that reflect the cultural identity of the nations living on its territory. The paper presents the socio-demographic characteristics of the respondents and the importance of intangible cultural heritage for choosing a destination. The goal of the work is to investigate how this form of creativity affects the image, recognition and identity of the destination, to what extent the tourist offer of this part of the cultural heritage focuses on the experience of tourists and what forms of folk culture make up the tourist offer. The paper conducted a survey to determine whether tourists are interested in an offer based on the intangible cultural heritage of Serbia and to what extent certain elements influence the visit and/or stay in the destination. The program Excel was used for data processing and analysis, and the obtained results can serve as a basis for understanding the motivation when choosing destinations that have elements of intangible cultural heritage.

Keywords: *intangible* heritage, culture, tourism, Serbia

⁴ Master's student, katarinam818@gmail.com

⁵ PhD student, emadostovic@gmail.com

⁶ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, sanja.pavlovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9596-8393

UDK: 338.48:371.66(497.6)
DOI: 10.5937/KonGef24086K
Прегледни научни рад

ГЕОЕКОЛОШКА ЕВАЛУАЦИЈА ПРИРОДНИХ ПОТЕНЦИЈАЛА ЗАШТИЋЕНОГ ПРОСТОРА ТРЕБЕВИЋА У ФУНКЦИЈИ ТУРИЗМА - АНАЛИЗА V-WERT И АХП МЕТОДА

Митар Крсмановић¹, Јелена Голијанин², Санда Шушњар³, Раде Ивановић⁴

Апстракт: Требевић је једна од четири олимпијске планине у Босни и Херцеговини. У његовој непосредној близини смјештени су најурбанизованији дијелови градова Источно Сарајево (Република Српска) и Сарајево (Федерација БиХ). Простор Требевића дуги низ година представља главну излетишну зону становника ових градова, што је утицало да се дијелови овог простора у оба ентитета прогласе заштићеним подручјем. С обзиром на значај који Требевић има у погледу туризма, извршено је геоколошко вредновање његових природних потенцијала, са циљем да се покушају квантификовати стварни потенцијали ове планине за потребе рекреативног туризма. Вредновање је извршено помоћу квантитативног метода разноврсности (V-Wert) и АХП метода удруженог са методом бонитације. Први метод се темељи на анализи рељефа, водених подручја, шумског покривача, начина коришћења земљишта и климе, а пошто су резултати добијени овим методом показали високу зависност од елемената рељефа, у анализу смо укључили и евалуацију рељефних одлика помоћу АХП метода и потом смо компарирали добијене резултате. Анализа је спроведена уз помоћ ГИС софтвера (QGIS Desktop 3.28.15), а добијени резултати презентовани су картографски и показали су да истраживани простор посједује висок степен погодности за рекреативни туризам.

Кључне ријечи: геоколошка евалуација, ГИС, V-Wert метод, АХП метод, Требевић.

УВОД

Највећи дио истраживаног простора данас је под заштитом, тј. састоји се из два дијела - Парка природе Требевић који се налази у Републици Српској и Заштићеног пејзажа Требевић који се налази у Федерацији БиХ. Постојање два заштићена подручја исте категорије на једној планини посљедица је административне подјеле Босне и Херцеговине и чињенице да овим простором пролази међуентитетска граница. Већи дио планине налази се у Републици Српској, а знатно мањи у Федерацији БиХ. С обзиром да је област заштите животне средине у Босни и Херцеговини у надлежности ентитета, проглашена су два заштићена подручја која припадају истој категорији и подлијежу истом режиму заштите. Анализом у раду обухваћена су оба заштићена подручја.

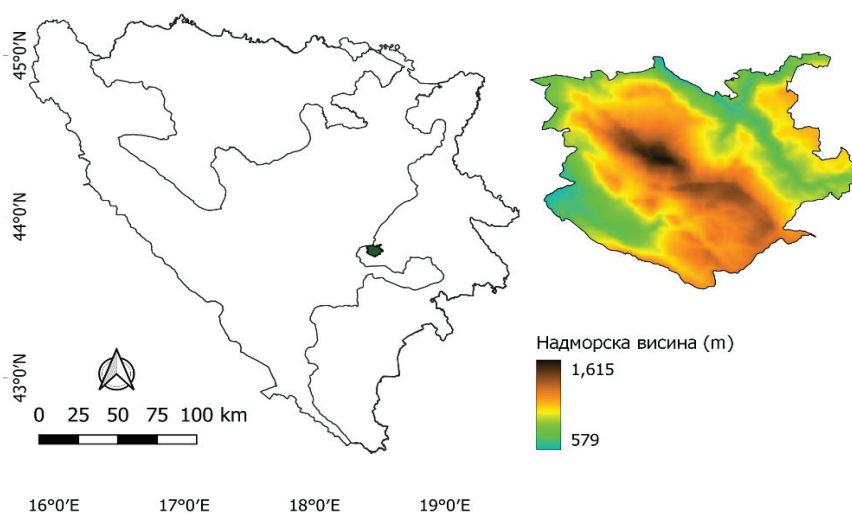
Планина Требевић налази се у источном дијелу Босне и Херцеговине, југоисточно од Сарајева (Слика 1). Смјештена је у средишњем дијелу динарског планинског масива, у појасу унутрашњих Динарида, а припада планинско-котлинској регији централне Босне и Херцеговине. Има карактеристичан динарски правац пружања сјеверозапад-југоисток и чини јединствену орографску цјелину са планином Јахорином. Требевић је удаљен од Јадранског мора око 130 km, али је заштићен од маритимних утицаја вишим планинским масивима Јахорине, Трескавице и Бјелашнице.

¹ Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића 1, Пале, Босна и Херцеговина, mitar.krsmanovic@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0009-0000-3674-4253

² Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића 1, Пале, Босна и Херцеговина, jelena.golijanin@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0000-0001-6967-1599

³ Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића 1, Пале, Босна и Херцеговина, sanda.susnjara@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0000-0002-5881-6358

⁴ Универзитет у Источном Сарајеву - Филозофски факултет, Алексе Шантића 1, Пале, Босна и Херцеговина, rade.ivanovic@ff.ues.rs.ba

Слика 1. Географски положај заштићеног подручја Требевић

У погледу граница, Требевић се издиже између клисура ријека Миљацке и Паљанске Миљацке на сјеверу и сјевероистоку и Касиндолске ријеке на југозападу. На југоистоку Требевић се преко узвишења Велики и Мали Ступањ наслања на Јахорину, а на сјеверозападу је отворен према Сарајевској котлини. Када су у питању геоморфолошке карактеристике планине Требевић, она се може посматрати као једна од три структурне цјелине Јахоринског система, заједно са Голом Јахорином и Равном планином. Оно што карактерише морфологију Требевића је врло изражена краљуштаста структура. Одвојен је Касиндолским и Бистричким расједима од Голе Јахорине и Равне Планине и има врло разуђен рељеф. Највиши је истоимени врх са надморском висином од 1629 m. Разуђеност рељефа посљедица је расједне тектонике која је присутна на овом простору. Основну морфолошку структуру Требевића чини преврнута антиклинала која је израсједана низом краљушти. Падине планине стрмо се спуштају од највиших дијелова према клисурама водених токова који га оивичавају, а у неким дијеловима висинска амплитуда достиже и до 1000 метара. Требевић представља развође између Касиндолске ријеке, Тилаве и Паљанске Миљацке (Голијанин, 2021).

Два основна климата на истраживаном простору су умјерено топли (C) и умјерено хладни (D) климат. Умјерено топли климат преовлађује на подручју до 1000 m надморске висине, а на Требевићу се јавља његов Cfb подтип. Карактеристике овог подтипа су умјерено топла и кишна клима са топлим љетом. Средња мјесечна температура најтоплијег мјесеца креће се између 18°C и 22°C, док најмање четири мјесеца имају средњу мјесечну температуру изнад 10°C. Средња јануарска температура не спушта се испод -3°C. У погледу падавина, Cfb подтип климата карактерише количина падавина између 700 и 1200 l/m². Изнад 1000 m надморске висине преовлађује умјерено хладни (D) климат са Df подтипом и то са двије подваријанте: Dfb и Dfc. Ова два подтипа имају одлике влажне бореалне климе, први са топлим, а други са свјежим љетом. У појасу између 1000 и 1500 m надморске висине преовлађује Dfb подтип који заузима највећу површину на Требевићу, па се може окарактерисати као преовлађујући на овом подручју. У појасу изнад 1500 m надморске висине преовлађује Dfc подтип, а његове карактеристике су влажна бореална клима са свјежим љетом и одсуством сушног раздобља. Обухвата највише дијелове планине у централном и југозападном дијелу (Драшковић, 2021).

Геолошко-геоморфолошке одлике Требевића, гдје доминирају кречњаци (водопрпусни), као и велики нагиб падина узрокују да анализирани простор није богат површинским водотоцима. Падавине се због тога или сливају према оближњим водотоцима, који протичу рубним дијеловима планине или пониру кроз његову кречњачку масу, па се јављају као крашка врела у ободним зонама планине. Најважнији водоток који извире на Требевићу је ријека Тилава. Она извире на западним падинама. Значај ове ријеке огледа се прије свега у водоснабдијевању великог дијела општина Источно Ново Сарајево и Источно Илиџа. Планина је оивичена ријекама: Бистрицом, Паљанском Миљацком и Миљацком на истоку, а дијелом и Касиндолском ријеком на југу и југозападу.

Требевић карактерише присуство три врсте пејзажа: шумског, ливадског и стијенског. (План управљања заштићеним пејзажем „Требевић“, 2016). Шумски покривач углавном је развијен на сјеверним и сјевероисточним падинама у односу на јужне и југозападне, што је посљедица разлике у количини падавина, температуре, освјетљености, али и антропогеног

утицаја. У подручјима гдје је развијен шумски покривач, у нижим дијеловима доминирају листопадне шуме храста, граба, букве, а изнад листопадних наставља се појас четинарских шума: јеле, смрче, оморице и бора. Прелазни појас између листопадних и четинарских шума на сјеверним и сјевероисточним падинама налази се на око 550 m н. в, док се на јужним и југозападним падинама граница налази између 900 и 1000 m н. в. Поред шумске вегетације, Требевић је богат и љековитим биљем. У погледу фауне, истраживањем је утврђено присуство 23 животињске врсте на овој планини. Неке од врста које егзистирају на Требевићу спадају у категорију стално заштићених: видра, вјеверица, орао мишар, сова и гавран, док су мрки медвјед, срна и зец заштићени у периоду ловостаја (Трбојевић & Трбојевић, 2022).

МЕТОДОЛОГИЈА

Геоколошко вредновање заштићеног простора Требевића у функцији туризма и рекреације извршено је коришћењем два метода - методом квантитативне разноврсности (V-Wert метод) и методом аналитичког хијерархиског процеса (АХП метод) удруженог са методом бонитације. Сам процес анализе спроведен је помоћу ГИС софтвера QGIS Desktop 3.28.15. Поред кабинетских метода рада, коришћене су и теренске методе. Овоме је претходило прикупљање и припрема података (дигитализација, статистичка анализа, дефинисање концепције базе података итд.). Формирана је база података за сваки критеријум, извршена класификација скупова података, предвредновање и креирање критеријумских мапа.

МЕТОД КВАНТИТАТИВНЕ РАЗНОВРСНОСТИ (V-WERT МЕТОД)

Метод квантитативне разноврсности или V-Wert метод назива се још и Кимстедтов метод јер је његов творац њемачки географ и геоколог Ханс Кимстедт (Hans Kimstedt) који је овај метод први пут изложио у својој докторској дисертацији 1967. године. Он се темељи на анализи пет критеријума: ивице шуме, ивице воде, вертикалне рашчлањености терена, начина коришћења земљишта и климе на датом простору, а представљен је сљедећом формулом (Пецељ ет ал., 2015):

$$V = \frac{W + G * 3 + R + N}{1000} * K$$

гдје је: W – ивица шуме (m/m²), G – ивица воде (m/m²), R – вертикална рашчлањеност терена (-), N – начин коришћења земљишта (-) , K – климатски фактор (-). Међутим, формула коришћена у овом раду је прилагођена просторним одликама и величини терена, те у одређеној мјери модификована у односу на оригиналну и гласи:

$$V = \frac{W + G * 3 + R + N}{200} * K$$

Пошто је први корак у анализи представљао формирање грида или полигонске векторске мреже, одлучено је да због релативно мале површине заштићеног подручја (54,36 km²) ћелије унутар мреже имају површину од 200x200 метара, а не 1000x1000 како је уобичајено. Претпоставка је била да ће се на тај начин добити већи број ћелија мање површине, а самим тим и прецизнији резултати. Као резултат добијена је мрежа од 1511 ћелија, свака површине 40 000 m² (изузев граничних ћелија). Анализа је проведена за сваку ћелију унутар грида по основу свих пет критеријума, а на крају су добијени резултати погодности за сваку појединачну ћелију (Табела 1).

Табела 1. Категорије погодности истраживаног простора према V-Wert методу

Категорије	Класе	Распон
I	Неповољно	V < 3,72
II	Условно повољно	3,72 < V < 7,44
III	Повољно	7,44 < V < 11,16
IV	Веома повољно	V > 11,16

Извор: Пецељ ет ал., 2015.

Први анализирани критеријум била је дужина ивица шуме (W). Како би се добили подаци за дужину ивице шуме унутар сваке ћелије као подлога коришћена је *Copernicus Forest Type* база података о шумском покривачу у Европи за 2018. годину (Слика 2). Сљедећи анализирани критеријум била је дужина ивица воде (G) унутар сваке ћелије. Подлоге на основу којих су добијени подаци о дужини ивица воде били су база мапа *Open Street Map Standard* доступна у QGIS софтверу и топографска карта Војногеографског института Југославије у размјери 1:25 000 (листони Сарајево 525-2-4 и Горажде 526-1-3). Добијене вриједности помножене су са три, јер према мишљењу бројних истраживача, водени токви чине одређени простор богатијим и атрактивнијим (Слика 2).

Трећи анализирани критеријум била је вертикална рашчлањеност терена. Вертикална рашчлањеност је анализирана помоћу зоналне статистике, а као основа за добијање резултата послужио је USGS-DEM 30 m модел терена. Добијене вриједности разврстане су према прилагођеној скали⁵ са сљедећим вриједностима рељефа: висинска разлика 10-20 m = 44; 20-30 m = 60; 30-60 m = 80; 60-100 m = 118; 100-250 m = 172 и 250-500 m = 240 (Слика 2). Подаци за четврти анализирани критеријум (начин коришћења земљишта) добијени су помоћу *Copernicus Corine Land Cover* базе података, на начин да је процентуално учешће одређеног типа земљишта за сваку ћелију помножено одговарајућим тежинским коефицијентом (Табела 2).

Табела 2. Тежински фактори за сваку намјену простора и тежински фактори климатских типова

Врсте коришћења	Тежински фактори	Климатски тип	Тежински фактори
Њиве и баште	6	Урбана клима	0,65 - 0,80
Ливаде и пашњаци	15	Клима басена	0,70 - 0,90
Воћњаци и виногради	8	Клима Сјеверно-њемачке низије	0,90 - 1,10
Шуме	19	Клима приобаља (Балтик и Сјев. море)	1,30 - 1,60
Пустаре	21	Клима субпланинских зона	1,10 - 1,20
Баре	12	Клима планинских зона	1,20 - 1,40
Мочваре	10	Клима високих планина	1,30 - 1,50
Неплодно земљиште	21	Клима централних Алпа	1,30 - 1,80

Извор: Пецељ ет ал., 2015

Посљедњи анализирани критеријум су климатске карактеристике. Вриједности овог критеријума одређене су на основу података о годишњим температурама и падавинама, узимајући у обзир надморску висину и тип предјела. Кимстед је дао вриједности овог фактора на основу климатских карактеристика различитих предјела Њемачке (Табела 3). С обзиром да на подручју планине Требевић преовлађује умјерено-континентална клима са израженим утицајем планинске климе тежински фактор има вриједност од 1,3 и исти је за сваку челију растера (мреже-грида).

АХП МЕТОД

АХП метод (Saaty, 1980) један је од познатијих и чешће коришћених метода који се употребљавају при евалуацији која претходи доношењу одлука, у случају када одлука зависи од већег броја атрибута који се користе као критеријуми. Главне области у којима се усмјерава примјена ове методологије су: области животне средине, урбано и регионално планирање, геохазарди, примијењени ГИС и сл. Коришћење ГИС алата као инструмента за праћење просторних промјена, и вишекритеријумске анализе у процесу евалуације природних потенцијала, у великој мјери доприноси минимизацији субјективизма доносиоца одлука (Malczewski, 2006).

Скуп критеријума који су укључени у процес евалуације одредили смо на основу резултата добијених у V-Wert методи, а гдје су се рељефни услови показали изузетно погодним за туризам и рекреацију на посматраном терену. Рељефна критеријумска карта добијена је рекласификацијом четири карте: хипсометрије, нагиба, вертикалне рашчлањености и експозиције рељефа, које су коришћене у поступку предвредновања. Рекласификација тих карата урађена је на основу метода бонитације (Љешевић, 1983; Љешевић, 1992; Vognar, 1990; Vognar & Vognar, 2010; Голијанин, 2017), (Табела 3).

⁵ Скала је прилагођена на начин да су оригиналне вриједности подијељене са пет (број пута за колико је смањена величина грида).

Табела 3. Бонитетне категорије рељефа коришћене у поступку предвредновања

Критеријуми	Атрибути	Бонитетна категорија	Описне оцјене критеријума
Хипсометрија (m)	< 800	3	Претежно непогодно
	800-900	4	Релативно непогодно
	900-1000	5	Претежно мање погодно
	1000-1250	7	Претежно погодно
	1250-1500	9	Најпогодније
	> 1500	7	Претежно погодно
Нагиб (°)	0-2	9	Најпогодније
	2-5	8	Веома погодно
	5-12	7	Претежно погодно
	12-32	5	Претежно мање погодно
	32-55	3	Претежно непогодно
	> 55	1	Врло непогодно
Вертикална рашчлањеност (m/km ²)	0-5	9	Најпогодније
	5-30	8	Веома погодно
	30-100	7	Претежно погодно
	100-300	5	Претежно мање погодно
	300-800	3	Претежно непогодно
	> 800	1	Врло непогодно
Експозиција (°)	хориз. пов.	9	Најпогодније
	S	9	Најпогодније
	SE, SW	7	Претежно погодно
	E, W	5	Претежно мање погодно
	NE, NW	3	Претежно непогодно
	N	1	Врло непогодно

Извор: прилагођено према Голијанин, 2015

Овакав поступак предвредновања, који претходи АХП методи често се користи у пољу наука које третирају простор, гдје се карте користе као вид визуелног представљања истог. Ово потврђују радови домаћих и страних аутора (Зеленовић-Васиљевић, 2012; Срђевић ет ал., 2010; Ghamgosar et al., 2011; Abdullah, 2014; Смиљанић & Ђурђић, 2006; Голијанин, 2015; Голијанин ет ал., 2019). Добијене рекласификоване подлоге (хипсометрије, нагиба, вертикалне рашчлањености и експозиције), на овај начин су претворене у оперативне растерске мапе која су послужиле као основа за даљу евалуацију у АХП методи, посредством ГИС-а.

Поређење елемената хијерархије у АХП методи извршено је помоћу тзв. Сатијеве скале (Saaty, 1980), која је дефинисана као рачуна скала у интервалу 1-9, са 5 основних вриједности и 4 међувриједности. Потом је, у поступку израчунавања, коришћена процедура: (а) „уређивања“ матрице поређења у паровима; (б) рачунања суме свих елемената у свакој колони; (в) дијељења елемената сваке колоне са сумом вриједности те колоне и (г) рачунања суме свих елемената по сваком реду, а затим одређивања средње вриједности сваког реда у матрици (Голијанин, ет ал., 2016). Међусобно поређење парова критеријума тј. однос доминације, без детаљног приказа због рационализације текста, дао је резултате приказане у Табели 4.

Табела 4. Поређење парова критеријума (C1, C2, C3 и C4) и добијени тежински коефицијенти (w)

	C1	C2	C3	C4	Тежински коефицијенти (w)
C1 (хипсометрија)	1,000	1,000	3,000	3,000	0,375
C2 (нагиби)	1,000	1,000	2,000	3,000	0,336
C3 (вертик. рашчлањ.)	0,333	0,500	1,000	3,000	0,190
C4 (експозиција)	0,333	0,333	0,333	1,000	0,099

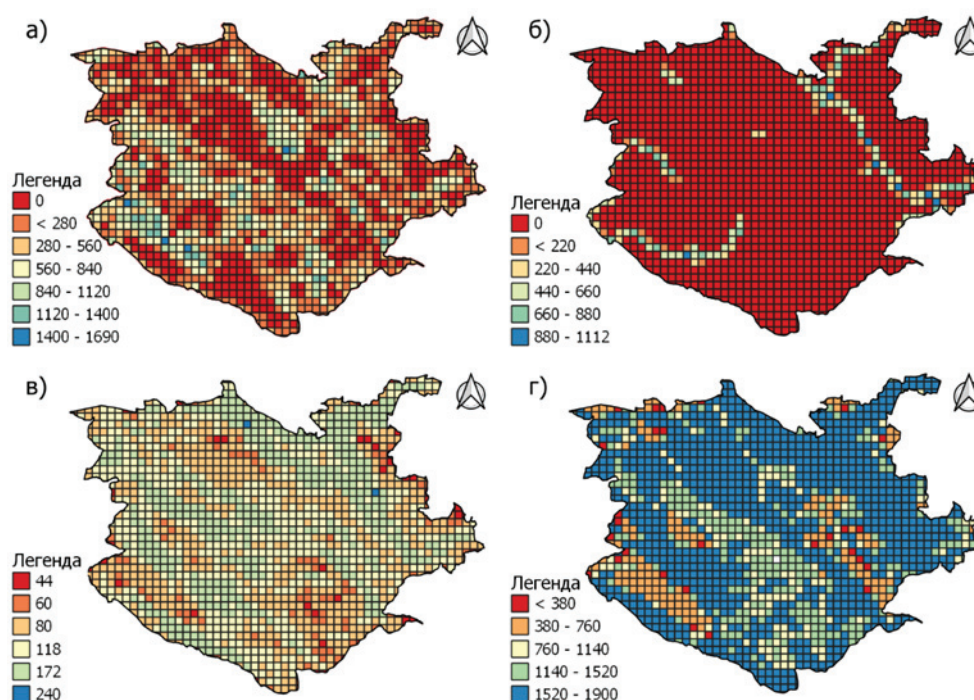
Израчуната вриједност степена конзистентности матрице CR износила је 0,04 и ова вриједност је у границама дозвољеног (<0,10). У последњој фази, добијена је карта погодности терена за туризам – помоћу ГИС алата за сумирање растера, а према формули која укључује тежинске факторе критеријума w_i , тзв. „отежавање мапа“:

$$S_{x,y} = \sum_{i=1}^n W_i \cdot v_{i;x,y}$$

гдје је: $s_{x,y}$ – вриједност x,y ћелије карте погодности; w_i – тежински коефицијент i -тог критеријума/подкритеријума и $v_{i;x,y}$ – вриједност x,y ћелије i -тог критеријума/подкритеријума.

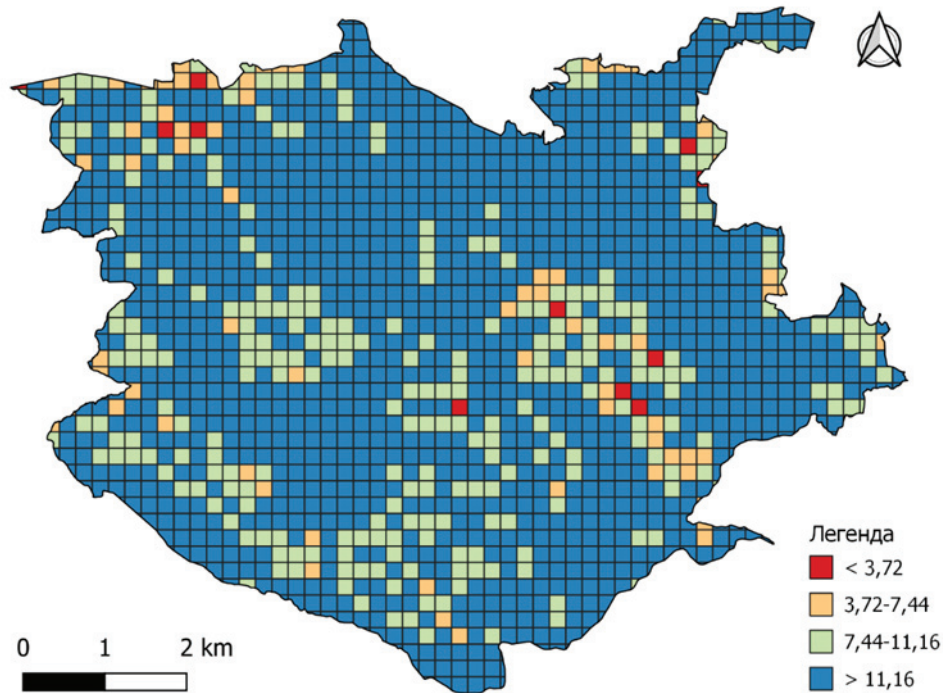
РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Резултати добијени методом квантитативне разноврсности (V-Wert метод) показали су велики потенцијал Требевића за рекреативни туризам. Према овом методу чак 41,31 km² (76%) површине спада у највишу категорију погодности, окарактерисану као веома повољно подручје, док 9,85 km² (18,13%) спада у категорију повољног подручја. Са друге стране 2,77 km² (5,1%) спада у категорију условно повољног подручја, а свега 0,40 km² (0,73%) у категорију неповољног подручја (Слика 3).

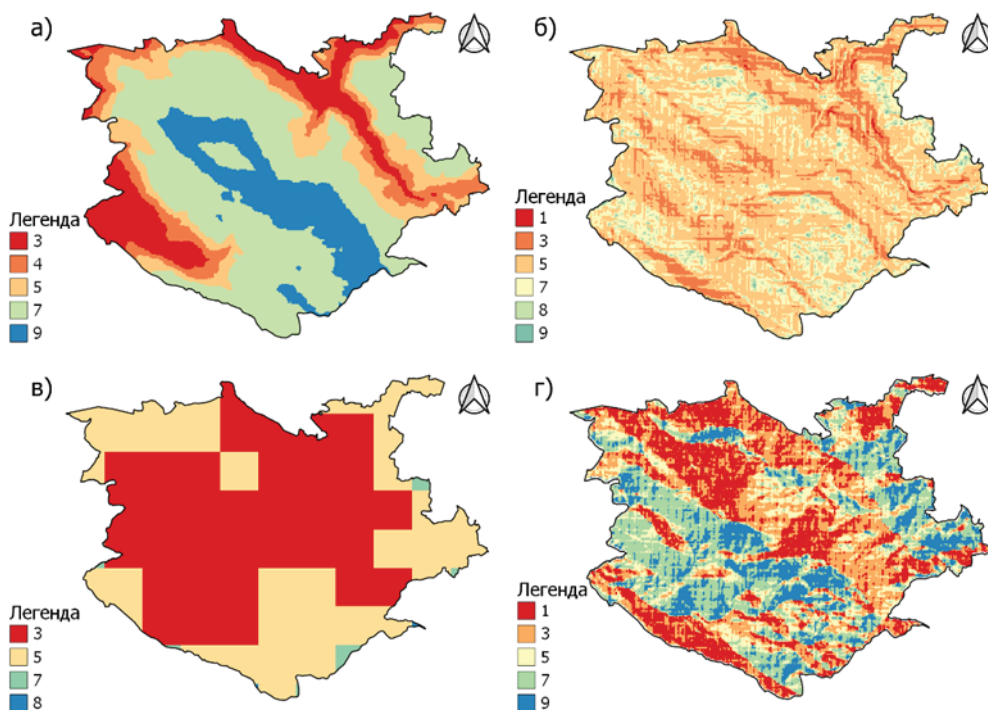
Слика 2. Критеријумске карте за потребе евалуације у функцији туризма према V-Wert методу: а) ивица шуме; б) ивица воде; в) вертикална рашчлањеност; г) начин коришћења земљишта

Овако висок степен повољности резултат је природе овог метода, али и физичкогеографских карактеристика Требевића. Уколико се анализирају критеријумске карте појединачно, уочава се да овај метод првенствено фаворизује критеријуме вертикалне рашчлањености терена и начин коришћења земљишта и то путем тежинских коефицијената који или замјењују добијене вриједности (вертикална рашчлањеност) или се добијене вриједности (проценти) множе са њим (начин коришћења земљишта). Како је Требевић веома рашчлањена планина (55,8% ћелија формираног грида или 30,33 km² посједује вертикалну рашчлањеност између 60 и 300 m), и како према *Copernicus Corine Land Cover* бази података на њему доминира шумско земљиште (69,9% или 38 km² + неплодно 8,27% или 4,5 km²) тако су по овим критеријумима добијене изузетно високе вриједности (слика 2). Са друге стране, иако ивица шуме није забиљежена на 29, 25% (15, 9 km²) површине заштићеног подручја, а ивица воде чак на 89,1% (48,42 km²) и добијене су ниске вриједности по овим критеријумима (слика 2), то није било довољно да умањи веома висок коначан резултат (Слика 3).

Слика 3. Карта погодности за рекреативни туризам по V-Wert методу

Коначни резултати добијени методом аналитичког хијерархиског процеса (АХП метод) показали су да свега $0,03 \text{ km}^2$ (0,06%) спада у категорију највриједнијих подручја, затим $1,65 \text{ km}^2$ (3,14%) спада у категорију веома вриједних подручја, док се $11,15 \text{ km}^2$ (21,24%) убраја у категорију претежно вриједних подручја. Међутим, највећи дио Требевића, односно 19 km^2 (36,2%) припада категорији релативно задовољавајућих подручја. Са друге стране, 15 km^2 (28,53%) убраја се у категорију претежно мање вриједних подручја, затим $4,94 \text{ km}^2$ (9,41%) у категорију релативно непогодних подручја, док $0,75 \text{ km}^2$ (1,43%) обухвата претежно непогодна подручја. Не постоје површине које би се уврстиле у категорију непогодних или врло непогодних подручја (Слика 5).

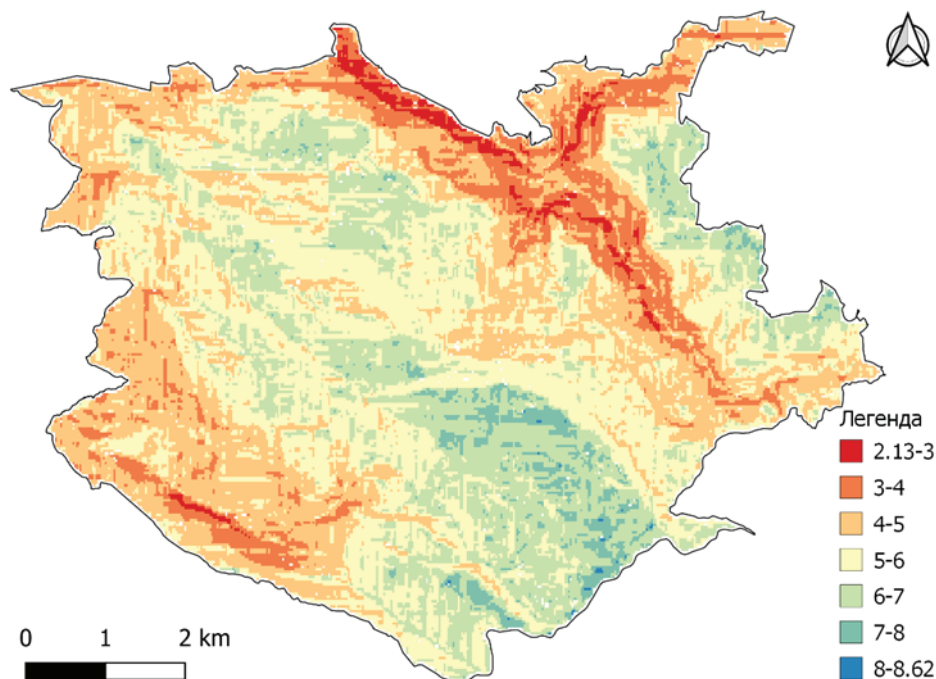
Слика 4. Критеријумске карте за потребе евалуације рељефа у функцији туризма према АХП методу: а) хипсометрија; б) нагиб; в) вертикална рашчлањеност; г) експозиција

Први анализирани критеријум биле су хипсометријске карактеристике терена. Резултати су показали да се 24,23 km² (44,57%) заштићеног подручја Требевић налази у висинском појасу између 1000 и 1250 m, док се 0,61 km² (1,12%) налази у висинском појасу изнад 1500 m. Тако се у бонитетној категорији 7 по овом критеријуму налази 24,83 km² (45,68%) заштићеног подручја. У висинском појасу између 1250 и 1500 m (бонитетна оцијена 9) налази се 8,27 km² (15%). Збирни резултати показују да је 60,68% територије заштићеног подручја Требевић изнад 1000 m н. в. Са друге стране најнижи хипсометријски појас на овом простору је онај између 580 (најнижа тачка) и 800 m (бонитетна категорија 3) и у њему се налази 7 km² (12,88%) (Слика 4).

Сљедећи анализирани критеријум био је нагиб терена. Резултати су показали да се ради о врло стрмом терену, па тако највећи дио (30,8 km² или 56,53%) има нагиб у распону између 12 и 32° (бонитетна категорија 5), потом 8 km² (14,65%) има нагиб у распону од 32 и 55° (бонитетна категорија 3), док нагиб већи од 55° има 0,15 km² (0,27%) подручја. Збирни резултат показује да преко 70% терена има нагиб већи од 12°. Са друге стране, само 2,8 km² (5,13%) има нагиб мањи од 5° (бонитетне категорије 8 и 9), а равне површине простиру се на свега 0,46 km² (0,84%) (Слика 4).

Као трећи критеријум анализирана је вертикална рашчлањеност терена. Према овом критеријуму чак 32,17 km² (59,18%) заштићеног подручја има вертикалну рашчлањеност између 300 и 800 m/km² и спада у бонитетну категорију 3, док 21,78 km² (40,07%) има вертикалну рашчлањеност између 100 и 300 m/km² и спада у бонитетну категорију 5 (Слика 4).

Последњи анализирани критеријум била је експозиција терена. Према овом критеријуму бонитетној категорији 1 (N) припада 12,24 km² (23,32%) анализираниог подручја, 12,93 km² (24,63%) припада бонитетној категорији 3 (NE, NW), док бонитетној категорији 5 (E,W) припада 7,85 km² (14,95%). Са друге стране, високим бонитетним категоријама припада укупно 19,47 km² (37,1%) и то бонитетној категорији 7 (SE, SW) 11,84 km² (22,56%), а бонитетној категорији 9 (S, хоризонтална површина) 7,63 km² (14,54%) (Слика 4).

Слика 5. Карта погодности рељефа за рекреативни туризам по АХП методу

ЗАКЉУЧАК

Геоеколошка евалуација заштићених подручја за потребе рекреације и туризма често се користи квантитативним методама вредновања простора. Тиме смо се руководили приликом израде овог рада, гдје смо користили два метода евалуације и компарирали добијене резултате. Анализом предионих одлика заштићеног простора Требевић према V-Wert методу добијене су врло високе вриједности коефицијента повољности за потребе рекреативног туризма. Резултати

су показали да свега око 6% анализираниог подручја представља непогодан терен, док 76% заштићеног простора спада у категорију врло погодних терена (највиша категорија). Коначан резултат спроведене анализе показује да више од $\frac{3}{4}$ заштићеног подручја посједује веома висок потенцијал за развој рекреативног туризма. То је у одређеној мјери у колизији са физичко-географским карактеристикама планине - веома разуђен рељеф са врло стрмим падинама, а посебно се то односи на источне падине планине, те порисусство водених токова углавном на рубним дијеловима планине, те огољелост терена на јужним и источним падинама итд.

Са друге стране, анализа рељефних одлика заштићеног простора Требевића према АХП методу дала је знатно реалнији приказ резултата, што је потврђено и теренским опсервацијама. Око четвртине анализираниог простора спада у категорију изузетно и претежно вриједних подручја, а око 36% терена припада категорији релативно задовољавајућих терена за развој туризма. Остали терени категорисани су као непогодни и терени мање вриједности. Компарирајући добијене резултате можемо закључити да су резултати добијени АХП методом дали реалну оцјену простора у погледу анализе рељефних одлика које су често одлучујући природни фактор за развој туризма. Закључујемо да би евалуација свих физичкогеографских фактора АХП методом дала још прецизније информације о могућностима и најпогоднијим зонама за развој туризма на Требевићу.

ЛИТЕРАТУРА

- Abdullah, N.S. (2014). Suitability model based on GIS and MCDA for spatial distribution of settlements in different geographic environments. *European Scientific Journal, Special Edition, Vol.2*, pp 236-249.
- Bognar, A. (1990). Geomorfološke i inženjersko-geomorfološke osobine otoka Hvara i ekološko vrednovanje reljefa. *Hrvatski geografski glasnik 52, Zagreb, str. 49-65.*
- Bognar, A. & Bognar, H. (2010). Geokološko vrednovanje reljefa R. Hrvatske. *Zbornik radova Međunarodnog simpozijuma GEOECO 2010 – Geokologija - XXI vijek, teorijski i aplikativni zadaci, Žabljak – Nikšić, str. 44-65.*
- Vlada Kantona Sarajevo, (2016). Plan upravljanja zaštićenim pejzažem „Trebević“, Sarajevo.
- Голијанин, Ј. (2015). Геоеколошка евалуација природних потенцијала Равне планине и Паљанске котлине у функцији одрживог развоја. Докторска дисертација. Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, 347 стр. DOI: 10.13140/RG.2.2.21763.71207
- Golijanin, J. (2017). Relief evaluation for the purposes of recreation and tourism – Case study Ravna Mountain and Pale Valley. *International Scientific Conference GEOBALKANICA 2017, 67-74.* DOI: 10.18509/GBP.2017.10
- Голијанин, Ј., Милинчић, М.А., Грмуша, М. & Ђулафић, Г. (2017). Примјена АХП методологије и ГИС-а у геоеколошким истраживањима. Научна конференција поводом 20 година рада ПМФ-а Бања Лука, 296-304.
- Golijanin, J., Tunguz, V., Valjarević, A. & Kovačević, D. (2019). Geocological evaluation of soils and other natural potentials for forestry usage – Case study Ravna Mountain and Pale Valley (B&H). *International Scientific Conference Eastern European Chernozems - 140 years after V. Dokuchaev, 92-99.*
- Голијанин, Ј. (2021). Геоморфолошке карактеристике општине Пале, Dis Company, Пале, 214 стр.
- Ghamgosar, M. et al. (2011). Multicriteria Decision Making Based on Analytical Hierarchy Process (AHP) in GIS for Tourism. *Middle-East Journal of Scientific Research 10 (4)*, pp 501-507.
- Драшковић, Б. (2021). Природни потенцијали и заштићена подручја Требевића, Универзитет у Источном Сарајеву, Пољопривредни факултет. Источно Сарајево.
- European Environment Agency. (2024). Corine Land Cover 2018. <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover/clc2018>. Accessed May 13, 2024.
- European Environment Agency. (2024). Corine Land Cover 2018. <https://land.copernicus.eu/en/products/high-resolution-layer-forest-type/forest-type-2018>. Accessed May 12, 2024.
- Зеленовић-Васиљевић, Т. (2012). Примена ГИС-а, аналитичког хијерархијског процеса и фази логике при избору локација регионалних депонија и трансфер станица. Докторска дисертација. Универзитет у Новом Саду, Факултет техничких наука, Нови Сад, 127 стр.
- Kiemstedt, H. (1967). *Zug Bewertung der Landschaft für die Erholung [To asses the landscape for recovery]*. Hannover: Contributions to Land Conservation
- Љешевић, А. М. (1983). Квантитативне методе валоризације природне средине. *Заштита Природе (36)*, Београд, стр. 93-109.
- Љешевић, А. М. (1992). Оцена природних абиотичких услова за потребе истраживања оптимума пољопривредне производње. *Зборник радова, Географски факултет, Универзитет у Београду, Св. 39, Београд, стр. 125-141.*
- Malczewski, J. (2006). GIS-based multicriteria decision analysis: a survey of the literature. *International Journal of Geographical Information Science, Vol. 20, No. 7*, pp 703-726.
- Пецељ, М., Пецељ, Ј. & Пецељ М. (2015). Геоекологија (Теоријско-методолошка и апликативна питања), Универзитет у Београду, Географски факултет, Београд, стр. 318.

Trbojević, I. & Trbojević, T. (2022). Fauna Trebevića sa posebnim osvrtom na ugrožene vrste i predloženim smjernicama za aktivno upravljanje izdvojenih vrsta u GIS bazi podataka". Za potrebe Studije zaštite „Park prirode Trebević“, Grad Istočno Sarajevo i Republički zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog naslijeđa Republike Srpske, str. 5-22, Istočno Sarajevo

Saaty, T.L. (1980). The Analytic Hierarchy Process (AHP): Planning, Priority Setting, Resource Allocation. McGraw-Hill, New York, USA, 437 pp.

Срђевић, З. Ет ал. (2010). Примена ГИС-а и аналитичког хијерархијског процеса у одређивању погодности земљишта за наводњавање. Водопривреда, вол. 42, бр 1-3, стр. 61-68.

Смиљанић, С. & Ђурђић, С. (2006). Примена ГИС-а у вредновању природних потенцијала општине Ражањ за потребе пољопривреде. Гласник српског географског друштва, свеска LXXXVI – број 2, Београд, стр. 161-170.

United States Geological Survey. (2024). USGS-SRTM DEM. <https://earthexplorer.usgs.gov/>. Accessed May 15, 2024.

GEOECOLOGICAL EVALUATION OF THE NATURE-BASED TOURISM POTENTIAL OF THE NATURE PARK TREBEVIĆ– COMPARATIVE ANALYSIS OF V-WERT AND AHP METHODS

Mitar Krsmanović⁶, Jelena Golijanin⁷, Sanda Šušnjar⁸, Rade Ivanović⁹

Abstract: Trebević is one of four Olympic mountains in Bosnia and Herzegovina. In its immediate vicinity are the most urbanized parts of the cities of East Sarajevo (Republic of Srpska) and Sarajevo (Federation of BiH). For many years, the area of Trebević has been the main recreation zone for the residents of these cities, which influenced on decision to proclaim parts of this area, in both entities, as protected area. Considering the importance that Trebević has in terms of tourism, a geoecological evaluation of its natural potential was carried out, with goal to quantify the real potentials of this mountain for the needs of recreational tourism. The valuation was carried out using the quantitative diversity method (V-Wert) and the AHP method combined with the bonitation method. The first method is based on the analysis of relief, water areas, forest cover, land use and climate, and since the results obtained by this method showed a high dependence on relief elements, we implemented in analysis the evaluation of relief characteristics using AHP methods and then we compared the obtained results. The analysis was carried out using GIS software (QGIS Desktop 3.28.15), and the obtained results were presented cartographically and showed that the researched area has a high suitability for recreational tourism.

Keywords: geoecological evaluation, GIS, V-Wert method, AHP method, Trebević.

⁶ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantića 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, mitar.krsmanovic@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0009-0000-3674-4253

⁷ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantića 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, jelena.golijanin@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0000-0001-6967-1599

⁸ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantića 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, sanda.susnjar@ff.ues.rs.ba, ORCID: 0000-0002-5881-6358

⁹ University of East Sarajevo - Faculty of Philosophy, Alekse Šantića 1, Pale, Bosnia and Herzegovina, rade.ivanovic@ff.ues.rs.ba

СТАВОВИ СТАНОВНИКА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ ПРЕМА РАЗВОЈУ РУРАЛНОГ ТУРИЗМА

Сања Божовић¹, Анђелија Ивков-Џигурски²,
Александра Драгин³, Данијела Вукоичић⁴

Апстракт: Туризам се све више препознаје као кључни фактор за унапређење квалитета живота локалног становништва, посебно у руралним подручјима која се суочавају са депопулацијом и економским изазовима. Ово истраживање фокусира се на анализу ставова становника Западне Србије према развоју руралног туризма, уз посебно посматрање три социо-демографска индикатора: величину породице, дужину боравка и удаљеност од туристичке зоне. Кроз комбинацију теоријских основа, примарних података добијених путем анкете, демографске анализе и софистицираних статистичких метода попут анализе парцијалних најмањих квадрата (ПЛС), истраживање је идентификовало директна и посредна дејства туризма на локално становништво. Истраживање је спроведено током марта и априла месеца, 2023. године У истраживању је учествовало укупно 247 испитаника. Резултати истраживања истичу важност позитивних перцепција локалног становништва у подршци развоју одрживог туризма. Кључни фактори за дугорочни успех руралног туризма су оцењени као најважнији, укључујући економски утицај на подизање животног стандарда и повећање личних прихода становништва, као и утицај на очување животне средине и локалне културе.

С друге стране, анализа је идентификовала и најмање оцењене факторе, укључујући негативне утицаје изградње туристичких објеката на заштићеном земљишту и недостатак усклађености са околином. Ови резултати указују на забринутост локалног становништва због потенцијалних негативних последица по екосистем и природне ресурсе. Ова сазнања постављају темеље за развој добре политике и праксе које ће промовисати одрживи туризам и заштиту природних ресурса, истовремено осигуравајући дугорочно задовољство и просперитет локалних заједница. Резултати откривају позитивну и директну везу између ученог утицаја и ставова становника према развоју руралног туризма Западне Србије. Ови ефекти се највише огледају када је у питању јачање економских и социјалних функција домаћинства и јачање локалне привреде и домаће радности, што може довести до смањивања депопулације.

Кључне речи: рурални туризам, ставови становника, социо-демографски фактори, одрживи развој, Западна Србија

УВОД

Демографско пражњење одређеног простора и смањивање броја становника, један је од најдоминантнијих демографских процеса у Србији. Туризам се сматра кључем за економски развој локалних заједница, посебно у контексту развојних економија (Ko & Stevart, 2002). У складу с тим, развој туризма се често користи од стране заједница за побољшање квалитета живота локалног становништва (Jurovski & Gursoi, 2004). Када говоримо о смањивању депопулације, један од фактора ревитализације је туризам (Девецић, 2007). Претпоставља се да би развој

¹ Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици - Природно-математички факултет, Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, sanja.bozovic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3795-6746

² Универзитет у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија, ivkova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5267-2384

³ Универзитет у Новом Саду - Природно-математички факултет, Трг Доситеја Обрадовића 3, Нови Сад, Србија; Faculty of Law and Social Sciences (Department of Business Organization, Marketing and Sociology), University of Jaén, Campus Las Lagunillas, 23071 Jaén, Spain, sadragin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8165-8426

⁴ Универзитет у Приштини са привременим седиштем у Косовској Митровици - Природно-математички факултет, Лоле Рибара 29, Косовска Митровица, danijela.vukoicic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-3139-1070

туризма у емиграционим подручјима са очуваним природним вредностима и богатим етно-наслеђем не само зауставио иселјавање, већ би могао и довести до повратка миграната и економског опоравка. То би такође могло допринети привредном балансу, јер би подручја у којима нису развијене друге привредне гране имала прилику да искористе своју јединственост. Ово истраживање истиче важност разумевања варијација у туристичкој индустрији и њеном управљању, које варирају како између земаља и региона, тако и унутар њих. Док је утицај туризма на локалне заједнице препознат, мало пажње је посвећено разумевању његовог значаја за локално становништво, посебно у руралним подручјима земаља у развоју.

Разумевање ставова локалног становништва је кључно за идентификацију њихових потреба и очекивања у процесу туристичког развоја. Стога, анализом процеса и исхода пројеката управљања ресурсима и очувања руралних подручја у Западној Србији можемо боље разумети интеракцију између локалног становништва и туризма. Туризам, осим што доприноси економској ревитализацији, такође пружа контекст за очување природних ресурса региона. Међутим, питање „Да ли туризам може постати фактор опоравка становништва?“, захтева дубље интердисциплинарно истраживање развоја становништва и туризма. Главни циљ овог истраживања је идентификација веза између туризма и демографских карактеристика становништва, посебно кроз анализу ставова локалног становништва о демографским варијаблама као што су величина породице, удаљеност од туристичке зоне и дужина боравка. Даље истраживање утицаја развоја туризма на културне, економске и еколошке аспекте, као и перспективе будућег туризма. Приказ контекста истраживања, опис концептуалног модела и односа између демографских фактора и туризма, након чега је детаљно објашњено о истраживачким методама и проценама добијених резултата. На крају, је дата дискусија о импликацијама резултата, предлозима и правцима за будућа истраживања.

ПРЕГЛЕД ЛИТЕРАТУРЕ

Основни принцип међузависности друштвено-економског развоја и демографског развитка истиче да становништво не само да реагује на друштвени развој, већ активно утиче на те промене. Резултат овог утицаја зависи од реакција локалног становништва, што је условљено њиховим карактеристикама и структуром. Ови процеси су међусобно повезани и повратни, што отежава процену интензитета појединих фактора (Macura, 1965, 1966; Wertheimer-Baletić, 1978). Стручњаци сматрају да ставови и перцепције становника значајно утичу на резултате програма развоја туризма (Ap, 1992; Lawson et al., 1998). Разумевање ових ставова је кључно за успешан развој туризма. Ставови се формирају на основу утицаја туризма са различитих аспеката друштвене структуре (Ap i Crompton, 1998; Haralambopoulos i Pizam, 1996). Уочени ефекти могу бити унутрашњи и спољашњи, што објашњава ставове становника према туризму (Haralambopoulos i Pizam, 1996; Pizam, 1978; Snaith and Haley, 1994; Weaver and Lawton, 2001). Личне карактеристике и утицаји туризма обликују ове ставове (Allen et al., 1993). Социодемографске варијабле су кључне за разумевање ставова према туризму, утичући на перцепцију друштвених, економских и еколошких аспеката туризма (Cui and Ryan, 2011, Nunkoo and Ramkissoon, 2010, Teye et al., 2002, Tosun, 2002). Студије истражују везу између величине породице и ставова према туризму (Brida et al., 2011; Kuvan i Akan, 2005; Teixeira et al., 2002; Tosun, 2002; Wang i Pfister, 2008), закључујући да величина породице утиче на ставове према развоју туризма.

Друштвено-економски развој покренут туризмом је специфичан због велике варијабилности туристичке потражње и иновација у понуди. Локални ефекти могу се разликовати од глобалних, али се не доводе у питање. Због чега се препоручује истраживање становништва и анализа утицаја туризма на њих како би се утврдио стварни утицај туризма на демографски развој.

ПОВЕЗАНОСТ СОЦИО-ДЕМОГРАФСKE КАРАКТЕРИСТИКА И СТАВОВА СТАНОВНИКА

Аутори Eagli i Skhainen (1993) дефинишу став становника као психолошку тенденцију изражену проценом одређеног ентитета са одређеним степеном наклоности или ненаклоности, укључујући когнитивне и афективне реакције. Ово истраживање се инспирише поменутом дефиницијом како бисмо разумели утицај туризма на ставове локалног становништва. Ставови су обликовани спољашњим факторима попут природе и фазе развоја туризма, као и унутрашњим факторима попут старости, прихода, улоге у породици и користи од туризма. Претходна

истраживања су показала да становници ближи туристичким зонама имају комплексније ставове, док они удаљенији обично показују позитивније ставове. Осим тога, дужина боравка на одређеној локацији такође може утицати на ставове становника према ефектима туризма. Ова студија истражује динамику у Златиборском региону, фокусирајући се на утицај социо-демографских карактеристика на ставове локалног становништва према развоју туризма.

Повезаност социо-демографских карактеристика са утицајем туризма. У неколико студија је истражена улога социо-демографских карактеристика у вези са ставовима становника са позитивним и негативним утицајима развоја туризма (Eraki, 2007; Harrill, 2004; Jurovski i Gursoj, 2004; Nunkoo i Ramkissoon, 2010). Слично томе, бројне студије су примениле различите теорије о туризму како би анализирале ефекте социо-демографских варијабли на туризам (Amukwandoh i Dei, 2007; Andereck et al., 2005; Andriotis i Vaughan, 2003; Haley et al., 2005; Harrill, 2004; Jurovski i Gursoj, 2004; Nunkoo i Ramkissoon, 2010; Wang et al., 2006).

Повезаност социо-демографских карактеристика са удаљеношћу од туристичке зоне. Ово истраживање тежи да докаже да становници који живе у непосредној близини туристичких зона би требали исказивати најповољније ставове за развоју туризма и његов утицај (Faulkner i Tideswell, 1997; Jurovski i Gursoj, 2004; Williams i Lawson, 2001). Аутори Perdue i sar. (1990) су користили методу проучавања перцепција руралних становника о утицају туризма и подршци становника развоју туризма. Разумевање перцепција руралних становника у вези с утицајем туризма је кључно за одређивање подршке развоја туризма.

Повезаност социо-демографских карактеристика са дужином боравка туриста. Дужина боравка туриста, као модел истраживања, примењена је у неколико истраживања у контексту туризма (Baros i Machado, 2010). Allen и сарадници (1993) су истраживали везу између дужине боравка и ставова према развоју туризма дуж седам других димензија: приступ јавним услугама, економске могућности, промене у животној средини, медицинске услуге, формално образовање, учешће заједнице и рекреативне услуге. Њихови резултати су показали да дужина боравка није од великог значаја за ставове становника према развоју туризма. Међутим, неколико студија је супротног мишљења, које указују да дужина боравка има утицај на ставове становника према утицају туризма на животну средину (Haralamboropoulos i Pizam, 1996; Liu i Var, 1986; Madrigal, 1995; Pizam, 1978; Ros, 1992; Um i Crompton, 1987).

Улога величине породице. Аутор Trehane (2008) је истражио утицај величине породице на висину зарада, узимајући у обзир факторе као што су пол и социо-демографски фактори времена. Примећено је да су мушкарци запослени у туристичкој индустрији често боље плаћени од жена исте професије, при чему дужина радног стажа има већи утицај на плате мушкараца него на плате жена. Слично, Кос (2004) је истраживао улогу супруге и осталих чланова породице у одабиру породичних аранжмана за одмор.

Концептуални оквир који обухвата варијабле које се тичу ставова становника према утицају туризма, њихових уверења и социо-демографских карактеристика је предложен на основу претходно поменутих истраживања. У истраживању су социо-демографске карактеристике разматране као егзогене варијабле, док су ITI (Impact of Tourism Industry) и ставови становника посматрани као ендogene варијабле.

ИСТРАЖИВАЧКА ХИПОТЕЗА

Ова студија истражује допринос социо-демографских фактора на ставове локалног становништва према утицајима туризма и развоју туризма на Златибору у Србији. У ту сврху, предложено је дванаест хипотеза које ће водити процену односа између варијабли у моделу. Хипотезе истраживања које су уследиле биће обрађене током ове студије:

- Х1: Величина породице ће бити у позитивној корелацији са ставовима према социо-културном утицају развоја туризма на Златибору.
- Х2: Удаљеност од туристичке зоне биће у позитивној корелацији са ставовима према социо-културном утицају развоја туризма на Златибору.
- Х3: Дужина боравка ће бити у негативној корелацији са ставовима према друштвено-културном утицају развоја туризма на Златибору.
- Х4: Величина породице ће бити у позитивној корелацији са ставовима према економском утицају развоја туризма на Златибору.
- Х5: Удаљеност од туристичке зоне биће у позитивној корелацији са ставовима према економском утицају развоја туризма на Златибору.

- Х6: Дужина боравка ће бити у позитивној корелацији са ставовима о економском утицају развоја туризма на Златибору.
- Х7: Величина породице ће бити у позитивној корелацији са ставовима према утицају развоја туризма на животну средину на Златибору.
- Х8: Удаљеност од туристичке зоне биће у позитивној корелацији са ставовима о утицају развоја туризма на животну средину на Златибору.
- Х9: Дужина боравка ће бити у позитивној корелацији са ставовима о утицају развоја туризма на животну средину на Златибору.
- Х10: Постоји веза између друштвено-културног утицаја туризма и става становника према утицају развоја туризма.
- Х11: Постоји веза између економског утицаја туризма и ставова становника према утицају развоја туризма.
- Х12: Постоји веза између утицаја туризма на животну средину и ставова становника према утицају развоја туризма.

ПОВЕЗИВАЊЕ ИСТРАЖИВАЧКЕ ХИПОТЕЗЕ И ВАЛИДНОСТИ ИНСТРУМЕНАТА

Литература пружа подршку оквиру истраживања кроз анализу односа између три кључне варијабле – дужине боравка, удаљености и величине породице – и утицаја туризма (друштвено-културног, економског и еколошког) на Златибору. Резултати указују на повећану забринутост локалног становништва због могућих негативних последица по екосистем и природне ресурсе. Ова сазнања постављају основу за развој политика и пракси које ће промовисати одрживи туризам и заштиту природних ресурса, уз дугорочно благодостање заједнице. Резултати откривају позитивну и директну везу између перципираног утицаја и ставова становника према развоју туризма, посебно у погледу јачања економских и социјалних функција домаћинства и локалне привреде, што може допринети смањењу депопулације на Златибору.

МЕТОДОЛОГИЈА

Циљ овог истраживања је да се испитају ставови локалног становништва у Западној Србији у вези са развојем локалног туризма и његовим утицајем. У узорку су укључени становници из Западне Србије који су актери развоја сеоског туризма. За ово истраживање примењен је квантитативни дизајн са применом анкетног уређаја. Препоручено је да се за сваку независну променљиву испита минимално пет узорака у складу са пропорцијом 5:1, како сугеришу аутори Hair, Black, Babin i Anderson (2010). Анализиране су социо-демографске варијабле и њихов однос са ставовима о туризму. Структура истраживања обухвата три главна дела: социо-демографске варијабле, однос демографских варијабли и утицаја туризма, и анализу ставова према туризму у контексту величине породице, удаљености од туристичке зоне и дужине боравка. Ова анализа пружа кључне увиде за одрживи туризам. Резултати су анализирани у софтверу СПСС 20.

ПРИКУПЉАЊЕ ПОДАТАКА

Подаци за ово истраживање су прикупљени током марта и априла 2023. године. Анкета је спроведена путем Гугл упитника и достављена испитаницима путем друштвених мрежа и других интернет апликација. У истраживању је учествовало укупно 247 испитаника. Сама питања су креирана узимајући у обзир сличне алате које су користили аутори Andereck i Vogt (2000), Ap i Crompton (1998), Nunko i Ramkissoo (2010), Osti et al. (2011) i Zhang i Lei (2012). Упитник је дизајниран као алат за самооцењивање и састоји се од пет сетова питања са Ликертовим скалама како би се одговори поједноставили.

Табела 1. Профил узорка (Н-224)

Променљива	Фреквенција	(%)	Променљива	Фреквенција	(%)
Пол			Радни статус		
Мушки	104	42,1	Запослен	114	46,2
Женски	143	57,9	Незапослен	20	8,1
			Пензионер	46	18,6
			Студент	26	10,5
			Ученик	41	16,6
Старосна доб			Брачни статус		
18-30 год.	104	42,1	Слободан/а	92	37,2
31-50 год.	60	24,3	У брачној/ванбрачној заједници	155	62,8
51-60 год.	41	16,6			
више од 65 год.	42	17,0			
Образовање			Распон месечних прихода		
Основна школа	21	8,5	301-500 евра	3	1,2
Средња школа	13	5,4	501-700 евра	62	25,1
Виша или висока школа	70	28,3	701-1000 евра	42	17,0
Мастер/магистарски	21	8,5	1001-1500 евра	22	8,9
Докторат	3	1,2	више од 1500 евра	3	1,2
			до 3000 евра	115	46,6
Да ли је неко од чланова ваше уже породице (домаћинство, синови/ћерке, родитељи или баке и деке) запослен у сектору туризма (туристички оператери, информативни центар за посетиоце, смештај, посао у вези са туризмом)?			Место становања(кућа)		
Да	174	70,4	Рурална средина	143	57,9
Не	73	29,6	Урбана средина	104	42,1
Молимо наведите колико година сте живели/живите на простору Западне Србије или у околини:			Колико често имате интеракцију са туристима?		
	Фреквенција	%		Фреквенција	%
1-10 год.	135	54,7	Врло често (свакодневно)	58	23,5
11-20 год.	35	14,2	Често (2 до 3 пута месечно)	35	14,2
21-30 год.	37	15,0	Понекад (једном недељно)	66	26,7
31-40 год.	13	5,3	Ретко (2 до 3 пута месечно)	64	25,9
Преко 41 год.	27	10,9	Никада	24	9,7
Која је величина ваше породице?					
1-2 особе	67	27,1			
3-4 особе	115	46,6			
5-6 људи	48	19,4			
изнад 7 особа	17	6,9			

Извор: Табелу радили аутори на основу подата добијених из анкете

Анализом социодемографских карактеристика и интеракције с туризмом, дубље се разуме динамика локалне заједнице у контексту Западне Србије или њеног окружења. Већина испитаника (54,7%) већ 1-10 година живи на том подручју, а 58% има честе контакте са туристима, што истиче важност туризма у свакодневном животу. Већина има вишу или високу школу (28,3%) и већина је запослена (46,2%), док је 62,8% у брачној или ванбрачној заједници. Што се тиче учесника истраживања, већина је женског пола (57,9%), већина је у старосној групи од 18 до 30 година (42,1%), а такође већина има вишу или високу школу (28,3%). Већина је запослена (46,2%), а значајан број има члана у ужој породици запосленог у сектору туризма.

Већина је у брачној или ванбрачној заједници (62,8%), а већина живи у руралним срединама (57,9%). Ови подаци су од кључног значаја за обликовање туристичких стратегија и политика које одражавају специфичне потребе и динамику локалне заједнице.

У овом раду, истраживали смо степен у којем се одређени аспект јасно разликује од других аспеката присутних у истраживању. То је од виталног значаја како би се осигурало да сваки мерени аспект обухвати јединствене карактеристике феномена који се проучава, избегавајући тако преклапање између различитих аспеката истраживања. Према Chinu (1998), ова карактеристика се процењује анализом корелација између латентних варијабли (ЛВ), резултата компоненти и других индикатора. Ако индикатор показује веће оптерећење код других ЛВ него код оне за коју је првобитно намењен, то указује на то да два или више аспеката мере исти феномен.

Анализа, приказана у Табели 2, показује коефицијент валидности који јасно разликује зависне и независне променљиве. Резултати су показали да ова карактеристика за две независне варијабле, социјално-културни утицај и став, није била у снажној корелацији. То сугерира да се ови аспекти разликују и мере различите утицаје туризма.

Резултати истраживања наглашавају важност коју локално становништво придаје туризму као фактору очувања екосистема на Златибору. Ови налази указују на свест заједнице о значају очувања природних ресурса и потребу за предузимањем конкретних мера ради заштите животне средине. Становници сматрају да туризам може имати позитиван утицај на екосистем, што је важан корак ка промовисању одрживог туризма. Такође, истиче се потреба за развојем нових еколошки оријентисаних програма који ће допринети очувању природних ресурса на Златибору. Ови програми би требало да буду усмерени ка одрживом коришћењу ресурса, смањењу негативних утицаја туризма на животну средину и промоцији еколошке свести међу туристима и локалним становништвом.

Табела 2. Независне променљиве

Индикатори	Меан	Стд. Девиатион
Социо-културни утицаји	4,04	1,047
Туризам побољшава квалитет живота локалног становништва.	4,03	1,039
Туризам повећава могућности друштвеног живота локалног становништва.	3,92	1,098
Туризам је створио превише велику концентracију посетилаца у врхунцу сезоне.	3,91	1,092
Туризам пружа више услуга и садржаја локалној заједници.	4,00	1,065
Туризам узрокује више културних активности, садржаја и програма на простору Западне Србије	3,93	1,074
Туризам узрокује више свесности/препознатљивости локалне културе и наслеђа.	3,95	1,073
Туризам узрокује више пројеката за обнову и заштиту локалних историјских грађевина.	3,93	1,078
Туризам помаже развоју живота и виталности заједнице на овом простору.		
Економски утицаји	3,84	1,102
Туризам се сматра фактором који доприноси вишем стандарду живота.	3,83	1,114
Туризам ствара приход локалној привреди.	3,84	1,100
Туризам ствара многобројне послове заједници.	3,79	1,128
Туризам повећава личне приходе локалног становништва.	3,81	1,108
Туризам ствара одређени износ прихода који иде локалним предузећима.	3,74	1,163
Туризам узрокује разноврсности објеката за куповину у овој области.	3,78	1,145
Туризам узрокује више инвестиција за развој ове области.	3,77	1,161
Туризам узрокује разноврсности ресторана у овој области.	2,93	1,543
Утицаји на животну средину	2,93	1,543
Туристичке активности узрокују загађење воде, ваздуха и земљишта.	2,96	1,534
Туристички објекти који су саграђени на законом заштићеним просторима Западне Србије нису у складу са природним окружењем и традиционалном архитектуром.	3,43	1,335
Туризам побољшава стамбену комуналну инфраструктуру (снадбевање водом, струјом и телефоном, итд.).	3,46	1,315
Туризам подстиче свест Људи о потреби заштите, ревитализације и унапређења животне средине.	3,11	1,486
Туризам негативно утиче на природно окружење.	3,26	1,447
Туризам утиче на ниво урбанизације (градског типа развоја) у овој области.	3,45	1,305
Туризам доприноси естетском унапређењу простора Западне Србије	3,25	1,470
Неконтролисани промет туриста доводи до промена флоре и фауне.		
Ставови становника према развоју	3,60	1,161
Туризам је главни фактор који доприноси развоју Западне Србије	3,59	1,167
Становништво има позитивне ставове према туристима.	3,58	1,164
Развојем туризма, економски, друштвени и еколошки бенефити се могу оптимизирати, а негативне последице се могу смањити у овој области.	3,60	1,168
Становништво је поносно на живот у овој области.	3,58	1,173
Одрживи развој туризма се заснива на разноликости могућности које нуди локална економија.	3,61	1,180
Локално становништво може имати вежну улогу у очувању екосистема датог простора.		
Мишљења становника о будућем развоју руралног туризма	3,52	1,165
Политика развоја Западне Србије се треба фокусирати на имплементацију и експанзију екотуризма.	3,53	1,199
Треба развити нове еколошки оријентисане програме који имају за циљ очување природних ресурса.	3,52	1,209
У овом подручју треба понудити нове културолошке атракције, као што су етно-музеји, изложбе и културне радионице.	3,49	1,209
Треба понудити специфичне атракције које имају за циљ повећање туризма (као што су забавни паркови, туристичке услуге...) и туристичка промоција треба бити наглашена.	3,50	1,206
Власти за планирање туризма треба да подстичу даљи развој.	3,50	1,223
Треба подржати програме догађаја/на отвореном (на пример. објекти за рекреацију, изложбе, представе, спортски догађаји, пословни/јавни догађаји, итд.).	3,47	1,255
Сеоски туризам треба развијати изван битних станишта и заштићених подручја.		

ЗАКЉУЧАК

Истраживање ставова становника о развоју туризма на Златибору представља значајан корак у разумевању друштвено-економских динамика и њиховог утицаја на туристичке дестинације. Коришћењем концептуалног модела који обухвата различите факторе, ова студија је испитала везу између социо-демографских карактеристика, социо-културног утицаја, економског утицаја, утицаја на животну средину и ставова становника према тренутном развоју туризма на Златибору. Применом анализе парцијалних најмањих квадрата (ПЛС), испитане су дванаест претходно формулисаних хипотеза. Студија је потврдила више хипотеза о утицају различитих фактора на ставове становника према развоју туризма на Златибору. Утврђено је да величина породице позитивно утиче на ставове према социо-културном и економском аспекту туризма. Насупрот томе, удаљеност од туристичке зоне има негативан утицај на социо-културне ставове, док на економски аспект може имати позитиван утицај. Дужина боравка, иако је претпостављено да би могла имати позитиван утицај на ставове према социо-културном аспекту туризма, исказала је негативан утицај на ове ставове. Што се тиче утицаја на животну средину, величина породице је показала позитиван утицај на ставове, док удаљеност од туристичке зоне није доказано значајно утицала на ставове према овом аспекту. Неке хипотезе, попут тврдњи да дужина боравка не утиче на ставове према социо-културном аспекту туризма и да удаљеност од туристичке зоне нема значајан утицај на ставове према утицају туризма на животну средину, нису потврђене. Ови неочекивани резултати отварају могућност за додатна истраживања и разматрање комплексности фактора који обликују ставове становника према туризму на овој дестинацији. Ови резултати наглашавају значај различитих аспеката, укључујући демографске карактеристике, привредне факторе и утицаје на животну средину, у обликовању ставова становника према развоју туризма на Златибору. Потврђене хипотезе пружају боље усмеравање туристичке политике и мера за управљање развојем на овој дестинацији. Са друге стране, неуспеле хипотезе пружају вредне увиде у комплексност фактора који обликују ставове становника. Ово истраживање има значајне импликације за примену истражених налаза у пракси и отвара врата за будућа истраживања која би могла истражити додатне аспекте ових односа и проширити увиде у комплексне динамике туризма на овој дестинацији.

ЗАХВАЛНИЦА:

Ово истраживање је део пројекта одобреног од стране Аутономне Покрајине Војводине, Покрајинског секретаријата за високо образовање и научно-истраживачку делатност, Програм 0201, регистарски број: 142-451-3467/2023-02 (2021–2024).

Аутори се захваљују испитаницима који су учествовали у истраживању.

ЛИТЕРАТУРА

- Allen L.R., Hafer H.R., Long P.T., Perdue R.R. (1993), Rural residents' attitudes toward recreation and tourism development *Journal of Travel Research*, 31 (4) pp. 27-33
- Amuquandoh, F. E., & Dei, L. A. (2007). Tourism development preferences among the residents of Lake Bosomtwe Basin, Ghana. *GeoJournal*, 70, 173-183.
- Andereck, K. L., Valentine, K. M., Knopf, R. C., & Vogt, C. A. (2005). Residents' perceptions of community tourism impacts. *Annals of tourism research*, 32(4), 1056-1076.
- Andereck, K. L., & Vogt, C. A. (2000). The relationship between residents' attitudes toward tourism and tourism development options. *Journal of Travel research*, 39(1), 27-36.
- Ap J., Crompton J.L. (1998), Developing and testing a tourism impact scale *Journal of Travel Research*, 37 (2) pp. 120-130
- Barros, C. P., & Machado, L. P. (2010). The length of stay in tourism. *Annals of tourism research*, 37(3), 692-706.
- Brida, J. G., Osti, L., & Barquet, A. (2010). Segmenting resident perceptions towards tourism—a cluster analysis with a multinomial logit model of a mountain community. *International journal of tourism research*, 12(5), 591-602.
- Cui X., Ryan C. (2011), Perceptions of place, modernity and the impacts of tourism— differences among rural and urban residents of Ankang, China: a likelihood ratio analysis *Tourism Management*, 32 (3) pp. 604-615
- Devedžić, M. (2007). Prilog izučavanju uticaja turizma na demografski razvitak. *Stanovništvo*, 45(2), 63-79.
- Eagly, A. H., & Chaiken, S. (1993). *The psychology of attitudes*. Harcourt brace Jovanovich college publishers.

- Eraqi, M. I. (2007). Local communities' attitudes towards impacts of tourism development in Egypt. *Tourism Analysis*, 12(3), 191-200.
- Haralambopoulos N., Pizam A. (1996), Perceived impacts of tourism: the case of Samos *Annals of Tourism Research*, 23 (3) pp. 503-526
- Hair, J. F. (2009). *Multivariate data analysis*.
- Jurowski and Gursoy, 2004 C. Jurowski, D. Gursoy Distance effects on residents' attitudes toward tourism *Annals of Tourism Research*, 31 (2) (2004), pp. 296-312
- Ko and Stewart, 2002 D.W. Ko, W.P. Stewart A structural equation model of residents' attitudes for tourism development *Tourism Management*, 23 (5) (2002), pp. 521-530
- Kuvan, Y., & Akan, P. (2005). Residents' attitudes toward general and forest-related impacts of tourism: the case of Belek, Antalya. *Tourism management*, 26(5), 691-706.
- Lawson R.W., Williams J., Young T.A.C.J., Cossens J. (1998), A comparison of residents' attitudes towards tourism in 10 New Zealand destinations *Tourism Management*, 19 (3) pp. 247-256
- Liu, J. C., & Var, T. (1986). Resident attitudes toward tourism impacts in Hawaii. *Annals of tourism research*, 13(2), 193-214.
- MACURA M. (1965). "Razmatranja o odnosima između stanovništva i privrede", *Stanovništvo*, god III, br. 1.
- MACURA M. (1966). "Razmišljanja povodom osnova demografske teorije", *Stanovništvo*, god IV, br. 1.
- Madrigal, R. (1995). Residents' perceptions and the role of government. *Annals of tourism research*, 22(1), 86-102.
- Nunkoo R., Ramkissoon H. (2010), Small island urban tourism: a residents' perspective *Current Issues in Tourism*, 13 (1) pp. 37-60
- Perdue, R. R., Long, P. T., & Allen, L. (1990). Resident support for tourism development. *Annals of tourism Research*, 17(4), 586-599.
- Pizam A. (1978), Tourism's impacts: the social costs to the destination community as perceived by its residents *Journal of Travel Research*, 16 (4) pp. 8-12
- Snaith T., Haley A.J. (1994), *Tourism's impact on host lifestyle realities* A.V. Seaton (Ed.), *Tourism: The State of the Art*, John Wiley and Sons, Chichester, UK pp. 826-835
- Teye V., Sirakaya E., Sönmez S. (2002), Residents' attitudes toward tourism development *Annals of Tourism Research*, 29 (3) pp. 668-688
- Tosun C. (2002), Host perceptions of impacts: a comparative tourism study *Annals of Tourism Research*, 29 (1) pp. 231-253
- Wang, Y., & Pfister, R. E. (2008). Residents' attitudes toward tourism and perceived personal benefits in a rural community. *Journal of Travel Research*, 47(1), 84-93.
- Weaver D.B., Lawton L.J. (2001), Resident perceptions in the urban-rural fringe *Annals of Tourism Research*, 28 (2) pp. 439-458
- WERTHEIMER-BALETIĆ, A. (1982). *Demografija – stanovništvo i ekonomski razvitak*, (Zagreb: Informator)
- Williams, J., & Lawson, R. (2001). Community issues and resident opinions of tourism. *Annals of tourism research*, 28(2), 269-290.
- Zhang, H., & Lei, S. L. (2012). A structural model of residents' intention to participate in ecotourism: The case of a wetland community. *Tourism management*, 33(4), 916-925.

ATTITUDES OF THE POPULATION OF WESTERN SERBIA TOWARDS THE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM

**Sanja Božović⁵, Anđelija Ivkov-Džigurski⁶,
Aleksandra Dragin⁷, Danijela Vukočić⁸**

Abstract: Tourism is increasingly recognized as a key factor for improving the quality of life of the local population, especially in rural areas facing depopulation and economic challenges. The focus of this research is on the analysis of the attitudes of the residents of Western Serbia towards the development of rural tourism, with a special observation of three socio-demographic indicators: number of family members, length of stay and distance from the tourist zone. Through a combination of theoretical foundations, primary data obtained through a survey, demographic analysis and sophisticated statistical methods such as partial least squares (PLS) analysis, the research identified the direct and indirect effects of tourism on the local population. The research was conducted during the months of March and April, 2023. A total of 247 respondents participated in the survey. The results of the survey highlight the importance of positive perceptions of the local population in supporting the development of sustainable tourism. On the preservation of the environment and local culture.

On the other hand, the analysis also identified the least rated factors, including the negative impacts of the construction of tourist facilities on protected land and the lack of compatibility with the environment. These results indicate the concern of the local population about the potential negative consequences for the ecosystem and natural resources. These findings lay the foundations for development good policies and practices that will promote sustainable tourism and the protection of natural resources, while ensuring the long-term satisfaction and prosperity of local communities. The results reveal a positive and direct relationship between the perceived impact and the attitudes of residents towards the development of rural tourism in Western Serbia. These effects are most visible when it comes to strengthening the economic and social functions of households and strengthening the local economy and domestic crafts, which can lead to a reduction in depopulation.

Keywords: rural tourism, attitudes of residents, socio-demographic factors, sustainable development, Western Serbia

⁵ University of Prishtina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica - Faculty of Science and Mathematics, Ivo Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia, sanja.bozovic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3795-6746

⁶ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia, ivkova@gmail.com, ORCID: 0000-0001-5267-2384

⁷ University of Novi Sad - Faculty of Science, Trg Dositeja Obradovića 3, Novi Sad, Serbia; Faculty of Law and Social Sciences (Department of Business Organization, Marketing and Sociology), University of Jaén, Campus Las Lagunillas, 23071 Jaén, Spain, sadragin@gmail.com, ORCID: 0000-0001-8165-8426

⁸ University of Prishtina with temporary headquarters in Kosovska Mitrovica - Faculty of Science and Mathematics, Ivo Lole Ribara 29, Kosovska Mitrovica, Serbia, danijela.vukoicic@pr.ac.rs, ORCID: 0000-0002-3139-1070

ПРЕДУЗЕТНИЧКИ ДУХ ЕТНО СЕЛА СРБИЈЕ У КОНТЕКСТУ РАЗВОЈА СЕОСКОГ ТУРИЗМА

Маја Богдановић¹, Марина Весић², Никола Тодоровић³,
Марија Белиј Радин⁴, Сања Павловић⁵

Апстракт: Промене на пољу савремене туристичке тражње довеле су до пораста интересовања за боравком у очуваној средини, упознавањем традиције и начина живљења народа широм света. Повратак природи и култури отворио је пут новим облицима туристичке понуде и ентузијастичним предузетницима који шансу за развој виде управо у „завученим кутцима“ своје земље. Успон предузетништва у руралним подручјима, оријентисан најпре ка локалној заједници, подстиче самозапошљавање, отварање нових радних места, економски раст, модернизацију преко потребне инфраструктуре, дајући нови смисао средини у којој се развија. Развој сеоског туризма доприноси ревитализацији напуштених руралних области, запостављених природних и културних вредности, али и унапређењу животног стандарда сеоског становништва. Етно села представљају визију поменутих ентузијаста да на аутентичан начин прикажу традиционалну архитектуру и стил живота народа, представе укусе, мирисе и занате свог краја, али и да кроз ове туристичке активности подстакну економски и социо-културни напредак. У раду су проучавана етно села Србије, њихова актуелна понуда, пласман на тржишту, као и планови за будући развој који прате промене на страни све захтевније туристичке потражње. Ради добијања што прецизнијих информација и адекватног постављања истраживања, коришћен је метод испитивања, конкретно, спроведена је анкета међу власницима етно села који послују на територији Републике Србије. За обраду прикупљених података коришћен је програм за статистичку обраду података SPSS.20.00. Аутори рада настоје да овим радом укажу на значај етно села и развоја предузетништва у локалним срединама не само за промоцију туристичких вредности, већ и за равномернији регионални развој државе.

Кључне речи: етно села, сеоски туризам, предузетништво, туристичка понуда, иновативност.

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Синтагма етно-село новија је на домаћем и просторима појединих бивших Југословенских држава. Према мишљењу Ћића & Млинар (2010), насупрот ономе што би се на први поглед дало закључити из самог назива, не потиче из етнологске струке или науке. Реч је о самониклом тренду који свој разлог настанка црпи из појачаног интереса, не само домаће већ и светске јавности, за све облике традиционалне културе, односно преиндустријских културних садржаја који су својом посебношћу постали занимљиви туристичкој тражњи. Мада је културна особеност појединих простора и раније представљала предмет интересовања туриста, тек последње деценије 20. и почетком 21. века долази до иновација, тзв. брендирања културних производа додавањем префикса „етно“ ради, оправданог или наметнутог, грађења идентитета, односно стављања акцента на аутохтоност. „Етно“ тренд је обухватио традиционалну архитектуру,

¹ Докторанд, bogdanovic.maja97@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6386-1164

² Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, marina.vesic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9117-270X

³ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, nikola.todorovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8688-5828

⁴ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, marija.belij@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8227-0420

⁵ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, sanja.pavlovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9596-8393

сеоска насеља и народно градитељство, као и излагање предмета традиционалне културе из свакодневног живота и начина привређивања. Сам термин може се сматрати приватном иницијативом ентузијаста и предузетника, али се у њихово успостављање понекад укључује и локална самоуправа, туристичке и локалне заједнице. Термин етно село је доста сродан и често се поистовећује са термином „музеј на отвореном“ (који се користи у западној Европи). Мада се оба термина залажу за очување традиционалних културних вредности и обележја, етно села више имају упориште у туризму, односно уз функцију очувања, подређени су и предузетништву (стављање у стамбену и/или услужну функцију) (Ћића & Млинар, 2010).

Иако обухвата део туристичког тржишта, сеоски туризам даје важан допринос привређивању, у смислу стварања посла, подстицања и усвајања нових радних пракси, али може послужити и као виталност ослабљеној привреди руралних подручја (Кошић, Демировић & Драгин, 2017). Рурална подручја су се редефинисала као потрошачки простори у којима су комодификација природе, наслеђа и традиције превазишли пољопривредну производњу као кључно обележје руралног простора, тако да је дошло до „креативног заокрета“ (Cloke, 2007). Све више су повезана са „бекством“ и „обновом“, подстичу „дигиталну детоксикацију“ и „путовања са свешћу“ (Chen, Scott & Benckendorff, 2017; Currie, 2005), као и аутентичне туристичке активности (Blapp & Mitas, 2019).

Значај предузетништва се сагледава кроз његову креативну функцију у стварању нове вредности од стране појединца или групе који се баве предузетничким бизнисом. Њих карактерише посебна врста понашања, које укључује:

- преузимање иницијативе;
- преузимање пословног ризика;
- пословну креативност;
- организовање и иновирање пословне активности у свим његовим сегментима где је то потребно (Simić, 2015).

Развојем предузетништва, отварањем малих и средњих предузећа у туризму, подстиче се развој нових послова и производа на локалном и регионалном нивоу, samozапосљавање, смањење сиромаштва, родна равноправност и економски раст. Развој предузетништва у туризму је прилика за побољшање привредног раста и развоја у Србији. Осим европских докумената, предузетништво у туризму је и институционално подржано, субвенционисаним средствима и кредитима државе и ресорних министарстава за туризам и пољопривреду, а у циљу побољшања квалитета туристичких производа и повећања конкурентности (Simić, 2015).

Искуство у сеоском туризму усмерено је на народну културу, уживање у сеоској пасторалној средини, бављење пољопривредним активностима. То чини сеоски туризам мултимодалним, укључујући игру, опуштање, одмор, стварање, куповину и учење (Xiao-hua, 2005; Yun, 2012), али и духовни ангажман, кулинарско искуство, рекреацију (Adikampana, Sunarta & Pujani, 2019). Serikovna Isakovna et al. (2021) сматрају да је у сеоском туризму потребно побољшати законодавни оквир, смањити административне и „тржишне“ баријере, упростити приступ инвестиционим ресурсима и некретнинама, повећати доступност тржишта продаје, јачати могућности јавне заштите интереса и права иновативних предузетника.

У циљу повећања конкурентности, потребно је сагледати промене у окружењу, иновирати пословање, применити нову технологију и пратити потребе туриста, који су окренути интерактивним садржајима, упознавању начина живота локалног становништва, боравку у природи и едукацији. Рефлексија предузетништва и предузетничких вештина најлакше се примењује на руралне, етно и агро-туристичке економије на нивоу локалне заједнице (Simić, 2015), уважавањем одрживости као модела развоја (Zhansagimova, 2020). О повезаности развоја сеоског туризма са предузетништвом истраживано је са аспеката побољшања квалитета живота (Korsgaard & Müller, 2015; Deller, 2019; Booth et al., 2020), економског развоја региона (Stathopoulou et al., 2004), заштите животне средине (Zolfani et al., 2015), друштвених вредности које развијају заједнице (Sá, 2019), повећања економске вредности, очувања локалне културе и одржања ресурса (Galvao et al., 2020), одрживог развоја (Akrivos et al., 2014; Utami, Dhewanto & Lestari, 2023), идентификовања нових туристичких производа и услуга (López et al., 2019). Интердисциплинарну анализу улоге предузетништва у промоцији руралног простора, у контексту заинтересованости владе и разних организација из развијених економија, приказали су Sima, Bordanc & Sima (2015). McGehee & Kline (2008) писали су о улози предузетника у туризму, разликујући типове предузетника, сумирајући методе за мерење њихових активности, анализирајући климу потребну да успеју и предлажући агенде за будућа истраживања у овој области.

Значај за економски раст у руралним срединама имају етно села, што потврђују студије урађене у региону (Ћића & Млинар, 2010; Медојевић, Милосављевић & Пунишић, 2011; Демонја & Гредићак, 2015; Малинић & Стевановић, 2015). Етно села имају предности за локално становништво, јер дају подршку очувању традиције, развијају локалну заједницу, повећавају број посета и побољшавају образовање туриста (Nepal, 2002). Због тога су важан фактор у развоју руралних подручја и помоћ у чувању локалног идентитета и обичаја (Prevolšek et al., 2020).

За туризам се често каже да има мултипликовани ефекат јер утиче на развој осталих привредних грана, поспешује запосленост и регионално уравнотежење развоја региона. Покретање предузетничког бизниса у туризму подразумева пословање и у области развоја сеоског туризма (пружање услуга смештаја, хране и пића у приватним домаћинствима), производњу органске хране, активирање старих заната ради производње сувенира и креирање интерактивних туристичких производа (Simić, 2015). Циљ овог рада је управо да истражи туристичку понуду етно села Србије у циљу јачања предузетничког духа и унапређења даљег развоја сеоског туризма.

МЕТОДОЛОГИЈА

Главни инструмент за истраживање у раду је on line анкетни упитник који је електронским путем послат на доступне адресе објеката у руралним срединама Србије – етно села. Списак од укупно 44 етно села направљен је на основу доступних података са сајта <https://etno.rs/etno-sela/> и <https://www.booking.com/index.sr.html>. Упитник је састављен из четири дела: првог и другог са сетом питања везаних за опште информације о власницима и самим етно објектима; трећег, који је садржао сет питања везаних за ограничења и перспективе бављења сеоским туризмом и четвртог, који се односио на осамнаест постављених тврдњи у вези са значајем и доприносом туризма за развоју етно села, оцењених на Ликертовој скали (1-5, не слаже се – слаже се у потпуности). Истраживање је спроведено у периоду од краја априла до друге половине маја 2024. године.

Примарни циљ овог рада био је да се испитају ставови власника етно села у Србији о значају предузетништва за развој сеоског туризма, обогаћивању понуде различитим активностима које доприносе препознатљивости етно села и средине у оквиру које се налазе, али и да се сагледају могућностима за њихов даљи развој. Анализа података прикупљених истраживањем извршена је уз помоћ статистичког пакета за обраду података (SPSS 26.00).

У приказу резултата коришћена је дескриптивна статистика (средња вредност одговора испитаника – *Mean* и стандардна девијација – *sd*), а за тестирање постављене хипотезе употребљена је статистика закључивања, односно извршена је One-Way ANOVA, како би се утврдило да постоји статистички значајна разлика међу испитаницима, према извору финансирања њиховог пословања, по питању 18 променљивих варијабли из Ликертове скале. Статистички значајан резултат (Sig.<0,05) потврђује да се оцене припадника различитих категорија испитаника унутар узорка разликују. У оквиру резултата су приказане само оне тврдње код којих се јавила статистички значајне разлика.

Да би се утврдило да ли предузетнички дух у етно селима Србије јача и доприноси развоју туризма, формулисана је општа хипотеза која гласи: „Постоји статистички значајна разлика међу власницима етно села у погледу економског аспекта као начина започињања њиховог пословања, која утиче на даљи развој сеоског туризма“.

РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

Од укупно 44 етно села на чије e-mail адресе је послат упитник, њих 13 је одговорило и правилно попунило анкету. Иако је географски распоред и структура етно села у Србији веома разнолика и готово свуда су заступљени, највише их је у региону Западне и Централне Србије (<https://etno.rs/etno-sela/>). Основна географска и туристичка обележја испитаника дата су у Табели 1.

Приметно је да су сва етно села, која су учествовала у анкети, процес пословања започела почетком 21.века, са доминацијом оних који су отворени од 2015. године. Слично је и у земљама у окружењу (Хрватској, Босни и Херцеговини, Црној Гори) када почиње „процвет“ етно села (Ћића, Млинар, 2010). У анкети су учествовала чак по два представника Горње Милановачке општине (Етно село Трбовић и Рајски конаци), по два из Ужичке (Село Качер и Злакуса) и по два из Лознице (Азбука и Сунчана река), остале општине имају по једног представника. Туристичко-угоститељске услуге којима располажу биће разматране даље у тексту, код анализе развоја туризма.

Табела 1. Основна географска и туристичка обележја етно села, учесника у анкети

Назив етно села	Место и општина у којој се налази	Година оснивања	Услуге које се нуде	Укупан број лежаја	Број посетилаца на годишњем нивоу
Трбовић	Село Озрем/Горњи Милановац	2017.	смештај, НД, ПП, П	11	500-1.000
Бисер Лопатнице	Лопатница/ Краљево	2015.	Искључиво смештај	16	500-1.000
Наша авлија	Блаце/Блаце	2014.	смештај, НД, ПП, П	9	300-500
Гостољубље	Село Мионица/Косјерић	2002.	смештај, НД, ПП, П	28	више од 1.000
Лазареви Конаци	Село Качер/Ужице	2009.	смештај, ПП	12	до 100
Азбука	Тршић/Лозница	2020.	смештај, НД	12	више од 1.000
Терзића авлија	Злакуса/Ужице	2005.	смештај, НД, ПП, П	11	више од 1.000
Сунчана река	Бања Ковиљача/Лозница	2008.	смештај, НД, ПП, П	138	више од 1.000
Молитва	Дружиниће/Сјеница	2019.	смештај, НД, ПП	10	500-1.000
Врдничка кула	Врдник/Ириг	2015.	смештај, ПП	120	више од 1.000
Кедар село Гоч	Гоч/Врњачка Бања	2020.	смештај, НД, Wellness пакети	41	500-1.000
Рајски конаци	Леушићи/Горњи Милановац	2005.	смештај, П	20	500-1.000
Мало село Бојановићи	Голово/Чајетина	2018.	смештај, НД, ПП, П	4	100-300

Легенда: НД – ноћење са доручком; ПП – полупансион, П – пун пансион

Разматрајући структурна обележја власника, испитаника који су учествовали у истраживању, може се констатовати следеће: према полној структури 70% испитаника су мушког, а 30% женског пола. Највећи број испитаника (4), власника етно села, су старосне доби „41-50 година“, по 3 испитаника су у категоријама „51-60“ и „преко 60 година“, 2 испитаника су „31-40“ и 1 испитаник узраста „18-30“ година. Према наведеној старосној структури, доминантнија је категорија испитаника средње и старије старосне доби, што се не уклапа у становиште (Simić, 2015; Košić, Demirović & Dragin, 2017) према којима, нови предузетници су најчешће млади људи, подстакнути иновативним идејама и достигнућима треће технолошке револуције.

Високо образовање има 61,5% власника етно села, њих 30,8% су са средњом школом и један испитаника (7,7%) је навео да има вишу школску спрему. У просеку број запослених по сеоском домаћинству креће се од 2-6 чланова. Међутим, највећи број запослених има Врдничка кула, наводе чак 40. Истраживања у многим земљама показују да у туристичком сектору доминирају микро и мала предузећа, и да већину њих поседује и води једна особа или породица (Simić, 2015).

Већина објеката који су учествовали у истраживању припадају врсти сеоско туристичко домаћинство и подлежу категоризацији. Објекти Трбовић, Азбука, Врдничка кула, Кедар село Гоч и Рајски конаци су носиоци прве категорије (4*), са 3* су категорисани Бисер Лопатнице, Наша авлија, Лазареви Конаци, а Терзић авлија са 2*. Од укупно 13 испитаника њих 10 је дало одговор да им главни извор прихода представља управо бављење туризмом.

Као главни извор финансирања при почетку пословања испитаници су већински навели самофинансирање (76,9%), два испитаника су навела да су имала подршку локалне самоуправе (15,4%), а један да је користио банковни кредит (7,7%). Скоро половина испитаника (46,2%) сматра да подршка државе и органа локалне самоуправе није задовољавајућа, њих 30,8% сматра да је делимично задовољавајућа, док је свега 23,1% испитаника изразило задовољство. Претпоставља се да је реч о оним испитаницима који су и навели да су при почетку пословања главни извор финансирања прибавили управо подршком локалне самоуправе.

Испитаници су већински (61,5%) потврдно одговорили да у наредном периоду планирају неку инвестицију у иновирању угоститељског објеката и туристичке понуде. Несигурност је

присутна код 30,8% испитаника, док је само један испитаник (7,7% укупног узорка) навео да не планира никакве инвестиције. Као главни извор финансирања планираних инвестиција испитаници који су дали потврдан одговор на претходно питање наводе следеће: већином сопствена средства, државна средства и евентуално кредит, субвенције, али било је и одговора који кажу додатни приход од смештаја, наследство и „рад на уличној продаји на Златибору“.

Кључни проблеми који онемогућавају већи прилив туриста према мишљењу испитаника (којима је понуђена могућност да означе више од једног одговора, али и да допишу одговор ако сматрају да није међу понуђенима) истакнути су према значају:

- стање локалне инфраструктуре (72,7%);
- недовољна подршка малим и средњим предузећима (54,5%);
- недовољна свест локалног становништва о важности развоја сеоског туризма (45,4%);
- неадекватна обученост кадрова (36,3%);
- комунални проблеми (исправност текуће воде, регулација отпада, снабдевеност струјом...) (27,2%);
- недовољно садржаја у околини (18,1%).

Као дописан одговор, један испитаник је навео и следеће: „...и даље сложена и скупа администрација за изградњу нових садржаја, проблем недостатка радне снаге, непознавање страних језика запоселних, немарност, незаинтересованост и нестручност градске власти“. Такође, један од додатних одговора односио се на то да недостаје Локална стратегија развоја.

До сличних резултата је дошао и Simić, (2015:61), који констатује да: „препреке за побољшање пословних перформанси предузећа у туризму су: инфлација, трошкови радне снаге, каматне стопе, слаб прилив готовине, продуктивност рада, недостатак квалификованих радника, правна регулатива и сл.“ Исти аутор закључује да управо са овим препрекама се среће већина малих предузећа у туризму Србије. Са неопходношћу постојања планских докумената салгасни су и Medojević, Milosavljević & Punišić, (2011), који сматрају да треба имати стратешки план одрживог развоја направљен за свако село, са свим јасно истакнутим, важним циљевима који дефинишу рурални развој.

Власницима етно села постављено је и питање на који начин сматрају да се идентификовани проблеми могу решити, понуђени су одговори, а испитаницима је остављена могућност да заокруже више од једног или допишу сопствени. Готово сви испитаници, као најбитније, су првенствено истакли финансијску подршку државе и ангажовање органа локалне самоуправе (по 92,3% одговора), затим, обogaћивање туристичке понуде и улагање у околне садржаје (53,8%), активније залагање локалне заједнице (38,5%), па тек на крају организовање едукативних семинара (30,8%). Додатних одговора на ово питање, није било.

Као примарни мотив за пружање услуга у сеоском туризму, где је такође било могуће означити више понуђених одговора, али и дописати сопствени, испитаници на прво место стављају остваривање додатног прихода (70%). У етно селу Трбовић су навели да је то заправо једини мотив. Затим, подстицање развоја средине у којој се објекат налази (60%). Половина испитаника (50%) је навела да примарни мотив представља започињање сопственог бизниса, а за власника етно села Сунчана река, то је једини мотив. Такође, као значајне испитаници су оценили и остваривање контакта са људима различитих култура (40%) и стицање нових знања (30%). Додатних одговора на ово питање, од стране испитаника, није било.

Потпуна сагласност свих испитаника (100%) је постигнута при издвајању примараног мотив посете етно селима од стране туриста, а то је према њиховом мишљењу, одмор. Након тога, најснажнији мотив представља очувана природа (сагласност 76,9% испитаника). Гостопримство и гастрономија оцењени су истим значајем (са по 61,5%). Локална култура и манифестације као мотиви доласка учествују са по 53,8% у одговорима испитаника. Учешће у локалним пословима домаћина 23,1% и најмањи значај као мотив посете, према мишљењу испитаника, имају спорт и рекреација, свега 7,7%.

Најзначајније маркетиншко средство којим обезбеђују, на најбољи начин, видљивост своје туристичке понуде, је поседовање сопственог сајта, али и друштвени медији (100% сагласност испитаника). Затим, масовни медији (ТВ, новине, радио...) – 76,9%, па породица и пријатељи као препорука – 61,5%, затим туристички сајмови, организације, агенције – 61,5% и под остало су наведени инострани оператери – 7,7%.

На питање да ли туристичку понуду прилагођавају актуелним трендовима на туристичком тржишту, само један испитаник је навео да „не прати трендове“, док су сви остали (92,3% испитаника) навели да прате и прилагођавају. Према Simić (2015), предузетници траже и гледају на промене као на неопходност. Они пребацују ресурсе из сектора ниске у сектор

високе продуктивности и дохотка. Један од новијих облика туризма, који је веома погодан за то, и при томе не изискује велика финансијска улагања, већ користи постојеће ресурсе из локалног окружења, јесте и креативни туризам (Cloke, 2007; Adikampana, Sunarta & Pujani, 2019). Савремена туристичка тражња је све више захтеван у погледу боравка у чистој, не загађеној природној средини, али и учешћа у животу локалног становништва, упознавању нових култура и гастрономије. Будући да је овај вид туризма препознат као тренд у савременим туристичким кретањима, уједно је препознат и као шанса за развој руралних простора и етно села. У вези са тим, важним резултатом овог истраживања можемо сматрати и податак да, преко половине испитаника је потврдно одговорило да знају шта подразумева креативни туризам (69,2%), а затим и да подстичу туристе да се баве креативним активностима док бораве код њих (53,8%). Позитиван резултат је и код испитаника који су навели да тренутно не подстичу, али планирају (15,4%). Да уопште не знају шта концепт креативног туризма подразумева изјаснило се њих 23,1%, док је само један испитаник (7,7%) навео да није сигуран шта термин значи (ти подаци су видљиви у табели 2).

Табела 2. Креативне активности у склопу туристичке понуде етно села, према изјавама њихових власника

Назив етно села	Креативне активности које нуде туристима
Трбовић	„Немамо ту врсту активности“
Бисер Лопатнице	„Разне радионице“
Наша авлија	„Прављење зимнице, брање лековитог биља, сремуса...“
Гостољубље	„Традиционална сеоска свадба - интерактивна представа локалних обичаја.. интерактиван час у старој сеоској школи.. „Школа предака“...“
Лазареви Конаци	„Рад у домаћинству (поседујемо ткачку и столарску браварску радионицу)“
Азбука	„Учешће у прављењу домаћих производа“
Терзића авлија	„Израда грнчарског посуђа, израда делова народних ношњи (технике ткања, плетења, веза, златовеза), израда накита од перлица“
Сунчана река	„Организација сајмова (сајам коприве, избор најбољег крсног колача, организовање трке, књижевних вечери, изложба паса, спортски догађаји)“
Молитва	„Обилазак меандара“
Врдничка кула	„Адреналин“
Кедар село Гоч	„Учествовање у раду на селу“
Рајски конаци	„Радионице гастрономије“
Мало село Бојановићи	„Спремање локалне хране“

Према истраживању које је спровео Simić (2015), етно село Латковац, у близини Александровца, представља пример најбоље праксе успешног предузетништво у сеоском туризму Србије, а који се базира на концепту економског, социолошког и друштвеног одрживог развоја уз остваривања пуне сатисфакције туриста. Оно што понуду етно села Латковац чини креативном и конкурентнијом је разноврсна и квалитетна понуда базирана на великом броју активности (концертима, фестивалима, представама, интерактивним радионицама), и комплементарни туристички садржаји: обиласци околних музеја, манастира, планина и дегустације вина код врхунских винара – Витезова вина, по коме је Александровачка жупа надалеко позната. Од интерактивних садржаја, као главну компоненту туристичке понуде креиране на бази тражње, етно село Латковац својим гостима нуди могућност учења неког од старих српских заната, учешће у уметничким радионицама (сликарство, грнчарија, калиграфија итд), или едукативним камповима на тему екологије и етнологије, обављање свакодневних сеоских послова и сл. (Simić, 2015).

Испитаници који су учествовали у анкети, сагласни су са следећим тврдњама које се тичу подстицања креативних активности у етно селима и развоја креативног туризма као вида туризма који је компатибилан сеоском:

- „Традиција и природно наслеђе краја представљају добру основу за развој креативних активности“ (Mean=4.31, sd=.855);
- „Креативни туризам доприноси промоцији и валоризацији наизглед запостављене традиције српских крајева“ (Mean=4.08, sd=1.038);
- „Аутентичност смештаја и исхране позитивно утичу на туристичко искуство“ (Mean=4.00, sd=.947);
- „Креативни туризам значајно доприноси обogaћивању туристичке понуде“ (Mean=4.00, sd=1.080).

Како би била тестирана постављена хипотеза у раду, извршена је One-Way ANOVA, да би се утврдило да ли постоји статистички значајна разлика међу испитаницима, у зависности од извора финансирања пословања етно села. Испитаници су подељени у три категорије: „самофинансирање“, „подршка органа локалне самоуправе“ и „банкарски кредити“, а резултати су приказани у Табели 3.

Табела 3. Издвојени ставови на основу једнофакторске анализе варијансе ANOVA – ставови власника етно села према извору финансирања њиховог пословања

Назив тврдње	Извор финансирања	N	M	F	P (Sig)
Цена смештаја, исхране и пића су прихватљиве туристима	самофинансирање	10	4.10	4.019	.025
	подршка органа локалне самоуправе	2	3.50		
	банкарски кредити	1	3.00		
Улагање у креативну туристичку понуду захтева веће ангажовање локалне заједнице	самофинансирање	10	3.80	3.864	.041
	подршка органа локалне самоуправе	2	4.00		
	банкарски кредити	1	3.00		
Улагање у креативну туристичку понуду захтева веће залагање органа локалне самоуправе и државе	самофинансирање	10	4.10	3.505	.047
	подршка органа локалне самоуправе	2	4.00		
	банкарски кредити	1	4.00		
Пружање услуга у домену креативног туризма не може значајније утицати на виши приход	самофинансирање	10	2.50	3.246	.048
	подршка органа локалне самоуправе	2	3.00		
	банкарски кредити	1	4.00		

Легенда: N – број испитаника; M – аритметичка средина (средња вредност одговора), F – вредност статистика, p – ниво значајности ($p < 0.05$).

Иако се статистички значајна разлика јавила само код четири од укупно осамнаест тврдњи, оне се могу сматрати можда чак и најбитнијим у истраживању, јер се ту најбоље види веза између трошкова у смислу самосталних сопствених улагања или подизања банковних кредита и оних чије финансирање је помогнуто из општинских или државних буџета путем субвенција како би реализовали процес пословања и омогућило пружања туристичких и угоститељских услуга. Самим тим испитаници другачије перципирају додатна улагања у даље проширење пословања и иновирање туристичке понуде. Из претходно приказане анализе резултат, очекиване су потврђене статистички значајне разлике које су се јавиле код издвојених тврдњи. Пре свега, концепт креативног туризма, није био у потпуности, а ни делимично јасан свим испитаницима (то је видљиво и на основу њихових одговора приказаних у табели 2 – шта они заправо сматрају креативним активностима). Јасно је да су одговоре на ова питања давали испитаници који су и напоменули да им концепт креативног туризма није познат, али такође је јасно и да су поједини, иако сматрају да знају шта представља, можда погрешно упознати.

Узимајући у обзир добијене резултате на основу ANOVA теста, али уважавајући и резултате у претходно приказаним анализама (да су испитаници били несигурни по питању даљих улагања, управо из тог разлога што већински морају то чинити из сопствених извора), хипотезу која гласи: „Постоји статистички значајна разлика међу власницима етно села у погледу економског аспекта као начина започињања њиховог пословања, која утиче на даљи развој сеоског туризма“, треба **делимично прихватити**.

Иако су као главне туристичке мотиве за долазак туриста у етно села испитаници рангирани према, да кажемо „добром осећају или процени“, сасвим је реална ситуација да ће они пре подржати и развијати видове туризма који не изискују додатна и пре свега велика материјалан улагања, а то свакако јесу, уз сеоски, још и креативни туризам, манифестациони, екотуризам и њима слични видови туризма.

ЗАКЉУЧАК

У раду су проучавана етно села Србије, њихова актуелна понуда, пласман на тржишту, као и планови за будући развој који прате иновативне промене и садржаје, при чему је констатована воља и жеља њихових власника за даљом надоградњом туристичког производа. Такође, власници су задовољни и тренутним развојем посета и оствареног туристичког промета,

који се код већине учесника у анкети (77%) огледа у већем броју посетилаца, мереном на годишњем нивоу (од 500-1000 и преко 1000 посетилаца).

Оно што је констатовано као неопходна мера, за њихово даље успешно и олакшано пословање, а којим би се обезбедила нека врста сигурности и дугорочности је, пре свега, боља подршка органа локалне самоуправе, али и повезивања са свим заинтересованим странама на локалном и националном нивоу (државним институцијама, туристичким организацијама...), владиним и невладиним сектором, што би допринело побољшању, иновирању, али и бољој промоцији и пласману туристичке понуде. Мали број испитаника је на самом почетку свог пословања има подршку органа локалне самоуправе и неки вид субвенција, већина их је пословање започела од споствених прихода, уштеђевине или подизањем банковних кредита.

У циљу повећања предузетничке конкурентности у туризму власници етно села морају да сагледају промене у окружењу, иновирају своје пословање, примене нову технологију и што је најважније прате захтеве савремене туристичке тражње, који су углавном окренути интерактивним садржајима, упознавању начина живота локалног становништва, боравку у природи и едукацији кроз забаву. Све то јако добро, уз веома мала улагања, може омогућити развој креативног туризма и подржавање и форсирање креативних активности.

Један од додатних предлога би био на пример и организација разних кампова и едукативних радионица, као подршка развоју руралног и одрживог туризма Србије, који тежи да буде еколошки и социјално одговорни и служе очувању локалних обележја и културног наслеђа датог простора. Увођењем нових атрактивних садржаја, према преференцијама поторшача расте степен задовољења посетилаца и туриста производима и услугама које добијају у етно селима. Конструктивне предузетничке идеје праћене осећањем носталгије, веома су пожељне и могу бити атрактивне у туристичкој привреди.

Ограничења у овом раду могла би се односити на мањи узорак који је добровољно учествова у *on line* анкети, самим тим поједине категорије испитаника су биле малобројне у односу на друге, па и поређења резултата и сама анализа и тумачења би можда довеле до мало другачијих закључака. При наредним истраживањима сврсисходније би свакако било вршити теренска истраживања методом интервјуа.

Нека будућа истраживања би могла да се фокусирају на испитивање мотивације туриста за посету и боравак у етно селима у Србији, са посебним фокусом на сеоски и кретивни туризам, те потребама и жељама туриста у вези са таквом понудом и активностима у склопу ње.

ЛИТЕРАТУРА

- Adikampana, M., Sunarta, N. & Pujani, K. (2019). A Model of Community-based Rural Tourism Products Development. *IPTA*, 7(1), 83-88.
- Akrivos, C., Reklitis, P. & Theodoroyiani, M. (2014). Tourism entrepreneurship and the adoption of sustainable resources. The case of evritania prefecture. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 148, 378-382. <https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2014.07.056>
- Blapp, M. & Mitas, O. (2019). The role of authenticity in rural creative tourism. In Nancy Duxbury & Greg Richards (eds.). *A research agenda for creative tourism*. Cheltenham, Northampton: Edward Elgar Publishing, 28-40, <https://doi.org/10.4337/9781788110723>
- Booth, P., Chaperon, S. A., Kennell, J. S. & Morrison, A. M. (2020). Entrepreneurship in island contexts: A systematic review of the tourism and hospitality literature. *International Journal of Hospitality Management*, 85 (November 2019), 102438. <https://doi.org/10.1016/j.ijhm.2019.102438>
- Chen, I.L., Scott, N. & Benckendorff, P. (2017). Mindful tourist experiences: a Buddhist perspective. *Annals of Tourism Research*, 64(1), 1-12, doi: 10.1016/j.annals.2017.01.013.
- Cloke, P. (2007). Creativity and tourism in rural environments. In Greg Richards and Julie Wilson (eds.), *Tourism, Creativity and Development*, pp 37-47. London and New York: Routledge.
- Currie, J. (2005). The mindful traveler: a guide to journaling and transformative travel. *Nova Religio: The Journal of Alternative and Emergent Religions*, 8(3), 123-125, doi: 10.1525/ nr.2005.8.3.123.
- Čiča, Z. & Mlinar, A. (2010). Etno-sela između očuvanja identiteta i poduzetničkog trenda. *Etnološka Tribina*, 40,117-128.
- Deller, S. (2019). Rural entrepreneurship and migration. *Journal of Rural Studies*, 66, 30-42. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.01.026>
- Demonja, D. & Gredičak, T. (2015). Contribution to the Research on Rural Resorts in the Function of Tourism Products and Services Distribution: The Example of the Republic of Croatia. *Eastern European Countryside*, 2015, 21, 137-151.

- Galvao, A. R., Mascarenhas, C., Marques, C. S. E. & Braga, V. (2020). Mentoring Entrepreneurship in A Rural Territory – A Qualitative Exploration of an Entrepreneurship Program for Rural Areas, 78 (October 2019), 314-324. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2020.06.038>
- Korsgaard, S. & Müller, S. (2015). Rural entrepreneurship or entrepreneurship in the rural – Between place and space. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 21(1), 5-26. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-11-2013-0205>
- Košić, K., Demirović, D. & Dragin, A. (2017). Living in a Rural Tourism Destination – the Local Community's Perspective. *Tourism in Southern and Eastern Europe*, 4, 267-278.
- López, M., Cazorla, A. & Panta, M. P. (2019). Rural entrepreneurship strategies: Empirical experience in the northern sub-plateau of Spain. *Sustainability*, 11, 5. <https://doi.org/10.3390/su11051243>
- Malinić, V., Stevanović, S. (2015). Tourist Valorization of Anthropogenic Tourist Values of the Municipality Lazarevac. *Research Review of the Department of Geography, Tourism and Hotel Management*, 44, 60-82.
- McGehee, N.G. and Kline, C.S. (2008). Entrepreneurship and the rural tourism industry: a primer. In Gianna Moscardo (ed.), *Building Community Capacity for Tourism Development*, 123-141. CAB International. <https://doi.org/10.1079/9781845934477.0123>
- Medojević, J., Milosavljević, S. & Punišić, M. (2011). Paradigms of Rural Tourism in Serbia in the Function of Village Revitalisation. *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography*, 5, 93-102.
- Nepal, S.K. (2002). Mountain ecotourism and sustainable development, ecology, economics and ethics. *Mountain Research and Development*, 22(2), 104-109.
- Prevolšek, B., Maksimović, A., Puška, A., Pažek, K., Žibert, M. & Rozman, C. (2020). Sustainable Development of Ethno-Villages in Bosnia and Herzegovina—A Multi Criteria Assessment. *Sustainability*, 12(4), 1399; <https://doi.org/10.3390/su12041399>
- Sá, E. (2019). Local development through rural entrepreneurship, from the Triple Helix perspective: The case of a peripheral region in northern Portugal. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour and Research*, 25(4), 698-716. <https://doi.org/10.1108/IJEBR-03-2018-0172>
- Serikovna Iskakovna, M., Khomarovna Abenova, M., Nurgalieva Dzhanmuldaeva, L., Zhumagalievna Zeinullina, A., Sovetbekovna Tolysbaeva, M., Abildinovna Salzhanova, Z. & Zhansagimova, A. (2021). Methods of State Support of Innovative Entrepreneurship. The Example of Rural Tourism. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 12, 2(50), 466-472, DOI: [https://doi.org/10.14505/jemt.12.2\(50\).14](https://doi.org/10.14505/jemt.12.2(50).14)
- Sima, E., Bordânc, F. & Sima, C. (2015). Entrepreneurship Role in Promoting Rural Tourism. *Agricultural Economics and Rural Development, New Series*, 12(1), 71-80.
- Simić, V. (2015). Preduzetništvo u turizmu na primeru etno sela Latkovac u Srbiji. *Ekonomski signali: poslovni magazin*, 10(2), 57-69.
- Stathopoulou, S., Psaltopoulos, D., & Skuras, D. (2004). Rural entrepreneurship in Europe A research framework and agenda. *International Journal of Entrepreneurial Behaviour & Research*, 10(6), 404-425. <https://doi.org/10.1108/13552550410564725>
- Utami, D. D., Dhewanto, W. & Lestari, Y. D. (2023). Rural tourism entrepreneurship success factors for sustainable tourism village: Evidence from Indonesia. *Cogent Business & Management*, 10(1), 2180845, DOI:10.1080/23311975.2023.2180845
- Xiao-hua, C. (2005). Review of Geography of the Rural Community in China. *Journal of Anhui Agricultural Sciences*, 4, 559-561.
- Yun, Y.E. (2012). On Public Space of New Rural Community. *Journal Henan University Urban Construction*, 5, 17-20.
- Zhansagimova, A. (2020). Sustainable Rural Development through Tourism. *Journal of Environmental Management and Tourism*, 6(46), 1550-1559.
- Zolfani, S. H., Sedaghat, M., Maknoon, R. & Zavadskas, E. K. (2015). Sustainable tourism: A comprehensive literature review on frameworks and applications. *Economic Research-Ekonomska Istrazivanja*, 28(1), 1-30. <https://doi.org/10.1080/1331677X.2014.995895>
- <https://etno.rs/etno-sela/>, приступано 04.04.2024.
- <https://www.booking.com/index.sr.html>, приступано 04.04.2024.

THE ENTREPRENEURIAL SPIRIT OF ETHNO VILLAGES OF SERBIA IN THE CONTEXT OF THE DEVELOPMENT OF RURAL TOURISM

**Maja Bogdanović⁶, Marina Vesić⁷, Nikola Todorović⁸,
Marija Belij Radin⁹, Sanja Pavlović¹⁰**

Abstract: Changes in the field of modern tourist demand have led to an increase in interest in staying in a preserved environment, getting to know the traditions and ways of life of people around the world. The return to nature and culture has opened the way for new forms of tourism offer and enthusiastic entrepreneurs who see a chance for development precisely in the "secluded corners" of their country. The rise of entrepreneurship in rural areas, oriented primarily towards the local community, encourages self-employment, creation of new jobs, economic growth, modernization of the much-needed infrastructure, giving new meaning to the environment in which it develops. The development of rural tourism contributes to the revitalization of abandoned rural areas, neglected natural and cultural values, but also to the improvement of the living standards of the rural population. Ethno villages represent the vision of the aforementioned enthusiasts to authentically present the traditional architecture and lifestyle of the people, present the tastes, smells and crafts of their region, but also to encourage economic and socio-cultural progress through these tourist activities. In the paper, ethno villages of Serbia, their current offer, placement on the market, as well as plans for future development which follow changes in the face of increasingly demanding tourist demand, are studied. In order to obtain as precise information as possible and adequately set up the research, a research method was used, specifically, a survey was conducted among the owners of ethno villages operating in the territory of the Republic of Serbia. The statistical data processing program SPSS.20.00 was used to process the collected data. The authors of the paper try to point out the importance of ethno villages and the development of entrepreneurship in local areas not only for the promotion of tourism values, but also for a more balanced regional development of the country.

Key words: ethno villages, rural tourism, entrepreneurship, tourism offer, innovation.

⁶ Ph.D. student, bogdanovic.maja97@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6386-1164

⁷ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, marina.vesic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9117-270X

⁸ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, nikola.todorovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8688-5828

⁹ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, marija.belij@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8227-0420

¹⁰ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, sanja.pavlovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-9596-8393

UDK: 338.48:612.67
DOI: 10.5937/KonGef24089T
Прегледни научни рад

АКТУЕЛНИ АСПЕКТИ УКЉУЧИВАЊА СТАРИЈИХ ОСОБА У ТУРИСТИЧКА КРЕТАЊА

Никола Тодоровић¹, Добрица Јовичић²

Апстракт: Квалитет живота старијих особа доводи се у везу са неколико Циљева одрживог развоја Уједињених нација – свет без сиромаштва, добро здравље, смањење неједнакости, одрживи градови и заједнице. Према попису становништва из 2022. особе старије од 64 године чине око 22% укупног броја становника у Србији. Укључивање старијих особа у туристичка кретања има првенствено велики друштвени значај. У оквиру програма субвенционисања домаћег туризма у Србији пензионери су 2024. представљали 55% свих корисника ваучера за одмор. Туризам трећег доба се такође одликује повољним утицајима на привреду туристичких дестинација, што се у Србији у највећој мери везује за бање. У циљу процене планског оквира за туристичка кретања овог старосног сегмента актуелна Стратегија активног и здравог старења у Србији за период до 2030. анализирана је у контексту туризма и сродних активности. Анализом водеће туризмолшке литературе издвојен је део тема релевантних за боље разумевање и унапређење туризма трећег доба – промена динамике односа унутар породице, активно старење помоћу заједничког стварања вредности и прилагођавање простора намењених рекреацији потребама особа са посебним здравственим стањима.

Кључне речи: социјални туризам, активно старење, туризам трећег доба, пензионери

УВОД

Продужење просечног људског животног века на 73 године убраја се међу највећа достигнућа човечанства (СЗО, 2023). Упркос јасним предностима које овај напредак доноси појединачним припадницима људске врсте, промена старосне структуре становништва унутар друштава носи са собом одређене изазове, везане како за њихово функционисање тако и за суштински квалитет овако продуженог живота људи.

УН (2022) процењују да ће 2050. удео старијих од 64 године на светском нивоу са садашњих 10% порастати на 16%. Иако се феномен старења становништва прво појавио у високоразвијеним земљама, тренутне разлике између ових и земаља у развоју по овом питању ће у будућности бити знатно мање наглашене. Унапређење система здравствене и социјалне заштите, као и пензионих система, што укључује повећање њихове одрживости, наводи се међу кључним видовима прилагођавања друштава овој појави (УН, 2022). Посматрано са становишта појединаца, кључни чинилац квалитета њиховог живота и способности да се настави са давањем доприноса својој породици и друштву је лично здравствено стање (СЗО, 2022).

Активно старење је процес кроз који појединци повећавају свој психо-физички потенцијал како би достигли целоживотно телесно, друштвено и душевно благостање, при чему је циљ да се добро здравље, продуктивност и општи квалитет живота очувају што је дуже могуће (Бобић, 2023). Допринос туризма активном старењу је вишеструк. Кроз стварање прилика за стицање нових сазнања туризам унапређује когнитивно функционисање старих, док се допринос физичком здрављу даје кроз различите облике лаке рекреације које туризам подразумева. Такође, учествовање у туристичким кретањима умањује депресију и анксиозност, јача самопоуздање и породичне везе а кроз стварање нових познанстава доприноси избегавању друштвене изолованости (Fan и др., 2023).

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, nikola.todorovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8688-5828

² Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, dobrica.jovicic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-2666-0093

Табела 1. Старосна структура старих у Србији (2022)

Старосна група	Број припадника	Удео
65–69	502.140	34,19
70–74	434.378	29,57
75–79	239.194	16,28
80–84	175.492	11,95
85 и више	117.651	8,01

Извор: РЗС (2023)

У Србији је према Попису становништва 2022. живело 1.468.855 особа старијих од 64 године, што је чинило 22,10% укупног броја становника земље (РЗС, 2023). У складу са природним кретањем становништва, највећи број старих припада двама најмлађим старосним групама (Табела 1). Ипак, петина старих, што представља готово 300.000 особа, има више од 79 година. Прилагођавање целокупног друштва и туризма као његовог дела посебностима које са собом носи старост у свим својим фазама је, кроз допринос квалитету живота старих и њиховој социјалној инклузији, од великог друштвеног значаја.

СТАРЕЊЕ И ЦИЉЕВИ ОДРЖИВОГ РАЗВОЈА

Активно старење подстиче старе да учествују у туристичким активностима, али се они уколико то чине често сусрећу са различитим препрекама, углавном везаним за примарну прилагођеност света, па и туризма, млађим људима (Fan и др., 2023). Циљ одрживог развоја који се односи на одрживе градове и заједнице посебну пажњу придаје њиховој инклузивности. Стари се експлицитно помињу у оквиру потциљева везаних за безбедне, приуштиве, приступачне и одрживе саобраћајне системе, односно такве зелене површине и јавне просторе. На ове потциљеве се природно надовезује концепт градова и заједница прилагођених свим генерацијама (енгл. *age-friendly cities and communities*), који потпомажу, односно омогућују здраво и активно старење својих становника. У контексту туризма трећег доба се као посебно важни могу издвојити аспекти овог концепта везани за просторе на отвореном и зграде, превоз, учествовање у друштву, као и комуницирање и информисање. Разматрање сваког од наведених аспеката извршено је на основу смерница које је за прилагођавање градова и заједница дала СЗО (2007).

У оквиру простора на отвореном посебан значај имају зелене површине, које је потребно прилагодити старима. Простори за склањање од временских услова, тоалети и места за одмор омогућују старима да време у парковима и приобаљима проведу на пријатан и растерећен начин. Обезбеђење адекватних заклона од временских непогода, попут олуја и топлих таласа, представља подршку унапређењу отпорности рањивих група на последице климатских промена, што представља потциљ света без сиромаштва, као првог циља одрживог развоја.

Физичка доступност садржаја које стари користе подразумева тротоаре који су широки, равни, неоштећени, имају ниске ивичњаке и нису закрчени превозним средствима или неким другим предметима. У зградама су потребни лифтови, прилагођено степениште и довољно широки пролази и ходници. Тачан, чест, приуштив и безбедан јавни превоз са возилима која омогућују лак улазак и боравак старим лицима, уз добру повезаност кључних садржаја мрежом линија, представља основни предуслов неумањене покретљивости становника прилагођених градова и заједница.

Учествовање старих у различитим активностима унутар заједнице и породице, што укључује доколичарске и културне активности, има велики значај за очување и развој способности, самопоштовања и међуљудских односа ове старосне групе. Ове активности, нарочито уколико подразумевају неки облик физичке рекреације, могу значајно допринети превенцији неких болести и унапређењу телесног и душевног здравља, што одговара циљу одрживог развоја везаном за добро здравље и благостање. Поменути аспекти везани за прилагођеност простора на отвореном, зграда и градског превоза имају велику улогу у омогућавању укључености старих у друштвени живот својих заједница. Значај бесплатних или изузетно повољних садржаја посебно долази до изражаја у државама у којима се велики број старих суочава са економском несигурношћу. Приуштивост превоза и активности смањује притисак на куповну моћ старих, што се такође доводи у везу са првим циљем одрживог развоја.

Разноврсност понуђених активности има изузетно велику улогу у повећању броја старих који учествују у њима, с обзиром на то да се по својој унутрашњој разноликости стари не разликују од млађих старосних група. Разноврсност личних интересовања припадника групе се природно задржава током година, док разлике између појединаца у погледу личних

способности за учествовање у активностима расту, с обзиром на то да су стари по том питању веома хетерогена група. Не узимајући у обзир крајности, активности у којима могу да учествују млађи и здрави припадници ове групе често су изван могућности старијих старих и оних са отежаном покретљивошћу или на други начин нарушеним здрављем. Организовање активности које истовремено укључују старе и припаднике других узраста, попут омладине, може код старих повећати жељу за учествовањем а учеснике осталих узраста упознати са посебностима искуства старења, што знатно доприноси смањењу дискриминације старих (енгл. *ageism*).

Адекватно комуницирање о доступним садржајима, било путем медија, појединачно попут волонтера или на местима окупљања, представља основни предуслов учествовања старих. Информације које се на овај начин шаљу морају бити изражене јасним језиком и чулно прилагођене, при чему се мисли на писање крупним или подебљаним словима, односно коришћење гласнијих звукова. Заједно са приуштивошћу и адекватном понудом активности, као и физичком прилагођеношћу простора на којима се ове активности одвијају, приступ старих људи информацијама доприноси унапређењу њихове социјалне инклузије, што је у складу са циљем одрживог развоја који се односи на смањење неједнакости.

СТАРИ У СРБИЈИ И ТУРИЗАМ

У Србији се око 8% старих са становишта њихове способности да задовоље своје основне потребе може означити као апсолутно сиромашно, док је око 21% у ризику од сиромаштва. Старија стара лица су посебно угрожена сиромаштвом, с обзиром на то да је око 11% особа које имају 75 или више година апсолутно сиромашно, док се готово 25% њих налази у ризику од сиромаштва (Матковић, 2022). Жене старије од 74 године су посебно изложене ризику од сиромаштва, што је углавном последица живота у једночланим домаћинствима и нижих пензија у односу на мушкарце. Иако 90% старих лица прима пензију, чињеница је да око 136.000 људи старијих од 64 године не остварује то право. Јанковић и др. (2018) су установили да 55% старих у градовима Србије не може себи да приушти одлазак у бању или на излет. Основано се може претпоставити да је њихов удео на селу знатно већи.

Истражујући аспекте активног старења активних старих у Србији, Стојилковић-Гњатовић и Белиј (2014) установиле су задовољство испитаника својим физичким здрављем, односно велико задовољство односима са својом породицом и суседима, као и способношћу да без помоћи обављају свакодневне активности. Већина учесника (81%) истраживања о старима у Србији које је спровела Бобић (2023) наводи како има довољно времена за себе, упркос породичним обавезама, док око 67% упражњава одређени хоби. Бабовић и др. (2018) установили су да мушкарци у просеку дневно имају 8,3 сати слободног времена, док жене имају 7,4. Ипак, показатељи углавном пасивног начина провођења слободног времена су сазнања да 38% испитаника ово време углавном користи за гледање телевизије, док готово 80% њих не упражњава спорт (Бобић, 2023). Установљена је директна позитивна повезаност између материјалног положаја и бављења рекреативним активностима, при чему се испитаници који свој стандард описују као одличан рекреирају у већој мери. Мушкарци рекреацији посвећују око 40 минута дневно, док се жене овим активностима баве свега око 15 минута (Бабовић, 2018).

Перципирана доступност јавних простора и зграда у Србији са становишта старих у градовима се може означити као неповољна, с обзиром на то да их 54% доживљава као делимично приступачне, док чак 16% сматра да су неприступачни (Јанковић и др., 2018). Ситуација је у погледу јавног превоза оцењена као нешто неповољнија, при чему 49% сматра да је он делимично доступан, док је 25% испитаника става да то није случај. Ипак, није наглашено да ли се ради о физичкој или организационој неприлагођености.

Укљученост старијих особа у Србији у туристичка кретања се традиционално у највећој мери везује за бањске центре, које стари најчешће посећују у циљу лечења или унапређења здравља. Резултати државног програма подршке домаћем туризму указују на усклађеност путовања остварених уз помоћ ваучера са поменутиим вишедеценијским трендом. Доминација бања као дестинација и пензионера као корисника ваучера уобичајена је од самог почетка програма 2015. године. Учешће пензионера у укупном броју корисника је 2024. године износило 55% (МТО, 2024). У контексту укључивања свих старих и борбе против њиховог сиромаштва, посебно се истиче одлика програма да корисници ваучера могу бити и лица стара 65 или више година која нису корисници права на пензију. Ипак, случајеви злоупотребе овог програма уносе извесну сумњу у стварни допринос програма укључивању старих у туристичка кретања. Уновчавање ваучера од стране пружалаца услуге без остваривања посете и поклањање ваучера млађим члановима породице представљају истакнуте примере нарушавања циљева програма под утицајем сиромаштва, односно уверења да су путовања активност намењена првенствено млађима.

Ни туризам ни путовања нису поменути у актуелној Стратегији активног и здравог старења у Србији за период 2024–2030. године (2023). Ипак, доступност спортских и културних садржаја за старије се помиње у оквиру једног од посебних циљева. Једна од мера предвиђа организовање садржаја из области културе, образовања, рекреације и спорта, као и њихово приближавање старијима, како би се слободно време проводило на квалитетан начин. Обезбеђење простора и опреме за вежбање, као и промоција позитивних ефеката спортске рекреације на здравље појединаца, такође су предвиђени посебним мерама. Иако ове мере нису истакнуте у контексту туризма трећег доба, њихово остваривање у заједницама које се одликују туристичком привлачношћу може допринети привлачењу старијих туриста који су мотивисани очувањем и унапређењем свог здравља.

Путовања, излети, упознавање свог града и земље на другачији начин, физичка активност у природи, посета музејима и галеријама, као и ангажовање у удружењима попут планинарских поменути су међу препорукама Водича за активно, здраво и продуктивно старење (ИЈЗВ, 2019).

АКТУЕЛНА ИСТРАЖИВАЊА СТАРИХ У ТУРИЗМУ

Јиа и др. (2024) су истраживали замену породичних улога до које долази између одраслих људи и њихових родитеља током заједничких путовања. Одрастањем и сазревањем деца престају да буду зависна од родитељске неге, док се са старењем одрасли у све већој мери ослањају на подршку своје деце. На путовањима ова потреба старих посебно долази до изражаја, с обзиром на то да она углавном подразумевају напуштање познатог окружења, изван физички напор а у данашње време и опсежну примену савремене технологије. Резултати истраживања спроведеног међу кинеским туристима су показали да одрасла деца преузимањем родитељске улоге у односу на своје старе родитеље унапређују своје благостање кроз јачање посвећености родитељима и смањење осећаја да су предузимањем путовања са родитељима нешто жртвовали. Важна импликација резултата везује се за обострану корист која настаје услед овакве замене улога. Стари родитељи уз помоћ своје деце лакше превазилазе ограничења са којима се сусрећу приликом путовања, док одрасла деца унапређују своје благостање, које услед посвећености неговању родитеља често може бити запостављено.

Гап и др. (2023) су у контексту активног старења истраживали процес заједничког стварања вредности од стране старих и других учесника у туризму. Анализом интервјуа спроведених са туристима трећег доба из УК издвојено је шест вредности које им учествовање у туризму доноси, при чему су вредности подељене на три нивоа – функционални (уживање и независност), друштвени (повезаност и осећај припадности) и духовни (ментална виталност и самопоуздање). Независност се издвојила као централна вредност у животу старих, при чему се у туризму она испољава као способност да самостално организују и одаберу своје активности. Уживање је главна вредност коју стари добијају од туризма, при чему се мисли како на тренутне осећаје среће и задовољства тако и на оне који остају након путовања. Повезаност се односи на одржавање односа са породицом и пријатељима, док се осећај припадности односи како на групе са којима се појединци идентификују тако и на пријатна и позната места у којима се туристичке активности одвијају. Ментална виталност се везује за учење и нова искуства која старе чине активнијима и укљученијима, док је самопоуздање повезано са осећајима слободе, поновне младости и самопостигнућа.

Анализа интервјуа спроведених са пружаоцима услуга омогућила је стављање ових сазнања у додатни контекст и издвајање аспеката вредности које кроз туризам заједно стварају старији туристи и друге интересне стране, попут услужног особља (персонализованост услуге, осећај поштовања), пружалаца услуга (приступачност, опуштање), људи са којима путују (осећај припадности, надокнађивање пропуштеног), других туриста (прилике за сусрете, стицање нових сазнања), локалног становништва (учење, упознавање) и доносилаца политика (безбедност, социјална укљученост).

Раге и др. (2023) су истраживали различите аспекте прилагођености активности на отвореном и у природи особама које живе са деменцијом у УК. Инспекцијом низа локалитета и атракција уочене су бројни позитивни примери прилагођавања понуде особама са деменцијом, попут бесплатних или улазница са повлашћеном ценом, доступности колица за непокретне и тоалета, дочекивања посетилаца од стране љубазног особља како би се створио осећај смирености и обезбеђивања материјала који може помоћи пратиоцима да код посетилаца пре саме посете развију узвесну упознатост са простором. Мотивација пружалаца услуга за прилагођавање понуде овом сегменту посетлаца варира од личне (осећај напретка, лично искуство са особом која има деменцију) преко алтруистичке (инклузивност, жеља да се друштву пружи нешто заузврат) до пословне (диверзификација пословања, стварање бољих искустава за посетиоце).

ЗАКЉУЧАК

Чињеница да старије особе чине 10% светског, односно 22% становништва у Србији недвосмислено указује на неопходност прилагођавања туризма растућем броју припадника ове старосне групе. Анализа места старих у Циљевима одрживог развоја, релевантних одлика старих у Србији у контексту туризма и најновијих истраживања посвећених туризму трећег доба у водећим туризмолошким часописима послужила је за извођење низа закључака, који су обликовани у виду смерница намењених носиоцима туристичке политике и пружаоцима услуга у туризму.

- Прилагођавање туристичких дестинација, локалитета и садржаја старијим особама уједно представља и њихово прилагођавање другим групама становништва које се одликују слабијом покретљивошћу у туризму, као што су особе нарушеног здравља, особе са инвалидитетом и родитељи са малом децом.
- Поред великог друштвеног значаја овакво прилагођавање доноси дугорочне економске користи, с обзиром на то да би посете поменутих категорија становништва а самим тим и њихова туристичка потрошња у супротном изостали. Страни туристи чија би посета на овај начин била омогућена имали би посебно повољан утицај на локалну привреду.
- Старије становништво се одликује великом разноликошћу, због чега у конципирању и прилагођавању понуде треба уважити посебности свих подгрупа ове старосне категорије. Док млађи и здрави стари у највећем броју случајева могу неометано користити туристичке услуге намењене средовечном становништву, квалитетна и приуштива кретања других сегмената туриста трећег доба, попут оних који живе са деменцијом, захтевају опсежно прилагођавање понуде праћено подстицајним мерама државе.
- Нечија спреченост или одсуство жеље да услед година, ограничене покретљивости или другог здравственог стања привремено напусти своје место сталног боравка не значи да рекреација, социјализација и стицање нових сазнања не могу да се одвијају унутар заједнице. Кретања налик туристичким могу да се одвијају и на локалном нивоу, док у случајевима крајње ограничене покретљивости паркови и друга места намењена окупљању заједнице имају незамењиву улогу.
- Туристичка кретања, излете и рекреацију старијих жена и старијих старих треба додатно подстицати, како финансијски тако и у организационом смислу, с обзиром на то да се ради о категоријама са већим ризиком од сиромаштва а неповољан материјални положај је директно повезан са смањеним учествовањем у поменутих активностима.
- Телевизију, чије гледање представља доминантан вид провођења слободног времена старих, треба искористити за промоцију користи од рекреативног и културног туризма за телесно и душевно здравље учесника, али и конкретних приуштивих могућности које се старима нуде на овом пољу.
- Међугенерациска путовања треба промовисати као вид заједничког провођења слободног времена који је користан не само за старе већ и за млађе чланове њихових породица који воде бригу о њима, при чему је спектар вредности које се на оваквим путовањима добијају изузетно разноврстан.

ЛИТЕРАТУРА

- Бабовић, М., Величковић, К., Стефановић, С., Тодоровић, Н. и Врачевић, М. (2018). *Социјална укљученост старијих особа (65+) у Србији*. Београд: Црвени крст Србије. ISBN: 978-86-80205-66-3. Преузето са: <https://www.redcross.org.rs/media/4437/socijalna-ukljucenost-starijih-u-srbiji-e-knjiga.pdf>
- Бобић, М. (2023). *О старењу. Да ли је демографија судбина?* Београд: Универзитет у Београду – Филозофски факултет. ISBN: 978-86-6427-292-6. Преузето са: <https://isi.f.bg.ac.rs/wp-content/uploads/2024/01/Mirjana-Bobic-O-starenju-NBS.pdf>
- Fan, D. X. F., Buhalis, D., Fragkaki, E. & Tsai, Y.-R. (2023). Achieving Senior Tourists' Active Aging Through Value Co-creation: A Customer-Dominant Logic Perspective. *Journal of Travel Research*. DOI: 10.1177/00472875231214733
- Институт за јавно здравље Војводине [ИЈЗВ]. (2019). *Водич за активно, здраво и продуктивно старење*. Нови Сад: Институт за јавно здравље Војводине, Град Нови Сад. Преузето са: https://izjzv.org.rs/Edukativna_Sredstva/TEME/Aktivno%20starenje/BROSURA_vodic_za_aktivno_i_zdravo_starenje.pdf
- Јанковић, Б., Тодоровић, Н., Врачевић, М. и Зајић, Г. (2018). *Старење у градовима – изазови савременог друштва*. Београд: Црвени крст Србије. ISBN: 978-86-80205-61-8. Преузето са: <https://www.redcross.org.rs/media/5214/starenje-u-gradovima-izazovi-savremenog-drustva-ebook.pdf>
- Jia, G., Wen, J., Fan, D. X. F. & Liu, X. (2024). Role reversal in adult child-aging parent family travel. *Annals of Tourism Research*, 106, 103751. DOI: 10.1016/j.annals.2024.103751
- Матковић, Г. (2022). Старење становништва. У Вуковић, Д. (ур.), *Национални извештај о људском развоју – Србија 2022, Људски развој као одговор на демографске промене*, 163–177. Београд: УНДП Србија.

Преузето са: <https://hdr.undp.org.rs/wp-content/uploads/2023/05/Nacionalni-izvestaj-o-ljudskom-razvoju-Srbija-2022-e1.pdf>

Министарство туризма и омладине [МТО]. (2024). Подељено свих 100.000 ваучера. Министарство туризма и омладине. Преузето са: <https://mto.gov.rs/vest/3404/podeljeno-svih-100000-vaucera.php>

Page, S. J., Connell, J., Price, S., Owen, S., Ledingham, K. & Clare, L. (2023). Operationalizing Transformative Tourism: Creating Dementia-Friendly Outdoor and Nature-Based Visitor Experiences. *Journal of Travel Research*. DOI: 10.1177/00472875231217735

Републички завод за статистику [РЗС]. (2023). *Старост и пол – Подаци по насељима*. Београд: Републички завод за статистику. Преузето са: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-latn/5-vestisaopstenja/news-events/20230525-starost-i-pol/>

Светска здравствена организација [СЗО]. (2007). *Global Age-friendly Cities: A Guide*. World Health Organization. ISBN: 978-92-4-154730-7. Преузето са: https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/43755/9789241547307_eng.pdf

Светска здравствена организација [СЗО]. (2022). *Ageing and health*. World Health Organization. Преузето са: <https://www.who.int/news-room/fact-sheets/detail/ageing-and-health>

Светска здравствена организација [СЗО]. (2023). *Progress report on the United Nations Decade of Healthy Ageing, 2021-2023*. World Health Organization. ISBN: 978-92-4-007969-4. Преузето са: <https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/374192/9789240079694-eng.pdf>

Stojilković-Gnjatović, J. & Belij, M. (2014). Active ageing of the active elderly in Serbia – empirical approach. *Zbornik Matice srpske za društvene nauke*, 148, 643–652. DOI: 10.2298/ZMSDN1448643S

Стратегија активног и здравог старења у Републици Србији за период од 2024. до 2030. године. (2023). *Службени гласник РС*, 84. Преузето са: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2023/84/2>

Уједињене нације [УН]. (2022). *World Population Prospects 2022: Ten Key Messages*. United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division. Преузето са: [https://www.un.org/development/desa.pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undes_a_pd_2022_wpp_key-messages.pdf](https://www.un.org/development/desa/pd/sites/www.un.org.development.desa.pd/files/undes_a_pd_2022_wpp_key-messages.pdf)

CURRENT ISSUES IN INCLUSION OF ELDERLY PEOPLE IN TOURISM ACTIVITIES

Nikola Todorović³, Dobrica Jovičić⁴

Abstract: The quality of life of elderly people is linked to several United Nations Sustainable Development Goals – no poverty, good health and well-being, reduced inequality, sustainable cities and communities. According to the 2022 census, individuals older than 64 make up about 22% of the total population in Serbia. Involving older people in tourist movements primarily has a great social importance. Within the framework of the subsidy program for domestic tourism in Serbia, retirees represented 55% of all users of holiday vouchers in 2024. Third-age tourism also features favourable impacts on the economy of tourist destinations, which in Serbia is mostly associated with spas. In order to assess the planning framework for tourist movements of this age segment, the current Strategy of Active and Healthy Ageing in Serbia for the period up to 2030 was analysed in the context of tourism and related activities. An analysis of leading tourism literature was performed to point out some topics relevant to better understanding and improving third-age tourism – changing dynamics of family relations, active ageing through collaborative value creation, and adapting recreational spaces to the needs of individuals with specific health conditions.

Keywords: social tourism, active ageing, senior tourism, third-age tourism, retirees

³ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, nikola.todorovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-8688-5828

⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, dobrica.jovicic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-2666-0093

UDK: 338.48:930.85(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24090M
Прегледни научни рад

КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ У ТУРИЗМУ И МЕЂУНАРОДНОЈ САРАДЊИ: ПРИМЕР РУСКОГ КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА У СРБИЈИ

Мирољуб Милинчић¹, Драган Петровић²,
Љиљана Михајловић³, Урош Милинчић⁴

Апстракт: Интеракцију културног наслеђа и туризма карактерише дуг континуитет и растући интензитет узајамних веза. Ова релација и динамика је теоријски и практично добро проучена и потврђена. Мање је препозната, истражена и уважена чињеница да на овој релацији, нарочито код иностраног туризма, постоји завидан потенцијал унапређења комплексних односа међународне сарадње. Србија је давно препозната као мозаик духовне и материјалне културе различитих епоха, својстава и утицаја из ближег и даљег окружења (етничких, религијских, идеолошких, политичких). У фокусу рада је руско (совјетско) културно наслеђе на простору Србије. Оно са свим својим просторно, временски и тематски диференцираним својствима и карактеристикама доприноси укупном културном наслеђу. Најзначајнија фреквентност, разноврсност, препознатљивост и просторна присутност „утиснута“ је током прве половине XX века, али се са променљивим интензитетом може пратити од скоро хиљаду година уназад до данашњих дана. Овај сегмент културног наслеђа представља значајан потенцијал за унапређење билатералних, али и укупних регионалних и међународних односа – развоја туризма, културне размене, економских и политичких перспектива. Ова тема свакако има растући значај и у контексту актуелне геополитичке ситуације. Руси поново откривају Србију као туристичку, духовну, привредну и у сваком другом контексту пожељну дестинацију за краће и дуже задржавање.

Кључне речи: културно наслеђе, Русија, међународна сарадња, туризам, Србија

УВОД

Култура се у контексту овог рада посматра као сложен, отворен, друштвени и природни, биотички и абиотички, просторни и временски, нелинеарни, мултифункционални, вертикални и хоризонтални систем. Она је узрок и последица, реактор и регулатор динамике значајног дела кружења материје, протока енергије и развоја друштвених и природних система. Такође, култура је узрок и последица, ресурс и услов за развој и разумевање туризма и међународне сарадње.

Као интегрално друштвено наслеђе култура је једно од основних богатстава (бројност, разноврсност и препознатљивост) савременог света. Њена специфичност и аутентичност (просторно-временска шареница) је јединствена и незаменљиво је обележје човечанства, али и сваког појединачног народа и територије. За сваки посебан ентитет (простор или заједницу), без обзира на величину, богатство и значај, сложена је и непоновљива. Зашто је то тако – она је резултат дуге еволуције, односно прожимања (коеволуције) и саморазвојности (посебности), од породице (баштина), преко локалних, регионалних и националних заједница до планетарних размера. Културно наслеђе је садржајан и веран показатељ прошлости, садашњости и будућности сваког друштва, његовог цивилизацијског нивоа развоја и перспективе. И више од тога – узрок и последица његових сложених токова егзистенције и еволуције, на различитим временским и

¹ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, miroljub.milincic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-2492-9557

² Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, dragan.petrovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-4097-0047

³ Универзитет у Београду – Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, ljiljana.mihajlovic@gef.bg.ac.rs., ORCID: 0000-0003-4022-8248

⁴ Докторанд, uros.milincic@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6733-4302

просторним скалама. Културно наслеђе (материјално и духовно) је непоновљив систем - резултат сложених узрочно последичних односа унутар и између људских заједница и између њих и природе. Уско је повезано са свим сегментима друштвеног живота, од религије и идеологије, преко политике и економије до најразличитијих интеракција - сарадње и конфронтација.

Из перспективе Србије, посебно њене традиције, ово питање има специфичну сложеност. Срби су просторно, а још више ментално, на коридорима и границама култура (цивилизација, конфесија, етноса, идеологија, интереса, завера ...) и дијалога цивилизација, а често у сусрету епоха старог и новог. Често је то значило и производњу догађаја (историје) и културног наслеђа. Међутим, код анализе културног наслеђа континуирано преовлађују мишљења да је већина материјалног уништено, а духовног заборављено. Свакако има истине у том размишљању алармиста и фаталиста – да је културно наслеђе најчешће девестирано и деградирано, непрепознатљиво, а затим и да је недовољно мапирано, проучено, заштићено, презентирано, валоризовано и друго. Култура сећања (памћења) је такође недовољно афирмисана, а нажалост често и полемична (за и против). Без ваљаног повода се поставља питање - шта је примереније радити у тешким временима. Консултовати се са прошлим временима (искуствима) - недовољно расветљени догађаји, појаве и процеси (често идеолошко и интересно нијансирани) или се припремати за глобални пост модернизам - са много непознатих и неизвесних питања. Нужно је поручити да се култура, или оно што је од ње остало, увек мора чувати. Разочаране, а таква је већина нас, треба упозорити да су дужни да чувају своју културу и да је то боље урадити са закашњењем него никада, а никада није касно.

ГЕНЕЗА И ИСТРАЖЕНОСТ СРПСКО-РУСКИХ ВЕЗА

Ради се о два географски међусобно удаљена, а саобраћајно и економски слабо умрежена народа. Истовремено, они су етно-лингвистички и духовно (верски, културно и цивилизацијски) блиски и сродни. Хендикеп географске дистанце је компензован снагом и трајношћу метафизичких и духовних веза. Ово су константне детерминанте у ретроспективи међусобних односа и утицаја култура, народа и држава Србије и Русије. Током историјског периода од скоро једног миленијума међусобни односи су обележени променама смера и интензитета доминантних утицаја, државних оквира егзистенције, али и успона и падова у сарадњи. Тешко је данас у условима идеологије тржишта (капитала) разумети међусобне везе и односе, где доминирају емотивно-духовне вредности, нарочито код ширих народних маса. На овом нивоу питање најчешће гласи - шта ко коме може дати и како помоћи, а не шта ко коме може узети или продати. Често се међусобно давало и оно чега није било довољно ни за сопствене потребе, а многобројни појединци су за ову идеју положили и највредније што су имали – живот. Емотивно-духовне споне у народу се нису мењале чак и када су интереси - политички, династички, државни, идеолошки, ... били партикуларни или на сасвим супротним странама.

Истраживања овог феномена су код нас релативно дуга и честа, али нажалост најчешће фрагментирана, недовољно чињенично утемељена и слабо интердисциплинарно повезана. Многобројна парцијална и недовољно координирана истраживања условила су и прекомерно расипање енергије. Суштински, апострофира се низ релативно значајнијих и чешће понављаних догађаја. На срећу у контексту друштвене праксе, посебно туризма и међународне сарадње, могу се успешно валоризовати и научно недовољно потврђене чињенице, а често и предања, митови и легенде.

Географи нису традиционално у средишту истраживања феномена културног наслеђа, нарочито не оног дела који се односи на заоставштину Русије и руског народа у Србији. У новије време су се околности делимично промениле – активан је један интердисциплинарни тим са водећом улогом географа. Истраживања су започета 2018. године поводом Европске године културног наслеђа, а под утицајем глобалне популаризације ове теме и најаве (доприноса афирмацији) важних међунационалних (српско-руских) догађаја: век од доласка руске беле миграције у Србију (1918–1922), три века прве руско-српске школе у Сремским Карловцима (1725), три века града Троицкосава (1727), од 1934. - Кијакта, основаног од стране руског дипломате српског порекла Саве Владиславића (грофа Рагузинског) и других момената важних у контексту руско-српских односа и утицаја. Сегменти тих истраживања су до сада публиковани у две књиге и неколико појединачних радова. Обе књиге су публиковане 2020. године. Српско издање почетком године са 211 појмова (материјално наслеђе – 42 појма, нематеријално – 27 и људи – 142) потписаних од стране 53 аутора. Крајем године руско издање са 349 појмова

(материјално наслеђе – 109 појмова, нематеријално – 40 и људи – 200) потписаних од стране 71 аутора који долазе из различитих универзитетских центара и института, архива и музеја, образовних институција, Цркве, Војске... (Милинчич, 20206).

За почетак међусобних културних веза се узима контакт руских светогорских монаха са српским великим жупаном Немањом, а пре свега његовим најмлађим сином - принцем Растком. Можда је управо њихов утицај на духовни преображај овог младог човека, касније монаха, архиепископа и светитеља, почетак трајних духовних, културних, политичких и цивилизацијских веза. Током друге половине XIII века, на овим просторима господаре Ростислав Михаилович („кнез свих Руса“ из династије Рјурикович) и његов син Бела Ростиславич (Бела од Мачве). Ростислав је зет и вазал владара Угарске Беле IV и господар Мачве, Колубаре, Београда, Браничева и Неготинске крајине.

Краљ Драгутин често помаже руске цркве, манастире и народ под окупацијом Татара. Размењује дарове и са великим кнезом Василијем I Јарославичем. Челник Муса, са синовима, уз благослов зета и господара кнеза Лазара, 1380. и 1381. године дарују манастиру Св. Пантелејмона на Светој Гори села, земљишне поседе, воденице, цркву Св. Николе и друга добра око реке Лаб. Оригинални документ (познат као Осма повеља) се чува у Руском манастиру на Светој Гори, а издат је на манастирском поседу у селу Милива (црква Св. великомученице Марине) у истоименој клисури (Деспотовац). Кнез Лазар за живота Русима поклања храм и село Хвосно у Метохији, а његова удовица Милица наставља даривати руско монаштво на Светој Гори. Најстарији запис о страдању Срба на Косову пољу 1389. даје руски поклоник ђакон Игнатије, 12 дана после самог догађаја.

Руски калуђери су током XV века у манастиру Високи Дечани, а током XVI и XVII века на простору Баната. Треба напоменути Руске учитеље (Чента - XIV век), букваре, црквену и световну литературу (на црквенословенском језику) од почетка XVII века. Посебно од 1728. године, доласка М. Суворова и Е. Козачинског у Сремске Карловце и буквара Теофана Прокоповича, потом прештампованог на Цетињу (1836) и Новом Саду (1853).

Крајем XVI века остварена је војна сарадња Срба и Руских козака током ослобађања Кладова од Турака. Током већег дела XVIII века одвијају се велике сеобе и међусобне размене становништва. Велики број Срба из тадашње Аустрије, нарочито после укидања привилегија граничара у деловима Баната и Бачке, организовано и појединачно се сели за Русију. Са својим породицама и официрима, по благослову императорке Јелисавете Петровне, насељавају простор јужне Русије формирајући аутономне области Нову Србију и Славеносрбију. Нису ова насељавања Срба пролазила без локалних трвења са домицилним становништвом, нарочито Запорошким козацима. Демографски вакум дуж Тисе у Банату и Бачкој од 1785. године Аустрија делом решава насељавањем Запорошких козака у Сенти, Сомбору, Суботици, Тителу, Ковиљу, Панчеву и другим местима. Спирала међусобног прожимања се наставља и после пропасти српске револуције. Од 1813. године многобројне избеглице из Србије, међу којима и устаничке вође са породицама, нашле су се у Бесарабији, на подручју Руске империје.

Регуларна руска војска и добровољци су током XIX века често на овим просторима. На територији АП Војводине два пута: у прогону разбијене Наполеонове војске према Паризу (1813) и приликом гушења буне у Мађарској (1848-1849). Локација „Русова хумка“ (гробница) у атару села Меленци (Зрењанин) сведочи о том времену.

Још је значајније њихово присуство јужно од Дунава и Саве. Током I Српског устанка, одмах по ступању на тло данашње Србије, у боју на Штубику и Малајници (1807. - 1500 војника са генералом И.И. Исаиевим). Након ове заједничке успешне акције потписана је Неготинска конвенција (10. јул 1807) као војно-дипломатски акт будућег савезништва Срба и Руса. Следи потврда истог у низу нових заједничких сукоба за ослобођење од Турске окупације: 1810. – Јасика и Варварин (1800 војника са генералом Ј.К. Орурком). У боју на Јасици гине сестрић генерала Орурка. На дринском фронту (400 војника на челу са Петром Никичем). Током I устанка руски козаци, са заставником Савичем, су ангажовани као Карађорђева лична заштита.

Српско-турски ратови (1876-1878) су посебно упечатљива епизода. Њих у Русији прати јак културни и добровољачки покрет. Многобројни добровољци (официри, војници, медицинари, новинари, ...) су охрабрени и заштићени ставом императора Александра II да им се гарантују све стечене привилегије током одсуства и помоћи својој верној браћи у Српско-турском рату. Они су посебно присутни на главном правцу сукоба српско-руске и турске војске дуж Јужне Мораве: Шуматовац, Рујевац, Ђунишки вис, Делиград, Голо брдо, Кревет, Велики Шиљеговац и други. О тој епопеји сведоче поједина очувана, али и нека ново постављена обележја: парк

Брђанка, Рујевац, Адровац, Витковац, манастир Св. Роман, Велики Шилеоговац. Нажалост, у новије време, има и елемената губитка аутентичности и културне контаминације (фолклорне злоупотребе) ових догађаја и обележја.

Култура, књижевност и уметност такође имају своје важно место у формирању, очувању и афирмацији културног наслеђа. Пушкин А.С, можда и највећи од свих песника, у Бесарабији од 1820. године тесно сарађује са многобројним нашим избеглицама. Упознаје Србе, језик, историју, културу, усмену и писану књижевност. Нас и околне словенске народе назива „Западни Словени“. Србима оставља у аманет и својих 25 песама, а многе од њих писане и у српском епском десетерцу. Неке од њих су посвећене вођама српске револуције (Карађорђу и Милошу), а издава се она под именом „Карађорђева кћер“. Тако помаже да светска јавност упозна праведност, патриотизам и храброст Срба и враћању угледа Србије. Можда је то била Божја воља да се, онако како он то најбоље зна, одужи народу који је раније чинио добра дела његовим прецима – деди Ханибалу по мајчиној линији.

Алексеј Хомјаков (историчар, филозоф, словенофил) 1860. са групом сарадника пише Посланицу Србима – упозорење да се после стицања независности од Турске народ мора заштитити од негативних утицаја запада. Од њих треба преузети знање и искуство, али треба сачувати посебност свог народа (обичаје, веру, културу и идентитет. Композиција Словенски или Српско-руски марш (1876) П.И. Чајковског настаје под утицајем учешћа руских добровољаца у Српско-турском рату.

Константин Леонтијев, лекар и дипломата, добар познавалац Балкана крајем XIX века говори о Србима као културно и политички најраслојенијем словенском народу. Препознаје склоност анархији, а посебно деобам. Указује да су Срби на државном плану подељени на: Независну кнежевину Србију, Црну Гору и територије под окупацијом околних империја – Турска (Босна и Херцеговина и Стара Србија) и Аустрија (Словенци, Хрвати, Далматинци). Да смо религиозно диференцирани (православни, католици и исламски), а да православни имају две паралелне династије: Београд и Цетиње.

Толстој Л.Н. прати догађаје на Балкану, посебно оне везане за Србе и њихове сукобе прво са Турском, а затим и Аустроугарском. Тако вест о смрти пуковника Н. Рајевског (1876) утиче да коригује коначну верзију свог дела „Ана Карењина“. Свог хероја грофа А. Вронског везује за пуковника Рајевског, а локације појединих догађаја у роману сели из Туркестана у Србију. Толстој није успео да се пресели у Нови Сад али се знао и дописивао са многобројним Србима (Душан Маковицки, Анђа и Растко Петровић (сестра и брат сликарке Надежде Петровић, Лазар Ђирић послатичар из Пирота и други). Када је било најтеже његова лоза је у Србији ојачана рођењем три прауника: Илија, Олег и Владимир.

Композитори дају свој допринос: Чајковски П.И. - „Српско-руски марш“, Римски-Корсаков Н.А. - „Фантазија на српске теме“. Агапкин И.В. инспирисан борбом Словена на Балкану за ослобођење од Турака почетком XX века компоује један од најзначајнијих маршева на свету – Опраштање Словенке.

Јесењин има много симпатија према Србима и поистовећује их са Русима. Ратне 1915, као будући војник, песмом уздиже Србију и прекорава Грчку, због њене неодлучности и пасивности у Великом рату. У последњој строфи охрабрује Грчку речима „Узми свој мач. Буди сестра Србији“. Можда овај одељак треба привремено завршити мислима Максима Горког који са лечења у Врњачкој Бањи изјављује да није способан да нађе разлику између Срба и Руса (широки су као и ми и велики су као и ми). Подсећа и на једну изјаву Лењина да су Срби једини народ који зна да се бори и који хоће да се бори за своју слободу.

Почетак XX века је најавио до тада непознато кретање клатна (интензитет и брзина) светске историје и односа ова два народа и њихових држава. Слутило је на долазак не једне глобалне олује које ће међусобне релације два народа доводити до екстремних амплитуда и низа прелазних стања. Дошло је до тада невиђене кондензације енергије, простора, времена и догађаја. Тешко би их било побројати, разврстати, а још сложеније унифицирати и разумети. Можда има смисла овде дати један, у непрекидном низу најразличитијих потенцијалних логички тешко разумљивих примера. Тако Срби добровољци из Србије и Црне Горе учествују у Руско-јапанском рату (1904), а многи од њих и под командантом тврђаве Порт Артур генералом Смирновим К.Н. сахрањеним 1930. године у Панчеву.

Почетком XX века однос Краљевине Србије и Руске Империје одликује сарадња до жртвовања – лична, династичка и државна. Већ у наредном „кораку“ сукцесија њихових државних заједница доводи до тоталног отклона у међусобним односима: политички, идеолошки и културни. Међународни односи (1922-1940) са СССР-ом су прекинути, а Коминтерна Краљевину СХС (Југославију) карактерише као вештачку државу (тамницу народа) у власништву Срба шовиниста.

Совјетска држава (лабораторија атеизма) руши вишевековну слику континуитета руске пажње за словенске, посебно православне народе на Балкану, без обзира под којом су доминацијом били – Аустрија или Турска. Насупрот, противници су православних хришћана у Краљевини СХС, Царевини Бугарској и Краљевини Грчкој.

Крај XX и почетак XXI века карактерише нова фаза „емпатија“, „симпатија“ и реалног успона духовне, културне, научне и привредне интеракције. Чини се да никада сарадња два народа или њихових државних заједница, у дугој прошлости, није била овако разноврсна, успешна и перспективна.

ИНТЕРАКЦИЈА КУЛТУРНОГ НАСЛЕЂА, ТУРИЗМА И МЕЂУНАРОДНЕ САРАДЊЕ

Културно наслеђе је „латентни капитал“ у функцији туристичке привреде, међународне сарадње и свеукупног развоја. Најчешће показује позитивну корелацију, али не значи и да је то правило. Интеракција овог система има дуг континуитет, али и растући интензитет узајамних веза. Често културно наслеђе постаје суштински потенцијал (услов и ресурс) даљег одржања и раста туризма. Ова међузависност је истраживачки добро проучена (документована) и практично потврђена. Мање је истражена и уважена чињеница да је туризам био и остао универзални генератор прожимања народа и култура, односно међународне сарадње. У овом сложеном систему вишеструко је везан и осетљив, како од културног наслеђа тако и од међународних односа, а неретко и од актуелне политике.

Табела 1. Доласци и ноћења туристи из Русије у Србији од 2015. до 2023. године (<https://data.stat.gov.rs/Home/Result/220206?languageCode=sr-Latn>)

2015.	2016.	2017.	2018.	2019.	2020.	2021.	2022.	2023.
Остварени број долазака туриста из Русије								
41.623	43.916	49.857	49.765	64.103	20.259	63.297	123.425	170.884
Остварени број ноћења туриста из Русије								
129.110	131.323	150.849	139.341	220.226	87.634	174.285	594.194	665.819

Међународни туризам може валоризовати и специфичне појаве и објекте „иностраног“ и/ли „заједничког“ културног наслеђа. То су пре свега елементи културе присутни на рецептивном простору, а по генези, историјском значењу, препознатљивости и сл. значајни су за културни идентитет других народа и држава – у овом случају за потенцијалну популацију туриста појединих емитивних подручја. На овај начин се она боље профилише на заинтересованом / циљном тржишту али и доприноси повећању обима, препознатљивости, истражености, мапираности, презентираниости и стања својих укупних културних вредности. На овој основи се јавља знатан потенцијал раста обима туризма, афирмације културног наслеђа и унапређења међународних односа и сарадње. Овако валоризовани елементи културног наслеђа често могу да обележе и време и простор, односно да буду основа препознатљивости и носилац туристичког, економског и културног развоја.

Табела 2. Држављани Русије у Србији према издатим визама и одобрењима (апсолутни број и учешће у укупном) за изабране године (Комесаријат за избеглице и миграције, 2011 - 2023)

2011.		2013.		2015.		2018.		2021.		2022.		2023.	
Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%	Број	%
Издате визе													
2.232	8,3	3.290	9,7	3.854	11,3	4.249	13,5	6.285	14,8	22.351	37,8	41.644	51,1
Издата одобрења													
662	10,4	834	12,4	997	14,3	808	10,7	1.049	5,9	20.058	52,1	24.068	53,3

У овом контексту треба посматрати и раст интересовања за примере међусобних културних утицаја и трагова културног наслеђа из ближе и даље прошлости, али и садашњости. Туризам и међународна сарадња овом процесу, нарочито у садашњим условима, нуде низ подстицајних и афирмативних прилика. Хоће ли оне бити искоришћене зависи од тога шта смо спремни учинити, свако у свом делокругу рада, могућности и обавеза. Уосталом на неискоришћене шансе и потенцијале у туризму, култури и међународној сарадњи се предуго указује, а без значајније валоризације истих и реалних резултата.

РУСКО КУЛТУРНО НАСЛЕЂЕ У КОНТЕКСТУ ТУРИЗМА И МЕЂУНАРОДНЕ САРАДЊЕ

Претходне анализе указују да је Руско културно наслеђе разноврсно по генези, а специфичне хронолошке и хоролошке дистрибуције настанка и присуства. Многобројни елементи овог садржаја нису препознати, а често су трајно изгубљени. Њихов нестанак је некада последица протока времена и немарности, а повремено, због различитих потреба, тенденциозно прикривани и физички брисани.

Елементи културног наслеђа снагом свог значења, континуитетом трајања, разноврсношћу и слојевитошћу присуства, али и знатном географском дисперзијом у простору могу бити основни или допунски туристички мотиви, а по правилу су до сада слабо презентирани и валоризовани. Њихово укључивање у туристичку понуду би унапредило локалне заједнице и туристичку инфраструктуру. У афирмисаним туристичким центрима и већим градовима у смислу боље попуњености и ван сезонске валоризације капацитета, а у неким случајевима и као основа за иницијални настанак и развој исте.

Зато овај простор може бити значајна рецептивна зона за потенцијалне туристе чија емитивна база има више од 150 милиона становника и многобројну дијаспору широм света. Овде треба нагласити и мотив пријатељских и рођачких веза, јер на простору Западног Балкана већ две деценије расте број досељених са ових простора. Важно је и што се ради о потенцијалним туристима који преферирају покретљивост и активан одмор, а платежно су способни и жељни сврсисходне потрошње. Овде се најчешће ради о популацији склоној међународним путовањима и интересовању за елементе културног наслеђа, нарочито културе сећања и памћења, препознатљивог руског (совјетског) карактера, различитих епоха и идеолошко-верско-етничких обележја. Нема никакве дилеме да постоји значајна база и потреба (PUSH фактор) за конципирање и понуду оваквих садржаја. Вероватно и касније за истим, јер је већ почетком овог миленијума уочен интензивни пораст интересовања руске (совјетске) и светске јавности за културно наслеђе, живот и културну делатност руске дијаспоре у свету.

Табела 3. Број Руса у Србији за 2011. и 2022. годину (РЗС, Становништво – национална припадност, 2012, 2023)

Руси у Србији	2011.	2022.
Укупно Република Србија	3.247	10.486
Србија – север	2.474	8.867
Београдски регион	1.301	4.659
Регион Војводине	1.173	4.208
Србија – југ	773	1.619
Регион Шумадије и Западне Србије	463	1.123
Регион Јужне и Источне Србије	310	496
Регион Косово и Метохија	?	?

Полазећи од основне идеје, неопходно је предложити неке конкретне тематске руте, са реалним потенцијалом у функцији туризма и унапређења међународне сарадње. Овај приступ аналитичке конкретизације је нужан – издвојити неколико категорија културног наслеђа, по врсти и значају, које је могуће валоризовати. Потенцијалне тематске културне руте су:

- Велики (Први светски) рат
- Руске колоније
- Руска гробља
- Образовне, научне и културне институције
- Руска православна црква
- Архитектура и градитељство
- Меморијали и споменици Црвене Армије

Велики рат – Руси су на овим просторима, непосредно пре и током његовог трајања. На простору Краљевине Србије је велики број регуларних војника, добровољаца, дипломатских, хуманитарних и медицинских мисија, а све у функцији помоћи Србији. На делу простора Аустроугарске, а затим и на окупираним територијама Србије и Црне Горе, као заробљеници у логорима, радним камповима и болницама. Током рата Руси страдају заједно са Србима, од одбране Београда, повлачења војске и на фронту у Грчкој. Судбина 209. Богородског пука,

основаног 1914. у данашњем Ногинску, са 3000 војника је по свему посебна. Ова добровољачка јединица током 1914–1915. учествује у многим биткама за одбрану Србије - одбија да се повуче ка Црној Гори и Албанији и у потпуности страда у сукобу са Аустроугарском војском.

Руси као заробљеници Аустроугарске и Немачке страдају због тешких услова живота, рада, болести, несрећа и насиља. Негде су то била и колективна страдања на принудним радовима. Нека таква места су и трајно обележена: Пећ (39 сахрањених) Сомбор (239), Сента (51), Зрењанин (82), Кикинда (61), Бела Црква (31), Петроварадин (96), Нови Сад (42) и друга. На местима већих и трагичнијих страдања подигнуте су и спомен-капеле. На Мокрој Гори Св. Андреја Првозваног (2011) у знак сећања на 1916. када је на прокопавању тунела (падине Шаргана) за пругу Вардиште – Ужице, одрон земље усрртио 200, махом руских заробљеника (Михаилович, 2020).

Иверска капела и Меморијал Руске славе на Руском некропољу у Београду имају посебну историјску, духовну и симболичку вредност. Споменик руске славе (1935) је костурница Руса страдалих током I светског рата и сећање на цара Николаја. На њему пише: „Вечна слава императору Николају II и два милиона руских војника Великог рата.“ „Храбро палој браћи Русима при одбрани Београда, на Солунском фронту и на осталој територији Краљевине Југославије 1914–1918“. Оближња Иверска капела (1931) представља копију оне у Москви, порушене од стране болшевика 1929. године.

Руске колоније – настају доласком тзв. белих Руса. Значајне су по масовности, географској дисперзији, материјалним и духовним вредностима које су за собом оставиле. Многе од њих су зачете и раније од руса бивших заробљеника, којима повратак кући, у грађански рат, није био изванредан. Њихова актуелност и туристичка атрактивност је подстакнута чињеницом да се навршио век од њиховог оснивања. На територији Краљевине СХС (Југославије) било их је више од 300. Постојале су у скоро свим већим, често и мањим градовима, а козачке и калмичке заједнице, неретко и у приградским па и сеоским срединама. Највећи број њих је био у Србији, нарочито у Војводини–њима исконски близак равничарски степски пејзаж. Биле су познате по доброј унутрашњој црквеној и цивилној организацији са органима формалне или неформалне управе и бригом о старим, рањеним, болесним, немоћним и другима. По сопственим војним и цивилним школским установама, библиотекама, културним удружењима, научним институтима, болницама, домовима за старе и другом. Унапредили су науку, уметност, здравство, просвету, културу, архитектуру, занате, ... и то не само у Србији.

Руска гробља - значајна, нажалост често не и трајна, обележја живота и рада појединаца, породица и руских колонија на овом простору. Тешки животни услови, идеолошке разлике, политички обрти и други проблеми, нарочито средином XX века, овим заједницама стварају велике проблеме, од директног утицаја на могућност даљег опстанка. Нажалост, или на срећу, често најзначајније сведочанство о њиховом постојању, величини и значају представљају засебне или мешовите парцеле на већим градским гробљима. Већина их није очувана, а често су у лошем стању. Има и позитивних примера који представљају монументалне или на другим основама важне и значајне споменике културе и историје. По значају се издвајају: Руски некропољ у Београду са више од 3000 сахрањених у 800 појединачних и заједничких гробница, Бела Црква (686 сахрањених – очувана засебна парцела са већим бројем споменика), Успенско и Петроварадинско гробље у Новом Саду (800 сахрањених), Панчево (1060 сахрањених – очувана само спорадична обележја), Кикинда (Железничко гробље–сахрањено 250, сачувано 50 обележја).

Образовне, научне и културне институције – једно су од најтрајнијих и најзначајнијих обележја овог простора. Позната је била изузетна образовна структура избеглог становништва из Руске Империје. Многи од њих су били афирмисани у својим областима рада и препознати код нас и пре њиховог доласка. Неки су дошли и по званичним позивима државе и њених институција. По доласку су основали своје основне и средње цивилне и војне школе које су по квалитету рада и постигнутим резултатима постале узор. Убрзо су постали носиоци образовања и науке, а директно су помогли оснивању нових факултета, катедри, института, лабораторија и другог (Bondžić, 2004). Многи од њих су постали декани факултета и академици. Бавили су се превођењем са руског али и других језика. Током 1928–1941. у Београду ради Руски научни институт који финансира Влада Краљевине СХС. Био је водећи научни центар руске дијаспоре у овом делу Европе, у равни са сличним у Прагу и Берлину. Први председник је Е. Спекторски, бивши ректор Универзитета у Кијеву, а потом Т. Тарановски, А. Доброклонски и А. Игњатовски, сви професори БУ (Бонџић, 2015).

Култура је захваљујући њима доживела праву ренесансу. По квалитету и разноврсности достигла је и престижна сличне центре у Европи. Позоришта, музика, балет, филм, стрип, опера, фотографија и многи други правци културе и уметности се међусобно подстичу у развоју. Сликари, посебно иконописци имају посебно погодне услове да од своје уметности и рада пристојно живе.

Руска православна црква и светитељи - најстарији, најтрајнији и најдубљи контакт два простора, њихових народа и култура. Безброј је ситуација руске помоћи и заштите појединих средњевековних манастира и цркава. Интересантан је пример присуства култа Св. Александра Невског, на делу овог простора (Милинчић и др, 2023). Уважавају га и обележавају многобројна српско-руско, српско-руско-белоруска и друга слична удружења и организације. Први сакрални објекат овог свеца је покретна војна капела или шатор црква генерала Черњајева (1876-1877). Од 1877. до 1891. постоји на Дорћолу, као скромна црква од тврдог материјала. Данашњи храм је подигнут од 1927. до 1930. године (Милинчић, 2020) . Временом, континуирано настају и нови садржаји. Београд – спомен биста овог свеца у порти истоименог храма.

Сремски Карловци, пре једног века, постају центар црквеног живота православних руса ван Русије. Овде се одржавају Сабори и конференције епископа са митрополитима А. Храповицким и А. Грибановским. Током 1920. оснива се прва Руска црквена општина у Београду, а затим и друге. Отварају се цркве у самосталним објектима: Београд-1924, Зрењанин-1925, Бела Црква-1932. Организовану верску службу у сопственом храму одржавају и Калмици, у Београду (1929-1940).

Велики туристички значај има црква Св Тројице (1903) у народу позната као „црква Вронског“, „Шарена црква“, „Црква љубави“, „Руска црква“. Налази се на месту где је у Српско-турском рату, као добровољац, 1876. погинуо руски пуковник Николај Рајевски. На околном простору присутно је доста локација и објеката од значаја како за страдалог пуковника, генерала Черњајева тако и за укупне Руско-српске односе крајем XIX века. Очувана је и достојно обележена и привремена гробница Рајевског у порти манастира Св. Романа у Ђуносу.

Избегли руси на овом простору обнављају и монашки живот, односно монашке заједнице и манастире. У њима се замонашио и данашњи светац РПЦ-Јован Шангајски. Данас има доста цркава и манастира који су на различите начине везани за руско име и руске свеце. Има и оних манастира (Миљково – Свилајнац, Тумане – Голубац, Високи Дечани – Пећ, Хопово и Кувеждин – Фрушка гора, Св. Лука – Варварин, Темска – Пирот, Лешје – Параћин, Стрмово – Бајина Башта и др) и црква (Благе Марије -Путинова црква) – Банстол, Св. Богојављења – Краљево) који баштине специфичне елементе руског културног наслеђа. Црква Св. Тројице у Београду је под јурисдикцијом Руске православне цркве.

Архитектура и градитељство – одликује се знатном просторном, временском, урбаном, инфраструктурном и сакралном димензијом присуства. Познат је Московски пут кроз источну Србију из Првог српског устанка. Руси су ангажовани на изградњи и реконструкцији саобраћајница широм некадашње државе. Негде као аустријски заробљеници, а чешће као припадници белогардејских козачких јединица. Пuteви: Врање - Босилеград (Руски пут), Краљево - Рашка - Косовска Митровица, Лозница - Крупањ, Крњача - Панчево, Пећ – Мурино - Андријевица, Догановић - Тетово (преко Шаре), Пецка – Горња Трешњица и други. Пруге: Ужице - Вардиште, Приштина -Пећ, Топчидер - Мала Крсна - Пожаревац, Параћин - Сталаћ, Ниш - Књажевац, Тител - Орловат, Горњи Милановац - Чачак, Косово Поље - Пећ, Куршумлија - Приштина, Краљево - Косовска Митровица и др.

Често су и инвеститори значајних пословних и приватних објеката. Пре I светског рата у Београду је подигнуто здање под именом Руски дворач (данас Хотел Москва) за потребе осигуравајућег друштва „Русија“. Прогнани руси су инвеститори (Београд, Нови Сад, Ниш, Врњачка бања ...) значајних привредних и других објеката. Архитекте Руске Империје су у скоро свим већим градовима оставили градитељска и урбанистичка сведочанства. Некима су трајно предодредили изглед (Београд, Бања Лука, Приштина, Ниш, Смедерево,...) или дали смернице будућег развоја. Неки од њих се издвајају по својим резултатима: Коваљевски Јуриј (Ђорђе) Павлович, Андросов Василиј Михајлович, Бучин Александар Димитријевич, Дјупон Јулијан Љвович, Лукомски Виктор Викторович, Самојлов Григориј Иванович, Медведев Александар Иванович и многи други.

Краснов Николај (Никола) Петровић је по много чему изузетан. Архитекта је код династичких породица Романових и Карађорђевића. Градитељ је Ливадијског дворца, Јалте и Крима али и Дедиња и Опленца. Његов утицај је посебно велики у центру Београда. Али ради на ширем простору од Лесковца до Бање Ковиљаче, од Власотинца и Прокупља до Смедерева и других места у Србији. На наше просторе стиже 1922, са својих 55 година, а ипак је својим радом обележио урбанизам и градитељство ондашње државе. Радио и на српским војничким гробљима на Зејтинлику и острву Видо. Архитекта је са највише објеката проглашених за споменике културе у Србији (Gordić, 2013).

Меморијали и споменици Црвене армије - многобројни и разноврсни, а доминантно присутни на североисточном делу простора Србије. Представљају део дуга и сећања на скоро десет хиљада страдалих совјетских војника за ослобођење Југославије и за укупну борбу против

фашизма. Има их на већем броју локација од планина (Мироч) и села (Буковче и Кобишница – Неготин, Бело Поље – Пирот до Колута – Сомбор и других) до мањих и већих градова. Понекад су то велике спомен костурнице или спомен гробља у непосредној близини страдања: Адашевци (1100), Сомбор (200), Штубик (51) и др. Нека су настала током шесте и седме деценије прошлог века груписањем посмртних остатака из ранијих појединачних и заједничких гробница: Зајечар (1266), Јагодина (1170), Ослободиоци Београда (818), Пожаревац – Чачалица (441), Г. Милановац–Брдо мира (408), Зрењанин – Багљаш (220) и др.

Меморијали и споменици Црвене армије имају велики капацитет очувања и подстицања развоја међународне сарадње. Тако се у Парку ослободиоца Београда, а поводом обележавања дана ослобођења, међусобно срећу дипломатски представници Русије, Белорусије, Азербејџана, Казахстана, Грузије, Јерменије и других држава насталих на територији СССР-а (Шећеров, 2020). На другој страни су представници градске и републичке владе, општина, Савеза бораца и др. На Палилуском гробљу у Крагујевцу континуирано је присутна сарадња градских власти и дипломата из Азербејџана (од 26 сахрањених црвеноармејаца њих 16 је из ове данашње државе). Слично је и на многим другим локацијама.

Овде је предложен само део културног наслеђа од значаја за потенцијални развој туризма и међународне сарадње. Суштински, теме културних рута на овом простору могу бити врло разноврсне и у значајној мери прилагођене циљним групама и њиховом интересовању. До сада нису поменуте, а врло су перспективне следеће теме:

- Обележја руских добровољаца на овим просторима, од почетка XIX до краја XX века.
- Значајне личности: генерали Орурк и Черњајев, пуковник Рајевски и др.
- Наслеђе Руске заграничне цркве, руског монаштва и свештенства.
- Трагом заслужних руских дипломата страдалих и умрлих на овом простору.
- Руске архитектуре су као тема потенцијално значајни за већи број градова у Србији.

ЗАКЉУЧАК

Текст указује на релативно дуг период и интензитет културних контаката два међусобно географски удаљена, а суштински блиска народа. Делимично је документован велики обим и слојевитост присутног културног наслеђа, а потребе и тражња на захтевном тржишту Русије. Актуелни међународни односи, иако тешки и неизвесни, ипак представљају погодан амбијент за сарадњу на позитивној дискриминацији предметног културног наслеђа у функцији туризма и међусобне сарадње. Делом и због нагло растуће Руске популације у Србији. Можда још и више због чињенице да су Руси у Србији широко открили нову животну и туристичку дестинацију. Нови слој предметног културног наслеђа се управо ствара захваљујући преданом раду низа афирмисаних (Јелена Гускова, Александар Дугин, Николај Мухин) и других појединаца, али нажалост ни то није препознато на начин да осигура трајну вредност.

Чињеница је да су овакви системи чешће анализирани на парцијалном нивоу: културно наслеђе и туризам, међународна сарадња и туризам и заштита споменичког наслеђа и међународна сарадња. Ово је делимично другачији приступ, да се овај сложени реални феномен представи као јединствено поље научног истраживања и друштвене праксе. Ово зато што туризам, као отворен систем, показује велику зависност од културних потреба, културног наслеђа, међународне сарадње, економске перспективе и др.

Србију већ дуже време карактерише инсистирање на туризму као свеукупном потенцијалу развоја. У највећем броју парцијалних и комплексних националних концепција привредног развоја, туризму се додељује централна улога и приоритет развоја. Све ово није могуће ако се не валоризују и не унапреде услови за целокупно културно наслеђе да се препозна, очува, презентира и валоризује у туризму. Да се очувају и побољшају билатерални, регионални и глобални процеси међународне сарадње.

Предложене теме културних рута су само потенцијални модел системи без строгих принципа у предложеним примерима. Могуће их је конципирати на различитим просторним, временским и тематским основама у складу са могућностима и потребама захтевног и сегментираних тржишта потражње. По просторном обухвату могу бити локалног (насеља, пре свега градови, општине, ...), регионалног до националног. По темама могу бити опште (комплексне), уже тематски профилисане до персонализованих. Ово пружа скоро неограничену могућност креирања понуде и препознавања циљног тржишта.

Креирање и валоризација оваквих рута подразумева сарадњу туристичких субјеката, науке и администрације, од локалних самоуправа, до надлежних покрајинских и државних институција. Такође, могу се ангажовати удружења грађана (друштва пријатељства) у домену међународне сарадње (култура, привреда, спорт), амбасада, конзулат, појединци афирмисани у овим пословима и други. Овакве руте би ангажовале нове потенцијале на већ афирмисаним туристичким локацијама великих (Београд, Нови Сад, Ниш, Панчево, Вршац, ...) и мањих градова (Неготин, Алексинац, Сремски Карловци, Бела Црква, Чајетина, ...) али и отвориле сасвим нове локације, до појединачних насеља (Адровац и Витковац–Алексинац, Штубик–Неготин, Корбевац – Врање, Велики Извор и Рготина – Зејечар, Адашевци – Шид, Злот – Бор, ...). Између ових крајњости је потенцијална лепеза креиране понуде. Временом би адекватан менаџмент и добар имиџ неке од ових рута могао да позиционира и на мапе туризма културног наслеђа европског и светског ранга. Оваквих показатеља већ има на темама Кадетски зборови и Бесмртни пук. Током 2019. у Београду је одржана вишедневна Међународна конференција "Бесмртни пук", први пут ван граница Руске Федерације уз присуство 80 делегата из 55 држава света и велики број учесника из Србије.

Културни туризам подразумева очуване, истражене и добро промовисане ресурсе културног наслеђа. Оваква туристичка понуда и потрошња, основа су за развој међународне сарадње по питању третмана објеката културног наслеђа, заједничког истраживања, одржавања, унапређења и валоризације. Када је у питању међународна сарадња могу се препознати елементи културног наслеђа са потенцијалом да зближи и афирмише сарадњу и на нивоу појединих градова, општина и регија различитих држава постјугословенског и постсовјетског простора.

Студија је реализована уз подршку Министарства за науку и технолошки развој Републике Србије (Уговор број 451-03-65/2024-03/200091).

ЛИТЕРАТУРА

- Bondžić, D. (2004). *Beogradski univerzitet 1944–1952*. Beograd: Institut za savremenu istoriju.
- Бонџић, Д. (2015). Руски емигранти наставници Универзитета у Краљевини СХС/Југославији. У: В. Матовић и С. Барић (Ур.). *Руски Архив (1928–1937) и култура руске емиграције у Краљевини СХС/Југославији, Зборник радова* (стр. 527–543). Београд: Институт за књижевност и уметност.
- Gordić, G. (2013). *Nikolaj Petrovič Krasnov, arhitekt*. Beograd: BIGZ.
- Милинчић М. А, Вукоичић Д. Ж, Гатарих Д. Р. и Милинчић У. В. (2023), Духовни и материјални трагови светог Александра Невског у културном наслеђу Србије, *Александр Невский и Савва Сербский: подвиг и святость в языке, литературе, культуре, истории*: Сборник статей / Отв. ред. И.В. Бугаева, Н. Манойлович. Москва, 174-185.
- Милинчић, А.М. (2020). Храм Св. Александра Невского, *У Русское культурное наследие в Сербији*, Под ред. Милинчић, А.М. Белград: Центр Русског географическог общества в Србији, с. 128-129.
- Милинчић, А.М. (2020а). Предговор, Ур. Милинчић А.М. *У Руско културно наслеђе у Србији*. Београд: Центар Руског географског друштва у Србији, с. vii-viii.
- Милинчић, А.М. (2020б). Предисловие, Под ред. Милинчић, А.М. *У Русское культурное наследие в Сербији*. Белград: Центр Русског географическог общества в Србији, с. xv-xviii.
- Михаилович, Б. (2020). Русская мемориальная церковь–часовня Андрея Первозванного. Под ред. Милинчић, А.М. *У Русское культурное наследие в Сербији*. Белград: Центр Русског географическог общества в Србији, с. 121-122.
- Шећеров, В. (2020). Кладбище освободителей Белграда. Под ред. Милинчић, А.М. *У Русское культурное наследие в Сербији*, Белград: Центр Русског географическог общества в Србији, с. 75-76.
- Комесаријат за избеглице и миграције. *Миграциони профил Републике Србије за 2011-2023. годину*. Београд: Комесаријат за избеглице и миграције. Годишњаца од 2011. до 2023.
- РЗС. (н.д). *Доласци и ноћења страних туриста по земљама из којих долазе*. Приступљено 15. мај 2024. <https://data.stat.gov.rs/Home/Result/220206?languageCode=sr-Latn>
- Републички завод за статистику. (2023). Попис становништва, домаћинства и станова 2022. године: Национална припадност - подаци по општинама и градовима. Београд
- Републички завод за статистику. (2012). Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији: Национална припадност - подаци по општинама и градовима. Београд

CULTURAL HERITAGE IN TOURISM AND INTERNATIONAL COOPERATION: THE EXAMPLE OF RUSSIAN CULTURAL HERITAGE IN SERBIA

Miroljub Milinčić⁵, Dragan Petrović⁶, Ljiljana Mihajlović⁷, Uroš Milinčić⁸

Abstract: The interaction between cultural heritage and tourism is characterized by a long continuity and increasing intensity of mutual relations. This relationship and dynamics have been well studied and confirmed both theoretically and practically. However, the fact that is less recognized, researched, and respected, particularly in the case of foreign tourism, is considerable potential for enhancing complex relations in international cooperation. Serbia has long been recognized as a mosaic of spiritual and material culture from various epochs, with characteristics and influences from its immediate and wider surroundings (ethnic, religious, ideological, political). This paper focuses on Russian (Soviet) cultural heritage in Serbia. With all its spatial, temporal, and thematic differentiations, it significantly contributes to the overall cultural heritage. The most significant frequency, diversity, recognizability, and spatial presence were "imprinted" during the first half of the 20th century, but with varying intensity, it can be traced back almost a thousand years to the present day. This segment of cultural heritage represents significant potential for improving bilateral, as well as overall regional and international relations – tourism development, cultural exchange, economic, and political perspectives. This topic certainly has growing importance in the context of the current geopolitical situation. Russians are rediscovering Serbia as a desirable destination for tourism, spirituality, economy, and in every other context for both short and long stays.

Keywords: cultural heritage, Russia, international cooperation, tourism, Serbia

⁵ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, miroljub.milincic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-2492-9557

⁶ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, dragan.petrovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-4097-0047

⁷ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, ljiljana.mihajlovic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-4022-8248

⁸ Ph.D. student, uros.milincic@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6733-4302

UDK: 930.85(497.4)
DOI: 10.5937/KonGef24091L
Прегледни научни рад

MONITORING THE CONDITION AND ENDANGERMENT OF CULTURAL HERITAGE IN SLOVENIA FOR EFFICIENT MANAGEMENT AND ADAPTIVE REUSE

**Barbara Lampič¹, Lea Rebernik², Neža Čebren Lipovec³,
Renata Novak Klemencič⁴**

Abstract: The protection of cultural heritage in Slovenia is organised by the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (IPCHS), and the Register of Protection Regimes is compiled by the Register of Immovable Cultural Heritage, which includes over 32,000 cultural heritage units. Entry in the register recognises the value of the listed building or site as cultural heritage and its classification as a cultural monument of local or national importance determines the way in which it is protected. A spatial analysis and review of the official national heritage register shows that the inscription of heritage buildings and sites often depends on the commitment of regional conservators, while the declaration of a cultural monument of local or national importance depends on political will, awareness and public engagement. Many areas with immovable cultural heritage also pose a major challenge for spatial planning. The balancing of needs and interests in spatial planning at all levels, but especially at the local level, often leads to conflicts and quick, unprofessional decisions. A particular problem is the systematic identification and monitoring of heritage at risk, which should ensure proactive role on more endangered but culturally valuable objects. As endangerment screening is not systematic at the national level and has only been carried out on a very limited scale, we developed a simple participatory mapping application in collaboration with the Ministry of Culture. As part of the study, we tested the application with geography students and students of ethnology and cultural anthropology at the Faculty of Arts, University of Ljubljana, who visited and inventoried more than 1000 cultural heritage units. Through participatory mapping and cooperation between different disciplines, it is possible to record a larger number of cultural heritage units and identify critical areas/objects in poor condition more quickly and in a timely manner. We estimate that 10% of ICH in Slovenia is seriously at risk, which demands quick response with targeted protection, conservation and renovation.

Keywords: cultural heritage register, heritage at risk, spatial pressures, collaborative mapping, Slovenia

1. INTRODUCTION

Cultural heritage is an important driver for sustainable development, sustainable urban planning, climate protection, etc., as shown by the numerous projects (e.g. CLIC, SoPHIA, HEI-Transform) and research (e.g. Douglas, 2006; Gustafsson, 2019; Foster & Saleh, 2021) on these topics. Cultural heritage contributes, among other things, to improving the quality of life and well-being of residents, promoting investment, GDP growth, biodiversity, etc. (UNESCO, n. d.). Carl Elefante (2012) has already pointed out that "the greenest building is the one that is already built", and cultural heritage is also key to achieving the objectives of the Green Transition, as emphasised in the Green Paper on European Cultural Heritage. The document identifies cultural heritage as an asset that can promote sustainability, resilience and inclusive development and thus contribute to the objectives of the Green Transition. In the context of the Green Paper on European Cultural Heritage, adaptive reuse plays a central role as a key strategy to promote sustainability, preserve cultural

¹ University of Ljubljana - Faculty of Arts, Aškerčeva 2, Ljubljana, Slovenia, barbara.lampic@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-3802-1793

² University of Ljubljana - Faculty of Arts, Aškerčeva 2, Ljubljana, Slovenia, lea.rebernik@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0002-1514-8732

³ University of Primorska - Faculty of Humanities, Titov trg 5, Koper-Capodistria, neza.cl@fhs.upr.si

⁴ University of Ljubljana - Faculty of Arts, Aškerčeva 2, Ljubljana, Slovenia, renata.novakklemencic@ff.uni-lj.si

heritage and address the challenges of climate change and environmental degradation. Adapted reuse ensures longevity, resource efficiency, preservation of tradition, etc., and the practises are also in line with circular economy principles and contribute to reducing the carbon associated with the construction of new buildings (Potts, 2021; European Commission, n. d.). Cultural heritage sites and areas play an even more important role in this process as they have a range of values that are important to society, e.g. historical, social, artistic, etc. Apart from their utilitarian value, these sites and areas should therefore be treated with greater care and attention should be paid to preserving their material and spiritual values. It is important to bear in mind that cultural heritage does not exist in itself, but is created by the various actors in the local environment.

In Slovenia, the field of cultural heritage is regulated by the Cultural Heritage Protection Act (ZVKD-1, 2012). The Act defines cultural heritage in detail, establishes measures and procedures for the protection of cultural heritage from damage, destruction, illegal export and other threats, establishes procedures for the recording, registration and documentation of cultural heritage, etc. Among other things, the Act also defines the competences and responsibilities of institutions such as the Institute for the Protection of Cultural Heritage of Slovenia (IPCHS), which is responsible for the monitoring and management of cultural heritage. The Institute is divided into 7 regional units covering the entire country. They deal with the registration of cultural heritage and monuments, their valorisation and the procedures for their announcement. As part of their administrative tasks, they also issue cultural protection requirements and authorisations or opinions for interventions (ZVKDS, 2024).

The Cultural Heritage Register is the central database for cultural heritage in Slovenia, which provides information to support the implementation of heritage protection and is also used for the presentation of cultural heritage and research, as well as for education, training and the development of public awareness of cultural heritage (Ministrstvo za kulturo, 2024b). The Cultural Heritage Protection Regimes (eVrd) layer, which consists of data on cultural heritage protection regimes and data from the Register of immovable cultural heritage, comprised 32,329 units in 2024 and covers 11.9% of the area of Slovenia (Ministrstvo za kulturo, 2024a) (Figure 1). The size of the heritage protection areas makes it difficult to coordinate needs and interests in spatial planning at all levels, which leads to conflicts and frequent unprofessional decisions. The systemic approach to conservation is (too often) adapted and withdrawn to large investment initiatives and high spatial pressure (Dolff-Bonekämper, 2010), while remaining too strict and restrictive for smaller private units.

Comprehensive management and long-term conservation of heritage would therefore require, on the one hand, identifying the most endangered units and preventing their deterioration through appropriate measures and, on the other hand, defining more clearly the potential for further development of immovable cultural heritage (ICH). The monitoring of the endangerment of cultural heritage, which should serve to act more actively and quickly in the case of more endangered but culturally valuable objects, is very limited due to the large number of objects and the lack of professional conservators on regional level. Cultural heritage is threatened on the one hand by neglect and abandonment and on the other hand by the rapid dynamics of spatial development and investment pressure. The latter lead to radical and rapid changes in the state of conservation and, above all, the value of immovable cultural heritage throughout Slovenia.

This paper presents the state of immovable cultural heritage (ICH) in Slovenia and critically evaluates the current management system of ICH. It outlines an approach for the systematic monitoring of the condition, use and threats to ICH in Slovenia that could lead to a more efficient use of public funds for its conservation and renovation that is also in line with sustainable development policies and strategies.

2. INTANGIBLE CULTURAL HERITAGE IN SLOVENIA

The protection of cultural heritage in Slovenia is organised by the Institute for the Protection of Cultural Heritage. Intangible cultural heritage is protected under three basic protection regimes: cultural monument site, cultural monument of local importance and cultural monument of national importance. The inscription of a site on the register clearly defines its heritage value, and the designation of a site as a monument of local or national importance is the adoption of a legal act at local or national level that clearly defines the specific values of the site and specifies both the parts to be protected and the way in which they are to be protected.

In 2024, the spatial layer of cultural heritage protection regimes (eVrd) comprised 32,329 units with an area of 242,026 ha, i.e. 11.9% of the area of Slovenia, and includes various genera such as buildings, parks, archaeological sites, memorials and places, settlements and their parts, and cultural landscapes (Ministrstvo za kulturo, 2024a). The largest units are cultural landscape areas, archaeological sites and historical landscapes (e.g. the Ljubljana Marshes cultural landscape area, the Krnsko Pogorje historical area). The protection regimes, which cover a large part of the country and often overlap, are very important in the spatial planning process, but if they are not properly communicated with stakeholders and their needs and interests, they can lead to difficulties in balancing interests and hinder development and adapted reuse.

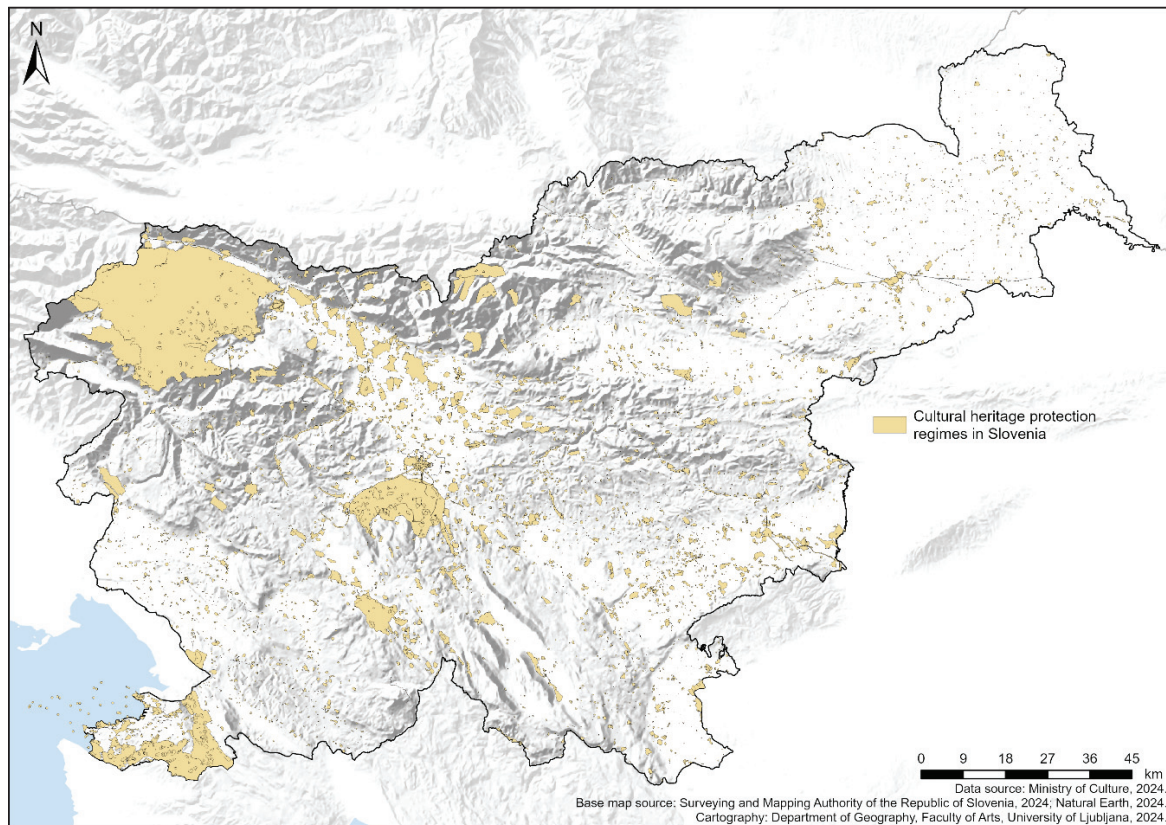

Figure 1. Units of the Cultural Heritage Protection Regimes (eVrd) in Slovenia.

As far as the protection status of cultural heritage is concerned, the proportion of cultural heritage sites is the highest (67.5%), followed by cultural monuments of local importance (26.1%) and cultural monuments of national importance (1.1%). Other entities (e.g. documentary protection) account for 5.2% of the immovable cultural heritage.

We distinguish between cultural heritage genera (9 genera, e.g. buildings, cultural landscape, archaeological sites) and cultural heritage types (10 types, e.g. memorials, built cultural heritage, profane built cultural heritage). The predominant genera are buildings (53.5%), memorials and places (25.7%) and archaeological sites (11.9%), which together account for over 90% of all immovable cultural heritage. The remaining genera (settlements and parts of settlements, cultural landscapes, parks and gardens) are represented to a lesser extent. Among the cultural heritage types, the most important are profane built heritage with 47.7%, the sacral built heritage with a good fifth (21.3%), the memorials with 12.5% and the archaeological heritage (11.7%).

A spatial analysis and a review of the official national Register of immovable cultural heritage shows that the inscription of monuments and sites often depends on the commitment of conservators (there are obvious regional differences), while the declaration of a cultural monument of local or national importance depends on the political will, awareness and commitment of the general public. A major problem is the overburdening of the heritage authority on regional level and the lack of a real overview of the situation of heritage sites and areas at national level. This contributes to a rapid and uncontrolled deterioration of the situation at local level, including the deterioration of important heritage sites.

3. APPROACHES TO MONITORING AND MANAGING CULTURAL HERITAGE ARE CHANGING

Monitoring the condition of cultural heritage sites and areas provides the necessary data to guide the implementation of customised measures and management. The 2013 edition of the *Managing Cultural World Heritage Handbook* defines monitoring as a means of determining the effectiveness of management actions and the condition of cultural heritage to ensure that the value of cultural heritage is adequately protected. In this way, the management process is monitored and its impact measured (UNESCO, 2013; Nared, 2014).

Contemporary approaches to heritage conservation and management, particularly of immovable cultural heritage, generally aim for greater inclusiveness, democratisation and shared responsibility within a 'values-led approach' (Wijesuriya et al., 2013; Wijesuriya, 2022). The latter emphasises that for lasting and effective conservation, it is necessary to involve all relevant stakeholders equally, from the initial phase of work, which involves collecting data on the significance of heritage itself, to the joint assessment of the significance (in the sense of a polyphonic, pluralistic assessment with the aim of finding consensus), to joint decision-making on interventions and subsequent management. While this approach has proven questionable since its inception over a decade ago, often privileging stronger interest groups over weaker ones (Wijesuriya, 2022), a more participatory and inclusive approach, known as 'people-centred' (or 'people-focused'), has recently taken hold. This focus is also key to understanding the overarching significance of heritage at risk. The main causes of deterioration can be diametrically opposed: Non-use and abandonment on the one hand and development pressure on the other, both of which stem from the loss or deprivation of the ability to care for (maintain) the building on a daily basis. It is maintenance - as a counter-model to large, expensive restoration projects - that is recognised in the conservation as the highest form of preservation (Fielden, 2003).

Maintenance and preventive care rely on regular/periodic care and minimal intervention to preserve as much of the historic fabric as possible, and the main actors in this activity are the daily stewards of these properties, i.e. the users/owners/occupants (Stulens et al., 2012).

In 2022, the Ministry of Culture also formally defined the Cultural Heritage Risk Assessment Level, which includes methods for assessing the threat to certain genera of cultural heritage - archaeological sites, buildings, parks and gardens, buildings with parks or gardens, memorials and places, settlements and parts of settlements, cultural landscapes and other buildings and sites. The degree of risk is assessed according to the English Heritage Methodology (EHM) (English Heritage Methodology and..., n. d.).

On the basis of the field data and in accordance with the Ministry of Culture's methodology, which follows the English Heritage Methodology (Table 1), we have provided a risk assessment for all the ICH units inventoried in the field. Six categories of risk are defined, but it is also possible to combine them for easier interpretation. The overall risk assessment is a combination of the condition (overall condition and condition of the main building elements) and degree of abandonment (occupancy) of the site.

Table 1. The ICH risk assessment (Ministrstvo za kulturo, 2022).

CONDITION	OCCUPANCY/USE	THE RISK LEVEL
1. Very poor	1. Vacant	At extreme risk
	2. Partially occupied	At high risk
	3. Occupied	At risk
2. Poor	1. Vacant	At risk
	2. Partially occupied	At risk
	3. Occupied	Vulnerable
3. Fair	1. Vacant	Vulnerable
	2. Partially occupied	Vulnerable
	3. Occupied	Low risk
4. Good	1. Vacant	Low risk
	2. Partially occupied	Low risk
	3. Occupied	Not at risk

The main purpose of the assessment is to identify the need for action for each of the units under consideration in order to ensure the conservation of the cultural heritage as a whole, which is in line with legislation and conventions (Ministrstvo za kulturo, 2022). In practise, the risk assessment

is mainly carried out for newly registered units, as the form is a mandatory annex in this procedure. However, for other immovable heritage assets, conservators have only fully assessed about 5,000 (out of a total of 32,329) heritage assets since 2011. We therefore do not have a comprehensive overview of the state of threats to immovable cultural heritage in Slovenia.

4. RESULTS AND DISCUSSION

The risk to immovable cultural heritage (ICH) has long been emphasised by the geographical community, which has been systematically monitoring functionally derelict areas (FDA) in Slovenia since 2017. FDAs are “underutilised or abandoned areas with visible impact of previous use and reduced use value” (Lampič et al., 2017), and at the level of Slovenia as a whole, we have found that a number of unused areas coincide in whole or in part with areas of immovable cultural heritage (ICH) (Foški et al., 2019).

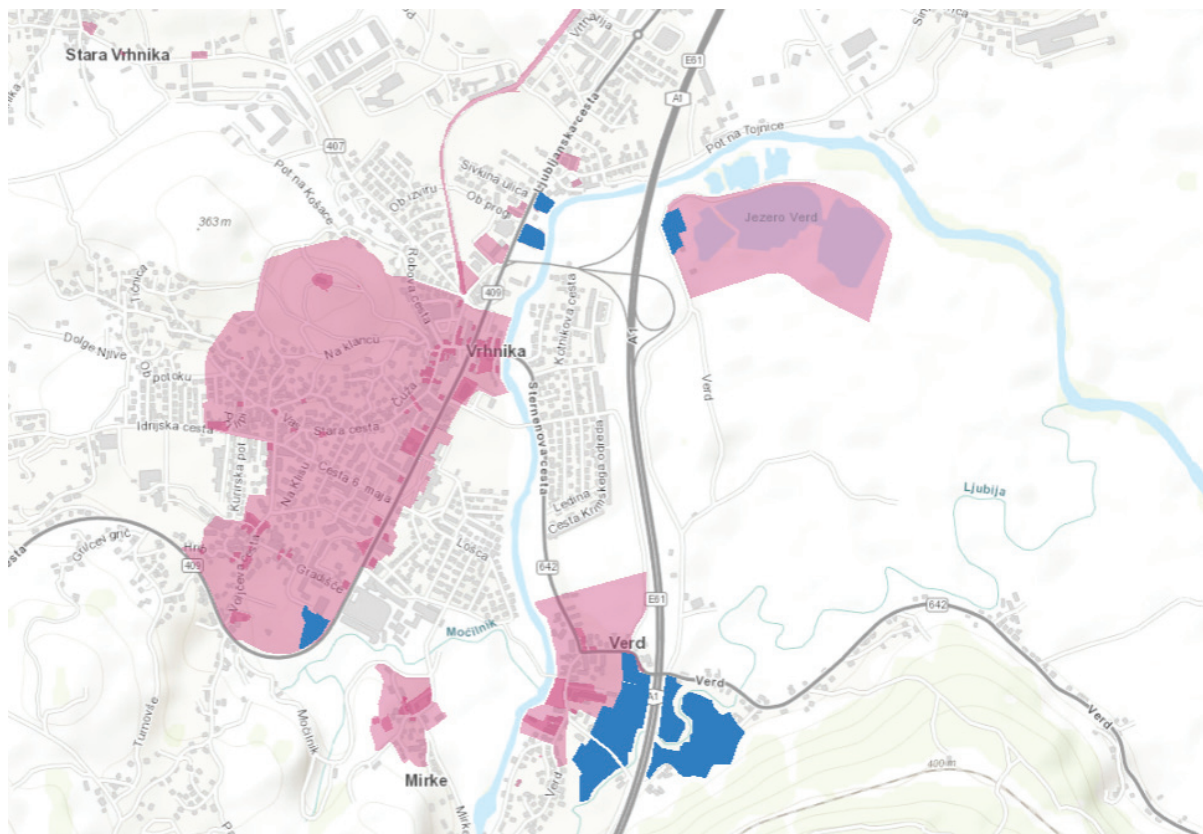

Figure 2. Example of coincidence of FDAs (blue) and ICH (red) in the suburbanised area of Ljubljana.

The national FDA inventory is updated every three years through a combination of fieldwork and participatory mapping (involving municipal representatives), and for systematic monitoring we have developed a web-based mapping application in ArcGIS Online that is easy to use, fast, and time- and cost-efficient (Lampič et al., 2020). It systematically monitors over 40 attributes at the national level in terms of identification and location of FDAs (e.g. municipality, size), changes in use/activity on FDAs (e.g. detected changes, year of change, new activity), characteristics and description of FDAs (type and subtype of FDAs, level of abandonment, physical condition), assesses environmental degradation (e.g. water, soil, land) and planned development of FDAs (e.g. development plans, barriers to development, time dimension of revitalisation).

Based on the experience gained during the regular updating of the FDA inventory data (2017-2023), a small project task on field inventory and risk assessment of immovable cultural heritage in Slovenia was designed in 2024 as part of a transdisciplinary group of staff from three departments of the Faculty of Arts (Geography, Art History, Ethnology and Cultural Anthropology) in cooperation with the Ministry of Culture. The project was carried out in the field by students who preferably made the inventories of ICH units in their home environment, their home municipality.

For data collection in the field, we developed a collaborative mapping application in ArcGIS Online. We loaded a refined eVrd layer into the application containing only selected attributes (e.g. identification number, name, protection regime, heritage type). We refined the layer by protection regime (including cultural heritage sites, cultural monuments of local and cultural monuments of national importance) and by genre (including categories buildings, buildings with parks and gardens, parks and gardens, other buildings and devices). The inventory contained over 20 attributes for each ICH unit. The attributes relate to basic information (e.g. ID, name of the registrar), location (e.g. settlement, municipality), condition of the ICH unit (e.g. protection regime, type, genre) and condition of the site or object (e.g. degree of abandonment, use, physical condition, degree of preservation of the object). All data collected enabled further analysis of the ICH units.

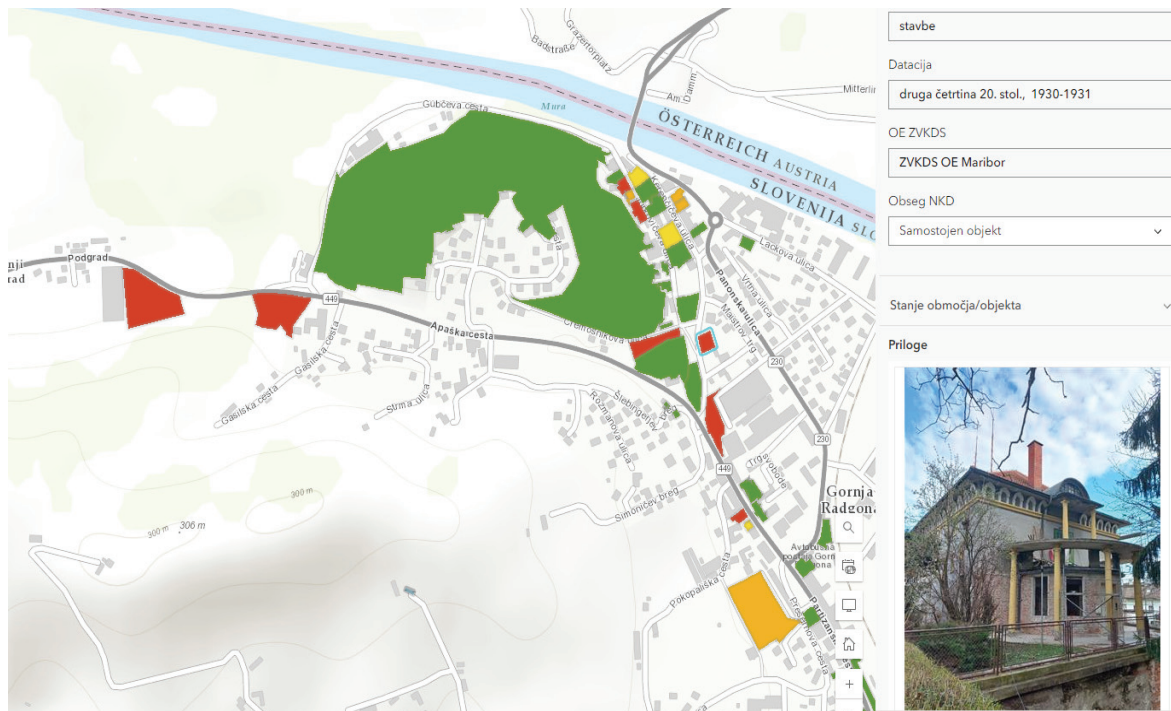

Figure 3. The data capture application was designed in ArcGIS Online, the colour shows the occupancy of ICH units.

In three months, together with students, we inventoried 1067 units of immovable cultural heritage in more than 20 Slovenian municipalities. In terms of protection regimes, cultural heritage sites dominate among the inventoried units (63.6%), followed by cultural monuments of local importance (341 or 31.9%), while only 4.5% are cultural monuments of national importance. In terms of the type of ICH, 847 units of profane built heritage were inventoried (79.3%), followed by sacral built heritage with 162 units (15.2%), 42 units of the garden architectural heritage type (4%), eight units of the sacral-profane architectural heritage type (0.7%), four units of memorials (0.4%), one unit of the settlement heritage type (0.1%) and three other units (0.3%).

With regard to possible renovation, revitalisation and adaptive reuse, it is crucial to gain an insight into the (former) use of the sites. In the ICH units analysed, housing in multi-family or single-family houses (43.6%, 466) clearly predominates. Public services were recorded in almost 30% (317) of the ICH units. The other uses, which occur in smaller proportions, are hospitality, industry, crafts and storage, infrastructure, agricultural use, defence, protection and rescue, shops and services, and tourism and sports.

In general, the majority of the inventoried ICH units were in good physical condition (734, 70%), 177 units were in suitable condition (17.1%), 88 units were in bad condition (8.5%) and 38 units were in very bad condition (3.7%). No information is available for 30 units. The units with a stricter protection regime are in a slightly better physical condition (Figure 4).

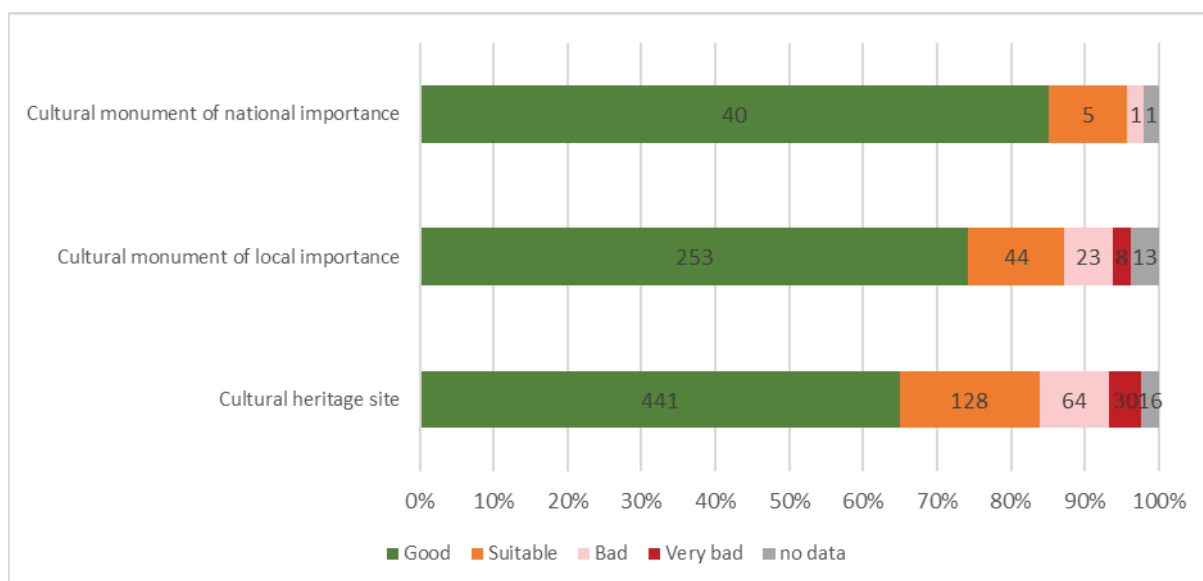

Figure 4. Physical condition of the ICH in relation to the protection regimes.

The degree of abandonment was defined by four levels: not abandoned, partially abandoned (from 10% to less than 50%), moderately abandoned (from 50% to less than 99%) and completely abandoned. Most ICH units were not abandoned (849, 79.6%), 82 units were partially abandoned (7.7%), 57 units were moderately abandoned (5.3%) and 72 units were completely abandoned (6.7%). Monitoring the occupancy of buildings is important as it is also directly related to the physical condition of the buildings. The absence of functions is often accompanied by a deterioration of the physical condition and also a faster deterioration of the condition and decay of the buildings, which means that such units are also more at risk. In the case of renovation, such ICH units require more extensive planning and greater financial investment for the renovation.

In a final step, the data obtained was used to perform a risk assessment of the ICH units inspected on site. To get a better idea, we start with the condition of the ICH units inspected by the conservators in the past in the period from 2011 to 2023. Of the 7000 ICH units inspected, almost half (49.1%) are not at risk, a good quarter (26.4%) are at low risk and 15.8% of ICH units are categorised as vulnerable based on physical condition and use. A total of 8.8% of all ICH units inspected were categorised as at serious risk (at risk, at high risk and at extreme risk).

The risk status of the 1,067 ICH units inspected in 2024 differs slightly from the previous situation, mainly due to the high proportion of inspected ICH units in Ljubljana (305 out of a total of 1,067), where the general condition and use of the ICH is appropriate and the cultural heritage is in good condition. According to the field data, 70% of the inspected ICH units are not at risk, 12.8% are at low risk, 6.9% are vulnerable, and a total of 10.5% of the inspected NCH units are categorised as at serious risk (at risk, at high risk and at extreme high risk). During the fieldwork, the students also recorded 4 physically removed ICH units (which are still listed in the official register). The risk assessment of the ICH units by type revealed that the profane heritage is more threatened than the sacral heritage (the latter is better preserved due to public interest and the possibility of funding renovation works). When analysing the risk to cultural heritage by protection regime, cultural monuments of national importance are, as expected, the least threatened, as they usually receive more funding for maintenance and renovation (and are more accessible) in addition to the strict protection regimes.

It is important to note that the high proportion of not at-risk ICH units in Slovenia suggests that a certain level of use and management of ICH is appropriate. More worrying, however, are the 10% of ICH units that we have found to be in very poor condition and at serious risk, both in the past and during fieldwork in 2024.

5. CONCLUSION

We can conclude that despite the lack of and poorly functioning monitoring of ICH risk in Slovenia, we see further opportunities for cooperation and support for the Ministry of Culture and that inter-institutional cooperation can fill this gap. In addition to the important contribution of the fieldwork to the Ministry of Culture itself, the fieldwork, detailed examination of the condition of the heritage, inventorying basic attributes, photographing the objects and obtaining additional information (e.g. interviews with owners) have provided students with completely new skills, and the experiential learning has improved their knowledge and application of different working methods. Through project work, students were familiarised with new content, the management of the ICH and the challenges of spatial planning in practise. Most importantly, they felt how important the cultural heritage aspect is at the level of local community action and how much ICH can contribute to the quality of life.

It is important to note that at the national level, about 10% of the threatened ICH units are expected to require intervention and various measures for their restoration and conservation.

The lack of a systematic approach to regularly monitor the condition of ICH and thus effectively control its risk reflects the current state of the Slovenian conservation profession, which has undergone an intensive bureaucratization process in the last decade (Čebren Lipovec, 2021). The latter has affected the decreasing time available to the individual responsible conservator to carry out monitoring as one of their core tasks. The above-mentioned bureaucratization of conservation work and thus overload is also accompanied by a generational change of responsible conservators working in the regional units in this field. Slovenia is facing a serious shortage of personnel who could (or should) perform the basic tasks of monitoring ICH. Also, the existing methodology for assessing the risk of cultural heritage (which is the starting point for identifying the components at risk and thus the factors of risk) still presents many challenges in terms of internal harmonisation, rethinking and upgrading.

The collaborative approach presented here, carried out in an interdisciplinary manner by geographers, and ethnologists and cultural anthropologies, can make an important contribution to the efficiency and timeliness of the conservation profession. Knowing the domestic situation and considering foreign best practises (e.g. The Heritage at Risk Programme running in the UK) demonstrate very clearly the importance of knowing the actual situation on the ground and monitoring the risk of ICH entities. Due to the lack of systematic monitoring in Slovenia, we are not sufficiently informed about where, which and to what extent ICH units are critically threatened (or have even been removed) due to neglect or inappropriate development. As a result, measures are often not appropriate and timely.

The involvement of students in applied project activities organised as part of the study process ensures a quick and direct transfer of new knowledge and, most importantly, contributes to a more responsible, cooperative and professional younger generation. The cooperation between geographers from the Faculty of Arts, University of Ljubljana and various ministries has been an integral part for several years. The example of the connection with the Ministry of Culture, researchers in geography, art history, ethnology and cultural anthropology, and students (their involvement in research through the teaching process) has produced tangible results and reflects the strength of the connection.

ACKNOWLEDGMENTS

Special thanks go to the students of Geography (Master Study Programme) and Ethnology and Cultural Anthropology (Undergraduate Study Programme) for their fieldwork. We would like to thank the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS) for supporting the research, which is financed under the grant agreement J7-4641 and P6-0229.

REFERENCES

- CLIC. (n. d.). <https://www.clicproject.eu/>
- Čebren Lipovec, N. (2021). Etnografske metode in ohranjanje stavbne dediščine. *Glasnik Slovenskega etnološkega društva*, 61(1), 17-29. <https://www.sed-drustvo.si/domains/sed-drustvo.si/modules/Domino/Files/glasnik-61-1-2021-1.pdf>
- Dolff-Bonekämper, G. (2010). Cultural Heritage and Conflict: the view from Europe. *Museum International*, 62(1-2), 14-19. <https://doi.org/10.1111/j.1468-0033.2010.01713.x>

- Douglas, J. (2006). *Building adaptation (2nd ed.)*. Butterworth-Heinemann.
- Elefante, C. (2012). The Greenest Building Is... One That Is Already Built. *Forum Journal*, 27(1), 62-72. <https://doi.org/10.1353/fmj.2012.a494514>
- English Heritage Methodology and Guidance for Surveying Listed Buildings. (n. d.). <https://www.york.ac.uk/media/archaeology/documents/researchpages/English%20Heritage%20Methodology%20and%20Guidance%20for%20Surveying%20Listed%20Buildings.pdf>
- European Commission. (n. d.). Sustainability and cultural heritage. <https://culture.ec.europa.eu/cultural-heritage/cultural-heritage-in-eu-policies/sustainability-and-cultural-heritage>
- Fielden, B. (2003 [1982]). *Conservation of historic buildings*. Architectural Press-Elsevier.
- Foster, G. & Saleh, R. (2021). The Adaptive Reuse of Cultural Heritage in European Circular City Plans: A Systematic Review. *Sustainability*, 13(5). <https://doi.org/10.3390/su13052889>
- Foški, M., Mrak, G., Zavodnik Lamovšek, A. & Lampič, B. (2019). Reactivation of functionally derelict areas with cultural heritage sites. In Obad-Ščitaroci, M., Bojanič Obad Ščitaro, B., Mrđa, A. (Ed.), *Cultural urban heritage: development, learning and landscape strategies* (p. 383-406). Springer international publishing. https://doi.org/10.1007/978-3-030-10612-6_25.
- Gustafsson, C. (2019). CONSERVATION 3.0 – Cultural Heritage as a Driver for regional growth, *SCIRES-IT*, 9(1), 21-32. <http://dx.doi.org/10.2423/i22394303v9n1p21>
- HEI-Transform. (n. d.). <https://itd.fa.uni-lj.si/sl/hei-transform/>
- Lampič, B., Bobovnik, N. & Rebernik, L. (2020). Tools for sustainable and smart land use: Slovenian approach for land regeneration support. *Geografski pregled*, 42, 101-116.
- Lampič, B., Kušar, S. & Zavodnik Lamovšek, A. (2017). A model of comprehensive assessment of derelict land as a support for sustainable spatial and development planning in Slovenia. *Dela*, 48, 33-59. 10.4312/dela.48.2.5-59
- Ministrstvo za kulturo. (10. 8. 2022). Register nepremične kulturne dediščine. Ocena stopnje ogroženosti kulturne dediščine. https://www.gov.si/assets/ministrstva/MK/DEDISCINA/ISeD/RNPD/Ocena_ogrozenosti_2022-08-10.pdf
- Ministrstvo za kulturo. (25. 2. 2024a). Varstveni režimi kulturne dediščine (eVrd) [Data set]. <https://podatki.gov.si/dataset/varstveni-rezimi-kulturne-dediscine-evrd>
- Ministrstvo za kulturo. (2. 8. 2024b). Register kulturne dediščine. <https://www.gov.si teme/register-kulturne-dediscine/>
- Nared, J. (2014). Spremljanje in vrednotenje pri upravljanju kulturne dediščine. *Upravljanje območij s kulturno dediščino*, 201-208. <https://doi.org/10.3986/9789610503583>
- Potts, A. (2021). *European Cultural Heritage Green Paper*. Europa Nostra.
- SoPHIA. (n. d.). <https://sophiaplatform.eu/>
- Stulens, A., Meul, V. & Čebren Lipovec, N. (2012). Heritage recording and information management as a tool for preventive conservation, maintenance, and monitoring: the approach of Monumentenwacht in the Flemish region (Belgium). *Change over time: an international journal of conservation and the built environment*, 2(1), 58-76.
- UNESCO World Heritage Convention. (16. 11. 2013). *Managing Cultural World Heritage Handbook*. <https://whc.unesco.org/en/managing-cultural-world-heritage/>
- UNESCO World Heritage Convention. (n. d.). *World Heritage and Sustainable Development*. <https://whc.unesco.org/en/sustainabledevelopment/>
- Wijesuriya, G., Thompson, J. & Young, C. (2013). *Managing Cultural World Heritage*. ICCROM-ICOMOS-UNESCO.
- Wijesuriya, G. (2022). Evolution of Conservation Approaches: Embracing a People Focus Approach. *Antropologija, Revista Interdisciplinaria del INAH*, 6(12), 75-86.
- Zakon o varstvu kulturne dediščine. (ZVKD-1). Uradni list RS, no. 16 (2008), no. 90 (2012).
- Zavod za varstvo kulturne dediščine Slovenija (ZVKDS). (2024). <https://www.zvkds.si/>

UDK: 338.48(497.16)
DOI: 10.5937/KonGef24092V
Прегледни научни рад

TOURIST VALORIZATION OF RESOURCES IN THE MUNICIPALITY OF KOLASIN

Duško Vujačić¹, Đurđica Perović², Jovana Zajić³

Abstract: The municipality of Kolasin promotes its authentic area, using its resources as a strategic potential for the progress of the local community and its citizens. The entire area of the municipality of Kolasin can be considered an authentic landscape, slightly changed by human activity. Prosperity is based on a well-thought-out natural heritage management policy. The development of this area should be based on balanced and harmonious relations between natural heritage and new contents, between social needs, economic activities and the natural environment. Although Kolasin has a unique city development strategy, there are also financial and personnel problems, shortcomings in the existing regulation and its implementation. The cause is often the neglect of the authenticity of natural heritage and inadequate valorization. In order to valorize the city's natural resources for tourism, the identity of the local population and its active role are of extreme importance, since the citizens' vision should be the starting point in creating the city's image. The historically based identity of the city must be nurtured, along with the simultaneous standardization of the content of the place, due to the need for the city space to be suitable for users of various natural values and to guarantee a predictable and safe experience.

Keywords: local community, natural heritage, valorization, city identity, tourism.

INTRODUCTION

Kolasin occupies a central position in the Montenegrin area and represents the connection between the Montenegrin coast and the Skadar-Podgorica basin and the region of northern Montenegro and the continental hinterland of Serbia, the Danube and Central Europe. With its geographic location and natural resources, the municipality of Kolasin is constantly improving its tourist offer, striving for the best possible positioning on the tourist market. The possibilities of developing and improving tourism in Kolasin are great, considering the natural and anthropogenic values that attract numerous visitors and tourists, who, far from the city noise, find peace and satisfaction in nature, the hospitality of rural households and hosts, healthy life, traditional cuisine and preserved customs and tradition. The activation of tourism in the mountain area and its accelerated development undoubtedly represent a favorable basis for the touristic valorization of the potential of Kolasin, in the direction of the formation of a competitive tourist product. One of the key comparative advantages for shaping the potential tourist product of this region is the low level of spatial devastation and preservation of the ecological balance.

Although Kolasin has a unique city development strategy, there are also financial and personnel problems, shortcomings in the existing regulation and its implementation. The cause is often the neglect of the authenticity of natural heritage and inadequate valorization. In order to valorize the city's natural resources for tourism, the identity of the local population and its active role are of extreme importance, since the citizens' vision should be the starting point in creating the city's image. The historically based identity of the city must be nurtured, along with the simultaneous standardization of the content of the place, due to the need for the city space to be suitable for users of various natural values and to guarantee a predictable and safe experience.

¹ University of Montenegro - Faculty of tourism and hospitality, Stari Grad 320, Kotor, Montenegro, duskov@ucg.ac.me, ORCID: 0000-0002-5104-5941

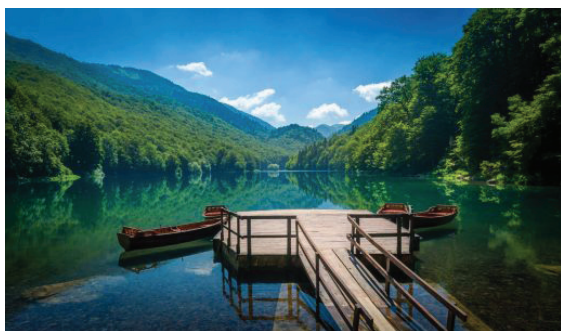
² University of Montenegro - Faculty of tourism and hospitality, Stari Grad 320, Kotor, Montenegro, duda@ucg.ac.me, ORCID: 0000-0002-2119-070X

³ Msc student, University of Montenegro - Faculty of tourism and hospitality, Stari Grad 320, Kotor, Montenegro, jovanazajic99@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7509-7526

The municipality of Kolasin has an area of 894 km², that is, it occupies 6.42% of the area of Montenegro. It covers the central part of the territory of Montenegro, and it is in sixth place in terms of size (Radojičić, 1996). Kolasin, as a town settlement in the municipality of Kolasin, occupies the area of the upper and middle reaches of the Morača and Tara rivers, surrounded by mountain ridges and mountains Bjelasica, Vucje, Komovi and Sinjajevina. The municipality itself is counted as a northern mountainous territory and includes the Kolasin basin area. The municipality of Kolasin started its tourism development by presenting the main factors that attract tourists, namely natural conditions and attractions. In recent times, when all the advantages of tourism, especially the economic ones, began to be seen, they began to think about exploiting many other attractions and attractions. Kolasin began to include other motifs of tourist attraction in its offer, working in parallel to improve services, products and hospitality. Distinguishing the Kolasin area with various attractions is not a guarantee for sure success in tourism, so it is important to clearly define the directions of development and improvement of tourism. In order to implement the general goals of environmental protection, the general goals of environmental protection must be respected, which are defined by the Law on the Environment ("Official Gazette of Montenegro", No. 052/16 of 09/08/2016). This refers to the preservation and protection of human health, on the integrity, diversity and quality of ecosystems, plant and animal species, soil fertility, natural beauty and spatial values, cultural heritage and all the goods created by man. In addition, it is of great importance to work on the preservation of the natural landscape, with the provision of natural diversity and protection of biological potentials and rehabilitation of areas with damaged natural and aesthetic values.

The development of tourism throughout the year in Kolasin should be directed towards the establishment of centers that attract tourists and provide them with an appropriate level of service. Development should be aimed at promoting and developing appropriate forms of tourism, using resources of natural and cultural values that are important at the national and international level (Lokalni energetska plan 2018-2027,2018). Priority is given to resources that, as tourism potentials with tradition and reputation, have dual use in winter and summer. Among the tourist potentials are areas covered by forest, decorative and technical building stone, areas with clay, gravel and sand, drinking water resources, hydropower potential, areas covered by mountain pastures, arable land in the valleys of the Tara River and its tributaries, water quality for cultivation fish, the capacities of the processing industry, the proximity of **Biogradska gora National Park** and good accessibility. There

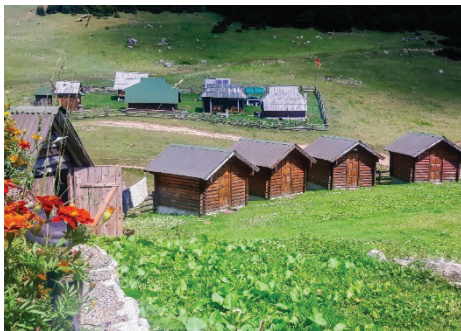
are also limiting factors that influence the fact that the connection with the immediate environment is difficult, and most often these are natural conditions, insufficiently developed traffic infrastructure, etc. In particular, the problems of internal connection stand out, which is the cause of uneven development in the structure of the economy and the level of social and economic development. It should be noted that the planned integration of the structure of the organization and the space used in the part of establishing and functioning of the polycentric system of development of urban and rural areas was not achieved.

This led to a mismatch in development. Therefore, tourism development needs to be built on qualitative knowledge and resources, not on trends. The successful development of tourism can also affect the increase in the number of inhabitants. This can be achieved through successful economic development in the entire area, and the development of tourism, as one of the priority economic branches (Bulatović, S., 2020). In the area of Kolasin, the unique method of tourism valorization has not been definitively established, nor accepted by competent institutions and managers. For this purpose, methods of other disciplines are mainly used, which are adapted to the requirements and specificities of tourism. Kolasin promotes its authentic area, using its resources as a strategic potential for the progress of the local community and its citizens. Considering that progress is being made through the development of tourism, very little has been done in Kolasin so far when it comes to data that would serve and encourage tourism growth and development. These data refer

to the collection, arrangement and systematization of a wide range of interesting statistical and other information, necessary both for scientific and research purposes, and for ongoing promotional, marketing and development activities in the tourism sector.

The local administration in Kolasin is faced with the problem of how to valorize the touristic values of the local heritage, as well as their protection. In the local community, there is a lack of synergy when solving numerous problems, because authorities in the administration rarely work together to solve problems. Also, there is a lack of institutions in Kolasin. The tourism organization of Kolasin mainly carries out activities related to the promotion and presentation of the city's natural resources (Strateški plan razvoja opštine Kolašin 2012-2016, 2012). In addition to the existence of a unique city development strategy, there are financial and personnel problems, shortcomings in the existing regulation and its implementation. The cause is often the neglect of the authenticity of natural heritage and inadequate valorization. Tourist valorization of the potential of the Kolasin area is of exceptional importance. Prosperity is based on a planned and foreseen management policy of cultural and natural heritage, in order to meet the needs of current generations, and to pass it on to future generations in all its beauty, authenticity and diversity. The development of this area should be based on balanced and harmonious relations between cultural and natural heritage and new content, between social needs, economic activities and the natural environment (Akcioni plan za sprovođenje Strategije regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020., 2018).

In the area of Kolasin, agricultural production starts from a commitment to the development of animal husbandry, the production of biological food and quality planting material. The development of specialized plants and small businesses is essentially the idea of valorizing natural factors, the existing population and entrepreneurial initiatives. These are usually the following ideas: revitalization of rural farms, revitalization of katuns, valorization of small watercourses for energy purposes and for fish farming in flow-through ponds, production units based on wood, wool, leather, etc. In addition to the above, it is possible to develop domestic handicrafts, beekeeping, collection of medicinal plants, bird watching, etc.

Eco katuns and katuns can be an excellent addition to the tourist offer, especially in the summer months and part of autumn when they can accept a certain number of guests and provide suitable accommodation, healthy food and activities, picking blueberries, medicinal herbs, forest fruits, mushrooms, etc. Many farms are engaged in horse breeding, so they turned it into an economic benefit. In the mountains, horse riding is organized in the surrounding areas, and the tours last from one to three hours. It also organizes tours with included meals in Katuna restaurants. In this area, rich in water, pastures and forest, there are extraordinary conditions for breeding sheep, cows, goats and

the production of the highest quality milk and dairy products, the production of meat, potatoes and other foodstuffs. These products would ensure not only the provision of healthy food in this area, but also other tourist facilities in the wider region. There are opportunities to produce the highest quality organic blueberry juices, sweets and jams that would be offered to guests, which would contribute to the orientation of a larger number of young people for agricultural activities. The production of winter clothing from wool, the production of souvenirs and tableware is also not negligible (Prostorni plan posebne namjene Bjelasica i Komovi, 2011).

Agriculture, as the primary economic branch, is of great importance for the development of the municipality of Kolasin. Considering the exceptionally preserved environment, Kolasin has potential for the development of organic agriculture. Organic agricultural products are in great demand on the domestic and foreign markets, and therefore there is a significant incentive for the marketing of such products. Famous products are **kacamak**, **cicvara**, **popara**

The Municipality of Kolasin in cooperation with the Government, EU funds, and using donations from the foreign market, can improve the water supply, electricity and road network. In cooperation with the municipalities of Bijelo Polje and Mojkovac, it can join the regional organization of waste management, the construction of collectors and waste water treatment plants to solve the problem of waste water, the construction of the bridge Zuti krs-Strelički krš, solving the problem of heating the city by building a city heating plant and forming a JP for the management of the heating system (Akcioni plan za sprovođenje Strategije regionalnog razvoja Crne Gore za period 2014-2020. za 2018 godinu, 2018).

The most common problems that occur in mountainous areas are the presence of waterlessness, especially at high altitudes, unfavorable climatic conditions related to impassability in the winter due to snow drifts, which complicates the functioning of the transport system, agriculture and animal husbandry. Bountiful forest resources are inadequately used, which, along with insufficient control of existing exploitation and the spread of parasitic diseases in forest ecosystems, constitute the main obstacle in solving the issue of underdevelopment of forestry and environmental problems. Intensive soil erosion and frequent landslides, especially in the

upper **Tara river** basin, threaten agrobiodiversity and require necessary activities. If appropriate environmental protection measures, as well as spatial planning and urban planning measures, are not taken, possible problems that may arise are: the risk of air pollution from ecologically-spatially uncontrolled production, unfavorable ecological-spatial impacts from the possible intensification of rail and road traffic on a very valuable and sensitive ecosystems in the valleys of the Tara River and other rivers.

The Moraca River, with its 38km long canyon and an impressive depth of 1,100m, is also a significant natural resource of Kolasin. The Moraca River is the largest tributary of Lake Skadar. The upper catchment area up to the mouth of the Zeta in Moraca has an area of about 985 km². It is calculated that the average annual flow of the Moraca, before the mouth of the Zeta, is about 67 m³/s. Wherever the Moraca and its tributaries meet pure limestone, canyon valleys and gorges Subadanj, Bijeje stijene, Omazonica, Platije, etc. have been cut.

It is considered that the basic measures for the preservation of the canyon are the following: preservation of the existing woody vegetation along the rivers and streams, remediation of erosion by applying biological measures with the use of indigenous plant species, sustainable forest management, maintenance of the complex, especially on larger slopes and shallower, erodible soils, reduction of the negative impact during the construction of infrastructural facilities, the preservation of authentic traditional ambient units of rural areas.

A special attraction for tourists is Lake Biograd, located in the Biogradska Gora National Park, which is one of the three preserved rainforests in Europe. Lake Biograd is located at 1094m above sea level, and around it there are marked hiking trails, where you can organize boating activities, overnight stays in bungalows, as well as a visit to a restaurant with an exceptional gastronomic offer.

It is considered that the basic measures for the preservation of lakes are the following: protection and improvement of water ecosystems (lakes, rivers, streams, springs), preservation of existing ecosystems in the immediate vicinity, in the narrow catchment areas of water sources, prohibition of all interventions that could affect the water regime and water quality.

CONCLUSION

The main task of responsible management, in order to improve the tourism product of Kolašina, is to reduce negative economic, ecological and social impacts, while increasing economic benefits for the local population. The development of tourism has a positive economic impact on the quality of life and the protection of natural and cultural heritage. However, in addition, it can have a negative impact on the environment, in terms of pollution and destruction, due to larger tourist movements. It is necessary to encourage and increase the positive aspects, and mitigate and neutralize the negative aspects, in order to achieve ecologically responsible tourism. Changes in the development of the economy in a socially, economically and ecologically sustainable way are necessary due to the improvement of the quality of life, the reduction of the level of poverty, as well as the fight against social and ecological degradation. The solution to visible problems must be found between the limits and the use, so that continuous adaptation, control and planning guarantee the successful valorization of resources. This strategic approach requires long-term strategic management that should lead to the transformation of natural resources in tourism. Future activities must be aimed at preserving the natural resources of Kolasin and its surroundings, both for citizens and tourists,

with the simultaneous development of high-quality, authentic and sustainable tourist products, the development of modern and diverse tourist accommodation, as well as investing in transport and service infrastructure.

The valorization of tourism potential will depend on how successfully the challenges and problems brought about by development will be managed. In the direction of long-term sustainability, it is necessary to optimize the economic effects and reduce the burden on the environment, brought about by the development of tourism.

LITERATURE

- Bakic, R., Popovic, S., Radojicic, B., Buric, M., Kasalica, S., Ivanovic, Z., Vukotic, M., Geography of Montenegro, Word of University, Niksic, 1991.
- Bulic, Z., Nature of Montenegro - potentials, protection, hazards and valorization, Council of Montenegrin national minority of Zagreb, Zagreb, 2017.
- Buric, M., Geographic-historical atlas of Montenegro, Institute of Geography, Niksic, 2002.
- Bulatovic, S., Municipality Kolasin – Sustainable urban mobility plan, IMPULS studio, Podgorica, 2020.
- Crnjar, M., Economics and politics of environmental protection, Faculty of Economics in Rijeka, Rijeka, 2002.
- Djukanović, M., Environment and sustainable development, Elit Medica, Beograd, 1996.
- Holden, A., Environment and tourism, routledge introductions to environment series, Routledge, Taylor & Francis group, New York, 2000.
- Kartal, P., Radovic, M., Geographical space of Montenegro - Geography plus, Unireks, Podgorica, 2002.
- Kasalica, S., Northern Montenegro, Unireks, Niksic, 1998.
- Milislavljivic, M., Strategic management, Megatrend University, Belgrade, 2007.
- Nikolic, S., Nature and Tourism of Montenegro – Republic Institute for nature protection – Podgorica, 1999.
- Page, S., Dowling, R., K., Ecotourism, Themes in tourism, Prentice Hall, London, 2002.
- Poon, A., Tourism, technology and competitive strategy, CAB International, Wallingford, 1993.
- Radojicic B., Geography of Montenegro – natural basis, University of Montenegro, Faculty of Philosophy, Niksic, 1996.
- Radojicic, B., Geography of Montenegro – social base and regions, DANU, Podgorica 2002.
- Radovic, M., Touristic Geography of Montenegro, Bar – Kotor, 2010.
- Sirse J., Knezevic Lj., Sever, D., Bedra, G., Mountain Tourism development program in Montenegro, International Institute for Tourism in Ljubljana, Podgorica, 2005.
- Swarbrooke, J., Horner, S., Consumer behaviour in tourism, Butterworth Heinemann, Oxford, 1999.
- Todosijevic, R., Strategic management, Faculty of Economy, Subotica, 2009.
- Thompson, A., Strickland, A., Gamble, J., Strategic management, in search of competitive advantage, Mate, Zagreb, 2008.
- Unkovic, M., Sustainable development and Economy, Singidunum University, Belgrade, 2012.
- Wood, M., Ecotourism, principles, procedures and politics for sustainability, United Nations, Environment programme, The international ecotourism society, Center for responsible and sustainable development of tourism, Belgrade, 2002.
- Ministry of Economy, Action plan for the implementation of the regional development strategy of Montenegro for the period 2014-2020. for the year 2018, Podgorica, 2018.
- Ministry of Economy of Montenegro, Resource map, Podgorica, 2011.
- Ministry of Tourism and environmental protection of Montenegro, National strategy of sustainable development, Ministry of Tourism and environmental protection, The Government of the Republic of Montenegro, 2007.
- Ministry of Sustainable development and Tourism, Spatial plan of the special purpose of Bjelasica and Komovi, 2011.
- Ministry of Sustainable development and Tourism, Strategic assessment of the impact on the environment from the amendment of the spatial urban plan of the municipality of Kolasin, Podgorica, 2020.
- Ministry of Economic development, Spatial plan of Montenegro until 2020., Podgorica, 2007.
- Municipality of Kolasin, Local energy plan 2018-2027, Kolasin, 2018.
- Municipality of Kolasin, Sustainable urban mobility plan, Podgorica, 2020.
- Municipality of Kolasin, Strategic plan for the development of the municipality of Kolasin 2018-2022, Kolasin, 2017.
- Municipality of Kolasin, Strategic plan for the development of the municipality of Kolasin 2012-2016, Kolasin, 2012.
- Republican Bureau of Statistics, Population, national or ethnic affiliation, data by settlements, Podgorica, ISBN 86-84433-00-9, 2004.
- Republican Bureau of Statistics, Population, national or ethnic affiliation, data by settlements, Podgorica, ISBN 86-84433-00-9, 2011.
- “Official gazette of Montenegro”, br. 052/16 od 09.08.2016.
- Administration for statistics, Internal migration statistics, Podgorica, 2019.

РАДОВИ МЛАДИХ ИСТРАЖИВАЧА

УЛОГА ДЕЦЕ У МУЗЕЈИМА – ДЕЦА КАО МУЗЕЈСКА ПУБЛИКА

Љубица Владушић¹

Апстракт: Од најранијег детињства формира се културна публика. Деловање музеја је све више окренуто ка деци и њиховим породицама. У свету се све више ставља акценат на сарадњу између школа и музеја прављењем програма намењених деци. Уз интернет и рачунаре деци је данас потребан другачији вид стимулације у односу на класично излагање експоната. Музеји се данас труде да креативни приступом, интеракцијом и подстицањем међусобне комуникације деце и чланова породице понуде нешто ново на чему ће створити нову публику. Уз едукацију музејског кадра, њиховог креативног деловања и сарадњу са школским установама деци ће се моћи представити музеј као место које је њима интересантно и које их подстиче да се креативно изразе. На тај начин ће доћи до повећања посете у музејима који ће постати место где се окупља породица.

Кључне речи: Културни туризам, музеји, деца и културни токови

УВОД

Савремене тенденције захтевају прилагођавање културних установа и образовног система новим потребама. Нове генерације- дигиталне генерације које одрастају са рачунарима и апликацијама на другачији начин доживљавају свет око себе. Њихова пажња је усмерена у другом правцу у односу на генерације које су одрастале без рачунара и интернета. Позитивне стране тога се огледају у богатом спектру примене апликација у образовању и у редовној настави, а негативне у смањеном интересовању за све што на интензиван начин не надражује и активира већи број чула. Од савременог едукатора се очекује да поред педагога и стручности у својој области поседује и вештине аниматора.

Установе културе утичу на културно образовање деце кроз своје сталне и тренутне поставке. Један од битнијих сегмената су пратећи програми изложби који привлаче велику пажњу публике. Народни музеј у Београду је добар пример за установу која је предузела иницијативу за неке пројекте: вршњачка вођења (деца у улози водича другој деци), ликовних дешавања у форми радионица, тематских игрица у музеју - које чине да се сви учесници осећају у музеју као у свом природном, домаћем окружењу, а који ипак има и своја правила понашања. Позитивни ефекти сусрета деце са ликовним делима и њихов боравак у музејима и галеријама су многобројни. Културна публика се образује од најранијег детињства. Тренутно на нашим просторима постоји проблем неразумевања модерне уметности, неспособност читања ликовног дела, односно немогућности прављења разлике између неквалитетног принта и ликовног дела. Као и немогућност разумевања свега што није „реално, по природи“ (Павловић, 2015).

КУЛТУРНИ ТУРИЗАМ - МУЗЕЈИ И ПОРОДИЦА

Музеји су се окренули породици као новој циљној групи. Усмеравање на породицу и прављење програма намењених њој је оно што су увидели да је битно за будући развој музеја. Да би се направио одговарајући програм за децу вршена су велика улагања и експерименталне изложбе којима је било потребно утврдити у ком правцу треба развијати понуду за ову циљну групу. Са друге стране, музеји се данас често промовишу као забавне локације са фокусом на забаву чиме се на неки начин у други план ставља њихова едукативна функција. Потребно је наћи баланс између едукације и забаве (Studart, 2000).

¹ Доктранд, ljubicavladusic@gmail.com, ORCID: 0009-0009-5428-409X

У 2007. години урађено је истраживање о културном туризму у 20 градова (10 држава) на основу чега су добијени резултати да су најпосећеније културне атракције музеји (ATLAS, 2007). За домаће туристе у Сад- у музеји и историјска места су један од главних разлога због којих путују. У Сад-у су много улагали у маркетинг и промоцију културног туризма схвативши да су им трошкови одржавања објеката културе већи од зараде која је остварена и тиме се окренувши томе да је потребно привући разноврснију публику односно усмерити своје деловање на шири спектар публике. Такође, потребно је напоменути да је музејски маркетинг окренут томе да образује јавност и да на основу тога формира своју публику и да оствари приходе (Geissler, Rucks, Edison, 2006). Музеји су се као јавна установа „појавили“ у XIX веку, док су пре тога доминирале приватне колекције (Walsh, 1991). Дечији музеји представљају креативна забавна и интерактивна места где породице могу заједно да стичу нова знања. У дечијим музејима се фокус ставља на повезивање изложбе које су осмишљене према наставним програмима и циљне групе којој се она представља (Karadeniz, 2010). Први дечији музеј основао је у Бруклину Вилијам Хенри Гудјир 1899. године (Studart, 2000). Музеј је стална институција, непрофитна, у служби друштва и његовог развоја, отворена за публику. У њој се спроводе истраживања материјалних сведочанстава о човеку и његовом окружењу, она прикупља та сведочанства, чува их, чини доступним и пре свега излаже ради проучавања, образовања и уживања² (Гавриловић 2011). Постоје 4 основне функције музеја (Гоб, Друге Н., 2009).

1. Функција чувања – на основу које музеј треба да обезбеди заштиту музејских збирки од пропадања и од крађе.
2. Функција излагања – музеј представља публици збирке и предмете које поседује
3. Научна функција – обухвата истраживачки рад музеја како на терену, тако и на основу збирки које поседује.
4. Функција анимације – музеј треба да се посвети томе да буде битна карика културног и друштвеног живота града и ширег окружења на различите начине који обухватају концерте, представе, радионице, привремене изложбе и предавања.

Данашњи музеји су већи фокус поставили на функцију анимације којом се активно укључују посетиоци у дешавања музеја. Све више музеја окренуло се активностима које су посвећење породици. Сматра се да ова врста активности коју нуде музеји утиче на боље повезивање између чланова породице. Развијају се комуникацијске и моторичке способности деце, подстиче се креативност и долази до побољшања међусобне комуникације између чланова породице. У дечијим музејима се окрећу ка томе да имају одређене активности намењене одраслима како би и они могли да се „играју“. Као један од примера је Гранд Рапидс музеј у Сад- у који омогућава компанијама да у музеју организују тим билдинге (Kelly, 2016). Музеји улажу у материјал који је намењен породицама где им је представљено на који начин треба да буду спремни за породичну посету музеју, који обухвата елементе од начина понашања, ствари које се могу унети, до тога која питања о изложби родитељи би требало да питају децу. Неки музеји као музеј у Бостону у брошурама дају примере на који начин се могу одређене активности из музеја радити код куће са децом. Такође, све се више ради на програмима који су усмерени на децу и њихове деке и баке (Koltai, 2017).

ДЕЦА КАО МУЗЕЈСКА ПУБЛИКА

Дечији музеји представљају најмлађи, а уједно и најбрже растући сегмент музејског деловања. Музеји за децу представљају институције које излажу и документују културне вредности попут других музеја укључујући образовне активности (Silav, 2014). Дечији музеји представљају сталне непрофитне установе образовне намене са одређеним предметима које раде према утврђеном распореду са стручним особљем (Аст, 2012). Циљеве дечијих музеја представљају – учење кроз игру, уживање, интеракција деце са музејем, подстицање креативности и маште, заједничко укључивање свих чланова породице у активности које презентује музеј, учење деце о различитим културама (Mayfield, 2005). Дечији музеји представљају институцију посвећену задовољавању потреба и интереса деце путем изложби и организовањем програма који подстичу радозналост и креативност код деце (Kipti, 2013). Од 2011. године додељује се Награда за Дечији Музеј од стране Европске музејске академије и Асоцијације деце у музејима, која је 2014. године променила назив – Награда за децу у музејима обухватајући тиме шири спектар ствари везано за децу и музеје.³

² Дефиниција Жорж Анри Ривијера, једног од оснивача ИКОМ -а.

³ 2016 Children in museums award

Деца најчешће долазе у контакт са музејима приликом школских обилазака и приликом доласка са родитељима и то у највећем броју случајева викендима и празницима. Такође, школски обиласци музеја све више постају део наставног плана школе где се у музеју уз помоћ стручног кадра реализује део предвиђене наставе за децу (Museum, 1979). У Уре Музеју Грчке Археологије у Редингу у Енглеској постоје радионице за мумификацију риба. Такође, Музеј Енглеског руралног живота је као своју циљну публику означио породице и децу млађу од пет година (Mogan, 2009). На Харварду је рађено истраживање које је имало за циљ да се утврди шта то деца уче у школама на часовима уметности. На основу истраживања дошло се до закључка да постоји осам типова учења. Учити како да будеш истрајан, учење начина да се изразиш, учење посматрања, учење рефлектовања, учење о занатима, учење о начину на који треба да се истражује, учење о разумевању уметничког света (Munley, 2012). Један од нових програма музеја је учење путем чула, који омогућава деци учење кроз додир, мирисе, укусе и звукове. Да би програми ефикасно били реализовани битно је да су породице и њихови чланови мотивисани, активни и ангажовани учесници програма. Такође, у великом броју музеја они сами имају радионице у којима посетиоци могу поделити своје личне приче, желећи тиме да се повећа блискост између људи и музеја (Koltai, 2017).

Да би деца схватила појам културе и разумела свет око себе она то раде кроз игру. Када су у додиру са предметима у музејима подстиче се њихова креативност. Мора се водити рачуна о времену колико ће деца провести у обиласку, мора бити прилагођено њиховом начину перцепције, а такође је значајно то што музејске изложбе захтевају посматрање предмета чиме се вежба концентрација (Carvalho and Lopez, 2016). Деци се у музејима мора допустити могућност да се изразе, могућност да направе избор, као и да имају контролу над пруженим могућностима, приликом чега она имају већи мотив за учествовање. Данас одређени уметнички музеји (већином у Сад-у) пружају могућност деци да буду водичи у музеју приликом школских и породичних посета чиме се претходно наведене ствари омогућавају деци да се изразе на начин који им одговара (Weier, 2004). Основна стратегија развоја музеја за потребе деце и њиховог учења мора бити усмерена на следеће активности: Утврђивање образовне функције музеја, утврдити квалитет експоната за комуникацију са децом, дефинисање односа музеја и школа, посвећеност истраживању кроз учење у музеју, утврђивање одговорности музеја у односу на учења деце и одраслих (Qut, 1998). Кораки које би требало да предузму музеји ради унапређења своје понуде намењене деци: Музејски простор који је намењен за деловање школе – нпр. позориште у музеју, Утврђивање радног времена које је погодније за школске посете, да музеј буде „домаћин“ за одређене школске манифестације, постојање школских одбора који дају своје мишљење музејима о њиховим програмима намењених за децу, обавештавање школа о активностима музеја, међусобна сарадња музеја и наставника ради утврђивања програма намењеног деци (Mancuso, 2008).

ПЕРСПЕКТИВЕ РАЗВОЈА МУЗЕЈА У ПРАВЦУ ПРИВЛАЧЕЊА ДЕЦЕ КАО МУЗЕЈСКЕ ПУБЛИКЕ

У последње време све више пажње се посвећује укључивању деце у културне токове. Све више музеји обраћају пажњу на најмлађу публику организацијом различитих активности прилагођених њиховом узрасту. Један од таквих примера је и пројекат сарадње са Галеријом САНУ. Изложба Римски лимес у Србији⁴ има за циљ упознавање малишана са римском тековином на нашим просторима, увести их у музејске просторе, упознати их са експонатима, мирисима и особљем музеја. Програм је намењен деци узраста од три до шест година. Адекватном анимацијом деце и усмеравањем њихове пажње добили су се позитивни ефекти и међусобно повезивање деце и галерије. Коришћењем костима кустоса (аниматора), прилагођавању текста дечијем узрасту довело је до позитивних ефеката како на децу (памћење целокупног перформанса) и на родитеље (који су задовољни програмом намењеним њиховој деци).⁵

Један од предлога за увођење програма намењених деци је оснивање платформе⁶ која има за циљ сарадњу са установама културе и предшколским и школским установама. Њиховом међусобном сарадњом припремило би се научно вођење прилагођено деци одређеног узраста,

⁴ <https://www.sanu.ac.rs/rimski-limes-i-gradovi-u-srbiji/>

⁵ Подаци добијени од Барбаре Морел, професорке ликовног и кустоса аниматора.

⁶ Подаци добијени од Барбаре Морел, професорке ликовног и кустоса аниматора

који је у складу са планом и програмом који тренутно уче. Циљ је да деца изађу из учионица и уметност уче на другачији начин из бројних примера. Задатак платформе би био да се поред прилагођеног текста за вођење деце ангажују и аниматори који би изнели овај пројекат. На овом пројекту би заједно сарађивали студенти уметничких факултета, историје уметности, али и педагози и психолози који би помогли у одабиру сарадника који се најбоље уклапају у профил који одговара раду са децом. Ова платформа би могла бити и едукативног карактера и за наставнике уметности (наставнике ликовног, историје уметности, стручне сараднике ликовне и креативне наставе). Носиоци платформе би требали да имају увид у план и програм према узрастима и да према томе у сарадњи са наставницима креирају анимативни програм.

Циљ је да се предочи, нарочито најмлађој публици да култура није досадна, да се на лак начин и кроз игру може научити много тога о историји и уметности. Динамика платформе би била у томе да прати поставке које нису сталне, да и њих чине доступним и занимљивим деци и младима. Један од задатака би били и семинари за едукаторе где би им се нудили предлози за динамично спровођење наставног плана и програма: које апликације су корисне за одређену тематику, шта је то што је деци занимљиво, а да имају едукативни карактер. Платформа би требало да има и свој онлајн портал где би постојале информације о тренутним изложбама које су у складу са планом и програмом, дешавањима, информацијама о предавањима семинарима за наставнике ликовног, историје уметности, историје и слично, једнодневним креативним активностима за децу. На овај начин би се могла деца приближити музејима, и тиме би се добила нова ликовна публика која од малена упознаје и учи да чита ликовно дело, подстиче се на стваралаштво, побољшава концентрацију и фокус, приближава научном и истраживачком приступу који личи на игру а одговара на сазнања потребна за усвајање школског плана и програма.

Методолошки би требало пронаћи како да функционише ова платформа, како на најбољи и најефикаснији начин повезати установе културе и пратити њихов програм, а да он прати и подржава школски образовни план и програм. Такође, треба мислити и о техничким чиниоцима као што су: удаљеност од музеја/галерије, превоз и слично. Потребно је мотивисати и родитеље и децу. Треба водити рачуна да за овакву платформу не буде превелико оптерећење ни за родитеље ни за финансијера пројекта. Потребно је упутити наставнике, јер они углавном имају жеље, али често не и иницијативу за овакве подухвате. Информације о програмима и сам садржај прилагођен деци на овај начин постаје лако доступан наставницима. Потребно је водити рачуна о терминима спровођења како се не би нарушавао кућни ред галерије и како предавање не би омогућило несметану посету остале публике.

МЕТОД

У раду је коришћен метод дескрипције којим је приказан однос деце према музејима, као и метода конкретизације да би се дошло до тачних сазнања и да би се дефинисао будући смер развоја музеја у овом сегменту. Такође је коришћена и квантитативна метода, односно анкета ради утврђивања колико деца посећују музеје и колики је њихов степен заинтересованости за ову установу.

ИНСТРУМЕНТИ

У циљу истраживања примењен је анкетни метод. У анкети⁷ је учествовало 100 испитаника од тога је било 57% дечака и 43% девојчица. Узраст испитаника је од 11-14 година. Анкета се састоји од 9 питања, од чега су осам на заокруживање.

⁷ Анкета је одрађена у мају 2019. године

РЕЗУЛТАТИ

На основу спроведене анкете добијени су следећи резултати:

Графикон број 1 – однос броја деце која воле и не воле да иду у музеје

У односу на то колико воле да иду у музеје, њих 7% је рекло да иду у музеј више од 5 пута годишње. У музејима су им интересантнији предмети и игре (70%), док је 8% рекло да им је подједнако интересантно и то и кустос. На питање које се односи на то да ли су им музеји занимљиви њих 74% је рекло да јесу. На питање како се осећају када су у музеју, 68% деце је одговорило да им је интересантно, док је 2% њих одговорило да им је и занимљиво и досадно. Такође, деца сматрају (57%) да је музеј место за одрасле, док њих 39% сматра да музеј јесте место за децу, где она могу да се забаве.

Деца већином (80%) сматрају да музеји постоје зато што говоре о историји, док њих 3% сматра да постоје да би деца научила нешто ново. Такође, њих 26% сматра да музеји треба да имају више игара намењених деци, док је њих 74% рекло да о томе немају мишљење.

Графикон 2 – музеји које деца сматрају омиљеним

На основу овог графикана може се закључити следеће. Највећи проценат деце нема омиљени музеј, што се већином поклапа са процентом деце која не воле да иду у музеје. Један релативно нови музеј је привукао највише интересовања деце, Музеј илузија. Са обзиром да је он своје пословање усмерио у највећој мери овом сегменту публике, то је и очекивано.

Деца (57%) сматрају да су музеји намењени одраслима, док је 7% њих рекло да иде више од пет пута годишње у музеј. Од укупног броја анкетираних њих 26% је рекло да им музеји нису интересантни. Такође, већина нема мишљење о томе да ли у музејима треба да постоји више садржаја намењених њима. На основу овога се може закључити да је потребно како унутар породице тако и у школама посветити више пажње едукацији деце о музејима и култури уопште. Са друге стране музеји би требало да више пажње посвете овој групи посетилаца, јер они у будућности представљају „одрасле“ посетиоце. Потребно је увести више садржаја намењених деци и њиховим породицама. Такође, самим тим треба увести и едукацију музејских кадрова о овој циљној групи у виду адекватних кустоса, као и начину припремања програма намењених деци.

ЗАКЉУЧАК

У свету, музеји су увидели просперитет у новој циљној групи – породици. Са обзиром на то да су данашња деца више окренута виртуелном свету и апликацијама, вршена су велика улагања да би се на основу различитих експеримената увидело шта је то што навише привлачи ову циљну групу. Такође, музеји су увидели потребу за побољшањем комуникације између чланова породице, па су на основу тога прављени разни програми намењени целој породици.

Дечији музеји представљају најмлађи, а уједно и најбрже растући сегмент музејског деловања. Деца у музејима уче кроз игру, кроз интеракцију и комуникацију заједно са члановима своје породице. Деца се подстичу на креативност и заједничко деловање са породицом. Као што је раније наведено, музејски програми полако и у све већем броју постају саставни део школских планова. Самим тим долази до боље међусобне сарадње школа и музеја и заједничким деловањем се праве програми који у најбољој могућој мери корисни за децу.

У Србији је овај сегмент деловања тек у повоју. Потребно је да се боље учврсти сарадња школа са музејима, да музеји обрате више пажње на то да развију програме према потребама деце. Да се више пажње обрати на интерактивне програме који подстичу креативност и подстицање комуникације међу децом. Такође, мора се обратити више пажње и едукацији музејског кадра како би све претходно поменуто било и реализовано.

Културна публика са образује од најранијег детињства. Из тог разлога се мора деловати ради стварања будуће публике. Децу је потребно усмерити на културу и њене институције, а то могуће уколико оне своје програме прилагоде њима. Окретање музеја ка деци и њиховој породици створиће у будућности један нови талас публике окренуте ка културним токовима.

ЛИТЕРАТУРА

- Association of Childrens Museums (2012). Standards for Professional Practice in Children's Museums. Children's Museums Standards Document.
- Association of Children in Museums, A European Museum Expertise Foundation (2016). 2016 Children in museums award.
- ATLAS. (2007). ATLAS cultural tourism survey – Summary report.
- Гавриловић, Љ. (2011). Музеји и границе моћи. Београд: Издавачка кућа „Чигоја штампа“.
- Geissler, G. L., Rucks, C. T., & Edison, S. W. (2006). Understanding the role of service convenience in art museum marketing: An exploratory study. *Journal of Hospitality & Leisure Marketing*, 14(4), 69–87.
- Гоб, А., Друге, Н. (2009). Музеологија - историја, развој и савремени изазови. Београд: Издавач: Народни музеј.
- Karadeniz C. (2010). Children's museums and necessity for children's museums in Turkey. *Procedia Social and Behavioral Sciences*, 2 (2010), 600-610
- Kelley D. (2016). *Play On: The Importance of Adult-Only Play Events at Children's Museums*. Washington: University of Washington
- Kipti M. (2013). Children's creativity museum, a place for imagination and innovation. Dhaka: Brac Universtiy
- Koltai Z. (2017). Family Learning Programs in Museums. Differences in Pedagogical Theory and Practice, ISBN 978-80-89691-44-9, (117-112), DOI: 10.18427/iri-2017-0087
- Mancuso R. (2008). Children for Museums! Conference and seminars arranged by ICOM Brasil and ICOM MPR in Paraty and Rio de Janeiro, Brazil.
- Mayfield M. (2005). Children's museums: purposes, practices and play? *Early Child Development and Care* Vol. 175, No. 2, 175-192.

- Moran R. (2009). Family matters: The role of university museums in intergenerational learning. UMACJ 2/2009, 69- 74.
- Munley M. (2012). Early Learning in Museums. MEM & Associates.
- Museum (1979). Museums and children. Museum Vol XXXI, n° 3, 146-215.
- Павловић М. (2015). Улога ликовног дела у васпитању и образовању деце предшколског и основношколског узраста. Београд: Учитељски факултет
- Silav M.(2014). Museums For Children. Procedia - Social and Behavioral Sciences 122 (2014), 357 – 361
- Studart (2000). The perceptions and behaviour of children and their families in child-orientated museum exhibition. London: University College London
- Carvalho C., Lopes T. (2016). Children in museums. Educação & Realidade, Porto Alegre, v. 41, n. 3, p. 911-929
- Walsh, K. (1991). The representation of the past: Museums and heritage in the postmodern world. London: Routledge.
- Weier K. (2005). Empowering Young Children in Art Museums: letting them take the lead. Contemporary Issues in Early Childhood, Volume 5, Number 1, 2004., 106-116.
- QUT - Industry Collaborative Research Project (1998). Investigating, Implementing and Evaluating Interactive Learning Strategies for Young Children in Museums. Queensland.

ИЗВОРИ:

- Подаци добијени од Барбаре Морел, професорке ликовног и кустоса аниматора, мај 2019.
- Српска академија наука и уметности (2019). Преузето 10.05.2019. са <https://www.sanu.ac.rs/rimski-limes-i-gradovi-u-srbiji/>

THE ROLE OF CHILDREN IN MUSEUMS - CHILDREN AS A MUSEUM AUDIENCE

Ljubica Vladušić⁸

Abstract: A cultural audience is formed from early childhood. The activity of museum is increasingly directed towards children and their families. More and more emphasis is being placed on cooperation between schools and museums by creating programs for children worldwide. With the internet and computers, children today need a different type of simulation compared to the classic display of exhibits. Today, museums are trying to offer something new with a creative approach, interaction, and encouragement of mutual communication between children and family members, which will create a new audience. With the education of the museum staff, their creative activities, and cooperation with school institutions, children will be able to present the museum as a place that interests them and encourages them to express themselves creatively. In this way, there will be increased museum visits, and museums become places where families gather.

Keywords: Cultural tourism, museums, children and cultural flows.

⁸ Ph.D. student, ljubicavladusic@gmail.com, ORCID: 0009-0009-5428-409X

ТУРИСТИЧКА ВАЛОРИЗАЦИЈА ПРЕДЕЛА ИЗУЗЕТНИХ ОДЛИКА „ВЛАСИНА“ ПРИМЕНОМ МОДИФИКОВАНОГ МОДЕЛА ХИЛАРИ ДУ КРОС

Милица Цветановић¹

Апстракт: У раду је валоризован простор Власинске висоравни у Југоисточној Србији, а за потребе представљања могућности за развој одрживог туризма. Коришћен је модел валоризације Хилари Ду Крос који је намењен за оцењивање културних мотива, али је за потребе овог рада модификован тако да се њиме могу валоризовати природне одлике простора. Дате су оцене за субиндикаторе тржишне привлачности и природног значаја/робусности. Резултати показују да ПИО „Власина“ у матрици тржишне привлачности/робусности припада ћелији М (2,3) што потврђује да овај предео има довољно потенцијала за интензивнији развој туризма, али и да тај развој мора бити планиран искључиво у правцу одрживости. У раду су дати предлози одрживих типова туризма који се могу развијати у оквиру ПИО „Власина“. Узимајући у обзир како физичко-географске, тако и друштвено-географске одлике Власинске висоравни, туризам се јасно намеће као најбоља шанса за потенцијални одрживи развој. Развој одрживог туризма подстакао би развој других грана привреде у овом крају које су директно и индиректно везане за туризам.

Кључне речи: Власина, Власинско језеро, валоризација, одрживи туризам, одрживи развој

УВОД

Препознатљиво као један од пејзажно најатрактивнијих хидрографских туристичких мотива Србије, Власинско језеро ипак још увек није достигло степен туристичког развоја као друге дестинације у земљи истог или сличног типа. Највећи проблем лежи у вишедеценијском одумирању овог простора, првенствено због погоршања демографске слике – депопулације и израженог старења становништва. Лошу демографску слику прати и веома лоша економска ситуација у овом делу Србије.

Интензивно иселљавање становништва из овог краја почело је још 60-их година XX века, а један од главних фактора био је географски положај простора у односу на комуникације (саобраћајне правце) и његова удаљеност од локација где становништво може пронаћи посао (Ристић, 1991). Последњих деценија ове демографске процесе прате и бурне геополитичке промене на простору бивше Југославије које подразумевају и политичку изолацију од суседних држава, због чега се цела Србија суочава са проблемима развоја. Власина се налази у пограничном планинском простору, а такви крајеви Србије углавном су слабо развијени. Поред политичке ситуације у земљи, узроци су форсирана индустријализација и урбанизација након Другог светског рата, политичка изолација од суседних држава, као и усмеравање привредног и демографског развоја ка великим градовима (Милошевић & Маркићевић, 2004; Cveticanović et al., 2024).

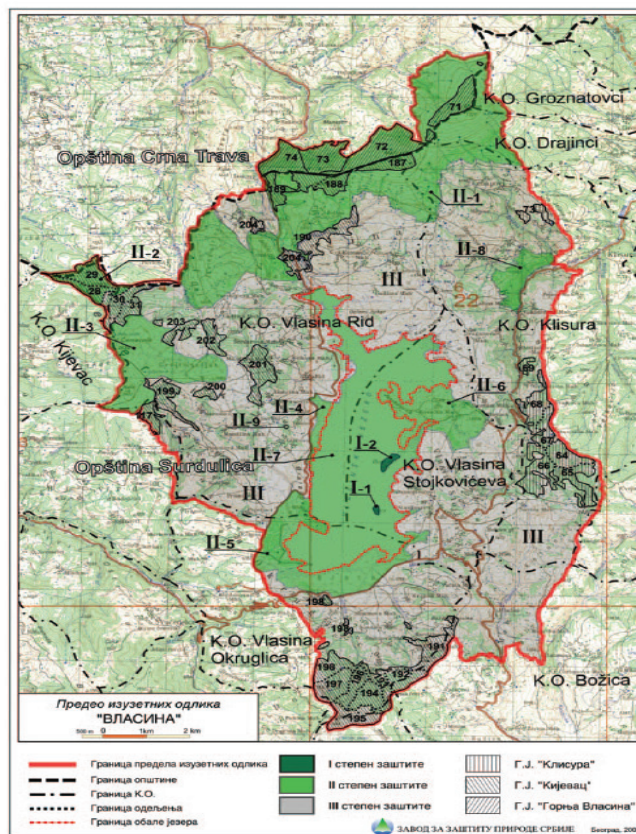
Може се рећи да је туристички потенцијал Власинског краја још увек неискоришћен јер је број посетилаца занемарљив у односу на друге планинске пределе у Србији који су туристички активирани. За потребе овог рада анализиран је простор Предела изузетних одлика „Власина“. Задатак рада је туристичко валоризовање заштићеног подручја од стране стручних лица, а у циљу представљања могућности за развој одрживих облика туризма као потенцијалних покретача развоја овог краја.

¹ Агенција за просторно планирање и урбанизам Републике Србије, Краља Милутина 10а, Београд, Србија, m.cvetanovic991@gmail.com

ИСТРАЖЕНИ ПРОСТОР

Предео изузетних одлика „Власина“ налази се у Југоисточној Србији, у границама општина Сурдулица и Црна Трава. Обухвата Власинско језеро у целини и околна планинска насеља разбијеног типа. Једино насеље које се у целини налази у границама ПИО јесте Власина Стојковићева на истоку. Остала насеља само делом (већим или мањим) улазе у границе заштићеног подручја: Власина Рид на западу и северу, Власина Округлица на југу и југозападу, Клисура на истоку и североистоку, Битврђа на западу, Драјинци, Златанце и Чука на северу. Насеља Чука и Златанце припадају општини Црна Трава, док сва остала насеља припадају општини Сурдулица.

Језеро се налази на истоименој висоравни, на надморској висини од 1211 m и површине је 16 km² што га чини другим највећим вештачким језером у Србији. Настало је изградњом бране 1949. године на месту где је река Власина истицала из тресаве која се називала Власинско блато (Петровић и др., 2012). Власинска тресавица је у то време била једна од највећих планинских тресави Балканског полуострва. Простор је изузетно богат разноврсношћу флоре и фауне, а нарочито орнитофауне и ихтиофауне. Власина је уписана као Рамсарско подручје у регистар међународно влажних подручја, а у складу са Конвенцијом о мочварама које су од међународног значаја, нарочито као станишта птица мочварица. Такође, проглашена је и за међународно значајно подручје за птице Important Bird Area – IBAs, а услед високог степена присуства угрожених биљних врста уврштена је у међународно значајна ботаничка подручја Important Plant Area – IPAs (ЗЗПС). Како се наводи у Мастер плану с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру, (2007), физичко-хемијске карактеристике Власинског језера показују да је вода неутрална до благо алкална, нискоминерализована, мека и богата растворним кисеоником. Није оптерећена присуством тешких метала и може се окарактерисати као вода прве класе.

Карта 1. Предео изузетних одлика „Власина“ (извор: Уредба о проглашењу ПИО „Власина“)

Површина Предела изузетних одлика „Власина“ износи 13.329,84 ha од чега је у приватном власништву 49,12%, државном власништву 50,83% и у другим облицима власништва 0,05% површине. У оквиру ПИО „Власина“ успостављена су три режима заштите I, II и III степена. Режим заштите I степена обухвата острва Страторија и Дуги дел на Власинском језеру. Режим заштите II степена проглашен је на следећим местима: планински врх Вртоп – Јелички рид, Мали Чемерник, Велики Чемерник, Стевановски поток, Блато-Делнице-Братанов дел,

полуострво Дуги дел, Власинско језеро, клисура Вучје реке, Златна буква. Режим заштите III степена утврђен је на преосталим деловима ПИО „Власина“, претежно у катастарским општинама на самој обали језера. ПИО „Власина“ припада подручјима I категорије заштите, тј. заштићено је подручје међународног, националног односно изузетног значаја (Уредба о проглашењу ПИО „Власина“, 2018).

МЕТОДОЛОГИЈА

За потребе туристичке валоризације Предела изузетних одлика „Власина“ коришћена је модификована верзија модела који је осмислила Хилари Ду Крос (Hilary du Cros).

У оригиналној верзији, основна намена овог модела јесте сагледавање могућности укључивања објеката културе у одрживи развој туризма (Du Cros, 2000; Лакићевић & Срђевић, 2011). Туристичка валоризација по моделу Хилари Ду Крос један је од најчешће примењених метода оцењивања одређеног простора/локалитета. За потребе валоризовања Власине овај модел је модификован тако да се може применити на природним туристичким потенцијалима.

Ду Крос у процес туристичке валоризације уводи културно-туристичке субиндикаторе и степен њиховог оцењивања, посебно за туристички сектор, а посебно за сектор менаџмента културних добара. Такође, уводи и субиндикаторе за оцену робусности културног добра да прими посетиоце. У туристичком сектору валоризију се тражишна привлачност културних добара и фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа. У сектору менаџмента културних добара, валоризују се културни значај и робусност (Du Cros, 2001; Хаџић, 2005; Марковић & Петровић, 2012). Термин „културни“ у наредној валоризацији замењен је термином „природни“, а поједини субиндикатори који се не могу прилагодити природним мотивима су уклоњени.

За потребе валоризације, поред аутора, оцене су дала и три стручна лица из области туризма, а са територије општине Сурдулица.

Модел туристичке валоризације по Хилари ду Крос садржи следеће субиндикаторе:

1. Туристички сектор

1.1. Тржишна привлачност природних добара

- амбијент (слаб 0-1, адекватан 2-3, добар 4, одличан 5)
- добро познато ван локалне области (не 0-1, делимично 2-3, веома добро 4-5)
- важан национални симбол (не 0, има изванестан потенцијал 1-3, да 4-5)
- може да се исприча „интересантна прича“ о природном добру – едукативно место (не 0, има изванестан потенцијал 1-3, да 4-5)
- поседује извесне особине које га јасно диференцирају од околних природних добара (сиромашно 0, адекватно 2-3, добро 4, одлично 5)
- привлачно за специјалне потребе, што би омогућило већу посећеност од стране туриста, као, на пример, за организовање фестивала (уопште не 0, поседује изванестан потенцијал 1-3, да 4-5)
- комплементарно је са другим туристичким производима на дестинацији, односно у региону (уопште не 0, има изванестан потенцијал 1-3, да 4-5)
- туристичка активност у региону (скоро никаква 0, постоји у извесној мери 2-3, висока 4-5)
- дестинација се асоцира са природом (уопште не 0, у извесној мери 2-3, високо 4-5)

1.2. Фактори од значаја при дизајнирању туристичког производа

- приступ природном добру (није дозвољен 0, ограничен приступ 1-2, дозвољен приступ свим елементима природног добра 3-4)
- добар транспорт од емитивног центра до природног добра (веома је удаљено / тежак приступ 0, олакшана је доступност 1-2, одлична доступност 3)
- близина других природних атракција (веома је удаљено / отежано 0, олакшан је приступ 1-2, растојање се може лако и брзо прећи пешке 3)
- услужне погодности – паркинг, обележени путеви до природног добра, освежење, доступност информацијама (слабе 0, адекватне 1-2, добре 3-4, одличне 5)

Субиндикатори тржишне привлачности природног добра/фактора при дизајнирању туристичког производа оцењују се на следећи начин: слаба привлачност 0-20, средња привлачност 21-40, висока привлачност 41-60.

2. Сектор менаџмента природних добара

2.1. Природни значај

- естетска вредност (ниска 0, средња 1, висока 2)
- едукациона вредност (ниска 0, средња 1, висока 2)
- реткост природног добра на дестинацији, односно региону (уобичајена природна добра исте врсте 0, мање уобичајена природна добра исте врсте 1, ретка природна добра исте врсте 2, уникатно природно добро исте врсте 3)
- репрезентативност за дестинацију (слаба 1, добра 2-3, одлична 4)

2.2. Робусност

- осетљивост природног добра (велика 0, прилична 2-3, није осетљиво 4)
- постојање плана управљања природним добром (нема плана 0, у припреми је 1-4, постоји 5)
- регуларни мониторинг и одржавање (слабо 0, донекле 1-2, добро 3-4, одлично 5)
- потенцијал за текуће инвестирање и консултацију кључних стејкхолдера (слаб 0, адекватан 1-2, добар 3-4, одличан 5)
- могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на физичко стање природног добра (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5)
- могућност негативног утицаја великог броја посетилаца на животни стил и културне традиције локалне заједнице (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5)
- могућност да модификација, као део развоја производа, има негативан утицај на физичко стање природног добра (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5)
- могућност да модификација, као део развоја производа, има негативан утицај на стил живота локалне заједнице (велика могућност 1, средња могућност 2-4, мала могућност 5)

Субиндикатори за природни значај/робусност оцењују се на следећи начин: осетљивост/ мала природна вредност 0-20, осредња вредност 21-40, висока вредност 41-60.

Сабране оцене (бодови) потом се примењују у „матрици тржишне привлачно- сти/ робусности“ са девет ћелија које су дефинисане на следећи начин:

- М (1,1) висока вредност индикатора природни значај/робусност и мала тржишна привлачност;
- М (1,2) висока вредност индикатора природни значај/робусност и средња тржишна привлачност;
- М (1,3) висока вредност индикатора природни значај/робусност и велика тржишна привлачност;
- М (2,1) осредња вредност индикатора природни значај/робусност имала тржишна привлачност;
- М (2,2) осредња вредност индикатора природни значај/робусност и средња тржишна привлачност;
- М (2,3) осредња вредност индикатора природни значај/робусност и велика тржишна привлачност;
- М (3,1) мала вредност индикатора природни значај/робусност и мала тржишна привлачност;
- М (3,2) мала вредност индикатора природни значај/робусност и средња тржишна привлачност;
- М (3,3) мала вредност индикатора природни значај/робусност и велика тржишна привлачност (Марковић & Петровић, 2012; Du Cros, 2000).

Ако је након вредновања природно добро придружено ћелијама М (2,3) и М (1,3), то значи да има повољне могућности да се укључи у туристичке токове (Марковић & Петровић, 2012).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Туристички сектор - Тржишна привлачност природних добара

Амбијент: 5,5,5,5 – 5,0 (одличан). Изузетност природног пејзажа који се одликује језером, плутајућим (тресетним) острвима, околним планинама, а уз то треба додати и разноврсност биљног и животињског света. У комбинацији са локалном културом и гастрономијом висока вредност амбијента је оправдана.

Познатост ван локалне области: 5,5,5,5 – 5,0 (веома добро). О Власинском језеру учи се још од основне школе на часовима географије, а првенствено га препознатљивим чини чињеница да је после Ђердапског, друго највеће вештачко језеро у Србији.

Важан национални симбол: 3,4,3,2 – 3,0 (има изванредан потенцијал). Пожељно је укључити овај предео у интернационалне промоције најпознатијих мотива Србије поред свега неколико истих дестинација које се стално понављају. Треба узети у обзир туристички значај Власине на нивоу Југоисточне Србије која се често потпуно елиминише из поменутих промоција иако има изузетне природне и културне одлике.

Може се испричати интересантна прича – едукативно место: 5,5,5,4 - 4,75 (да). Изузетно погодно место за ђачке/студентске и све друге врсте екскурзија, излета, настава у природи, развој едукационог туризма.

Поседује особине које га јасно диференцирају од околних природних добара: 5,4,5,5 - 4,75 (одлично). Власински плато по својим карактеристикама и пејзажу прелази и оквир локалног нивоа.

Привлачност за специјалне потребе: 5,4,5,5 - 4,75 (да). Пгодно за организовање разноврсних догађаја, манифестација, али и за филмску и телевизијску продукцију.

Комплементарност са другим туристичким производима у дестинацији/региону: 5,5,5,5 - 5 (да). Уклапа се са природним окружењем и на тај начин нуди могућност за туристичке туре усмерене у више праваца.

Туристичка активност у региону: 5,4,4,5 - 4,5 (висока). Један од водећих туристичких мотива у Југоисточној Србији.

Природно добро се асоцира са природом: 5,5,5,5 - 5 (високо). Природно добро је заштићено као предео изузетних одлика на основу својих природних вредности.

Туристички сектор - Фактори значајни при дизајнирању туристичког производа

Приступ природном добру: 2,2,3,3 - 2,5 (ограничен). Иако се у правилнику о унутрашњем реду и чуварској служби ПИО „Власина“ наводи да је улазак у Предео без ограничења, приступ одређеним деловима попут бране на језеру је забрањен, као и осматрање и фотографисање.

Транспорт од емитивног центра до природног добра: 2,1,2,2 - 1,75 (олакшана је доступност). Највише посетилаца Власинског језера долази из регије, затим из оближње Бугарске, али и из осталих крајева Србије. Гранични прелаз Стрезимировци налази се на свега 17,5 km од насеља Власина Стојковићева, гранични прелаз Прохор Пчињски је удаљен је око 88,5 km од Власине Округлице, Београд је удаљен 347 km од Власине, Ниш 116 km, а насеље Сурдулица око 24 km. Пут из Сурудлице ка језеру је добар, као из правца Црне Траве која се налази у непосредној близини језера. Значајна је близина аутопута Е75 са којег се скреће на путу ка језеру.

Близина других природних атракција: 2,2,1,2 - 1,75 (олакшан је приступ). До свих значајнијих тачака у оквиру ПИО „Власина“ постоје планинарске стазе. Изван граница заштићеног подручја превозним средствима може се лако стићи до Варденика са врхом Велики Стрешер (23 km), Острозуба (34 km), Бесне Кобиле (42 km) и других природних мотива у окружењу који су бројни. Варденик са околним планинама, такође је заштићен као предео изузетних одлика.

Услугне погодности: 3,2,2,3 - добре (2,5). На Власина Риду концентрисана је већина угоститељских објекта. У овом насељу постоји огранак Туристичке организације општине Сурдулица – Информативни центар за заштиту животне средине „Планинска кућа“ у којем је туристима на располагању и апартмански смештај. Ту се налазе и два хотела са ресторанима. Хотели имају припадајуће паркинге.

Сектор менаџмента - Природни значај

Естетска вредност: 2,2,2,2 – 2,0 (висока). Власинска висораван са својим хидролошким, геоморфолошким и биогеографским одликама представља један од најатрактивнијих пејзажа у Србији.

Едукациона вредност: 2,2,2,2 – 2,0 (висока). Изузетно погодан простор за едукацију и научна истраживања.

Реткост природног добра у дестинацији/региону: 2,3,3,3 - 2,75 (уникатно природно добро исте врсте). Реткост овакве дестинације прелази и границе Власинског краја, али и целе Југоисточне Србије.

Репрезентативност: 4,3,3,4 - 3,5 (добра). У сва три режима заштите очување овог предела је под контролом иако повремено потенцијално угрожено антропогеним деловањима. ПИО „Власина“ представља једну изузетно атрактивну и јединствену туристичку локацију.

Сектор менаџмента - Робусност

Осетљивост природног добра: 2,2,3,2 - 2,75 (прилична). Нарочито треба водити рачуна у другом степену заштите који обухвата приобални део језера, као и врхове Велики Чемерник и Вртоп. У првом степену заштите налазе се острва у језеру.

План управљања: 5,5,5,5 - 5,0 (постоји). План управљања ПИО „Власина“ истекао је 2021. године. Међутим, највиша оцена свих учесника у истраживању је оправдана. Простор ПИО „Власина“ у обухвату је више просторних планова од којих су најважнији Просторни план подручја посебне намене ПИО „Власина“, просторни планови општина Сурдулица и Црна Трава, План генералне регулације Власинског језера и приобаља, План генералне регулације Власина Рид, План генералне регулације Власина Округлица и План генералне регулације Власина Стојковићева. У овим плановима детаљно су дата правила која се односе на мониторинг животне средине, уређење и грађење на површинама различитих намена.

Регуларни мониторинг и одржавање: 3,4,4,3 - 3,5 (добро). Са изузетком потенцијалних негативних последица услед изградње неколико минихидроелектрана у близини граница заштићеног подручја и других антропогених активности мањег обима, мониторинг је задовољавајућ.

Потенцијал за инвестирање: 3,4,4,3 - 3,5 (добар). Према просторним плановима донетим за простор ПИО „Власина“, градња у границама Предела ограничена је или забрањена, зависно од зоне заштите, као и намене простора. Ипак, постоји потенцијал за градњу још пар објеката туристичке намене или ревитализацију запуштених објеката и то искључиво по правилима које прописују просторни планови, а у скаладу са одрживошћу простора.

Могућност негативног утицаја посетилаца на физичко стање природног добра: 2,2,2,1 - 1,75 (велика). Велики број посетилаца у истом тренутку није пожељан. Ово је и проблематична чињеница јер сезона на језеру траје свега месец дана.

Могућност негативног утицаја посетилаца на локалну заједницу: 4,4,5,5 - 4,5 (средња могућност). С обзиром да оцена нагиње ка 5 (мала могућност), може се рећи да су шансе негативног утицаја заиста мале јер туриста нема превише, а и у питању су људи који трагају за одмором у очуваном природном окружењу.

Могућност да модификација има негативан утицај на физичко стање природног добра: 3,3,2,3 - 2,75 (средња могућност). Изузетно треба водити рачуна о заштити и не бавити се активностима које нису прописане правилима која важе за зоне заштите.

Могућност да модификација има негативан утицај на локалну заједницу: 4,4,5,4 - 4,75 (средња могућност). Ово је заправо мала могућност имајући у виду да оцена 5 представља управо малу могућност. Треба имати у виду и да већина локалног становништва овде станује само део године или заправо станује у Сурдулици, а поседује викендице/смештајне објекте на језеру.

Табела 1. Матрица тржишне привлачности и робусности по моделу ХДК (ТС – туристички сектор, СМ – сектор менаџмента) (Du Cros, 2000)

Робусност (СМ)	41-60	М (1,1)	М (1,2)	М (1,3)
	21-40	М (2,1)	М (2,2)	М (2,3)
	0-20	М (3,1)	М (3,2)	М (3,3)
		0-20	21-40	41-60
Тржишна привлачност (ТС)				

Збир оцена за тржишну привлачност ПИО „Власина“ износи 50.25, односно 38.75 за робусност. Ове вредности ПИО „Власина“ сврставају у категорију **М (2,3)** у матрици што означава **осредњу вредност индикатора природног значаја/робусност и велика тржишна привлачност.**

Субиндикатори везани за туристички сектор у оквиру ПИО Власина показују очекивано високе оцене када је реч о тржишној привлачности природног добра чиме потврђује статус једне од најатрактивнијих туристичких дестинација Југоисточне Србије. Фактори сектора менаџмента у збиру дају средњу вредност. Иако је природни значај оцењен највишим оценама, група субиндикатора везана за робусност утиче на смањење укупне вредности и то у погледу осетљивости природног добра и могућности негативног утицаја посетилаца на његово физичко стање. Иако је под заштитом државе, ризик од угрожавања Власинске висоравни увек постоји.

На основу географских одлика простора, али и степена заштите који су проглашени у оквиру ПИО „Власина“, као најпогоднији облике туризма који се овде може развијате намеће се екотуризам. Како наводе Стефановић и Аземовић (2012), главни екотуристички потенцијали су: природни предео разноврсних екосистема и високе естетике предеоног лика, свеж и рекреативно стимулативан климат предела и на крају Власинско језеро као хидролошки и рекреативни туристички високоатрактиван мотив.

Постојање рекреативних пешачких стаза око језера и посматрање заштићених врста са удаљености која их не угрожава додатни су елементи екотуризма заступљени у оквиру ПИО „Власина“. Предео је погодан и за развој других облика туризма који могу допринети одрживости простора попут умереног руралног туризма, спортског туризма, конгресног туризма. Узимајући у обзир да је градња ограничена или забрањена, пожељно је искористити већ постојеће туристичке објекте и прилагодити их. Неки од њих су већ прошли процес приватизације и уређени су, док су други још увек у неповољном положају.

Утицај туризма подстакло би развој општине Сурдулица и општине Црна Трава. Због надморске висине и режима заштите јасно се намеће закључак да је осим одрживог туризма, умереног угоститељства, као и умереног риболова и сточарства, друге гране привреде практично немогуће развијати у границама ПИО „Власине“. Међутим, изван граница Предела, одрживи туризам допринео би развоју грађевинарства, трговине, саобраћаја, производног занатства. На путу од Власине Окргулице ка Власина Риду постоји и пијаца где локално становништво продаје сопствене производе попут меда, мелема, чајева, алкохолних пића, али и ручно прављене предмете за потребе домаћинства и сувенире.

Купалишна сезона на Власинском језеру веома је кратка и траје од половине јула до половине августа, а чак и тада температура воде је прилично ниска. Због тога треба искористити остатак лета, као и део пролећа и јесени за одвијање туристичких активности. Зимски туризам на Власини још увек је занемарљив у недостатку одговарајуће инфраструктуре и највише туристичких активности обавља се у топлијим деловима године.

Власина је препознатљива по својој специфичној локалној култури. Налази се на простору историјске регије Шоплук што је значајно утицало на формирање културног идентитета овог краја. Културно-историјски споменици на овом простору слабије су заступљени и претежно је реч о верским објектима (Цветановић, 2018). Најзначајнији антропогени туристички мотив у границама ПИО „Власина“ свакако је црква Светог Илије у насељу Власина Рид из XVIII века која се налази на узвишењу изнад западне обале језера.

Квалитет животне средине у природном добру је задовољавајући што је резултат његовог периферног положаја у односу на градске и привредне центре. У непосредној околини природног добра не постоје значајни загађивачи воде, земљишта и ваздуха, због чега су проблеми загађености и нарушавања елемената животне средине присутни у ограниченом обиму. Ипак, на простору ПИО „Власина“, али и непосредног окружења, најалост присутни су угрожавајући антропогени утицаји који доводе до нарушавања и уништавања природних водених, мочварних, шумских и других аутохтоних станишта (ППППН ПИО „Власина“, 2021). Појачаном контролом и строжијим правилима чије би се кршење санкционисало већим новчаним казнама, може се утицати на смањење угрожености овог предела.

Слика 1. ПИО „Власина“ (аутор: М. Цветановић)

ЗАКЉУЧАК

Неопходно је да надлежне институције државе Србије у својим плановима развоја туризма посвете значајнију пажњу Пределу изузетних одлика „Власина“. Планирање развоја туризма у овом крају на регионалном и локалном нивоу највише зависи од одлука са највишег нивоа првенствено када је реч о финансијским улагањима. Општина Сурдулица је економски веома слаба, док се суседна Црна Трава често проглашава најсиромашнијом општином у Србији због чега финансијске могућности за било какву интензивнију промоцију или туристичку инфраструктуру представљају највећу препреку за туризам ове општине. Пожељна је интензивнија међуопштинска сарадња, како између ове две општине, тако и са општинама у окружењу које, такође, у својим границама имају већи број атрактивних природних добара. Пожељно је урадити и нови мастер план развоја туризма.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ ПОДАТАКА

Du Cros H. (2000). *Planning for sustainable cultural heritage tourism in Hong Kong*. Final report to the Lord Wilson Heritage Trust Council SAR.

Du Cros, H. (2001). *A new model to assist in planning for sustainable cultural heritage tourism*. International journal of tourism research, 3, 165-170.

Завод за заштиту природе Србије. *Предео изузетних одлика Власина*. Преузето 30. маја 2024. године.

Уредба о проглашењу Предела изузетних одлика „Власина“ („Службени гласник РС“ број 25/18).

Конвенција о мочварама које су од међународног значаја, нарочито као станишта птица мочварица („Службени лист СФРЈ - Међународни уговори“, број 9/77)

Лакићевић, М. & Срђевић, Б. (2011). *Туристичка валоризација Топчидерског парка у Београду*. Летопис научних радова, 35 (1), 127-135.

Марковић, Ј., Петровић, М. (2012). *Туристичка валоризација археолошког налазишта „Виминацијум“ према моделу Хилари ду Крос*. Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, 41, 248-262.

Мастер план с пословним планом развоја туризма на Власинском језеру – Предлог завршног извештаја, Министарство економије и регионалног развоја Србије и Horwath & Horwath Consulting Zagreb d.o.o.

Милошевић М. & Маркићевић М. (2004). *Одрживи туризам – утилизација простора планинских пограничних регија на примеру Старе планине*. Зборник радова Географског факултета, 52, 43-58.

Петровић, М., Ђорђевић, Ј., Јовичић, А., Марковић, Ј. & Лешчешан, И. (2012). *Туризам и просторно планирање – студија случаја Власинско језеро*. Зборник радова Департмана за географију, туризам и хотелијерство, 41, 192-209.

План управљања – Предео изузетних одлика „Власина“ 2011-2021 (2011). ЈП Дирекција за грејевинско земљиште и путеве општине Сурдулица.

- План генералне регулације Власинско језеро са приобаљем („Службени гласник града Врања“ бр. 46/13)
План генералне регулације Власина Округлица („Службени гласник града Врања“ бр. 36/12)
План генералне регулације Власина Рид („Службени гласник града Врања“ бр. 46/13)
План генералне регулације Власина Стојковићева („Службени гласник града Врања“ бр. 36/12)
Просторни план општине Сурдулица („Службени гласник града Врања“ бр. 34/12)
Просторни план општине Црна Трава („Службени гласник града Лесковца“, бр. 9/2011)
Просторни план подручја посебне намене Предела изузетних одлика „Власина“ („Службени гласник Републике Србије, 123/21)
Правилник о унутрашњем реду и чуварској служби Предела изузетних одлика „Власина“ (Службени гласник РС“, бр. 76/18)
Ристић, К. (1991). *Географске перспективе брдско-планинске пограничне зоне Србије према Бугарској*. Географски преглед, 35, 61-65.
Стефановић, В. & Аземовић, Н. (2012). *Одрживи развој туризма на примеру Власинске површи*. Школа бизниса, 1, 38-50.
Хаџић, О. (2005). *Културни туризам*. Нови Сад: Департман за географију, туризам и хотелијерство, ПМФ.
Цветановић, М. (2018). *Екотуризам као шанса одрживог развоја Власине*. У: Милинчић, М., Милановић, М., Илић, М., Деђански, В. (ур.): Зборник радова са Треће еколошке конференције „Смедерево еколошки град“, стр. 279-287. (Смедерево, 23-24. новембар 2018). Локални еколошки покрет, Универзитет у Београду – Географски факултет.
Cvetanović, M., Gajić, M., Kovjanić, A., Krstić, F. & Sedlak, M. (2024). *Geosite assessment as a contribution to the sustainable development of Babušnica, Serbia*. Open Geosciences, Vol. 16, Issue 1, DOI: 10.1515/geo-2022-0644

TOURISM VALORIZATION OF THE LANDSCAPE OF OUTSTANDING FEATURES “VLASINA” USING THE MODIFIED HILARY DU CROS MODEL

Milica Cvetanović²

Abstract: This paper shows the valorization of the Vlasina Plateau in Southeast Serbia for the purposes of presenting opportunities for the development of sustainable tourism. Hilary Du Cros's valorization model was used, which is intended for the evaluation of cultural motifs, but for the purposes of this paper, it was modified so that it can be used to valorize the natural features of the area. Grades are provided for the market attractiveness and natural importance/robusticity sub-indicators. The results show that LOF “Vlasina” in the market attractiveness/robusticity matrix belongs to cell M (2,3), which confirms that this area has enough potential for more intensive tourism development but also that this development must be planned exclusively in the direction of sustainability. The paper presents proposals for sustainable types of tourism that can be developed within the LOF “Vlasina.” Taking into account both the physical-geographical and social-geographical features of the Vlasina Plateau, tourism clearly stands out as the best chance for potential sustainable development. The development of sustainable tourism would encourage the development of other branches of the economy in this area that are directly and indirectly related to tourism.

Key words: Vlasina, Vlasina lake, valorization, sustainable tourism, sustainable development

² Agency for Spatial Planning and Urbanism of the Republic of Serbia, Kralja Milutina 10a, Belgrade, Serbia, m.cvetanovic991@gmail.com

UDK: 621.311.243:[007:912]:004](497.11)

DOI: 10.5937/KonGef24095R

Прегледни научни рад

ПРИМЕНА ГИС-А И АХП МЕТОДЕ У ОДАБИРУ ПОГОДНИХ ЛОКАЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ СОЛАРНИХ ЕЛЕКТРАНА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ВРЊАЧКА БАЊА

Никола Радаковић¹, Милица Костадиновић²

Апстракт: Последњих година, употреба соларне енергије у Србији је постала једна од популарнијих алтернатива за снабдевање електричном енергијом, услед еколошки прихватљивог, поузданог и обновљивог извора напајања.

Овај рад представља комбиновану употребу ГИС-а и АХП методе у одабиру погодних локација за изградњу соларних електрана на територији општине Врњачка Бања. До сада предложени фактори који утичу на одлуку о избору потенцијалне локације соларних електрана нису коначни, те је отворена могућност за даља истраживања и унапређења у овој области.

У овом научном раду, користећи АХП методу са циљем одређивања тежинских коефицијената за сваки фактор, изабрано је њих пет: нагиб терена, експозиција терена, начин коришћења земљишта, бафер зона око саобраћајница и надморска висина терена. Све наведено је обрађено у програму QGIS.

Овај рад је такође идентификовао и четири кључна критеријума са незанемарљивим утицајем на доношење коначне одлуке о одабиру погодне локације за изградњу соларних електрана: просечни годишњи број сунчаних сати, инвестициони трошкови, проценат ускладиштене и употребљиве количине соларне енергије у односу на укупну количину електричне енергије које општина искористи у посматраном периоду и утицај соларних панела на споменике културе у њиховом окружењу.

Аутори се надају да ће резултати овог рада у одређеној мери допринети даљем развоју електроенергетског система општине Врњачка Бања, као и да би анализа наведених фактора и критеријума могла да се примени на друге општине сличних карактеристика.

Кључне речи: соларне електране, АХП метода, QGIS.

УВОД

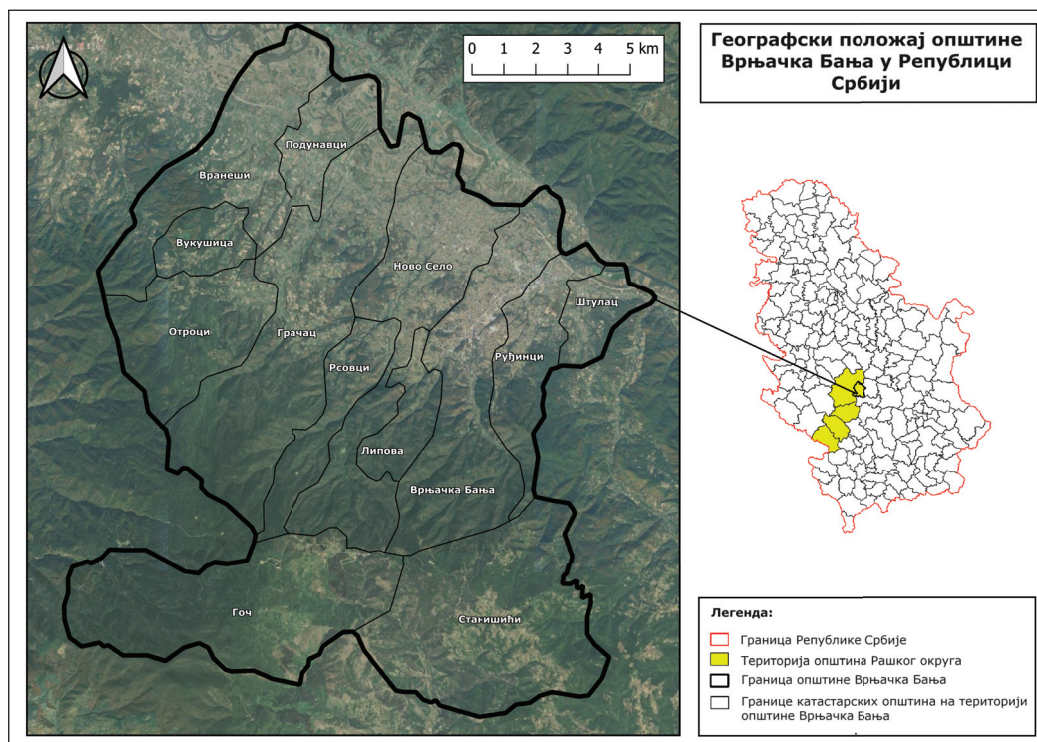
Коришћење соларних електрана за задовољавање све израженијих потреба за електричном и топлотном енергијом је само један од многобројних начина смањења деградације квалитета животне средине. Сунце представља непресушан и један од најчистијих извора енергије, чија конверзија у потребне видове енергије уз помоћ соларних ћелија фотонапонских система има значајну улогу очувању простора са еколошког аспетка (Yüce, Işık, Yalcin, 2022; Стаменић, 2009). Ово је посебно значајно ако се узме у обзир чињеница да је током летњих месеци повећана потражња за електричном енергијом за коришћење расхладних уређаја, што доводи до закључка да улагања у развој система соларних електрана нема само еколошке, већ и економске и социјалне бенифиције у односу на употребу конвенционалних извора енергије (Al Garni & Awasthi, 2017). Употреба соларне енергије у Србији је, упркос потенцијалу који је већи за око 30% у односу на државе централне Европе, мања од 1% (Doljak & Stanojević, 2017; Јовановић, 2022).

Истраживано подручје је територија општине Врњачка Бања, једна од пет општина које административно припадају Рашком управном округу, смештеном у централном делу Републике Србије. Западну и северну границу чини територија Града Краљева, источну општина Трстеник

¹ Докторанд, nikola.radakovic002@gmail.com

² Докторанд, milica.kstd@gmail.com, ORCID: 0009-0009-9992-3975

и јужну општина Александровац (карта број 1). На анализираном простору површине 239 km², према подацима из 2022. године, живи 25.117 становника, распоређених у оквиру једног градског и 13 сеоских насеља³ (Републички завод за статистику, 2023).

Карта број 1: Просторни распоред катастарских општина и географски положај општине Врњачка Бања.

У наставку рада је утврђено да ли и у којим територијалним деловима општина Врњачка Бања поседује потенцијал за лоцирање соларних електрана, односно да ли постоји оправданост за инвестирање у изградњу ових постројења на најповољнијим локацијама, у складу изабраним критеријумима и ограничењима. Општи циљ представља смањење трошкова изградње и одржавања соларних електрана уз истовремену заштиту постојећих туристичких и еколошких вредности општине.

МЕТОДОЛОГИЈА

За потребе ове анализе детаљно су проучене коришћене методологије три научна рада, успешно примењене у сврху одабира погодних локација за изградњу соларних електрана коришћењем Географских информационих система (енг. GIS -Geographic Information System) и Аналитичког хијерархијског процеса (енг. АHP - Analytic Hierarchy Process). Комбинација ова два метода је последњих неколико година постала популарна у планирању развоја електроенергетске инфраструктуре због могућности утврђивања потенцијала анализираног простора без директног контакта са њим, што је изузетно значајно уколико су неки делови тог простора неприступачни (Al Garni & Awasthi, 2017). Оно што их значајно разликује је укључивање и искључивање одређених фактора и територијални ниво истраживања: Al Garni и Awasthi су 2017. године су своју анализу спровели на нивоу Краљевине Саудијске Арабије; Yüce, Işık и Yalcın су 2022. године одабрали територију провинције Бурдур на југозападу Републике Турске, док је за пример у Србији изабран рад из године који проучава потенцијал општине Сокобања – Јовановић, 2022. год. У наведеним радовима као улазни подаци коришћени су нагиб, експозиција и удаљеност од путева. Проучавањем додатне литературе (Doljak & Stanojević, 2017; Kereush & Petrovuch, 2017), утврђено је да би било повољније узети у обзир и надморску висину и начин коришћења земљишта, који су такође прикључени овој анализи. Иако би укључивање већег броја фактора дало веродостојније резултате, крајњи резултат овог рада је, да на

³ Уочена је неподударност у броју насеља и катастарских општина – посебна насеља Врњачка Бања и Врњци припадају катастарској општини Врњачка Бања.

општем нивоу и пре детаљног теренског рада, а уз помоћ најчешће коришћених фактора чији подаци су јавно доступни, табеларни и картографски приказ локација погодних за изградњу и одржавање соларних електрана на територији истраживаног подручја. С обзиром на то да су поједини делови општине туристички активни већ дужи низ година, присутан је конфликт у даљем планирању простора, због чега је наметнута потреба за издвајањем површина које неће бити обухваћене анализом. У ту сврху елиминаторне површине су представљене осовином саобраћајница, заштићеним природним и културним добрима, као и одређеном зоном заштите око њих. Међутим, утврђено је и да је одређене неповољне параметре изабраних фактора такође потребно елиминисати из анализе, што ће бити детаљније приказано у наставку рада.

Подаци о надморској висини су преузети у растерском облику из геобазе података SRTM DEM 100 (NASA Shuttle Radar Topography Mission), на основу ког су коришћењем алата *Slope* и *Aspect* у софтверу QGIS добијени и подаци о нагибу и експозицији, у просторној резолуцији од 100 метара. Подаци који приказују начин коришћења земљишта и осовине саобраћајница су преузети у векторском облику, а затим конвертовани у растерски формат коришћењем функције *Rasterize*. Извор података за начин коришћења земљишта је преузет из CORINE Land Cover (CLC) базе података из 2018. године у (European Environment Agency, 2022), док је као извор за саобраћајнице коришћена платформа Open Street Map. Подаци о заштићеним природним⁴ добрима су преузети у векторском облику са сајта Protected Planet (WDPA).

АНАЛИЗА

Нагиб и експозиција су класификовани у односу на угао у степенима – што је угао нагиба мањи, то је већа повољност. Терен без нагиба или са углом мањим од 5° је вреднован највишом оценом због повољности попут: нижих трошкова изградње и одржавања, веће могућности бирања просторног распореда панела и заузимања већих површина, веће производње електричне енергије јер нема негативног ефекта сенчења, односно веће иложенисти директном сунчевом зрачењу на дневном нивоу, и др. Према изворима, површине са угловима вишим од 30° се не узимају у обзир, те су за потребе ове анализе оне елиминисане, што је учињено и са неекспонираним површинама. Класификација фактора који се односи на начин коришћења земљишта је одређена у односу заступљеност кодова CLC базе унутар границе општине Врњачка Бања. Како би еколошки аспект изградње био задовољен, елиминисани су делови истраживаног подручја који су изграђени, покривени шумом или у близини водених површина, да не би долазило до рушења грађевинских објеката⁵ и крчења шума, али и да би електране биле заштићене од потенцијалних поплава или животиња. Приступачност саобраћајницама без обзира на категорију којој припадају и њихова близина површинама које би потенцијално могле да се користе за изградњу су означене као повољност, међутим осовина пута и заштитни појас од 250 m су елиминисани из даље анализе. Исто је учињено и са заштићеним добрима, али са заштитним појасом ширине од 500 m. Према појединим ауторима, сматра се да максимална надморска висина до које је економски исплатљиво активирати соларне електране износи 515 m, те су све вредности изнад наведене узете као елиминаторне (Kereush & Perovych, 2017; Al Garni & Awasthi, 2017; Јовановић, 2022).

Векторски фајлови су конвертовани у растерски формат и, као и остали растери, рекласификовани у 6 класа (параметри сваког фактора, вредности и опис класа су приказани у табели бр.1). Формирању формуле (1) која ће бити коришћена за израду синтезне карте је претходио низ математичких поступака, чији крајњи резултат представљају вредности тежинских коефицијената. Прво се формира матрица која приказује однос између фактора, односно колико је један фактор значајнији од другог, након чега се врши њихово квадрирање и међусобно укрштање. Добијене вредности нису коначне, те се обрада наставља сабирањем вредности по редовима. Резултати се опет сабирају и добијене вредности се деле са коначном вредношћу сабирања (у овом случају 140,88), тако да се добију вредности мање од 1, а веће од 0, односно тежински коефицијенти приказаних у табели бр.2. Збир приказаних вредности дају вредност 1, и ако се помноже са вредношћу 100, добија се процентуални удео сваког фактора, односно ако тежински коефицијент S (нагиб) износи 0,27, то је заправо 27% удела тог фактора, што говори о његовом значају у односу на остале факторе. Сваки добијени тежински коефицијент се множи

⁴ Локације културних добра на територији општине Врњачка Бања, према евиденцији Споменика културе у Србији (<http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/list.php>), се налазе унутар полигона заштићених природних добара, те нису посебно приказане;

⁵ Изузетак би могли да представљају напуштени (индустрijски) објекти – brownfield објекти, ради ревитализације деградираног простора, уколико су задовољени сви потребни услови за изградњу и одржавање соларних електрана.

са припадајућим растером у растер калкулатору, а потом сабира (формула [1]) и као резултат добија се индекс погодности изградње соларних електрана на основу АХП методе. За синтетички растер са вредностима у распону између 0,27 и 4,43 се врши рекласификација на 5 приближно једнаких делова и множи са растерима које представљају површине коју су елиминисане.

Табела број 2: Одабрани фактори, параметри и класе за потребе АХП анализе.

		Фактори ⁶			Опис класе	Вредност класе
S [°]	A [°]	Vt [код ⁷]	Dr [m]	E [m]		
<5	S 157,5-202,5	121 333	250-500	<300	Веома погодно	5
5-10	SE 112,5-157,5 SW 202,5-247,5	231	500-1.000	300-350	Погодно	4
10-15	E 67,5-112,5 W 247,5-292,5	321	1.000-1.500	350-400	Средње погодно	3
15-20	NE 22,5-67,5 NW 292,5-337,5	211 242 243	1.500-2.000	400-450	Непогодно	2
20-30	N 0-22,5; 337,5-360	324	>2.000	450-515	Веома непогодно	1
>30	Неекспониране површине	112 311 312 313 411 511	0-250	>515	Елимина-торно	0

Табела број 2: Матрица међусобног поређења фактора и вредности тежинских коефицијената.

	S	A	Vt	Dr	E	Фактор	Тежински коефицијент
S	1,00	1,00	1,50	1,80	2,30	S	0,27
A	1,00	1,00	1,50	1,80	2,30	A	0,27
Vt	0,67	0,67	1,00	1,30	1,80	Vt	0,19
Dr	0,56	0,56	0,77	1,00	1,50	Dr	0,16
E	0,43	0,43	0,56	0,67	1,00	E	0,11

$$АНП = 0,27*S + 0,27*A + 0,19*Vt + 0,16*Dr + 0,11*E$$

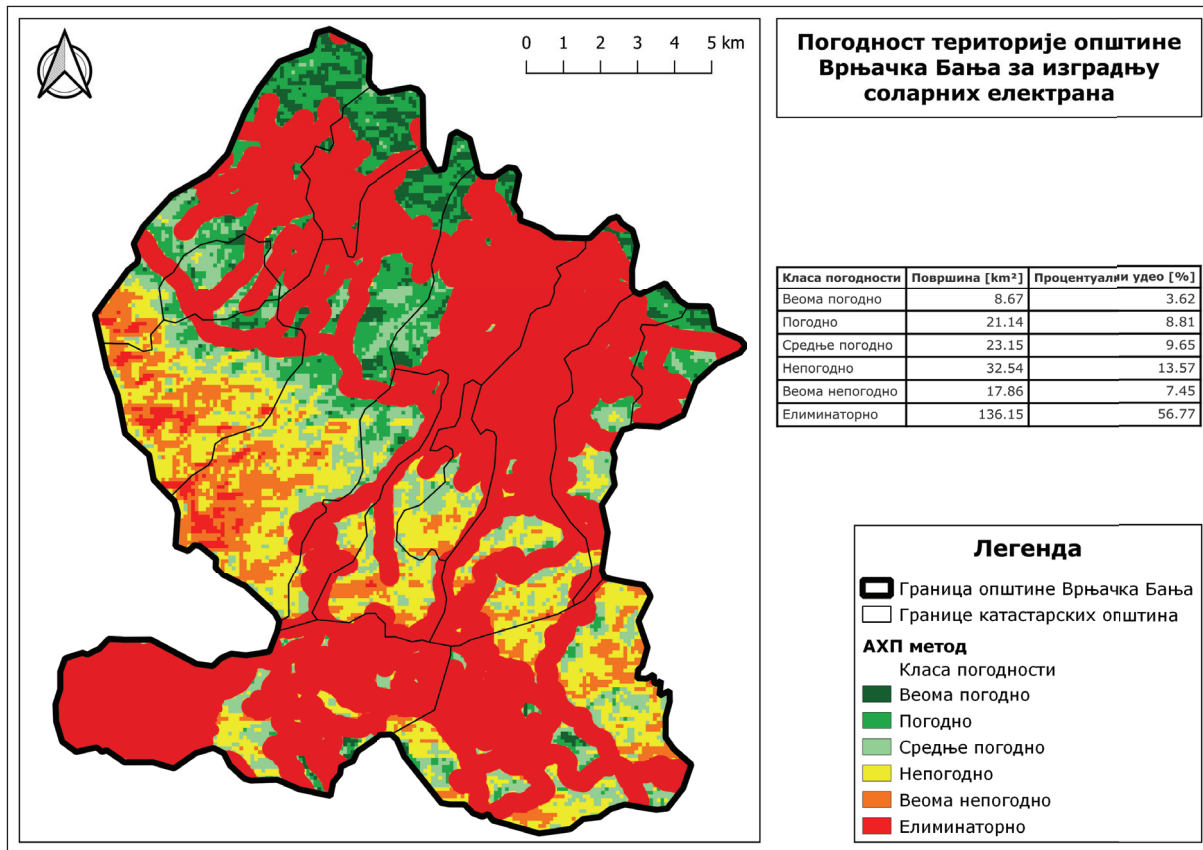
[1]

⁶ Нагиб (S – енг. Slope), експозиција (A – енг. Aspect), начин коришћења земљишта (Vt – енг. Vegetation type), удаљеност од путева (Dr – енг. Distance from Roads) и надморска висина (E – енг. Elevation);

⁷ Опис кодова према CLC бази података (14): 112–урбана подручја; 121–индустријске и комерцијалне јединице; 211–оранице које се не наводњавају; 231–пашњаци; 242–сложени обрасци обраде; 243–пољопривредне површине са значајним површинама под природном вегетацијом; 311–листопадне шуме; 312–четинарске шуме; 313–мешовите шуме; 321–природни травнати предели; 324–прелазни шумовито-жбунасти предео; 333–подручја са разређеном вегетацијом; 411–копнене мочваре; 511–водени токови.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

На основу 5 изабраних фактора (нагиб терена, експозиција терена, начин коришћења земљишта, бафер зона око саобраћајница и надморска висина терена) и елиминисаних површина - заштитни појас око путева и природних и културних добара (табела број 1), добијене су локације класификоване према погодности за лоцирање соларних електрана на територији општине Врњачка Бања применом АХП методе. Резултат обраде улазних података је приказан табеларно (за све класе је израчуната површина у километрима квадратним и процентуални удео на територији општине Врњачка Бања) и картографски, у виду синтезне карте на којој су класе приказане одговарајућом бојом (карта број 2).

Карта број 2: Синтезна карта погодности територије општине Врњачка Бања за изградњу соларних електрана.

Према резултатима приказаним на синтезној карти, најповољније локације за изградњу соларних електрана су у крајњем северном и северозападном делу општине, као и у појединим деловима између заштитних зона око саобраћајница у њеном централном делу. Повољност за изградњу опада идући из правца севера ка југу општине, пратећи повећање надморске висине терена (карте број 1 и 2), али су уочене и поједине површине у јужном и југоисточном делу које би условно могле да се узму у разматрање, уколико им је приступ омогућен. Елиминисане површине, које приближно заузимају 57% територије општине, уз преко 20% непогодних површина, остављају могућност изградње и одржавања соларних панела на једној петини територије општине. Процентуално најмање заступљену класу (3,62%), представљају површине које припадају најповољнијој класи, док погодне и делимично (средње) погодне површине заузимају приближно око 9% територије општине Врњачка Бања. Вредности претходно наведених процентуалних удела би биле умањене уколико би се узели у обзир минимална површина потребна за изградњу соларних електрана⁸, ниво опремљености електроенергетском инфраструктуром, присуство објеката и површина чија пренамена из одређених разлога не би била могућа, што је потребно узети у обзир пре активирања пројеката за лоцирање ових постројења.

⁸ Површина зависи од фактора као што су тип соларних панела, потребне количине енергије и др.

ЗАКЉУЧАК

На основу претходно приказаних резултата може се закључити да територија општине Врњачка Бања има слаб потенцијал (мањи од 25% према класама повољности) за изградњу и одржавање соларних електрана. Међутим, потреба за транзицијом општине ка коришћењу обновљивих извора енергије постоји, пре свега због задржавања тренутног статуса бање, што подразумева унапређење стања животне средине на њеном простору.

Треба имати у виду да су одабрана методологија, параметри и фактори субјективни и у одређеним научним радовима примењени на територијама које су површински много веће и са климатског аспекта различите од одабраног истраживаног подручја, што је довело до суженог избора повољних локација на општинском нивоу. Неки од фактора су искључени – на пример, већа удаљеност од насеља се може сматрати као повољна и неповољна карактеристика.

Анализа у овом раду би могла бити надограђена додатним истраживањима, при чему би требало проширити број фактора и ограничења и потражити поузданије изворе улазних података. Уочена је потреба за укључивањем локалних климатских (магле, смога, температуре ваздуха,...) и техничких фактора (могућност повезивања са електроенергетском мрежом, трошкова припреме терена, и др.). На тај начин ће бити смањен број повољних површина, али ће резултати бити прецизнији. Додатну повољност би могла да представља компарација са још неком методом, коришћењем истих фактора. Уколико резултати покажу да су површине за изградњу соларних електрана недовољне, могуће је истраживање проширити на регионални ниво.

Допринос овог рада се огледа у томе што се коришћена комбинација АХП методе са ГИС-ом, базиране на одабраним факторима и параметрима, може искористити за потребе анализе територије неког другог Града/општине, истих или сличних карактеристика као истражена територија, са циљем добијања генералне представе о могућности изградње соларних електрана и у одршеној мери олакшати доношење одлука о даљим корацима.

ЛИТЕРАТУРА

- Al Garni, H., Awasthi, A. (2017). *Solar PV power plant site selection using a GIS-AHP based approach with application in Saudi Arabia*. Amsterdam: Elsevier.
- Doljak, D., Stanojević, G. (2017). *Evaluation of natural conditions for site selection of ground-mounted photovoltaic power plants in Serbia*. Amsterdam: Elsevier.
- Yüce, M., Işık, A., Yalçın, C. (2022): *Determination of solar power plant installation areas by AHP and FAHP methods (Burdur case)*. Yakutiye: Turkish Journal of Electromechanics and Energy.
- Kereush, D., Perovych I. (2017). *Determining criteria for optimal site selection for solar power plant*. University of Agriculture in Krakow: Faculty of Environmental Engineering and Land Surveying.
- Јовановић, Д. (2022). *Примена ГИС-а и АХП-а у избору локација за постављање соларних панела на територији општине Сокобања*. Београд: Асоцијација просторних планера Србије.
- Републички завод за статистику. (2023). *Општине и региони у Републици Србији, 2021*. Београд: Републички завод за статистику.
- NASA Shuttle Radar Topography Mission. (2013). *Shuttle Radar Topography Mission (SRTM) Global*. <https://portal.opentopography.org/datasetMetadata?otCollectionID=OT.042013.4326.1>
- European Environment Agency. (2022). *CORINE Land Cover (CLC) 2018*. <https://land.copernicus.eu/pan-european/corine-land-cover/clc2018?tab=download>
- Geofabrik OSM dataset. *OpenStreetMap data*. <https://download.geofabrik.de>
- Protected Planet. *World Database on Protected Areas (WDPA)*. <https://www.protectedplanet.net/en>
- Споменици културе у Србији. *Списак свих споменика*. <http://spomenickulture.mi.sanu.ac.rs/list.php>

THE APPLICATION OF GIS AND AHP METHOD IN SELECTION OF SUITABLE LOCATIONS FOR BUILDING SOLAR POWER PLANTS IN THE TERRITORY OF THE MUNICIPALITY OF VRNJACKA BANJA

Nikola Radaković⁹, Milica Kostadinović¹⁰

Abstract: In recent years, the use of solar energy in Serbia has become one of the more popular alternatives for electricity supply due to its environmentally friendly, reliable, and renewable source of power. Despite the availability of detailed assessments of the benefits of using solar power plants, the constant emergence of new proposals and endless debate about the justification of investing in these facilities hinder their wider application in the territory of the Republic.

This paper presents the combined use of GIS and AHP methods in selecting suitable locations for building solar power plants in the municipality of Vrnjacka Banja. So far, the proposed factors influencing the decision on choosing a potential location for solar power plants are not definitive, leaving room for further research and improvement in this area.

In this scientific paper, using the AHP method to determine weight coefficients for each factor, four were chosen: land use, terrain slope, buffer zone around roads, and elevation of the terrain. The processed data show that the elevation factor has the greatest impact on selecting suitable locations, followed by the buffer zone around roads, while the influence of terrain slope and land use is significantly weaker.

This scientific paper also identified four key criteria with a significant impact on making the final decision: average annual number of sunshine hours, investment costs, the percentage of stored and usable solar energy compared to the total amount of electrical energy used by the municipality in the observed period, and the impact of solar panels on cultural monuments in their environment. All of the above is analyzed in the QGIS program.

The authors hope that the results of this paper will, to a certain extent, contribute to the further development of the municipality of Vrnjacka Banja's power system, and that the analysis of the mentioned factors and criteria could be applied to other municipalities with similar characteristics.

Key words: solar power plants, AHP method, QGIS.

⁹ Ph.D. student, nikola.radakovic002@gmail.com

¹⁰ Ph.D. student, milica.kstd@gmail.com, ORCID: ORCID: 0009-0009-9992-3975

ПРИМЕНА ГИС-А У АНАЛИЗИ ЕФИКАСНОСТИ РАДА ВАТРОГАСНЕ СЛУЖБЕ НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА НИША

Матија Милић¹

Апстракт: У раду је анализирана тренутна приступачност и ефикасност рада ватрогасних служби на територији града Ниша, као и пројектовано потенцијално стање у случају постављања додатних пунктова ватрогасних станица на територији Града. У раду су примењени дескриптивни, текстуални, аналитичко-синтетички, картографски, компаративни и апликативни метод. Са OpenStreetMap (OSM) платформе преузете су саобраћајнице на територији Србије у виду shapefile-а, а потом је уз помоћ алгоритма Intersection извршен њихов просторни пресек са територијом Града Ниша. Добијен је нови лејер који садржи саобраћајнице на територији Града и који је коришћен као улазни лејер за технике мрежне анализе. Као релевантни параметри узети су смер и брзина кретања ватрогасних возила (60 km/h), док број и тип ватрогасних возила није урачунат у анализи. Картографски су приказане и анализирани појаве и подаци рађени у компјутерском програму QGIS 3.28 11, са подлогом Google Road. Појаве и објекти на карти приказивани су у Гаус-Кригеровој пројекцији MGI Balkans zone 7 (EPSG: 6316). У анализи је коришћен додаток QNEAT3 и његов алгоритам Iso-Area as Polygons (from Layer). Потврђено је да се велики део територије Града може заштитити од катастрофе у кратком временском року (до 15 минута), као и да се увођењем два додатна потенцијална пункта повећава ефикасност заштите. Добијени резултати могу бити значајни приликом даљег стратешког планирања заштите у ванредним ситуацијама, као и код будућих урбанистичких и инвеститорских пројеката у Граду Нишу.

Кључне речи: ГИС, QGIS, Град Ниш, ватрогасна служба, мрежна анализа

УВОД

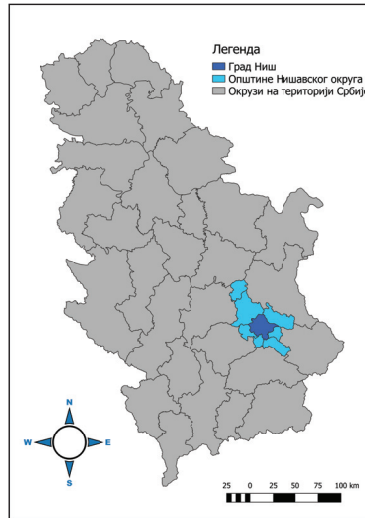
За становништво и опстанак насеља веома је важно спровођење контроле над догађајима у ванредним ситуацијама. Према Закону о ванредним ситуацијама (2009-3, 2011-6, 2012-30), ванредна ситуација представља стање када су ризици и претње или последице катастрофа, ванредних догађаја и других опасности по становништво, животну средину и материјална добра таквог обима и интензитета да њихов настанак или последице није могуће спречити или отклонити редовним деловањем надлежних органа и служби, због чега је за њихово ублажавање и отклањање неопходно употребити посебне мере, снаге и средства уз појачан режим рада. Ванредне ситуације могу бити разноврсне, а значајни примери обухватају појаве пожара, поплава, клизишта, земљотреса, техногених опасности, нуклеарних несрећа, тероризма и временских непогода (Сектор за заштиту и спасавање). Нагла погоршања здравственог стања и тешке телесне повреде људи, које захтевају хитну медицинску интервенцију, такође представљају облик ванредних ситуација.

Циљ овог рада јесте да покаже на који начин се може сагледати тренутна приступачност и ефикасност рада ватрогасних служби на територији града Ниша. Осим тренутног стања, у раду је приказана и потенцијална ситуација, уколико би се поред већ постојећих ватрогасних станица у граду, увели и додатни пунктови. За истраживање су коришћени релевантни научни радови јавно доступни на Интернет страницама, који су везани за области географске информационе науке и науке о заштити простора. Осим научних радова и Интернет страница, ради вршења анализа и приказивања њихових резултата, коришћен је ГИС софтвер QGIS (*Quantum GIS*). С обзиром на то да је рад стручно-апликативног карактера, примењени су дескриптивни, текстуални, аналитичко-синтетички, картографски, компаративни и апликативни метод.

¹ Докторанд, jumpermak@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3837-8570

ПРОСТОР ИСТРАЖИВАЊА

Град Ниш се налази у нишкој котлини, на $43^{\circ}19'$ северне географске ширине и $21^{\circ}54'$ источне географске дужине (Стратегија, 2011-2016). Град се простире на површини од $454,93 \text{ km}^2$ (без урачунате територије градске општине Нишка Бања), и обухвата око 0,7% површине Србије и 21,8% површине Нишавског управног округа (Карта 1).

Карта 1. Географски положај Града Ниша
Извор: аутор

Ниш се налази на раскрсници значајних националних, балканских и европских саобраћајних праваца. Окосницу друмских веза на територији града Ниша чине државни путеви I и II реда и општински путеви (Просторни план Града Ниша, 2022). Град Ниш је један од најстаријих градова на Балкану, трећи по величини у Србији, највећи град јужне и источне Србије и седиште је Нишавског управног округа. Представља природни, друштвени, привредни, образовни, здравствени, културни и спортски центар југоисточне Србије (Стратегија, 2011-2016).

Урбано подручје Ниша је средиште велике зоне утицаја, изузетног саобраћајног значаја, која се пружа ка југу и истоку Србије и обухвата општине: Алексинац, Ражањ, Сврљиг, Мерошина, Дољевац и Гаџин Хан (Просторни план Града Ниша, 2022). Ниш је препознат и као урбано-индустријска агломерација највишег ранга (са преко 50.000 запослених), смештена на месту укрштаја основних осовина развоја, административни, универзитетски, и интермодални логистички центар од међународног значаја, а од 2019. године је услед индустријског раста поново сврстан у категорију великих индустријских центара. Град Ниш, као центар међународног значаја има главну улогу у функционално просторној организацији подручја Понишавља и Топлице као и Републике Србије у целини и као такав представља функционални центар и центар регионалне урбанизације (Просторни план Града Ниша, 2022).

Према последњем попису из 2022. године, у Нишу живи 249501 становник (Републички завод за статистику). Административно, град Ниш је подељен на пет општина: Палилула, Пантелеј, Медијана, Црвени Крст и Нишка Бања.

ВАТРОГАСНА СЛУЖБА

Пожаром се може сматрати неконтролисано ширење ватре које се одвија под различитим условима (Игњић, 2018). Пожари се јављају на целој планети и не постоје места која су у том погледу поштеђена. Могу бити изазвани природним катастрофама (земљотреси, ерупције вулкана), али најчешћи узрок настајања пожара је људски фактор, изазван непажњом или нехатом човека. Осим пожара, ситуације у којима реагује ватрогасно-спасилачка служба обухватају поплаве, земљотресе, клизишта, хемијске акциденте и саобраћајне незгоде (Зиројевић, 2020).

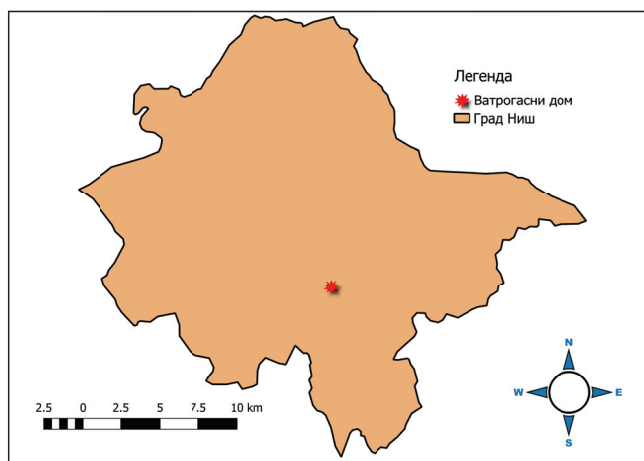
Заштита од пожара је стара колико и откриће ватре а током историје се развијала у складу са друштвеним и научно-техничким напретком сваког људског друштва (Божовић, 2021). Законска регулатива из области заштите од пожара је током историје углавном пратила развој

технологије, а најстарији документ који садржи законску регулативу која се односи на заштиту од пожара везује се за Хамурабија, оснивача Вавилонског царства.

Различити видови несрећа, попут пожара, поплава, земљотреса, клизишта, хемијских акцидентата, догађају се свуда, у сваком моменту и без упозорења и на тај начин захтевају од ватрогасаца високу професионалност и правовремено реаговање. Успешан рад ватрогасних јединица на гашењу пожара и реаговању код других видова опасности зависи најпре од организације оперативне ватрогасне службе (Божовић, 2021).

Напори за превенцију шумских пожара могу се фокусирати тамо где пожари представљају највећи ризик од губитка ресурса (ESRI® White Paper, 2006). Када се предели који су веома подложни паљењу налазе у непосредној близини извора ватре, тада превенција пожара постаје критична. У урбаном окружењу захтевају се екстензивне мере за превенцију и заштиту од пожара, док се путем ГИС-а у ту сврху могу моделовати и приказати потенцијалне стратегије (ESRI® White Paper, 2006).

Према подацима са Интернет сајта МУП-а², територија коју покрива Одељење за ванредне ситуације у Нишу обухвата 71 насеље. Одељење за ванредне ситуације у Нишу броји 9 инспектора Превентиве, 103 ватрогасца и 40 ватрогасних возила. Од ватрогасних возила, у свом саставу има навална возила, аутоцистерне, возила за техничке интервенције, хидрауличну телескопску платформу, возила за опасне материје, возила за спасавање на води и ципове. Ватрогасно-спасилачка јединица (Ватрогасни дом) на територији Ниша налази се на адреси Војводе Мишића 56, у градској општини Медијана, у близини центра града. Позивни број Ватрогасноспасилачке јединице у Нишу, као и свих ватрогасно-спасилачких служби на територији Србије је 193. На карти 2 приказана је локација Ватрогасног дома у Нишу, која представља почетну тачку са које крећу ватрогасна возила ка свим деловима града.

Карта 2. Положај Ватрогасног дома на територији Ниша
Извор: аутор

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ РАДА

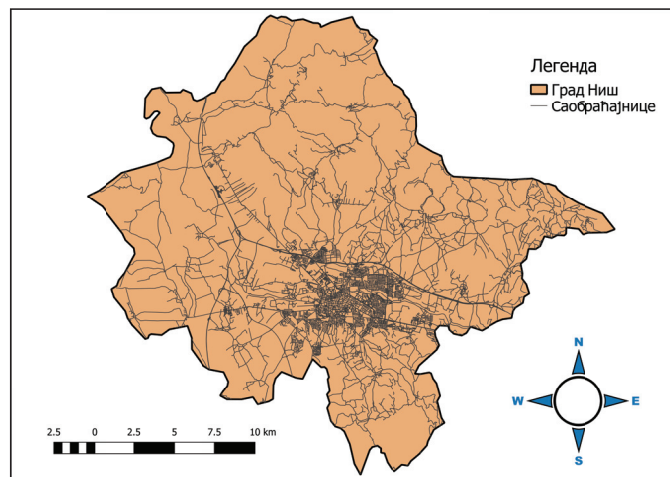
Данас се адекватно управљање простором не може замислити без примене географских информационих система (Новковић, 2022). Примена ГИС-а је присутна у областима које се на било који начин баве простором, попут геонаука, геодезије, шумарства, пољопривреде, заштите животне средине, туризма, медицине и др. ГИС представља моћан скуп алата за прикупљање, складиштење, претраживање, трансформацију и приказ геопросторних података и састоји се од хардвера, софтвера, података и кадрова који управљају ГИС-ом. Суштина ГИС-а је да просторне податке учини употребљивим, односно да од њих генерише информације које служе за доношење одлука (Новковић, 2022).

У раду су картографски приказане и анализиране појаве и подаци рађени у компјутерском програму QGIS 3.28 11. QGIS је ГИС софтвер отвореног кода (*opensource*) урађен у C++ програмском језику (Новковић, 2022). Посебну вредност софтвера чине бројни додаци (*plugins*) писани у Python и C++ програмским језицима, који нису део основног софтверског пакета, али му знатно повећавају функционалност. Додатна предност QGIS софтвера је то што већина основних операција није хардверски захтевна, па ће радити и на слабијим конфигурацијама (Новковић, 2022).

² SZS: Odeljenje za zaštitu i spasavanje u Nišu (mup.gov.rs) , приступљено: 15.2.2024.

Користећи лејер са ватрогасним станицама и лејер са улицама, може се извршити анализа времена одзива (ESRI® White Paper, 2006). Лејер са улицама је често представљен у ГИС-у серијом линија које се укрштају на карти, креирајући мрежу. За потребе рада коришћене су технике мрежне анализе. Мрежа представља скуп међусобно повезаних линија кроз који је могућ проток ресурса (Новковић, 2022). Ту спадају речне мреже, мреже саобраћајница, водоводне и канализационе мреже, електроенергетске мреже итд. Мрежне анализе имају велику примену у данашње време, а највише се користе за рачунање саобраћајних рута, планирање туристичких путовања, управљање ванредним ситуацијама, а користе се и у раду комуналних предузећа, у хидролошким истраживањима итд. Да би мрежне анализе биле могуће, потребно је да постоји одговарајућа геопросторна база података, а мреже које се у њој налазе морају бити повезане на адекватан начин, уз поштовање тополошких правила. Оне такође морају имати одговарајуће атрибуте који ће омогућити веродостојније резултате анализа (Новковић, 2022). Сваки сегмент уличне мреже може да садржи податке као што су тип пута, растојање и брзина кретања (у миљама или километрима на сат), приказане у табели са атрибутима у ГИС софтверу (ESRI® White Paper, 2006). На тај начин је корисницима ГИС-а омогућено да идентификују локацију станице, одреде време путовања и изврше мрежне анализе.

У QGIS програму је коришћена подлога **Google Road**³. Појаве и објекти на карти приказивани су у Гаус-Кригеровој пројекцији *MGI Balkans zone 7 (EPSG: 6316)*⁴. Ради анализа, коришћена је мрежа саобраћајница на територији Града Ниша. Саобраћајнице на територији Србије су преузете са OpenStreetMap (OSM) платформе у виду *shapfile*-а, а потом је уз помоћ алгорита *Intersection* извршен просторни пресек свих саобраћајница на територији Србије са територијом Ниша и као резултат је добијен нови лејер који садржи саобраћајнице на територији Ниша (Карта 3).

Карта 3. Мрежа саобраћајница на територији Ниша
Извор: аутор

С обзиром на то да пожар може настати било где, у парку, у згради, у објекту, поред објекта и сл., приликом анализе су коришћене све саобраћајнице на територији Ниша, неvezано за њихов тип. Проблем представља то што не могу сва ватрогасна возила да прођу сваком улицом. Претпоставка у овом случају је да кроз неке уске улице могу да прођу поједина возила Б категорије, попут комбија и џипова, да би помогли при евакуацији људи на том простору и да би санирали штету колико год је то могуће.

Императив свих ватрогасних интервенција је брзина и тачност реаговања (Roland et al, 2015). У анализи је коришћен податак QNEAT3 и његов алгоритам *Iso-Area as Polygons (from Layer)*. Као параметар брзине кретања ватрогасних возила, изабрана је брзина од 60 km/h. Та брзина је узета у обзир у анализи јер има вредност мало већу од просечне брзине кретања возила у граду (50 km/h). У појединим деловима Града ватрогасна возила се могу кретати и већом брзином, мада, у дневним шпиц терминима, услед загушења у саобраћају, кретање може бити знатно успорено. С обзиром на то да су у току ноћи саобраћајнице мање прометне, ватрогасна возила се могу у том периоду знатно брже кретати. Такође, у анализи је узет у обзир смер кретања возила, односно, да ли се ради о једносмерним или двосмерним улицама. Време од телефонског позива ватрогасне службе до поласка возила, као и време од доласка возила на место пожара и током гашења пожара нису коришћени као параметри приликом анализе. Због

³ Google Road подлога приказује планету Земљу са путевима и објектима

⁴ Приказ у метрима, као основној јединици

наведених параметара, крајњи резултати би требало да покажу само оквирно тренутно стање, као и пројектовано потенцијално стање у случају постављања додатних пунктова на територији Града. У том контексту, коришћење ГИС-а омогућава да се, захваљујући имплементираним алгоритмима, елиминишу евентуалне људске грешке при избору руте, а значајно скрати време интервенције (Roland et al, 2015). У развијенијим земљама незаобилазан је тренд уградње GPS уређаја у возни парк ватрогасних возила, помоћу којих се у сваком тренутку може утврдити њихова тачна локација, прецизирајући их у складу са тренутном ситуацијом на терену.

У циљу што ефикасније покривености ватрогасним станицама, уз помоћ ГИС-а могу се одредити оптималне локације, број и распоред потребних ватрогасних станица на одређеном подручју. Према Roland et al. (2015) циљ анализе је препознавање оне локације која покрива што веће подручје, тако да се од ње до места пожара може доћи унутар стандардног времена потребног за интервенцију. Првобитно је добијен растер којим је приказано време (у секундама) потребно возилима ватрогасне службе да од Ватрогасног дома стигну до свих делова града (А). Након тога, поступак је поновљен и за будуће (потенцијалне) пунктове од којих се један налази на територији градске општине Црвени Крст (В), на адреси Булевар 12. Фебруар 80 (паркинг код Мега Махи-ја), а други се налази на територији у близини градске општине Палилула (С), на адреси Мајаковског бб (паркинг код Јуск-а и Emmezet-е). С обзиром на то да постављање пунктова за сада није планирано никаквим званичним актом, они су на мапама произвољно постављени на периферним деловима Ниша, у оквиру великих јавних паркинга, јер је претпоставка да на тим паркинзима нема великих гужви, те да ће мањи број ватрогасних возила моћи да их користи као полазне станице. Растери који ће приказати планиране (потенцијалне) промене биће представљени у оквиру резултата анализе. Формуле које се користе у *Raster Calculator*-у након увођења првог, односно првог и другог пункта су:

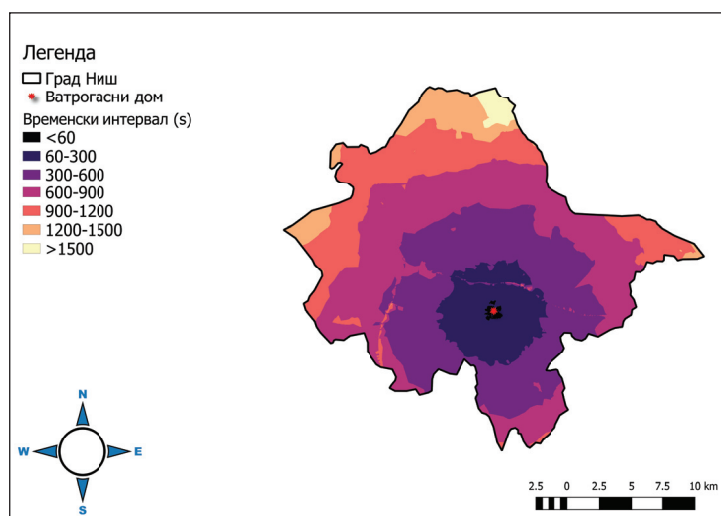
1) MIN (A, B)

2) MIN (MIN (A, B), C)

РЕЗУЛТАТИ АНАЛИЗА

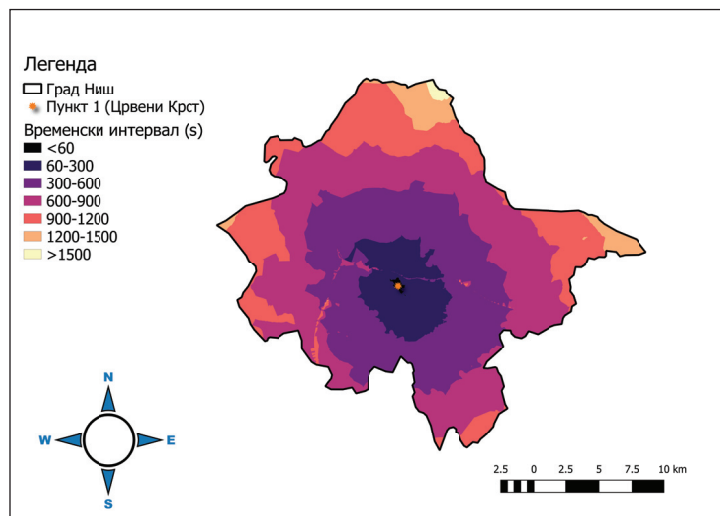
Растери који су добијени су рекласификовани у седам класа (<1, 1-5, 5-10, 10-15, 15-20, 20-25, >25 минута). Осим карата, у раду су приложене табеле и графикон који бројчано и графички приказују површински и процентуални удео ових класа на територији Града Ниша. Упоређивањем тих података омогућује се праћење промена које су настале увођењем нових потенцијалних пунктова у организацији ватрогасне службе на територији Ниша.

Ватрогасни дом (А) омогућава својим возилима да до највећег дела територије Ниша, крећући се брзином од 60 km/h, стигну у року од 5-15 минута (Карта 4). Око 18% територије покривају изохроне од 15-20 минута, док најмање делове (мање од 2% територије) обухватају изохроне <1 и >25 минута. Од самог Ватрогасног дома изохроне се радијално шире, док се одступања јављају у оквиру аутопута због удаљености петљи.

Карта 4. Временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну од Ватрогасног дома (А) до места катастрофе на територији Ниша (тренутно стање)
Извор: аутор

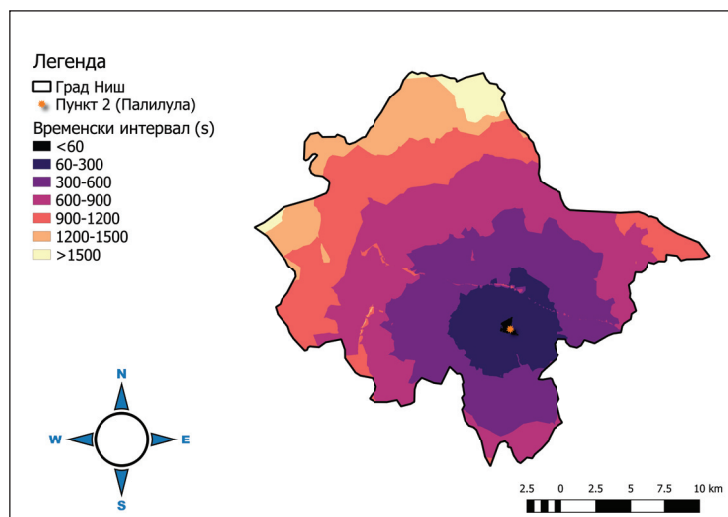
Пункт који је произвољно постављен на територији градске општине Црвени Крст (В), односно у северозападном делу периферије Ниша, показује сличне резултате као и Ватрогасни дом (Карта 5). Највећи део територије покривају изохроне од 5-15 минута, док изохроне <1 и >25 минута обухватају мање од 1% територије Ниша.

Карта 5. Временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну од пункта на територији градске општине Црвени Крст (В) до места катастрофе на територији Ниша
Извор: аутор

Пункт који је произвољно постављен на територији градске општине Палилула (С), односно у југоисточном делу периферије Ниша, омогућава својим возилима да до највећег дела територије Ниша (око 30% територије), крећући се брзином од 60 km/h, стигну у року између 10 и 15 минута (Карта 6). Нешто мањи део територије обухватају изохроне од 5-10 и 15-20 минута. Изохроне од 1-5 и од 20-25 минута обухватају по 10% територије, док најмањи део територије обухватају изохроне <1 минута (0,19% територије).

Упоредни преглед удела временских интервала од сваке локације појединачно на укупној територији Града Ниша приказан је у табели 1. Површине и проценти у табелама су добијени у QGIS-у алгоритмом *Raster layer unique values report*.

Карта 6. Временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну од пункта на територији градске општине Палилула (С) до места катастрофе на територији Ниша
Извор: аутор

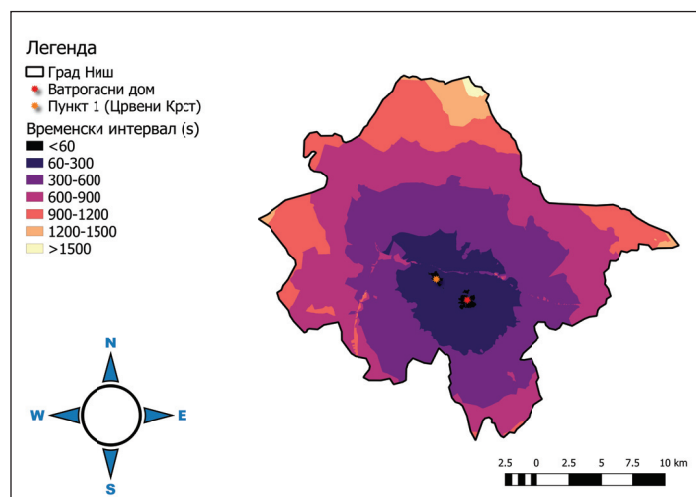
Табела 1. Упоредни преглед удела временских интервала на укупној територији Града Ниша, за сваку локацију појединачно

Време (s)	Карта 4		Карта 5		Карта 6	
	Површина (km ²)	%	Површина (km ²)	%	Површина (km ²)	%
<60	1,22	0,27	0,59	0,13	0,86	0,19
60-300	47,66	10,48	38,73	8,51	42,96	9,44
300-600	141,51	31,11	143,48	31,54	121,6	26,73
600-900	146,43	32,19	162,8	35,79	138,23	30,39
900-1200	83,9	18,44	90,38	19,87	93,51	20,56
1200-1500	28,27	6,21	17,41	3,83	45,56	10,01
>1500	5,94	1,3	1,54	0,33	12,21	2,68
Укупно	454,93	100	454,93	100	454,93	100

Извор: аутор

У наставку рада биће представљено предложено потенцијално стање приступачности ватрогасне службе, након постављања пункта на територији градске општине Црвени Крст, односно, након постављања једног пункта на територији градске општине Црвени Крст и другог пункта на територији градске општине Палилула (карте 7 и 8), спроведено упоредном анализом са већ постојећим Ватрогасним домом. На тај начин биће приказан могући утицај промена у виду додатих пунктова са возилима ватрогасне службе.

Карта 7, на којој је приказан временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну до места катастрофе од Ватрогасног дома и од пункта на територији градске општине Црвени Крст, заједно, показује ширење изохрона од 1-15 минута ка северозападном делу територије Ниша, у поређењу са картом 4. То ширење изохрона је постигнуто тиме што је потенцијални пункт постављен северозападно у односу на Ватрогасни дом. Највећи удео територије Града обухватају изохроне од 5-15 минута. Знатно мањи део територије чине изохроне од 1-5 и од 15-20 минута, док остале изохроне (<1, 20-25 и >25 минута) чине најмањи део територије Ниша.

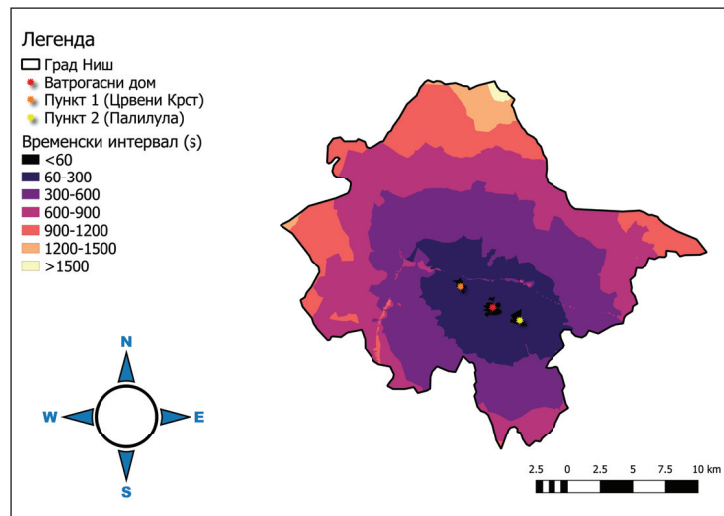

Карта 7. Временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну од Ватрогасног дома (А) и од пункта на територији градске општине Црвени Крст (В) до места катастрофе на територији Ниша (потенцијално стање)

Извор: аутор

Карта 8 приказује временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну до места катастрофе од све три локације заједно (Ватрогасни дом (А), пункт на територији градске општине Црвени Крст (В) и пункт на територији градске општине Палилула (С)). У односу на карте 4 и 7, примећује се ширење изохрона од 1-15 минута ка североисточном, источном и југоисточном делу територије Града, које је постигнуто постављањем пункта (С) источно од Ватрогасног дома. Изохроне од 5-15 минута показују највећи удео, изохроне од 1-5 и од 15-20 минута се простиру на знатно мањем делу територије, док остале изохроне (<1, 20-25 и >25 минута) покривају најмањи део територије Ниша.

У табели 2 и на графикону 1 је приказан компаративни преглед тренутног стања и потенцијалног стања након увођења пунктова на територијама градских општина Црвени Крст и Палилула, где су анализирани резултати са карти 4, 7 и 8.

Карта 8. Временски интервал потребан возилима ватрогасне службе да стигну од Ватрогасног дома (А) и од пунктова на територијама градских општина Црвени Крст (В) и Палилула (С) до места катастрофе на територији Ниша (потенцијално стање)

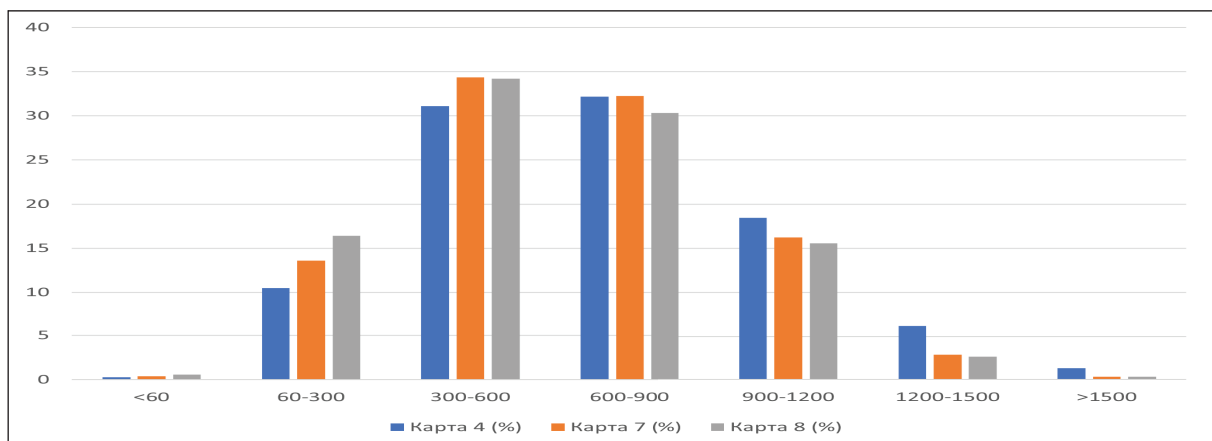
Извор: аутор

Табела 2. Упоредни преглед удела временских интервала на укупној територији Града Ниша (тренутно и потенцијално стање)

Време (s)	Карта 4		Карта 7		Карта 8	
	Површина (km ²)	%	Површина (km ²)	%	Површина (km ²)	%
<60	1,22	0,27	1,81	0,4	2,68	0,59
60-300	47,66	10,48	61,97	13,62	74,64	16,41
300-600	141,51	31,11	156,34	34,37	155,64	34,21
600-900	146,43	32,19	146,67	32,24	137,93	30,32
900-1200	83,9	18,44	73,89	16,24	70,76	15,55
1200-1500	28,27	6,21	12,71	2,79	11,74	2,58
>1500	5,94	1,3	1,54	0,34	1,54	0,34
Укупно	454,93	100	454,93	100	454,93	100

Извор: аутор

Графикон 1. Графички приказ упоредних удела временских интервала на укупној територији Града Ниша (тренутно и потенцијално стање)

Извор: аутор

На графикону 1 хоризонтална оса приказује временске интервале у секундама, а вертикална оса проценте. Посматрајући табелу 2 и графикон 1, уочавају се поједине промене, настале увођењем потенцијалних пунктова. Најефикасније промене обухватају оне које се односе на повећање временског интервала од 1-5 минута и промене које се односе на знатно смањење временских интервала >15 минута. Захваљујући тим променама, у мањој мери би се увећала доступност градског насеља и његовог окружења возилима ватрогасне службе на територији Ниша.

Анализом којом је приказано тренутно стање ватрогасне службе на територији града Ниша, закључује се да се велики део те територије може заштитити од катастрофе у кратком временском року (до 15 минута). Анализа је такође потврдила да се увођењем два додатна потенцијална пункта (локације: Црвени крст и Палилула) повећава ефикасност заштите. Добијени резултати би могли бити значајни приликом даљег стратешког планирања заштите у ванредним ситуацијама, као и код будућих урбанистичких и инвеститорских пројеката у Граду.

Ипак, веома битан фактор представља број и тип ватрогасних возила. Тај фактор није урачунат у анализи, али је веома важно у сваком тренутку имати довољан број возила у приправности и на располагању. Још један проблем који се често јавља у већим градовима јесу саобраћајне гужве, јер оне знатно отежавају возилима ватрогасне службе, а и других хитних служби, да за што краће време стигну до места катастрофе. То је нарочито опасно за пожаре јер се ватра брзо шири. Тај проблем се може делимично решити модернизацијом саобраћајница, односно додатним увођењем и проширивањем коловозних трака, јер би то омогућило другим возилима да се примакну уз ивице коловоза и да се тиме обезбеди несметан пролазак возила под ротацијом.

ЗАКЉУЧАК

Заштита од пожара, непогода и других ванредних ситуација је веома значајна за сва насеља, а начелно и за све делове Земљине површине. За становништво је веома важно константно побољшање услуга које пружају сектори за ванредне ситуације, како би људи имали поверење у те секторе и како би се осећали што безбедније. Географски информациони системи као алат могу значајно да помогну у решавању наведених проблема, у различитим делатностима и сферама живота, као и у доношењу одлука. За обраду и анализу у ГИС-у је притом најважније постојање што квалитетнијих и прецизнијих података.

С обзиром на то да Ниш спада у велике градове на територији Србије (трећи по величини), изузетно је потребно константно унапређење путне инфраструктуре, јер загушења у саобраћају представљају проблем са којим се данас у већој или мањој мери сусрећемо. Обезбеђивање оптималног броја ватрогасних возила и стручно оспособљених кадрова за ванредне ситуације је неопходно како би спасавање становништва од непогода и санирање штета било што ефикасније. Иако постављање додатних пунктова са којих би кретала возила ватрогасне службе није засада планирано, њихово постављање на периферијама Града би знатно олакшало ефикаснију заштиту од катастрофа, што показују резултати анализе којима су приказана потенцијална стања након додавања тих пунктова. Такође је изузетно важно стално и системско едуковање становништва о узроцима и заштити од катастрофа, у циљу спречавања њиховог намерног и ненамерног настајања и благовременог санирања последица.

ЛИТЕРАТУРА

- Божовић, М. (2021), *Развој базе података за управљање ризицима на раду ватрогасно-спасилачких јединица у условима мултиризика*. Докторска дисертација. Ниш: Факултет заштите на раду у Нишу, Универзитет у Нишу
- Зиројевић, Н. (2020). *Мрежна анализа приступачности градског насеља Београд службама хитне медицинске помоћи и ватрогасно-спасилачке јединице*. Мастер рад. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду
- Игњић, З. (2018), *Управљање ванредним ситуацијама изазваним ризиком од пожара у Републици Србији*. Докторска дисертација. Београд: Факултет безбедности, Универзитет у Београду
- Новковић, И. (2022). *ГИС анализа - практикум*. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду
- Просторни план Града Ниша (2022)*, ЈП Завод за урбанизам Ниш
- Републички завод за статистику (ПОПИС 2022 - ексел табеле | О ПОПИСУ СТАНОВНИШТВА (stat.gov.rs) , приступљено: 14.2.2024.)

Стратегија развоја туризма града Ниша 2011-2016. (2011)

An ESRI® White Paper (March 2006), *GIS Technology and Applications for the Fire Service*

Roland, V. Marić, I, Milošević, R. (2015). *Primjena GIS tehnologije u vatrogastvu /Application of GIS technology in firefighting*. *Vatrogastvo i upravljanje požarima*, br. 1/2015., vol. V, Zagreb, 57 – 71.

Sektor za zaštitu i spasavanje (mur.gov.rs) , приступљено: 14.2.2024.

SZS: Odeljenje za zaštitu i spasavanje u Nišu (mur.gov.rs) , приступљено: 15.2.2024.

Zakon o vanrednim situacijama: 111/2009-3, 92/2011-6, 93/2012-30 (pravno-informacioni-sistem.rs) , приступљено: 14.2.2024.

APPLICATION OF GIS IN THE ANALYSIS OF THE EFFICIENCY OF THE WORK OF THE FIRE DEPARTMENT IN THE TERRITORY OF THE CITY OF NIS

Matija Milić⁵

Abstract: The paper analyzes the current accessibility and efficiency of the work of fire services in the territory of the city of Niš, as well as the projected potential situation in case of setting up additional points of fire stations in the territory of the city. Descriptive, textual, analytical-synthetic, cartographic, comparative and application methods were applied in the work. From the OpenStreetMap (OSM) platform, roads on the territory of Serbia were downloaded in the form of shapefile, and then with the help of the Intersection algorithm, their spatial intersection with the territory of the City of Niš was performed. A new layer was obtained that contains traffic roads on the territory of the City and which was used as an input layer for network analysis techniques. The direction and speed of movement of fire vehicles (60 km/h) were taken as relevant parameters, while the number and type of fire vehicles were not included in the analysis. Phenomena and data were cartographically displayed and analyzed in the computer program QGIS 3.28 11, with the Google Road background. The phenomena and objects on the map were shown in the Gauss-Kruger projection of MGI Balkans zone 7 (EPSG: 6316). The QNEAT3 plugin and its algorithm Iso-Area as Polygons (from Layer) were used in the analysis. It was confirmed that a large part of the City's territory can be protected from a disaster in a short period of time (up to 15 minutes), as well as that the introduction of two additional potential points increases the efficiency of protection. The obtained results can be significant during further strategic planning of protection in emergency situations, as well as in future urban planning and investment projects in the City of Niš.

Keywords: GIS, QGIS, City of Niš, Fire Department, network analysis

⁵ Ph.D. student, jumpermaki@gmail.com, ORCID: 0000-0003-3837-8570

УЛОГА И ЗНАЧАЈ МУЗЕЈА У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ ОПШТИНЕ ПОЖАРЕВАЦ

Стојан Вучковић¹

Апстракт: Предмет овог рада је испитивање улоге и значаја музеја који имају у туристичкој понуди општине Пожаревац. У уводном делу рада су представљени музеји који су део културно-историјског наслеђа саме општине. Метода истраживања која ће се употребити за овај рад је анкетирање, односно испитивање ставова туриста о понуди музејских објеката општине Пожаревац. Резултати истраживања би требало да нам дају увид у то какав је квалитет понуде музеја у одабраној дестинацији, да ли су и колико туристи задовољни понудом музејских објеката којом Пожаревац располаже, какву улогу и значај имају музеји у туристичкој понуди општине, које су перспективе развоја музејског туризма у општини које би нам послужиле да предузмемо одговарајуће мере зарад веће атрактивности музеја у општини, али и ширем окружењу.

Кључне речи: музеј, Пожаревац, туристичка понуда

УВОДНИ ДЕО

Култура и туризам су одувек били нераскидиво повезани. Културне знаменитости, атракције и догађаји представљају важну мотивацију за путовање, а путовање само по себи ствара културу. Последњих деценија веза између културе и туризма је јасно утврђена као специфичан облик потрошње: културни туризам. Означава врсту туристичке активности у којој је суштинска мотивација посетиоца да научи, открије, доживи и конзумира материјалне и нематеријалне културне атракције у туристичкој дестинацији (Richards, 2018).

Културни туризам је важан предмет историје и социологије слободног времена и припада областима које су суседне културној географији и студијама које анализирају културну мобилност, културне идентитете и односе између друштава на различитим нивоима развоја. Изражава начин на који туриста промишља низ контраста између садашњости и прошлости, између града и села, између своје земље и других земаља, као и између посла и доколице (Petroman et al., 2013).

У туристичкој понуди конкретног места или регије постоје бројни ресурси културног туризма, међу којима су музеји као врло значајне туристичке атракције. Према дефиницији Међународног одбора за музеје (ICOM), „музеји су непрофитне, сталне институције у служби друштва, отворене за јавност, које истражују, сакупљају, чувају, тумаче и излажу материјално и нематеријално наслеђе, раде и комуницирају етички, професионално и уз учешће заједница, нудећи различита искуства за образовање, уживање, размишљање и размену знања“. Музеји не привлаче само домаће посетиоце, јер привлаче пажњу и интересовање и оних који стигну на дестинацију и желе да се удубе у локални културни живот и открију атракције које нуди (Baier et al., 2019).

Бројни аутори у литератури и пракси истичу важност музеја као туристичких атракција. Музеји укључују широк спектар средстава; они су простори сећања, колективног памћења и идентитета, кључни простори у туристичкој понуди земаља. Да би порука музеја била привлачна, кључно је да музеји пренесу значајне поруке посетиоцима и ангажују их да посете конкретан музејски објекат. Стога музеји треба да промовишу динамичне активности које воде ка тумачењу наслеђа и да буду простор обуке и уживања посетилаца (Campos, 2021). У погледу мотивације туриста, вреди напоменути да већина музејских стручњака сматра да су музеји основани у сврху знања и учења, прикупљања, чувања, истраживања и забаве (Allan & Altal, 2016).

¹ Мастер туризмолог, stojan.vuckovic99@gmail.com, ORCID: 0009-0008-6834-3081

Музеји су међу најпосећенијим туристичким атракцијама и представљају виталне организације у нашим друштвима, јер доприносе економском развоју земаља, углавном кроз културни туризам. Примећује се да су музеји у протеклом периоду све више допринели промоцији туризма, с обзиром на значајан број посетилаца које су привукли. Посета музеју је једна од првих туристичких активности које посетиоци планирају, јер настоје да се упознају са животом локалне заједнице, где музеолошке институције све више постају центри туристичке конвергенције. Могу понудити искуства, идеје и задовољство којих нема нигде другде. Нису више само простори за излагање предмета; постали су места забаве и учења (Baier et al., 2019).

Тема овог рада је улога и значај који музеји општине Пожаревац имају у њеној целокупној туристичкој понуди. Музеји уређени за туристичке посете конкретне општине су: Народни музеј, Легат Миодрага Марковића, Музеј културне историје, Кућа Добрњчевих, Галерија савремене уметности, Галерија Милене Павловић-Барили и Шатор Пожаревачког мира.

Народни музеј Пожаревац основан је 1895. године и после Народног музеја у Београду је други најстарији музеј у Србији. Покрива територију Браничевског округа и у својим задужбинама чува преко 50.000 музејских предмета из разних периода. Музеј се састоји од више сталних и повремених поставки у зградама, на различитим локацијама. У главној згради Народног музеја је стална поставка археолошких збирки и депоа. У њему се чувају неколико светских униката, као што је грб Виминацијума, од мермера и потковичастог облика, римски и венецијански златници, златник Александра Македонског, саркофази, скулптуре, медаље Пожаревачког мира. Ту је и постава сребрног накита, као и предмета израђених од свих врста метала (бронзе, сребра, злата, олова, гвожђа), стакла, кости, глине и мермера (ТОГП, 2024).

Легат Миодрага Марковића је зграда у којој се налази уметничка збирка истоименог сликара, где се данас чувају ремек-дела српског сликарства XX века. Зграда је отворена за јавност 1982. године. У збирци се чувају и слике других уметника, попут Јована Бијелића, Милана Коњовића, Зоре Петровић, Љубице Сокић и Пеђе Милосављевића (ТОГП, 2024).

Музеј културне историје представља типичну кућу богате трговачке породице. Грађанска елита у Пожаревцу с краја XIX и почетка XX века почиње да гради куће за породично становање од чврстог материјала, улепшава свој ентеријер масивним стилским намештајем, уметничким предметима, производима занатске делатности, стране и домаће израде, чиме исказује свој углед, моћ и раскош. Стилски намештај набављен је у Пешти, Бечу и Београду. Музеј је рађен по узору на европске стилове тадашњег времена: бидермајер, историјски еклектицизам, алтдојч стил. Састоји се од више изложбених просторија: спаваће собе, Плавог и Црвеног салона, где је очуван богато украшен намештај из тадашњег периода. Тренутно је у фази рестаурације, због чега је затворен за јавност до даљнег (ТОГП, 2024).

Кућа Добрњчевих је сазидана деведесетих година XIX века на плацу који су потомци Петра Добрњца, војводе Првог српског устанка, поклонили Пожаревцу. У овој згради су изложени предмети из времена Првог и Другог српског устанка (ТОГП, 2024).

Галерија савремене уметности је јединствени изложбени простор, намењен првенствено ликовним и тематским изложбама које организују Народни музеј, Архив, Народна библиотека и Галерија Милене Павловић-Барили (ТОГП, 2024).

Галерија Милене Павловић-Барили налази се поред зграде Народног музеја у самом центру града. Смештена је у родној кући сликарке коју је 1962. њена мајка Даница поклонила Граду, а након тога је основана меморијална галерија. За посетиоце су уређени: стална поставка слика (уље на платну, акварел, темпера, пастел), њени лични предмети, намештај, њена лична библиотека. Галерија је не само стециште највећих ликовних стваралаца већ и туриста који у великом броју сваке године посете ову галерију. Сваке године Галерија организује бијенале „У светлости Милене“, својеврсну смотру сликарског стваралаштва Србије (ТОГП, 2024).

Шатор Пожаревачког мира у оквиру етно-парка Тулба је објекат, са поставком костимираних преговарача обучених у духу епохе с почетка XVIII века, подигнут у знак сећања на истоимени догађај из 1718. године, у ком су учествовале Аустрија и Млетачка република са једне стране и Турска са друге стране уз посредништво Енглеске и Холандије (ТОГП, 2024).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

Материјал за истраживање чине музејски објекти у оквиру туристичке понуде општине Пожаревац.

У раду је коришћена метода анализе ставова добијених техником анонимног упитника, односно анкете. Основни циљ истраживања је било испитивање ставова туриста о томе да

ли су и колико задовољни понудом музеја општине Пожаревац и какву улогу и значај имају у оквиру туристичке понуде општине. Узорак испитаника сачињавали су домаћи туристи у Србији. Упитник (Прилог 1.) је постављен на Гугл диску, а одговори и резултати су аутоматски генерисани. Учешће у истраживању је узело 47 испитаника који су приступили Упитнику путем линка на друштвеним мрежама Фејсбук и Инстаграм. Истраживање је спроведено у периоду од 1. до 25. маја 2024. године. Упитник се састоји од 12 питања затвореног типа.

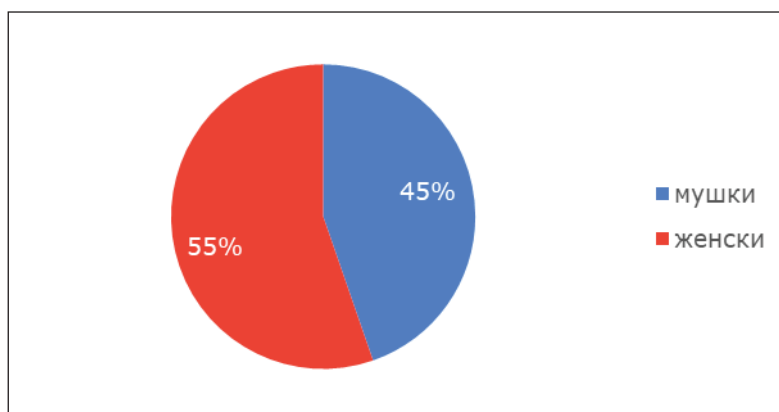
У истраживању се пошло од следећих хипотеза: 1) Туристи су добро информисани о музејима општине Пожаревац; 2) Туристи су задовољни садржајима које им музеји општине нуде; 3) Туристи углавном посећују музеје у сврху едукације; 4) Музеји имају добру улогу и значај у развоју културног туризма, као и туристичкој понуди општине; 5) Општина Пожаревац има богате потенцијале за развој музејског туризма; 6) Туристи су задовољни маркетиншким и промотивним активностима када су у питању музеји општине.

Остале методе коришћене у овом раду су дескриптивна, употребљена приликом описа музеја Пожареваца, и статистичка, представљена кроз одговоре у виду графикана.

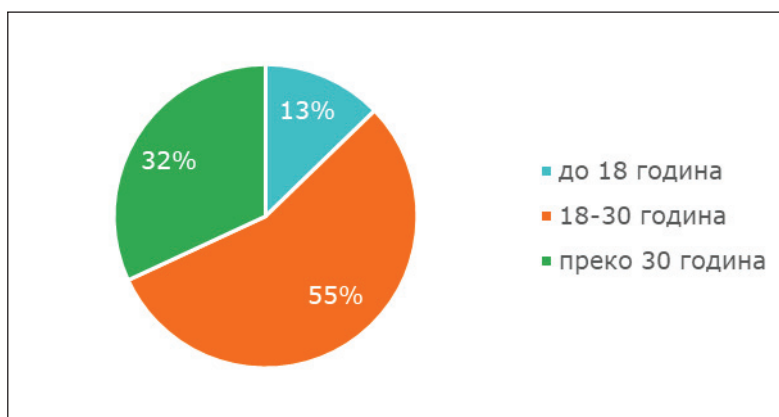
РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА И ДИСКУСИЈА

На основу Графикана 1. можемо видети да је више одговора добијено од стране особа женског пола. Тачније, на анкету је одговорило 26 особа женског и 21 особа мушког пола.

Кад је реч о старосној структури испитаника, Графикон 2. нам показује да је највише одговора добијено од стране особа старости 18-30 година, односно да њихов број износи 26. Број особа старости преко 30 година је 15, док је најмањи број оних који имају до 18 година, односно њих 6.

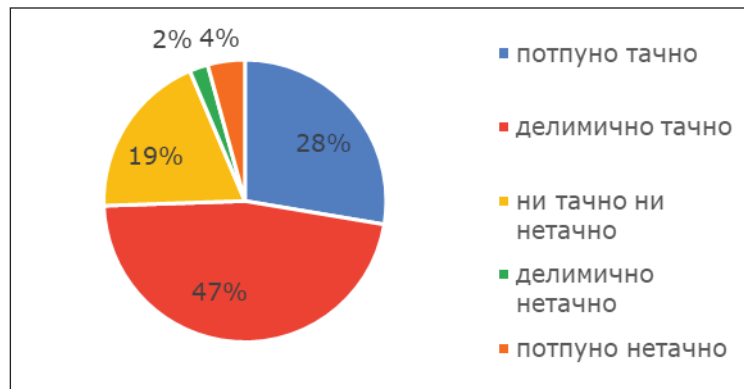
Графикон 1. Полна структура испитаника
Извор: аутор

Графикон 2. Старосна структура испитаника
Извор: аутор

На питање „Познато ми је да у Пожаревцу постоје“, највећи број испитаника зна за Галерију Милене Павловић-Барили (83%) и Народни музеј (70,2%), док је свега двоје испитаника дало одричан одговор. На питање који су од музеја посетили, највећи број испитаника је одговорио да су посетили Галерију Милене Павловић-Барили (59,6%) и Народни музеј (48,9%), док њих 16 није посетило ниједан музеј. Одговорима на ова питања је потврђена хипотеза да су туристи добро информисани о музејима општине Пожаревац.

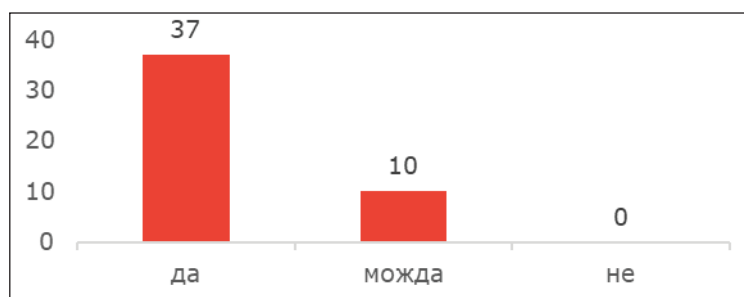
На питање „Задовољан/задовољна сам што музеји Пожаревца имају добре и квалитетне садржаје (могућност посете, едукације, забаве и слично)“, као што је приказано на Графикону 3., највећи број испитаника се у потпуности, односно делимично слаже да су задовољни, неутрални одговор је дало 9 испитаника, док се незнатан број у потпуности или делимично не слаже са том констатацијом, и на основу добијених одговора је углавном потврђена хипотеза да су туристи задовољни садржајима које им нуде музеји.

Графикон 3. Задовољан/задовољна сам што музеји Пожаревца имају добре и квалитетне садржаје (одговори)

Извор: аутор

На основу Графикона 4. чак 78,7% испитаника се изјаснило да би препоручило другима да их посете, док ниједан испитаник није одрично одговорио на питање. Одговори на ово питање могу помоћи туристима да се одлуче да посете један или више музеја у Пожаревцу, што може позитивно утицати на повећан број посетилаца у њима.

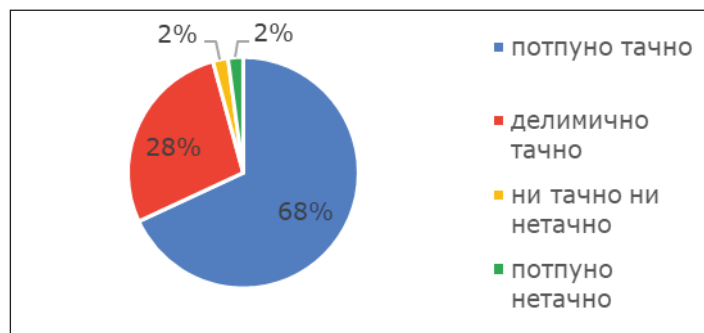

Графикон 4. Препоручио/препоручила бих другима да посете један од музеја у Пожаревцу (одговори)

Извор: аутор

Кад је у питању мотив посете, већи је број испитаника који су посетили или планирају да посете један од музеја из жеље да сазнају и науче нешто ново, односно њих 38, а деветоро њих као мотив посете означило је „ради забаве“, што значи да је потврђена хипотеза да туристи углавном посећују музеје у сврху едукације.

На питање „Сматрам да музеји имају добру улогу и значај у развоју културног туризма, а и туристичкој понуди Пожаревца“, као што је приказано на Графикону 5., највећи број испитаника се у потпуности или делимично слаже са том констатацијом, чиме је потврђена четврта постављена хипотеза да музеји имају добру улогу и значај у развоју културног туризма и туристичкој понуди општине.

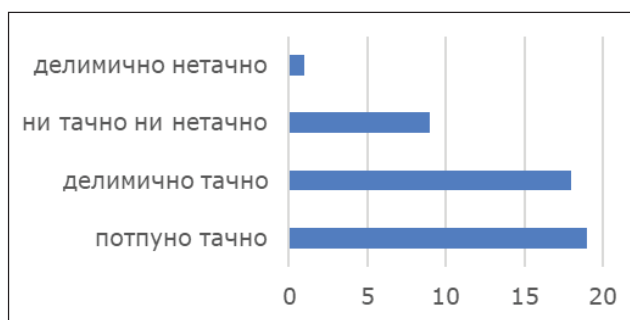

Графикон 5. Сматрам да музеји имају добру улогу и значај у развоју културног туризма, а и туристичкој понуди Пожареваца (одговори)

Извор: аутор

Одговори на питање „Кад бих посетио/посетила Пожаревац, без обзира на мотив посете, одлучио/одлучила бих се и за посету неком од музеја“ нам показују да би се највећи број испитаника, односно њих 32, одлучио за посету неком од музеја, што може повољно утицати на повећање туристичког промета и дужи боравак туриста у општини.

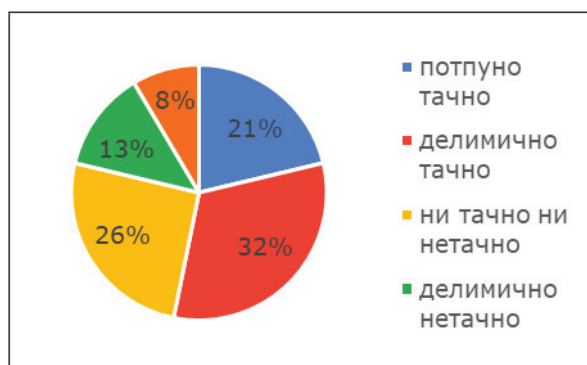
Хипотеза да општина Пожаревац има богате потенцијале за развој музејског туризма је потврђена, с обзиром на то да се највећи број испитаника у потпуности или делимично слаже са овом чињеницом, што потврђују одговори на питање број 10 Упитника а чији је приказ на Графикону 6.

Графикон 6. Општина Пожаревац има богате потенцијале за развој културног туризма, посебно музејског (одговори)

Извор: аутор

Кад је у питању задовољство адекватном промоцијом музеја и њихових садржаја у Пожаревцу, као што је приказано на Графикону 7., највећи број испитаника се делимично слаже, на другом месту је број оних који су дали неутралан одговор, па потом број оних који се слажу у потпуности с тим да се адекватно промовишу музеји. Не треба занемарити и одговоре оних који се не слажу са овом констатацијом, стога шеста постављена хипотеза је делимично потврђена.

Графикон 7. Задовољан/задовољна сам адекватном промоцијом музеја и њихових садржаја у Пожаревцу (одговори)

Извор: аутор

На последње питање анкете највећи број испитаника (68,1%) је одговорио да је потребно порадити на бољим промотивним активностима, на другом месту је број оних (53,2%) који сматрају да треба организовати већи број уметничких радионица, изложби и других активности, а на трећем је број оних (36,2%) који су одговорили да је потребно порадити на ангажовању кадрова одговарајуће стручности.

ЗАКЉУЧАК

Резултати истраживања показују да постоји интересовање за посету Пожаревцу и његовим музејима, који представљају део културно-историјског наслеђа општине и имају интересантну и атрактивну понуду која привлачи посетиоце из околине и других региона Србије да се ближе упознају са историјским развојем и културом домицилног становништва ове општине. Ставови и мишљења туриста на основу одговора из Упитника указују на то да су углавном задовољни понудом музеја општине, да музеји имају важну улогу и значај у оквиру целокупне туристичке понуде Пожаревца, али је потребно усмерити се на побољшање маркетиншких и промотивних активности, као и на интензивирање других активности, попут организовања већег броја изложби и радионица и запошљавања лица одговарајуће струке који би на адекватан начин презентовали туристима садржаје који се у њима налазе.

Одговарајуће, квалитетно осмишљене и организоване мере и активности у погледу побољшања рада музеја у општини представљају пут ка њиховој већој атрактивности и бољој туристичкој валоризацији, што ће условити њихов већи углед у туристичкој понуди општине Пожаревац, као и на туристичком тржишту у источном делу Србије, али и на нивоу целе Србије и околних земаља.

ЛИТЕРАТУРА

- Allan, M. & Altal, Y. (2016). Museums and tourism: visitors motivations and emotional involvement. Faculty of Archaeology and Tourism, the University of Jordan. *Mediterranean Archaeology and Archaeometry*, Volume 16, N°3, pp. 43-50.
- Bauer, J. E., Sohn, A. P. L. & de Oliveira, B. S. (2019). Cultural tourism: A study on museums and the Internet. *Turismo: Visão e Ação*, Volume 21, N°3, pp. 291-308.
- Campos, M. R. C. (2021). Museums, Tourism and Interpretation of the Heritage. Universidade de Caxias do Sul. *Rosa dos Ventos*, Volume 13, N°3, pp. 894-898.
- Petroman, I., Petroman, C., Marin, D., Ciolac, R., Văduva, L. & Pandur, I. (2013). Types of Cultural Tourism. Banat's University of Agricultural Sciences and Veterinary Medicine. *Scientific Papers: Animal Science and Biotechnologies*, Volume 46, N°1, pp. 385-388.
- Richards, G. (2018). A review of recent research and trends. Academy for Leisure Breda University. Postbus, Breda, The Netherlands. *Journal of Hospitality and Tourism Management*, N° 36, pp. 12-21.
- International Council of Museums (ICOM). (2024). Преузето 28. 4. 2024. ca: <https://icom.museum>
- Туристичка организација Града Пожаревца. (2024). Преузето 4. 5. 2024. ca: <https://togp.rs>

ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE MUSEUMS IN THE TOURIST OFFER OF THE MUNICIPALITY OF POŽAREVAC

Stojan Vučković²

Abstract: The subject of this paper is an examination of the role and significance of museums that have in tourist offer of the municipality of Požarevac. In the introductory part of the paper, museums are presented that are part of the cultural and historical heritage of the municipality itself. The research method that will be used for this work is a survey, that is, an examination of the attitudes of tourists about the offer of museum facilities in the municipality of Požarevac. The results of the research should give us an insight into the quality of the museum offer in the chosen destination, whether and how satisfied tourists are with the offer of museum facilities that Požarevac has, what role and significance do museums have in the tourist offer of the municipality, what are the perspectives of the development of museum tourism in the municipality that would help us to take appropriate measures for the sake of greater attractiveness of the museums in the municipality, but also in the wider environment.

Keywords: museum, Požarevac, tourist offer

² Master in Tourism, stojan.vuckovicpo99@gmail.com, ORCID: 0009-0008-6834-3081

Прилог 1. Упитник

1. Пол:
 - а) мушки
 - б) женски
2. Старост:
 - а) до 18 година
 - б) 18-30 година
 - в) преко 30 година
3. Познато ми је да у Пожаревцу постоје (означити један или више одговора):
 - а) Народни музеј
 - б) Легат Миодрага Марковића
 - в) Музеј културне историје
 - г) Кућа Добрњчевих
 - д) Галерија савремене уметности
 - ђ) Галерија Милене Павловић-Барили
 - е) Шатор Пожаревачког мира
 - ж) ниједан од наведених музеја.
4. Од наведених музеја посетио/посетила сам (означити један или више одговора):
 - а) Народни музеј
 - б) Легат Миодрага Марковића
 - в) Музеј културне историје
 - г) Кућа Добрњчевих
 - д) Галерија савремене уметности
 - ђ) Галерија Милене Павловић-Барили
 - е) Шатор Пожаревачког мира
 - ж) ниједан од наведених музеја.
5. Задовољан/задовољна сам што музеји Пожареваца имају добре и квалитетне садржаје (могућност посете, едукације, забаве и слично).
 - потпуно тачно
 - делимично тачно
 - ни тачно ни нетачно
 - делимично нетачно
 - потпуно нетачно
6. Препоручио/препоручила бих другима да посете један од музеја у Пожаревцу.
 - да
 - можда
 - не
7. Посетио/посетила сам, или планирам да посетим неки од музеја:
 - из жеље да сазнам и научим нешто ново
 - ради забаве
8. Сматрам да музеји имају добру улогу и значај у развоју културног туризма, а и туристичкој понуди Пожареваца.
 - потпуно тачно
 - делимично тачно
 - ни тачно ни нетачно
 - делимично нетачно
 - потпуно нетачно
9. Кад бих посетио/посетила Пожаревац, без обзира на мотив посете, одлучио/одлучила бих се и за посету неком од музеја.
 - да
 - можда
 - не
10. Општина Пожаревац има богате потенцијале за развој културног туризма, посебно музејског.
 - потпуно тачно
 - делимично тачно
 - ни тачно ни нетачно
 - делимично нетачно
 - потпуно нетачно

11. Задовољан/задовољна сам адекватном промоцијом музеја и њихових садржаја у Пожаревцу.
потпуно тачно
делимично тачно
ни тачно ни нетачно
делимично нетачно
потпуно нетачно

12. Како би се унапредио рад музеја, сматрам да је потребно порадити на (означити један или више одговора):
бољим промотивним активностима
ангажовању кадрова одговарајуће стручности
организовању већег броја уметничких радионица, изложби и других активности
друго

ПРОБЛЕМИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНИХ ОБЛАСТИ СРБИЈЕ

Марко Седлак¹, Немања Јосифов², Милан Младеновић³

Апстракт: У раду су приказани главни проблеми и ограничења регионалног развоја пограничног дела Србије. Циљ овог рада је синтеза досадашњих истраживања и разматрања регионалног развоја Србије, са акцентом на степен (не)развијености периферних делова и указивање на кључне географске аспекте који доводе до регионалних диспаритета. То су крајеви у којима су негативни демографски и економски трендови јаче изражени него у остатку земље. У методологији истраживања, дат је концептуални модел којим су предочени кључни природни, демографски и привредни фактори који отежавају регионални развој. Применом методе SWOT анализе извршена је систематизација наведених индикатора. Истовремено, она представља смернице за планирање регионалног развоја и ревитализацију маргиналних и углавном економски слабије развијених делова Србије.

Кључне речи: регионални диспаритети, периферне области, SWOT анализа, географски фактори

УВОД

Начин изражавања граница између суседних држава зависи од интеграција, изолације, трговинских односа и постојања спорова (Hataley & Leuprecht, 2018). Пограничне зоне нису само зоне поделе, већ и место контакта различитих политичких и административних система, културе, стила живота и образаца понашања становништва (Fuerst-Bjeliš, 2020). Многи рурални и индустријски региони у Западној Европи од 1990-тих година су у изолацији или су у ризику да буду изоловани (Diemer et al., 2022). У данашње време долази до промена у перцепцији границе, од традиционалне која се заснива на посматрању границе као линије поделе која раздваја два ентитета, до конструктивне, која узима у обзир културне, друштвене, политичке и психолошке димензије (Rădoi, 2020). Традиционалне границе се „руше“ а моћ се концентрише у информационам технологијама (Chehabeddine & Tvaronavičienė, 2020) и повезивању регија.

Равномеран регионални развој је од суштинског значаја за постсоцијалистичке државе, које су прошле или и даље пролазе кроз процес економске и политичке транзиције, због њихове централизације у доба социјализма (Petrović, 2020). Снажне локалне и регионалне самоуправе, стратешко разумевање локалних и регионалних атрибута кооперација и интрарегионални и интеррегионални трансфер знања, могу понудити локалним и регионалним заједницама шансу за фундаменталну економску трансформацију региона (Vujić et al., 2023). Пограничне области се често издвајају као маргиналне регије. Процес маргинализације је условљен социо-просторном поларизацијом региона или државе и дефинисан је већим бројем индикатора: физичкогеографски, демографским, функционалним и економским (Avdić & Marić, 2023).

Просторни аспекти периферности се разматрају са три становишта: узрочни (локација, удаљеност од развојних центара, економске активности), последични (високи трошкови услуга, низак ниво предузетништва и иновативности) и узрочно-последични (депопулација, примарна индустрија, неразвијена инфраструктура) који је комбинација претходна два (Anđelković-Stoilković et al., 2018). Овакав тренд је присутан претежно у земљама југоисточне Европе и

¹ Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, 11000 Београд, Србија, markosedlak008@gmail.com; ORCID: 0009-0007-1400-4749

² Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, 11000 Београд, Србија, nemanja.josifov@gef.bg.ac.rs; ORCID: 0009-0007-9148-2664

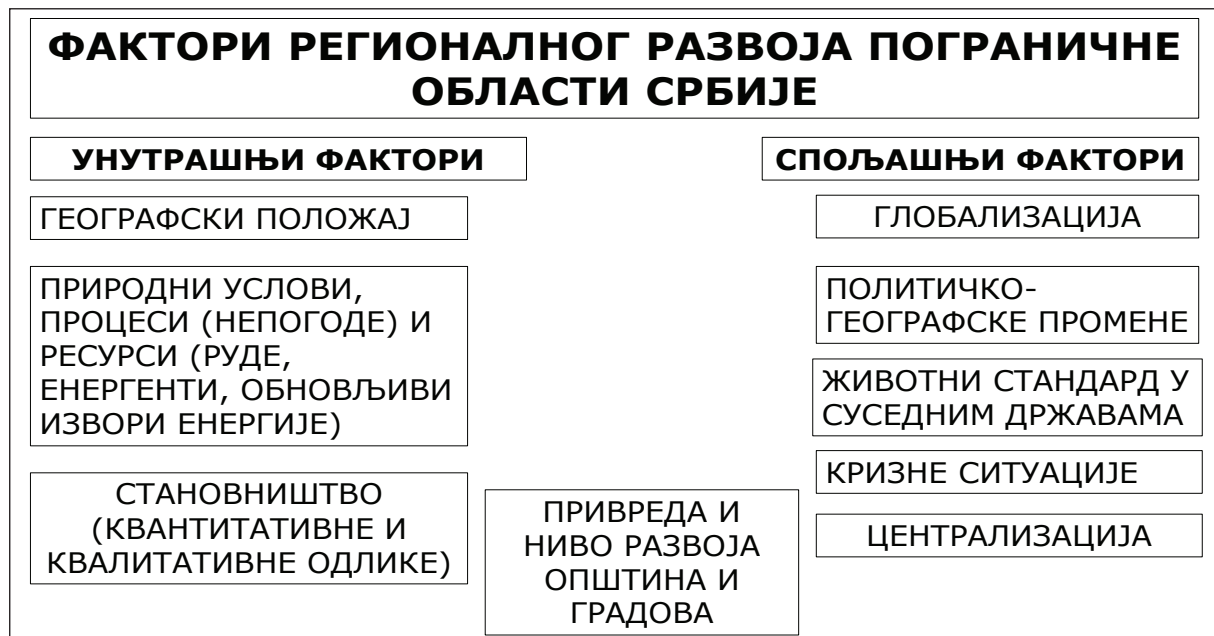
³ Студент основних студија, milanmladenovic@gmail.com

некадашњим државама које су биле чланице Варшавског пакта. Многе пограничне области у Источној Европи су маргиналне и традиционално се суочавају са проблемима економског заостајања и лоше инфраструктуре (Kolosov & Morachevskaia, 2022). У Западној и делу Средње Европе то није случај. Тамо су границе често неприметне и оне имају функцију повезивања, а не раздвајања (Швајцарска, Француска, Белгија, Холандија, Аустрија, Немачка).

Регионални развој је у фокусу истраживања стручњака различитих профила: економиста, политиколога, социолога, географа, просторних планера. У географским проучавањима регионалног развоја, тежиште је првенствено на економским и демографским факторима и показатељима. Примарни циљ овог рада је идентификовање кључних проблема регионалног развоја пограничне области Србије. Из њега произилази више секундарних циљева, који се заснивају на перцепцији разлика у регионалном развоју пограничне области Србије, унутрашњих и спољних фактора који утичу на регионални развој и главних лимитирајућих фактора регионалног развоја у различитим пограничним деловима наше државе. Овај рад има вишеструке задатке: систематизација најзначајније литературе у вези са проблемима регионалног развоја пограничне области Србије, анализа кључних географских фактора који утичу на разлике у регионалном развоју и уочавање предности, недостатака, потенцијала и претњи по регионални развој пограничне области Србије.

МЕТОДОЛОГИЈА

Полазна основа овог рада је да је већи део пограничне области Србије слабије развијен у односу на републички ниво. Полазећи од тога да одређена територија није затворен систем, већ у константној интеракцији са окружењем, у овом раду биће издвојени кључни унутрашњи и спољашњи фактори регионалног развоја. Главни унутрашњи фактори биће класификовани на природне, демографске и привредне. Природни фактори подразумевају постојеће природне услове као факторе ограничења регионалног развоја, постојање и начин коришћења постојећих ресурса. Демографски фактори подразумевају тренутну демографску слику, која зависи од бројних фактора: природне и механичке компоненте кретања становништва и различитих категорија структура становништва (образовна, економски активно становништво, квалификовани кадар). Привредни развој пограничних области Србије у великој мери зависи од постојећих природних ресурса, квантитативних и квалитативних одлика становништва и начина на који се усмерава регионални развој.

Аутори: Седлак, Јосифов и Младеновић, 2024.

Специфичан положај пограничних области утиче на то да је његов регионални развој условљен бројним факторима, који су ван те територије. У овом раду, они су издвојени као спољашњи фактори. На развој пограничне области Србије утичу многи процеси и друштвене, политичке и економске промене како унутар Србије тако и у суседним земљама. Међузависност

између тих процеса и промена са једне стране и проблема развоја пограничне области са друге стране условљава већи број фактора: политика усмеравања развоја и инвестиција на нивоу државе, степен интеракције између суседних земаља, процеси глобализације и интеграције, политичке промене у држави и суседним земљама.

ПОГРАНИЧНА ОБЛАСТ СРБИЈЕ – ГЕОГРАФСКИ ФАКТОРИ РЕГИОНАЛНИХ ДИСПАРИТЕТА

Србија је држава са једном од највећих регионалних неједнакости у Европи, као резултат занемаривања развоја руралних и периферних делова (Golić & Joksimović, 2017). Неравномеран регионални развој Србије се огледа у високој незапослености по статистичким регионима, недостатку инфраструктуре, девастираним индустријским комплексима, претераној концентрацији привредних делатности у Београдском региону и демографском пражњењу великог дела Србије (Petrović, 2020). Старе пограничне општине имају дужу традицију суочавања са демографским проблемима у односу на нове пограничне општине (формиране након распада СФР Југославије) које имају боље развојне потенцијале, јер су тек у новије време постале пограничне (Anđelković-Stoilković, 2019). Између пограничних градова и општина Србије присутне су разлике у регионалном развоју. Најслабије су развијени рурални и планински делови у пограничном делу са Бугарском и Румунијом. Већи степен развијености је присутан у западним (граница са Хрватском и Босном и Херцеговином) и северним деловима (граница са Мађарском).

Положај је значајан фактор регионалног развоја одређене области. Пограничан положај често подразумева нижи ниво развијености у односу на централне делове државе, поготово у слабије развијеним државама Европе. У зависности од различитих компонената географског положаја, присутне су разлике у регионалном развоју пограничне области Србије. Планински погранични крајеви у југоисточном, западном и јужном делу Србије, слабије су развијени услед физичкогеографске баријере. Разлике у саобраћајногеографском, економскогеографском и политичкогеографском положају имају већи значај за развој. Положај насеља на међународним саобраћајницама представља потенцијал за регионални развој (Суботица, Шид, Пирот, Прешево). Насеља у оним пограничним деловима Србије, која остварују већи степен интеракције са суседним државама имају неупоредиво већи потенцијал за развој. Такав је случај са формирањем граница након распада СФР Југославије, првенствено у западном пограничном делу између Србије и Босне и Херцеговине.

Природни фактори регионалног развоја се манифестују у виду постојећих природних услова, процеса и ресурса. Најзначајнији природни ресурси у пограничној области Србије су плодно земљиште и нафта у низијском делу, као и рудно богатство и хидроенергија у планинским пограничним деловима. Конфигурација терена је значајан природни фактор који отежава регионални развој у пограничној области Србије. Планински и погранични делови су слабије саобраћајно повезани са окружењем. То отежава саобраћајну комуникацију, трговинску размену и доступност локалном становништву основним потребама (трговина, здравство, школство). У северним пограничним деловима Србије, равничарски терени омогућавају успостављање бољих саобраћајних веза са остатком Србије и са суседним земљама. Квалитет и плодност земљишта је од великог значаја за пољопривредну делатност. Оно је најзаступљеније у Војводини, док су планински погранични предели услед већег нагиба терена, интензивније ерозије и оштријих климатских услова мање повољни за развој пољопривреде.

Климатске карактеристике у великој мери утичу на делатност локалног становништва. Она има претежно утицај на пољопривредну делатност, у оним областима у којима се становништво интензивније бави пољопривредом. Поред постојећих услова, у виду годишњег и сезонског кретања температуре и падавина и савремених климатских промена, значајан фактор је појава и учесталост климатских непогода (појава леда, учесталост суше, олуја). У планинским деловима, оштри климатски услови могу да представљају отежавајући фактор за функционисање становништва. Са друге стране, дужина снежног покривача је од значаја за развој планинског туризма у планинским пограничним деловима Србије. Услед климатских промена које одликује тренд повећања температуре, смањује се и дужина снежног покривача у планинским пограничним областима Србије.

Вода, као један од најзначајнијих ресурса, се сагледава кроз (не)рационално коришћење водних ресурса, као резултат веће потребе за водом услед привредног развоја (Стричевић, 2015). Водни ресурси су значајан фактор разлика у регионалном развоју пограничне области Србије. Подразумева постојање хидрографских објеката, коришћење подземних вода, густину

речне мреже и језера различите намене. Поједине пограничне општине Србије су афирмисале водни потенцијал формирањем бањских насеља (Лозница, Зајечар, Апатин), док су у појединима ови ресурси неискоришћени или им се не посвећује пажња (пример Звоначке бање). Мачва је регион који има огроман геотермални потенцијал, који се још увек не користи у великој мери. На рекама у пограничном делу Србије (Дунав и Дрина), подигнута су вештачка језера, чија је намена првенствено производња електричне енергије. Ограничење регионалном развоју представља постојање поплава. Имајући у виду чињеницу да се становништво све више концентрише у нижим хипсометријским појасевима и да су виши планински погранични делови Србије све више депопулациони, људске и материјалне штете од поплава су све веће.

Живи свет је значајан сегмент животне средине. Њихово тренутно стање одраз је опхођења становништва према природи. Од значаја су заштићена подручја, као видови планских региона у пограничном делу Србије. У пограничној области Србије лоцирана су најважнија заштићена подручја (национални паркови, паркови природе, специјални резервати природе). Ово је одлична прилика да се општине на чијим се територијама они налазе развију у складу са концептом одрживог развоја, којим би се успоставио баланс између очувања јединствене природе и стицања економске добити како за појединачно становништво, тако и за те заједнице.

Демографски фактори су кључни за неравномеран регионални развој. Већи део пограничне области се суочава са проблемом негативног и природног прираштаја и миграционог салда. То доводи до већег удела старијег, економски зависног и мање образованог становништва. Старосна структура становништва у великој мери утиче на иновативност, продуктивност и прилагодљивост технолошким променама на тржишту рада (Giannakis & Bruggeman, 2020). На старосну структуру становништва пограничних области у великој мери утичу миграције, јер емиграција долази до изражаја у слабије развијеним општинама са пограничним статусом, првенствено према развијеним градовима у суседним државама (Avdić et al., 2022). У пограничној области Србије, бројне општине су до те мере демографски угрожене, да из њих скоро да нема више ко да се исељава (Црна Трава, Босилеград, Бабушница, Трговиште). У већини пограничних делова Србије, најинтензивније одсељавање становништва је било од средине 20. века. Према најновијим резултатима међупописног периода 2011-2022, најинтензивнија емиграција се одвија из популационо највећих пограничних градова као што су Ужице, Суботица и Сомбор. То изискује хитну интервенцију у виду спровођења мера популационе политике, како би се наведени демографски тренд ублажио.

Привредни фактори су у великој мери не само показатељ регионалног развоја, него и индикатор коришћења природних услова и ресурса и људског капитала у функцији регионалног развоја. Бројни фактори представљају ограничење развоја привреде у пограничној области Србије. То су углавном: велики број старог и неактивног становништва, нижи ниво високообразованог становништва, нижи ниво страних инвестиција, слабије развијено предузетништво, нижи ниво технолошке развијености и информатичке писмености, спорије прихватање иновација и саобраћајна изолованост. Делатностима примарног сектора се услед мале заинтересованости бави све мање становништва. Чест је случај да се управо старије и пензионисано становништво бави пољопривредом. Развој индустрије у пограничној области Србије је слабији у односу на остатак државе. У новије време, од пограничних градова интензивнији развој индустрије је карактеристичан за Суботицу. Један од главних покретача развоја пограничних области је туризам, чије су разлике у развоју присутне услед начина афирмације природних и антропогених туристичких вредности и постојеће материјалне базе туризма (смештајни и угоститељски објекти и пратећа саобраћајна инфраструктура). Планински туризам је знатно боље развијен у западном у односу на источни (а поготово југоисточни) део.

Јачање једног пола развоја (урбаних регија) индиректно се одражава на спорији развој периферије (Živanović & Gatarić, 2017). Из тог разлога, неопходно је приступити полицентричном моделу развоја, који ће се спровести децентрализацијом највећих урбаних центара (Živanović et al., 2020). Полицентрично планирање је фокусирано на развој више урбаних центара са сличним нивоом једнакости у многим аспектима живота (Abozeid & AboElatta, 2021). Овакав модел је потребно стратешки осмислити и применити на нивоу читаве државе. Пример за његову имплементацију треба потражити у државама Европе које су то оствариле (пример Словеније) и на који начин. У пракси то би се, поред мера подстицаја развоја, могло спровести и додељивањем значајних функција (образовних, културних, административних, здравствених, туристичких) мањим општинама и градовима Србије. Будућа инвестициона улагања би требало преусмеравати у пограничне области Србије, како би то подстакло њихову ревитализацију и постепени развој.

Поред унутрашњих, на регионални развој пограничне области Србије у великој мери утичу и спољашњи фактори. Они подразумевају све оне утицаје, које нису директно везани за пограничну област Србије, али утичу на њен развој. Издвојени су следећи спољашњи фактори:

1) Бољи животни стандард и веће плате у суседним земљама чланицама Европске уније, утичу на то да становништво из Србије често мигрира ка њима у потрази за бољим условима рада и могућностима зараде. Из пограничног северног дела Србије, велики је број дневних миграната који свакодневно путују у Мађарску ради посла или школовања. Овакав тренд има и предности и недостатке. Предност је што становништво може да допринесе развоју економије Србије, јер остварује већа примања, па су самим тим и потрошачке навике веће. Недостатак је мањак радне снаге, чак и у већим пограничним градовима Србије, јер део радно активног становништва ради у суседним земљама.

2) Процеси глобализације и промене у навикама живота становништва, окидач су да се погранична област још слабије развија. Све већа потреба за поседовањем интернет везе и рачунарских технологија, приморава становништво из најслабије развијених делова Србије да мигрира према већим градским центрима. Све мањи број становника (поготово млађег), планира да остане у руралним срединама и да се бави делатностима примарног сектора. То се рефлектује и у смањењу пољопривредних површина у пограничним деловима Србије, нарочито у планинским деловима који су највише погођени процесима депопулације и деаграризације.

3) Политичко географске промене у окружењу су се одразиле на регионални развој пограничних општинаи градова Србије. Формирањем и ширењем територије Европске уније ефективно су елиминисане интерне границе унутар држава чланица, док су у исто време формиран нове граничне режими за земље на граници Европске уније (Hataley & Leuprecht, 2018). То је у великој мери утицало на нове механизме контроле у пограничној области Србије, обзиром на чињеницу да су у 21. веку Европској унији приступили: Мађарска, Румунија, Бугарска и Хрватска. На територији Србије повећање регионалне неједнакости и продубљивање кризе је била последица наметнутих санкција нашој држави, ратова на подручју Југославије, НАТО агресије (Lutovac et al., 2017) и процеса транзиције из социјализма у капитализам (Manić et al., 2017). Нестабилна политичка ситуација у земљама окружења утицала је на прилив становништва српског порекла из Хрватске и Босне и Херцеговине. У периоду 90-тих година ти догађаји су делимично ублажили негативан миграциони биланс. Они су претежно насељавали западне и војвођанске пограничне области.

4) Централизација је велики проблем регионалном развоју пограничне области Србије. Становништво из војвођанског пограничног дела Србије гравитира претежно према Новом Саду, док становништво из планинских пограничних делова претежно према Београду. Велики проблем за развој пограничних градова и општина Србије је то што се становништво и из популационо највећих насеља одсељава према већим градским центрима Србије. Највећи део инвестиција у развој се улаже управо у највеће градске центре, док су периферни делови углавном занемарени. То само повећава разлику у регионалном развоју између највећих градских центара Србије и периферних и изолованих насеља.

5) У случајевима криза пограничне општине имају мањи отпор у односу на унутрашње регионе, али већу могућност ревитализације (Hirpe et al., 2024). Примери тога су изазови у вези очувања безбедности услед неконтролисаног прилива илегалних миграната, који својим понашањем (пљачке, разбојништва и коришћењем хладног и ватреног оружја за међусобне обрачуна) нарушавају безбедност локалног становништва. Иако је безбедносна ситуација тренутно под контролом, у будућности држава треба да осмисли механизме за очување безбедности државе и становништва (првенствено контролисањем граница сопствене територије), за случај да се овакви догађаји буду поновили. Погранична област Србије је била под утицајем и епидемиолошких мера у периоду 2020-2022. године (периоди изолација, смањена могућност робне размене), што се негативно одразило на пословање малих и средњих предузећа.

6) Политика европских интеграција је утицала на процват интеракције и протока између људи, робе и добара између држава (Durand & Decoville, 2020). Типичан пример европске интеграције је Европска Унија и чланство у Шенгенској зони, где је између држава чланица олакшана контрола и проток људи. Република Србија, као кандидат за чланство у Европској унији, не поседује такве видове граница са државама које су чланице Европске уније. Положај пограничне области Србије је јединствен, јер је то истовремено и граница Европске уније, па су контроле знатно ригорозније. Проблем илегалног прилива миграната са највећим таласом од 2015. године, додатно је утицао на оштрије мере у вези граничне контроле, поготово на граници са Мађарском и Хрватском.

ОГРАНИЧЕЊА И ПОТЕНЦИЈАЛИ РЕГИОНАЛНОГ РАЗВОЈА ПОГРАНИЧНЕ ОБЛАСТИ СРБИЈЕ

Иако погранична област Србије, обзиром на периферан положај има релативно неповољан положај, поједини фактори могу да буду **предност**. Положај на важним саобраћајним правцима, као што је Коридор 10, може да има велики утицај на развој. Положај у пограничном делу представља предност у контексту трговинске размене, нарочито оних производа и добара, који су јефтинији у суседним земљама. Очувана природа и природне лепоте су највеће предности пограничне области Србије. Разноврсни геоморфолошки облици рељефа посебно долазе до изражаја у планинском делу Србије. Поред очуване природе и националних паркова, издвајају се и бројне специфичне биљне врсте. Пограничне области Србије, као зоне преплитања различитих етничких категорија становништва, пружају повољну основу за промоцију њихових културних тековина и образаца у сврху развоја туризма и локалног развоја.

Демографски ресурси су круцијални фактор и **ограничење** регионалног развоја већег дела пограничне области Србије. Проблем регионалног развоја пограничне области Србије представљају демографски трендови, који се огледају у неповољним природним и механичким компонентама кретања становништва, као и у све већој просечној старости становништва, миграцијама младог и радно способног контингента према већим градским центрима Србије или у иностранство. Идентификовани су кључни демографски проблеми, који, иако су присутни на нивоу целе државе и тенденције су све негативније, посебно долазе до изражаја у пограничним градовима и општинама. На тим мерама је најпре неопходно радити у циљу даљег управљања развојем тих области. То су низак природни прираштај у насељима са највећом просечном старашћу, док је негативан миграциони биланс најизраженији у популационо највећим градовима и општинама. Пратећи ефекат тога су: мањи удео економски активног становништва, већа просечна старост становништва у односу на републички просек, нижи ниво образовања становништва. Наведени проблеми захтевају популационе мере у виду привлачења становништва за повратак у те делове Србије, првенствено оне који су отишли у иностранство и давање подстицаја за рађање деце. Неприступачност се издваја као један од главних ограничавајућих фактора регионалног развоја планинских пограничних делова Србије, било да је она резултат природних баријера или економске и саобраћајне изолованости. Слаба доступност административним, здравственим, образовним и културним установама је ограничавајући фактор развоја пограничне области. Иако постоје већи градски центри са значајним функцијама (Суботица, Сомбор, Ужице, Зајечар, Лозница), ситуација је на нивоу целе пограничне области у већини општина изузетно неповољна. То посебно долази до изражаја у пограничним деловима Србије са Бугарском, Румунијом, Северном Македонијом и Црном Гором. Имајући у виду савремени начин живота и потребу за поседовањем интернета, низак ниво информатичко-технолошке подршке је велика слабост и истовремено ограничење за досељавање (и останак младог) становништва. Додатни проблем представљају санитарна и комунална неразвијеност и недостатак свести становништва о очувању природе, што се огледа у постојању дивљих депонија.

Бројне су **могућности** за регионални развој пограничних области Србије. Планински терени и предивни пејзажи пружају повољну основу за развој одрживог туризма. Природно наслеђе је често недовољно истражено, а самим тим и мало познато становницима Србије. Узимајући у обзир присутне природне ресурсе, неопходно је размотрити могућност преумеравања на продукцију обновљивих извора енергије. Плодно земљиште би могло да се искористи за развој пољопривреде засноване на производњи органских производа. Енергија ветра би могла најбоље да се искористи у пределима у којима је дејство кошаве најјаче. Соларни панели би могли да буду решење за добијање електричне енергије, али се због већих трошкова инвестиције то тренутно у малој мери спроводи. Велике могућности за регионални развој пограничне области Србије се налазе у прекограничној сарадњи на разним пољима (трговине, туризма, саобраћајне повезаности). У перспективи би требало размотрити могућност да се пограничне области Србије населе повратним становништвом из иностранства (које је тамо стекло пензију) и које поседује релативно пристојна примања за живот сходно трошковима живота у Србији. Они би могли да буду покретачи локалног развоја, привлачења инвестиција и ревитализације руралних подручја.

Претње за развој пограничних области су бројне. Пограничне области Србије се суочавају са ризиком да штетне материје из суседних земаља евентуално утичу на нарушавање равнотеже природе, као и са дивљим депонијама које за собом остављају локални мештани али и илегални мигранти. Прилив становништва у највеће урбане центре Србије (Београд, Нови Сад, Ниш) додатно ће повећати јаз у развијености између централног и периферног дела државе. У перспективи, постоји могућност интензивнијег одсељавања становништва из етнички

хетерогених и демографски виталних делова. То је поготово изражено код становништва које испуњава услов добијања двојног држављанства, нарочито земаља Европске уније. Овакви трендови су изражени у северном пограничном делу Србије (Суботица, Сомбор). Услед неповољних демографских карактеристика, бројна рурална насеља су остала без становника или су на прагу да се угасе. Развој суседних држава, истовремено може да представља отежавајућу околност за регионални развој пограничне области Србије, јер ће становништво из тих делова (а можда и других) Србије, да гравитира ка њима.

Табела 1. SWOT анализа регионалног развоја пограничне области Србије

<p>СНАГЕ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - значајан саобраћајни положај на главним саобраћајницама и недалеко од граничних прелаза - постојање природних ресурса (руде, енергенти, хидроенергија, геотермална енергија, плодно земљиште) - очувана и јединствена природа у планинском пограничном делу (различите категорије заштите природе) - мултикултурални карактер услед присуства етничких мањина - постојање природних и антропогених туристичких вредности 	<p>СЛАБОСТИ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - периферан положај у држави - неповољни демографски ресурси у већем делу пограничне области (претежно старо становништво, нижи ниво високообразованог становништва, велики удео економски зависног становништва) - емиграција становништва из популационо највећих градова - неадекватна саобраћајна инфраструктура - слабија техничка и информатичка опремљеност - спороји продор иновација - нижи степен инвестиција и предузетништва - мања доступност делатностима терцијарног и квартарног сектора
<p>МОГУЋНОСТИ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - коришћење обновљивих извора енергије (ветра, сунца, воде, биомасе) - бављење органском производњом хране - прекогранична сарадња (формирање заштићених подручја, развој туризма, трговинска размена) - имплементација локалног развоја кроз подстицање малих и средњих предузећа и предузетничке делатности - могућност развоја различитих функција (образовна, здравствена, рекреативна) у слабије развијеним пограничним градовима и општинама 	<p>ПРЕТЊЕ:</p> <ul style="list-style-type: none"> - подстицање емиграције услед одсељавања на рад у иностранство становништва са двојним држављанством - одлазак радног контингента на рад у суседне земље чланице Европске уније - недостатак демографски виталног становништва ће продубити демографске проблеме (пад природног прираштаја, старење становништва, пораст економски неактивног становништва) - осетљивост услед непредвиђених околности и криза у свету (нпр. неконтролисани прилив илегалних миграната, као и безбедносни проблеми у вези са њима)

Аутори: Седлак, Јосифов и Младеновић, 2024.

Регионални развој пограничних и слабије развијених делова Србије је комплексан процес и треба му приступити плански и системски. Неопходан је мултидисциплинаран приступ и свестрано сагледавање низа узрочно-последичних веза између појава и процеса пре него што се предузме почетни корак у низу мера које је неопходно спровести у циљу смањења регионалних диспаритета Србије, привредног активирања и ревитализације пограничних области. Природне ресурсе треба искористити на адекватан начин, али у складу са принципима одрживог развоја и коришћења истих у сврху стицања сопствене добити на локалном, регионалном и националном нивоу.

На основу набројаних проблема и евентуалних решења, неопходно је размотрити могућност спровођења истих у пракси, делове у којима је то (делимично) могуће и препреке спровођењу истих. На основу претходно изнетог, постављају се бројна питања:

- Има ли смисла подстицати становништво да се досељава у крајеве у којима не постоје адекватни услови за живот, нити основне образовне, трговинске, здравствене установе?
- Да ли има сврхе давати подстицаје рађања у свим општинама и градовима, обзиром да су бројна насеља на прагу да остану без становништва или се то већ догодило?
- Да ли би таква насеља могла да привуку младо и зрело становништво које се махом иселило или у веће градове Србије или у иностранство?
- Да ли је економски оправдано улагати у развој привреде у областима у којима нема радне снаге нити економски активног становништва?
- Која је сврха улагати у оживљавање привреде, инфраструктуру и установе, уколико нема становништва, а ни гаранције да ће то да доведе до повратка становништва?

Наведена питања су доказ колико је регионални развој сложен процес и колико су проблеми регионалног развоја међусобно повезани. Њихово решавање захтева промишљен и системски план развоја, како би спроведене мере дале резултат. То је један зачарани круг, јер у великом делу поготово планинском и саобраћајно изолованом, нема становништва које би покренуло привреду, док са друге стране нема ни гаранције да би евентуално спроведене мере привредне ревитализације резултирале демографским оживљавањем. Погранична насеља у планинским и саобраћајно изолованим деловима се налазе пред биолошким гашењем, а спровођење ревитализације без економске и функционалне оправданости нема сврхе (Vujadinović et al., 2022). Регионални развој је процес који треба да буде прилагођен специфичним условима, јер сваки регион има свој идентитет и уникатне карактеристике (Šabić & Vujadinović, 2017). Различити природни и демографски фактори, као и ниво привредног развоја рефлектује се на различите проблеме регионалног развоја у пограничном делу Србије. То значи да се конкретним мерама ревитализације не може приступити униформно за читаву територију, већ да би у зависности од доминантних проблема, требало на нивоу јединица локалних самоуправа приступити том проблему. Намећу се бројна решења, од којих је битно напоменути за које делове су наведена од примарног значаја:

- Огранизовање културних програма који промовишу културу и специфичне продукте региона имало би позитиван економски утицај на регионални развој, туризам и трговину (Rădoi, 2020). Ову меру би било пожељно спроводити у читавој пограничној области Србије. Етничка хетерогеност и преклапање културе су добра прилика да се кроз манифестације промовише културни идентитет локалног становништва. Такав пример је манифестација Дужијанца у северном делу Србије;
- Мере у вези са решавањем еколошких проблема (отклањање смећа, решавање проблема загађене воде и земљишта), кроз директне интервенције отклањања загађивача, али и подизање свести код становништва о значају очувања природе;
- Спречавање даљег одсељавања становништва би се спроводило првенствено у популационо највећим градовима. Ова мера за многа насеља првенствено у источној и југоисточној Србији не важи, јер у многим практично нема више ко да се исељава;
- Подстицај да се насељава зрело или старије становништво које је стекло услове за пензију у иностранству. Ова мера би се првенствено односила на планинске руралне просторе. То је становништво које би са стеченим пензијама у иностранству и капиталом од рада могло да допринесе најпре инвестирањем у мања предузећа, која би представљала генератор даљег развоја. На наведено би могао да се надовеже подстицај за развој предузетништва;
- Развој фармерског туризма (Cigale & Lampič, 2023) и руралног туризма (López-Sanz et al., 2021) би могао да буде покретач најпре локалног развоја и стицања профита мањим заједницама. Поступним улагањем у његов даљи развој, било би могуће привући становништво и оживети установе (административне, образовне, здравствене, културне) неопходне за функционисање и живот становништва;
- Омогућавање приступа мобилној и интернет мрежи је један од услова да становништво има услове да се врати. Овај проблем је изражен претежно у пограничним деловима Србије јужно од Саве и Дунава. Имајући у виду дигитализацију и неопходност приступа интернету у савремено доба, овај корак би био значајан помак да се младо становништво досели у те области. Даље, могао би се дати подстицај досељавању становништва које послове обавља преко интернета („дигитални номади“). Имајући у виду да они имају веће платежне могућности, њихове потрошачке навике би допринеле развоју економије;
- Рад на развоју саобраћајне инфраструктуре и повезивању изолованих насеља са регионалним центрима. Ова мера би се односила углавном на планинска насеља на већим надморским висинама;
- Побољшање трансграничне сарадње (трговинска размена, формирање заједничке стратегије развоја туризма или заштите природе) би требало додатно радити на нивоу читаве пограничне области, јер би то довело и до просперитета на локалном нивоу и до бољег положаја државе у спољнополитичким односима;
- Развој викенд насеља и виденд туризма (Орашић & Koderman, 2024) је посебно дошао до изражаја у периоду 2020-2022. године. Ова мера би се могла имплементирати у депопулационо најугроженијим пограничним деловима Србије. Тиме би се ти крајеви барем делимично ревитализовали, а уједно и боље повезали са регионалним центрима;
- Формирање научно истраживачких станица би имало значај поготово за депопулационо најугроженије области. Оне би подстакле најпре локални развој, јер би уз њих било неопходно испунити барем минималне услове у погледу смештајних и угоститељских капацитета. У даљој перспективи, значај би се огледао у ширењу научних знања и промоцији науке и организовању научних скупова на различитим нивоима.

ЗАКЉУЧАК

Природни услови и ресурси, као и квалитативне и квантитативне одлике становништва кључни су фактори регионалног развоја пограничне области Србије. Ниво привредног развоја и насеља су рефлексија проблема и разлика у регионалном развоју. Становништво се издваја као кључни фактор регионалног развоја, јер од њега зависе начин коришћења (и очувања) постојећих природних ресурса, увођење иновативности и технолошког осавремењавања, као и правци будућег привредног развоја. Анализом кључних географских аспеката неравномерног развоја пограничне области Србије, установљено је да су најслабије развијени планински и саобраћајно изоловани делови, првенствено на граници са Бугарском. Ту долази до изражаја садејство природних услова и негативних демографских трендова. Идентификовани су и спољашњи фактори који утичу на развој пограничне области државе: политичко-географске промене у суседним земљама, процеси глобализације, централизација и бољи услови живота и рада у појединим суседним државама. Констатовано је да су мере за развој неопходне у читавој области, али обзиром на њихову различитост није могуће применити универзални модел, јер треба приступити појединачно, на општинском нивоу.

Овим радом су само предочени кључни проблеми регионалног развоја пограничне области Србије. У наредном периоду неопходно је детаљније проучити географске аспекте неравномерног регионалног развоја пограничне области Србије, како са теоријског, тако и са практичног становишта. Фокус будућих истраживања биће на детаљнијим анализама појединачних фактора регионалног развоја (положај, природни, демографски) на мањим територијалним целинама. За веродостојнију анализу и директно стање са терена биће неопходно спровести и истраживања у виду интервјуа и анкетања локалног становништва, са циљем идентификације главних локалних и регионалних ограничења развоја.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је подржан средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор број 451/03/65/2024-03/200091).

ЛИТЕРАТУРА

- Abozeid, A. S. M. & AboElatta, T. A. (2021). Polycentric vs monocentric urban structure contribution to national development. *Journal of Engineering and Applied Science*, 68(1), 11. <https://doi.org/10.1186/s44147-021-00011-1>
- Avdić, A., Avdić, B. & Zupanc, I. (2022). Socio-demographic analysis of border regions of Bosnia and Herzegovina. *Acta Geographica Slovenica*, 62(3), 7-19. <https://doi.org/10.3986/AGS.10859>
- Avdić, A. & Marić, I. (2023). Derivation of geographical marginalization index of Bosnia and Herzegovina using GIS multicriteria decision analysis. *Geographica Pannonica*, 27(4). <https://doi.org/10.5937/gp27-46223>
- Anđelković-Stoilković, M., Devedžić, M. & Vojković, G. (2018). The border regions of Serbia: peripheral or marginal areas. *Trames: A Journal of the Humanities & Social Sciences*, 22(2). 211-227.
- Anđelković-Stoilković, M. (2019). Zastupljenost demografskih problema pograničnog prostora Republike Srbije u javnim politikama. *Demografija*, 16, 103-118. DOI: 10.5937/demografija1916103A
- Chehabeddine, M. & Tvaronavičienė, M. (2020). Securing regional development. *Insights into Regional Development*, 2(1), 430-442. [http://doi.org/10.9770/IRD.2020.2.1\(2\)](http://doi.org/10.9770/IRD.2020.2.1(2))
- Cigale, D. & Lampič, B. (2023). Aspects of tourism sustainability on organic farms in Slovenia. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic", SASA*, 73(2), 251-267. <https://doi.org/10.2298/IJGI2302251C>
- Diemer, A., Iammarino, S., Rodríguez-Pose, A. & Storper, M. (2022). The regional development trap in Europe. *Economic Geography*, 98(5), 487-509. <https://doi.org/10.1080/00130095.2022.2080655>
- Durand, F. & Decoville, A. (2020). A multidimensional measurement of the integration between European border regions. *Journal of European Integration*, 42(2), 163-178. <https://doi.org/10.1080/07036337.2019.1657857>
- Fuerst-Bjeliš, B. (2020). Other and/or Marginal: Coexistence of Identities in the Historical Borderlands of Croatia. *Globalization, Marginalization and Conflict: Political, economic and social processes*, 89-99.
- Giannakis, E. & Bruggeman, A. (2020). Regional disparities in economic resilience in the European Union across the urban-rural divide. *Regional Studies*, 54(9), 1200-1213. <https://doi.org/10.1080/00343404.2019.1698720>
- Golić, R. & Joksimović, M. (2017). Regionalization of Serbia as an instrument of balanced regional development and reduction of regional inequalities. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1a), 209-226. doi: 10.5937/zrgfub1765209G
- Hataley, T. & Leuprecht, C. (2018). Determinants of cross-border cooperation. *Journal of Borderlands Studies*, 33(3), 317-328. <https://doi.org/10.1080/08865655.2018.1482776>
- Hippe, S., Bertram, D. & Chilla, T. (2024). Convergence and resilience in border regions. *European Planning*

- Studies*, 32(1), 186-207. <https://doi.org/10.1080/09654313.2023.2170214>
- Kolosov, V. & Morachevskaya, K. (2022). The role of an open border in the development of peripheral border regions: The case of Russian-Belarusian borderland. *Journal of Borderlands Studies*, 37(3), 533-550. <https://doi.org/10.1080/08865655.2020.1806095>
- López-Sanz, J. M., Penelas-Leguía, A., Gutiérrez-Rodríguez, P. & Cuesta-Valiño, P. (2021). Sustainable development and rural tourism in depopulated areas. *Land*, 10(9), 985. <https://doi.org/10.3390/land10090985>
- Lutovac, M., Gatarić, D. & Jovanović, S. (2017). Regional development of Serbia at the beginning of the XXI century. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 97(2), 47-63. <https://doi.org/10.2298/GSGD1702047L>
- Manić, E., Mitrović, Đ. & Popović, S. (2017). The European economic space: New aspects of regionalization. *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 97(1), 57-80. <https://doi.org/10.2298/GSGD1701057M>
- Opačić, V. T. & Koderman, M. (2024). Second Homes, COVID-19 Pandemic and the (Not So) "New Reality": Changes in the Patterns of Second Home Use on the Island of Krk, Croatia. *Tourism: an international interdisciplinary journal*, 72(2), 233-251. <https://doi.org/10.37741/t.72.2.8>
- Petrović, R. (2020). Politika ravnomernog regionalnog razvoja Republike Srbije od 2000. do 2018. godine. *Megatrend revija*, 17(1), 45-62. doi:10.5937/MegRev2001045P
- Rădoi, I. (2020). European capital of culture, urban tourism and cross-border cooperation between Romania and Serbia. *Journal of Balkan and Near Eastern Studies*, 22(4), 547-559. <https://doi.org/10.1080/19448953.2020.1778881>
- Стричевић, Љ. (2015). *Водни ресурси Расинског округа и њихов утицај на регионални развој (докторска дисертација)*. Ниш: Универзитет у Нишу – Природно математички факултет.
- Šabić, D. & Vujadinović, S. (2017). Regional development and regional policy. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1a), 463-477. doi: 10.5937/zrgfub1765463V
- Vujadinović, S., Golić, R., Malinić, V., Kovjanić, A. & Josifov, N. (2022). Demografski problemi ruralnog razvoja naselja grada Pirota. U: Svetlana Stanarević, Aleksandra Đukić (Ured.), *Urbana bezbednost i urbani razvoj*, Druga naučna konferencija, Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti, Arhitektonski fakultet, 376-383. ISBN: 978-86-80144-55-9.
- Vujadinović, S., Šabić, D., Gajić, M., Golić, R., Kazmina, L., Joksimović, M., Krstić, F., Malinić, V. & Sedlak, M. (2023). Tourism in the context of contemporary theories of regional development. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic", SASA*, 73(3), 355-370. <https://doi.org/10.2298/IJGI2303355V>
- Živanović, Z. & Gatarić, D. R. (2017). Differences in regional development on the territory of the Republic of Serbia. *Bulletin of Geography. Socio-economic Series*, 35, 145-154. DOI: <http://dx.doi.org/10.1515/bog-2017-0010>
- Živanović, Z., Tošić, B. & Gataric, D. (2020). Evaluation of the Urban regions of Serbia. *Geographica Pannonica*, 24(2), 100-111. doi: 10.5937/gp24-23817

PROBLEMS OF REGIONAL DEVELOPMENT OF THE BORDER REGIONS OF SERBIA

Marko Sedlak⁴, Nemanja Josifov⁵, Milan Mladenović⁶

Abstract: The paper presents the main problems and limitations of the regional development of the border area of Serbia. The aim of this paper is the synthesis of previous research and consideration of the regional development of Serbia, with an emphasis on the degree of (under)development of peripheral areas and pointing out the key geographical aspects that lead to regional disparities. These are regions where negative demographic and economic trends are more pronounced than in the rest of the country. In the methodology research, a conceptual model has been presented, which envisages the key natural, demographic, and economic factors that hinder regional development. By applying the SWOT analysis method, the mentioned indicators were systematized. At the same time, it presents guidelines for regional development planning and revitalization of marginal and mostly economically less developed parts of Serbia.

Keywords: regional disparities, peripheral areas, SWOT analysis, geographical factors

⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, marko.sedlak@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0007-1400-4749

⁵ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, nemanja.josifov@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0007-9148-2664

⁶ Undergraduate student, milanmladenovic@gmail.com

TURISTIČKA VALORIZACIJA KULTURNIH POTENCIJALA VALJEVA

Mađa Novović¹

Apstrakt: Valorizacija kulturnih potencijala valjevskog kraja ključna je za razvoj turizma iz više razloga. Kulturno nasleđe kao što su manastiri, crkve, etno sela i tradicionalni događaji predstavljaju ne samo bogatstvo nasleđa već i turistički resurs. Očuvanje i promocija ovih elemenata privlači turiste i pruža im autentičan doživljaj. Kulturni turizam doprinosi lokalnoj privredi kroz turističke aktivnosti, trgovinu suvenirima, ugostiteljstvo i smeštaj. Pored toga, promocija kulturnog nasleđa podstiče očuvanje tradicije i identiteta zajednice. U ovom radu je prikazano na koji način kulturni potencijali utiču na razvoj turizma i privrede valjevskog kraja. Rezultati su kompletirani na osnovu kombinacije različitih metoda istraživanja kulturnih resursa regiona što predstavlja osnovu za njihovu valorizaciju. Pristup je sproveden kroz uključivanje lokalnog stanovništva i potencijalnih posetilaca primenom anketnog upitnika, kvalitativno - kvantitativne metode i metode valorizacije kulturnih potencijala po Hilari du Kros. Uz pametno planiranje i upravljanje, kulturni potencijali Valjeva mogu biti osnova za razvoj različitih oblika turizma kao što su kulturni, seoski, verski i gastronomski. Ulaganja u restauraciju i promociju spomenika kulture i manifestacija doprinose diverzifikaciji turističke ponude, privlačenju različitih profila posetilaca. Dakle, valorizacija kulturnog potencijala valjevskog kraja nije samo ulaganje u turizam, već i u očuvanje identiteta, ekonomski razvoj i promociju lokalne kulture.

Ključne reči: valorizacija, kulturno nasleđe, turizam, razvoj, Valjevo, privreda

UVOD

Poseban akcenat ovog rada je na valorizaciji kulturnog nasleđa kroz održivi turizam u Valjevu. Sastavni deo održivog turizma su tri glavna elementa: ekonomska, socijalna i ekološka održivost. Ekonomska održivost obuhvata procenjivanje prirodnog, društvenog i ljudskog kapitala, kao i delovanje spoljašnjih faktora. Socijalna održivost podrazumeva jačanje ravnoteže u društvu, koheziju i poštovanje kulturnog identiteta. Element koji se odnosi na ekološku održivost podrazumeva odgovornu upotrebu prirodnih resursa i zaštitu životne sredine. Prema novijim definicijama, tradicionalni kulturni pejzaži moraju biti prisutni na nekoj teritoriji dugo vremena, stabilizovani ili u sporj evoluciji, pokazujući karakteristike otpornosti, povezanosti i složenosti uključujući ekološku, ekonomski i društvenu povezanost (Cullotta et al, 2011; Marino et al, 2015; Barbera et al, 2017; Bambi et al, 2023). Širenje i očuvanje kulturnog identiteta su fundamentalni za sadašnji i budući ekonomski razvoj zajednica kroz sposobnost prenošenja svoje istorije, kroz razmenu iskustava različitih kultura i kroz privlačenje posetilaca (Throsby, 2016; Cerdeiras, 2018). Valorizacija kulturnih motiva u Valjevu doprinosi značajnom ekonomskom razvoju i obogaćuje kulturno središte destinacije i posetilaca, promovišući dugoročne postupke kroz jačanje zajednice. Aktuelni problem je nepotpunost turističke infrastrukture i težnja za unapređenjem kvaliteta turističke ponude kako bi se privuklo još više posetilaca. Potencijalna rešenja su izgradnja novih objekata i smeštajnih kapaciteta, unapređenje kvaliteta usluga i sadržaja, adekvatnija primena prirodnih i kulturnih resursa. Cilj rada je da se identifikuju ključni problemi u turističkom sektoru Valjeva, procene konkretne strategije i daju preporuke za stalni razvoj turizma. Hipoteza je da će se primenom predloženih mera povećati broj turista, ekonomska dobit za lokalnu zajednicu i očuvanje prirodnog i kulturnog nasleđa, omogućavajući održivi razvoj turizma. Promovisanje teritorijalnog identiteta znači identifikovanje društvenog sistema koji uključuje ljude, tradiciju, kulturu i pejzaž, imajući u vidu činjenicu koja se odnosi na emocionalne veze između stanovnika i teritorije. Destinacije koje ne uključuju aktivno učešće stanovnika i njihovu podršku turističkom sektoru imaće velike poteškoće u privlačenju posetilaca u kratkoročnom i dugoročnom periodu i biće manje konkurentne s obzirom na raznolikost ponude na današnjem turističkom tržištu (Sharpley, 2014; Lawton & Weaver, 2015; Liberato et al., 2023).

¹ Doktorand, maja_prokuplje@yahoo.com, ORCID: 0009-0008-4072-0631

Tabela 1. Budžetski prihod po glavi stanovnika, din

Godina/oblast	2019	2020	2021	2022
Republika Srbija	47.400	45.970	56.521	65.314
Kolubarski okrug	39.191	40.962	48.668	49.589
Valjevo	35.363	35.135	44.722	48.788

Izvor: Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2020., Republički zavod za statistiku, Beograd., Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2021., Republički zavod za statistiku, Beograd., Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2022., Republički zavod za statistiku, Beograd., Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2023., Republički zavod za statistiku, Beograd.,

Prema stepenu razvijenosti, grad Valjevo pripada prvoj grupi lokalnih samouprava čiji je stepen razvijenosti iznad republičkog proseka (5. mesto od 20 jedinica lokalne samouprave u ovoj grupi). Privredna struktura na području Valjeva je relativno diverzifikovana, uz veliki značaj prerađivačke industrije, poljoprivrede i sektora uslužnih delatnosti. U teritorijalnoj distribuciji privrednih delatnosti dominira uloga urbanog centra. Najveći ekonomski rast na području Prostornog plana realizuje se u urbanom centru Valjevo gde su najvećim delom koncentrisani proizvodni i uslužni kapaciteti, stvarajući time značajne neravnomernosti u privrednom i industrijskom razvoju. Valjevo predstavlja privredno središte, čvorište preferiranih lokacija za privredne aktivnosti koje zahtevaju kvalifikovani kadar (Prostorni plan Valjeva, 2013). Na osnovu Tabele 1. zapaža se porast BDP-a po stanovniku u Valjevu, posmatrano kroz period od 2019-2022 godine. Analizirajući isti period zapaža se i rast broja posetilaca u 2021. i 2022 godini. Nakon 2019. godine a usled širenja epidemije Covid19, zabeležene su oscilacije i pad broja dolazaka i noćenja da bi se u toku 2021 i posebno 2022 ovaj broj znatno popravio. Interesi i inicijative su izuzetno jaki kada govorimo o zaštiti životne sredine i održivom razvoju turističko - rekreativnih aktivnosti. Kao potencijalni pokretači privrednog i ruralnog razvoja, izuzetno su važni za unapređenje života na selu i kreiranja usluga za rekreaciju i odmor stanovništva grada Valjeva i okoline.

Tabela 2. Dolasci i noćenja turista na području opštine Valjevo u periodu od 2019. do 2022. Godine

Redni broj	Opis	2019	2020	2021	2022
1.	Dolasci - domaći turisti	47.954	48.737	47.440	63.722
	Dolasci - strani turisti	4.607	1.276	1.779	5.487
	Ukupan broj dolazaka	52.561	50.013	49.219	69.209
2.	Noćenja - domaći turisti	181.119	168.964	155.748	221.174
	Noćenja - strani turisti	10.852	3.229	6.057	16.006
	Ukupan broj noćenja	191.971	172.193	161.805	237.180

Izvor: Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2020., Republički zavod za statistiku, Beograd., Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2021., Republički zavod za statistiku, Beograd., Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2022., Republički zavod za statistiku, Beograd., Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2023., Republički zavod za statistiku, Beograd.,

Valjevo, kao i mnogi regioni u Srbiji, ima prirodna dobra, kulturne i istorijska tekovine koje mogu da unaprede turističku ponudu. Kulturno nasleđe je od vitalnog značaja za očuvanje sećanja i identiteta zajednica. Zaista, kada se lokalno kulturno nasleđe ne očuva, gubi se u sećanju, prošlost nema budućnost i u sadašnjosti ne čuvamo sećanje (Goncalves, 2012; Cerdeiras, 2018). To je takođe vitalni faktor u uspostavljanju i konsolidaciji turističkih destinacija, jer je nasleđe, prema Henrikuesu (2003), kulturno samo kada ga ljudi poznaju i uživaju, a samim tim i potrebu da se ono učini dostupnim javnosti (Cerdeiras, 2018). Svest o geonasleđu je od suštinskog značaja za njegovo očuvanje i eksploataciju. Kao takve, posebne napore treba posvetiti promociji geolokacija uz korišćenje različitih komunikacionih alata i kanala, kao i marketinških tehnika (Venturini & Pasquare Mariotto, 2019; Alexandrowicz et al, 2022; Mikhailenko et al, 2023).

MATERIJALI I METODOLOGIJA

OBLAST ISTRAŽIVANJA

Valjevo, administrativni centar Kolubarskog upravnog okruga, nalazi se na 44°16' severne geografske širine i 19°50' istočne geografske dužine, na prostoru Zapadne Srbije. Valjevo je veoma važan urbani centar koga odlikuje bogato istorijsko i kulturno nasleđe. Izdvaja se po svom

specifičnom geografskom položaju, u dolini reke Kolubare, okružen pitomim brdima i planinama koje odlikuju slikoviti predeli i prirodna bogatstva. Sem što je poznato po geografskoj privlačnosti, Valjevo je karakteristično i po bogatoj privredi, koja uključuje industriju, poljoprivredu, trgovinu i usluge. Valjevski region obuhvata ne samo grad Valjevo, već i seoska naselja koja predstavljaju sastavni deo lokalne zajednice. Ova područja prepoznaju se po jedinstvenoj kulturi, tradiciji i načinu života, kao i ekonomskim delatnostima koje se uglavnom temelje na poljoprivredi i stočarstvu. Valjevo i okolina čine zanimljiv prostor za analizu i valorizaciju kulturnih motiva, u pogledu proučavanja turističkog razvoja regiona. Shvatanje ovih tokova razvoja je najvažnije za koncipiranje politika i strategija koje će dati mogućnost za ujednačen regionalni razvoj i jačanje kulturnog identiteta zajednica na prostoru Valjevskog regiona. Ujedinjavanje prakse održivog turizma može značajno doprineti revitalizaciji regiona, podsticanju ekonomskog rasta i očuvanju kulturnog nasleđa. Valjevo, sa svojim bogatstvom prirodnih i kulturnih resursa, ima mogućnost da postane izuzetno važna turistička destinacija u Srbiji.

Prilikom valorizacije sledeće antropogene vrednosti biće uzete u obzir:

- ❖ Manastir Lelić - Lelić možemo nazvati po rečima Svetog Ave Justina drugom duhovnom prestonicom srpskog naroda. Prva prestonica je Ras, gde se rodio najveći Srbin Sveti Sava a Lelić druga prestonica gde se rodio najveći Srbin posle Svetog Save, Sveti Vladika Nikolaj (<https://www.eparhijavaljevska.rs>). Manastir Lelić predstavlja zadužbinu vladike Nikolaja i njegovog oca Dragomira Velimirovića. Crkva u ovom kompleksu kombinuje moravski stil sa novim arhitektonskim rešenjima, a oblikom podseća na krst, sa centralnom kupolom. Građena je od kamena, cigle i sige, a ispred crkve se nalazi veliko zvono i zgrada za sveštenike. Slika u crkvi je rađena po zamisli Vladike Nikolaja. Pored crkve, u okviru manastirskog kompleksa nalazi se i muzej, koji je otvoren 1991. godine, posvećen sećanju na Svetog Vladiku Nikolaja, koji važi za jednog od najvećih duhovnika u Srpskoj pravoslavnoj crkvi.
- ❖ Manastir Čelije - Manastir Čelije se nalazi 6 km jugozapadno od Valjeva, na levoj obali reke Gradac. Današnji materijalni ostaci manastirskog kompleksa su nastali u XIX veku i kasnije. Kako je manastir u toku Prvog srpskog ustanka postao vojna bolnica, Turci su ga zapalili 1810. godine. Obnovljen je odmah sledeće godine i dozidana je priprata i kube. Zvonik je 1926. postavljen na severnoj strani crkve. (<https://privreda.valjevo.rs/>). Manastir Čelije je nesporno najpoznatija od svih kulturnih znamenitosti koje se nalaze u Gradačkoj klisuri. Međutim, mali broj turista je upućen da ide uz klisuru jer staza na jednoj deonici nije očišćena i mora se ići uz prugu, što je prilično rizično. Pored neospornih umetničkih i istorijskih vrednosti koje poseduje manastir Čelije, sa njim su u neposrednoj vezi dva istaknuta čoveka sa područja Valjeva - to su Ilija Birčanin i Ava Justin Popović. I jedni i drugi počivaju u porti i kanonizacija Ave Justina razlog je više za popularizaciju ovog manastira (Matić i dr.,2007)
- ❖ Manastir Pustinja - Na obroncima Valjevskih planina, ispod planine Jablanik, u klisuri reke Jablanice, nedaleko od sela Počuta, udaljenosti 20km jugozapadno od Valjeva, nalazi se manastir Pustinja, najstarija svetinja eparhije Valjevske. Posvećena Vavedenju Presvete Bogorodice, pretpostavlja se da je podignuta krajem XIII veka za vreme vladavine kralja Dragutina ovim prostorima (1282-1316) kao rudarska crkva, na temeljima starije bogomolje verovatno iz doba pre Nemanjića. Manastir Pustinja u svojoj riznici čuva dragocene relikvije: bogoslužbene knjige i ikone iz Rusije, sasude i stojeće krstove na Časnoj trpezi, ručno izrađene kivote od svetogorskog kestena sa česticama moštiju Svetih besrebrenika Kozme i Damjana i Svetog Teodora Tirona. Tu su pohranjeni delovi odežde Svetog Nektarija Eginskog, Svete Katarine Sinajske kao i drveni krst osvećen na Grobu Gospodnjem. Pustinja je aktivan ženski manastir (<https://www.eparhijavaljevska.rs>).
- ❖ Narodni muzej Valjevo - Narodni muzej Valjevo spada među najposećenije muzejske institucije u Srbiji sa stalnim rastom posete zasnovanim na planiranom programskom delovanju i osmišljenoj promociji (Krivošejev i Terzić, 2018). Valjevski muzej danas ima četiri stalna sadržaja: u centru grada centralnu, kompleksnu postavku i tematsku postavku o Srpskoj revoluciji u Muselimovom konaku, na periferiji tematsku postavku u Kuli Nenadovića, a u okviru Istorijskog spomen kompleksa u Brankovini sadržaje posvećene Nenadovićima i Desanki Maksimović. Sa otvaranjem ovoga dela postavke faktički je započeo proces revitalizacije Muzeja, a nastavljen je otvaranjem kompleksne centralne postavke 2007. godine, inovacijama u Brankovini 2005. i 2011. i otvaranjem postavke u Kuli Nenadovića 2012. godine. (Krivošejev i Terzić, 2018).
- ❖ Muselimov konak - Muselimov konak je najstarija sačuvana zgrada u Valjevu, izgrađena u XVIII veku. U vreme kada je sagrađen, nalazio se u sklopu kompleksa zgrada turske administracije. Međutim, osnovni istorijski značaj ovog objekta predstavlja činjenica da je to jedini materijalni ostatak direktno povezan sa Sečom knezova, koja je bila neposredni povod za Prvi srpski ustanak. Početkom 1804. godine u njegovom podrumu su bili zatočeni Aleksa Nenadović i Ilija Birčanin, i odatle su 4. februara izvedeni na gubilište. Nakon toga, njihove glave su bile javno izložene na krovu ove zgrade. Tom prilikom turski vojnici su širom Srbije ubili više desetina viđenijih građana, ali su Aleksa i Ilija postali simboli Seče knezova, a Muselimov konak je zapamćen kao mesto odakle je posejano seme slobode

(<https://privreda.valjevo.rs/>). Tematska postavka u Muselimovom konaku otvorena je 1995, a 2004. godine je dopunjena atraktivnim sadržajem u podrumu, kao mestu zatočenja valjevskih knezova Alekse Nenadovića i Ilije Birčanina (Krivošejev i Terzić, 2018).

- ❖ Kula Nenadovića - Kulu Nenadovića podigao je vojvoda Jakov Nenadović 1813. godine, a korišćena je u vojne svrhe. Iste godine su je osvojili Turci, koji su je koristili kao zatvor. Posle oslobođenja Valjeva, kula je obnovljena 1836. godine od strane kneza Miloša Obrenovića koji ju je doveo u namenu skladišta vojne opreme. Posle višegodišnje restauracije i konzervacije, danas je ovo kulturno-istorijski spomenik pod zaštitom države sa stalnom muzejskom postavkom i jedan od simbola grada Valjeva (<https://tov.rs/muzej/>)
- ❖ Brankovina - Brankovina je seosko naselje koje se nalazi u okolini Valjeva, u zapadnom delu Srbije. Ovo selo ima bogatu kulturno - istorijsku prošlost i značajno mesto u srpskoj istoriji. Brankovina je poznata po svom istorijskom značaju tokom Prvog srpskog ustanka, koji je podignut protiv Osmanskog carstva krajem 18. i početkom 19. veka. U Brankovini se nalazi spomen kompleks posvećen vođi Karađorđu Petroviću, vođi Prvog srpskog ustanka. Pored spomenika Karađorđu Petroviću, Brankovina čuva mnoge druge spomenike i znamenitosti posvećene junacima ustanka i srpske borbe za slobodu. Kulturno - istorijski kompleks obuhvata crkvu Svetih Arhangela, koja je podignuta 1830. godine uz podršku Matije Nenadovića, kao i spomenike narodnog graditeljstva podignute 1834. godine zalaganjem prote Matije. Pored toga, deo kompleksa obuhvata i školu iz 1895. godine u kojoj je studirala poznata pesnikinja Desanka Maksimović. U porti crkve nalaze se grobovi porodice Nenadović, koja je zaslužna kako za istoriju ovog kraja, tako i za tok najvažnijih događaja na početku 19. veka. Ova mesta su značajna za turizam i mnogobrojne manifestacije. Brankovina čuva bogatu kulturnu tradiciju kroz lokalne manifestacije, folklorne manifestacije i običaje. Posetioci mogu da dožive srpsku kulturu i tradiciju na autentičan način. Kompleks u Brankovini je u kontinuitetu aktivan od 1984. godine, s tim što se tokom proteklih decenija njegov sadržaj sukcesivno razvijao (Krivošejev i Terzić, 2018).
- ❖ Tešnjar - Tešnjar je stari deo grada Valjeva i je jedan od njegovih najupečatljivijih simbola. U XIX veku bio je centar Valjeva. Sa brojnim dućanima i zanatskim radnjama predstavljao je trgovačko - zanatsku četvrt, čaršiju. Tešnjar je kao Valjevska čaršija opstajao vekovima. Menjale su se građevine i objekti, ali ne i lokacija i prostorni raspored. Značajnije promene nisu doneli ni kasniji vekovi. Danas ovaj deo grada predstavlja jednu ode retkih gradskih celina XIX veka sačuvanih u Srbiji, u kojoj se i dalje nalazi veći broj zanatskih radnji (grnčarska, voskarska, saračka, tkačka...), zahvaljujući kojima se može osetiti duh starih vremena, ali se možete odmoriti i u nekom od mnogobrojnih ugostiteljskih objekata (<https://privreda.valjevo.rs/>).

Turistička valorizacija kulturnih motiva ima značajan značaj kako za destinacije tako i za putnike, doprinoseći obogaćivanju i održivijem turističkom iskustvu. Procena turističke motivacije uključuje procenu sposobnosti, kvaliteta i prostornih karakteristika turista, obično korišćenjem prostorne analize (Drešković, et al., 2022; Kastrati, 2022; Sivac, 2023). Značaj turističke valorizacije kulturnih motiva prevazilazi ekonomske koristi, obogaćujući kulturno tkivo kako destinacije, tako i doživljaja posetioca. Promoviše održive prakse, osnaživanje zajednice i dublje uvažavanje raznovrsnog kulturnog nasleđa prisutnog u turističkim destinacijama. Rangiranje kulturnih turističkih motiva u destinaciji je od vitalnog značaja za efikasnu alokaciju resursa, strateško planiranje i poboljšanje ukupnog doživljaja posetilaca. Ovaj proces omogućava destinacijama da daju prioritet i promovišu svoja najprivlačnija kulturna dobra, stežući konkurentsku prednost na turističkom tržištu (Sivac, 2023). U okviru ovog istraživanja, pored metode Hilari du Cros i kvantitativno - kvalitativne metode, metodski postupak je podrazumevao anketni upitnik kao i metodu analize i sinteze. Primenjeni su i dostupni podaci Republičkog zavoda za statistiku, strateška dokumenta grada Valjeva, Turističke organizacije Valjeva, kao i adekvatna naučna literatura i internet stranice.

KVANTITATIVNO-KVALITATIVNI METOD

Kvantitativno-kvalitativni metod je zapravo komparativni metod koji koristi kvalitativne ili kvantitativne termine da implicira turističku vrednost. Predispozicija za primenu valorizacije turizma je da određeni kulturno-istorijski spomenik poseduje turistička svojstva (retkost, značaj, estetske vrednosti), da ovim svojstvima zadovoljavaju turističke potrebe (Tomka, 1998; Stanojlović et al., 2010). Ovom metodom postavlja se vrednovanje pojedinih obeležja kulturnog dobra, a tokom procesa ocenjivanja analizira se šest indikatora: geografski položaj, umetnička vrednost, turistička vrednost ambijenta, turistička atraktivnost i prepoznatljivost, izgradnja i opremljenost lokaliteta i usklađenost sa okolnim turističkim resursima. Skala ocenjivanja je od 1 do 5 za svaki indikator: ocena 1 – nedovoljan kvalitet, nepodobno za turizam; ocena 2 – dovoljan kvalitet, lokalni turistički značaj; ocena 3 – dobar kvalitet, regionalni značaj; ocena 4 – vrlo dobar kvalitet, nacionalni značaj, i ocena 5 – odličan kvalitet, međunarodni turistički značaj. Nakon ocenjivanja indikatora, na osnovu izračunatog proseka određuje se konačna ocena koja definiše turističku vrednost kulturnog dobra. (Tatović et

al., 2014). Kvantitativno-kvalitativni metod naučnog istraživanja podrazumeva sveobuhvatni pristup odnosno kombinaciju kvantitativne i kvalitativne metode u cilju postizanja potpunog razumevanja proučavanog fenomena. Kombinovanjem ovih metoda, stiže se šira perspektiva koja uključuje i statističke trendove i bogate, kontekstualne informacije. Ovaj integrativni pristup daje mogućnost otklanjanja ograničenja svake pojedinačne metode, pružajući kompaktniji i nijansiraniji uvid u temu istraživanja. Primena kvantitativno-kvalitativne metode u valorizaciji motiva kulturnog turizma u Valjevu omogućavaju potpuno razumevanje i vrednovanje kulturnih potencijala, objedinjavanjem objektivnih podataka sa subjektivnim doživljajima i percepcijama posetilaca. Na ovaj način je omogućen holistički pristup valorizaciji kulturnog turističkog potencijala, čineći proces evaluacije detaljnim i podređenim tendencijama različitih zainteresovanih strana.

TURISTIČKA VALORIZACIJA KULTURNIH POTENCIJALA U VALJEVU PO HILARI DU CROS

Metoda turističke valorizacije kulturnih potencijala prema Hilari du Cros predstavlja detaljan pristup proceni i evaluaciji kulturnih resursa za potrebe razvoja turizma. Sastoji se od kombinacije kvantitativnih i kvalitativnih tehnika u svrhu procene turističke privlačnosti i značaja kulturnih dobara, uključujući njihove istorijske, estetske, društvene i ekonomske vrednosti. Nekoliko ključnih koraka čini sam proces: autentifikacija i inventarizacija kulturnih resursa, ispitivanje njihove trenutne turističke vrednosti i potencijala, analiza stepena očuvanosti i jedinstvenosti, i procena tržišne atraktivnosti i kapaciteta za održivi razvoj. Korišćenjem ove metode, donosioci odluka mogu usvojiti zasnovane strategije za očuvanje i promociju kulturnog nasleđa, obezbeđujući ravnotežu između eksploatacije turizma i zaštite kulturnih dobara. Ovaj metod omogućava integrisani pristup koji pomaže da se identifikuju kulturni motivi sa najvećim potencijalom za razvoj turizma, a istovremeno se ističe težnja očuvanja autentičnosti i kulturnog identiteta destinacije. Model procene Hilari Du Cros (Cros, 2001) je prvi put predstavljen turističkim i kulturnim menadžerima o procenama eksploatacije u turizmu. Autorski model je veoma složen i celovit, jer ocenjuje turističku privredu, oblast upravljanja kulturnim nasleđem, kao i vrednost kulturnih dobara za zadovoljavanje potreba posetilaca. Pored kvantitativnih metoda, numerički izrazi, opisi, a ponekad i grafički prikazi predstavljaju vrednost resursa koji treba proceniti. Hilari Du Cros (Cros, 2001) uvela je proces evaluacije turističkih destinacija/turističkih proizvoda sa stopama kroz dva aspekta: turizam i menadžment, konkretno na sledeći način: Turistički aspekt: procenjeno kroz varijable: Tržišna privlačnost kulturnih dobara i potrebe za dizajnom proizvoda. Zaključak o podindikatorima tržišne privlačnosti kulture za turističku industriju: niska privlačnost od 0-20, prosečna privlačnost od 21-40, visoka privlačnost od 41-60 (Truong et al., 2021). Aspekt upravljanja kulturnim nasleđem: procenjeno kao što su kulturno nasleđe, kulturna dobra i održivost. Zaključci o podindeksima u oblasti upravljanja su sledeći: niska održivost od 0-20, prosečna održivost od 21-40, visoka održivost od 41-60. Na osnovu rezultata evaluacije, uspostavlja se matrica „Privlačnost na tržištu/Robusnost“ sa 9 polja. Za svako kulturno dobro polja su označena sa M (i, j) (i, j = 1, 2, 3) (Truong et al., 2021)

Svaka ćelija u okviru matrice označava sledeće:

- M (1,1): Indikatori održivosti visoke vrednosti i niske tržišne privlačnosti.
- M (1,2): Indikatori održivosti visoke vrednosti i atraktivnosti prosečnog tržišta.
- M (1,3): Pokazatelj održivosti visoke vrednosti i visoke tržišne atraktivnosti.
- M (2,1): Indikatori održivosti su srednje vrednosti, a atraktivnost tržišta je niska.
- M (2,2): Indikatori održivosti imaju prosečnu vrednost i atraktivnost prosečnog tržišta.
- M (2,3): Indikatori održivosti su srednje vrednosti i visoke tržišne atraktivnosti.
- M (3,1): Indikatori održivosti niske vrednosti i niske tržišne atraktivnosti.
- M (3,2): Indikatori održivosti niske vrednosti i atraktivnosti prosečnog tržišta.
- M (3,3): Indikatori održivosti niske vrednosti i visoke tržišne atraktivnosti.

Tabela 3. Matrica tržišne privlačnosti i robusnosti prema metodi Hilari du Cros

Robusnost	40 - 60	M (1,1)	M (1,2)	M (1,3)
	21 - 40	M (2,1)	M (2,2)	M (2,3)
	0 - 20	M (3,1)	M (3,2)	M (3,3)
		0 - 20	21 - 40	41 - 60
Indikatori	Tržišna privlačnost			

Izvor: Cros, H. (2001)

РЕЗУЛТАТИ I ДИСКУСИЈА

Uzorci su uzeti metodom onlajn ankete prilikom čijeg sprovođenja se vodilo računa o tome da su ispitanici stanovnici Valjevskog kraja. Vreme sprovođenja ankete je trajalo mesec dana (od 20. aprila 2024. do 20. maja 2024. godine). Broj uzetih uzoraka je 74. Na osnovu ukupnog broja ispitanika, zaključak je da su 70,3%, pripadnice ženskog pola, dok muškarci čine znatno manji deo, u iznosu od 29,7%. Podaci o obrazovanju pokazuju da većina ispitanika pripada grupi više i visoke stručne spreme čak 68,9%, dok 31,1% ispitanika ima srednju stručnu spremu. Najviše ispitanika, ukupno 74,6%, pripada sektorima kulture i umetnosti, istorije, geografije, turizma i zaštite životne sredine, ekonomije, i državne uprave. Izračunate su prosečne ocene za svaki indikator, uzevši u obzir odgovore ispitanika i ocene indikatora valorizacije turizma, što je na kraju prikazano ukupnom prosečnom ocenom. Primenom anketnog upitnika ispitanici su imali mogućnost ocenjivanja svakog indikatora posebno u opsegu ocena od 1 do 5. Realizacijom kvantitativno-kvalitativne metode turističke valorizacije kulturnih motiva Valjeva može se formirati zaključak o njihovoj vrednosti na ovom prostoru. Ukupna ocena turističke vrednosti lokaliteta je 3.6, što ih svrstava u lokalitete vrlo dobrog kvaliteta i nacionalnog značaja uz adekvatan monitoring i nova ulaganja u opremanje postojeće i izgradnju novije infrastrukture. Ovakvim poduhvatom bi se na prostoru Valjeva privukao još veći broj turista koji bi adekvatno istaknutim i promovisanim kulturno-turističkim motivima doprineo unapređenju turističkog razvoja ovog regiona.

Tabela 4. Procena vrednosti kulturnih vrednosti Valjeva, kvantitativno-kvalitativni metod

Indikatori	Ocena
Turističko-geografski položaj	4
Umetnička vrednost	4
Turistička vrednost ambijenta	4
Turistička atraktivnost i prepoznatljivost	3
Izgrađenost i opremljenost prostora	3
Uklapljenost u turističko bogatstvo	4
Ukupna ocena	3.6

Izvor: Autorska anketa

Sektor turizma po Hilari du Cros

Tržišna atraktivnost obuhvata podindikatora koji se ocenjuju u rasponu od 0 do 5. Po Hilari du Cros ovaj sektor uključuje procenu podindikatora tržišne privlačnosti gde spadaju: ambijent, lokalitet poznat van lokalne oblasti, nacionalni simbol, evokativni karakter, jasna diferenciranost, privlačnost za specijalne potrebe, komplementarnost sa drugim turističkim proizvodima, turistička aktivnost u regionima i asociranost se kulturom. Svaki od podindikatora ponaosob je prema mišljenju ispitanika ocenjen četvorkom (4) što implicira ukupnu ocenu u iznosu od 36.

Faktori od značaja pri dizajniranju turističkog proizvoda se ocenjuju u rasponu ocena od 0 do 5 gde za svaki od pomenutih indikatora postoji poseban raspon. Pristup destinaciji (ocena od 0-4), Transport do destinacije (ocena od 0-3), Kulturne atrakcije u neposrednoj blizini (ocena od 0-3), Uslužne pogodnosti (ocena od 0-5). Svi podindikatora su ocenjeni ocenom 3, dok je uslužna pogodnost procenjena ocenom 4. Ukupna ocena iznosi 13.

Sabiranjem je dobijena ukupna ocena sektora koji se odnosi na turizam koja iznosi 49.

Sektor upravljanja kulturnim dobrima po Hilari du Cros

Kulturni značaj se procenjuje na osnovu sledećih podindikatora, gde je svaki ocenjen u rasponu od 0 do 4 (poseban raspon za svaki podindikator): Estetska vrednost (od 0 do 2), Istorijska vrednost (od 0 do 2), Edukativna vrednost (od 0 do 2), Naučno-istraživačka vrednost (od 0 do 2), Društvena vrednost (od 0 do 2), i Reprezentativan lokalitet (od 1 do 4). Ukupna ocena prema proceni ispitanika iznosi 13.

Robustnost, odnosno stepen prihvaćenosti turista, procenjena je na osnovu podindikatora u rasponu od 0 do 5. Ovoj grupi pripadaju: Osetljivost kulturnog dobra (ocena od 0 do 4) koji je ocenjen ocenom 3., Stanje reparacije (ocena od 0 do 4) za koji je data ocena 4., Plan upravljanja (ocena od 0 do 5) koji je ocenjen ocenom 4., Regulatorni monitoring i održavanje (ocena od 0 do 5) ocenjen ocenom 3., Potencijal za tekuće investiranje (ocena od 0 do 5) ocenjen ocenom 3., Mogućnost negativnog uticaja posetilaca (ocena od 1 do 5) koji je ocenjen ocenom 4., i Mogućnost modifikacije kao deo razvoja prizvoda (ocena od 1 do 5) za koji je data ocena 3. Sabiranjem je dobijena ukupna ocena 24.

Ukupna ocena subindikatora u okviru sektora upravljanja kulturnim dobrima iznosi 37.

Dobijeni rezultati primenjeni su u okviru matrice tržišne privlačnosti kulturnih motiva u Valjevu (Tabela 5). Rezultati pokazuju da na osnovu ukupne ocene svih subindikatora kulturni motivi u Valjevu pripadaju ćeliji M (2,3). Ovakav rezultat ukazuje na srednju vrednost indikatora održivosti i visoki stepen indikatora tržišne atraktivnosti.

Tabela 5. Matrica tržišne privlačnosti i robusnosti kulturnih motiva u Valjevu

Indikator	Tržišna privlačnost			
	Ukupna ocena	0-20	21-40	41-60
Robusnost	0-20	M (3,1)	M (3,2)	M (3,3)
	21-40	M (2,1)	M (2,2)	M (2,3)
	41-60	M (1,1)	M (1,2)	M (1,3)

Izvor: autorska anketa

Lokalne, regionalne i nacionalne strategije razvoja i turizma (podržane političkim i ekonomskim agendama), tokom vremena, sve više proizvode na agendi nasleđa: „kako koristiti i prodavati nasleđe domaćim i međunarodnim turistima, kako ojačati pozitivnu sliku zemlji i kako povećati prihode“. (Bitušiková, 2021 ; Liberato et al., 2024). Kulturni motivi u Valjevu imaju veliku mogućnost privlačenja posetilaca svojom atraktivnošću, što ih ujedno čini veoma važnim i vrednim ekonomskim resursom. Obzirom na to da pripadaju indikatorima srednje održivosti, pored njihove atraktivnosti, neophodno je unaprediti i sprovesti adekvatno upravljanje i očuvanje. Na taj način bi se osigurala njihova upotreba i promocija, kroz dugotrajnu održivost. Adekvatno upravljanje kulturnim motivima na prostoru Valjeva doprinelo bi njihovoj trajnosti i rezultiralo neprekidnim kulturnim, ali i ekonomskim interesima.

ZAKLJUČAK

Bogata kulturna, ali i istorijska baština, čine nezaobilazno značajan razvojni potencijal turizma na prostoru Valjeva. Visoka pozicioniranost kulturnih motiva, privlačnih za turističko tržište, ukazuje na ogromnu mogućnost za ekonomski razvoj. Pokazatelji se manifestuju kroz različite vidove kulturnog nasleđa što podrazumeva arhitekturu, muzej, festivale i tradicionalne manifestacije, koje daju doprinos specifičnom doživljaju turista. Indikatori održivosti pokazuju da je neophodno bolje upravljanje i očuvanje kulturnih motiva na ovom prostoru, iako ih odlikuje visoka tržišna privlačnost. Ovakva pozicioniranost ukazuje na to da je potrebno uložiti dodatne aktivnosti i napore radi dugoročnog očuvanja i poboljšanja, i pored toga što kulturni motivi na prostoru Valjeva imaju sposobnost privlačenja velikog broja posetilaca. To uključuje sprovođenje strategija zaštite i revitalizacije, koje će obezbediti da kulturno nasleđe ostane sastavni deo turističke ponude bez ugrožavanja njene celovitosti. Da bi se obezbedio održivi razvoj turizma, neophodno je usmeravanje na umrežene pristupe koji će podrazumevati sve aspekte turističke ponude i uključiti sve važne aktere. To podrazumeva jačanje saradnje lokalne zajednice, turističkih organizacija i lokalnih vlasti, u cilju kreiranja promišljenih, izbalansiranih i atraktivnih turističkih paketa. Ulaganje u unapređenje turističke infrastrukture, kao i unapređenje promocije kulturno-istorijskih motiva, neophodno je i važno za povećanje uočljivosti i privlačnosti Valjeva kao turističke destinacije. Promovisanje održive prakse u cilju očuvanja kulturne baštine i obezbeđivanje ekonomske koristi za lokalnu zajednicu je takođe jedan od važnijih ciljeva. Očuvanje tradicije i jačanje lokalnog identiteta i ponosa obezbeđuje se kroz uključenost lokalnog stanovništva u turističke aktivnosti. Na kraju, zaključak je da Valjevo ima velike mogućnosti za razvoj turizma, koje se temelje na bogatim kulturnim i istorijskim resursima. Uz odgovarajuća ulaganja u održivo upravljanje i promociju, ovaj region može oplemeniti i upotpuniti lokalnu zajednicu, doprineti očuvanju kulturnog nasleđa, i postati veoma uspešna turistička destinacija.

LITERATURA

- Alexandrowicz, W.P.; Alexandrowicz, Z. (2022): Geosites in Tourist Areas: The Best Method for the Promotion of Geotourism and Geoheritage (an Example from the Polish Flysch Carpathians). *Geoheritage* 2022, 14, 45.
- Bambi, G., Rossi, G., Barbari, M., Gasparella, L., Savelli, S. (2023). Landscape Valorization and Rural Tourism Development: A Mobile Application for the Promotion of the Laurentana Way in Tuscany Region (Italy). In: Ferro, V., Giordano, G., Orlando, S., Vallone, M., Cascone, G., Porto, S.M.C. (eds) *AIIA 2022: Biosystems Engineering Towards the Green Deal*. AIIA 2022. Lecture Notes in Civil Engineering, vol 337. Springer, Cham. https://doi.org/10.1007/978-3-031-30329-6_107
- Barbera, G., Biasi, R., Marino, D. (2017): *I paesaggi agrari tradizionali, un percorso per la conoscenza*. Franco Angeli, Milano (2017)

- Bitušiková, A.: Cultural heritage as a means of heritage tourism development. *Muzeológia a Kultúrne Dedičstvo* 9(1), 81–95 (2021). <https://doi.org/10.46284/mkd.2021.9.1.5>
- Cerdeiras, A., Pinheiro, B., Vareiro, L., Mendes, R. (2018): Tourism and valorisation of cultural heritage: The case of the Castle of Lanhoso. *Tékhne*. 16. 28-37. Doi:10.2478/tekhne-2019-0010.
- Cros, H. (2001): A New Model to Assist in Planning for Sustainable Cultural Heritage Tourism. *International Journal of Tourism Research*, 3, 165 -170. <https://doi.org/10.1002/jtr.297>
- Cullotta, S., Barbera, G. (2011): Mapping traditional cultural landscapes in the Mediterranean area using a combined multidisciplinary approach: method and application to Mount Etna (Sicily; Italy). *Landsc. Urban Plan.* 100(1–2), 98–108 (2011)
- Drešković, N., Hrelja, E., Osmanović, M. and Durmišević, B. (2022): Identification and valorization of tourist motives-case study of the old town of Dubrovnik in Ilijaš. *Journal of Tourism and Hospitality Management*, pp. 108-125.
- Gonçalves, M. A. (2012). A cultura material, a musealização e o turismo: A valorização da experience turística nos museus nacionais. (Unpublished doctoral dissertation). Universidade de Aveiro, Aveiro, Portugal.
- Henriques, C. (2003). Turismo cidade e cultura: Planeamento e gestão sustentável. Lisboa: Edições Sílabo.
- Kastrati, Q., 2022. Identification, classification and valorization of tourist motives of the Theth (Theth) valley. *South Florida Journal of Development*, 3(4), pp. 5327-5343.
- Krivošejev, V., Terzić, A. (2018): Muzeji i ekonomska dobit za okruženje : analiza efekata posećenosti Narodnog muzeja Valjevo na lokalnu ekonomiju. 10.5937/kultura1860252K.
- Lawton, L.J., Weaver, D.B.: Using residents' perceptions research to inform planning and management for sustainable tourism: a study of the Gold Coast Schoolies Week, a contentious tourism event. *J. Sustain. Tour.* 23(5), 660–682 (2015). <https://doi.org/10.1080/09669582.2014.991398>
- Liberato, D., Liberato, P., Vieira, A., Rodrigues, C., Mendes, T. (2024). Improving Accessibility as a Strategy for Social Sustainability in Tourism Supply. In: Carvalho, J.V., Abreu, A., Liberato, D., Rebolledo, J.A.D. (eds) *Advances in Tourism, Technology and Systems. ICOTTS 2023. Smart Innovation, Systems and Technologies*, vol 384. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-99-9758-9_35
- Liberato, P., Liberato, D., Cerqueira, R. (2023). The Economic Impacts of the Tourism Sector Within the Residents' Valuation Perspective. In: Abreu, A., Carvalho, J.V., Liberato, D., Galdames, I.S. (eds) *Advances in Tourism, Technology and Systems. Smart Innovation, Systems and Technologies*, vol 340. Springer, Singapore. https://doi.org/10.1007/978-981-19-9960-4_56
- Marino, D., Nofroni, L., Savelli, S. (2015): Le greenways come fattore di resilienza dei Paesaggi agrari tradizionali in ambiente periurbano. *Atti del convegno "Architettura e Natura" 16–20 dicembre 2014, San Venanzo. Milano: Franco Angeli (2015)*
- Matić, V., Janičević, S., & Čerović, S. (2007). The cultural inheritance of the river Gradac in the role of tourism development in the area of Valjevo. *Geographica Pannonica*, 65–69 <https://doi.org/10.5937/GeoPan0711065M>
- Mikhailenko, A.V.; Zorina, S.O.; Yashalova, N.N.; Ruban, D.A. (2023): Promoting Geosites on Web-Pages: An Assessment of the Quality and Quantity of Information in Real Cases. *Resources* 2023, 12, 61. <https://doi.org/10.3390/resources12050061>
- Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2020., Republički zavod za statistiku, Beograd
- Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2021., Republički zavod za statistiku, Beograd
- Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2022., Republički zavod za statistiku, Beograd
- Opštine i regioni u Republici Srbiji, 2023., Republički zavod za statistiku, Beograd
- Prostorni plan grada Valjeva, Institut za arhitekturu i urbanizam Srbije, Knjiga 1, Beograd 2013
- Sharpley, R.: Host perceptions of tourism: a review of the research. *Tour. Manag.* 42, 37–49 (2014). <https://doi.org/10.1016/j.tourman.2013.10.007>
- Sivac, A., Hrelja, E., Drešković, N. (2023): GIS-based Spatial Analysis of Cultural Tourist Motives: Case Study of Foča, Bosnia and Herzegovina. *Journal of Tourism and Hospitality Management*. 9. 9-22. Doi:10.35666/25662880.2023.9.09.
- Stanojlović, A., Čurčić, N., Pavlović, N. (2010): Tourism valorization of the site "Lazar's town" in Kruševac, *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijić" Sasa.*, Vol. 60 № 2 (2010) (77-93)
- Tatović, N., Lakićević, M., Matić, V., Rabotić, B. (2014): POTENCIJAL KALEMEGDANSKOG KOMPLEKSA KAO TURISTIČKE ATRAKCIJE BEOGRADA, *Turističko poslovanje Broj 14*, decembar 2014., UDC 338.483.12:725.182(497.11 Beograd)
- Tomka, D. (1998). Culture through space, time and tourism. *Institute of Geography, PMF, Novi Sad*, 245 – 281. (Tomka, D. 1998. *Kultura kroz prostor, vreme i turizam. Institut za geografiju, PMF, Novi Sad*, 245 – 281).
- Throsby, D. (2016). Investment in urban heritage conservation in developing countries: Concepts methods and data. *City, Culture and Society*, 7(2), 81–86.
- TRUONG, T., PHAM, H., TRAN, D., & Sukana, I. (2021). Assessment For Sustainable Tourism Development In Hoi An City Using The Model Of Hilary Du Cros. *JURNAL DESTINASI PARIWISATA*, 9(2), 291 - 295. doi:10.24843/JDEPAR.2021.v09.i02.p06
- Venturini, C.; Pasquaré Mariotto, F. (2019): Geoheritage Promotion Through an Interactive Exhibition: A Case Study from the Carnic Alps, NE Italy. *Geoheritage* 2019, 11, 459–469. <https://tov.rs/muzej/>
- <https://privreda.valjevo.rs/>
- <https://www.eparhijavaljevska.rs>

TOURISTIC VALORIZATION OF VALJEVO CULTURAL POTENTIAL

Maja Novović²

Abstract: Valorizing the cultural potential of the Valjevo region is vital for tourism development for several reasons. Cultural heritage sites, including monasteries, churches, ethno-villages, and traditional events, represent a rich heritage and serve as a valuable tourist resource. Preserving and promoting these elements not only attracts tourists but also provides them with an authentic experience. Cultural tourism significantly contributes to the local economy through various activities such as tourism, souvenir trade, hospitality, and accommodation. Furthermore, the promotion of cultural heritage encourages the preservation of tradition and community identity. This paper demonstrates how cultural potentials influence the development of tourism and the economy of the Valjevo region. The results are based on a combination of different research methods on cultural resources in the region, which provide a foundation for their valorization. The approach involved engaging the local population and potential visitors through questionnaires, qualitative-quantitative methods, and Hilary du Cros' methods for cultural potential valorization. By implementing smart planning and management strategies, Valjevo's cultural potential can form the basis for developing various forms of tourism, including cultural, rural, religious, and gastronomic tourism. Investing in restoring and promoting cultural monuments and events helps diversify tourism offerings, attracting visitors from different backgrounds. Therefore, valorizing the cultural potential of the Valjevo region is not just an investment in tourism but also a means of preserving identity, fostering economic development, and promoting local culture.

Keywords: valorization, cultural heritage, tourism, development, Valjevo, economy

² Ph.D. student, maja_prokuplje@yahoo.com, ORCID: 0009-0008-4072-0631

ЗНАЧАЈ РЕГИОНАЛНИХ РАЗВОЈНИХ АГЕНЦИЈА У ПОДСТИЦАЊУ ПРИВРЕДЕ РЕГИОНА НА ТЕРИТОРИЈИ СРБИЈЕ

Немања Јосифов¹, Марко Седлак², Милан Младеновић³

Апстракт: У раду су представљене улоге које регионалне развојне агенције на територији Србије имају, а односе се на промоцију регионалног развоја и јачање конкурентности региона. Дат је осврт на њихово оснивање, пословање, мисије и визије за просперитет региона. Пажња је посвећена поступцима који морају бити испуњени да би регионална развојна агенција добила акредитацију и могла успешно да послује. Циљ је да се размотри начин на који регионалне развојне агенције утичу на подстицање целокупне привреде региона. Наглашена је интеракција између регионалних развојних агенција и јединица локалне самоуправе, као и њихов однос са привредом, научном и стручном јавношћу. Приказани су услови за вредновање, али и могућности даљег побољшања ефикасности рада. Предочен је значај регионалних развојних агенција у оснаживању културног живота и поспешивању интеррегионалне сарадње. Фокус је и на интеракцијама које постоје између регионалних развојних агенција, али и односу који државни ниво управе има према њиховом раду и пословању.

Кључне речи: регионалне развојне агенције, привреда, региони, регионални развој, култура

УВОД

Региони су сложене и динамичне територије, као резултат њихове природне и друштвене компоненте и повезаности процеса у њима (Castro-Arce & Vanclay, 2020). Регионални развој је један од кључних чинилаца јачања привреде. То је сложен процес који тражи интердисциплинарно проучавање. Кључни фактори развоја су: природни и људски ресурси, ниво технолошког развоја, капитал, знање, институционални и законодавни оквир, вредности, етика и посвећеност (Šabić & Vujađinović, 2017). Савремене теорије повећавају индиције да је регионални развој ендегени, међусекторски процес у којем социоекономске везе и знање имају доминантну улогу (Vujađinović et al., 2023). Циљ је да се региони развију у пуном капацитету користећи своје потенцијале, са нагласком да не постоји универзални образац, већ да се свака територијална јединица развија у складу са сопственим могућностима. Регионализација је инструмент којим се може најбоље искористити простор (Vujađinović & Šabić, 2017). Растући диспаритети између главних урбаних центара и већег дела периферних региона представљају друштвене изазове (Grillitsch & Sotarauta, 2020). У Србији, традиционално неразвијене области су рурални, брдско-планински и погранични јужни, југозападни и источни делови (Miljanović et al., 2010).

Главни актери у спровођењу нове регионалне политике су развојне агенције и центри за развој малих и средњих предузећа (Golić & Joksimović, 2017). Регионалне развојне агенције су основни инструмент привредне инфраструктуре које се оснивају ради подршке локалном и регионалном развоју (Sabatti, 2022).

На територији Европе од 1992. године функционише Европско удружење развојних агенција (ЕУРАДА) које има улогу у промоцији регионалног развоја. Оно представља развојне агенције пред институцијама Европске уније и олакшава сарадњу међу практичарима регионалног економског развоја, нудећи простор за умрежавање, планирање заједничких пројеката ЕУ, сарадњу, залагање и учешће на европском нивоу. Дакле, ЕУРАДА служи као међународно добро успостављено средство за повезивање развојних агенција једна са другом, са Европом и са

¹ Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, 11000 Београд, Србија, nemanja.josifov@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0007-9148-2664

² Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, 11000 Београд, Србија, markosedlak008@gmail.com, ORCID: 0009-0007-1400-4749

³ Студент основних студија, milanmladenovic@gmail.com

могућностима које Европа може да понуди (Halkier & Danson, 2017). Признајући предности међурегионалне сарадње, ЕУРАДА је од самог почетка активно укључена у истраживање, тестирање и промоцију иновативних пракси регионалног развоја. Она користи своју стручност да идентификује и шири најбоље праксе, олакша размену знања и понуди могућности умрежавања за своје чланове. Чланице су већина земаља Европске уније, Уједињено Краљевство Велике Британије и Северне Ирске, Турска и Украјина. Ово удружење поседује свој годишњи програм рада у циљу подстицања интеракција међу стручњацима који се баве регионалним развојем. Основни циљеви организације су: подстицање иновација на регионалном и међурегионалном нивоу, унапређење вештина и талената, јачање међународне сарадње, подстицање сарадње са субјектима као што су Заједнички истраживачки центар (ЈРЦ), ОЕЦД и многи други (EURADA, 2024).

На територији Босне и Херцеговине, од 2001. године започет је процес формирања агенција за регионални развој, као покретач успешне имплементације развојних стратегија (Osmanović, 2004). Регионална развојна агенција РЕРА у Хрватској основана је са циљем сарадње јавног, приватног и цивилног сектора у Сплитско-далматинској жупанији (Stipanović, 2017). Развојна агенција „Рајна-Палатинат“ је дугорочна институција успостављена од Министарства унутрашњих послова Рајна-Палатинат и Министарства за спорт, као и Техничког универзитета у Кајзерслаутерну 2003. године. Иницијатива за стварање агенције потекла је од савезне државе и њен циљ је био да примени научни приступ за регионални развој и да пронађе новог партнера у оквиру Министарства да би дала подршку општинама (Kovanen et al., 2023). Значај регионалних развојних агенција препознат је и ван европског континента. Савезна влада Канаде је 1987. године увела суштински нову структуру за политику регионалног развоја. Регионалне развојне агенције (РРА), са одвојеним ресорним структурама и државним министрима, основани су за Атлантску Канаду (Atlantic Canada Opportunities Agency (ACOA)) и Западну Канаду (Western Economic Diversification Canada (WED)) (Bradford, 2018). Регионалне развојне агенције у Канади, као и у многим другим земљама, конципиране су да служе као споне између локалних услова, регионалних интереса и федералних приоритета. Иако је стварање регионалних развојних агенција био део дугогодишњег федералног програма за смањење економских диспаритета широм земље, свака од њих има различите стратегије у спровођењу сличних циљева као сопствене циљеве у ономе што сматрају најбољом подршком локалног економског раста у свом региону (Elsibai et al., 2023).

РЕГИОНАЛНЕ РАЗВОЈНЕ АГЕНЦИЈЕ У СРБИЈИ

Године 2009. основана је Национална агенција за регионални развој ради обављања регулаторних послова, утврђивања и смањења регионалних неједнакости. Након њеног укидања 2016. године, ову улогу преузела је Развојна агенција Србије (Golić & Joksimović, 2017), која има мрежу регионалних развојних агенција у Панчеву, Зајечару, Зрењанину, Врању, Лесковцу, Краљеву, Нишу, Ужицу, Новом Саду, Руми, Новом Пазару, Крагујевцу, Београду, Лозници, Пожаревцу, Суботици и Крушевцу (Развојна агенција Србије, 2020). То су привредна друштва или удружења креирана у сврху регионалног развоја и акредитована у складу са Законом о регионалном развоју. Настале су као резултат партнерства између општина, предузетника и цивилног друштва, иако не у свим случајевима (Molnar, 2013). С обзиром да су пред њима огромни изазови, утврђен је минималан број регионалних развојних агенција које морају бити акредитоване по регионима: 1) Регион Војводине (3 регионалне развојне агенције); 2) Београдски регион (1 регионална развојна агенција); 3) Регион Шумадије и Западне Србије (4 регионалне развојне агенције); 4) Регион Јужне и Источне Србије (3 регионалне развојне агенције); 5) Регион Косова и Метохије (1 регионална развојна агенција)⁴ (Службени гласник РС, бр. 51/2009, 30/2010 и 89/2015).

ПОСЛОВАЊЕ И ВРЕДНОВАЊЕ РАДА

Како би регионална развојна агенција могла успешно да послује неопходно је да се испуне услови за акредитацију, а то су:

1. да је захтев за акредитацију поднело привредно друштво основано као друштво са ограниченом одговорношћу чији су већински власници капитала (више од 50%) јединице локалне самоуправе, односно да је захтев за акредитацију поднело удружење основано у складу са прописима којима се уређују удружења, чији су већински оснивачи јединице локалне самоуправе, у складу са Законом;

⁴ Седиште Регионалне развојне агенције за Косово и Метохију се налази у Косовској Митровици. Основана је 03.05.2018. године. (Извор: <https://search.bisnode.rs/rs/1147147/regionalna-razvojna-agencija-kosova-i-metohije-doo-kosovska-mitrovica/> (приступљено 29.05.2024.)).

2. да привредно друштво у оснивачком акту, статуту, акту о систематизацији, односно акту о распоређивању запослених има наведене и послове из области регионалног развоја и пружање подршке привредним друштвима и предузетништву, односно да је удружење основано ради унапређења регионалног развоја и подршке привредним друштвима и предузетништву, у складу са Законом;
3. да су оснивачи привредног друштва односно удружења најмање три јединице локалне самоуправе које имају седиште у статистичком региону у којем се оснива или је основана регионална развојна агенција, осим за Београдски регион;
4. да су јединице локалне самоуправе као оснивачи предвидели и обезбедили у оквиру својих одлука о буџету и на основу уговора са регионалним развојним агенцијама годишњу чланарину ради обезбеђења средстава за рад и пословање привредног друштва, односно удружења у износу од најмање 0,10% од укупно остварених пореских прихода из претходне године у односу на годину у којој се врши пренос средстава, осим за град Београд где је годишња чланарина у износу од најмање 0,02% и за град Нови Сад где је годишња чланарина у износу од најмање 0,05%, од укупно остварених пореских прихода из претходне године у односу на годину у којој се врши пренос средстава;
5. 4а) да су јединице локалне самоуправе из Региона Косова и Метохије као оснивачи предвидели уговором годишњу чланарину ради обезбеђења средстава за рад и пословање привредног друштва, односно удружења у износу од најмање 200.000 динара;
6. да су други оснивачи предвидели уговором годишњу чланарину ради обезбеђења средстава за рад и пословање привредног друштва, односно удружења у износу од најмање 10.000 динара;
7. да имају усвојен пословни и финансијски план од стране свог надлежног органа за текућу годину, извештај о пословању и финансијски извештај, односно извештај о досадашњем пословању за претходну годину, као и доказ о уплаћеним чланаринама оснивача. Приликом прве акредитације и обнове акредитације, као и у току трајања акредитације неопходно је да је најмање 50% јединица локалне самоуправе оснивача регионалне развојне агенције уплатило предвиђену чланарину;
8. да имају обезбеђен пословни простор минималне површине 30 m² и најмање пет опремљених радних места са рачунарском опремом и интернет конекцијом;
9. да имају одговарајући кадровски потенцијал за спровођење политике регионалног развоја и развоја предузетништва и то најмање пет радно ангажованих лица од чега најмање два лица са високом стручном спремом (Službeni glasnik RS, br. 74/2010, 4/2012, 44/2018 – dr. zakon, 69/2019 i 113/2022).

Послови регионалне развојне агенције су да: учествује у припреми и спровођењу развојних докумената и прати њихову реализацију на нивоу региона и јединица локалне самоуправе; сарађује са аутономним покрајинама и јединицама локалне самоуправе у припреми и примени локалних развојних планова; представља интерес региона у односима са Националном и регионалном развојном агенцијом и у оквиру своје надлежности учествује у реализацији усвојених развојних докумената; припрема и спроводи програме стручног усавршавања за потребе развоја привредних друштава и предузетништва, развоја инфраструктуре и развоја институција и организација и за унапређење капацитета јединица локалних самоуправа; прати и спроводи мере и реализује развојне пројекте за које је овлашћена; обавља послове међународне, прекограничне и међуопштинске сарадње из своје надлежности; води информациони систем од значаја за регион и област; обавља и друге послове у складу са оснивачким актом. Регионалне развојне агенције као удружења имају различите изворе финансирања које им служе за рад и обављање послова, а то су: приходи које остварају обављањем послова; буџет јединица локалне самоуправе које су оснивачи регионалне развојне агенције; донације, спонзорства, развојна помоћ домаћих и страних правних и физичких лица; други извори у складу са законом (Службени гласник РС, бр. 51/2009, 30/2010 и 89/2015). Критеријуми за прву акредитацију су: географска заступљеност (да ли су јединице локалних самоуправа са подручја једне области тј. округа), број јединица локалне самоуправе које су оснивачи регионалне развојне агенције, број других оснивача, број становника на простору на коме делује агенција, стручни кадар, техничка опремљеност и обезбеђена средства за рад на годишњем нивоу. Ови критеријуми су операционализовани кроз акредитационе поене.

Табела 1. Критеријуми за прву акредитацију регионалне развојне агенције (РРА)

Критеријум	Подкритеријум	Број поена
Географска заступљеност	мање од 50% ЈЛС оснивача РРА унутар једне области	1
	више од 50% ЈЛС оснивача РРА унутар једне области	2
Број ЈЛС које су оснивачи РРА	минимум три оснивача РРА	3
	више од три оснивача РРА	+1*
Број оснивача	до пет оснивача	1
	више од пет оснивача	2
Број становника	мање од 100.000 становника	1
	од 100.000 до 200.000 становника	2
	од 200.000 до 500.000 становника	3
	више од 500.000 становника	4
Број запослених	пет запослених	1
	од 6 до 10 запослених	2
	више од 10 запослених	3
Образовна структура	мање од 70% запослених са високом стручном спремом	1
	више од 70% запослених са високом стручном спремом	3
Техничка опремљеност	опремљен пословни простор	2
	аутомобил	+1*
	сала за обуке	+1*
	пословна јединица ван седишта	+2*
Обезбеђена средства за рад на годишњем нивоу	обезбеђена средства кроз чланарину	2
	обезбеђена средства из других извора	1
* за сваку додатну карактеристику добијају се додатни поени		

(Службени гласник РС, бр. 74/2010, 4/2012, 44/2018 – др. закон, 69/2019 и 113/2022)

На основу прегледа поена који се додељују за одређени критеријум, може се констатовати да се највише поена може добити на броју оснивача РРА и броју становника. Треба истаћи да је минималан број поена за прву акредитацију 12. Са друге стране минималан број поена за обнову акредитације је 15. Оцена комисије се креће у распону од 0 (не испуњава услове) до 5 (одличан). Не може се обновити акредитација ако комисија за вредновање није дала најмање просечну оцену 3 (добар). Критеријуми за обнову акредитације односе се на број услуга обављених за јавни и приватни сектор, као и степен успешности ових услуга. У критеријум улази и извештај комисије, образоване за вредновање рада агенција. Треба подвући да прва акредитација важи две године, а свака следећа пет година (Службени гласник РС, бр. 51/2009, 30/2010 и 89/2015).

Услови за вредновање рада регионалних развојних агенција су: да је регионална развојна агенција акредитована у складу са Уредбом о утврђивању услова, критеријума и начина акредитације за обављање послова регионалног развоја и одузимање акредитације пре истека рока на који је издата; да је регионална развојна агенција уписана у регистар у складу са Правилником о садржини и изгледу јединственог регистра акредитованих регионалних развојних агенција; да је поднела годишњи извештај о раду и пословању Агенцији и оснивачима; извештај Агенције о обиласку регионалне развојне агенције у складу са Законом; да је поднела податке на обрасцу - Евалуациони образац. Критеријуми за вредновање рада акредитованих регионалних развојних агенција су: институционални критеријум; организациони критеријум; критеријум учинка везан за подршку развоју приватном сектору и регионалном развоју; критеријум везан за промотивне активности. Вредновање критеријума врши се на основу индикатора и поена. Укупно има 16 индикатора (од позитивног мишљења регионалног развојног савета, преко

степен реализације плана рада акредитоване регионалне развојне агенције, до видљивости услуга подршке акредитоване регионалне развојне агенције за коришћење подршке и броја промотивних активности). Уколико акредитована регионална агенција буде вреднована: са мање од 20 поена оцениће се оценом «не испуњава услове»; од 20 до 30 поена оцениће се оценом «довољан»; од 31 до 40 поена оцениће се оценом «добар»; од 41 до 50 оцениће се оценом «врло добар»; преко 51 оцениће се оценом «одличан». Минимални услов од 20 поена мора се испунити по свим индикаторима по којима се захтева минималан број поена (Службени гласник РС, бр. 6/2011-11).

МИСИЈЕ И ВИЗИЈЕ

Регионалне развојне агенције имају своје дефинисане циљеве како би допринели уравнотеженом регионалном развоју. Основни циљеви су повећање конкурентности региона, дефинисање и спровођење регионалних развојних политика и планова, сарадња са локалним, националним и међународним стејкхолдерима, унапређење квалитета живота, заштита животне средине, развој људских ресурса, социјалних и културних вредности. Специфични циљеви подразумевају развој малих и средњих предузећа, развој промотивних алата региона, подршка у креирању локалних и регионалних стратешких докумената, унапређење услуга јавног сектора, унапређење образовања, подршка маргинализованим слојевима друштва, подршка развоју регулационих и просторних планова (Regionalna agencija za prostorni i ekonomski razvoj Raškog i Moravičkog okruga, 2022). Посебну пажњу треба обратити на програме подршке развоју руралне средине и пољопривреде (Агенција за регионални развој Расинског округа, 2023). Визија агенција је да буду кључни носилац развојних процеса, кроз креирање и координацију имплементације развојних стратегија, јачање идентитета територије на којој остварују свој утицај (Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, 2010). Регионалне развојне агенције активно обликују визије региона и средства за њихово остваривање. Њихов успех је повезан са правцима регионалних диспаратитета што изискује напоре за надоградњу њиховог управљања, што подразумева да се претежно рурални и периферни региони могу суочити са посебним изазовима у подршци колаборативном управљању (Kovanen et al., 2023). Мисија је подстицање регионалног развоја коришћењем фондова ЕУ да би се привукле стране инвестиције. Визија је да регионална развојна агенција буде спона јавног, приватног и цивилног сектора у изградњи партнерстава и институција (Regionalna razvojna agencija Srem, n.d.).

ОДНОСИ СА ЈЕДИНИЦАМА ЛОКАЛНЕ САМОУПРАВЕ И ПРИВРЕДОМ

С обзиром да су оснивачи регионалних развојних агенција углавном локалне самоуправе, у складу са Законом о регионалном развоју, оне пружају помоћ малим и средњим предузећима кроз информације, саветодавне услуге, менторинг, обуке, промоције, теренску контролу, као и јединицама локалне самоуправе кроз припрему и спровођење пројеката и развојних докумената. Оно о чему се огледа значај регионалних развојних агенција заправо је сарадња са Министарством привреде, посебно у домену малих и средњих предузећа. Министарство привреде истиче своју финансијску подршку, а кроз Програм стандардизованог сета услуга пружа релевантне информације, обуке, саветодавне услуге и менторинг. Ове услуге су бесплатне и могу се користити у регионалним развојним агенцијама. Агенције су и битан партнер Министарства за европске интеграције у спровођењу регионалне политике. Такође, Министарство пољопривреде, шумарства и водопривреде и други привредни субјекти заинтересовани су за коришћење потенцијала регионалних развојних агенција на регионалном и локалном нивоу. Регионалне развојне агенције имају битну улогу у комуникацији са грађанством кроз бројне радионице из домена различитих друштвених сфера (Ministarstvo privrede Republike Srbije, 2021).

УЛОГА У КУЛТУРНОМ РАЗВОЈУ РЕГИОНА

Запажено је истраживање које приказује значај регионалних развојних агенција за културни развој Србије. Оно повезује политику регионалног развоја и културну политику. Циљ је био разматрање улоге регионалних развојних агенција у промовисању културе региона, истицању његовог идентитета. Основна хипотеза је да се развојни потенцијали културе не користе довољно у развоју локалних заједница и региона и да култура у регионалном развоју нема адекватно место. Додатна хипотеза је да се културном политиком не препознаје потенцијал регионалних развојних агенција у пружању доприноса и трансформацији целокупног система и културном развоју на свим нивоима. Битан је и начин на који се домаћи и међународни

фондови користе за потребе културе. Истакнути су ендогени ресурси региона у контексту природних, друштвених и културних предиспозиција. Истраживање је показало да регионалне развојне агенције могу дати изузетан допринос развоју културне политике, односно повезати културне установе и локалну власт са донаторима, нарочито иностраним. На овај начин би се развило предузетништво из ове области. Регионалне развојне агенције играле би круцијалну улогу у имплементацији културне политике. Оне могу бити значајан партнер за имплементацију Националне стратегије развоја културе за период од 2019. до 2029. године. Могућности су огромне када је у питању веза између културне, регионалне политике и унапређење вертикалне и хоризонталне сарадње. У том смислу, значајно је партнерство регионалних развојних агенција, Министарства културе и информисања, јединица локалне самоуправе и установа културе (Стојановић, 2019).

СМЕРНИЦЕ ЗА ПОБОЉШАЊЕ РАДА И ИНТЕРРЕГИОНАЛНУ САРАДЊУ

Како би регионалне развојне агенције побољшале квалитет рада и услуга неопходно је јачати њихов капацитет за припрему инфраструктурних пројеката у сврху помоћи јединицама локалне самоуправе. Регионалне развојне агенције морају боље поспешивати међуопштинску сарадњу, транспарентније и ефикасније обављати своје послове. Регионалне развојне агенције имаће улогу у припреми и спровођењу сопствених пројеката финансираних из ЕСИ фондова. Поред њих, могући корисници средстава су и јединице локалне самоуправе, мала и средња предузећа, заводи за запошљавање, невладине организације, образовне институције, привредне коморе... Регионалне развојне агенције могу имати улогу и у припреми и обуци будућих корисника ЕСИ фондова. Неопходна је боља подршка Министарства за европске интеграције како би се обучили потенцијални корисници ЕСИФ средстава на локалном и регионалном нивоу. Веће учешће регионалних развојних агенција у спровођењу кохезионе политике може бити од огромне користи, јер могу да допринесу унапређењу сарадње и развоју партнерства. Искуства земља ЕУ су показала да кохезиона политика ЕУ јача капацитете актера на регионалном и локалном нивоу за спровођење пројеката финансираних из ЕСИ фондова. Повећање капацитета локалних и регионалних актера кључни су основ за развој на регионалном и локалном нивоу. Битно је унапредити и побољшати сарадњу регионалних развојних агенција са својим оснивачима и заинтересованим странама на локалном нивоу (Кнежевић & Јерemiћ, 2018). Привредни раст региона, повећање његове активности, прилив страних инвестиција може се остварити кроз предузетничке инкубаторе. Неопходно је:

- успоставити блиску сарадњу са локалним актерима који имају утицај на развој предузетништва;
- постићи договор са локалним властима о подржавању и облицима сарадње око активности предузетничког инкубатора;
- договорити сарадњу са Привредном комором која иницира предузетништво, односно, укључити у процес сарадње регионалне развојне агенције, мала и средња предузећа, због сличности у мисијама и визијама;
- затражити подршку Националне службе за запошљавање;
- контактирати са Институтима и Универзитетима са циљем добијања подршке у раду;
- укључити невладин сектор и локалне медије;
- укључивање и активирање свих учесника у заједници (Vojnović et al., 2013).

Кординацијом регионалних развојних агенција постиже се међународна и међурегионална сарадња. Једино случај где свако има шансу да учествује у спровођењу пројеката може да превазиђе негативну перцепцију агенција као самодовољних структура јавне управе. Регионалне развојне агенције треба да буду иницијатори промена и остварују запажене резултате. Неопходно је успоставити механизам за консултације са заинтересованим странама са своје територијалне надлежности. Смернице даљег развоја тицале би се потребе државе да успостави финансијски оквир за суфинансирање и претфинансирање регионалних и локалних развојних пројеката. Регионалне развојне агенције морају се активније укључити у планове активности ресорних Министарства, те добити финансијску подршку у сврху промовисања регионалног развоја. Неопходно је људима приближити активност регионалних развојних агенција, с обзиром да многи не знају да оне постоје и које су заправо њихове улоге. Такође, битно је ојачати квалификације, позиције и овлашћења запослених да би се обезбедила њихова независност у односу на промене локалне политичке ситуације. Деловање треба усмерити ка малим и средњим предузећима како би се следила пракса земаља ЕУ. Агенције морају имати јасно дефинисан стратешки оквир како би се задовољиле потребе привреде и цивилног друштва.

Да би се то постигло важно је све заинтересоване стране укључити у активности и мобилисати постојећи људски и друштвени капитал. Како би регионалне развојне агенције ефикасније радиле на централном нивоу треба осмислити посебне мере подршке за пројекте од значаја за регионални ниво (Осоколјић & Dolapčev, 2014).

Добар пример анализе регионалног развоја представља централни словеначки регион, где су у истраживање били укључени респоденти из помоћних институција, високотехнолошких предузећа, развојног института и државне агенције, помоћу којих су оцењене могућности региона за иновације. Како би се регион развио неопходна је реализација привредних иницијатива са високом технологијом знања и вишим потенцијалом раста, те је неопходно остварити баланс међу инструмената за подршку раста нових предузећа на једној страни и инструмената за подршку раста постојећих предузећа на другој. Проблем који системски треба решавати односи се на поверење између послодаваца, препреке код стварања иновативних окружења, проблем погрешног регионалног позиционирања технолошких паркова, мало је комуникације и сарадње са другим институцијама, краткорочни су пројекти које објављује држава (Vojnović et al., 2013).

У сврху промоције регионалних развојних агенција у Србији, Београдска отворена школа је 2014. године одржала конференцију за новинаре „Сарадња између регионалних развојних агенција и њихових заинтересованих страна“. Она се тичала рада регионалних развојних агенција, њихове улоге у политици регионалног развоја, као и сарадње. На поменутој конференцији представљена је студија практичне политике „Од принципа до праксе: Ка делотворним и ефикаснијим регионалним развојним агенцијама у Републици Србији“ коју је урадио пројектни тим Београдске отворене школе „Развој заиста: Евалуација утицаја и учинака регионалних развојних агенција у Србији“ коју је подржао Европски фонд за Балкан уз помоћ својих партнера (Institut za teritorijalni ekonomski razvoj, 2014).

Пример промовисања економског развоја региона и интеррегионалне сарадње представља актуелни пројекат под називом „Подстицање примене хибридних система грејања и хлађења коришћењем плитке геотермалне енергије у Дунавском региону – Danube GeoHeCo“. На овом великом пројекту ангажована је широка заједница научне и стручне јавности у циљу ефикаснијег рада и успостављања међурегионалне сарадње из Хрватске, Мађарске, Аустрије, Словеније, Словачке, Румуније, Босне и Херцеговине и Србије (Факултет инжењерских наука Универзитета у Крагујевцу, Регионална агенција за економски развој Шумадије и Поморавља, Регионална развојна агенција Бачка). На пројекту је и 15 придружених партнера, представника локалних, регионалних и националних власти, институција високог образовања, удружења и фондова (Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja, 2024).

У циљу јачања интеррегионалне сарадње и умрежавања регионалних развојних агенција од 26. до 28. марта 2024. године одржан је други по реду Форум о регионалном развоју АП Војводине у Врднику. Организатори су били регионалне развојне агенције са територије АП Војводине и то: Регионални центар за друштвено-економски развој Баната, Регионална развојна агенција Срем, Регионална развојна агенција Панонрег, Регионална развојна агенција Јужни Банат и Регионална развојна агенција Бачка уз подршку Покрајинске владе, Покрајинског секретаријата за регионални развој, међурегионалну сарадњу и локалну самоуправу, а циљ је био јачање институционалне сарадње и подршка равномерном регионалном развоју. На овом догађају било је присутно више од 150 представника јавног, приватног и цивилног сектора. Три кључне теме које су биле у фокусу: институционална и финансијска подршка регионалном развоју; економски развој; заштита животне средине. Форум је организован у форми панела где се говорило о институционалној и финансијској подршци регионалном развоју, изазовима и перспективама развоја малих и средњих предузећа, Зеленој агенди и тржишту радне снаге, чистој животној средини, као и о био отпаду у контексту зелене транзиције. На скупу су били присутни представници Делегације ЕУ у Србији, Министарства привреде, Покрајинске Владе, Развојне агенције Србије, представници УНДП-а, регионалних развојних агенција, приватног и цивилног сектора (Regionalna razvojna agencija JUG, 2024).

Проблем рада регионалних развојних агенција представља недефинисан стратешки оквир политике регионалног развоја као и неадекватан институционални оквир за вођење политике регионалног развоја. Поједине нове регионалне развојне агенције немају довољан капацитет како би постали главни носиоци регионалног развоја. Велики проблем представља финансијска одрживост, јер одређени број оснивача регионалних развојних агенција не испуњава уговорне обавезе по питању плаћања чланарине. Битно је напоменути постојање Српске асоцијације регионалних развојних агенција где регионалне развојне агенције преко ње учествују у раду преговарачке радне групе за поглавље 22 кроз коју олакшавају вођење преговора и усаглашавање у областима законодавног оквира, институционалног оквира, програмирања, припреми административних капацитета, праћења и евалуације, финансијског управљања и контроле (Кнежевић & Јеремић, 2018).

ЗАКЉУЧАК

Мрежа акредитованих регионалних развојних агенција на територији Србије добро је распоређена, али се о њиховом раду, улози и значају мало зна када је у питању цивилно становништво. Неопходно је јачати капацитете, транспарентност у раду, како би се региони развили, а агенције успешно служиле сврси због које су основане. Потребно је дати већа овлашћења регионима, који су стуб развоја у земљама ЕУ, подстицати државни ниво власти да се више заинтересује и помогне пословање постојећих и оснивање нових регионалних развојних агенција. Оне морају побољшати интеррегионалну сарадњу уз коришћење свих расположивих средстава и фондова ЕУ. Несумњиво је да регионалне развојне агенције представљају значајан корак у оснаживању региона, подстицању његовог просперитета како на економском, тако и на културном плану. Оне су важне јединицама локалне самоуправе (које су углавном њихови оснивачи) у планирању и имплементацији бројних стратешких докумената. Даља истраживања односила би се на испитивање ставова становништва о регионалним развојним агенцијама (шта су регионалне развојне агенције, која је њихова улога, на који начин ступити у контакт са њима, како могу бити од помоћи развоју привреде), радити студије случаја како би се видело на који начин регионална развојна агенција делује на конкретном простору своје надлежности, које су предности, недостаци, могућности и претње за њихово пословање.

ЗАХВАЛНИЦА

Рад је подржан средствима Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Уговор број 451/03/65/2024-03/200091).

ЛИТЕРАТУРА

- Агенција за регионални развој Расинског округа (2023). *О нама. Ко смо ми?* Преузето са https://arrro.rs/?page_id=72
- Закон о регионалном развоју (Службени гласник РС, бр. 51/2009, 30/2010 и 89/2015)
- Правилник о ближим условима и критеријумима за вредновање рада регионалних развојних агенција (Службени гласник РС, бр. 6/2011-11)
- Стојановић, А. (2019). *Регионалне развојне агенције и културни развој у Србији*. Београд: Завод за проучавање културног развитка.
- Bradford, N. (2018). *Canadian regional development policy. Flexible governance and adaptive implementation*. Department of Political Science, Huron University College, Western University, London, Canada.
- Castro-Arce, K. & Vanclay, F. (2020). Transformative social innovation for sustainable rural development: An analytical framework to assist community-based initiatives. *Journal of Rural Studies*, 74, 45-54. <https://doi.org/10.1016/j.jrurstud.2019.11.010>
- Elsibai, K., Montsion, J. M., De Fuentes, C., Hall, P. V. & Brunelle, D. (2023). Economic Development and Canada's Gateways: A Tale of Two Regional Development Agencies. *Canadian Journal of Regional Science*, 46(3), 29-36. <https://doi.org/10.7202/1108480ar>
- EURADA (2024). *EURADA Work Programme 2024*. Преузето са <https://www.eurada.org/activities/annual-work-programme>
- Golić, R. & Joksimović, M. (2017). Regionalization of Serbia as an instrument of balanced regional development and reduction of regional inequalities. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1a), 209-226. doi: 10.5937/zrgfub1765209G
- Grillitsch, M. & Sotara, M. (2020). Trinity of change agency, regional development paths and opportunity spaces. *Progress in human geography*, 44(4), 704-723.
- Halkier, H. & Danson, M. (2017). Regional development agencies in Western Europe: a survey of key characteristics and trends. In *Regional Development Agencies in Europe* (pp. 26-44). Routledge.
- Institut za teritorijalni ekonomski razvoj (2014). *Saradnja između regionalnih razvojnih agencija i njihovih zainteresovanih strana*. Преузето са <http://www.regionalnirazvoj.com/sr/news/details/73>
- Knežević, I. & Jeremić, V. (2018). *Uloga akreditovanih regionalnih razvojnih agencija (ARRA) u procesu pripreme i sprovođenja kohezivne politike u Republici Srbiji*. Zaječar: Regionalna agencija za razvoj istočne Srbije.
- Kovanen, S., Ulrich, P. & Gailing, L. (2023). Institutionalizing collaborative regional governance in organizationally thin regions—Regional development agencies and the neglect of social innovations. *Frontiers in Political Science*, 5, 1092295. DOI 10.3389/fpos.2023.1092295
- Miljanović, D., Miletić, R. & Đorđević, J. (2010). Regional inequality in Serbia as a development problem. *Acta geographica Slovenica*, 50(2), 253-275. DOI: 10.3986/AGS50204
- Ministarstvo privrede Republike Srbije (2021). *Akreditovane regionalne razvojne agencije značajni partneri Ministarstva privrede*. Преузето са [https://privreda.gov.rs/lat/aktuelno/vesti-i-saopstenja/atanaskovic-akreditovane-regionalne-razvojne-agencije-znacajni-partneri](https://privreda.gov.rs/lat/aktuelno/vesti-i-saopštenja/atanaskovic-akreditovane-regionalne-razvojne-agencije-znacajni-partneri)
- Molnar, D. (2013). *Regionalne nejednakosti i privredni rast: primer Srbije (doktorska disertacija)*. Београд: Универзитет у Београду – Економски факултет.

- Ocokoljić, S. & Dolapčev, V. (2014). *Od principa do prakse: ka delotvornim i efikasnim regionalnim razvojnim agencijama u Republici Srbiji*. Beograd: Beogradska otvorena škola.
- Osmanković, J. (2004). Regionalizacija i regionalni razvoj Bosne i Hercegovine u poslijeratnom razdoblju. *Zbornik Ekonomskog fakulteta u Zagrebu*, 2(1), 33-44.
- Razvojna agencija Srbije (2020). *Akreditovane regionalne razvojne agencije*. Preuzeto sa <https://ras.gov.rs/regionalni-razvoj/akreditovane-regionalne-razvojne-agencije>
- Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja (2010). *Misija i vizija*. Preuzeto sa <http://www.redasp.rs/misija-i-vizija.p14.html>
- Regionalna agencija za ekonomski razvoj Šumadije i Pomoravlja (2024). *Održan prvi sastanak na projektu „Podsticanje primene hibridnih sistema grejanja i hlađenja korišćenjem plitke geotermalne energije u Dunavskom regionu – Danube GeoHeCo”*. Preuzeto sa redasp.rs
- Regionalna agencija za prostorni i ekonomski razvoj Raškog i Moravičkog okruga (2022). *Misija, vizija, ciljevi*. Preuzeto sa <https://www.kv-rda.org/misija-vizija-ciljevi/>
- Regionalna razvojna agencija JUG (2024). *Održan forum o regionalnom razvoju – APV 2024*. Preuzeto sa <https://www.rra-jug.rs/obavestenja/odrzan-forum-o-regionalnom-razvoju-apv-2024/>
- Regionalna razvojna agencija Kosova i Metohije DOO Kosovska Mitrovica (2018). Preuzeto sa <https://search.bisnode.rs/rs/1147147/regionalna-razvojna-agencija-kosova-i-metohije-doo-kosovska-mitrovica/>
- Regionalna razvojna agencija Srem (n.d.). *O nama*. Preuzeto sa <https://rrasrem.rs/o-nama/>
- Sabatti, B. (2022). Implementacija sustava upravljanja kvalitetom u regionalnim razvojnim agencijama. *Zbornik Računovodstvo i menadžment*, 23(1), 251-260.
- Stipanović, B. (2017). Evaluacija uloge regionalne agencije Rera u promicanju mjere potpore razvoju malih poljoprivrednih gospodarstava. *Zbornik radova Međimurskog veleučilišta u Čakovcu*, 8(1), 79-83.
- Šabić, D. & Vujadinović, S. (2017). Regional development and regional policy. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1a), 463-477. doi: 10.5937/zrgfub1765463V
- Uredba o utvrđivanju uslova, kriterijuma i načina akreditacije za obavljanje poslova regionalnog razvoja i oduzimanje akreditacije pre isteka roka na koji se izdata (Službeni glasnik RS, br. 74/2010, 4/2012, 44/2018 – dr. zakon, 69/2019 i 113/2022)
- Vojnović, B., Cvijanović, D. & Rodica, B. (2013). *Faktori regionalnog i lokalnog ekonomskog razvoja*. Beograd: Institut za ekonomiku poljoprivrede.
- Vujadinović, S. & Šabić, D. (2017). The importance of regions in geographical research. *Collection of Papers - Faculty of Geography at the University of Belgrade*, 65(1a), 195-208. doi: 10.5937/zrgfub1765195V
- Vujadinović, S., Šabić, D., Gajić, M., Golić, R., Kazmina, L., Joksimović, M., Krstić, F., Malinić, V. & Sedlak, M. (2023). Tourism in the context of contemporary theories of regional development. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic", SASA*, 73(3), 355-370. <https://doi.org/10.2298/IJGI2303355V>

THE IMPORTANCE OF REGIONAL DEVELOPMENT AGENCIES IN PROMOTING THE REGIONAL ECONOMY IN THE TERRITORY OF SERBIA

Nemanja Josifov⁵, Marko Sedlak⁶, Milan Mladenović⁷

Abstract: The paper presents the roles played by regional development agencies in the territory of Serbia, which relate to the promotion of regional development and strengthening the competitiveness of the region. An overview of their establishment, operations, missions, and visions for the prosperity of the region is given. Attention is paid to the procedures that must be fulfilled for the regional development agency to receive accreditation and be able to operate successfully. The goal is to consider how regional development agencies influence the stimulation of the entire economy of the region. The interaction between regional development agencies and local self-government units, as well as their relationship with the economy, scientific and professional public, is emphasized. Conditions for evaluation are presented, as well as possibilities for further improvement of work efficiency. The importance of regional development agencies in strengthening cultural life and promoting interregional cooperation was presented. The focus is also on the interactions that exist between regional development agencies, but also on the relationship that the state level of administration has towards their work and operations.

Keywords: regional development agencies, economy, regions, regional development, culture

⁵ Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd, Srbija, nemanja.josifov@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0007-1400-4749

⁶ Univerzitet u Beogradu - Geografski fakultet, Studentski trg 3/III, Beograd, Srbija, marko.sedlak@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0009-0007-9148-2664

⁷ Undergraduate student, milanmladenovic@gmail.com

КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКО НАСЉЕЂЕ ОПШТИНЕ ПРИБОЈ

Слађана Поповић¹

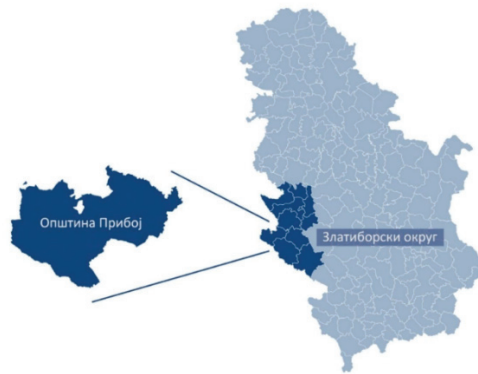
Апстракт: Овај рад се бави истраживањем богатог културно-историјског наслеђа општине Прибој, с посебним нагласком на анализи кључних споменика и амбијенталних цјелина на том подручју. Кроз преглед релевантних локалитета, укључујући средњовјековну тврђаву Јагат, манастир Мажићи, цркву Св. Николе у Прибојској бањи, цркву Св. Архангела Михаила у Поблаћу, као и амбијенталну цјелину Стару чаршију, истражује се њихова улога у очувању и промоцији историјске баштине региона. Сваки од ових локалитета представља кључне тачке од значаја за разумијевање културног контекста општине Прибој, одражавајући богату историју и разноврсну културу овог подручја. Поред тога, анализира се потенцијал туристичке валоризације поменутих локалитета, истичући њихову важност као атрактивних дестинација за туристе и посјетиоце који желе да истраже историју, архитектуру и традицију овог региона. Фокусирајући се на идентификацију карактеристика које чине ове локалитете посебним и јединственим, истражују се могућности за развој туристичких рута, образовних програма и културних манифестација које би додатно промовисале туризам у Прибоју. Кроз анализу постојећих туристичких ресурса и идентификацију потенцијалних изазова, рад сагледава стратегије и препоруке за унапрјеђење туризма у општини Прибој. Ово укључује приједлоге за инфраструктурне инвестиције, промоцију културних догађаја и сарадњу с локалним заједницама како би се очувао и унаприједио културни идентитет проучаваног подручја. Свеобухватним приступом истраживања културно-историјског наслеђа општине Прибој, циљ рада је да пружи дубљи увид у богато културно наслеђе, као и истицање његове важности за локалну заједницу и предлагање конкретних корака за унапрјеђење туризма, чиме би се допринијело економском просперитету и одрживом развоју ове општине.

Кључне ријечи: Прибој, културно-историјско наслеђе, туризам, Јагат

УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Општина Прибој се налази у југозападном дијелу Србије и припада Златиборској области, у административном смислу. Простире се између 43°33' 59" сјеверне географске ширине и 19°32' 07" источне географске дужине. На сјеверу се граничи са општином Чајетина, на истоку са општином Нова Варош а на југоистоку са општином Пријеполје. На југу граница општине је уједно и државна граница са Црном Гором, односно општином Пљевља док је на западу граница општине и државна граница са Босном и Херцеговином тј. општинама Рудо и Чајнице. Прибој је од Ужица удаљен 80 km, од главног града, Београда, 280 km, док је од других значајних центара, Подгорице и Сарајева, удаљен 200 km односно 160 km. Због свог граничног карактера и удаљености од главних саобраћајних праваца, географски положај општине је доста неповољан у односу на централне дијелове Републике Србије (Општина Прибој, 2021). Прибој је регионални центар Доњег Полимља. Смјештен у долиномском проширењу Лима, на алувијалној тераси на око 390 m надморске висине (Павловић, 2019).

¹ Докторанд, sladjanasladjap98@gmail.com, ORCID: 0009-0005-2931-8543

Слика 1: Карта географског положаја општине Прибој (Преузето са: https://www.priboj.rs/docs/plan_razvoja_opstine_Priboj_2022-2028.pdf)

У геоморфолошком смислу, територија општине Прибој је врло разноврсна. Могу се издвојити три макрооблика рељефа: ријечне долине Лима и Увац, флувиоденудационе површи и планинске масе, које су дио Динарида. Најизразитије су површи Јабуче, која је нижа и Побиењичка, виша површ. Највиша планина у прибојској општини је Јаворје на којој је и највиши врх Обер (1486 m). Јаворје се уздиже са лијеве долинске стране Лима, као и Побиењик, док је са десне долинске стране Лима, планина Златар. Планина Црни врх се протеже између ријеке Увац (са сјеверне и западне стране) и ријеке Лим (са јужне стране) док се на истоку надовезује на планински ланац Љесковац. Клима општине има карактер жупске, преко умјерено-континенталне до планинске. Средња љетња температура је 18,9 °C, а средња зимска је 6 °C, док је средња годишња количина падавина 752 mm. Број сунчаних дана је 60, а број облачних дана је 145. Хидропотенцијал општине представљају ријеке Увац и Лим, са својим притокама, те Потпећко језеро настало преграђивањем Лима. Веће десне притоке Лима су Увац, Кратовска, Јармовачка, Годушка и Рабреновачка ријека. Најзначајнија лијева притока је Побраћница, са својим притокама које одводњавају падине Побиењика и Јаворја. Термоминерлани извори су концентрисани око Прибојске бање, али нијесу сви каптирани. Температура воде термоминералних извора износи 36,5 °C (Општина Прибој, 2021).

На територији општине Прибој се налазе значајни природни и антропогени ресурси који могу бити предмет туристичких интересовања и посјета. Када је туризам у питању, Прибој припада кластеру југозападне Србије. Најзначајнији туристички потенцијали Прибоја су: планине Јаворје, Побиењик, Црни врх, Бић, висоравни Крњача и Љесковац, ријеке Лим, Увац и Сутјеска, Потпећко језеро, Прибојска бања. Развоју туризма, овог подручја, погодује повољна клима и разноврстан биљни и животињски свијет. Општина Прибој располаже и обилним културно-историјским наслеђем које се може искористити у туристичке сврхе (Општина Прибој, 2021). Антропогени туристички ресурси Прибоја су: средњовјековне тврђаве од којих је најпознатија тврђава Јагат, манастир Мажићи, црква Св. Николе у Прибојској бањи, црква Св. Архангела Михаила у Крајчиновићима, џамија Хасан-аге, као и амбијентална цјелина Стара чаршија у Старом Прибоју. Врсте туризма које се могу развијати у Прибоју су здравствени (бањски, лијечилишни), рекреативни (бициклизам, рафтинг на Лиму, пјешачење) планински (планинарење), ловни (лов и риболов), сеоски (екотуризам), вјерски, културни, манифестациони. Што се смјештајних капацитета тиче, у Прибоју постоје хотелски и приватни смјештајни капацитети. Број хотелских лежаја којим се располаже у Прибоју је 140 лежаја, док је број приватних 67 лежајева (Општина Прибој, 2021).

Планом развоја општине Прибој 2022-2028. предвиђа се развој туристичке инфраструктуре и културних садржаја и понуде. Развојни правац 2, овог плана, за циљ има израду мастер плана потенцијала туристичке понуде Прибоја, брендирање Прибоја као туристичке дестинације и промоција туристичке, бањске и културно-историјске понуде, израду локалне стратегије развоја културе и очувања културно-историјске баштине као и подршку развоју сеоског туризма, мапирање сеоских домаћинстава и обуку локалног становништва (Општина Прибој, 2021).

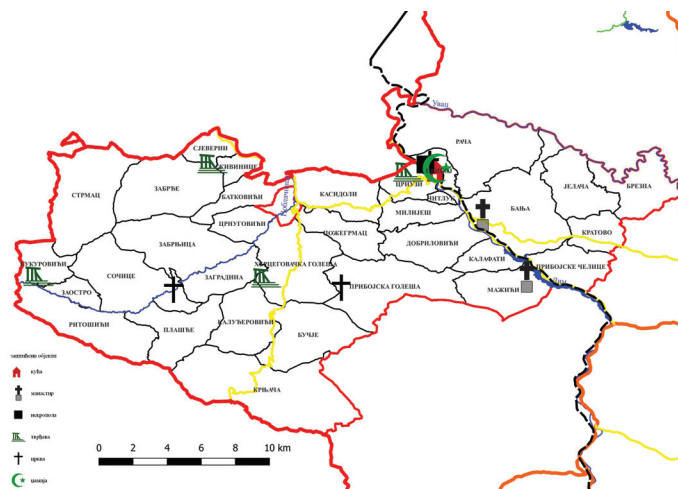
У раду је дат преглед културне баштине и културних добара у Прибоју, који могу бити предмет туристичке валоризације и предмет интересовања тзв. културних туриста. Такође, како би се добила свеобухватнија слика могућности развоја културног туризма у Прибоју, извршена је и SWOT анализа. На основу ње се може видјети које то предности пружа овај крај, који недостаци су присутни, као и шта могу бити добре шансе које би требало окренути у корист промоције Прибоја као туристичке дестинације те са којим потенцијалним пријетњама се могу суочити људи који се баве туристичком дјелатности.

ПРЕГЛЕД КУЛТУРСНО-ИСТОРИЈСКИХ СПОМЕНИКА НА ТЕРИТОРИЈИ ОПШТИНЕ ПРИБОЈ

Прибој се налази у историјској регији Рашка, коју поред Прибоја чини још пет општина у Србији: Пријеполје, Нова Варош, Сјеница, Нови Пазар и Тутин као и четири општине у Црној Гори: Пљевља, Бијело Поље, Беране и Рожаје (Pavlović & Golić, 2011). Постоје два предања о поријеклу географског имена града. По првом, град је добио име по утврђењу *Прибор*, које је основао Мехмед II Освајач док друго предање име Прибој повезује са сточарским зимовницима *прибојима* (Маринковић, 2001).

Антропогене туристичке вриједности су неријетко слабо туристички валоризоване, па их туристи разгледају у контексту укупних знаменитости насеља или амбијенталних цјелина којима припадају. Објекти културне баштине углавном биљеже скромне туристичке посјете а разлог томе је саобраћајна изолованост и маркетиншка запостављеност. Поред средњовјековних утврђења и вјерских споменика, туристички значај имају и чаршије – трговачки дијелови градова грађени у оријенталном стилу са специфичном инфраструктуром. Иако се физиономија градова Рашке регије убрзано трансформише, ове амбијенталне цјелине су се одржале до данас. Поред разгледања историсјко-културних споменика и музеја туристима се интересантним чине и различите туристичке манифестације (спортске, културне) (Pavlović & Golić, 2011).

Према подацима Републичког завода за заштиту споменика културе, на територији општине Прибој под заштитом се налази више споменика културе: манастир Бања, црква Св. Арханђела Поблаће, црква Богородичиног покроба Голеша, манастир Мажићи, средњовјековни град Јагат, Борисављевића кућа и Спомен костурница Прибој. Заштићено археолошко налазиште је Некропола стећака „Црквина“. У непокретна културна добра од изузетног значаја је сврстан манастир Бања, док су у непокретна културна добра од великог значаја увршени црква Св. Арханђела и Мажићи – осади манастира.

Слика 2: Карта споменика културе општине Прибој (Извор: аутор)

Археолошки локалитети општине Прибој свједоче о животу људи који су обитавали на овим просторима од праисторије све до савременог доба. Најстарије археолошко насеље је Лука у Саставцима, које припада старчевачкој култури. Такође, на овим просторима су живјели и припадници винчанске културе, чему свједочи десет насеља и рудник бакра на локалитету Јармовац. Свједоци живота из млађег периода, бронзаног и гвозденог доба, су градинска насеља и праисторијске хумке (преко 120). Из тог периода у Завичајном музеју се налазе остаци керамичког посуђа, оружја, накита. О средњевјековном периоду свједоче утврђења Јагат на Малом бићу, Равањски град изнад Црнетића, Остро у Кукуровићима и Северин у Сјеверину. На сваком од поменутих локалитета су видљиве остаци тврђава. Међутим, истраживања су вршена једино на Јагату и Северину. Тачно вријеме настанка ових утврђења није познато, али се сва помињу у повељама из 1444. и 1448. године. Свако од ових отврђења је подугнуто на стартешким мјестима и имали су улогу контроле путева који су пролазили лимском долином као и одбране локалног становништва за вријеме опасности (Општина Прибој, 2020).

Некрополе и стећци

Колективне гробнице (хумке) металнодопских и средњовјековних заједница најчешћи су споменици културе, археолошка налазишта у прибојском крају. У народу су познате још као и „тулуми“, „бобије“ или „громиле“. На простору прибојске општине до сада их је евидентирано

око 130. Хумке се могу наћи груписане у мање или веће некрополе или појединачно разасуте по селима прибојског краја. На основу досадашњих истраживања и картирања изводи се закључак да их је највише (њих 40) лоцирано у долини ријеке Побраћнице и у њеном побрђу. Такође, до 40-ак их се налази и на простору Голешког Брда а 15-ак у долини Увца. У долини Лима и долинама његових мањих притока су нешто рјеђе распоређене (Дерикоњић, 2010).

У долини ријеке Побраћнице присутни су бројни материјални остаци. На њеној лијевој обали, у атару села Сочице, налази се црква Светог Архангела Михаила и некропола стећака. Некропола се састоји од бројних надгробних споменика у облику саркофага као и у облику монолитних плоча, аморфног облика. Узводно, ка граници са Црном Гором, у атару села Кукуривићи налази се Мраморје (Грчко гробље), односно средњовјековна некропола са бројним споменицима. Међутим, велики дио тих остатака је девастиран приликом изградње пута. Дио је дислоциран док је дио потпуно уништен, те се не може са сигурношћу утврдити коју површину је овај локалитет захватао. На територији села Саставци постоје остаци старчеавчког насеља али и још једног млађег, средњовјековног, на локалитету Препран. Такође, у атарима села Црнетићи и Црнузи се налазе остаци средњовјековних некропола (Фостиков, 2014). У атару Восковине, на такозваном Восковарском брду као и у селу Врело у Забрњици се такође налазе некрополе. Такође у селима Лисичина и Присој (КО Забрђе, МЗ Сјеверин) као и у самом Сјеверину (Фостиков, 2015).

У Прибоју, на локалитету Црквине, вршена су ископавања некрополе стећака гдје је откривен 41 споменик и 53 гроба. Истраживањима је утврђено да су покојници полагани у опруженом положају, руку положених на стомаку, у сандуке од дрвених дасака. Већина грובהа је оријентисана у правцу запад-исток са главом ка западу. Приликом откопавања пронађени су комади одјеће и накита (Zečević, 2020).

Вјерски објекти

У Прибојској бањи, на брду поред минералних извора се налази манастир Св. Николе и надгробници који су коришћени приликом обнове манастира. Археолошким истраживањима је утврђено да се испод манастира налазио сатрији центар, гдје су откривени остаци средњовјековног града Бања као и остаци манастира Св. Николе Дабарског, старог епископског центра (Фостиков, 2014). Данашње Бања је смјештена на ниској тераси (400 m), с десне стране обале доњег Лима, поред главног пута Прибој-Пријепоље. Изнад данашњег насеља налази се манастир и бањско лијечилиште на високој ријечној тераси (555 m), на падини Бањског брда (1.283 m). У средњем вијеку и за вријеме турске владавине Бања је била важна станица на караванским путевима који су из Босне и Приморја водили у Србију (Krlježa, 1960). Мухамед ел Идриси, арапски картограф и путописац на двору сицилијанског краља Рожеа II, први је уцртао Бању на једну од најстаријих карата свијета, Табулу Рогеријану, 1154. године под називом Баниа (Бања) крај ријеке Лин (Лим). Међутим, Ел Идриси не спомиње постојање манастира у Бањи. Манастир се први пут помиње у XIII вијеку, у Студентичком типичу са још шест најугледнијих српских манастира. Манастир на Бањи носи назив Свети Никола и налази се на свега 30-ак метара од извора топле, минералне воде. Вријеме изградње манастира и његов ктитор су непознати. Народно предање каже да је манастир подигао Урош I Немањић у знак захвалности, јер је у Бањи излечио тешку болест. Међутим, првобитна црква овдје је подигнута прије XIII вијека. Оно што је познато је то да је цркву први пут обновио Стефан Дечански 1329. године, а други пут патријарх Макарије Соколовић 1570. У порти манастира налазе и остаци темеља цркве Светог Илије за које истраживачи сматрају да су остаци најстаријег храма у Бањи. Уз јужни зид манастира Светог Николе призидана је капела која је посвећена Богородичном успењу (Огњевић, 2012). Грађевина је углавном сачувала пробитни изглед уписаног крста, добијена преко система пандантифа, а ови се ослањају на четвороугаоне ступце. Изнад простране припрате налази се још једна купола. На западној страни манастира је трем са аркадама (Тодић, 1983). Унутрашњост је представљена са два слоја живописа. Фрагменти старијег су рађени под позновизантијским стилским утицајима. У манастиру се налази и портрет Стефана Дечанског и његовог сина Душана. Други слој је настао током XVI вијека, када је манастир обновљен по други пут. Он одише српском умјетношћу у вријеме турске окупације. За вријеме царства и деспотовине манастир је био цијењено светилиште гдје су се сахрањивали угледни српски властелини међу којима и они из племићке породице Војиновић. Манастир је изгубио статус епископског средишта када је босански бан Твртко Дабарску епископију преселио у Милешеву, како си се након смрти цара Уроша 1371. године крунисао двоструким вијенцом, краља Србије и Босне. Током турске владавине моћ и значај манастира су опали, а највеће разарање се догодило за вријеме Велике сеобе, крајем XVII вијека. Током археолошких истраживања, 1974. у Богородичиној капели, откривена је раскошна ризница са 40 предмета од племенитих метала (Огњевић, 2012).

Манастир Светог Георгија у Мажићима се у прошлости налазио на важни путним правцима који су са јадранског приморја водили ка централним дијеловима тадашње Србије и на сјевер ка уграским територијама у средњем вијеку. Смјештен се у доњем току ријеке Лим. При пут се помиње у Студеничком типичу у XIII вијеку. Овај манастир је познат као један од ријетких манастира на простору Србије у ком је откривена средњовјековна болница с медицинским инструментима. Такође, на овом локалитету су пронађене и некрополе које датирају из раног бронзаног доба, чија се старост процјењује на скоро четири хиљаде година. У поменутих некрополама откривен је накит од бронзе, који свједочи о високом културном нивоу преисторијске заједнице. На овом локалитету је први пут у историји српске археологије идентификован објекат са искључивом намјеном болнице. Пронађени су хирушки инструменти (хирушки шестар, виљушка за ампутацију, скалпел широког сечива с листоликим печатом и текстом на арапском језику, наочаре из XVI вијека) који потичу са истока који су, очигледно, допремани трговачким путевима из Турске и муслиманских земаља Медитерана. Ови налази свједоче о разгранатој трговини специјалистичком робом тог времена али и високој обавијештености манастирских љекара о неопходној опреми за рад и њиховој употреби. Осим медицинских инструмената на овом локалитету пронађени су и остаци великих камених свијећњака направљених од студеничког мермера с постољима у облику лавова, који су слични вајаном украсу маузолеја Немањића широм Србије. Процјењено је да потичу из XIII вијека (Огњевић, 2012).

Црква Св. кнеза Лазара са спомен костурницом, у старом Прибоју, се налази на листи споменика културе. У крипти цркве, испод олтара похрањене су кости сто ратника прибојског краја изгинулих у балканским ратовима и у Првом свјетском рату. Изградња цркве је почела 1932. година а завршена је 1940. Саграђена је у српско-византијском стилу (Грујовић Брковић & Алексић Чеврљаковић, 2016).

На територији општине Прибој готово да у сваком селу постоји црква. Једна од познатијих се налази у Крајчиновићима, коју је подигао Мехмед паша Соколовић на гробу своје мајке (Павловић, 2019). Црква је посвећена Св. Арханђелу Михаилу. Изграђена је у турском периоду. У основи црква представља једнобродну грађевину са апсидом на истоку, која се споља састоји из тринаест сегмената а изнутра је полукружна. Кров је на двије воде из сегмената, а кровни покривач је од шиндре. Посебну вриједност ове цркве чини иконостас који се убраја у најбоља остварења у XVI вијеку. Украшен је фрескама дванаест апостола и Христа Пантократора. Како је већ поменуто, око цркве се налази велика некропола са стећцима (Грујовић Брковић & Алексић Чеврљаковић, 2016).

Црква Покрова Св. Богородице у Прибојским Голешима је, по предању, подигнута у XVI вијеку. Уз цркву је изграђен и конак у коме је основана, 1868. године, најстарија школа у Доњем Полимљу. Школа је порушена 1929. У основи, црква је једнобродна грађевина са полукружном апсидом на истоку, прозорски отвори су мали а кровна конструкција је на двије воде, покривена даском. Оригинални покривач је био шиндра (Грујовић Брковић & Алексић Чеврљаковић, 2016).

Захваљујући мултикултуралном карактеру становништва Прибоја, овдје постоји и важан вјерски споменик за припаднике исламске вјероисповјести, Хасан-бегова џамија. Саграђена је 1758. године од стране Хасан-аге, управника прибојске области. За вријеме владавине Турака у оквиру џамије је основана и вјерска школа (мектеб) као и средња висока школа (текија). Џамија је преживјела два пожара а посљедња велика реконструкција је извршена 1982. Такође, значајан објекат исламске културе је и џамија у Међуречју, која се сврстава у ред најстаријих џамија овог краја (Павловић, 2019).

Средњовјековна утврђења

На планини Бић (926 m) која се налази на лијевој обали Лима, лоцирани су остаци града Јагада (Јагата). Град је био четвороугаоног неправилног облика са кулом у којој се налазила цистерна. Друга кружна кула је била повезана здом са утврђењем. Јагат се у Крушевачком поменику помиње под називом Прибон, па је истраживањима утврђено да се ради о истом утврђењу. Сматра се да је ово утврђење подигнуто почетком XV вијека а помиње се под називом Прибон 1530. године у путопису Бенедикта Курипешића (Премовић, 2013). Град се први пут помиње у Крушевачком помену, а има га и у путопису Евлије Челебије, који је овим крајевима прошао 1662. године. На географским картама из XVII вијека је уписан као град Јаго, на путу који од Руфог води на југ, а на аустријским картама с краја XIX вијека постоји ознака за рушевине града и испис „Ruine Jagod“. Најлакши прилаз граду је с јужне падине Малог Бића, из села Црнузи. Јагат је имао повољан географски и стартешки положај. Контролисао је пут у долини ријеке Лим, штитио прилаз манастиру Бања и неколико пута је био гранично утврђење. Половином XV вијека је био у пограничној зони између Херцеговине и Србије, а почетком XIX, према турским списима (1808), коришћен је као турско упориште у борбама против Срба за вријеме Првог српског устанка (Nikolić, 2013).

На врху брда Међустене, на простору између Прибоја и Рудог, југоисточно од насеља Сјеверин, налазе се остаци средњовјековног утврђеног града Северин. Утврђење заузима површину од око пола хектара и облика је неправилног троугла. Такође, присутни су остаци кружне куле и зида. Улога утврђења града Сјеверина била је стратешка. Одавде се контролисала клисура ријеке Сутјеске и Дрински пут који је водио од Горажда према Пљевљима и Пријепољу, дуж лијеве обале Лима. Северин се први пут помиње у повељи Алфонса V 1444. године (*Serauansche, castello con contato*). У подножју града се развило и насеље те је у поименичном попису 1475/77. пописан као село у саставу посадника тврђаве Милешевац. Северин је био мање позната и ријетко посјеђивана караванска станица у Полимљу. Испод Северина, се налазио град Хрсовац, који се помиње у три повеље Стефана Вукчића Косаче, као његов посјед. На поменутом простору се налази локалитет Градина, на коти 1.191 m, али није археолошки истражен. Сматра се да је утврђење Хрсовац имало војно стратешку намјену, у низу утврђења Косача на граници према српској Деспотовини (Премовић, 2013).

За покретање рударске производње у средњовјековној Србији заслужни су њемачки рудари, Саси. Прво мјесто гдје су кренули са рударењем било је Брсково, у долини ријеке Таре, на територији данашњег Мојковца. Рударење је започело у XIII вијеку. Развој рударства је направио прекретницу у cjелокупном привредном и друштвеном животу тадашње Србије. Како археолошка истраживања говоре, средњовјековно рударење је било присутно и на територији данашњег Прибоја, прецизније уз поток Јармовац, сјеверно од манастира у Бањи. Приликом истраживања, у Јармовачком потоку, пронађене су рудоносне жиле бакра и гвожђа, затим већи број налаза камених алатки и керамике, који упућују на експлоатацију у праисторији и средњем вијеку (Премовић, 2013).

Манифестације

Туристичке манифестације представљају унапријед организована дешавања која су способна да својим садржајима и квалитетом привуку посјетиоце, независно од неких других туристичких атракција које се налазе у близини мјеста одржавања манифестације. Најчешће се дијеле према тематици и као такве могу бити: умјетничке, научно-стручне, привредне, спортске, вјерске, меморијалне, етнографске и забавне (Гајић и Станковић, 2019). Неке од њих су таквог карактера да се у њима преплиће већи број туристичкиј мотива, па се такве манифестације могу сврстати у неколико категорија. Према критеријуму повољности и специфичности постављања и реализације, разликују се специјални (обиљежавање националних празника, јединствене културне представе, препознатљиве спортске утакмице, и сл.) и уобичајени догађаји. Сљедећи критеријум према коме се могу подијелити манифестације је према мјесту и значају одржавања, гдје разликујемо: локалне, регионалне, националне и међународне манифестације. На простору југозападне Србије, манифестације су значајан туристички потенцијал. У Прибоју се одржава међународна манифестација „Међународни фестивал дјечјег драмског стваралаштва“, затим манифестације националног карактера „Лимске вечери поезије“ и „Општа смотра рецитатора“ те манифестације локалног карактера „Видовдански сабор“ и „Илиндански сабор“ (Ивановић & Бесермењи, 2013).

Сваке године, у априлу, одржава се Међурепубличка смотра – фестивал дјечјег драмског стваралаштва. Такође, Дом културе организује и двије пјесничке манифестације „Лимске вечери поезије“ и „Лимске вечери дјечје поезије“, које су међународног карактера. Фестивал „Лимске вечери поезије“ се одржавају у Прибоју сваког децембра од 1969. године, с циљем промоције и афирмације пјесника и пружања подршке младим пјесницима. У знак сјећања на српског глумца Данила Лазовића, од 2013. године, Дом културе организује и фестивал „Дани Данила Лазовића“ у циљу афирмације говорења поезије студената глуме Академије умјетности (Општина Прибој, 2020).

Остали споменици културе

Борисављевића кућа је заштићено непокретно културно добро, стављено под заштитту државе као споменик културе 1990. године. Налази се у улици 12. јануара у старом дијелу прибојске вароши. Кућа је припадала богатој трговачкој породици Алексе Борисављевића а изграђена је почетком XX вијека у стилу класицизма. Приземље је служило за трговачке активности док је спрат био намјењен за становање. Фасада је симетрично организована са пет отвора на обје етажe. На спрату се налази централни балкон са вратима лучног облика а изнад врата се налази лунета са породичним грбом (Грујовић Брковић & Алексић Чеврљаковић, 2016).

Године 1990. је основан Завичајни музеј у Прибоју. Основни задатак ове установе је изучавање, чување, сакупљање и презентација умјетничко-историјских дјела и културне баштине прибојске општине. Музеј је подијељен на четири одјељења (археолошко, етнографско, историјско и умјетничко), конзерваторску радионицу и библиотеку стручне литературе. У оквиру умјетничког одјељења налази се и галерија „Надежда Нада Виторовић“ док је при

етнографском одјељењу легат проф. др Вујице Јевђевића, који је музеју поклонио и кућу на Зеленцу грађену седамдесетих година XIX вијека. То је најстарија очувана кућа у прибојском крају која је подигнута 1879. године и припадала је попу Вуколи Јевђевићу (Општина Прибој, 2020). Прибој је између два свјетска рата имао развијен културно-забавни живот. Радила је драмска секција, два умјетничка друштва „Просвета“ и „Гајрет“, постојао је тамбурашки оркестар и градска читаоница. Међутим, зграда за културу је тек изграђена 1959. године, која је намјењена као Дом културе под називом „Пиво Караматијевић“. При Дому културе се налази и аматерско позориште за дјецу „Мала позоришна радионица“ која активно ради (Општина Прибој, 2020).

SWOT АНАЛИЗА И ДИСКУСИЈА

SWOT анализа се бави реалним и објективним сагледавањем и идентификовањем контролисаних и неконтролисаних атрибута, интерног и екстерног окружења, те пружа корисне информације потребне за усклађивање ресурса и потенцијала предузећа са актуелним трендовима конкурентног окружења у коме предузеће послује и остваривање супериорне тржишне позиције и перспективе развоја. Због тога, доношење оптималних стратешких одлука, креирање стратегија и дефинисање дугорочног успјешних одлука дјеловања почива на идентификовању и евалуацији снага и слабости организације, које представљају варијабле интерног карактера и сагледавању могућности и пријетњи, које обликују спољно окружење (Вујовић & Вучинић, 2022).

У литератури се анализа често означава као акроним SWOT, од енглеских ријечи *Strengths*, *Weaknesses*, *Opportunities* and *Threats*, те служи за сумирање и структурирање података у четири категорије и приказивање у једном извјештају (Samsa, 2017). Због своје једноставности, широко је распрострањена. У складу са значењем акронима кључни аналитички налази представљају се као: *strengths* – *снаге* - се односе на предности над конкурентима; *weaknesses* – *слабости* - обухватају све аспекте у којима је организација мање ефикасна и ефективна у поређењу са актуелним конкурентима; *opportunities* – *могућности* - се посматрају као ситуације погодне за реализацију неке активности и *threats* – *пријетње* - супротно од могућности, представљају елементе и надлазеће трендове из спољашњег окружења који се односе на неповољне ситуације које значајно отежавају и дугорочно посматрано угрожавају реализацију планираних активности и онемогућавају несметан развој представљајући препреку за тржишни успјех. Јављају се као резултат промјена у посредном или непосредном окружењу које могу угрозити опстанак организације и њену супериорност у односу на конкуренцију (Namugenyi et. al, 2019).

SWOT анализа је неопходна због стратегијског планирања туристичког производа а при томе и креирања адекватне промоције. Омогућава уравнотежење захтјева, жеља и потреба потрошача и могућности туристичке понуде, као и креирање предности и остварење економских, друштвених, културних, еколошких и других циљева (Вујко et. al, 2018). Прије доношења стратешких одлука, потребно је објективно анализирати снаге, слабости, прилике и пријетње (Samsa, 2017).

Табела 1. SWOT анализа антропогених потенцијала Прибоја

Снаге (eng. <i>strengths</i>)	Слабости (eng. <i>weaknesses</i>)
<ul style="list-style-type: none"> - Богата културна баштина - Сакрална баштина - Споменичко наслеђе - Евокативни елементи (легенде) - Природне вриједности и пејзаж - Доступност током цијеле године - Манифестације - Традиционални производи (традиционална кухиња прибојског краја уз могућност производње органске хране) - Фолклор - Близина других споменика културе - Близина других природних туристичких вриједности - Рекреативне могућности 	<ul style="list-style-type: none"> - Неповољан географско-саобраћајни положај (у односу на централне дијелове Србије) - Међународно непознати локалитети као културно добро - Тешко доступни и недовољно истражени локалитети на којима се налазе утврђени градови - Лоша, застарјела или непостојећа саобраћајна инфраструктура - Недостатак туристичке инфраструктуре - Недостатак промотивног материјала и информација - Недостатак промоције културног туризма и споменика културе - Недостатак угоститељских објеката и смјештајних капацитета - Већим дијелом посјетиоци орјентисани на рекреацију и манифестације а мање на културу - Недостатак стручног кадра

Шансе (eng. <i>opportunities</i>)	Пријетње (eng. <i>threats</i>)
<ul style="list-style-type: none"> - Развијање нових услужних сервиса - (инфо-центри, сувенирнице, водичке - службе, итд) - Интерпретација и едукација посјетилаца али и локалног становништва о могућности развоја културног туризма у Прибоју - Развој адекватног управљања - локалитетом и маркетинга као културне - дестинације - Провизија од угоститељских услуга, транспорта, сувенира, интерпретативних - програма и манифестација - Запошљавање и отварање нових радних мјеста - Сарадња са Цром Гором и БиХ - ЕУ фондови - Ревитализација старог градског језгра - Промоција традиције и фолклора - Развој и промовисање етно туризма 	<ul style="list-style-type: none"> - Неадекватно управљање локалитетима - Недостатак рестаурације одређених локалитета - Конфликти и неразумијевање између локалног - становништва и туриста - Настанак економске кризе - Исељавање становништва (депопулација) - Неедуковање - Конкурентска понуда - Немогућност прилагођавања свјетским - стандардима у погледу развоја туризма - (недостатак средстава)

Након урађене SWOT анализе, доноси се закључак да Прибој има значајне потенцијале за развој и промоцију културног туризма захваљујући богатом културно-историјском наслеђу, традицији и фолклору овог краја. Поред антропогених ресурса, општина располаже и значајним природним ресурсима који би у комбинацији били добра основа за унапрјеђење туризма уопште, у Прибоју.

Културни туризам, ако није добро осмишљен и вођен, може уништити локалну баштину, као што масовни туризам уништава природне љепоте на којима је настао. Такође, сва улагања у културни туризам могу лако пропасти на турбулентном туристичком тржишту. Да би се ризик свео на минимум, потребно је сагледати слабости и пријетње из окружења те препознати могућност за унапређење културног туризма дестинације (Samsa, 2017).

Тешко је дефинисати културни туризам и зато постоји доста дефиниција. Дефиниција културног туризма, коју је дао УНЕСКО, каже да се културни туризам заснива на путовању са циљем упознавања културног окружења, укључујући пејзаже, визуелне и извођачке умјетности, локални стил живота, вриједности, традицију, догађаје и друге процесе креативних и културних промјена. Свјетска туристичка организација је дала нешто другачију дефиницију која гласи: културни туризам је путовање са културним циљем. Укључује спознајна путовања, културне екскурзије, упознавање са извођачким умјетностима, путовања на фестивале или друге културне догађаје и посјете одређеним локацијама и споменицима (Павловић, 2020).

Културни туризам је кретање људи ка културним атракцијама, ван сталног мјеста боравка, у циљу добијања информација и знања како би задовољили своје културне потребе (Јовић, 2014). Најзначајнији аспекти културног туризма су управљање културом за потребе туризма, допринос културе туризму, утицај туризма на културу дестинације, перцепција имиџа дестинације од старне потенцијалних туриста, потрошња културног туристе и културни утицај туризма на туристе. Културна баштина представља један од главних сегмената културе на коме се заснива понуда културног туризма. Културна добра су творевине које су настале као посљедица материјалн и духовне културе човјека. Пружају могућност да човјек задовољи неке од културних потреба (опуштање, разонода, забава, естетски доживљај итд.) (Павловић, 2020).

Несумњиво је да Прибој има богату културну баштину која може представљати значајан туристички ресурс. Међутим, главни проблем, као пограничну општину, Прибој карактерише неповољан саобраћајно-географски положај што може бити озбиљна препрека развоју и промоцији туризма. Истовремено, то може бити и прилика за сарадњу са општинама из сусједних држава (Црне Горе и БиХ) у циљу промоције и привлачења туриста из региона. Такође, неопходна је сарадња свих субјеката на локалном нивоу, односно, општине, туристичке организације Прибој, Завичајног музеја, малих локалних привредника и власника угоститељских објеката, на једној страни и државе, на другој страни. Потребно је обезбједити средства за даља истраживања појединих локалитета као и уређење и рестаурацију постојећих. До удаљених, тешко приступачних локалитета, треба изградити адекватну путну инфраструктуру те поставити путоказе и маркирати стазе које воде до одређених локалитета.

Истовремено, потребно је спровести туристичку валоризацију појединих антропогених ресурса, како би се исти могли уврстити у туристичку понуду града. Неопходно је радити на промоцији локалитета, како путем медија тако и путем интернета. Захваљујући развоју и

напретку информационих технологија, данас је много лакше промовисати туристичку понуду и производ туристима широм свијета, те ове предности треба искористити на адекватан начин. Врло битан сегмент у развоју туризма неког мјеста јесте и едукација локалног становништва и оспособљавање стручног кадра који ради (или ће радити) у туристичкој дјелатности. Такође, никако се не смије занемарити нити ставити у други план, очување и заштита како нематеријалних културних добара тако и животне средине јер је то управо основа на којој се гради туристичка понуда.

ЗАКЉУЧНА РАЗМАТРАЊА

Прибој, као погранична општина у југозападном дијелу Србије, посљедњих неколико деценија је постао неразвијена и скрајнута општина. Иако кроз Прибој пролази пруга Београд-Бар и магистрални путеви (191, 192, 193, 194), ипак нема значајних задржавања у самом граду, јер га заобилазе важне путне саобраћајнице. Ово може бити препрека приликом планирања развоја туризма и зато одлуке треба доносити опрезно. Ако се објективно и адекватно приступи том плану, плану улагања у развој туризма и његову промоцију, онда се могу избјећи нежељене посљедице. Прибој има добар потенцијал за развој различитих видова туризма. Општина посједује значајне природне ресурсе, очуване природне цјелине и богату културну баштину. Све ово погодује развоју разних видова туризма попут планинског, бањског, градског, културног, религиозног, ловног, сеоског, еко и етно туризма. Неопходно је направити свеобухватни мастер план за развој туризма. Уз правилно планирање развоја туризма и маркетинг могуће је привући и задржати људе из транзита. Постоји могућност да се туристима понуде садржаји за вишедневни боравак на територији општине Прибој. Поменути садржаји треба да чине комбинацију природних и културних атракција општине. Постоји могућност организовања пјешачких тура које би обухватале одмор и рекеацију у природи уз разгледање културно-историјских објеката те стицање знања о њима као и о традицији и фолклору прибојског краја. Такође, у самом граду се могу организовати туристичке посјете одређеним споменицима те поставци у музеју. Уз све ово треба додати могућност конзумирања домаће, традиционалне кухиње овог краја.

ЛИТЕРАТУРА

- Дерикоњић, С. (2010). *Трагом јармовачких рудара*. Завичајни музеј, Прибој.
- Фостиков, А. (2014). Извештај са историјско-географског рекогносцирања терена: Пројекат на светим водама Лима 2012-2013. *Милешевски записи* 10, 347-365.
- Фостиков, А. (2015). Извештај са историјско-географског рекогносцирања терена: Пројекат на светим водама Лима 2012-2013. *Милешевски записи* 11, 341-357.
- Гајић, М., Станковић, С. (2019). Туристичка географија Србије. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Грујовић Брковић, К. & Алексић Чеврљаковић, М. (2016). Поглед кроз наслеђе 1965-2015. Завод за заштиту споменика културе у Краљеву.
- Ивановић, М. & Бесермењи, С. (2013). Манифестациони туризам југозападне Србије. *Зборник матице српске за друштвене науке* (142), 139-150. DOI: 10.2298/ZMSDN1342145I
- Jovicic, D. (2014). Cultural tourism in the context of relations between mass and alternative tourism. *Current Issues in Tourism*, 19(6), 605-612.
- Krleža, M. (1960). *Enciklopedija Jugoslavije* (1).
- Маринковић, О. (2001). *Географска енциклопедија насеља Србије* (3). Географски факултет, Београд.
- Namugenyi, S., Nimmagadda, S. & Reiners, T. (2019). Design of a SWOT Analysis Model and its Evaluation in Diverse Digital Business Ecosystem Contexts. *Procedia Computer Science*, 159, 1145-1154.
- Nikolić, M. (2013). *Gradovi, trgovi i naselja u srednjem веку*. Grad Užice.
- Огњевић, Т. (2012). *Благо Србије. Културно-историјска баштина*. Младинска књига Београд.
- Премовић, М. (2013). *Средње и Доње Полимље и Горње Подриње у средњем веку*. Филозофски факултет, Београд. Докторска дисертација.
- Павловић, М. (2019). *Географске регије Србије 2. Планинско-котлинско-долинска макрорегија*. Географски факултет универзитета у Београду.
- Pavlović, M. & Golić, R. (2011). Tourism potentials of the Raška region and development of rural tourism. *Bulletin of the Serbian Geographical society*, 91(3), 39-64.
- Павловић, С. (2020). *Култура, наслеђе и туризам*. Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Samsa, D. (2017). *Čimbenici uspjeha kulturnog turizma destinacije*. Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, Fakultet ekonomije i turizma „Dr. Mijo Mirković“.

- Тодић, Б. (1983). Средњовековни споменици XVII век. Социјалистичка република Србија (II). Београд
- Vujko, A., Petrović, M. & Dobić, M. (2018). Prirodni i antropogeni resursi kao pokretači razvoja turizma – primer Starog Slankamena. *Ekonomika poljoprivrede*, 1466. DOI:10.5937/MegRev1902003V
- Вујовић, С. & Вучинић, И. (2022). SWOT анализа здравствено-туристичког центра Рајска бања. Могућности развоја туризма. *Баштина* 57, 177-192. DOI: <https://doi.org/10.5937/bastina32-38189>
- Zečević, E. (2020). Nova saznanja i problemi u proučavanju mramora (stećaka) sa teritorije Srbije. *Hercegovina. Časopis za kulturno i povijesno naslijeđe* 6, 63-98.

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

- Општина Прибој. (2021). *План развоја општине Прибој за 2022-2028*. Доступно на: https://www.priboj.rs/docs/plan_razvoja_opstine_Priboj_2022-2028.pdf (Датум приступа: 28.05.2024.)
- Републички завод за заштиту споменика културе – Београд. Доступно на: https://www.heritage.gov.rs/cirilica/nekretna_kulturna_dobra.php
- Туристичка организација Прибој, Општина Прибој. Доступно на: <https://www.topriboj.rs/%d0%ba%d1%83%d0%bb%d1%82%d1%83%d1%80%d0%b0/> (Датум приступа: 15.05.2024.)

CULTURAL AND HISTORICAL HERITAGE OF PRIBOJ MUNICIPALITY

Sladjana Popović²

Abstract: This paper deals with the research of the rich cultural and historical heritage of the municipality of Priboj, with special emphasis on the analysis of the most important landmarks and ambient units in that area. Through the examination of significant localities, including the medieval fortress Jagat, Mažići Monastery, St. Nicholas Church in Pribojska Banja, St. Archangel Michael Church in Polaće, as well as the ambient ensemble of the Old Bazaar, their role in preserving and promoting the historical heritage of the region is explored. Each of these localities represents key points of significance for understanding the cultural context of the municipality of Priboj, reflecting its rich history and diverse culture. Each of these localities represents key points of significance for understanding the cultural context of the municipality of Priboj, reflecting its rich history and diverse culture. In addition, the potential for tourism development at these sites is analyzed, emphasizing their importance as attractive destinations for tourists and visitors interested in exploring the history, architecture, and traditions of this region. By focusing on identifying the characteristics that make these sites special and unique, opportunities for the development of tourist routes, educational programs, and cultural events that would further promote tourism in Priboj are explored. Through the analysis of existing tourist resources and the identification of potential challenges, the paper examines strategies and recommendations for the improvement of tourism in the municipality of Priboj. This includes proposals for infrastructure investments, promotion of cultural events, and cooperation with local communities to preserve and enhance the cultural identity of this area. Through a comprehensive approach to researching the cultural and historical heritage of the municipality of Priboj, the aim of this paper is to provide deeper insights into its rich cultural legacy, as well as to highlight its importance for the local community. Additionally, it proposes concrete steps for enhancing tourism, thereby contributing to economic prosperity and sustainable development in this region.

Key words: Priboj, cultural and historical heritage, tourism, Jagat

² Ph.D. student, sladjanasladjap98@gmail.com, ORCID: 0009-0005-2931-8543

УЛОГА ТРАДИЦИЈЕ У ТУРИЗМУ: СТУДИЈА СЛУЧАЈА КИНЕСКО – СРПСКЕ СВАДБЕ У КОСЈЕРИЋУ

Невена Марковић¹

Апстракт: Традиција, вид нематеријалног културног наслеђа, налази своје место у свести потрошача, као важан фактор одабира дестинације. Допринос укупном доживљају туристе је непредвидив, зато је од изузетног значаја адекватно планирање свих фаза креирања, промовисања и продаје овог специфичног туристичког производа.

С обзиром на то да примарни стимуланс путовања представљају природни и/или културни мотиви, а да су кључни услови за реализацију кретања слободно време, воља и независне финансије, закључује се да традиција има комплементарну улогу.

Неретко, имплементирање исте у итинерер доприноси да повратна информација варира од очекиване. Како је ефекат представљања своје традиције већи испред страних гостију него домородаца, планирање је захтевније. Уколико је понуда персонализована, сличности и разлике између култура домаћина и туриста су од круцијалне важности, како се би изостали негативни резултати акултурације.

Кадар који структурира туристички производ, мора бити упознат са свим организационим детаљима, предвидети како непредвиђене ситуације на терену, тако и потенцијална решења. Одговорност је велика на туристичким водичима, у чијем послу се немерљиво прожимају анимација и импровизација. Формалност је саставни део финализације пројекта, али срдачност, оригиналност и персонализовани приступ дају лични печат доживљају.

Гастрономија је неизоставни део српске баштине и користи се као елемент маркетинг микса на самој дестинацији. Колико је релевантно познавање културе госта, говори чињеница да кинеска нација поседује другачије навике у организацији нутритивних вредности оброка, распореду намирница, редоследу јела, али и величини порција. Наведени чиниоци су дијаметрални у односу на српску кухињу, која се вишевековно преплиће са рецептима околних земаља.

Фокус је на кинеско-српској свадби у Косјерићу, где се приликом седмодневног итинерера кинеске групе воде у обилазак сеоског домаћинства, а потом симулира српско венчање уз примену свих обичаја, где сваком госту припадне одређена улога.

У наставку рада ће се подробније обрадити елементи традиције као туристичког производа, сметње са којима се људски ресурси срећу током реализације маршруте и приказати један од примера рада на терену.

Кључне речи: Традиција, туризам, кинеско – српска свадба

УВОД

Традиција, као вид културне баштине, представља изврстан туристички потенцијал. Велика предност се огледа у чињеници да поседује наслеђујући карактер, било да се ради о обичају, религији или уметничким формама. Кроз столећа се чува, негује и преноси „са колена на колена“, дочаравајући конкретну историјску епоху народа, који је везан за јасан модел изражавања свог става, запажања, борбе, вере, изражавања осећања. Неретко је тај култ присутан вишевековно, а данас се употребљава чак и у индустрији забаве. Од користи је посебно регионима који су руралног карактера, а томе неизбежно доприноси факт да су градови, својим убрзаним растом и мешањем нација, вера и култура изгубили исконски идентитет. У руралним заједницама, где је присутан мањи број становника и уплив другачијег начина живота, лако је сагледати обрасце понашања кроз поштовање традиције. Студија се бави смисленије етно – селом „Гостољубље“ у општини Косјерић, где је традиција у великој мери експресивна, а кроз вишегодишњи засебан начин презентовања је постала уникатна туристичка атракција и симбол

¹ Докторанд, nevena_markovic@ymail.com, ORCID: 0009-0003-6549-016X

самог места. Окарактерисано као место „спајања Срба и Кинеза“, два потпуно различита народа, ово село добија на значају и буди интересовање медија и шире јавности. Кинези су све чешћи гости у Србији, захваљујући олакшицама уведеним у авио – саобраћају, попут директног лета од зиме 2022. године, али и јакој промоцији на туристичким сајмовима и берзама у Кини. (<http://www.beijing.mfa.gov.rs/lat/consularservicestext.php?subaction=showfull&id=1348045994&ucat=117&template=MeniENG&>). Познато је неколико балканских маршрута који се нуде потенцијалним кинеским туристима, у зависности од броја дана, броја држава које се посећују, различитости мотива и ценовног ранга. У студији ће, кроз метод случаја, бити боље обрађен сегмент итинерера туристичке агенције „Pro Travel DMC“ из Београда, који подразумева организацију типичне свадбе са ових простора. Сам процес не би био привлачан медијима и памтљив туристима да доживљај не укључује само учествовање у реализацији, а више детаља ће бити представљено у наставку рада.

МЕТОДОЛОГИЈА

Треба напоменути да је основа од које се пошло у раду је хипотеза да је српска традиција представљена кинеским туристима на начин који подразумева добру интерну организацију и логистику током саме финализације, позитивну реакцију гостију и правилну интерпретацију домаћих и страних медија о овој јединственој манифестацији, уједно и понуди, с´ обзиром на њен финансијски карактер и (не)доступност осталим посетиоцима.

У току рада на терену је коришћена, најпре, метода случаја, а потом и метода разговора са учесницима, запосленима у самом сеоском домаћинству и туристичким водичима, метода писаног документа у виду конкретног упутства од стране туристичке агенције које улоге су дефинисане за расподелу, посматрање са учествовањем, дескриптивна метода, а приликом обраде и интерпретације резултата је била укључена индуктивна метода, као и нумеричко изражавање у виду статистичких података о броју кинеских туриста и, истовремено, учесника у манифестацији добијених од стране туристичке агенције организатора путовања.

ТРАДИЦИЈА КАО ЕЛЕМЕНТ ТУРИСТИЧКОГ ПРОИЗВОДА

Традиција као предање представља скуп материјалних, техничких и духовних знања и достигнућа, вредности и образаца понашања, на ком почива континуитет и идентитет једне културе (Green, 1997). Потиче од латинске речи „traditio“ што у слободном преводу значи „предати, пренети“, а првобитно је коришћена у римском праву, према Гиденсу, у концепту правних трансфера и наслеђа; такође, значење је трансформисано, нарочито током раздобља просветитељства (Bronner, 2000). Традиција се, у почетку, преносила усмено, без потребе за записивањем и као таква се означавала предањем. Сматра се да је нужно пренети веровање у виду приче минимум два пута на три генерације да би се пракса усталила и неки процес назвао традиционалним (Shils, 1981). Није ретка појава ни да су се појављивале измишљене или потпуно нелогичне приче, како би се дало на значају одређеној институцији, делу дана, посебним мишљењима, члановима породице. Традиција има карактер трајности, што значи да се споро мења, а чак и ако дође до измена, тога неће бити свесне генерације које долазе, јер ће прихватити суштину традиције онако како им је пренето. У контексту заштите традиције, форму је добила тек у 20. веку, тачније 1972. године приликом усвојења Конвенције о заштити Светског културног и природног наслеђа (<https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-concerning-protection-world-cultural-and-natural-heritage>). А према дефиницији Унеско-а из 2003. године, када је усвојена Конвенција о очувању нематеријалног културног наслеђа, све наведено је у оквиру области: усмена традиција и језик, сценска уметност, друштвена пракса, ритуали и празници, митови и веровања, знање и примена знања о природи и космосу, традиционална уметност и знање и вештине да се израде предмети традиционалних заната. Из разлога што се тиме чува историја, култура и изазива осећај идентитета народа, синоним је и „жива“ културна баштина (<https://nkns.rs/cyr/o-nematerijalnom-kulturnom-nasledju>). Заинтересованост становника да очувају сопствено културно благо, круцијално је и јасно да успешност процеса зависи од степена сарадње између актера (институција, локалне самоуправе, носиоци права). Стога је разумљиво зашто су руралне заједнице „прве у низу“ које могу да презентују елементе традиције без већих логистичких проблема, тешкоћа у прилагођавању и фалсификовања амбијенталних целина. Пружају јасне одговоре на питања „како се некад живело / јело / спавало / кувало / радило“ и сл., а у оквиру концепта представљања обичајних норми страним туристима нема бојазни од модификације неког предања, јер је позитивни исход акултурације примарни задатак целог догађаја.

КИНЕСКО – СРПСКА СВАДБА КАО РЕПРЕЗЕНТАТИВНИ ПРИМЕР ПРОМОЦИЈЕ ТРАДИЦИЈЕ

У претходном поглављу, напоменуто је да је свадба само део једног од итинерера који се нуди на кинеском тржишту. Обухвата седам активних дана по Србији, Црној Гори и Босни и Херцеговини, у оквиру којих се разгледају како природни, тако и културни мотиви, а све прожето причама локалних водича о животу народа на балканском полуострву. Профил туриста је лице старости између 20 и 40 година, које живи у неком од највећих градова Кине и запослено је у финансијском сектору или сектору информацијоних технологија и вештачке интелигенције са јасно дефинисаном сатницом у раду. Просечна плата је у распону 5 - 10.000 америчких долара, а на ово путовање крећу да би се одморили. Траже потпуну релаксацију, никакав ментални или физички напор и, по могућству, водича који се служи њиховим језиком, јер многи не говоре добро или, чак, не разумеју енглески језик. У ту сврху, са групом у Београд долази лидер, кинеске националности, чиме се додатно стиче утисак о безбедности и бризи од стране тур – оператора. Програм по Србији обухвата обилазак центра Београда, одлазак до фрушкогорских винарија на ручак и дегустацију вина, посету Сремским Карловцима, обилазак Храма Светог Саве и одлазак до етно – села Гостољубље у западној Србији. Путовање се наставља по Црној Гори, где се обилазе дурмиторско Црно језеро, Ђурђевића Тара мост, Цетиње, туристички комплекс Свети Стефан, Стари град у Будви и Котору и крстари Боко-Которским заливом. Путовање се наставља по Босни и Херцеговини, где се посећују најважније знаменитости Требиња, Мостара и Сарајева. Све је ово праћено присуством тур-лидера из Кине, туристичког пратиоца из Србије и локалних туристичких водича у свакој од наведених дестинација.

Ипак, по мишљењу 95% путника, и у консултацији са осталим туристичким пратиоцима, највећи доживљај оставља симулација свадбе у етно – селу Гостољубље. Према плану, предвиђена је за други дан боравка гостију у Србији и у оквиру тродневног програма, стриктно су прецизиране улоге и задужења сваког госта. Оно што целу манифестацију чини неизвесном јесте чињеница да Кинези често кажу како нису упознати са овим делом путовања и настане негодовање услед страха од непознатог, из разлога што се захтева и лично активно учествовање, а не само немо посматрање. Идеја је разрађена тако да се у групи туриста бира једна девојка, која би представљала младу. Поред ње, треба расподелити улоге таста (младиног оца), таште (младине мајке), шурака (младиног брата), деверуша. Како је младожења већ спреман у селу, и игра га српски момак, такође у кинеској групи треба изабрати представнике младожењине стране – стари кум, стари сват (објашњава се да је то најчешће најстарији младожењин ујак), старосватица (супруга старог свата), свекар (младожењин отац), свекрва (младожењина мајка), чауш (главна улога на свадби – интерпретатор догађаја и неко ко води рачуна о сваком детаљу и сатници), зетови, момак који гађа јабуку из пушке, најмање четири барјактара. Уколико буде више пријављених особа за учествовање, најчешће улоге које доделе по принципу *ad-hoc* су деверуше, хорски извођачи, коловође, пратиоци кочије, остали сватови са младине или младожењине стране. По доласку у сеоско домаћинство, које је по правилу већ спремно за дочек, гости имају 10 минута да се освеже због пута, одиграју коло добродошлице и, сходно својој улози, костимирају. Сами костими нису израђени наменски, али се строго води рачуна да сваки део одеће за девојке (кошуља, блуза, сукња, хаљина, марама, јелек, појас, кецеља, венац за главу) и за момке (кошуља, панталоне, појас, јелек, шајкача) буду оригинални, од лана или српског старог платна са везом карактеристичним за народну ношњу. Пожељна је и јача шминка за девојке, због бољег ефекта приликом фотографисања. Након тога, сватови се деле у две групе, у зависности од тога да ли припадају младиној или младожењиној страни, објашњава им се корак по корак и креће се у реализацију програма. Олакшавајућа околност је постојање главних и помоћних објеката на терену. У питању је велико домаћинство, а конфигурација терена са горњим и доњим нивоом обезбеђује сасвим довољно простора за поједностављену примену плана. Конкретно, на горњем нивоу су вајати где младожењини сватови долазе по младу, гађају из пушке јабуку, где се „купује“ млада и изводи пред будућег супруга, деверуше служе сватове ратлуком, кафом и медом, и остали обичаји све до тренутка када се креће ка доњем нивоу, који представља дом нове породице. Ту су подигнути објекти од чврстог материјала, вајат за потребе свадбе, као и летњиковач у коме се касније обавља свечани свадбени ручак. По доласку у атар „нове куће“, млада баца жито око себе, а сито високо ка крову, у намери да пређе преко маија, што симболизује доживотни боравак и добар живот у браку. Након тих обичаја, младожења подиже младу, уноси је у кућу преко прага, бораве пар минута, а са друге стране је све пропраћено игром и песмом старих бака и дека из села. Током финалне припреме за ручак, младина мајка ставља на послужавник мед и чашу воде, коју намењује зету, док младин отац подиже чинију са медом и испод ње кришом ставља златни ланац. Приликом послуживања, ташта два пута враћа ка себи послужавник и трећи пут дискретно даје знак младожењи да се „нешто“ крије испод меда; тек тада се служи. У неком, наизглед, мирном моменту, девојка из тима младе „краде“ барјак, јуре је момци из младожењиног тима, а све у сврху плаћања музичара ископираним новчаницама.

Када се чланови породице домаћина сместе за сто, као и њихови сватови, диже се чаша вина и наздравља свим гостима. Као и током целе церемоније, главну реч има чауш, стога је његова и здравица, након које гости могу почети са јелом. На столу се налазе гастрономски специјалитети Србије, од предјела (проја, домаћи хлеб, пите, сувомеснати аранжман, више врста домаћих сирева, јаја) преко сезонских салата, супа / чорба, више врста меса – пилетина, свињетина, телетина, прилога у виду пекарског кромпира до десерта. Главни пиће које се служи је ракија уз домаћу кафу са ратлуком, а прилику да пробају српски бренд, науче пар српских речи и основне елементе играња кола имају дан раније на пешачкој тури добродошлице у Београду.

С обзиром на чињеницу да се кинеска и српска кухиња прилично разликују, у наставку рада ће се навести основни правци развоја кинеског кулинарства, јер је запажено током целог путовања да су гости негодовали што на дестинацијама не могу наћи храну приближну њиховој, или по укусу или по садржају намирница или по начину припреме.

Оно где се излази у сусрет кинеским стандардима јесте незачињена салата, могућност формирања величине своје порције, топла вода за пиће у великим количинама за столом, сервирање пиринча током јела. Детаљ који је кинеској нацији нејасан и често уводи забуне и јавна чуђења на целокупном путовању, тиме и на симулацији свадбе, тиче се конзумирања велике количине хране у Србији, која је зачињена, јака и масна. Кинези имају другачије кулинарске преференце, мада и тај сегмент њихове културе поседује упливе других. Како је кинеска кухиња ширила своје корене на остале државе, тако се преко Пута свиле доносиле новине у кулинарству једног од најјачих царства тог доба. Први страни утицај дошао је из Индије, чија филозофија сматра да се окренула вери тзв. светости животиња и специфичном холистичком принципу јединства природе и човека. Саму кухињу је то обогатило воћем и поврћем, као и коријандером и шећерном трском. За разлику од југа, на северу земље су владала монголска племена, која су у 13. веку Кинезе упознала са јагњетином и овчетином. А Европљани су заслужни за увођење љутих папричица на листу обавезних намирница сечуанске регије (<https://putujsigurno.rs/magayin/kineska-kuhinja-odlike-kineskih-jela-koje-osvajaju-sirom-sveta/>). Формирање кинеских традиција у кухињи, махом се дешавало под утицајем верских подручја: Конфуцијанизам (6-5. век пне) – подразумева култ породице и обредну кухињу; Таоизам (3. век пне) – мора се живети у складу са природом, принцип „јинг-јанг“; Будизам (2-3. век не) – вегетаријанска кухиња. Од самог почетка се издвојио аристократски тзв. мандарински начин исхране и народни. Мандарински се односи на скуп егзотичних производа, који нису доступни великом броју становништва, попут морских паса, корњача, питона, сушених јаја, џиновских бисера, кумквата, карамболе (<https://emupauto.ru/bs/prezentaciya-kitaiskaya-kuhnya-na-angliiskom-yazyke-kitaiskaya-kuhnya.html>).

Сходно томе, може се извести закључак да се кинеска кухиња развијала миленијумима, пратећи развој пољопривреде, али и других привредних грана, усаглашавајући потребе становништва са климатским, хидролошким и педолошким карактеристикама регије у којој се живи. У ред намирница које су процентуално највише заступљене спадају пиринач, тестенина, соја, тофу, печурке, звездасти анис, чај, зачини, бели и сечуански бибер и уље од сусама. Како у земљама Балкана многе од наведених култура нису део свакодневне пољопривреде, јасно је да је прилагођавање кинеској кухињи захтеван процес. Уз то, важна разлика између кухиње домаћина и гостију тиче се и начина спремања оброка. Код кинеског начина кувања, 90% је припрема, а остатак је кување. Кинези сматрају да је управо у припреми намирница кључ успеха, што говори у прилог чињеници да се често дуго разматра да ли да се неко поврће сецка на веће комаде, коцке, штапиће или кругове. Када се тај процес заврши, прелази се на кување. Почине се од најспоријих поступака (поширање, печење...), а тек последњих 20 минута се оставља за неку од бржих кулинарских метода (пржење у дубоком уљу, на пари, са мешањем...). Главна особина ове кухиње је кратка термичка обрада поврћа и меса, тзв. „stir-fry“, односно брзо пржење ситно нарезаних намирница на загрејаном уљу у „wok“-у, који преовладава у целој Кини (Albala, 2012). Поврће је скоро полу-сирово, и као такво представља здраву материју кинеске кухиње, а месо је углавном чисто мишићно месо, изрезано на танке тракице. Обраћа се посебна пажња на смер месних влакана, како би рез био попречно на смер истих; тиме се постиже мекоћа меса (<https://www.prirodna.hr/kineska-jela>). Наравно, попут већине људи на планети, имају три главна оброка током дана: доручак, ручак и вечера. Класичан оброк се састоји из два дела: фан и цаи. **Фан** је основа јела, који се састоји од пиринча, нудли или пасуља, док је **цаи** допуна оброку, а састоји се од поврћа и/или меса (Zhang, Ma, 2020). Зато се кинеска кухиња се сматра једном од најздравијих, не само због конзумације велике количине поврћа, свежег воћа и кратке термичке обраде меса и рибе, него и због тога што се кулинарска традиција комбинује са природном медицином. Кинези се воде слоганом „храна је лек“. А владавина хармоније у кинеској кухињи главни је разлог зашто Кинези одржавају сталну телесну тежину током свог живота. У Кини готово да нема гојазних људи, упркос податку да Кинези конзумирају у просеку

30% више хране него Европљани. Али, 20% су виткији од житеља са старог континента (Li, Hsieh, 2004). Такође, Кинески кувари традиционално претерују са презентацијом јела, јер по веровању – „љубав почиње са првим залогашем“, а која год да је храна у питању, мора бити декорисана, макар само зачинским лишћем. Последње у овом низу, али не мање важно - социјална функција долази до изражаја на тај начин што Кинези готово никад не једу сами, чак је добро у што већој буци обедовати. Фамилијарност, што више пријатеља и добри односи на послу су нешто на шта се обраћа посебна пажња, а кроз ручање заједница добија нови смисао. Закључак из свега наведеног је да симулација српске свадбе очигледно доприноси хормону среће гостију, а на домаћинима је да боље упознају културу друге нације кроз кулинарске особености. Као главни задатак се ту истиче балансирање између степена задовољства туриста укупном понудом и тежње да се остане доследан правим аспектима традиције.

Важан фактор у организацији је потпуна контрола над програмом кроз непрекидну анимацију. Како гости не би осетили досаду, ма у којој год улози се нашли, све време су присутни музичари, певачи, играчи из локалног културно – уметничког друштва, неретко и медији. Стална акција, упознавање са обичајима и настављање фаза су одличан пример тимског рада. Сам концепт кинеско – српске свадбе је довољан мотив за остварење сазнајног поступка. Од тренутка доласка у сеоско домаћинство до ручка и завршетка представљања обичајних норми, боравак гостију се држи строго под контролом. Не постоји беспотребно трошење времена, те се слободно време пружа након обедовања. Треба напоменути да и у том периоду постоје алтернативе са финансијским карактером. Неке од њих су фотографисање у посебно креираном амбијенту, куповина костима (делова народне ношње), куповина ракије или других домаћих производа. У супротном, гостима је на располагању полусатни самостални обилазак комплекса или индивидуалне активности. Пре одласка са имања, осећај заједништва се комплетира групном фотографијом у костимима са домаћинима.

Слика 1. – Група кинеских туриста у костимима предвиђеним за симулацију свадбе у Косјерићу 2019. године
Извор: Ауторска фотографија

Значајно је напоменути да је објашњење сваког корака праћено преводом на енглески, односно кинески захваљујући кинеском тур-лидеру, па гости нису препуштени себи ни у ком делу програма.

Утисци туриста су, углавном, уједначени. Тичу се уочавања сличности и разлика у свадбеним елементима. Код сличности се истичу фамилијарност, велики број гостију, обичај куповања младе, разноврсност кулинарских специјалитета на догађајима, живост приликом окупљања. Од разлика се издвајају непоказивање блискости између чланова породице и избегавање ношења беле боје, која у кинеској култури симболизује злато, чистоту, испуњење, светлину, али најчешће жалост, јер се користи претежно на сахранама, током туге за мртвима (<https://marketingtochina.com/symbolism-colors-china/>). Такође, фасцинантно им је да у неким

пределима нема сигнала ни Интернета. Ради се о популацији која живи у милионским градовима, неретко у зградама са више од 40 спратова, па не чуди зашто су зависни од технологије, али и жељни контакта са природом. Управо је то један од мотива коришћења слободног времена на начин издвајања из групе, одласка на најближе брдо и уживање у тишини уз залазак Сунца. Поред тога, наводе како им је ово незаборавно и интересантно искуство, крајње инспиративно, велико уживање и неописива срећа због ове церемоније (<https://www.youtube.com/watch?v=JXmtyiWl0kw>).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

У оквиру квантитативних метода, споменуте су статистика и Интернет анализа. Статистички део је потпомогнут пописом броја тура и путника од стране туристичке агенције „Pro Travel DMC“ од почетка организовања, понуде и реализације конкретног програма, где се наводи да је, у протеклих пет година, око 400 кинеских туриста присуствовало демонстрацији традиције на овај начин. С’ обзиром на то да је, за сада, ово јединствен приказ обичаја везаних за свадбу на нашим просторима испред страних посетилаца, може се похвалити непостојањем конкуренције, тиме и оригиналношћу. Свакако, не треба препустити случају цео процес, већ заштитити идеју кроз форму ауторског права, иако је суштина процеса добра у оној мери да ваља прекопирати презентацију традиције и на друга породична славља. Аутентичност простора доприноси фантастичном укупном доживљају гостију, као и управљању свог слободног времена, што се може закључити. Не треба занемарити ни факт да треба повести рачуна о нијансирању јеловника, пошто је група итекако персонализована, и треба се адаптирати на посебне захтеве који не нарушавају бит целе замисли. Указујући на чињеницу да је аутор рада туристички водич, који је пратио групу кинеских туриста по балканском полуострву, тиме и био више пута присутан овом дешавању, може се извести индуктивно закључивање да је симулација кинеско – српске свадбе погодан начин за презентацију традиције српског села кроз обичајне норме, музику, игру, песму, костиме. Не постоје латентни мотиви организатора, иако је ово на почетку рада са кинеским партнерима деловало као задирање у туђу приватност или стварање непријатне и непотребне присности између припадника двеју нација, па су опсервације из туре у турсу крајње позитивне. Тиме се и почетна хипотеза потврђује.

ЗАКЉУЧАК

Рад се бавио доказивањем теорије да је могуће на уникатан начин представити ретке елементе традиције, коришћене у свечаним тренуцима живота испред страних гостију, чија се култура дијаметрално разликује од културе домаћина. У савременом туризму је познато да су такве тенденције прилично допадљиве, штавише пожељне. Када се има испред себе нација, према чијим захтевима треба трансформисати туристички производ као што је традиција, треба бити веома обазрив. Многи елементи српског нематеријалног културног наслеђа су заштићени и као такви се не смеју мењати ни приликом презентације. Али је зато могуће модификовати остале сегменте понуде или допунити, како би се гост осећао добродошлим. У раду је објашњено и колико је важна анимација посетилаца, нарочито када предстоји три сата оптерећеног програма, где је присутна максимална активација гостију, како не би дошло до засићења и пребукираности информацијама са којима се срећу први пут. Такође, гастрономија, један од битнијих фактора догађаја наводи се као аспект могућих даљих проучавања феномена односа између кинеских туриста и српских домаћина, јер се у том делу програма јасно види крајње (не)задовољство (не)поштовањем од стране организатора. Све истакнуто резимира да је неопходна врхунска организација, тачна и транспарентна логистика, сигурно деловање свих актера без бојазни од негативних последица акултурације. А општи закључак је да ово не може да функционише као самостална туристичка вредност, већ само као комплементарна и то у оквиру или афирмисане дестинације или вишедневног програма, попут овог у који је већ укључена.

ЛИТЕРАТУРА

- Albala, Ken. (2012). „*Three world cuisine: Italian, Mexican, Chinese*“. Altamira Press.
- Broner, S. (2000). *The meaning of tradition: An introduction*. Western Folklore. 59. 87-104. 10.2307/1500154
- Green, Thomas A. (1997). *Folklore: an encyclopedia of beliefs, customs, tales, music, and art*. Bloomsbury Academic. Volumes 2.

Li JR, Hsieh YH. (2004). *Traditional Chinese food technology and cuisine*. Asia Pac J Clin Nutr. 13(2):147-55. PMID: 15228981.

Shils, E. (1981). *Tradition*. The University of Chicago Press. USA

Zhang, N., Ma, G. (2020). *Nutritional characteristics and health effects of regional cuisines in China*. J. Ethn. Food **7**, 7. <https://doi.org/10.1186/s42779-020-0045-z>

ИЗВОРИ ЛИТЕРАТУРЕ

<http://www.beijing.mfa.gov.rs/lat/consularservice/text.php?subaction=showfull&id=1348045994&ucat=117&template=MeniENG&>

<https://emupauto.ru/bs/prezentaciya-kitaiskaya-kuhnya-na-angliiskom-yazyke-kitaiskaya-kuhnya.html>

<https://marketingtochina.com/symbolism-colors-china/>

<https://nkns.rs/cyr/o-nematerijalnom-kulturnom-nasledju>

<https://www.prirodna.hr/kineska-jela>

<https://putujsigurno.rs/magayin/kineska-kuhinja-odlike-kineskih-jela-koje-osvajaju-sirom-sveta/>

<https://www.unesco.org/en/legal-affairs/convention-concerning-protection-world-cultural-and-natural-heritage>

<https://www.youtube.com/watch?v=JXmtyiWl0kw>

THE TOURISTIC FUNCTION OF TRADITION: CASE STUDY OF CHINESE-SERBIAN WEDDING IN KOSJERIĆ

Nevena Marković²

Abstract: Tradition, a form of intangible cultural heritage, finds its place in the consumers' consciousness, as an important factor in destination's selection. The contribution to the tourist's overall experience is unpredictable, therefore adequate planning of all phases of creation, promotion and sale of this specific tourist product is extremely important.

Given that the primary stimulus for travel are natural and/or cultural motives, and the key conditions for the realization of movement are free time, good will and independent finances, the conclusion is that tradition has a complementary role.

Frequently, the implementation of the same in the itinerary contributes to the variation of expected feedback. As the effect of presenting tradition is greater in front of foreign guests than natives, planning is more demanding. If the offer is personalized, similarities and differences between host and tourist cultures are crucial, in order to avoid the negative results of acculturation.

The staff that structures the tourist product must be informed with all organizational details, foresee both unforeseen situations on the ground, and potential solutions. The responsibility is great on the tourist guides, whose work is immeasurably permeated by animation and improvisation. Formality is an integral part of project finalization, but cordiality, originality and a personalized approach give a personal touch to the experience.

Gastronomy is an indispensable part of Serbian heritage and used as an element of the marketing mix at the destination. The fact that the Chinese nation has different habits in the organization of the nutritional values of the meal, the layout of the food, the order of the dishes, and the size of the portions shows how relevant the knowledge of the guest's culture is. These factors are diametrical in relation to Serbian cuisine, which has been intertwined with the surrounding countries' recipes for centuries.

The focus is at the Chinese-Serbian wedding in Kosjerić, where during a seven-day itinerary, the Chinese group visits rural household, and later is simulation of a Serbian wedding with the application of all customs, where each guest has a specific role. In the continuation of the work, the elements of tradition as a tourist product will be processed in more detail, the obstacles that human resources encounter during the implementation of the routes and one of the examples of work in the field will be presented.

Keywords: Tradition, tourism, Chinese – Serbian wedding

² Ph.D. student, nevena_markovic@gmail.com, ORCID: 0009-0003-6549-016X

UDK: 528.8(282)(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24103M
Прегледни научни рад

ПРОМЕНЕ ВЕГЕТАЦИЈСКОГ ПОКРИВАЧА У СЛИВУ СОКОБАЊСКЕ МОРАВИЦЕ

Милан Милетић¹

Апстракт: Студија обухвата анализу вегетацијског покривача у периоду од 2000. до 2023. године у сливу Сокобањске Моравице. Анализа вегетације је извршена коришћењем Нормализованог индекса вегетације (Normalized difference vegetation index - NDVI). Примена ове методе огледа се у откривању површина на којима је шумска вегетација деградирана, откривању нелегалног крчења шума као и утврђивању промена земљишног покривача. Циљ рада је утврђивање промена вегетацијског покривача на територији слива. Резултати NDVI добијени су обрадом сателитских сцена Landsat 5 и Landsat 8 у софтверу QGIS. Прва сцена је забележена 05. јула 2000. године (Landsat 5), а друга 21. јула 2023. године (Landsat 8). Приликом анализе сателитских сцена идентификоване су врсте вегетацијског покривача на основу вредности NDVI. На картама је приказана вредност индекса у 2000. и 2023. години како би било лакше пратити текст и визуелно уочити промене на територији слива. На исти начин урађене су карте типова вегетације за исти период истраживања. Уочено је да је вегетацијски покривач у истраживаном периоду претрпео одређене промене. Највеће промене су забележене у Сокобањској, Алексиначкој и Дугопољској котлини, на ободу свих котлина и на падинама Ртња. Најмање промене забележене су у вишим деловима слива, односно на падинама Озрена, Девице, Буковика и Слемена. Утврђено је повећање површина под шумском вегетацијом за 87% у односу на период из 2000. године. Површина под мешовитим шумама се у односу на друге врсте земљишног покривача процентуално највише повећала. За разлику од њих површине под жбунастом вегетацијом су се драстично смањиле.

Кључне речи: Даљинска детекција, вегетацијски покривач, NDVI, сателитске сцене, временске промене

УВОД

Даљинска детекција се данас користи за откривање, препознавање објеката, појава и процеса помоћу уређаја за даљинско снимање без директног контакта са предметом истраживања на топографској површини (Ladanyi i dr., 2011; Milanović i dr., 2019; Durlević i dr., 2022). Системи даљинског читавања пружају континуирани преглед топографске површине. Они имају способност праћења утицаја човека на животну средину (Jovanović i Milanović, 2015). Честа примена даљинске детекције у географији, односно у области заштите животне средине, огледа се у проучавању шума и пољопривредних површина. Веома је значајно праћење сезонских промена вегетације, посматрање степена развоја усева, анализа стања вегетације, појава пожара, поплава, загађења вода и ваздуха (Milanović i dr., 2016; Milanović i dr., 2017; Milanović i dr., 2019; Durlević i dr., 2022).

Велики значај даљинске детекције огледа се у њеној примени на теренима који су веома захтевни за истраживања попут стрмих и тешко проходних планинских падина (Franklin, 2001; Milanović i dr., 2019). Један од великих проблема јесте контрола и спречавање нелегалног крчења шума које у великој мери утичу на смањење површине под шумама. У већини земаља у Европи и свету један од проблема смањења шумских површина је промена газдинства над шумама. Површине под шумама нису више у надлежности државних органа. Последњих неколико деценија газдовање шумским површинама врше органи регионалне и локалне власти (Franklin, 2001; Brack, 2003, Blaster i dr., 2005; Edmunds i Wollenberg, 2013; Milanović i dr., 2019). Као један од проблема јавља се и убрзани индустријски развој неразвијених држава и држава у транзицији у регионима Африке, Азије, Јужне Америке и држава у Југоисточној Европи (Jovanović i dr., 2018).

Србија се одликује богатством бодиверзитета што је последица специфичног географског положаја, орографије терена, састава тла, надморске висине, рашчлањености рељефа,

¹ Докторанд, milanmiletic181@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2657-5374

експозиције терена и климатских услова (Tzedakis i dr, 2002; Marković i dr., 2014; Павловић, 2019a). На територији Србије је регистровано око 2 500 аутохтоних биљних врста због чега је она један од најбогатијих предела Европе (Родић и Павловић, 1994).

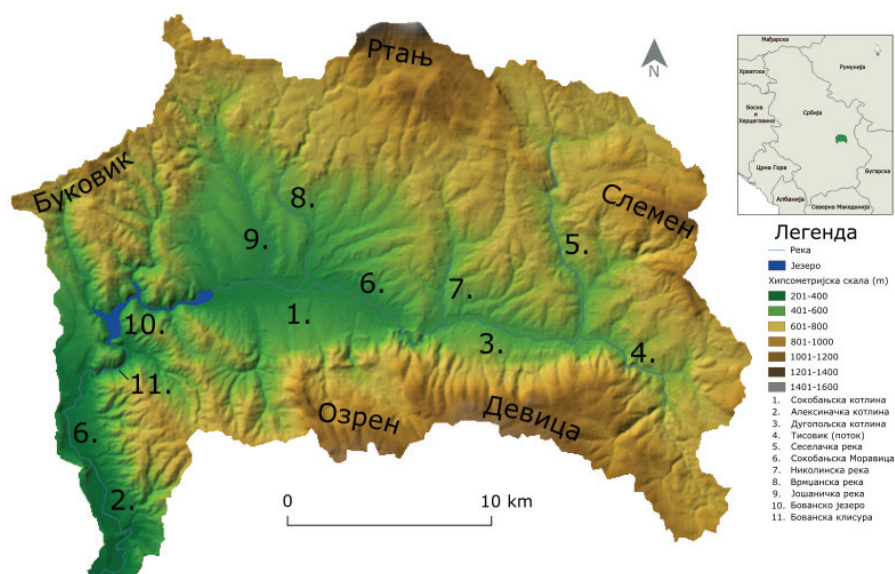
Vasić i Stevanović (1995) истичу да се простор Балканског полуострва и Србије налази под вековним утицајем човека који је својим деловањем изменио природне екосистеме. Човекове делатности које доводе до деградације екосистема су пре свега утицаји пољопривреде, шумарства, водопривреде, урбанизације, инфраструктуре, рударства, туризма, лова и риболова. Природна вегетација је деградирана људским активностима и због тога је очување вегетације и мониторинг од великог значаја (Milanović i dr., 2019). На деградацију шумских екосистема утиче нелегално крчење шума које је последица слабе контроле националних и локалних органа (Markus-Johansson i dr., 2010; Jovanović i dr., 2018; Milanović i dr., 2019; Durlević i dr., 2022).

Велики број научника је крајем 20. и почетком 21. века анализирао квалитет вегетације на територији Србије. Сви они су утврдили да су се површине под шумама смањиле док су се урбане површине удвостручиле. У већини спроведених истраживања површине под шумама се нису поклапале са процењеним површинама Завода за статистику Републике Србије. Према њиховим наводима индекси вегетације су се показали као ефикасне методе за процену шумских површина у циљу спречавања нелегалне сече (Sahebjalal i Dashtekian, 2013; Rašković, 2015; Jovanović i Milanović, 2015; Jovanović i dr., 2015; Jovanović i dr., 2018; Milanović i dr., 2019; Durlević i dr., 2022).

Главни предмет истраживања рада је територија слива Сокобањске Моравице. Предмет истраживања биле су и површине под шумама као и пољопривредне површине. Студија обухвата анализу земљишног покривача, односно типова вегетације од највиших области у сливу до ушћа Сокобањске Моравице у Јужну Мораву. Циљ рада је утврђивање промена које су се десиле у периоду од 2000. до 2023. године као и анализа узрока који су довели до таквих промена.

ОБЛАСТ ИСТРАЖИВАЊА

Студија обухвата територију слива Сокобањске Моравице, притоке Јужне Мораве. Сокобањска Моравица настаје спајањем два потока Изгаре и Тисовика на ободу Сокобањске котлине. Укупна дужина реке је 57 km (Павловић, 2019a). Површина слива износи 606 km² (Гавриловић и Дукић, 2014). У свом горњем току река често остаје без воде. Велики део воде у том делу тока Сокобањска Моравица добија од Сесалачке реке и крашког врела Моравице. Низводно од врела река тече кроз Дугопољску котлину на дужини од 9 km. Између Дугопољске и Сокобањске котлине река је усекла епигенетску клисуру Сокоград. У Сокобањској котлини, до Бованске клисуре, река тече правцем исток-запад на дужини од 14 km. У Бованској клисури река је преграђена браном и створено вештачко Бованско језеро. Низводно од Бованске клисуре до ушћа у Јужну Мораву река тече ободом Алексиначке котлине правцем север-југ (Гавриловић и Дукић, 2014; Павловић, 2019a; Павловић, 2019b). Просечна надморска висина слива је 581 m. Најнижа тачка у сливу је на месту ушћа Сокобањске Моравице у Јужну Мораву и износи 161 m н.в, док је највиша на планини Ртањ на коти од 1560 m н.в (Слика 1).

Слика 1. Положај слива Сокобањске Моравице

Према Томиславу Ракићевићу (1980) дно и обод Сокобањске котлине припада Сокобањско-књажевачком климатском рејону. Рејон се одликује умерено-континенталном климом. Лета су топла док су зиме блаже. Због малих количина падавина планински део слива је сув, без извора и већих токова. Јака врела и извори се јављају у подножју планина. Највеће врело у сливу је врело Моравице у близни Читлука (Павловић, 2019б). Део слива који припада Алексиначкој котлини припада Нишко-лесковачком климатском рејону. На територији која припада овом климатском рејону бележе се највише средње месечне температуре ваздуха у Србији, тако да је вегетациони период дужи од 260 дана годишње (Ракићевић, 1980; Павловић, 2019а).

МАТЕРИЈАЛ И МЕТОДЕ

У раду су обрађене две сателитске сцене резолуције 30 m забележене Landsat сателитима. Прва сцена је забележена 05. јула 2000. године, а друга 21. јула 2023. године. Обе сцене у различитим таласним дужинама обрађене су у софтверу QGIS Desktop 3.28.2 (Табела 1). Све сцене су настале при времену без облака (облачност од 0%) у циљу уклањања атмосферских ефеката приликом добијања резултата. Како истичу Milanović i dr. (2019) на сателитским сценама које су доступне на веб страници Геолошког завода Сједињених Америчких Држава (United States Geological Survey - USGS) је извршена атмосферска корелација тако да није потребно додатно обрадити снимке.

Табела 1. Коришћене сателитске сцене у анализи - Landsat 5 (2000) и Landsat 8 (2023)

Спектрални опсег слика (Band)	Landsat 5		Landsat 8	
	Таласна дужина (µm)	Резолуција (m)	Таласна дужина (µm)	Резолуција (m)
Band 1	0,45-0,52	30	0,43-0,45	30
Band 2	0,52-0,60	30	0,45-0,51	30
Band 3	0,63-0,69	30	0,53-0,59	30
Band 4	0,76-0,90	30	0,64-0,67	30
Band 5	1,55-1,75	30	0,85-0,88	30
Band 6	10,40-12,50	120	1,57-1,65	30
Band 7	2,08-2,35	30	2,11-2,29	30
Band 8	/	/	0,50-0,68	15
Band 9	/	/	1,36-1,38	30
Band 10	/	/	10,60-11,19	100
Band 11	/	/	11,50-12,51	100

Анализа промене вегетацијског покривача извршена је коришћењем Нормализованог индекса вегетације (Normalized difference vegetation index - NDVI). Како наводе Jensen (2007), Ladanyi i dr. (2011), Jovanović i dr. (2018) и Milanović i dr. (2019) NDVI је један од најчешће примењених индекса вегетације. NDVI се користи за оцењивање динамике вегетације, показује промену количине зелене биомасе, количину хлорофила и водени стрес на површини листа (Ladanyi i dr., 2011).

Индекс је изведен из мерења оптичке рефлексије сунчеве светлости у различитим таласним дужинама због чега је осетљив на услове екосистема (Ollinger, 2011; Liu i dr., 2015; Durlević i dr., 2022). Како наводе Wang и Tenhunen (2004), Ladanyi i dr. (2011), Jovanović i Milanović (2015) и Milanović i dr. (2019) NDVI се односи на спектралну апсорпцију хлорофила у црвеној боји (RED) са рефлексијом у блиском инфрацрвеном спектру (NIR) под утицајем врсте листова. Једна од најзначајнијих чињеница је да пигменти хлорофила листова биљака апсорбују зрачење у видљивом делу спектра од 0,4 µm до 0,7 µm. Управо су ове вредности спектра значајне за процес фотосинтезе. Значајно је рећи да листови биљака рефлектују зрачење у блиском инфрацрвеном делу спектра од 0,7 µm до 1,1 µm. NDVI може имати вредности између -1 и 1. Негативне вредности представљају водене површине, терене без вегетације, док су позитивне вредности карактеристичне за вегетацију (Ladanyi i dr., 2011; Milanović i dr., 2019). Индекс се рачуна применом следеће формуле:

$$NDVI = \frac{(NIR - RED)}{(NIR + RED)}$$

при чему је NIR вредност близу инфрацрвеног дела спектра, а RED је вредност црвеног (видљивог) дела спектра (Ladanyi i dr., 2011; Jovanović i Milanović, 2015; Milanović i dr., 2019). Формула је примењена коришћењем калкулатора за обраду растерских слика у софтверу QGIS.

Након добијања вредности NDVI било је неопходно класификовати терене у 9 категорија према типу вегетације. Класификација је извршена на исти начин као што су то применили Milanović i dr. (2019) у свом истраживању. Терени чија је вредност индекса била између -1-0 су окарактерисани као терени без вегетације. Терени чија је вредност индекса била између 0-0,122 су представљали ливаде, између 0,123-0,174 били су терени са ретком вегетацијом, између 0,175-0,230 терени који су представљали жбунасту вегетацију, између 0,231-0,262 били су терени под виномом лозом, док су воћњаци имали вредност 0,263-0,291. Листопадне (широколисне) шуме су имале вредност од 0,292 до 0,438, мешовите шуме од 0,439 до 0,525, док су четинарске шуме имале вредности веће од 0,526 (Табела 2).

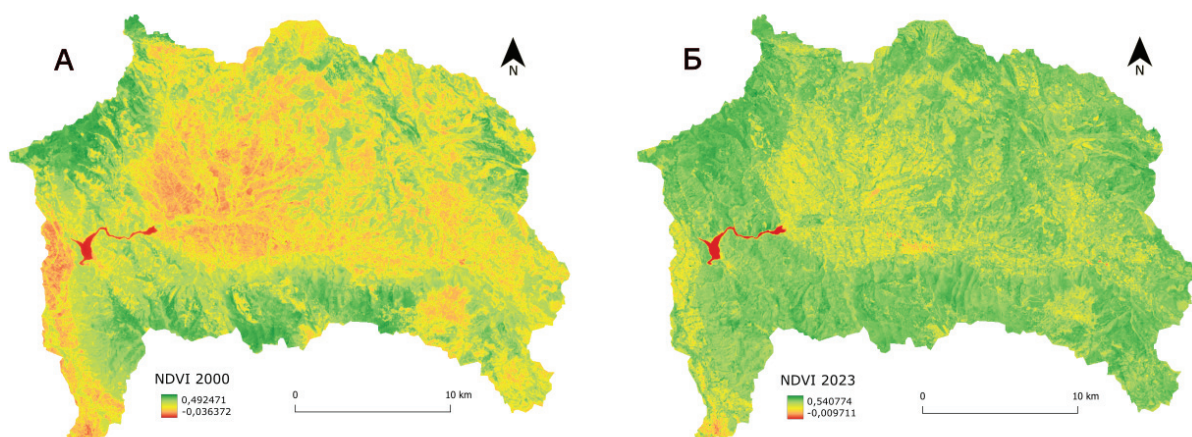
Табела 2. Вредности NDVI за вегетацијски покривач земљишта

Вегетацијски покривач земљишта	Вредност NDVI
Терени без вегетације	-1-0
Ливаде	0-0,122
Оскудна вегетација*	0,123-0,174
Жбунаста вегетација	0,175-0,230
Виногради	0,231-0,262
Воћњаци	0,263-0,291
Листопадне (широколисне) шуме	0,292-0,438
Мешовите шуме	0,439-0,525
Четинарске шуме	0,526-1

*Пољопривредно земљиште припада типу оскудне вегетације

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Анализом сателитских сцена из 2000. и 2023. године уочене су велике промене вегетацијског покривача у сливу. Најниже вредности индекса на сателитским сценама забележене су у Сокобањској котлини и њеном ободу, области која се поклапа са територијом Бованског језера и долином Сокобањске Моравице низводно од Бованске клисуре (ободу Алексиначке котлине). Највеће промене у анализираном периоду су уочене у долини Сокобањске Моравице, на истоку, северу и југозападу слива. Значајне промене у саставу вегетације десиле су се у источном делу Сокобањске котлине, на падинама Ртња и Девике (Слика 2).

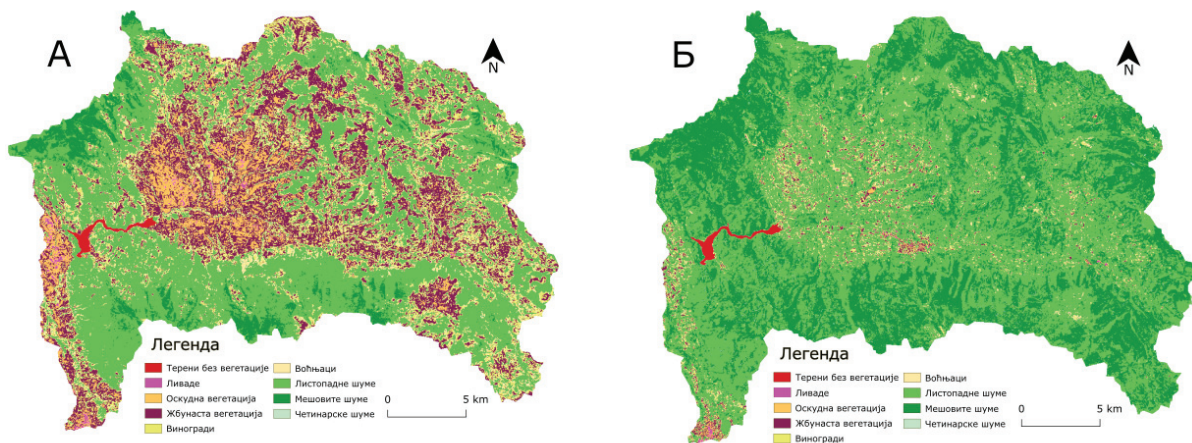

Слика 2. Вредности NDVI у сливу Сокобањске Моравице (А – 2000. година, Б- 2023. година)

Негативне вредности NDVI у 2000. години су обухватале 0,12% територије слива. Према вредностима индекса у тој години, површина под шумама је обухватала 49,9% површине слива, док је површина осталих типова вегетације износила 49,98%. У периоду 2000-2023. године десиле су се драстичне промене у саставу вегетације. У 2023. години површине без вегетације и водене површине су обухватале 0,16% територије слива. Њихово повећање у периоду истраживања је износило око 33%. Регистровано је значајно смањење површина ливада, оскудне вегетације, пољопривредног земљишта, жбунасте вегетације, винограда и воћњака. Према вредностима

NDVI ове површине су обухватале 6,53% територије слива. Њихова површина се смањила 7,65 пута у односу на период из 2000. године. Територија под шумском вегетацијом у истом периоду се повећала тако да је у 2023. години износила 93,31% површине слива, односно 566,22 km². Укупно повећање површине под шумском вегетацијом је износило 87%. Пошумљеност слива је била далеко изнад Републичког просека који је износио 30% (Јовановић и др., 2018; Милановић и др., 2019). До сличних резултат су дошли Милановић и др. (2019) који су утврдили да су у општини Јагодина површине под шумама биле изнад Републичког просека и да им се повећала површина у периоду 2006-2014. године.

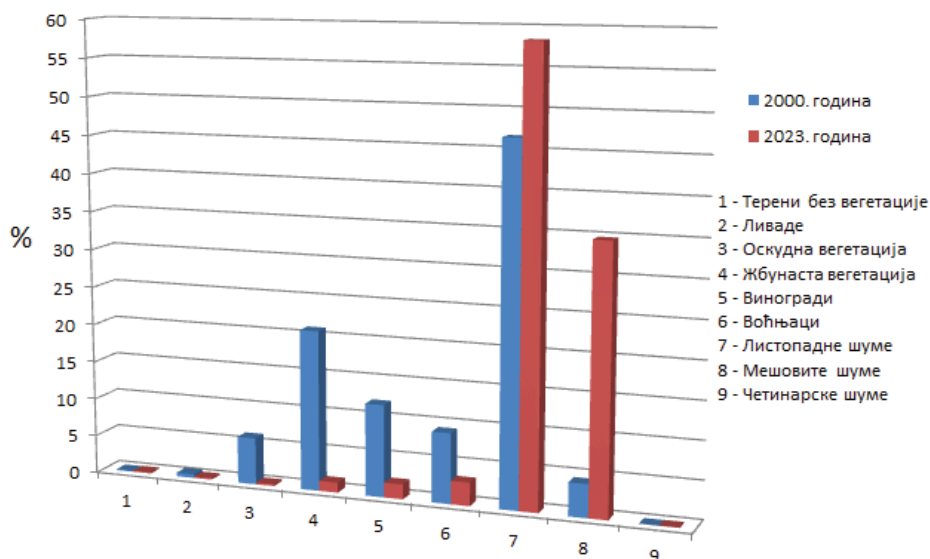
Могуће је уочити да површине под лишћарским, мешовитим и четинарским шумама преовлађују у сливу Сокобањске Моравице (Слика 3). У оба анализирана периода лишћарске (широколисне) шуме су обухватале највећу површину у сливу. У 2000. години површина је износила 28 308,83 ха, односно 46,64% територије слива. Њихова површина се повећала до 2023. године за 11,69%, тако да је износила 35 398,56 ха. У 2023. години оне су захватале 58,33% укупне површине слива. Тренд повећања шумских површина запажа се и код мешовитих шума. Укупна површина 2000. године је износила 2 643,17 ха, односно 4,36% укупне површине слива. У 2023. години се њихова површина повећала за 18 416,32 ха, тако да је 34,70% површине слива било прекривено мешовитим шумама. Велике промене су се десиле са типом четинарских шума. Оне нису регистроване 2000. године у сливу, док су 2023. године захватале површину од 16,29 ха (Слика 3). Претпоставка је да нису регистроване 2000. године због растерске слике чија је резолуција била 30 м, лошег квалитета сателитских сцена и застареле опреме сателита. Постоји могућност да су постојале четинарске шуме али само у траговима, односно на површинама мањим од 900 m² колико износи површина једног пиксела на сателитским сценама. У периоду од 23 године оне су могле да прошире своје ареале и да буду регистроване.

Слика 3. Типови вегетације добијени на основу вредности NDVI (А – 2000. године, Б – 2023. година)

У периоду истраживања дошло је до драстичног смањења површина под виноградима и воћњацима. У 2000. години површине под виноградима су обухватале 12,07% површине слива, односно 7 321, 98 ха. Њихова површина је 2023. године износила 1190,45 ха што је 6,15 пута мање. Површине под воћњацима су се смањиле са 9,20% у 2000. години на 3,05% у 2023. години. Запажа се смањење површина под жбунастом вегетацијом која се смањила 15,94 пута до 2023. године. Терени под жбунастом вегетацијом су 2000. године обухватали 20,97% површине слива, док је 2023. године њихова површина била само 1,32%. Терени са оскудном вегетацијом и пољопривредне површине су 2023. године имале површину од 152,12 ха. Њихова површина се у периоду истраживања значајно смањила. На почетку анализираних периода захватале су површину од 3 728,74 ха (Слика 4).

Најмање промене имале су површине под ливадама, терени без вегетације и водене површине. Површине под ливадама су се смањиле 2,46 пута до 2023. године. Површине без вегетације су се повећале. На почетку истраживања њихова површина је износила 73,17 ха, док су 2023. године обухватале 94,86 ха. У сливу постоји једна велика вештачка творевина – Бованско језеро, али се његова површина није променила у односу на период из 2000. године. Површине без вегетације у 2000. и 2023. години су регистроване на територији руралних и урбаних насеља. За разумевање временских промена терена без вегетације је значајно навести два града у сливу јер површине тих градова имају регистроване терене без вегетације. Те области су у периоду истраживања претрпеле најмање промене. Број становника се смањило али су се урбане површине Алексинца и Сокобање повећале што је могуће уочити на Сликама 2 и 3.

Слика 4. Удео типова вегетације у укупној површини слива према вредностима NDVI (%)

До промене структуре земљишног покривача утицало је и смањење становништва у насељима која се налазе на територији слива. На територији слива налазе се две урбане средине – Алексинац и Сокобања, и 29 руралних средина. У периоду истраживања број становника се у свим урбаним и руралним срединама смањило. Према попису из 2002. године, у насељима која припадају сливу је живело 39 347 становника. Број становника се смањило до последњег пописа из 2022. године. Према последњем попису у сливу живи 30 229 становника, што представља смањење за 23,17%.

Број становника се у насељима која припадају општини Алексинац константно смањивао. Број становника општине Алексинац се у периоду од пописа 2002. године до пописа 2022. године смањило 25,4% (Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, 2014; <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Html/G20221350.html>; <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/popisni-podaci-eksel-tabele/>). Према попису из 2002. године у Алексинцу је живео 17 171 становник, док је према попису из 2011. године живео 16 685 становника (Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, 2014). Према подацима последњег пописа из 2022. године у граду је живело 14 593 становника. Броја становника у Алексинцу се у периоду истраживања смањило за 15,01%. Број становника се у селу Бован смањило за 42,24% између пописа из 2002. и 2022. године. У истом периоду број становника се у селу Суботинац смањило 31,57%, док је смањење становништва у селу Краљево износило 26,77%. Најмање смањење становништва забележено је у селу Вакуп где се број становника у анализираном периоду смањило 4,59%. У свим руралним срединама у периоду истраживања дошло је до драстичног смањења становништва што је утицало и на смањење пољопривредне производње, односно деаграризације. Званични подаци последњег пописа о пољопривредним и шумским површинама нису објављени али би значајно било искористити их у будућим истраживањима да би се боље разумеле временске промене типова вегетације у сливу.

До сличних промена је дошло и у општини Сокобања. У општини је 2002. године живео 18 571 становник. Број се драстично смањило према попису из 2011. године када је у општини живео 16 021 становник. Према подацима последњег пописа из 2022. године у општини живи 13 199 становника (Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији, 2014; <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Html/G20221350.html>; <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/popisni-podaci-eksel-tabele/>). У анализираном периоду број становника се смањило 28,93% што је директно утицало и на убрзани процес деаграризације. На запуштеним пољопривредним површинама и теренима са оскудном и жбунастом вегетацијом природни екосистеми су се константно развијали и допринели повећању шумских површина.

ЗАКЉУЧАК

У анализи вегетацијског покривача на територији слива Сокобањске Моравице уочене су велике могућности примене NDVI. Оне се огледају у праћењу и процени временских промена земљишног покривача. Анализом сателитских сцена Landsat 5 и Landsat 8 уочене су драстичне

промене састава вегетације у периоду од 2000. до 2023. године. Утврђено је да су се површине без вегетације повећале за 33%. Један од узрока може бити повећање урбаних површина Алексинца и Сокобање. Градови су се територијално проширили али се број становника у њима смањило. У сливу постоји једна велика вештачка акумулација - Бованско језеро, али није уочена промена њене површине. Нове површине без вегетације у 2023. години регистроване су у Сокобањској котлини и ободу Алексиначке котлине.

Значајно је смањење површина под ливадама, воћњацима и виноградима што се повезује са депопулацијом и деаграризацијом. Драстично смањење површина под жбунастом вегетацијом се може објаснити развојем екосистема и постепеним развојем шумске вегетације. Ово је један од кључних узрока који су довели до повећања површина под шумском вегетацијом. Површине под жбунастом вегетацијом су 2000. године захватале петину површине слива, док су у 2023. години захватале само 1,32% површине слива.

Површине под шумама су се у анализираном периоду (2000-2023) повећале са 49,9% на 93,31% укупне површине слива. Највећи утицај имало је смањење броја становника у периоду истраживања. Смањење броја становника је у већини насеља на територији слива било двоцифрено тако да је директно утицало на смањење пољопривредних површина. Пољопривредне површине су се у анализираном периоду смањиле 24,5 пута.

У сливу је дошло до повећања површина под шумама тако да није могуће уочити области које су угрожене нелегалном сечом. Примена NDVI нам може помоћи у истраживањима земљишног покривача у циљу откривања области у којима је потребно спровести мере пошумљавања и смањења ерозије. Будућа истраживања нам могу помоћи у разумевању промена које су се десиле и које се дешавају под утицајем природних и антропогених фактора.

ПРИЗНАЊА

Аутор рада, Милан Милетић, је стипендиста Министарства науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије (Број уговора: 451-03-1150/2023-03/3231; Анекс уговора: 451-03-1002/2024-03/3231).

ЛИТЕРАТУРА

- Blaster, J., Contreras, A., Oksanen, T. Puustjarvi, E., Schmithusen, F. (2005). Forest law enforcement and governance process for Europe and northern Asia. *World bank, Washington DC*.
- Brack, D. (2003). Illegal logging and the illegal trade in forest and timber products. *International Forestry Review*, 5 (3), 195-198.
- Durlević, U., Milinčić, U., Petrović, D. (2022). Primena daljinske detekcije u monitoringu vegetacijskog pokrivača na teritoriji nacionalnog parka Kopaonik. *Zbornik radova mladih istraživača Devetog naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učesćem „Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja”*. Veliko Gradište, 63-69.
- Edmunds, D. S., Wollenberg, E. K. (2013). *Local forest management the impacts of devolution policies*. Routledge.
- Franklin, S. E. (2001). Remote sensing for sustainable forest management. *Lewis Publishers, London*, 407.
- Гавриловић, Љ., Дукић, Д. (2014). *Реке Србије*. Београд. Завод за уџбенике.
- Jensen, J. R. (2007). *Remote Sensing of the Environment: An Earth Resource Perspective*. Upper Saddle River, NJ, Prentice - Hall.
- Jovanović, M. M., Milanović, M. M. (2015). Normalized Difference Vegetation Index (NDVI) as the Basis for Local Forest Management. Example of the Municipality of Topola, Serbia. *Polish Journal of Environmental Studies*, 24 (2).
- Jovanović, D., Govedarica, M., Sabo, F., Bugarinović, Ž., Novović, O., Beker, T., Lauter, M. (2015). Land cover change detection by using remote sensing: A case study of Zlatibor (Serbia). *Geographica Pannonica*, 19 (4), 162-173.
- Jovanović, M., Milanović, M., Zorn, M. (2018). The use of NDVI and CORINE Land Cover databases for forest management in Serbia. *Acta Geographica Slovenica-Geografski Zbornik*, 58 (1), 109-123.
- Ladanyi, Z., Rakonczai, J., Van Leeuwen, B. (2011). Evaluation of precipitation-vegetation interaction on a climate-sensitive landscape using vegetation indices. *Journal of Applied Remote Sensing*, 5 (1), 053519-053519.
- Liu, Y., Li, Y., Li, S., Motesharrei, S. (2015). Spatial and temporal patterns of global NDVI trends: correlations with climate and human factors. *Remote sensing*, 7 (10), 13233-13250.
- Marković, S. B., Korać, M., Mrdić, N., Buylaert, J. P., Thiel, C., McLaren, S. J., Stevens, T., Tomić, N., Petić, N., Jovanović, M., Vasiljević, D. A., Sumegi, P., Gavrilov, M. B., Obrecht, I. (2014). Palaeoenvironment and geoconservation of mammoths from the Nosak loess-palaeosol sequence (Drmno, northeastern Serbia): initial results and perspectives. *Quaternary International*, 334, 30-39.

- Markus-Johansson, M., Mesquita, B., Nemeth, A., Dimovski, M., Monnier, C., Kiss-Parciu, P. (2010). *Illegal Logging in South Eastern Europe*. Szentendre: The Regional Environmental Center for Central and eastern Europe.
- Milanović, M., Perović, V., Tomić, M., Lukić, M., Nenadović, S. S., Radovanović, M., Ninković, M. M., Samardžić, I., Miljković, Đ. (2016). Analysis of the state of vegetation in the municipality of Jagodina (Serbia) through remote sensing and suggestions for protection. *Geographica Pannonica*, 20 (2), 70-78.
- Milanović, M., Tomić, M., Perović, V., Radovanović, M., Mukherjee, S., Jakšić, D., Petrović, M., Radovanović, A. (2017). Land degradation analysis of mine-impacted zone of Kolubara in Serbia. *Environmental Earth Sciences*, 76, 1-10.
- Milanović, M., Micić, T., Lukić, T., Nenadović, S. S., Basarin, B., Filipović, D., Tomić, M., Samardžić, I., Srdić, Z., Nikolić, G., Ninković, M. M., Sakulski, D., Ristanović, B. (2019). Application of Landsat-derived NDVI in monitoring and assessment of vegetation cover changes in Central Serbia. *Carpathian Journal of Earth and Environmental Sciences*, 14 (1), 119-129.
- Ollinger, S. V. (2011). Sources of variability in canopy reflectance and the convergent properties of plants. *New Phytologist*, 189 (2), 375-394.
- Павловић, М. (2019а). *Географија Србије 1*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Павловић, М. (2019б). *Географске регије Србије 2, Планинско-котлинско долињска макрорегија*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет.
- Попис становништва, домаћинства и станова 2011. у Републици Србији. *Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011*. Републички завод за статистику Београд, 2014, Књига 20.
- Попис становништва, домаћинства и станова – Попис 2022, Завод за статистику Републике Србије. Делимично доступно на: <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Html/G20221350.html> (Приступљено 06. марта 2024. године).
- Попис становништва, домаћинства и станова – Попис 2022, Завод за статистику Републике Србије. Делимично доступно на: <https://popis2022.stat.gov.rs/sr-cyrl/popisni-podaci-eksel-tabele/> (Приступљено 21. маја 2024. године).
- Rašković, D. (2015). Anthropogenic impacts on the stability of the forest ecosystems in Belgrade-comparative analysis of Košutnjak Forest and Zvezdarska Forest. *Glasnik Srpskog geografskog društva*, 95 (4), 195-214.
- Ракићевић, Т. (1980). Климатско рејонирање СР Србије. *Зборник радова Географског института Природно-математичког факултета Универзитета у Београду*, 27, 29-40.
- Родић, Д., Павловић, М. (1994). *Географија Југославије 1*. Београд: Савремена администрација.
- Sahebjalal, E., Dashtekian, K. (2013). Analysis of land use-land covers changes using normalized difference vegetation index (NDVI) differencing and classification methods. *African Journal of Agricultural Research*, 8 (37), 4614-4622.
- Tzedakis, P. C., Lawson, I. T., Frogley, M. R., Hewitt, G. M., Preece, R. C. (2002). Buffered tree population changes in a Quaternary refugium: evolutionary implications. *Science*, 297 (5589), 2044-2047.
- United states Geological Survey (USGS), EarthExplorer. Делимично доступно на: <https://earthexplorer.usgs.gov/> (Приступљено 21. фебруара 2024. године).
- Vasić, V., Stevanović, V. (1995). Pregled antropogenih faktora koji ugrožavaju biodiverzitet Jugoslavije. Biodiverzitet Jugoslavije sa pregledom vrsta od međunarodnog značaja. *Biološki fakultet i Ecolibri, Beograd*, 18-35.
- Wang, Q., Tenhunen, J. D. (2004). Vegetation mapping with multitemporal NDVI in North Eastern China transect (NECT). *International Journal of Applied Earth Observation and Geoinformation*, 6 (1), 17-31.

CHANGES IN THE VEGETATION COVER IN THE SOKOBANJSKA MORAVICA BASIN

Milan Miletić²

Abstract: The study includes an analysis of vegetation cover in the period from 2000 to 2023 in the Sokobanjska Moravica basin. The vegetation analysis was carried out using the Normalized difference vegetation index (NDVI). The application of this method is reflected in the detection of areas where forest vegetation has been degraded, in the detection of illegal deforestation and in the determination of changes in land cover. The aim of the work is to detect changes in vegetation cover in the catchment area. The NDVI results were obtained by processing Landsat 5 and Landsat 8 satellite scenes in the QGIS software. The first scene was recorded on July 5, 2000 (Landsat 5), the second on July 21, 2023 (Landsat 8). When analysing the satellite scenes, the types of vegetation cover were identified on the basis of the NDVI values. The maps show the value of the index in 2000 and 2023 to make it easier to follow the text and visually observe the changes in the basin area. In the same way, maps vegetation types were created for the same study period. It was found that the vegetation cover underwent certain changes during the studied period. It was observed that the vegetation cover underwent certain changes during the period studied. The greatest changes were observed in the Sokobanjska, Aleksinacka and Dugopoljska basins, on the edge of all basins and on the slopes of the Rtanj. The smallest changes were observed in the higher parts of the basin, i.e. on the slopes of Ozren, Devica, Bukovik and Slemen. The area of forest vegetation has increased by 87% compared to the period since 2000. The area with mixed forests has increased the most in percentage terms compared to other land cover types. In contrast, the areas with scrub vegetation have decreased drastically.

Keywords: remote sensing, vegetation cover, NDVI, satellite scenes, weather changes

² Ph.D. student, milanmiletic181@gmail.com, ORCID: 0000-0003-2657-5374

ПРИМЕНА ВИШЕКРИТЕРИЈУМСКЕ АНР ГИС АНАЛИЗЕ У ОДАБИРУ ПОВОЉНИХ ЛОКАЦИЈА ЗА ИЗГРАДЊУ ВЕТРОПАРКА НА ТЕРИТОРИЈИ ГРАДА ЗРЕЊАНИНА

Наталија Николић¹

Апстракт: Енергија ветра има велики потенцијал коришћења у данашњим условима све веће потребе за енергијом. Осим што спада у „чистије“, обновљиве изворе енергије, енергија ветра је погодна за коришћење и због ниске цене одржавања, производње енергије и малог утицаја на животну средину. У студијама спроведеним од стране различитих институција и научника, територија Града Зрењанина се налази углавном у другој и трећој зони снаге ветра. Најдоминантнији ветар је кошава, која дува из правца југоистока и југа. Коришћена метода обраде података у овом раду била је метода аналитичког хијерархијског процеса (АНР). Критеријуми у овом раду били су удаљеност од насеља, путева и заштићених подручја, као и намена земљишта. Оцене су имале вредности 0-4, где су само класе повољности на којима није уопште могуће градити ветропаркове имале оцену 0. Добијени резултати показују да чак 46,84% територије има најповољније услове за изградњу ветропарка на основу наведених критеријума. Није могуће градити ветропаркове на 32,56% територије, а 3% има неповољне услове. Повољне услове за изградњу има 17,6% територије. Може се закључити, на основу ових критеријума, да је у Зрењанину на скоро 65% територије могуће изградити ветропарк.

Кључне речи: енергија ветра, просторна анализа, АНР метода

УВОД

Са наглим повећањем броја становника у 20. и 21. веку расте и потреба за енергијом. Традиционални, необновљиви извори енергије се исцрпљују и њихова цена расте. Из ових разлога државе се све више окрећу добијању енергије из алтернативних, обновљивих извора - енергија Сунца, ветра, геотермална енергија... Поред тога што су ови извори обновљиви, они су такође и много "чистији" - не загађују животну средину (Benti et al, 2023; Nasery et al, 2021). Ветар је један од најатрактивнијих алтернативних извора енергије, с обзиром на ниску цену одржавања, производње енергије и релативно мали утицај на животну средину (Zalhaf et al, 2021).

Поред свих предности, треба се осврнути и на негативне утицаје производње енергије снагом ветра. Најјачи је утицај на птице и дивље животиње, где ветрењаче могу да проузрокују промене у животним циклусима и навикама животиња. Негативан утицај може се приметити и у нарушавању пејзажа предела и у електромагнетним сметњама у околини. Одабир најбоље локације за постављање ветропарка требало би да умањи број негативних појава (Zalhaf et al, 2021).

У Србији је урађено неколико студија од стране институција - једна ради утврђивања енергетског потенцијала ветра у Србији (Путник и сар., 2002), затим у склопу истраживања потенцијала соларне и ветро енергије у Србији (Гбурчик и сар., 2005) и ради израде атласа ветрова Аутономне Покрајине (АП) Војводине (Катић и сар., 2008). На основу друге две студије, закључено је да Град Зрењанин спада у другу и трећу категорију јачине ветра. Ван ових студија, малобројни научни радови који користе АХП методологију углавном се односе на потенцијал енергије ветра у Војводини (Gigović et al, 2017; Рамуџар et al, 2017), Србији као целини (Doljak, Stanojević, Miljanović, 2021; Josimović et al, 2023) или источној Србији (Potic et al, 2021; Stojčetoivić, Zivković, Nikolić, 2016).

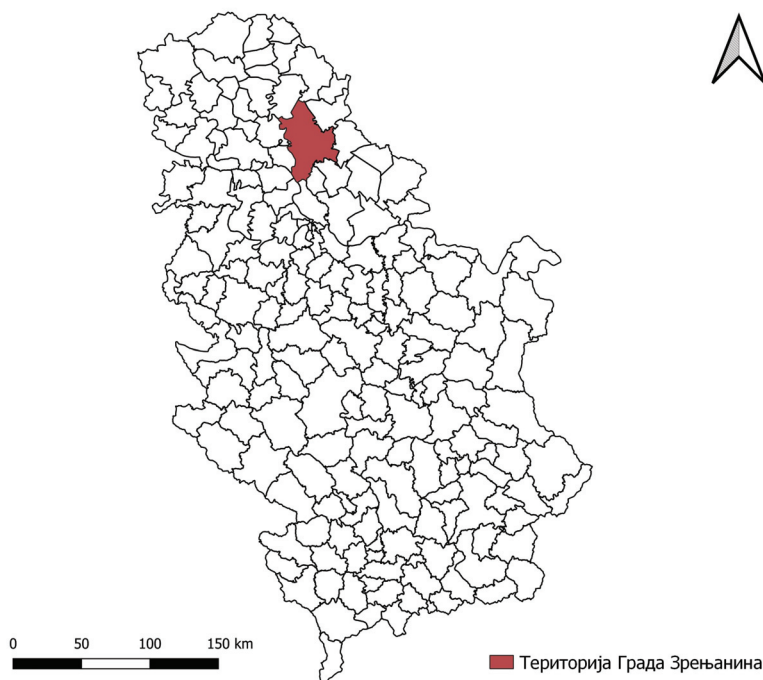
Многобројне су анализе које се могу користити за одређивање повољности локације за различите намене. Метода аналитичког хијерархијског процеса (АХП) је најчешће коришћена метода вишекритеријумског одлучивања у одређивању повољности локације за добијање

¹ Докторанд, nasanikolic@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9983-8457

енергије из обновљивих извора из неколико разлога. Пре свега, ова метода комбинује квантитативне и квалитативне критеријуме за доношење одлуке. Други важан аспект је тај што се АХП ослања на мишљења стручњака и математичке принципе, те је метода која пружа задовољавајући степен објективности (Zalhaf et al, 2021).

ГЕОГРАФСКИ ПОЛОЖАЈ

Град Зрењанин налази се на северу Србије, у АП Војводини (Карта 1). По величини је други највећи у Србији, са површином од око 1.324 km² и припада Средњобанатском округу. Граничи се са следећим општинама (од севера према истоку): Кикинда, Житиште, Сечањ, Ковачица, Опово, Палилула, Стара Пазова, Инђија, Тител, Жабалъ и Нови Бечеј.

Карта 1: Положај Града Зрењанина у Србији

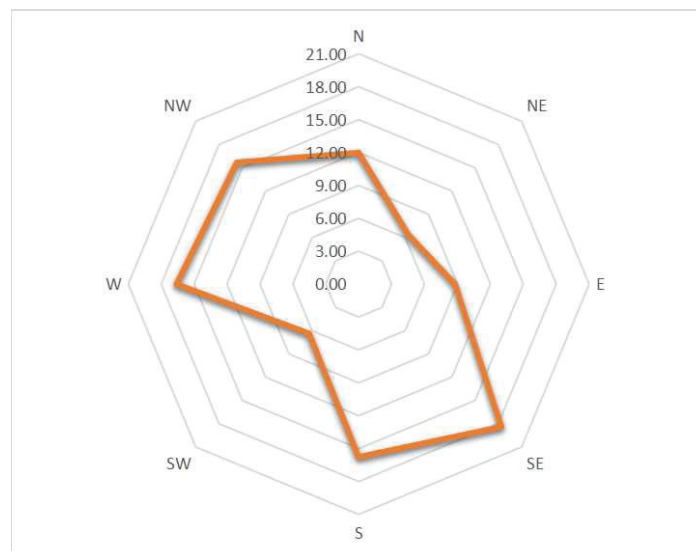
Извор: Николић Н., 2024, на основу <https://download.geosrbija.rs/download/>

Град има 22 насеља, 21 сеоско и једно градско (Зрењанин), и укупно 105.722 становника (Републички завод за статистику, 2023).

ФИЗИЧКО-ГЕОГРАФСKE КАРКТЕРИСТИКЕ

Град Зрењанин се налази у Панонској низији. Рељеф овог простора условљен је издизањем околних веначних планина почетком миоцена. Панонско море почиње да попуњава простор и простор Панонске низије почиње да тоне. Прекидањем везе између Панонског и Средоземног мора крајем миоцена, Панонско море постаје језеро. У овом периоду се таложи велика количина седимената – песак, алеврити, глина (Хаџић et al, 2005). Најзначајнија стена за Војводину, а тако и Град Зрењанин, јесте лес. Зрењанин се налази на Новобечејско- зрењанинској лесној тераси (Gaudenyi et al, 2014). Све ово условило је да терен врло низак (65-85 m) и заравњен.

Клима Зрењанина је изразита степско-континентална. Средња годишња температура износи 11,2°C, а просечна годишња количина падавина око 622 mm (Зељковић, 2015). Најдоминантнији ветар у целом Банату је кошава (Графикон 1). Она настаје услед струјања ваздуха из јужне Русије према Средоземљу, а у Србију долази долином Дунава и пролази кроз Ђердапску клисуру (Катић и сар., 2008).

Графикон 1: Честине правца ветра за мерну станицу Зрењанин
Извор: Николић Н., 2024, на основу Републички хирдометеоролошки завод (РХМЗ), 2018-2022.

Графикон 1 направљен је на основу података из Метеоролошких годишњака 1 - Климатолошки подаци (РХМЗ), за године 2018-2022. На основу њега закључује се да су најчешћи правци ветра југоисток и југ (правци дувања кошаве), а затим запад и северозапад.

На територији Града Зрењанина налазе се многобројни хидролошки објекти. Река Тиса дефинише западну границу Града, а Тамиш протиче југоистоком. Град пресеца и канал Дунав-Тиса-Дунав (ДТД). Најзначајније стајаће воде су мртваје у близини Тисе, језера у склопу бање Русанде на северу и Царска бара.

На лесним платоима и терасама Војводине јавља се чернозем. Зрењанин није изузетак. На алувијалним равнинама уз обалу Тисе заступљена је ритска црница, као и фувиосоли (Хаџић et al, 2005).

Информације о намени земљишта добијени су на основу података Координације информација о животној средини (CORINE) из 2018. године (<https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover/clc2018>). С обзиром на то да се територија Града налази на плодном земљишту и да је пресецају многобројни водни токови, није изненађујуће да највећи део територије заузимају обрадиве површине (64,34%), а затим пашњаци (6,85%) и природне травнате површине (5,79%). Дисконтинуиране урбане површине и водене површине заузимају, редом, 4,56% и 4%, а остали део територије чине други типови површина. Како се ветропаркови не могу градити у насељима и на воденим површинама, 8,56% територије Града може се аутоматски сматрати неповољном за изградњу.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

Истраживање повољности локације за изградњу ветропарка на некој територији почиње пре свега прегледом литературе, на основу које се бира и методологија. У претходним поглављима дата су објашњења одабира локације и методологије, а у овом поглављу биће дат преглед литературе и критеријума који су коришћени за израду других радова са истом или сличном тематиком и објашњење коришћених критеријума у овом раду.

У табели испод (Табела 1) дат је преглед критеријума коришћених у одређеним научним радовима са истом или сличном тематиком.

Табела 1: Критеријуми коришћени у научним радовима

	Benti et al, 2023	Zalhaf et al, 2021	Potić et al, 2021	Mahdy, Bahaj, 2018	Doljak, Stanojević, Miljanović, 2021	Nasery et al, 2021
Брзина ветра (m/s)	+	+			+	+
Енергија ветра (kWh)			+	+		
Удаљеност од насеља	+	+	+			+
Удаљеност од струјних водова	+	+		+	+	+
Удаљеност од путева	+	+	+	+	+	+
Удаљеност од река	+				+	
Намена земљишта	+		+		+	+
Надморска висина		+			+	+
Нагиб	+	+	+		+	+
Удаљеност од аеродрома		+			+	
Заштићена подручја				+	+	
Плавна подручја					+	
Подручја удара грома		+				

Научни радови из табеле писани су за следеће државе (редом): Етиопија, Судан, Србија, Египат, Србија, Авганистан. Од ових шест радова, два (Doljak, Stanojević, Miljanović, 2021; Zalhaf et al, 2021) су писана за територије целих држава, а остали за мање целине унутар држава. Рад египатских научника (Mahdy, Bahaj, 2018) бави се могућностима изградње ветропаркова у приморју или ван главне копнене територије државе. Из овог разлога, у овом раду су коришћени и многи критеријуми и подаци који нису наведени у табели, с обзиром на то да на територији Града Зрењанина нема могућности за израду таквих ветропаркова.

Од свих 15 наведених критеријума, само се удаљеност од путева налази у сваком научном раду. Она је значајан критеријум за постављање ветропаркова - удаљеност би требала да буде што мања ради лакше организације превоза радника и што мањег утицаја на пределе који нису изложени већем утицају човека (Benti et al, 2023; Zalhaf et al, 2021). Ветар је анализиран на два начина - кроз његову брзину (изражену у m/s) или енергију коју производи (изражену у kWh). Нагиб и надморска висина такође представљају значајне критеријуме и коришћени су у скоро свим научним радовима. Намена земљишта и удаљеност од насеља се такође јављају у више од половине радова из табеле, што говори да се мора обраћати пажња на друштвеногеографске факторе простора при постављању ветропаркова.

На основу проучених радова одабрани су и критеријуми за овај рад. Брзина и енергија ветра неће спадати у критеријуме, с обзиром на то да на територији Града постоји само једна метеоролошка станица, а подаци из претходних студија су различити, интерполирани и у неким аспектима неусаглашени, те нису погодни за прецизније анализе. Даље, надморска висина и нагиб такође неће бити узети у обзир - највећа разлика у висинама износи око 20 m и терен је заравњен. Најзначајнији критеријуми за Град Зрењанин били би следећи: удаљеност од насеља, путева и заштићених подручја, као и намена земљишта. У табели испод (Табела 2) дати су подаци о коришћеним критеријумима.

Табела 2: Критеријуми, типови и извор коришћених података

Критеријум	Тип податка	Извор податка
Насеља	Вектор (.shp, полигон)	https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover/clc2018
Намена земљишта	Вектор (.shp, полигон)	https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover/clc2018
Путеви	Вектор (.shp, линија)	https://download.geofabrik.de/europe/serbia.html
Заштићене површине	Вектор (.shp, полигон)	UNEP-WCMC and IUCN (2024)

Како је површина Града релативно мала и приказује се у средњој размери, насеља се могу видети у облику полигона, а не тачака. Исто важи и за одређене водене површине. Ове површине могу се веома добро видети на слоју намене земљишта, те је овај слој коришћен као један од критеријума, а за типове земљишта који представљају насеља и водене површине (112, 121, 133 - насеља и изграђени простор; 511, 512 - водене површине) додељена је класа најмање погодности. На основу тог слоја направљен је и бафер удаљености од класа 112, 121 и 133, који ће бити коришћен за одређивање повољности терена за постављање ветропаркова.

На територији Града Зрењанина налазе се четири заштићена подручја - Специјални резерват природе (СРП) Царска бара, СРП Ритови доњег Потисја, СРП Окањ бара и Парк природе (ПП) Русанда. Ови простори морају одмах бити изузети из повољних локација, а и ветропарк мора бити довољно удаљен од њих ради смањења негативних утицаја ветропаркова на живи свет.

На основу свих ових критеријума и проучене литературе, састављена је табела са класама повољности (Табела 3).

Табела 3: Класе повољности за одабране критеријуме

Критеријум	Класа повољности	Оцена	Распон вредности
Намена земљишта (CLC18 класе)	Најповољније	3	211, 222, 242, 243
	Повољно	2	311, 321, 324
	Неповољно	1	131, 142, 231, 411
	Најнеповољније	0	112, 121, 133, 511, 512
Удаљеност од насеља (km)	Најповољније	4	3 - 10
	Повољно	3	2 - 3
	Неповољно	2	1 - 2
	Најнеповољније	1	0 - 1
Удаљеност од путева (km)	Најповољније	4	0,2 - 2
	Повољно	3	2 - 6
	Неповољно	2	6 - 10
	Најнеповољније	1	0 - 0,2
Удаљеност од заштићених подручја (km)	Најповољније	4	> 10
	Повољно	3	3 - 10
	Неповољно	1	1 - 3
	Најнеповољније	0	0 - 1

Најповољније класе намене земљишта су класе пољопривредног земљишта, затим следе природне шумске и травнате површине, за њима мочваре, локације екстракције минералних сировина, простори за спорт и рекреацију и пашњаци. Оцену 0 добиле су претходно наведене класе насељених места и водених површина, јер на њима није уопште могуће градити ветропаркове. У овом критеријуму нема оцене 4, с обзиром на то да ниједна локација не може бити апсолутно повољна, али неке локације су ипак повољније од других. Врло слична

класификација, у складу са истраживаним просторима, дата је и у радовима Benti et al (2023), Nasery et al (2021) и Potić et al (2021).

Класификација по удаљености од путева и насеља урађена је по узору на класификацију Nasery et al (2021). Најмању оцену добили су простори који су најближи путевима и насељима. Највећу оцену за удаљеност од насеља добили су простори који су више удаљени од насеља. На територији Града Зрењанина нема веће удаљености од путева од 10 km, те су простори од 0,2 km до 10 km распоређени у три класе.

Оцене за критеријум удаљеност од заштићених подручја додељене су на основу рада Doljak, Stanojević, Miljanović (2021). У овом раду сви простори који су мање од 1 km удаљени од заштићеног подручја аутоматски су елиминисани, те је и у овом раду постављен тај праг. Остале оцене додељене су од стране ауторке.

На основу литературе (Benti et al (2023); Doljak, Stanojević, Miljanović (2021); Nasery et al (2021)) састављена је и матрица тежине критеријума (Табела 4).

Табела 4: Матрица тежине критеријума

	Намена земљишта	Удаљеност од насеља	Удаљеност од путева	Удаљеност од заштићених подручја
Намена земљишта	1	0,33	0,25	0,5
Удаљеност од насеља	3	1	0,5	2
Удаљеност од путева	4	2	1	3
Удаљеност од заштићених подручја	2	0,5	0,33	1

У свим научним радовима највећи значај има критеријум удаљености од путева. Након тог следи удаљеност од насеља, а најмањи значај има критеријум намене земљишта. Удаљеност од заштићених подручја има већи утицај од намене земљишта, а мањи од удаљености од путева и насеља, с обзиром на то да ће сама заштићена подручја свакако имати оцену 0. После израде матрице, она се квадрира, а резултати квадрирања дати су у следећој табели (Табела 5).

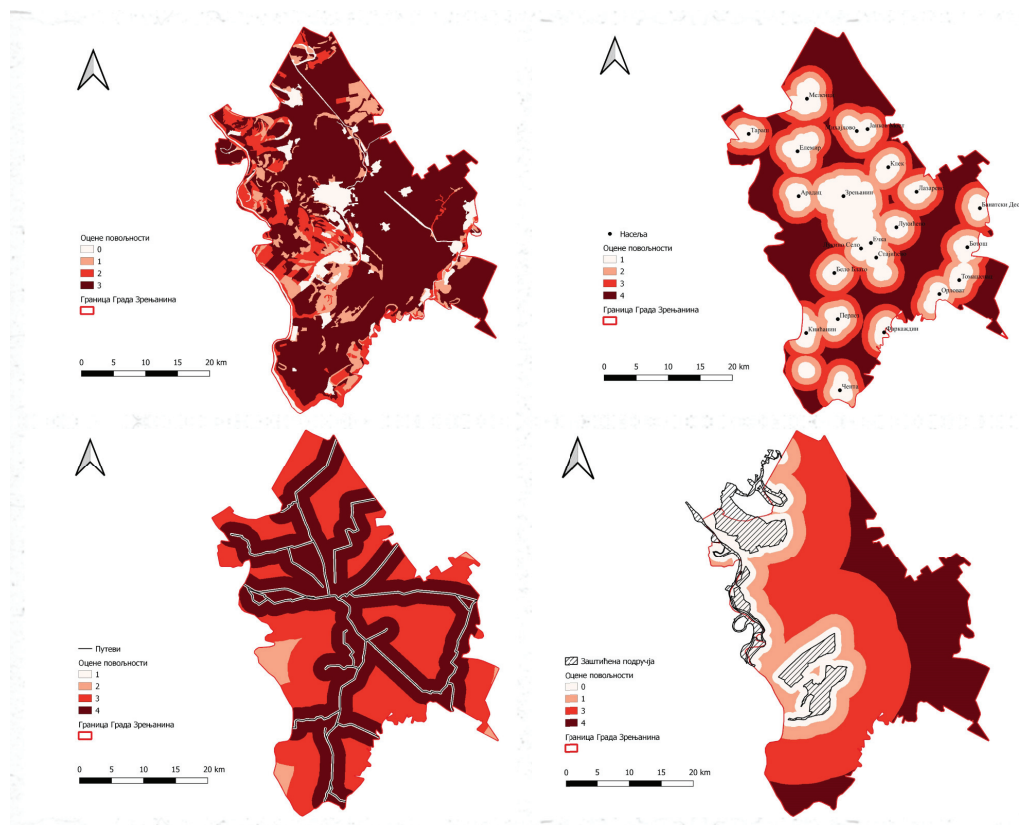
Табела 5: Израчуната матрица тежине критеријума

	Намена земљишта	Удаљеност од насеља	Удаљеност од путева	Удаљеност од заштићених подручја	Сума	Тежински коефицијент
Намена земљишта	3,99	1,41	0,81	2,41	8,62	0,094
Удаљеност од насеља	12	3,99	2,41	7	25,4	0,278
Удаљеност од путева	20	6,82	3,99	12	42,81	0,469
Удаљеност од ЗП	6,82	2,32	1,41	3,99	14,54	0,159

На основу тежинских коефицијената добијена је карта повољности територије за постављање ветропарка. Урађена је и рекласификација слојева намена земљишта и удаљености од заштићених подручја, тако да су најнеповољнијим класама повољности додељене вредности 0, а осталим класама вредност 1. Ови рекласификовани слојеви помножени су са картом повољности, да би локације које су потпуно неповољне за изградњу ветропарка имале вредност пиксела 0, а осталим локацијама се не мењају вредности пиксела.

РЕЗУЛТАТИ

На основу претходно наведених критеријума и резултата АНР методе, добијена је карта повољности локација за изградњу ветропарка на територији Града Зрењанина. Пре него што ова карта буде приказана, биће дате и карте са слојевима који су коришћени за израду финалне.

Слика 1: Оцене повољности за критеријуме (с лева на десно): намене земљишта, удаљености од насеља, удаљености од путева и удаљености од заштићених подручја

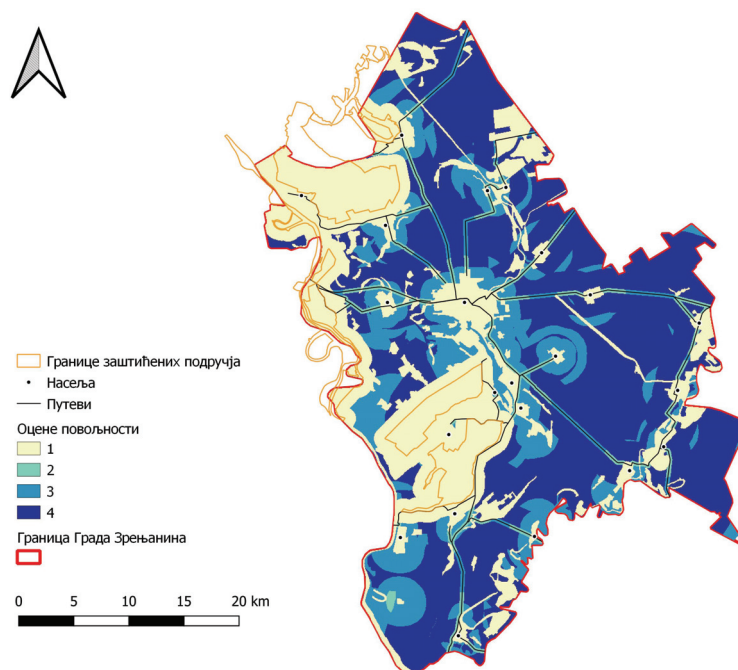
Табела 6: Површина и проценат територије оцена повољности намене земљишта

Критеријум	Оцена повољности	Површина у km ²	Процент територије
Намена земљишта	0	121,85	9,20
	1	142,185	10,74
	2	146,9425	11,09
	3	913,4425	68,97
Удаљеност од насеља	1	312,63	23,61
	2	296,45	22,39
	3	291,92	22,05
	4	422,98	31,95
Удаљеност од путева	1	99,685	7,53
	2	37,945	2,87
	3	523,1	39,50
	4	663,69	50,11
Удаљеност од заштићених подручја	1	249,50	18,84
	2	185,77	14,03
	3	522,46	39,45
	4	366,70	27,69

Када је реч о критеријуму намене земљишта, највећи део територије Града Зрењанина припада највишој класи повољности - скоро 70%. Нешто мање од 10% припада најнеповољнијој класи на којој уопште није могуће градити ветропаркове. Територија Града прилично правилно распоређена у класе повољности за критеријум удаљености од насеља. Највећа је површина најповољнијих локација са оценом 4. С обзиром на величину истраживане територије, не изненађује чињеница да је скоро 90% територије у повољној и најповољнијој класи за

критеријум удаљености од путева. Најмање је површина које су од неког пута удаљене 6-10 km (оцена 2). На карти су шрафуром представљена заштићена подручја, која се налазе у простору најмање оцене повољности. То су локације на којима уопште није могуће градити ветропаркове. У табели се може видети да највећи део територије припада класи повољности 3 – то су повољне локације.

У растер калкулатору израчуната је предфинална карта – сума свих приказаних карата помножених са одговарајућим израчунатим тежинским коефицијентом. Након тога су додељене вредности 0 оним локацијама које ни у ком случају не могу постати потенцијалне локације за изградњу ветропарка по већ објашњеном принципу. Таква карта је рекласификована, тако да сви пиксели који имају вредности од 0 до 1 добијају оцену повољности 1, од 1 до 2 оцену 2, од 2 до 3 оцену 3, и од 3 до 4 (укључујући вредност 4) оцену 4.

Карта 2: Оцене повољности за постављање ветропарка на основу свих критеријума

Табела 7: Површина и проценат територије оцена повољности за постављање ветропарка на основу свих критеријума

Оцена повољности	Површина у km ²	Процент територије
1	431,06	32,56
2	39,76	3,00
3	233,08	17,60
4	620,09	46,84

Освртом на карту (Карта 2) и табелу (Табела 7), може се закључити да на основу коришћених критеријума скоро 50% територије Града Зрењанина има најповољније услове за изградњу ветропарка, а још 17,6% територије има повољне услове. Потпуно неповољне услове такође има скоро трећина територије, док 3% територије има неповољне услове.

ЗАКЉУЧАК

Територија Града Зрењанина налази се на северу Србије и површине је 1.324 km². Град обухвата 22 насеља и укупно 105.722 становника. С обзиром на то да се налази у Панонској низији, терен је заравњен и врло низак (65-85 m). У спроведеним студијама ова територија

се налази углавном у другој и трећој зони снаге ветра. Најдоминантнији ветар је кошава, која дува из правца југоистока и југа. Територију Града пресецају водени токови – Тиса, Бегеј и Тамиш. У околини ових река налазе се бројне мртваје, језера, баре и мочваре, а четири таква хидролошка објекта представљају заштићена подручја – СРП Царска бара, СРП Окањ бара, СРП Ритови доњег Потисја и ПП Русанда. Чак 64,34% територије Града чине обрадиве површине.

Коришћена метода обраде података била је метода аналитичког хијерархијског процеса (АНР), која је коришћена и у многобројним другим научним радовима. Критеријуми у овом раду су били удаљеност од насеља, путева и заштићених подручја, као и намена земљишта. Оцене су имале вредности 0-4, где су само класе повољности на којима није уопште могуће градити ветропаркове имале оцену 0 (насеља, водене површине и заштићена подручја). У матрици тежине критеријума вредности су дате на основу других научних радова – највећу тежину имала је удаљеност од путева, затим од насеља, те заштићених подручја, а најмању тежину имала је намена земљишта.

Добијени резултати показују да чак 46,84% територије има најповољније услове за изградњу ветропарка на основу наведених критеријума. Није могуће градити ветропаркове на 32,56% територије, а 3% има неповољне услове. Повољне услове за изградњу има 17,6% територије. Може се закључити, на основу ових критеријума, да је у Зрењанину на скоро 65% територије могуће изградити ветропарк.

У даљим истраживањима било би пожељно укључити и неке друге критеријуме, попут удаљености од водених површина и струјних водова. Даље, током израде рада примећено је да CLC18 (слој намене земљишта) има своје недостатке и пропусте, те би било кључно добити што тачније податке о намени земљишта на територији Града. Уз све ово, било би корисно спровести нове студије енергије ветра, укључити стручњаке из различитих области и добити јединствене и најкомплетније резултате.

ЛИТЕРАТУРА

- Гбурчик, П. и сарадници. (2005). Потенцијали соларне и ветро енергије у Србији, Национални програм енергетске ефикасности, Министарства науке и заштите животне средине Републике Србије - Студија ЕЕ704-1052А.
- Зељковић, З. (2015). *Демографске промене у насељима општине Зрењанин после Другог светског рата*. Ниш: Природно-математички факултет, Департман за географију.
- Катић, В. и сарадници. (2008). Атлас ветрова АП Војводине, Студија, Покрајински секретеријат за енергетику и минералне сировине, Нови Сад.
- Путник, Р. и сарадници. (2002). Могућност коришћења енергије ветра за производњу електричне енергије, Студија, Електропривреда Србије, Београд.
- Републички завод за статистику, Попис становништва 2022. године, „Старост и пол“.
- Републички хидрометеоролошки завод, Метеоролошки годишњаци 1 – Климатолошки подаци, 2018-2022. године
- Хаџић, В., Секулић, П., Васин, Ј., & Нешић, Љ. (2005). Геолошка основа земљишног покривача Војводине, *Економика пољопривреде*, vol. 52, no. 4, 429-438.
- Benti, N. E., Alemu, Y. B., Balta, M. M., Gunta, S., Chaka, M. D., Semie, A. G., Mekonnen, Y. S., & Yohannes, H. (2023). Site suitability assessment for the development of wind power plant in Wolaita area, southern Ethiopia: An AHP-GIS model. *Scientific Reports*, 13(1). <https://doi.org/10.1038/s41598-023-47149-x>
- Doljak, D., Stanojević, G., & Miljanović, D. (2021). A GIS-MCDA based assessment for siting wind farms and estimation of the technical generation potential for wind power in Serbia. *International Journal of Green Energy*, 18(4), 363–380. <https://doi.org/10.1080/15435075.2020.1865363>
- Gaudenyi, T., Nenadić, D., Stejić, P., Jovanović, M., & Bogičević, K. (2015). Stratigraphic revision of the quaternary material from the vicinity of Belgrade and the Serbian segment of the Tisza Valley analysed by V.D. Laskarev. *Quaternary International*, 357, 93–109. <https://doi.org/10.1016/j.quaint.2014.08.041>
- Gigović, L., Pamučar, D., Božanić, D., & Ljubojević, S. (2017). Application of the GIS-DANP-MABAC multi-criteria model for selecting the location of wind farms: A case study of vojvodina, Serbia. *Renewable Energy*, 103, 501–521. <https://doi.org/10.1016/j.renene.2016.11.057>
- Josimović, B., Srnić, D., Manić, B., & Knežević, I. (2023). Multi-criteria evaluation of spatial aspects in the selection of wind farm locations: Integrating the GIS and promethee methods. *Applied Sciences*, 13(9), 5332. <https://doi.org/10.3390/app13095332>
- Mahdy, M., & Bahaj, A. S. (2018). Multi criteria decision analysis for offshore wind energy potential in Egypt. *Renewable Energy*, 118, 278–289. doi:10.1016/j.renene.2017.11.021
- Nasery, S., Matci, D. K., & Avdan, U. (2021). GIS-based wind farm suitability assessment using fuzzy AHP multi-criteria approach: the case of Herat, Afghanistan. *Arabian Journal of Geosciences*, 14(12). doi:10.1007/s12517-021-07478-5

- Pamučar, D., Gigović, L., Bajić, Z., & Janošević, M. (2017). Location Selection for Wind Farms Using GIS Multi-Criteria Hybrid Model: An Approach Based on Fuzzy and Rough Numbers. *Sustainability*, 9(8), 1315. doi:10.3390/su9081315
- Potić, I., Joksimović, T., Milinčić, U., Kićović, D., & Milinčić, M. (2021). Wind energy potential for the electricity production - Knjaževac Municipality case study (Serbia). *Energy Strategy Reviews*, 33, 100589. doi:10.1016/j.esr.2020.100589
- Stojčetočić, B., Živković, Ž., & Nikolić, Đ. (2016). AHP application for wind farm site selection: case Kostolac, 6th International Symposium on Environmental and Material Flow Management - EMFM 2016, Bor, Serbia.
- UNEP-WCMC and IUCN (2024), Protected Planet: The World Database on Protected Areas (WDPA) and World Database on Other Effective Area-based Conservation Measures (WD-OECM) [Online], January 2024, Cambridge, UK: UNEP-WCMC and IUCN. Available at: www.protectedplanet.net.
- Zalhaf, A. S., Elboshy, B., Kotb, K. M., Han, Y., Almaliki, A. H., Aly, R. M., & Elkadeem, M. R. (2021). A high-resolution wind farms suitability mapping using GIS and Fuzzy AHP approach: A national-level case study in Sudan. *Sustainability*, 14(1), 358. <https://doi.org/10.3390/su14010358>

ЕЛЕКТРОНСКИ ИЗВОРИ:

- <https://download.geosrbija.rs/download/> - приступљено јануара 2024.
- <https://land.copernicus.eu/en/products/corine-land-cover/clc2018> - приступљено јануара 2024.
- <https://download.geofabrik.de/europe/serbia.html> - приступљено јануара 2024.

APPLICATION OF MULTI-CRITERIA AHP GIS ANALYSIS IN THE SELECTION OF FAVORABLE LOCATIONS FOR THE CONSTRUCTION OF WIND FARM IN THE TERRITORY OF ZRENJANIN MUNICIPALITY

Natalija Nikolić²

Abstract: Wind energy has a great potential for use in today's conditions of increasing energy needs. In addition to being a "cleaner", renewable energy source, wind energy is also suitable for use due to the low cost of maintenance, energy production and low impact on the environment. In the studies conducted by different institutions and scientists, the territory of Zrenjanin Municipality is located mainly in the second and third wind power zones. The most dominant wind is koshava, which blows from the southeast and south. The data processing method used in this study was the Analytical Hierarchy Process (AHP) method. The criteria in this paper were the distance from settlements, roads and protected areas, as well as land use. The scores had values of 0-4, where only the suitability classes where it is not at all possible to build wind parks had a value of 0. The obtained results show that as much as 46.84% of the territory has the most favorable conditions for building a wind park based on the mentioned criteria. It is not possible to build wind farms on 32.56% of the territory, and 3% has unfavorable conditions. 17.6% of the territory has favorable conditions for construction. It can be concluded, based on these criteria, that it is possible to build a wind farm in Zrenjanin on almost 65% of the territory.

Keywords: wind energy, spatial analysis, AHP method

² Ph.D. student, nacanicolic@gmail.com, ORCID: 0000-0002-9983-8457

КРИЗА НА ЦРВЕНОМ МОРУ – ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА И УТИЦАЈ НА ГЛОБАЛНУ ЕКОНОМИЈУ

Срђан Жупац¹

Апстракт: Криза на Црвеном мору је кренула крајем октобра 2023. године када је исламистички покрет Хути лансирао ракете и наоружане беспилотне летилице на Израел захтевајући прекид рата у појасу Газе. С обзиром да су се ови напади показали неуспешним, покрет се окренуо ближим циљевима – међународним бродовима који пролазе кроз мореуз Баб ел Мандеб и блокаде поменутог. У почетку мете су били бродови који су имали било какву везу са Израелом да би се касније, међутим, да листа проширила. Убрзо затим, САД и њени савезници су послали ратне бродове како би пружили одбрану теретним бродовима који саобраћају на овом правцу. Покрет Хути представља исламистичку политичку и војну организацију састављену од претежно шиитских муслимана. Основан је почетком 90-их година XX века као опозициони покрет тадашњој власти. Временом, покрет је све више растао да би се током Јеменске револуције 2011. године (део Арапског пролећа) позиционирао као један од најснажнијих у држави. Убрзо су ставили под своју контролу већи део северозападног дела земље укључујући и главни град Сану. Тада је кренуо грађански рат који многи сматрају да представља посреднички рат између Саудијске Арабије (подржава стару владу) и Ирана (подржава Хуте). Један од највећих проблема свакако јесте и велики притисак под којим је глобална економија. Наиме, Црвено море са Суецким каналом и мореузом Баб ел Мандеб представља једну од најважнијих светских трговачких рута са годишњим уделом од око 15% у светској трговини. Због лоше безбедносне ситуације као и огромног скока цена осигурања, већина великих бродских компанија је преусмерила своје бродове на руту око Рта добре наде. Проблем представља што је ова рута временски дужа за неколико недеља и неколико хиљада километара па је самим тим и цена путовања много скупља. Такође, земље које имају луке на Црвеном мору (Египат, Судан, Еритреја, Израел, Јордан, Саудијска Арабија) су се нашле у тешком положају.

Кључне речи: Црвено море, Баб ел Мандеб, Хути, Израел, Палестина

УВОД

Крајем октобра 2023. године свет је задесио још један регионални сукоб у подручју Блиског истока. Свега неколико недеља касније од избијања рата између Израела и Хамаса, исламистички покрет Хути се умешао у овај сукоб тако што је кренуо са гађањем међународних бродова кроз мореуз Баб ел Мандеб захтевајући прекид рата у појасу Газе. С обзиром да захтеви нису били испуњени, напади су се наставили и закључно са јуном 2024. године и даље трају. Ситуација је уз помоћ САД и њених савезника стављена под неку врсту контроле, али напади, а самим тим и притисак на глобалну економију и даље траје.

Јемен је још од стицања независности био подељен на две суверене државе на чијим територијама је живео један народ који је одувек сањао о уједињењу. Међутим док се чекало на исто, народ се због различитог друштвеног и државног уређења све више удаљавао. Када је на крају до уједињења дошло, може се рећи да је већ било касно и да су разлике биле непремостиве. Све ово је и довело до стварања покрета Хути који ће имати кључну улогу у кризи на Црвеном мору.

У првом делу рада проћи ћемо кроз читав ток догађаја од почетка овог сукоба крајем октобра 2023. године па закључно са мајем месецом 2024. године. У другом делу рада осврнућемо се на кратку историју овог простора и геополитичка дешавања која су и довела до овог сукоба. На крају, у трећем делу рада анализираћемо какав утицај ова криза има на глобалну економију и шта се све може урадити како би се стабилизовала ова деликатна ситуација.

¹ Војногеографски институт „Генерал Стеван Бошковић“, Београд, Србија, szupac@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1095-2075

ТОК ДОГАЂАЈА

Криза на Црвеном мору кренула је 19. октобра 2023. године када је разарач америчке морнарице *USS Carney* оборио неколико крстарећих ракета и дрона које су Хути упутили ка Израелу и овај догађај је означио улазак САД у сукоб (Copp & Baldor, 2023). Неколико пројектила пресрели су и Саудијска Арабија, француска морнарица као и израелско ваздухопловство и њихов ПВО систем *Arrow*. Око недељу дана касније два дрона лансирана из јужног дела Црвеног мора, обрена су код египатских градова Табе (погођена зграда поред болнице – шест повређено) и Нувеибе (близу електране) близу египатско – израелске границе (Hassan & Williams, 2023). Неколико дана касније већи број крстарећих ракета који је кренуо ка граду Еилату на крајњем југу Израела, је уништен од стране израелске војске и то изнад Земљине атмосфере, што се сматра првим случајем свемирског рата у историји (Barber, 2023).

Почетком новембра амерички дрон *MQ-9 Reaper* је оборен од стране Хутија близу обала Јемена. Званично саопштење Пентагона је било да је дрон летео изнад појаса Газе и сакупљао податке који би помогли у избављању таоца (Watson, 2023). Средином новембра амерички разарач *USS Thomas Hudner* оборио је већи број дрона лансираних како према Израелу, тако и према самом броду (Irwin, 2023). Крајем новембра америчка морнарица оборила је *KAS-04* дрон, послат од стране Хутија, близу мореуза Баб ел Мандеб (Baldor, 2023). Дан касније, саудијски медији су известили да је током израелског ваздушног напада погођено складиште оружја у Сани, да би убрзо затим Хути то демантовали и рекли да је у ствари погођена бензинска пумпа (Jouse, 2024). У овом периоду Хути се окрећу и ка цивилним метама – комерцијалним бродовима са било каквом израелском конекцијом. Дана 19. новембра 2023. године Хути се помоћу хеликоптера *Mil Mi-17* укрцавају на брод *Galaxy Leader* (један од власника компаније је израелског порекла) који је био на путу за Индију (25 чланова посаде) и шаљу брод у јеменску луку Ходеида (McGarvey & Da Costa, 2023).

Почетком децембра амерички разарач *USS Mason* оборио је дрон лансиран из Јемена (Reuters, 2023). Неколико дрона који су за циљ имали комерцијалне бродове, такође су пресретени и оборени. Неколико дана касније фрегата француске морнарице *Languedoc* пресрела је два дрона лансираних из луке Ходеида (The Times of Israel, 2023). Око недељу дана касније америчка морнарица је оборила већи број дрона, док је египатски ПВО пресрео дрон изнад града Дахаба на југу Синајског полуострва (Al-Ahram, 2023). Крајем децембра Хути су наставили са нападима уз помоћ дрона на југу Израела док су америчке снаге обориле већи број истих. Током овог месеца Хути су кренули са нападима на све бродове (без израелске конекције) који пролазе поред њихових обала, тако да је 12 децембра 2023. године ракетама гађан норвешки танкер *Strinda* који је превозио палмино уље из Малезије за Италију (Gambrell, 2023). У наредним недељама Хути су извели нападе на неколико комерцијалних бродова, али већина ракета је пресретена од стране британског разарача *HMS Diamond* и америчког брода *USS Laboon* (Chatterjee, 2023). Крајем децембра сингапурски контејнерски брод *Maersk Hangzhou* нападнут је од стране јеменских бродова. Хеликоптери са америчког носача авиона *USS Dwight D. Eisenhower* и разарача *USS Gravelly* су притекли у помоћ и потопили већину бродова (10 погинулих) што представља прве жртве од почетка ове кризе (Durbin, 2023).

Почетком јануара Хути су напали америчке и савезничке бродове великим бројем дрона и балистичких ракета. Већина је оборена, али са много скупљим ракетама у односу на ракете јеменских побуњеника. Дан после овог напада америчке специјалне снаге (*US Navy SEALs*) извршиле су рацију на брод близу обала Сомалије где је пронађен већи број оружја и ракетних делова иранске производње на путу за Јемен (два америчка војника погинула) (Callahan & Britzky, 2024). Уследили су ваздушни напади (први од почетка кризе) САД-а, Велике Британије и њихових савезника на неколико десетина локација у Јемену (петоро погинуло), који су трајали неколико дана (Betz, 2024). Ова операција је названа „*Poseidon Archer*“. Крајем јануара француска фрегата *Alsace* и индијски разарач *INS Visakhapatnam* притекли су у помоћ запаљеном нафтном танкеру *Marlin Luanda* који је био нападнут од стране Хутија у Аденском заливу (Ministère des Armées, 2024). Као испомоћ из ЕУ стигла је и данска фрегата *HDMS Iver Huitfeldt* (Gronholt-Pedersen, 2024). Током друге половине јануара наставили су се напади на комерцијалне бродове међутим, никакве озбиљније штете није било.

Почетком фебруара наставило се са ваздушним нападима на територији Јемена (17 погинулих), а у Црвено море допловила је и немачка фрегата *Hessen* као још једна испомоћ са старог континента (FOX News, 2024). Средином месеца америчка војска запленила је још један брод из Ирана који је достављао Хутима велику количину балистичких ракета, дрона и експлозива. Дана 19 фебруара 2024. године Европска Унија започела је операцију „*Aspides*“ („заштитник“) која има за циљ слање ратних бродова у Црвено море као вид заштите

комерцијалних бродова од стране Хутија. Седиште операције налази се у Лариси (Грчка) (Al Jazeera, 2024). Крајем фебруара током ваздушних напада дошло је и до првих цивилних жртава (један погинуо). Неколико дана касније грчка фрегата *Hydra* такође долази у Црвено море као испомоћ (Gencturk, 2024). Током читавог фебруара било је напада на комерцијалне бродове међутим, најозбиљнији је био 18. фебруара 2024. године када је теретни брод *MV Rubymar* (Белизе) нападнут у мореузу Баб ел Мандеб док је пловио из УАЕ ка Бугарској. Оштећен је веома озбиљно тако да се посада морала евакуисати. Две недеље касније потонуо је заједно са око 40.000 тона ђубрива које је превозио (Parker, 2024).

Почетком марта италијански разарач *Caio Duilio* оборио је неколико пројектила и дорнова који су ишли ка њему (Wintour, 2024). Холандска фрегата *HNLMS Tromp* послата је у Црвено море како би потпомогла операцију „*Prosperity Guardian*“ коју предводи САД (The Maritime Executive, 2024). Средином месеца наставило се са ваздушним нападима на лучке градове и места у западном Јемену под контролом Хутија (11 погинулих). Крајем марта Хути су постигли договор са Русијом и Кином, пристајући да обезбеде сигуран пролаз за њихове бродове у замену за политичку подршку. Недељу дана касније у Црвено море уловљавају руска крстарица *Varyag* и фрегата *Marshal Shaposhnikov* (Farrell, 2024). Што се комерцијалних бродова тиче, почетком марта Хути су погодили брод за расуте терете *True Confidence* (Бахами) приморавши посаду да напусти брод (троје погинулих). У помоћ је пристигао индијски брод *INS Kolkata* који је успешно спасао 21 члана посаде (Saul, 2024). Остали напади током месеца нису били толико опасни.

Почетком априла израелска корвета *INS Magen* оборила је дрон који је ушао у ваздушни простор Израела на крајњем југу државе (Haaretz, 2024). Средином месеца Хути су заједно са Ираном лансирали неколико дрона на Израел који су успешно пресретени и уништени. До краја месеца наставило се са међусобним уништавањем дрона и ракета. Наставили су се напади и на комерцијалне бродове, где је крајем априла дроном нападнут португалски брод *MSC Orion* неких 600 km од јеменске обале у Арапском мору што је представљало најдаљи напад Хута у досадашњем току кризе што је изазвало велике забринутости у западном свету (Hand, 2024). Озбиљнијих напада није било.

Током маја месеца Хути су тврдили да су оборили неколико америчких дрона, међутим то није са сигурношћу потврђено. Крајем месеца дошло је до још једног ваздушног напада од стране САД и УК на више локација широм Јемена (16 погинулих) (Liebermann, 2024). Као одговор на израелску офанзиву у Рафи у појасу Газе, Хути су обећали да ће још јаче напасти бродове које су у било каквој вези са или превозе робу у Израел. То су и учинили, већи број комерцијалних бродова је нападнут, али озбиљније штете скоро да уште није ни било.

ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЗАДИНА

Иако су представљали јединствену етничку групу Јужни Арабљани никад нису били уједињени. Прву препреку чинио је сам рељеф овог подручја где се насељенији део државе представљен високим планинама (3.000 m) налазио на западу, док се велика и веома топла пустиња налазила на истоку. Друга препрека јесте било више локалних културних карактеристика које су утицале на друштвено – политичку ситуацију у Јемену. У северозападном делу Јемена живе *Зајдије* који са бројем од скоро 10 милиона следбеника чине трећу највећу грану шиитског ислама. С обзиром да је по учењу био најближи сунитском исламу (од свих шиитских грана) никад није довео до верских тензија, али је помогао у стварању специфичног локалног друштва. И данас, ова племена са севера, имају веома велики утицај друштвеном и политичком животу Јемена (велика количина наоружања) што представља огромну пререку ка стварању стабилне и модерне државе. Важно је рећи и то да Британци током своје владавине никад нису покушавали да наметну јединствену власт над колонијалним поседима у Јемену сем у Адену који је представљао једну од најбитнијих лука у овом делу света (Gagić, 2018). Након стицања независности, државом је завладала марксистички орјентисана политичка партија чији је највећи проблем био тај како ујединити јужни (марксистички) са северним (анархистичким) делом земље (Day, 2012).

Подстакнута арапским национализмом који је долазио из Египта, идеја о уједињењу Јемена почела је да се ствара још током 50-их година прошлог века. Стварањем *Јеменске Арапске Републике* (Северни Јемен) 1962. године и *Народне Демократске Републике Јемен* (Јужни Јемен) 1967. године идеја је постајала све реалнија, али на уједињење се и даље морало чекати. Проблем су представљале велике разлике између ове две државе првенствено у политичком уређењу. Јужним Јеменом управљао је снажан, високо централизован једнопартијски систем који је одржавао међурегионалну равнотежу у држави, док су Северним Јеменом владале

племенске елите са северних територија земље. Један од кључних тренутака је свакако био и грађански рат који је избио у Јужном Јемену 1986. године због несугласица у самом врху *Комунистичке партије Јемена* и неуспелог државног удара (Day, 2012). Такође, због постепеног распада Совјетског Савеза (великог партнера) држава је упала у економску и безбедносну кризу. Открићем нафте 1984. године и подршком од стране Саудијске Арабије (и САД), кренуло је и ширење сунитског фундаментализма и екстремизма који ће имати велики утицај на даља политичка дешавања у држави. Иако су разлике између две државе биле огромне, због лоше ситуације у којој се Јужни Јемен нашао, уједињење је изгледало као једина добра опција (Gagić, 2018).

На крају је дошло до дуго очекиваног уједињења 22. маја 1990. године. Уследио је низ договора. Успостављен је вишепартијски систем са парламентом који се бира на слободним изборима. Председник *Али Абудалх Салих* (1942 – 2017) и половина министара су дошли из Северног Јемена док су премијер и друга половина министара били из Јужног Јемена (Day, 2012). Међутим долазило је до све већих дистанцирања и несугласица између две стране кулминирајући серијом атентата на чланове Комунистичке партије који су сматрани са највећу политичку претњу хегемонистичким амбицијама са севера. Битно је нагласити и стварање све бољих односа између Салиха и сунитских екстремистичких група. Ширење радикалног *Салафизма* почело је 80-их година XX века којег су подржали како Саудијска Арабија, тако и Сједињене Америчке Државе како би спречиле ширење совјетског утицаја у региону (Gagić, 2018). Само друштво је такође било доста подељено, што се и показало на првим парламентарним изборима 1993. године где је Салихова партија победила у регионима Северног Јемена, док је Комунистичка партија убедљиво славила у регионима Јужног Јемена (Day, 2012). Влада је једва формирана, а Комунистичка партија је, због предлога о федерализацији државе, оптужена да планира сецесију и све ово је довело до новог грађанског рата 1994. године. Север је, уз помоћ сунитских екстремиста и џихадиста, однео убедљиву победу и тако дефинитивно означио почетак своје хегемоније и ставио тачку на сан о Јемену као добровољно уједињеној земљи (Gagić, 2018).

Салафити и други сунитски екстремисти наставили су свој живот нормално у Јемену, што ће се негативно одразити на безбедност истог. У међувремену, у пограничном региону са Саудијском Арабијом дошло је до стварања прве зајдитске политичке партије (као одговор на јачање салафизма), али је била кратког века због мноштва политичких компромиса која је правила. На политичку сцену онда ступа некадашњи члан ове партије *Хусеин ал-Хути* (1959 – 2004) који се удаљио од партије из идеолошких разлога и провео неко време у Сирији и Ирану где је и добио своје политичке и економске идеје. По повратку у Јемен основао је организацију „*The Believing Youth*“ („*al-Shabāb al-Mu'min*“). У почетку ово је био мирни теолошки покрет да би са почетком XXI века, због турбулентних политичких дешавања, како на локалној тако и на глобалној сцени дошло до његове радикализације. Наиме 12. октобра 2000. године дошло је до терористичког напада у луци Аден где је амерички ратни брод *USS Cole* био мета бомбаша самоубице (17 америчких војника погинуло). С обзиром да је Салихов режим био веома близак са јеменским екстремистима који су организовали овај терористички напад, уз много притисака стао је на страну САД, што је значило окретање екстремиста против њега (Gagić, 2018). Међутим нису само екстремисти били незадовољни овим потезом. Ал-Хути је почео са говорима мржње према САД и Израелу, али и против Салафита и Зајдија, а хвалећи Хезболах и Иран због одлучности да се супротставе непријатељима ислама (Gagić, 2016). Због све ватренијих и агресивнијих говора сам ал-Хути је убијен 2004. године али то је само инспирисало Хутије (његове следбенике) да истрају у својој борби. У наредним годинама уследио је велики број сукоба. У јужном делу земље због све већих политичких немира формирао се већи број сепаратистичких група, међу којима је и *ал-Хирак*, покрет основан 2007. године од стране пензионисаних војних официра. Критиковали су режим због велике корупције, неуспеле демократије и хегемонистичке политике према југу. Проблем је била и све већа несташица воде. Побуне које су уследиле биле су очекиване (Gagić, 2018).

Почетком 2011. године кренули су велики народни протести (без политичких партија) када се велики број протестаната нашао на улицама јеменских градова. Иако су у почетку протести били мирни, дошло је до појаве све већег броја насилних инцидената тако да су ствари почеле да се ожимају контроли. Један од таквих инцидената јесте и снајперски напад на демонстранте 18. марта 2011. године (52 погинулих). Нажалост дошло је и до све већег укључивања политичких партија тако да се са народних протеста прешло на немилосрдну политичку борбу за власт. Међународне заједнице, поготово оне у окружењу, одлучиле су да интервенишу и иницирале Салихов силазак са власти (Gagić, 2018). После тешког рањавања и великог броја компромиса Салих је пристао и на изборима 2012. године његов заменик *Абд Рабо Мансур ел Хади* (1945 -) постаје нови председник Јемена. Иако је скоро половина владе била

из Салихове партије у влади је био и велики број жена, младих, као и озбиљан проценат људи са југа (као и сам председник) тако да је било разлога за оптимизам (Lackner, 2014). У влади су још били и ал-Хирак, *Ansar Allah* (Хути) и *Al-Rashad Union* (Салафити). Почетком 2014. године предложено је формирање шест федералних регија и два одвојена града (Сана и Аден) како би се превазишле регионалне разлике и повећала аутономија на регионалном нивоу (Gagić, 2016). Овој идеји успротивили су се Хути јер су мислили да ће подела имати лоше последице по јединство нације, као и јужњаци који јесу хтели федерализацију, али само на две регије (одбијена због могућности сецесије). Ово неслагање око веома битног питања за будућност саме државе можда најбоље објасњује неуспех јеменске владе. Такође, због многих компромиса, бивши председник Салих не само да је остао у земљи, већ је остао и на челу своје партије која је чинила скоро половину владе (Gagić, 2018).

Нешто што иоле личи на суверену државу престало је да постоји почетком 2015. године када су Хути уз подршку делова војске лојалне бившем председнику освојили скоро целу територију бившег Северног Јемена. Кренуо је нови грађански рат. Извршен је напад и на председничку палату у Сани одакле је председник Хади прво пребегао у Аден, а онда у Саудијску Арабију. Хутси су распустили парламент и формирали „*Револуционарни комитет*“ („*al-Lajna al-Thawriyya*“) и тако су успоставили контролу над главним градом, а Јемен као држава од тог тренутка, постоји само формално. У сукоб се умешала и Саудијска Арабија због могућности да шиитске побуњенике подржава Иран. Арабија је прво подржавала бившег председника Салиха (новцем и оружјем) пре његовог пада, јер није хтела промене. Међутим када је он склопи савез са Ираном, окренула се против њега. Ипак и после неколико година борбе Саудијска Арабија са делом јеменске војске и полиције није имала веће успехе против Хутија и делова војске још одане бившем председнику. Једино су јужни делови земље колико-толико ослобођени (Gagić, 2018). Јемен се поред рата суочио како са економским тако и са здравственим проблемима. Ово је једна од најсиромашнијих држава света и због ратне ситуације у истој дошло је до велике nestaшице хране (око 60% становништва је неухрањено). Због све лошијих услова живота и глади дошло је и до велике епидемије колере (1.700 умрлих) (Asrar, 2017). Велике западне силе (САД, ВБ) доносирају велику количину новчане помоћи Јемену, али у исто време продају и велику количину оружја Саудијској Арабији (Lackner, 2017). Ово првенствено јесте посреднички рат (Саудијске Арабије и Ирана), али и нешто више. Због фрагментиране природе друштва и политичке нестабилности, овај регион је увек имао проблема које је покушао решити уједињавањем у једну државу, али нажалост безуспешно.

УТИЦАЈ НА ГЛОБАЛНУ ЕКОНОМИЈУ

Црвено море представља један од највећих светских међуокеанских трговачких путева где се на југу улази преко мореуза Баб ел Мандеб, а на северу преко Суецког канала. Просечно негде око девет милиона барела нафте дневно прође кроз мореуз Баб ел Мандеб што чини око 9% од укупне глобалне дневне потражње за овом сировином (US Energy Information Administration, 2023). Кроз Суецки канал годишње прође око 30% глобалног контејнерског саобраћаја и око 15% од укупне светске трговине се одвија овим правцем (UNCTAD, 2024). Просечно, негде око 1.500 трговачких бродова месечно прође кроз овај канал.

Како су напади Хута кренули, трговина кроз Суецки канал се драстично смањила, пошто је већина бродских компанија одлучила да преусмери своје бродове на знатно дужу, али и безбеднију руту око Рта добре наде. Проблем представља што је ова рута до 7.000 nm² (29% више) и до 13 дана путовања (17% више) дужа у односу на руту кроз Црвено море. Упркос додатним трошковима и изгубљеном времену, све велике бродске компаније преусмериле су своју флоту на дужу руту, док је већи број мањих компанија наставио да плови кроз Суецки канал (Notteboom et al., 2024). Од половине децембра 2023. године до почетка јануара 2024. године негде око 360 контејнерских бродова (око 16% глобалне контејнерске флоте) преусмерено је ка Рту добре наде, што чини негде око 80% од укупног броја контејнерских бродова који иначе пролазе Суецким каналом (Container News, 2024). Ово преусмеравање бродова преко Рта добре наде има неколико импликација.

Први проблем јесте утицај на капацитет саме флоте. Наиме, масовно преусмеравање флоте око Африке захтева много више бродова како би се превезла иста количина робе у истом временском интервалу. За типичну линијску руту Северна Европа – Азија потребно је негде око 11 бродова како би се одржала недељна фреквенција. Са скретањем руте и непромењеном брзином кретања (око 16 чворова), биће потребно додати најмање два брода како би се

² 1 nm (наутичка миља) = 1,852 km

одржала фреквенција (Notteboom et al., 2024). Са позитивне стране ово преусмеравање помоћиће у апсорпцији велике количине бродова која је ушла на тржиште у другој половини 2022. године. Међутим, са негативне стране овакава нагла промена у распореду флоте сигурно ће проузроковати краткорочно ограничење капацитета што ће захтевати око 200 додатних бродова узимајући у обзир величине истих и регион који се опслужује (Nightingale, 2024). Ако се у обзир узме и то да се полако враћају и руте које су раније биле суспендоване (COVID-19), као и планирани велики број нових бродова (око 480) који треба да уђе на тржиште током 2024. године, исто ће са сигурношћу бити преоптерећено.

Други проблем јесте иницијални ефекат шока који је криза на Црвеном мору имала на глобалну транспортну мрежу. Током почетка кризе велики број компанија је био у неизвесности дали да зауставе руту преко Суецког канала или да крену са преусмеравањем преко Рта добре наде. Неки бродови нису ни кренули из азијских лука, док су други променили курс током самог путовања (чак и више пута). На крају, већина великих бродских компанија одлучила је да обустави руту кроз Црвено море и изабере сигурније и трајније решење (око Африке) што је онда омогућило прикупљање јаснијих логистичких података (очекивано време транзита, расположив капацитет бродова) (Notteboom et al., 2024).

Следећи проблем јесте тај да је због преусмеравања бродова око обала Африке, Средоземно море такорећи постало поморска „слепа улица“. Због овога, бродске компаније ће највероватније корисити луке у близини Гибралтарског мореуза (Тангер, Валенсија) и одатле настављати пут ка великим северноевропским лукама (Бриж, Антверпен, Ротердам, Хамбург) као и ка источној обали САД. Такође, велике афричке луке на западној обали (Лагос, Котону, Ломе, Абиџан) би добиле на значају (Chen et al., 2020).

Проблем свакако јесте и повећана емисија штетних гасова, које ће бродови испуштати, настала због промене руте око Рта добре наде (већа удаљеност, дужа пловидба, додатни бродови). Процењено повећање износиће око 42% за појединачне бродове и око 67% за читаву флоту на овој рути на недељном нивоу. Ове додатне емисије гасова представљаће проблем за ову врсту саобраћаја која има задатак да смањи исту за око 25% до 2030., око 75% до 2040. и око 100% до 2050. године (ИМО, 2023).

Крајњи проблем јесу и много мањи приходи од путарина кроз Суецки канал за Египат због смањеног транзита кроз исти услед промене руте већине бродова. Током 2023. године приход од путарина је износио нешто више од девет милијарди долара (2% БДП државе) што представља главни извор прихода за Египат (Reuters, 2023). Процењује се да је само од средине децембра 2023. године до почетка јануара 2024. године изгубљено негде око 300 милиона долара прихода од путарина и то само од контејнерских бродова.

Криза на Црвеном мору довела је до поновног покретања теме о већој флексибилности поморских рута у глобалној транспортној мрежи. Уска грла (застоји) у поморском транспортном саобраћају као што је мореуз Баб ел Мандеб (па и само Црвено море) су бројна (Малајски мореуз, Панамски канал) па су зато рађени и разни планови како би се они заобишли, понајвише ради безбедности саме пловидбе, али за сада нису уродили плодом (Notteboom et al., 2024).

Као што се могло и очекивати, криза на Црвеном мору имала је приметан утицај на цене транспорта робе контејнерским путем. *Shanghai Containerized Freight Index* за Северну Европу је у периоду од средине новембра 2023. године до краја јануара 2024. године забележио пораст од око 339%, док је за Медитеран забележен пораст од око 252% у истом периоду. *Drewry World Container Index* за транспорт робе од Кине до Северне Европе забележио је пораст од 282% у истом преиоду (новембар – јануар). Цене превоза су скочиле и на другим трговинским, углавном транспацифичким рутама, поготову на рути Кина – источна обала Северне Америке коју је поред кризе на Црвеном мору задесио и проблем ниског водостаја Панамског канала тако да због тога долази и до поновног активирања лука на западној обали северноамеричког континента. Такође, ова криза може утицати и на дугорочне уговоре о цени транспорта робе, јер ако ова криза потраје нови уговори ће се преговарати по много већим ценама него пре избијања исте (Notteboom et al., 2024). Веће цене транспорта робе условљене су и додатним трошковима горива због веће дужине нове руте (око Африке), али и због повећања трошкова осигурања који су порасли са око 0,07% вредности брода средином децембра 2023. године на око 1% вредности брода крајем јануара 2024. године (Economist Intelligence Unit, 2024). Међутим, упркос повећаним трошковима горива и осигурања, уштеда због неплаћања путарине кроз Суецки канал (и до милион долара) значајно смањује разлику трошкова између ове две руте. Све ово даје бродским компанијама још мање подстицаја да се врате на стару руту (Црвено море). Због додатних трошкова у промени руте већина бродских компанија је увела посебне накнаде. Од краја новембра 2023. године уведена је „додатна накнада за ратни ризик“

за превоз робе у и из Израела, док су неке компаније увеле и „накнаду за Црвено море“ за превоз робе у и из лука на Црвеном мору. Упркос вишим ценама транспорта робе, не очекује се да ће криза на Црвеном мору драстично побољшати неравнотежу између понуде и потражње на контејнерском тржишту. Са очекиваним доласком нових бродова на тржиште током 2024. године, исто ће постати толико презасићено да ће имати и више него довољно средстава да покрије поремећаје у транспорту настале услед црвеноморске кризе (Notteboom et al., 2024).

Велике бродске компаније, због кризе на Црвеном мору, покушавају да се прилагоде новој рути око Рта добре наде тако што врше диверзификацију својих ланаца снабдевања и траже алтернативне руте и начине транспорта. Размишља се и о коришћењу евроазијских копнених железничких пруга које су доста брже, али и доста скупље у односу на поморски транспорт. Путовање најсевернијим железничким коридором (Кина – Казахстан – Русија – Пољска – Западна Европа) траје негде око 20 дана, а цене транспорта робе достижу и до 15.000 евра по контејнеру, па се зато и не очекује неко веће повећање овог вида транспорта. Све веће је и интересовање за ваздушни транспорт, поготово из Азије (Блиски исток) у Европу и САД, због чега је и цена транспорта робе порасла за око 35% од средине децембра 2023. године до средине јануара 2024. године. Због високих цена овај вид транспорта је прихватљив понајвише у крајњим ситуацијама (Notteboom et al., 2024). Преусмеравање бродова око Рта добре наде изазвало је краткорочно закашњење испорука чије ефекте су највише осетиле прехранбена (воће и поврће) и аутомобилска индустрија. Фабрике аутомобила као што су Тесла (Берлин), Волво (Гент) и Сузуки (Естергом) морали су обуставити производњу на краћи временски период због недостатка делова (Waldersee et al., 2024). Ова краткорочна закашњења делова и производа могу довести до такозваног „ефекта бича“, где се мале флукуације могу повећати и прузроковати веће последице дуж самог ланца (Lee et al., 1997). Још једна од последица кризе у Црвеном мору јесте и несташица бродских контејнера. Због дужих путовања и прилагођавања новим рутама велики број истих се „загубио“ тако да се производња нових контејнера (Кина) повећала крајем децембра 2023. године. Неки стручњаци виде црвеноморску кризу као „савршену олују“ у глобалном ланцу снабдевања. Брзо растуће цене транспорта робе и накнада, дуже путовање бродова, несташица бродских контејнера као и низак водостај Панамског канала указује на надолазак ове „олује“. Ипак, постоји опште слагање да се кризом у Црвеном мору далеко лакше може управљати него што је то био случај са кризом за време пандемије COVID-19 (више бродова) (Notteboom et al., 2024).

Бродски транспорт, луке и глобална логистика функционишу у променљивом окружењу које карактеришу неизвесност и ризици и зависе не само од спољашњег окружења већ и од сопствених акција и пословних одлука унутар самих компанија. Велика је вероватноћа да ће током 2024. године поред кризе на Црвеном мору доћи и до још неких геополитичких тензија или екстремних временских неприлика које би могле продужити овај непоуздани период ланца снабдевања. Све ово ће захтевати детаљно палнирање како би се издржале додатне компликације. Такође, ако се ситуација у Црвеном мору убрзо не побољша, могло би доћи до повећања стопе инфлације у зависности од тога колико ће криза трајати. У међувремену, имплементирана су нека краткорочна решења (преусмеравање бродова, коришћење других врста превозних средстава, промена ланца снабдевања) која, ако се добро покажу могу бити прихваћена и као дугорочна (Notteboom et al., 2024).

Ово није први пут да се рута око Рта добре наде користила као алтернатива рути кроз Црвено море. Током разних ратова (Суецка криза – 1956, Шестодневни рат – 1967, рат Јом Кипур – 1973), повећаних пиратских активности у Аденском заливу као и при прекомерном повећању путарине кроз Суецки канал, ова рута је била у оптицају (Notteboom & Rodrigue, 2011). Такође, ова рута поред Европе и САД може ефикасно опслуживати и обале Африке. Друга алтернатива јесте Арктички северни морски пут који је негде око 40% краћи у односу на руту кроз Црвено море и због све већег топљења арктичког леда ова рута би могла да потисне црвеноморску руту у све већој билатералној трговини између Кине и Европе. Међутим, како због економских тако и због еколошких разлога ова рута се веома слабо користи (Verny & Grigentin, 2009). Трећа алтернатива јесте коридор Индија – Блиски исток – Европа, пројекат вредан око 20 милијарди долара који је такође, за око 40% краћи у односу на руту кроз Црвено море. Рута се састоји од морског крака (Индија – УАЕ), копненог железничког крака (УАЕ – Саудијска Арабија – Јордан – Израел) и морског крака (Израел – Грчка, Италија, Француска). И четврта најприхватљивија алтернатива јесте већ споменута Транспацифичка рута која из Азије иде ка лукама на западној обали САД па онда железницом ка америчкој источној обали (Notteboom et al., 2024).

Која код решења буду искоришћена за смањивање потешкоћа изазваних кризом у Црвеном мору, треба се надати да ће ова ситуација поново покренути питање о већој отпорности самог ланца снабдевања у тренутку када је суочен са великим сметњама у нормалном транспорту (Tukamuhabwa et al., 2015). Остаје нам и да видимо да ли искуство стечено током пандемије COVID-19 може искористити у ублажавању и ове кризе.

ЗАКЉУЧАК

Хути су нападом на комерцијалне бродове са било каквом Израелском конекцијом покушали ослабити и уплашити Израелску државу и њене савезнике што им је само делимично пошло за руком. Већина напада током ових седам месеци није била изразито опасна, било због застарелог наоружања, било због бројчано и технолошки јачих противника. Међутим, финансијски гледано, у простој замени ракета (искористи једну да уништиш другу) савезници због својих много скупљих ракета, у односу на ракете јеменских побуњеника, полако крећу да осећају новчане губитке због ове кризе.

Наравно и цео свет полако креће да осећа притисак који трпи глобална трговина због делимичног затварања руте кроз Црвено море. Убрзо са кретањем ове кризе већина транспортних компанија је послала своје бродове на алтернативну руту око Рта добре наде што је у почетку био релативно велики шок за светску економију. Међутим после тог иницијалног удара, ситуација се релативно брзо стабилизовала тако да се из привредног и економског угла овом кризом управља на релативно задовољавајући начин, тачније колико код то тренутна ситуација дозвољава.

Већи проблем првенствено по безбедност самог региона представља геополитичка позадина овог сукоба. Прихваћено је мишљење да рат у Јемену у ствари представља посреднички рат између Саудијске Арабије (подржава тренутног председника) и Ирана (подржава Хутије), две државе које се боре да постану доминантне регионалне силе. Наравно рат у Јемену је кренуо првенствено због унутрашњих разлика и подела, али због мешања страних сила у исти, прети да се прошири и изван својих граница.

ЛИТЕРАТУРА

- Al-Ahram (2023). Egypt forces intercept, down flying object off Dahab coast. Cairo: Al-Ahram. <https://english.ahram.org.eg/NewsContent/1/1237/514124/Egypt/Defence/Egypt-forces-intercept,-down-flying-object-off-Dah.aspx>
- Al Jazeera (2024). EU launches Red Sea naval mission to protect shipping. Doha: Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2024/2/19/eu-launches-red-sea-naval-mission-to-protect-shipping-from-houthi-attacks>
- Asrar, S. (2017). *Yemen: 'World's worst cholera outbreak' mapped*. Doha: Al Jazeera. <https://www.aljazeera.com/news/2017/9/5/yemen-worlds-worst-cholera-outbreak-mapped>
- Baldor, L.C. (2023). *US Navy warship shoots down a drone launched by Houthis from Yemen*. New York: The Associated Press. <https://apnews.com/article/us-iran-houthi-drone-yemen-daf0427ba836799ba29479050b866f90>
- Barber, H. (2023). *How Israel shot down a ballistic missile in space for the first time*. London: The Telegraph. <https://www.telegraph.co.uk/world-news/2023/11/04/how-israel-shot-down-ballistic-missile-in-space-houthis/>
- Betz, B. (2024). *US-UK coalition strike Iran-backed Houthi targets in Yemen after spate of ship attacks in Red Sea*. New York: FOX News. <https://www.foxnews.com/world/us-uk-coalition-strike-iran-backed-houthi-targets-yemen-spate-ship-attacks-red-sea>
- Callahan, M. & Britzky, H. (2024). *US officials say Iranian-made weapons intended for Houthis were seized in raid*. Atlanta: CNN Politics. <https://edition.cnn.com/2024/01/16/politics/us-raid-iran-houthis/index.html>
- Chatterjee, P. (2023). *Tanker hit off India coast by drone from Iran – US*. London: BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-asia-india-67811929>
- Chen, K., Xu, S. & Haralambides, H. (2020). Determining Hub Port Locations and Feeder Network Designs: The Case of China-West Africa Trade. *Transport Policy*, 86, 9–22.
- Container News (2024). *80% of All Container Ships on Suez Route Divert to Cape of Good Hope*. Athens: Container News. <https://container-news.com/80-of-all-container-ships-on-suez-route-divert-to-cape-of-good-hope/>
- Copp, T. & Baldor, L.C. (2023). *US military shoots down missiles and drones as it faces growing threats in volatile Middle East*. New York: The Associated Press. <https://apnews.com/article/yemen-navy-warship-missiles-intercepted-2f5fc9c8a3737f762b29d5c53ec08a5b>
- Day, S.W. (2012). *Regionalism and rebellion in Yemen: A Troubled National Union*. New York: Cambridge University Press.
- Durbin, A. (2023). *US Navy helicopters destroy Houthi boats in Red Sea after attempted hijack*. London: BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-67851897>
- Economist Intelligence Unit (2024). *War risks raise marine insurance premiums*. London: Economist Intelligence Unit. <https://www.eiu.com/n/war-risks-raise-marine-insurance-premiums/>
- Farrell, J. (2024). *Houthis Reportedly Strike Deal With Russia, China For Safe Passage*. New Jersey: Forbes. <https://www.forbes.com/sites/jamesfarrell/2024/03/21/houthis-reportedly-strike-deal-with-russia-china-for-safe-passage/>

- FOX News (2024). German military ship sails toward Red Sea to join EU mission against Houthi attacks. New York: FOX News. <https://www.foxnews.com/world/german-military-ship-sails-toward-red-sea-join-eu-mission-against-houthi-attacks.amp>
- Gagić, M. (2016). *Islamska stvarnost Jemena – Kulturni, religijski i politički aspekt (Islamic Reality of Yemen – Cultural, Religious and Political Aspect)*. Belgrade: Faculty of Philology.
- Gagić, M. (2018). The politics and society of South Arabia—A dream that turned into a nightmarish reality. *The Review of International Affairs*, 69(1169), 51-69.
- Gambrell, J. (2023). *A missile fired by Yemen's Houthi rebels strikes a Norwegian-flagged tanker in the Red Sea*. New York: The Associated Press. <https://apnews.com/article/yemen-ship-attack-houthi-rebels-red-sea-946b40e6393af6216c0b6ef734311be9>
- Gencturk, A. (2024). Greece approves joining EU mission in Red Sea, deploying navy frigate to protect commercial vessels. Ankara: Anadolu Agency. <https://www.aa.com.tr/en/europe/greece-approves-joining-eu-mission-in-red-sea-deploying-navy-frigate-to-protect-commercial-vessels/3148287>
- Gronholt-Pedersen, J. (2024). Danish frigate departs for the Red Sea to assist US-led operation. London: Reuters. <https://www.reuters.com/world/middle-east/danish-frigate-departs-red-sea-assist-us-led-operation-2024-01-29/>
- Haaretz (2024). Israeli FM says Israel will retaliate economically following Erdogan's export embargo on Israel. Tel Aviv: Haaretz. <https://www.haaretz.com/israel-news/2024-04-09/ty-article-live/naval-iron-dome-intercepts-target-over-red-sea-for-first-time-hamas-no-progress-on-talks/0000018e-c0a2-db65-a7af-d0aab8ef0000>
- Hand, M. (2024). Ships told to reroute in Indian Ocean as Houthi attack range extends. Colchester: Seatrade Maritime News. <https://www.seatrade-maritime.com/casualty/ships-told-reroute-indian-ocean-houthi-attack-range-extends>
- Hassan, A.M. & Williams, D. (2023). *Drone blasts hit two Egyptian Red Sea towns, Israel points to Houthi*. London: Reuters. <https://www.reuters.com/world/middle-east/explosion-heard-egyptian-red-sea-town-near-israeli-border-witness-2023-10-27/>
- IMO (2023). *2023 IMO Strategy on Reduction of GHG Emissions From Ships*. London: IMO. [https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/PressBriefings/Documents/Resolution%20MEPC.377\(80\).pdf](https://wwwcdn.imo.org/localresources/en/MediaCentre/PressBriefings/Documents/Resolution%20MEPC.377(80).pdf)
- Irwin, L. (2023). *US warship shoots down multiple 'attack drones' in Red Sea*. Washington, D.C: The Hill. <https://thehill.com/policy/international/4324690-us-warship-attack-drones-red-sea/>
- Joyce, E. (2024). *Timeline of the Red Sea Crisis (October — December 2023)*. Medium. <https://medium.com/@elijahjoyceweather21/timeline-of-the-red-sea-crisis-october-december-2023-2bc840ded659>
- Lackner, H. (2014). *Why Yemen Matters – A Society in Transition*. London: SAQI Books.
- Lackner, H. (2017). *The War in Yemen: two years old and maturing?* London: openDemocracy. <https://www.opendemocracy.net/en/north-africa-west-asia/war-in-yemen-two-years-old-and-maturing/>
- Lee, H.L., Padmanabhan, V. & Whang, S. (1997). The Bullwhip Effect in Supply Chains. *IEEE Engineering Management Review*, 43(2), 108–117.
- Liebermann, O. (2024). *US and UK carry out strikes against Houthi targets in Yemen for first time in months*. Atlanta: CNN Politics. <https://edition.cnn.com/2024/05/30/politics/us-uk-yemen-strikes/index.html>
- McGarvey, E. & Da Costa, A.N. (2023). *Japan condemns Yemen's Houthi rebels hijack of cargo ship in Red Sea*. London: BBC News. <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-67470711>
- Ministère des Armées (2024). *Golfe d'Aden : sauvetage en mer réussie pour l'Alsace*. Paris: Ministère des Armées. <https://www.defense.gouv.fr/actualites/golfe-daden-sauvetage-mer-reussie-lalsace>
- Nightingale, L. (2024). *Red Sea attacks prompt 2m teu drop in Suez boxship traffic*. London: Lloyd's list. <https://www.lloydslist.com/LL1147891/Red-Sea-attacks-prompt-2m-teu-drop-in-Suez-boxship-traffic>
- Notteboom, T. & Rodrigue, J.P. (2011). Challenges to and Challengers of the Suez Canal. *Port Technology International: The Review of Advanced Technologies for Ports and Terminals World-Wide*, 51, 14–17.
- Notteboom, T., Haralambides, H. & Cullinane, K. (2024). The Red Sea Crisis: ramifications for vessel operations, shipping networks, and maritime supply chains. *Maritime economics & logistics*, 26, 1-20.
- Parker, A. (2024). Ship sinking in Red Sea after Houthi attack drifts north – as US Navy offer help. London: Sky News. <https://news.sky.com/story/uk-ship-sinking-in-red-sea-after-houthi-attack-drifts-north-as-us-navy-offer-help-13082231>
- Reuters (2023). Yemen's Houthis say they launched ballistic missiles at Israel. London: Reuters. <https://www.reuters.com/world/uk-maritime-agency-received-reports-suspected-drone-incident-southern-red-sea-2023-12-06/>
- Reuters (2023a). Suez Canal annual revenue hits record \$9.4 billion, chairman says. London: Reuters. <https://www.reuters.com/world/africa/suez-canal-annual-revenue-hits-record-94-bln-chairman-2023-06-21/>
- Saul, J. (2024). *Freighter hit by missile off Yemen, sailors reported missing or wounded, reports say*. London: Reuters. <https://www.reuters.com/world/middle-east/three-missing-bulk-carrier-off-yemen-after-incident-reported-shipping-source-2024-03-06/>
- The Maritime Executive (2024). Netherlands Deploys Warships to Support US and EU Red Sea Defense Missions. Plantation: The Maritime Executive. <https://maritime-executive.com/index.php/article/netherlands-deploys-warships-to-support-us-and-eu-red-sea-defense-missions>
- The Times of Israel (2023). French naval ship in Red Sea intercepts 2 drones launched from Houthi-held Yemen port. Jerusalem: The Times of Israel. <https://www.timesofisrael.com/french-naval-ship-in-red-sea-intercepts-2-drones-launched-from-houthi-held-port/>

- Tukamuhabwa, B., Stevenson, M., Busby, J. & Zorzini Bell, M. (2015). Supply chain resilience: Definition, review and theoretical foundations for further study. *International Journal of Production Research*, 53(18), 5592–5623.
- UNCTAD (2024). Red Sea, Black Sea and Panama Canal: UNCTAD raises alarm on global trade disruptions. Geneva: UNCTAD. <https://unctad.org/news/red-sea-black-sea-and-panama-canal-unctad-raises-alarm-global-trade-disruptions>
- US Energy Information Administration (2023). *Red Sea chokepoints are critical for international oil and natural gas flows*. Washington, D.C: US Energy Information Administration. <https://www.eia.gov/todayinenergy/detail.php?id=61025>
- Verny, J. & Grigentin, C. (2009). Container shipping on the Northern Sea Route. *International Journal of Production Economics*, 122(1), 107–117.
- Waldersee, V., Ringstrom, A. & Mannes, M. (2024). *Tesla, Volvo Car pause output as Red Sea shipping crisis deepens*. London: Reuters. <https://www.reuters.com/business/autos-transportation/tesla-berlin-suspend-most-production-two-weeks-over-red-sea-supply-gap-2024-01-11/>
- Watson, E. (2023). *U.S. MQ-9 Drone shot down off the coast of Yemen*. New York: CBS News. <https://www.cbsnews.com/news/u-s-mq-9-drone-shot-down-off-yemen-coast/>
- Wintour, P. (2024). *Italian warship forced to shoot down Houthi missile in Red Sea*. London: The Guardian. <https://amp.theguardian.com/world/2024/mar/03/italian-warship-forced-to-shoot-down-houthi-missile-in-red-sea>

THE RED SEA CRISIS - GEOPOLITICAL BACKGROUND AND IMPACT ON THE GLOBAL ECONOMY

Srdan Župac³

Abstract: The Red Sea crisis began in late October 2023 when the Islamist Houthi movement launched missiles and armed drones at Israel demanding an end to the war in the Gaza Strip. Since these attacks proved unsuccessful, the movement turned to closer targets - international ships passing through the Bab el Mandeb strait and the aforementioned blockade. In the beginning, the targets were ships that had any connection with Israel, but later, however, the list expanded. Soon after, the US and its allies sent warships to provide defense for cargo ships plying this route. The Houthi movement is an Islamist political and military organization composed of predominantly Shia Muslims. It was founded in the early 90s of the 20th century as an opposition movement to the government at that time. Over time, the movement grew more and more and positioned itself as one of the strongest in the country during the Yemeni Revolution of 2011 (part of the Arab Spring). They soon brought under their control most of the northwestern part of the country, including the capital Sana'a. Then the civil war began, which many consider to be a proxy war between Saudi Arabia (supporting the old government) and Iran (supporting the Houthis). One of the biggest problems is certainly the great pressure the global economy is under. Namely, the Red Sea with the Suez Canal and the Bab el Mandeb strait represents one of the world's most important trade routes with an annual share of about 15% in world trade. Due to the poor security situation as well as the huge jump in insurance prices, most major shipping companies have diverted their ships to the route around the Cape of Good Hope. The problem is that this route is longer by several weeks and several thousand kilometers, so the price of the trip is much more expensive. Also, the countries that have ports on the Red Sea (Egypt, Sudan, Eritrea, Israel, Jordan, Saudi Arabia) found themselves in a difficult position.

Keywords: Red Sea, Bab el Mandeb, Houthis, Israel, Palestine

³ Military Geographical Institute "General Stevan Bošković", Mije Kovačević 5, Belgrade, Serbia, szupac@gmail.com, ORCID: 0009-0002-1095-2075

„САХАРА КРОЗ ВРЕМЕ“ – ПРИМЕР ПРОЈЕКТА У НАСТАВИ ГЕОГРАФИЈЕ

Мина Марковић¹

Апстракт: На примеру пројекта „Сахара кроз време“, рад има за циљ да афирмише пројектну наставу и укаже на предности њене реализације. У ту сврху, праћен је рад два одељења првог разреда Ваљевске гимназије на часовима обраде наставне теме Атмосфера. Једно одељење обрађивало је наставну тему кроз предавачку наставу, док је друго одељење исти садржај обрађивало применом пројектне наставе. По завршетку наставне теме ученици оба одељења радили су тест са намером да се утврди у којој мери су усвојили нова знања о атмосфери. Резултати теста показали су да су ученици који су учествовали у пројекту функционално усвојили предвиђене наставне садржаје. Тиме је потврђена хипотеза да пројектна настава може да обезбеди боље исходе у учењу од предавачке наставе. У циљу евалуације пројектне наставе, поред тестова који су мерили знања, ученици су радили анкету. Резултати анкетног истраживања, као и теста, указују да је пројектна настава допринела ефикаснијем усвајању географских садржаја, бољој мотивацији и развоју вештина код ученика.

Кључне речи: „Сахара кроз време“, пројектна настава, исходи учења, тест, анкета

УВОД

Убрзан напредак и развој савремене науке и технологије довели су до проширивања људског знања. За разлику од науке и технологије које се прогресивно развијају, образовно-васпитни системи већине држава света остају непромењени. Организација наставе и даље се базира на традиционалном приступу чији темељи су постављени још у XIX веку. Традиционална предавачка настава била је примерена друштву у јеку II индустријске револуције јер је омогућавала успешно образовање и васпитавање ученика који ће бити будући радници у фабрикама. У традиционалној предавачкој настави ученику је додељена улога пасивног слушаоца који усваја готова знања од наставника. Стицање знања је једносмерно, а интеракција између самих ученика изостаје. У тако конципираном образовно-васпитном процесу готово да у потпуности изостаје активно интелектуално ангажовање ученика на путу стицања нових знања. Управо због тога код ученика који су се образовали учествујући у предавачкој настави способност за самостално целоживотно учење није развијена на задовољавајућем нивоу. Кроз предавачку наставу ученицима је преношено предвиђено теоријско знање, а провера меморисања научног вршена је кроз усмено испитивање и писане провере без улажења у проверу трајности знања и могућности његове даље примене.

Током XX века промене занимања нису биле толико честа појава. Зато већина људи није морала самостално да усваја нове вештине које би им помогле на новом послу. У таквим околностима ограничене способности самосталног целоживотног учења појединаца нису толико долазиле до изражаја. Међутим, како су се потребе друштва са почетка XXI века значајно промениле, традиционална настава показује се као непрактична, нефункционална и неадекватна. Анализа привредне структуре савременог друштва указује да у савременом друштву (и то првенствено у развијеним државама) доминирају делатности терцијарног сектора, а не индустрија. Зато су доминација секундарног сектора и школски систем усмерен ка образовању будућих радника у фабрикама ствар прошлости. Из тог разлога неопходна је промена постојећег образовно-васпитног система, односно замена традиционалне предавачке наставе неком другом врстом активне наставе. Велике и нагле промене образовно-васпитног система у кратком временском периоду не треба очекивати, јер нису реалне. Међутим доследно увођење постепених промена делује обећавајуће. За почетак, сврсисходно је одабрати врсту активне наставе који би као примеренија потребама савременог друштва могла у одређеној мери заменити предавачку

¹ Мастер географ, mina998markovic@gmail.com, ORCID: 0009-0005-4898-9633

наставу. Пројектна настава показала се као врста наставе која највише обећава када је у питању трансформисање и модернизовање постојећег образовно-васпитног система. Зато се тежи повећању заступљености пројектне наставе у школама.

Са циљем да се на конкретном примеру покажу предности пројектне наставе (кроз пројектни задатак „Сахара кроз време“), рађено је истраживање којим је утврђена повезаност одговарајуће врсте наставе (пројектне и предавачке) са степеном функционалног усвајања предвиђених наставних садржаја. Дакле, основна хипотеза истраживања спроведеног у овом раду је да између примене пројектне наставе и остваривања вишег нивоа постигнућа код ученика постоји позитивна корелација. Истраживање има и три задатка који су реализовани:

- да се утврди постигнуће ученика оба одељења на тесту знања о наставној теми Атмосфера,
- да се утврди постојање везе између примене пројектне наставе и постигнућа ученика,
- да се утврде ставови ученика о пројектној настави.

Након обраде наставне теме Атмосфера рађена је провера знања ученика два одељења Ваљевске гимназије. Одељење друштвено-језичког смера, I₈, обрађивало је наставу тему на традиционалан начин кроз предавачку наставу, док су ученици специјализовано-математичког одељења, I₁, радили и пројектни задатак „Сахара кроз време“. По завршетку обраде наставне теме, ученицима оба одељења дат је идентичан тест провере знања. Анализом добијених резултата тестирања утврђена је тачност почетне хипотезе - пројектна настава омогућава функционално усвајање знања и даје боље резултате на тесту провере знања у односу на предавачку (традиционалу) наставу. Евалуација пројектне наставе реализоване кроз рад на пројектном задатку „Сахара кроз време“, извршена је и помоћу анкете спроведене у оба одељења. Анкетирањем је испитано какав став ученици имају према пројектној настави, какав је утицај пројектна настава имала на став ученика према предмету и на њихову мотивисаност за даљи рад и учење. Резултати анкете даље су анализирани и коришћени за утврђивање у којој мери је пројектни задатак „Сахара кроз време“ допринео формирању позитивног става према географији код ученика. Кроз евалуацију пројектног задатка истражено је постојање и извршено је прецизно дефинисање повезаности пројектне наставе и нивоа квалитета постигнућа ученика.

У наставку рада дат је кратак теоријски осврт на пројектну наставу и на њене предности и недостатке. Након тога представљени су циљеви и исходи пројектног задатка (пројекта) „Сахара кроз време“, затим је представљен сам пројектни задатак уз детаљно објашњење задатака и задужења сваке групе. На самом крају извршена је евалуација постигнућа ученика кроз анализу резултата теста и спроведене анкете.

ТЕОРИЈСКА ОСНОВА ПРОЈЕКТНЕ НАСТАВЕ

Пројектна настава је настава утемељена на пројекту. Богнар и Матијевић (2002) је дефинишу као рад ученика на одређеном истраживачком пројекту у одређеном временском периоду. Thomas (2000) је дефинише као проблемску и истраживачки усмерену наставу поткрепљену самосталним истраживачким радовима ученика. Из датих дефиниција произилази да пројектна настава представља вид активне наставе. Настала је као реакција на постојећи вербализам и формализам који су владали у америчким школама крајем XIX века. Супротно идејама Јохана Фридриха Хербарта, Џон Дјуи предложио нови вид наставе у школама. Попут Пијажеа, Дјуи сматра да човек формира знања на основу искуства. Због тога је сматрао да класичан рад у учионицама треба заменити учењем у лабораторијама, у природи и специјализованом стимулишућем окружењу у којем ће ученик кроз практичан рад, решавање проблемских задатака и спровођење истраживања активно долазити до одговора и на тај начин градити своје знање. Према Дјуију, суштина наставе је да припреми децу за успешан сусрет са стварношћу. Зато деца у школи треба да развију бројне вештине неопходне за живот у савременом друштву. Неопходно је да буду оспособљена да користе своја теоријска знања за решавање практичних проблема. Дакле, пројектна настава има за циљ да омогући усвајање знања које неће бити пука теорија, већ је практично примењиво (Ђаковић, 2017).

Основна одлика пројектне наставе је да увек почиње неким изазовним питањем. Углавном је то питање сложено и може се разложити на више мањих делова. Ово погодује групном начину рада, па се ученици обично деле на онолико група на колико мањих делова је подељен главни задатак. Током решавања проблема, ученици уче да самостално траже податке, уче адекватне начине бележења података, како да их анализирају, класификују, селектују и слично. Кроз пројектну наставу ученици се увек суочавају са неким проблемом (или више њих) и од њих се

очекује да тај проблем/проблеме реше повезивањем познатих и непознатих садржаја, применом усвојених знања, комбиновањем конвергентног и дивергентног мишљења. Кроз цео тај процес код ученика се подстиче самосталност, одговорност за сопствени рад и управљање временом, креативност и стваралачки дух (Живковић, 2021).

Суштина пројектне наставе је подстицање ученика на активност – усвајање нових знања, вештина и умења на активан начин. Када је у питању активност, иако се на први поглед чини да је фокус првенствено на ученицима, и ангажованост наставника у реализацији пројектне наставе је изузетно велика. Та активност не подразумева превелико ангажовање наставника у директном трансферу знања ученицима као што је случај са предавачком наставом, већ је акценат на правилном одабиру интелектуално изазовних тема у вези са предметом, креирању изазовних проблемских питања и задатака, правилном одабиру времена за израду пројекта, праћењу рада свих група, давању сугестија ученицима приликом рада, надгледању читавог процеса израде пројекта уз дискретно вођење и усмеравање ученика. То значи да у пројектној настави наставник има највише задужења као супервизор рада ученика и организатор образовно-васпитног процеса (Ђакović, 2017).

Кроз пројектну наставу усвајају се три главна циља учења: трансфер кључних појмова, разумевање и вештине успеха. Ова три циља се остварују кроз комбинацију следећих 7 елемената: знатижеља, аутентичност, ставови ученика и њихов избор, рефлексивност, критичко сагледавање и унапређење, јавно излагање изазовних проблема (питања) (Petrović i Hoti, 2020). Пројектна настава је захтевна, како за наставнике тако и за ученике. Зато се она препоручује за рад са ученицима старијег узраста и са студентима на факултетима.

Ипак, да би се једна врста наставе усталила у школској пракси, потребно је да има одговарајуће вредности и одређене предности у односу на остале наставне врсте (Вилотијевић и Вилотијевић, 2016). Према Живковић (2021), главне предности пројектне наставе над традиционалном предавачком наставом су:

- омогућава усвајање примењивих знања, односно оспособљава ученике да научену теорију примењују у пракси,
- обезбеђује боље разумевање научне дисциплине из које се раде пројекти – у случају географије то значи развој географског логичког мишљења, географског погледа на свет, обучавање за теренски рад и реализацију стручних екскурзија,
- развија и вежба више когнитивне функције код ученика (креативност и стваралаштво, способност решавања проблема, способност доношења одлука, способност руковођења властитим радом, способност ефикасне комуникације и сарадње са другима и сл.),
- подстиче већу мотивисаност за рад код ученика јер је базирана на поштовању њихових интересовања за одређене теме,
- развија осећај одговорности код ученика и потребу за самосталношћу прилагођена је поштовању индивидуалног темпа рада и развоја ученика.

Главни недостаци пројектне наставе су (Живковић, 2021):

- захтева више времена за реализацију од традиционалне наставе
- захтева додатне трошкове јер је за реализацију пројекта потребно обезбедити додатне материјале (папир, фотокопија, слике у боји, постере, улазнице за различите установе и сл.),
- наставник мора да буде обазрив приликом дизајнирања проблема за рад увек узимајући у обзир претходно искуство и знање ученика како из географије тако и из других наставних предмета,
- наставник мора да прати комплетан ток рада на пројекту (ово је додатно праћење у односу на традиционалну наставу),
- теже оцењивање јер овакав рад захтева више времена и креирање сложеније скале за евалуацију рада ученика и процену усвојених вештина и знања у односу на класично школско оцењивање,
- већа очекивања од ученика у односу на традиционалну наставу (већа самосталност и одговорност у раду, већа иницијативност, коришћење виших мисаоних процеса, доношење одлука током рада и сл.).

Међутим, и поред побројаних недостатака, пројектна настава као носилац значајних школскотеоријских, когнитивно-психолошких, радно-техничких, социјализацијско-теоријских, социо-економских, демократских и еколошких вредности показује се прилагођенијом потребама савременог друштва у односу на традиционалну предавачку наставу. Зато је неопходно да буде више заступљена у образовно-васпитном процесу (Emer & Lenzen, 2008: Вилотијевић и Вилотијевић, 2016).

ЦИЉЕВИ И ИСХОДИ ПРОЈЕКТА „САХАРА КРОЗ ВРЕМЕ“

Главни циљеви пројекта „Сахара кроз време“ су проширивање знања ученика о атмосфери и њеним карактеристикама кроз изучавање промене климе Сахаре кроз време. Изучавањем климе, и других физичко-географских карактеристика Сахаре у прошлости и њиховим поређењем са садашњим стањем, ученици стичу знања о промени климе као природном процесу. Анализом физичко-географских и друштвено-географских одлика садашње пустиње Сахаре, ученици приступају истраживању једног од највећих еколошких проблема садашњице, проблему ширења Сахаре на рачун Сахела. Тиме се код ученика развија еколошка свест о негативном утицају човека на климу. Кроз тражење одговора на питање о зеленој Сахари у будућности, ученици развијају свест и о могућем позитивном утицају човека на климу. Захваљујући овако конципираном пројекту, ученици на примеру Сахаре усвајају знања о промени климе као природном процесу, али су свесни и човековог утицаја – како негативног, тако и позитивног. Захваљујући свему изнетом, ученици кроз израду пројекта стичу ширу слику о феноменима у атмосфери, њеним појавама и процесима, као и утицају човека на њих. Радећи на пројекту, ученици ће:

- развијати своје истраживачке способности користећи различите изворе литературе,
- развијати способност коришћења савремених технологија кроз израду филма и презентација,
- развијати способност долажења до информација претраживањем интернет извора
- развијати информатичке способности и знања кроз израду одговарајући табела, графикона и дијаграма у Excel-у,
- развијати картографске способности читањем, тумачењем и израдом географских карата различитог размера и садржаја,
- формирати сопствене статове, износити оригиналне идеје зарад решавања одређених проблема и доносити сопствене закључаке комбинујући критичко и логичко мишљење приликом анализе података, уочавања узрочно-последичних веза и примене усвојених географских законитости,
- развијати креативност и стваралачки дух,
- развијати комуникационе вештине и тимски дух.

Bell (2010) истиче да су циљеви савремене наставе усмерени ка усвајању вештина неопходних за оптимално функционисање на тржишту рада XXI века. Те вештине су: учење стратегија учења, управљање временом, одговорност, стицање вештина комуникације и стицање вештина употребе технологија. Поређењем побројаних вештина и општих циљева пројекта „Сахара кроз време“ уочавају се велика подударност. Тиме је поткрепљена тврдња да коришћење пројеката у настави представља гаранцију стицања важних вештина неопходних за живот у XXI веку (Пеко, Мунџица & Sablić, 2006).

Пројекат уз опште има и специфичне циљеве који су у тесној вези са стицањем специфичних географских знања, вештина и ставова. Кроз рад на пројекту „Сахара кроз време“ ученици проширују своја знања о атмосфери, клими и утицају човека на њих, развијају географско логичко мишљење, оспособљавају се за решавање географских проблемских задатака (нпр. како озеленети Сахару, како допремити воду у Сахару, којим биљкама је култивисати и сл.), развијају еколошку свест кроз проблем ширења пустиње Сахаре, развијају научни поглед на свет и стичу друге вештине и умења примењива у свакодневном животу.

Позивајући се на *Образовне стандарде постигнућа за крај општег средњег и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета за предмет Географија (2015)* и *Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију (2020)* издвојени су исходи пројекта „Сахара кроз време“ и разврстани у три нивоа:

- Основни ниво:
 1. Ученик чита и тумачи географске карте различитог размера и садржаја ради оријентације у простору и планирања активности (озелењавање Сахаре).
 2. Ученик правилно дефинише географске појмове (западни афрички монсун, афрички влажни период, Таманрасет, Мега Чад, Sahara Solar Breeder Project) и користи различите изворе (статистичке податке, научнопопуларну литературу, географске часописе, информације из медија, интернет) за прикупљање и представљање географских података у Сахари.
 3. Ученик наводи појаве и процесе у атмосфери и описује њихов утицај на формирање различитих природних услова и ресурса у Сахари.

4. Ученик описује географски положај Сахаре, као и географски размештај и опште карактеристике природних услова и ресурса у Сахари.
 5. Ученик наводи еколошки проблем ширења Сахаре, његове последице и активности за његово решавање.
 6. Ученик наводи географске факторе који су утицали на неравномеран размештај становништва у Сахари.
 7. Ученик објашњава математичкогеографски и физичкогеографски положај Сахаре.
 8. Ученик описује природногеографске, друштвеногеографске и економскогеографске одлике Сахаре.
- Средњи ниво:
 1. Ученик правилно користи картографска изражајна средства за скицирање географских карата различитог размера и садржаја (карта која приказује географски положај Сахаре са уцртаним најнижом и највишом тачком и означеним деловима пустиње које су хамаде, серири и такири; карта хидрографских обележја Сахаре; карта густине насељености Сахаре).
 2. Ученик објашњава географске везе између природних услова, ресурса и људских делатности на подручју Сахаре.
 3. Ученик описује настанак, развој и последице еколошког проблема ширења Сахаре и предлаже мере за његово решавање.
 4. Ученик објашњава утицај географских фактора на демографски развој и размештај становништва у Сахари.
 5. Ученик објашњава трансформације Сахаре кроз време и препознаје правце њеног даљег развоја у будућности.
 - Напредни ниво:
 1. Ученик анализира различите изворе података и истраживачке резултате (географске карте, сателитске снимке, статистичке податке, научну литературу, географске часописе, информације из медија, интернет, статистичке податке) и на основу њих прави одговарајуће табеле, климадијаграме и графиконе (климатски профил места Тиндуф); изводи закључке и предлаже мере за решавање проблема ширење Сахаре (како допремити довољно воде у Сахару, како је озелинити и којим биљним културама, како је искористити за економско јачање афричких земаља којима се пустиња пружа и сл.).
 2. Ученик анализира аналогне и дигиталне тематске карте (природних појава, природне средине и друштвених појава у Сахари током прошлости и садашњости) и објашњава узроке који су утицали на прошлост и тренутно стање (постојеће појаве и објекте) у Сахари.
 3. Ученик анализира развој Сахаре кроз време.
 4. Ученик анализира еколошки проблем ширења Сахаре и његове последице на регионалном нивоу и познаје савремене мере и поступке који се користе за његово решавање.
 5. Ученик анализира географске факторе и њихов утицај на развој Сахаре током времена.

Реализација овако планираних циљева и исхода у настави географије тражи примену савремених наставних активности. Да би се постигли најбољи резултати, широк репертоар наставних активности неопходно је искобинovati на најбољи начин. Пројектна настава представља незамењив концепт у учењу. Зато је одабир њене реализације кроз пројектни задатак „Сахара кроз време“ добар избор у намери да се наведени исходи и циљеви остваре на функционалан начин (Grbović & Radulović, 2010).

ПРОЈЕКАТ „САХАРА КРОЗ ВРЕМЕ“

На часовима географије у I разреду гимназије ученици се упознају са наставним садржајима из домена физичке географије разврстаним у следеће наставне теме: Физичка географија, Облик, димензије и кретање Земље, Еволуција географског омотача, Грађа Земље, Рељеф Земљине

површине, Атмосфера, Хидросфера, Биосфера и Геонаслеђе (*Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназије*, 2020). У данашњем свету велика пажња се посвећује климатским променама и људском утицају на природу. Део садржаја који се изучава у оквиру наставне теме Атмосфера је: *Вертикална структура и процеси који се одвијају у атмосфери, Узајамна повезаност климатских елемената и фактора, Циркулација атмосфере, Временска прогноза и синоптичке карте, Подела климе, соларна и физичка клима, одлике и разлике, Разноликост климатских типова на Земљи и услови живота, Клима градова и Климатске промене, настанак, последице и мере заштите.*

Иако је у наставном програму географије за I разред гимназије предложено реализовање пројекта *Климатске промене у локалној средини* приликом обрађивања теме Атмосфера, аутор овог рада се одлучио да реализује други пројекат под називом „Сахара кроз време“. Већина ученика је упозната са проблемом ширења пустиње Сахаре на рачун саванских подручја Сахела и са повећањем површине Сахаре у будућности чиме би се изменила и клима одређених делова афричког континента. Поменути проблеми су последица климатских промена. Зато се аутор рада определио за креирање пројектног задатка који се базира на истраживању развоја Сахаре и промене њене климе кроз време. Тиме ученици кроз учешће у реализацији овог пројектног задатка стичу бољи увид у променљивост климе као природном, али и људском активном подстакнутом процесу. Током пројектног задатка предвиђено је да ученици анализирају бројне одлике Сахаре током прошлости, садашњости и будућности при чему је фокус на климатским карактеристикама предела.

Пројектни задаци се темеље на комплексним проблемима и подстицајним питањима из реалног личног и друштвеног контекста који захтевају практично решавање и предузимање истраживачких активности (Klegeris & Hurren, 2011: Малинић, Станишић и Ђерић, 2021). У складу са тим, пројектни задатак „Сахара кроз време“ темљи се на следећа три изазовна питања: „Да ли је Сахара у прошлости била зелена?“, „Због чега је дошло до савременог ширења Сахаре на рачун Сахела?“ и „Да ли би Сахара поново могла да буде зелена у будућности?“. Одговоре на њих могуће је дати само уколико се прати стање Сахаре кроз време – током прошлости, садашњости и будућности. У складу са изнетом хронологијом пројектни задатак је рашчлањен на три дела. Реализован је у одељењу I₁ у Ваљевској гимназији. Како је пројектни задатак подељен на три дела, у складу са тим извршена је и подела ученика на три групе - одељење од 20 ученика подљено је у две групе од по 7 ученика и једну групу од 6 ученика. Прва група обрађује прошлост Сахаре, друга садашње стање Сахаре, а трећа се бави будућношћу Сахаре. Рад на пројектном задатку увек се завршава конкретним продуктом који може бити у форми кратког филма, аудио-записа, вербалне презентације (Habók & Nagy, 2016). Продукти рада ученика на пројектном задатку „Сахара кроз време“ били су у виду кратког филма и презентација израђених у PowerPoint-у. Време за израду пројектног задатка је месец дана. Задужења све три групе изложена су у наставку.

Прва група - ученици истражују каква је Сахара била у прошлости покушавајући да одговоре на питање „Да ли је Сахара у прошлости била зелена?“. Ова група ученика изјаснила се као изузетно дигитално писмена, па је наставник са њима одабрао специфичан и креативан начин рада. Ученици на основу материјала (литературе, научних чланака, документарних емисија, фотографија итд.) на које ће их наставник упутити праве кратак филм нараторског типа у којем приказују неке најзначајније чињенице о прошлости Сахаре. Да би се одговорило на главно питање, неопходно је наћи одговоре на следећих осам питања која треба да се нађу у филму:

1. Током XIX века једно откриће је побудило сумњу да Сахара у прошлости није била пустиња. О чему се ради?
2. Зашто Сахару називају „долином китова“ и „долином диносауруса“?
3. Да ли су некада у прошлости људи живели на простору целе Сахаре? Уколико јесу, када се то десило и шта је то омогућило?
4. Који климатски фактори могу да се издвоје као најзаслужнији за формирање климе Сахаре у прошлости? Издвојити најмање два и објаснити на који начин су деловали на формирање климе.
5. Објаснити појмове *западни афрички монсун* и *афрички влажни период*.
6. Да ли је било афричких влажних периода пре холоцена (пре 12.000 година и више)? Да ли ће се у будућности десити нови влажни период?
7. Размештај вегетационих појасева у Африци пре 7000 година говори о клими целог континента, па и Сахаре. Шта афричка вегетација, као један од климатских фактора, говори о клими Сахаре у прошлости?
8. Шта се зна о хидрографској мрежи Северне Африке? Које реке и која језера су некада постојала у Сахари? Шта означавају појмови *Таманрасет* и *Мега Чад*?

Након самосталног претраживања извора података на интернету и коришћењем одговарајуће стручне литературе (књиге, енциклопедије, чланци научних часописа, тематске карте и сл.), ученици најпре одговарају на постављена питања, а потом у препорученом програму (OpenShot Video Editor) врше обраду одабраних видео снимака са интернета тако што их секу и спајају у смислену целину која треба да прати одговоре на већ поменутих осам питања. За направљен снимак ученици снимају тон и монтирају га. Постоји могућност да свако од ученика репродукује по неколико реченица које ће пратити видео, а то може да уради и само један ученик који има најбољу дикцију у групи. Дужина видеа треба да се креће од 5 до 15 минута.

Друга група – ученици проналазе одговор на питање „Због чега је дошло до савременог ширења Сахаре на рачун Сахела?“ испитујући тренутно стање Сахаре. Помоћу уџбеника *Географија за I разред гимназије* издавачке куће Завод за уџбенике, *Регионалне географије Африке*, додатне литературе и одабраних научних чланака, ученици утврђују географски положај, морфометријске одлике, физичко-географске одлике (рељеф, клима, хидрографија, биљни и животињски свет) и друштвено-географске одлике (насељеност и размештај становништва) савремене Сахаре.

На самом почетку рада ученици прикупљају податке о *површини и пореклу имена* пустиње, одређују њен *географски положај*, наводе државе на чијим територијама се пустиња простира, картографски представљају поменуте резултате и наводе основне рељефне одлике пустиње:

- највишу и најнижу тачку пустиње,
- карактеристичне облике рељефа (акцент на еолској ерозији) – потребно је представити их помоћу слика,
- делове који су каменити, песковити, шљунковити и глиновити – по два примера сваки.

Након прикупљених података о *рељефу*, ученици истражују *климатске одлике* Сахаре. Одређују тип климе који је заступљен у савременој Сахари и описују његове основне одлике (климатске елементе и њихову повезаност са одговарајућим климатским факторима). За место Тиндуф ученици праве климатски профил. Профил обухвата одговарајуће табеле, графиконе и дијаграме којима су описани климатски елементи – температура ваздуха (средње месечне, минималне месечне и максималне месечне), падавине, релативна влажност ваздуха, број кишних дана у месецу и трајање сунчевог сјаја (по месецима). Приликом израде задатка ученици користе податке са сајта *Climate Data*. Табеле, графиконе и дијаграме раде у Excel-у.

Хидрографске одлике садашње пустиње Сахаре ученици представљају на некој карти. Истражују које *биљне и животињске врсте* настајују Сахару и дају кратко објашњење како су се оне прилагодиле животу у аридним условима. Објашњење прате фотографије поменутих врста биљака и животиња.

За крај, ученици испитују *насељеност* Сахаре и на основу ње представљају *размештај становништва* на карти (праве карту густине насељености Сахаре). Пишу есеј у којем детаљно објашњавају како све људи (којим тачно активностима) доприносе ширењу пустиње на рачун Сахела. Коначан продукт рада групе је презентација у PowerPoint-у у којој су представљене поменуте одлике Сахаре и еколошки проблем њеног ширења на рачун Сахела.

Трећа група – ученици испитују могућу будућност Сахаре покушавајући да дају одговор на питање „*Да ли би Сахара могла поново да буде зелена?*“. Очекује се да прочитају предложене новинске чланке базиране на студији научника Јана Лија (новински чланак *NAUKA: Da li bi Sahara ikada mogla ponovo biti zelena?*). Студија је првобитно објављена у часопису *Science*, али због коришћеног научног стила који није примерен деци средњошколског узраста, за потребе истраживања ученици користе секундарне изворе, односно новинске чланке написане у научно-популарном стилу.

Подстицање интелектуалне активности и креативности код ученика омогућено је кроз задатак да ученици заједнички осмисле сопствени план о озелењавању Сахаре у будућности. При решавању задатка ученици прате следећу листу питања:

1. Како допремити довољно слатке воде у Сахару?
2. Које биљне културе би требало гајити у „зеленој“ Сахари?
3. Како би „озелењавање“ Сахаре утицало на живот Африканаца?
4. На које све начине би Сахара могла да се искористи за јачање економије афричких земаља на чијим територијама се простира?
5. Да ли су становници Северне Африке већ преузели неке кораке ради озелењавања Сахаре? Ако јесу, објасните шта је у питању.
6. Шта је Sahara Solar Breeder Project?

На основу препорученог новинског чланка и додатне литературе коју сами треба да истраже, ученици долазе до одговора на постављена питања и решавају свој задатак. Резултате свог рада излажу у виду презентације израђене у PowerPoint-у.

ЕВАЛУАЦИЈА ПОСТИГНУЋА УЧЕНИКА

Са циљем да се испита повезаност пројектне наставе и постигнућа ученика спроведено је истраживање базирано на провери усвојених знања, вештина и ставова ученика након обраде наставне теме Атмосфера. Узорак истраживања чинили су ученици два одељења Ваљевске гимназије. Прва група ученика састојала се од 20 ученика специјализовано-математичког одељења (I_1) и обрађивала је наставну тему Атмосфера радећи пројекат „Сахара кроз време“. За разлику од њих, 28 ученика друштвено-језичког смера из одељења I_8 , пратили су наставу о наставној теми на класичан предавачки начин. По завршетку обраде наставне теме Атмосфера ученици оба одељења радили су исти тест са циљем провере степена њихових постигнућа. Тест се састојао од 17 питања подељених у три нивоа – 7 задатака припадало је основном нивоу, 6 задатака било је у категорији средњег нивоа, а 4 задатка били су напредног нивоа. Сваки задатак је вредео од 0 до 10 бодова, а максималан број бодова на тесту је 100. Пошто се тест састојао из задатака и отвореног и затвореног типа, коришћена је скала за оцењивање у којој је 30% тачно урађеног теста довољно за довољан успех (оцена 2), 50% за добар успех (оцена 3), 70% за врло добар успех (оцена 4), а 90% за одличан успех (оцена 5). Помоћу овако конципираног теста извршена је писмена провера усвојености географских знања, географских вештина и картографске писмености. Резултати тестирања приказани су у табели 1:

Табела 1. Постигнуће ученика одељења I_1 и I_8 на тесту знања из наставне теме Атмосфера.

Идељење	I_1		I_8	
	Удео у %	Број ученика	Удео у %	Број ученика
1	0	0	3,6	1
2	31,6	6	35,7	10
3	36,8	7	42,9	12
4	21	4	17,9	5
5	10,5	2	0	0

Анализом резултата тестирања констатује се да су ученици I_1 остварили боље резултате на тесту. Нису имали ниједну недовољну оцену, а 2 ученика од њих 19 који су радили тест (10,5% одељења) остварило је одличан успех. За разлику од њих у одељењу I_8 није било одличних и била је једна недовољна оцена (3,6% одељења). Већина ученика оба одељења остварила је добар успех (36,8% у I_1 и 42,9% у I_8). Ипак, удео и добрих и довољних мањи је у I_1 у односу на I_8 (31,6% довољних у I_1 наспрам 35,7% у I_8 и 36,8% добрих у I_1 наспрам 42,9% у I_8) док је удео врло добрих већи у I_1 (21% одељења) него у I_8 (17,9% одељења). Избалансирана дистрибуција резултата тестирања (постигнутог успеха) у одељењу I_1 додатно потврђује тврдњу да су ученици тог одељења остварили боље резултате на тесту. Повезивањем остварених постигнућа на тесту и чињенице да су ученици I_1 обрађивали наставну тему Атмосфера кроз пројектну наставу (израдом пројекта „Сахара кроз време“), а ученици I_8 кроз предавачку наставу, утврђује се постојање позитивне корелације између примене пројектне наставе и вишег нивоа постигнућа ученика на тестовима провере знања. Овим је потврђена почетна хипозета истраживања.

Након тестирања и анализе добијех резултата урађена је анкета са циљем евалуације пројектне наставе. Анкетирани су ученици оба одељења. Први део анкете који се састојао од три питања био је намењен ученицима оба одељења, док су други део анкете радили само они ученици који су учествовали у пројекту „Сахара кроз време“ (ученици одељења I_1). На прво питање „Да ли си до сада већ радио/ла пројектне задатке из географије?“, од укупно 49 испитаника 44 су одговорила потврдно (89,8%). Овим је установљено да су ученици већ упознати са израдом пројектних задатака и пројектном наставом. На друго питање: „Да ли би желео/ла чеће ради пројектне задатке из географије?“, од 49 испитаника 43 је изразило жељу да чеће ради пројектне задатке (87,8%). Овим је установљено да већина ученика има позитиван став према пројектној настави. Трећим питање је требало установити у којој мери ученици имају формирану свест о утицају пројектне наставе на њихова постигнућа. На питање „Да ли сматраш да је рад на пројектном задатку/ да би рад на пројектном задатку утицао на твоје резултате на тесту?“, од 49 испитаника 33 сматрају да рад на пројектном задатку има утицај на њихова постигнућа на тесту (67,3%). Занимљиво је да је свега 4 од 20 ученика

који су радили пројектни задатак сматрало да он није утицао на њихова постигнућа на тесту (20%), док је у одељењу које није радило пројектни задатак тог става било 12 од 29 ученика (41,4%). Из овога произилази да ученици I_1 имају боље изграђену свест о утицају пројектне наставе на постигнућа. Други део анкете који се састојао из 4 питања радили су само ученици одељења I_1 . На питање „Да ли сматраш да је рад на пројектном задатку допринео побољшању твоје вештине претраживања података на интернету?“, 18 од 20 ученика се изјаснило потврдно (90%). На друго питање „Да ли сматраш да је рад на пројектном задатку допринео развијању и побољшању твог научног погледа на свет?“, 13 од 20 ученика се изјаснило потврдно (65%), 5 је одговорило „не знам“ (25%), а 2 се изјаснило да сматрају да пројектни задатак није имао утицаја (10%). Трећим питањем је требало утврдити став ученика о раду у групи: „Да ли ти се допада рад у групи?“. Од 20 ученика њих 18 се изјаснило да има позитиван став према раду у групи (90%), док 2 сматра да им више одговара индивидуални рад (10%). Последњим, четвртим по реду питањем, требало је утврдити да ли је рад на пројектном задатку утицао на став према географији као предмету. На питање „Како је рад на пројектном задатку утицао на твој став према географији?“, од 20 ученика њих 6 се изјаснило да им је географија била одувек један од омиљених предмета, а да су после пројектног задатка још мотивисанији за учење (30%). Исто толико ученика се изјаснило да им географија није један од омиљених предмета, међутим, после пројектног задатка заинтересованији су за учење географије (30%). Од преосталих 40% ученика, њих 25% (5 ученика) се изјаснило да им је географија одувек била један од омиљених предмета али да рад на пројектном задатку није специјално утицао на њих став према предмету, док је 15% ученика (њих 3) рекло да географија није један од њихових омиљених предмета и да то и после пројектног задатка остаје непромењено. Из свега изнетог произилази да је пројектни задатак „Сахара кроз време“ допринео афирмацији географије као предмета јер је 60% ученика развило позитиван став према предмету после његове израде.

ЗАКЉУЧАК

Упркос бројним недостацима, традиционални приступ у реализацији наставе и даље је доминантан у школама у Републици Србији. Теоријска знања која се брзо заборављају и често остају непримењена у пракси, слабо развијене вештине комуникације и рада у групи и слаба оспособљеност за самостално целоживотно учење код ученика, најбољи су показатељи велике неподударности исхода предавачке наставе и потреба модерног друштва. Постепено увођење пројектне наставе у свакодневни рад наставника географије један је од покушаја да се поменути недостаци превазиђу. Реализовањем пројектне наставе осигурава се да ученици стичу знања која ће умети практично да примене у стварном животу. Подстиче се њихова креативност и стваралачки дух, развијају се способности комуникације и рада у тиму, оспособљавају се за самостално учење и усвајање нових знања, уче се одлучности, доброј самоорганизованости, самокритичности, самодисциплини и мотивишу се за рад. Зато се може рећи да је пројектна настава настава будућности јер је сасвим примерена друштву које незадрживо галопира у IV индустријску револуцију.

Наставни садржаји географије погодни су за реализовање пројектне наставе, али се неки садржаји показују погоднијим од других. Наставна тема Атмосфера обухвата наставне садржаје погодне за обраду кроз пројектне задатке. Један од могућих пројектних задатака је пројектни задатак „Сахара кроз време“. Реализован је у Ваљевској гимназији у специјално-математичком одељењу I_1 у трајању од месец дана. Основна идеја пројектног задатка је да се ученици кроз еколошки проблем ширења пустиње Сахаре усмере на изучавање географских одлика Сахаре у прошлости, садашњости и предвиђањем њеног стања у будућности и тако детаљније упознају са феноменом климе. Кроз пројектни задатак ученици на примеру Сахаре увиђају променљивост климе током времена као последицу и природних и антропогено изазваних процеса. Након обраде наставне теме и излагања продуката свог рада на пројектном задатку, ученици су радили тест и анкету. Да би се утврдила тачност хипотезе да различити облици наставе обезбеђују различити ниво постигнућа ученика на тесту, заједно са ученицима одељења I_1 тестирани су и ученици одељења I_8 који су наставну тему Атмосфера обрадили на традиционалан предавачки начин. Поређењем резултата теста установљено је да су ученици који су радили пројектни задатак остварили виши ниво постигнућа на тесту. Већина ученика у оба одељења је остварила добар успех, али је у I_1 процентуално гледано било више врло добрих и одличних оцена, а мање довољних и ниједна недовољна у односу на I_8 . Овим је потврђена почетна хипотеза да пројектна настава обезбеђује више ниво постигнућа на тестовима провере знања у односу на традиционалну предавачку наставу. Како је циљ пројектног задатка „Сахара кроз време“ био и афирмисање пројектне наставе у географији, смишљено су испитани одређени ставови ученика оба одељења и на тај начин је извршена евалуација пројектне

наставе. Анкетом је утврђено да је већина ученика већ упозната са пројектном наставом и да су радили пројектне задатке на часовима географије (89,9%). Већина ученика се изјаснила и да би чешће желели да раде пројектне задатке (87,8%). Када је у питању свест ученика о томе да пројектна настава утиче на њихова постигнућа на тесту, 67,3% ученика оба одељења се изјаснило да сматрају да је ниво њихових постигнућа на тесту зависио од учешћа на пројектном задатку „Сахара кроз време“ (58,6% ученика одељења I₈ изјаснило се да верују да би боље урадили тест да су радили и пројектни задатак). Пошто пројектна настава омогућава развој бројних вештина које се не развијају у великој мери на часовима предавачке наставе, ученици који су радили пројектни задатак „Сахара кроз време“ испитани су да ли сматрају да је рад на пројектном задатку утицао на њихове способности претраживања података на интернету, да ли је допринео развоју њиховог научног погледа на свет и да ли им се допао рад у групи. На сва три питања већина ученика је дала потврдан одговор (90% ученика на прво, 65% на друго и 90% на треће питање). На крају анкете испитно је да ли је пројектни задатак утицао на став ученика према предмету и испоставило се да 60% ученика сматра да су развили позитиван став према предмету након учешћа на пројектном задатку. Овим је потврђено да пројектна настава обезбеђује већу заинтересованост и мотивисаност ученика да уче географију. Из свега изнетог произилази да је пројектни задатак „Сахара кроз време“ пример добре праксе на путу осавремењавања образовно-васпитног процеса и оспособљавања ученика да на функционалан начин усавршавају своја знања, развијају вештине и формирају ставове који ће им служити у свакодневном животу.

ЛИТЕРАТУРА

- Богнар, Л. и Матијевић, М. (2002). *Дидактика*. Загреб: Школска књига.
- Вилотијевић, М. и Вилотијевић, Н. (2016). *Модел развоја наставе I*. Београд: Учитељски факултет. Приступљено 6.1.2024. <http://www.sao.org.rs/documents/2016/Naucni%20skup/I%20KNJIGA%20MODEL%20RAZVIJAJUCE%20NASTAVE-.pdf>
- Живковић, Љ. (2021). *Пројектна настава*. Београд: Географски факултет
- Малинић, Д., Станишић, Ј. и Ђерић, И. (2021). Искуства наставница у реализацији пројектне наставе засноване на интердисциплинарном приступу. *Зборник Института за педагошка истраживања, 1*, стр. 67-120. Приступљено 10.6.2024. <https://doiserbia.nb.rs/img/doi/0579-6431/2021/0579-64312101067M.pdf>
- Образовни стандарди постигнућа за крај општег средњег и средњег стручног образовања и васпитања у делу општеобразовних предмета за предмет Географија* (2015). Београд: Завод за вредновање квалитета образовања и васпитања. Приступљено 10.6.2024. https://ceo.edu.rs/wp-content/uploads/opsti_standardi/Geografija.pdf
- Правилник о плану и програму наставе и учења за гимназију* (2020). Београд: „Службени гласник“ Републике Србије. Приступљено 10.6.2024. <https://zuov.gov.rs/wp-content/uploads/2020/08/pravilnik-gimnazija.pdf>
- Bell, S. (2010). Project-based learning for the 21st century: Skills for the future. *The Clearing House, 83*(2), str. 39-43. Приступљено 10.6.2024. <https://goo.gl/b4hx13>
- Grbović, S. & Radulović, V. (2010). Projektna nastava geografije – na primjeru globalnog ekološkog problema. *Vaspitanje i obrazovanje*, str. 65-78. Приступљено 10.6.2024. <https://zuns.me/sites/default/files/vaspitanje-i-obrazovanje/documents/Vaspitanje%20i%20obrazovanje%20br%20%20final.pdf#page=66>
- Đaković, N. (2017). Projektno učenje u razrednoj nastavi. (Diplomski rad). Slavonski Brod: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku. Приступљено 10.6.2024. <https://core.ac.uk/reader/270102470>
- Emer, W. & Lenzen, K. (2008). Projektogene und projektnahe Methoden im Überblick. *Pädagogik, 1*(8), S. 16-19.
- Klegeris, A., & Hurren, H. (2011). Impact of problem-based learning in a large classroom setting: Student perception and problem-solving skills. *Advances in physiology education, 35*(4), 408-415.
- Habók, A. & Nagy, J. (2016). In-service teachers' perceptions of project-based learning. *SpringerPlus, 5*. Accessed 10.6.2024. <https://doi.org/10.1186/s40064-016-1725-4>
- Peko, A., Munjiza, E., & Sablić, M. (2006). Poticanje aktivnosti učenika projektnom nastavom. *Napredak, 147*(4), str. 492-502.
- Petrović, M., Hoti, D. (2020). *Priručnik za projektnu nastavu i nastavu na daljinu*. Приступљено 10.6.2024. https://jpd.rs/images/preuzmite/Prirucnik_za_nastavu.pdf
- Thomas, J. W. (2000). *A review of research on project-based learning*. Приступљено 10.6.2024 <https://goo.gl/R0EoT>

THROUGH THE AGES” - AN EXAMPLE OF A PROJECT IN GEOGRAPHY LESSONS

Mina Marković²

Abstract: Using the example of the project “Sahara through the ages”, the paper aims to validate project teaching and show the benefits of its implementation. For this purpose, the work of two first grade classes at Valjevska Gymnasium was observed during lessons on the topic of atmosphere. One class dealt with the topic in lectures, while the other class dealt with the same content in project lessons. At the end of the lesson topic, the students in both classes took a test to determine the extent to which they had acquired new knowledge about the atmosphere. The results of the test showed that the students who had taken part in the project had functionally adopted the planned lesson content. This confirmed the hypothesis that project teaching can deliver better learning outcomes than lecture teaching. To evaluate the project lessons, the students completed surveys and questionnaires in addition to tests measuring knowledge. The survey results show that project teaching contributed to more effective acquisition of geographical content, better motivation and development of students’ skills.

Keywords: “Sahara through the ages”, project teaching, geographical content, learning outcomes, test

² Master in geography, mina998markovic@gmail.com, ORCID: 0009-0005-4898-9633

UDK: 556.166(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24107D
Прегледни научни рад

ПРОЦЕНА ПОДЛОЖНОСТИ СЛИВА РЕКЕ РАШКЕ ЗА НАСТАНАК БУЈИЧНИХ ПОПЛАВА

Добрић Милица¹, Дурлевић Урош², Чегар Нина³

Апстракт: Према броју регистрованих бујичних токова и последицама које изазивају, бујичне поплаве су једна од најчесталијих и најдеструктивнијих природних непогода у Србији. Њихова појава, обим и трајање се потенцијално могу предвидети помоћу метода за процену подложности терена. За настанак и обим бујичних поплава кључни су физичко-географски параметри истраживаног простора. Са климатског аспекта, узрочник су краткотрајне кише јаког интензитета. Према климатским пројекцијама, климатске промене ће узроковати пораст учесталости екстремних падавина, посредно и пораст учесталости бујичних поплава. Досадашња истраживања су показала високу подложност сливова река јужно од Саве и Дунава настанку бујица, као и пораст екстремних падавина од друге половине 20. века. Циљ рада је процена угрожености слива реке Рашке настанку бујичних поплава применом Flash Flood Potential Index (FFPI). С обзиром да FFPI у процени не обухвата климатске параметре, у раду су анализирани промене екстремних падавина. Према добијеним резултатима FFPI методе, угрожени терени за настанак бујица су класификовани у четири класе. Слив реке Рашке обухвата једну од најгушће насељених општина у Србији, Нови Пазар, који је често погођен бујичним поплавама. Према постојећем Инвентару, прва катастрофална поплава забележена је 1518. године. Стога, резултати истраживања могу користити доносиоцима одлука, службама за управљање у ванредним ситуацијама и локалном становништву за спровођење мера превенције и адаптације.

Кључне речи: Бујичне поплаве, FFPI, екстремне падавине, слив Рашке

УВОД

Подложност територије за настанак и врсту природних хазарда зависи од физичко-географских услова. С обзиром да су глобални феномен, њихови ефекти и последице директно и посредно утичу на становништво, насеља, привреду и животну средину (Kovačević-Majkić et al., 2014). Најчесталији природни хазард на територији Републике Србије су бујичне поплаве. Њихова појава је нагла после краткотрајних и интензивних кишних епизода. Трају кратко и након бујичних поплава, често су приметна оштећења на локалном нивоу (Dragicevic et al., 2011, Dragičević et al., 2013; Petrović, 2015). Два периода, мај-јун и фебруар-март су означени као критични за настанак бујичних поплава у Србији. Први период одговара пролећном, примарном максимуму падавина у Србији (Ducić & Radovanović, 2005; Dragicevic, 2011). У последњој деценији, територија Србије се суочила са разорним поплавама 2014 године (Ristić et al., 2017; Petrović et al., 2021, Petrović et al., 2021) затим и 2020. године (Petrović et al., 2023). За 2014. годину је процењена штета од 1,5 милијарди долара (Stefanović et al., 2015). За адекватну и правовремену превенцију, неопходно је проценити подложност слива за појаву бујичних поплава. Једна од метода која се често примењује је Flash Flood Potential Index (FFPI). На простору Србије примењен је у сливовима реке Ибра (Dragičević et al., 2019), Млаве (Durlević, 2021), делу слива Дунава (Marković et al., 2021), простора ПИО Власина (Durlević et al., 2021).

Од краја 20. века приметан је пораст кишних епизода јаког интензитета скоро на целој територији Србије (Unkašević and Tošić, 2011). Најчесталија појава екстремних киша је у јуну (Anđelković et al., 2020), а до краја века се очекује промена месечне дистрибуције екстремних

¹ Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, milica.dobric@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-6035-8835

² Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, uros.durlevic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3497-5239

³ Универзитет у Београду - Географски факултет, Студентски трг 3/III, Београд, Србија, nina.cegar@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0001-8486-5586

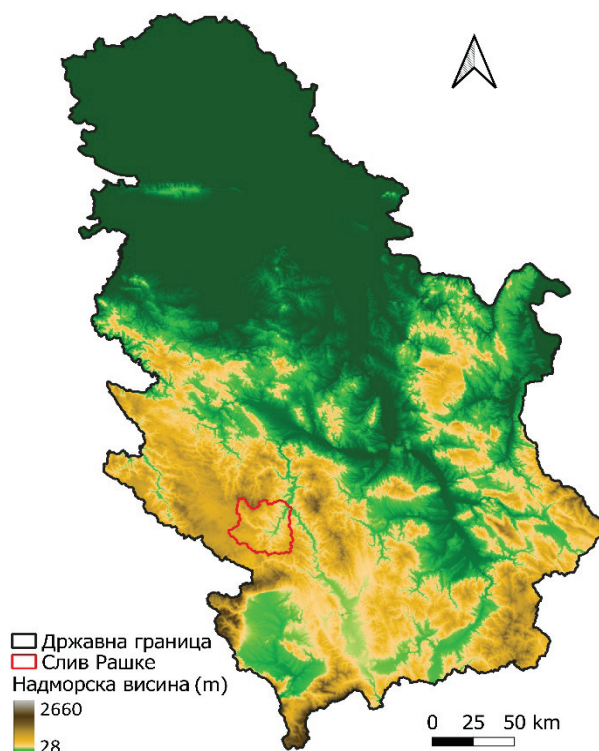
падавина. На основу пројекција, октобар ће бити месец са најчесталијим кишним епизодама јаког интензитета (Erić et al., 2021). У складу са рецентним променама климе и актуелним пројекцијама, могу се очекивати фреквентније појаве бујичних поплава (IPCC, 2021). Anđelković et al. (2018) су одредили праг критичних вредности дневних падавина за настанак поплава који се креће у распону од 33,6 mm до 52,5 mm за целу Србију.

Река Рашка протиче кроз територије општина Нови Пазар и Рашка. Стога, у раду ће се анализирати подложност за настанак бујичних поплава у сливу реке Рашке у циљу превенције и адаптације. С обзиром да FFPI не обухвата климатске параметре, анализиран је тренд веома влажних дана на простору општина Нови Пазар и Рашка.

ПРОСТОР ИСТРАЖИВАЊА

Слив реке Рашке је познат по честим бујичним поплавама, праћеним флувијалном ерозијом и материјалном штетом па је управо зато одабран за примену поменуте методе. Први запис о изливању Рашке датира из 1518. године (Petrović et al., 2014). Према Инвентару (Petrović, 2021), прва катастрофална поплава у Новом Пазару је забележена 1955. године. Последња катастрофална поплава је забележена је 21.5.2024. године.

Река Рашка је највећа лева притока реке Ибар, дужине 39 km. Рашка извире на обронцима Пештерске висоравни код манастира Сопоћани, 15 km западно од Новог Пазара. Рашка има прилично симетричан правоугаони слив површине 1035 km² са просечном висином водених седимената од 755 mm годишње, тече клисурастом долином све до Новопазарске котлине. Највеће притоке реке Рашке су: Јошаница, Људска, Дежевска, Трнавица, Слатинска и Избичка река (Павловић, 2019).

Сл 1. Географски положај слива реке Рашке

Рашка представља главни ток истоимене микрорегије на југозападу Србије. Развијена је у котлини између Голије на северу, Рогозне на југу и Пештарске крашке висоравни на западу. На хидролошки режим слива доминантно утичу планине Рогозна (1479 m) и Голија (1833 m), где се снег задржава до априла. Слив реке Рашке годишње прима око 750 mm атмосферског талога. Са планина Рогозне и Голије утицај на падавине је преко 100 mm због снежног покривача који се задржава до априла. Најнижи водостај је у јулу и септембру, а највиши у новембру

и марту. Највећа ширина реке је у доњем току и износи 10 m, а највећа измерена дубина је 1,50 m. Морфологија речног корита је променљива и под евидентним утицајем ерозије током проласка великих вода. На водотоцима је забележен велики број мостова и испуста приватних канализационих излива (https://rdvode.gov.rs/doc/ESMP_NP_Ra%C5%A1ka_SRP.pdf). Хидротехнички објекти за коришћење вода и заштиту вода нису евидентирани.

Рашка протиче кроз Новопазарску котлину, где се налази урбано језгро града Новог Пазара, а затим кроз истоимену општину Рашка. Да би се Нови Пазар заштитио од високих вода Рашке, уређено је његово 3,5 km дуго корито у центру града. Стање нерегулисане деонице реке Рашке, по својим карактеристикама одговара бујичном карактеру водотока. Природно формиран попречни профил је типичан за мале водотоке у доњем току. Подразумева уско, кривудава корито формирано у сопственом алувијуму, са обалама под утицајем велике водене ерозије. Природно узак профил тока додатно је сужен интензивном вегетацијом, уз повремено присуство отпада и шута, као и објеката у кориту. Обале река карактерише густа изграђеност објеката и инфраструктуре, што ограничава избор и димензије техничког решења за предложене радове реке.

Према попису из 2022. године, Нови Пазар има 121 113 становника (РЗЗС), са изузетно великом густином насељености, и антропопресијом која негативно утиче на слив реке Рашке.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

Бујичне поплаве могу изазвати велика оштећења на стамбеним, привредним и јавним објектима. Оштећују путеве, руше мостове и друге објекте саобраћајне инфраструктуре, а неретко доводе и до људских жртава. Зато је неопходна анализа природних услова у којима долази до њиховог настанка, као и категоризација терена према потенцијалу за настанак ове хидролошке непогоде на њима. Примена различитих метода за процену потенцијалних бујица је кључна како би се смањиле штете и ризици по човека и животну средину. Само применом одговарајућих метода могу се добити прецизни и релевантни подаци који су неопходни за постизање циљева и задатака истраживања.

Flash Flood Potential Indeks (FFPI) је примењен ради идентификације терена и његове подложности за насатанк бујичних поплава. Овај метод је развијен како би се унапредила веза између саме непогоде и одређених физичко-географских карактеристика простора.

Структура и текстура земљишта су особине које одређују задржавање и инфилтрацију воде. Нагиб и геометрија слива одређују брзину и концентрацију отицаја. Вегетација и структура крошњи уједначавају доспевање падавинских вода на подлогу. Начин коришћења земљишта, а нарочито урбанизација, имају значајну улогу у инфилтрацији воде, концентрацији и понашању отицања. Заједно, ове донекле статичне одлике, пружају информацију о могућности појаве бујица на одређеном простору (Smith, 2003). Наравно, и оне су подложне динамичним променама. На пример, сезонске промене у вегетацији листопадних шума знатно утичу на могућност појаве и развој поменутог процеса, а шумски пожари, осим промена на вегетацији, негативно утичу и на земљиште, код кога се због сагоревања органске материје смањује инфилтрациона моћ (Novković, 2016).

Основа FFPI методе лежи у прорачуну који је предложио Smith (2003), и врши се на основу формуле:

$$FFPI = M+S+L+V \quad 4$$

где је: M - нагиб терена; S - типови стена; L - начин коришћења земљишта; V - степен оголићености терена (Smith, 2003).

Вредности коефицијената параметара се крећу у распону од 1 до 10, од најмање подложног терена појави бујица, до најугроженијег.

Коефицијент M (нагиб терена) израчунат је на основу дигиталног модела висина (DEM) просторне резолуције 12.5 m. DEM је добијен обрадом садржаја са геопортала Alaska Satellite Facility и радиометријске корекције терена (Alos Palsar). Добијени подаци о надморској висини истраживаног простора обрађени су у QGIS софтверу, а затим добијене резултате о нагибу терена за потребе методе неопходно је конвертовати и приказати њихове вредности у процентима (%), а након тога примени формулу за прорачун.

$$M = 10^{n/30},$$

где је : n нагиб терена изражен у %. Ако је n веће или једнако 30%, онда је вредност M увек 10 (Durlević, 2021).

Да би извршили класификацију предиспонираности терена на основу геолошке подлоге за настанак бујица, неопходно је извршити прорачун коефицијента (S), односно типова стена. За потребе тог коефицијента обрађене су геолошке карте размере 1:100 000. Класификација геолошке подлоге слива реке Рашке и додељени коефицијенти одређеним групама приказана је у табели.

Табела бр 1: Коефицијенти типова стена

Тип стене	Вредност (S) коефицијента
Кластичне и карбонатне седиментне стене	6
Базичне магамтске стене	3
Метаморфне стене	7
Невезани кластити	10
Кречњак са рожнацима	4
Киселе, интермедијарне и њихови пирокласти	5

Класификација и груписање типова стена извршена је на основу текстуре, структуре и генетске предиспозиције стена. Додељени коефицијенти су у распону од 3 (најотпорније) на настанак бујица, до 10 (најподложније). Невезани кластични седименти, метаморфне стене и кластичне карбонатне стене класификоване су као најподложније за настанак бујичних поплава (Табела 1). Такође киселе и интермедијарне стене због присуства пирокласта у њима класификоване су као подложне за настанак непогоде.

На основу података добијених из геопросторне базе ESRI (Environmental Systems Research Institute), и сцене снимљене за период 2023. године, израчунат је индекс намене земљишта (L). За потребе добијања овог индекса, одређене су класе коришћења земљишта у вредностима од 1 до 9, у зависности од карактеристика значајних за појаву и развој бујичне поплаве.

Табела бр. 2: Коефицијенти немане земљишта

Намена земљишта	Вредност (L) коефицијента
Водене површине	1
Шуме	4
Депоније	8
Пољопривредне површине	7
Насеља	4
Оголићене површине	9
Пашњаци и ливаде	5

Површине које су под антропопресијом и површине на којима је оскудна вегетација класификоване су као најподложније за настанак бујичних поплава. Са друге стране, оним површинама које имају већу могућност апсорпције воде додељени су коефицијенти који указују на мању могућност настанка бујица, као што су шуме (Табела 2).

За анализу индекса (V) густине вегетације, примењен је индекс степена оголићености земљишта – Bare Soil Index (BSI). Први корак у прорачуну индекса је обрада мултиспектралног сателитског снимка Sentinel-2 који припада Европској свемирској агенцији (ESA), у оквиру програмског пакета Copernicus. Прорачуни су вршени на сателитском снимку из 2023. године.

BSI се рачуна по формули (Diek et al., 2017):

$$BSI = \frac{(B11 + B4) - (B8 + B2)}{(B11 + B4) + (B8 + B2)}$$

где је: B11 - краткоталасни инфрацрвени спектрални канал (SWIR); B4 представља црвени спектрални канал; B8 је блиски инфрацрвени спектрални канал (NIR); B2 представља плави спектрални канал.

Да би се добио V коефицијент, примењена је и формула:

$$V = 7,68 \cdot \ln (BSI+1) + 8$$

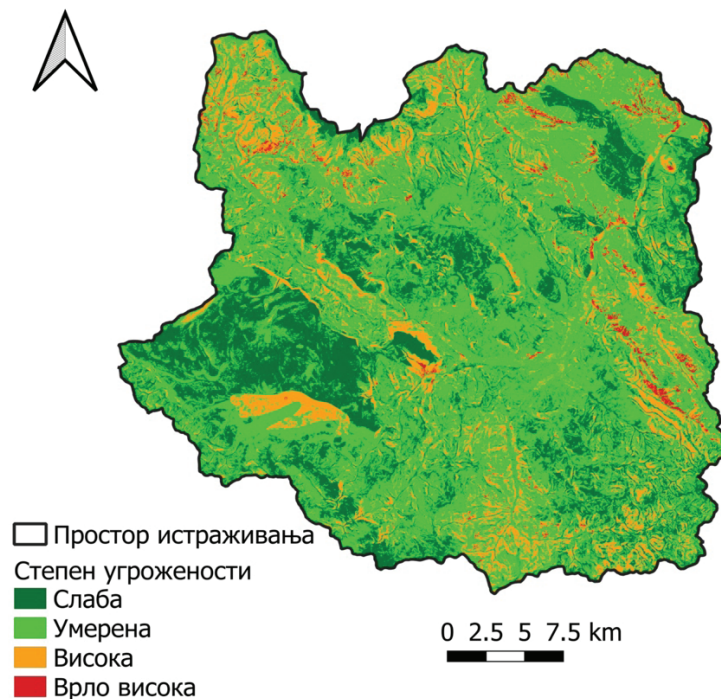
Како би се избегле негативне вредности у коначном резултату, додата је вредност 1 (Durlević, 2021). Индекс густине вегетације се креће од 1 до 10, утврђена је зависност између вредности BSI и коефицијента густине вегетације.

Прогноза бујичних поплава на основу FFPI дала је у литератури веома добре резултате и једна је од препоручених прогностичких метода. Њено ограничење огледа се у томе што у својим прогнозама не обухвата климатолошке параметре. С обзиром да FFPI у процени не користи климатске параметре, у раду су анализирани промене екстремних падавина.

Коришћени су подаци о дневној количини падавина за општине Рашка и Нови Пазар за период 1950-2020. Подаци су преузети са Дигиталног Атласа Климе Србије (Ministarstvo za zaštitu životne sredine, 2022). Издвојен је број кишних дана ($R \geq 0,1 \text{ mm}$) са количином падавина изнад 95 перцентила. (R95pTOT) (https://etccdi.pacificclimate.org/list_27_indices.shtml). За анализу тренда броја веома влажних дана коришћен је Ман Кендалл тест, а магнитуда тренда је одређена Сеновом проценом нагиба (Mann 1945; Kendall 1975).

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

На основу обраде и анализе свих до сада поменутих коефицијената, добијене су вредности FFPI индекса. Резултати су помоћу географских информационих система (ГИС) добијени и приказани у виду синтезне карте. Вредности су класификоване у четири класе (веома висока, висока, средња и ниска) у односу на степен подложности терена за настанак бујичних поплава. Добијени резултати показују могућност просторне дистрибуције појаве под одговарајућим природним условима, што не значи да ће их на одређеном терену нужно бити. Просторна резолуција синтезне карте износи 12.5 m.

Сл 2. Подложност слива Рашке за настанак бујичних поплава

Од укупне анализираних површине (1034.96 km^2) на карти је приказано да су најугроженији делови у северном и источном делу слива, што у поређењу са конфигурацијом терена одговара просторима са највећим нагибом и насељима која се често сусрећу са проблемом бујичних поплава (Хотково, Цоковиће, Долац, Пожежина).

Табела бр 3. Површине класа угрожености терена бујичним поплава у сливу Рашке

Категорије подложности бујичним поплавама	Површина (km ²)	Удео у укупној површини (%)
Слаба	230.96	25.21
Умерена	537.94	51.98
Висока	221.25	21.38
Врло висока	14.82	1.43
Укупно	1034.96	100.00

Класификовањем добијених вредности FFPI долази се до следећих резултата: класи врло високе подложности од укупних 1034 km² припада 14.82 km² што представља 1.43% укупне површине слива. Категорији високе подложности припада 221.25 km² односно 21.38% укупне површине слива. Највећи део слива припада категорији умерене подложности и обухвата површину од 537.94 km² односно у уделу укупне површине 51.98%, и категорији слабе подложности 230.96 km² односно 25.21% укупне површине слива (Табела 3).

Уколико се разматра чињеница да се услед приступних климатских промена последњих година, кише излучују у виду интензивних пљускова кратког трајања и природне и антропогене предиспозиције слива Рашке, може се рећи да постоји угроженост високог степена у сливу. Позитивна ствар је то што велики део слива покрива густ вегетациони покривач са великим инфилтрационим капацитетом, па се као резултат јавља велики проценат (више од 50% слива) умерене угрожености, и то су терени који се налазе на падинама Рогозне и Голије.

Велики број аутора применио је поменути методу на територији Централне Србије. Међутим ако се упореде резултати са подацима који су добијени у сливу Ибра и Јошанице (Novković, 2018.; Dragičević, et al., 2019), они показују да је предиспонираност терена за слив Јошанице висока (48%) и средња (34,6%), док површине слива Ибра припадају категоријама ниске (47,75%), средње (39,73).

Основни недостатак FFPI методе јесте то што у свом прорачуну не сагледава ниједан климатски елемент. За потребе анализе у хидрологији бујичних токова најзначајнији климатски елемент јесу падавине, и то интензивне кише падавине. Према климатским пројекцијама, климатске промене ће узроковати пораст учесталости екстремних падавина, а посредно и пораст учесталости бујичних поплава. Како би се у даљим истраживањима унапредио метод, а сада боље разумели резултати, извршена је анализа падавина у сливу Рашке изнад 95 перцентиала. Резултати показују да број дана са екстремним падавинама у сливу у послењих 70 година константно расте, и да се на основу тога могу извршити прогнозе за будућност. Комбинација FFPI и анализираних падавина у сливу говори о реалној угрожености слива од настанка бујичних поплава.

Праг, односно 95. перцентил у посматраном периоду за Нови Пазар износи 15,2 mm, а за Рашку 15,4 mm. И у Новом Пазару и Рашки број влажних дана је у порасту у периоду 1950-2020. У Новом Пазару број дана је у порасту за 0,04 дан/год ($\alpha = 0,01$). За Рашку је добијен тренд пораста од 0,06 дан/год ($\alpha = 0,05$).

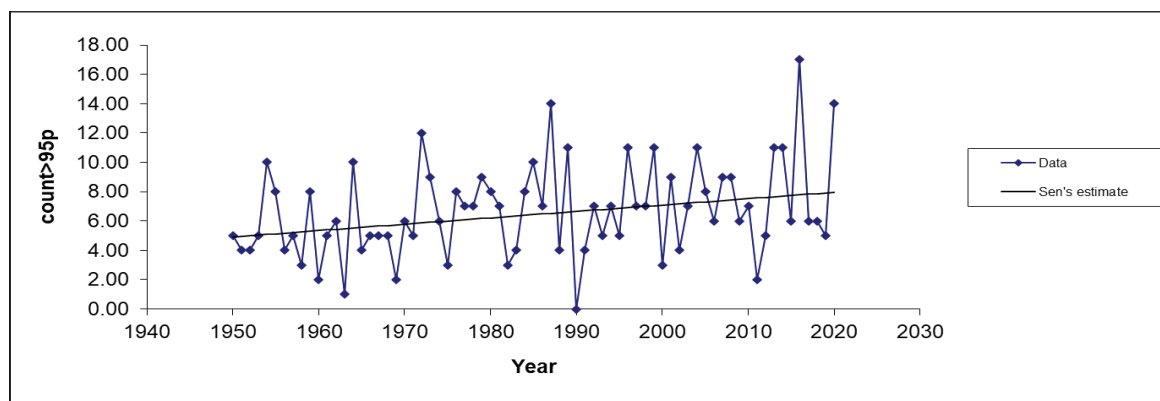

График 1. Тренд броја дана са количином падавина изнад 95. перцентиала у Новом Пазару.

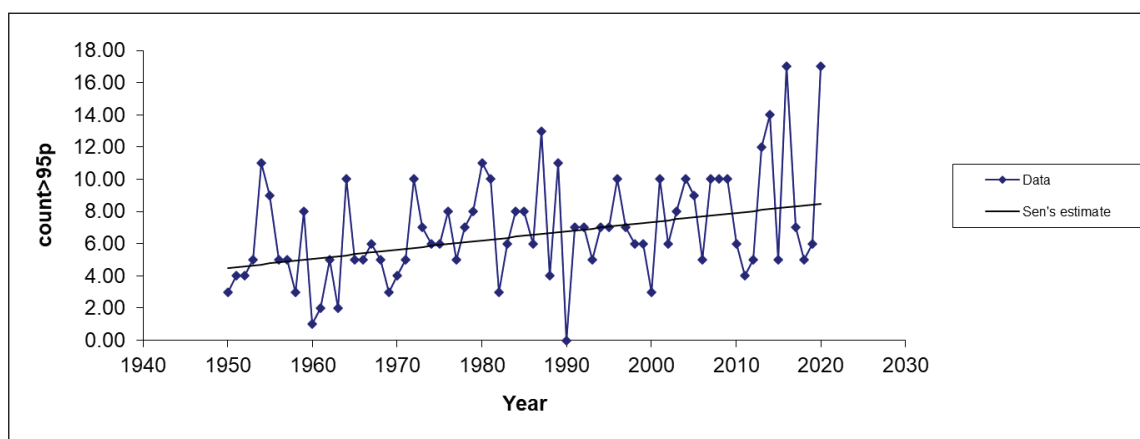

График 2. Тренд броја дана са количином падавина изнад 95. перцентила у Рашки.

ЗАКЉУЧАК

На основу спроведеног истраживања предиспонираности слива реке Рашке за настанак бујица, може се закључити да су преко је 50% површине слива класификовано у категорију средње угрожености од потенцијалних бујичних поплава. Употребом FFPI методе, идентификовано је да више од 23% површине слива припада високој и врло високој категорији угрожености. Интегрална регулација бујичних сливова је неопходна за спречавање бујичних поплава, што представља озбиљан изазов на територији слива реке Рашке. Редовно одржавање и чишћење корита од наноса и отпада, као и управљање пољопривредним површинама, могу значајно да допринесу смањењу ризика од бујичних поплава. Такође, пошумљавање терена и повећање еколошке свести локалног становништва на овој густој насељеној територији довело би до смањења удела површина под високом и врло високом подложношћу бујицама. Потребно је извршити додатна испитивања у угроженим деловима слива како би се утврдило и реализовале мере заштите, попут биолошких, биотехничких, техничких радова, контроле ерозије на пољопривредним парцелама и административне мере (Kostadinov i dr., 2019). Овакве информације су од кључног значаја за развој планова управљања водним ресурсима у сливу реке Рашке.

Без обзира на досадашња достигнућа хидролошких модела и метода за симулацију и предвиђање поплава, оне и даље остају изазовне јер се многи процеси морају симулирати са високом рачунарском ефикасношћу и сагелдавањем великог броја индикатора који утичу на настанак бујичних токова.

ЛИТЕРАТУРА

- Anđelković, G., Jovanović, S., Manojlović, S., Samardžić, I., Živković, L., Šabić, D., Gatarić, D. & Džinović, M. (2018). Extreme Precipitation Events in Serbia: Defining the Threshold Criteria for Emergency Preparedness. *Atmosphere*, 9 (5), 188.
- Anđelković, G., Samardžić, I. & Đukić, D. (2020). Research possibilities of extreme hydrological phenomena in Serbia in the function of climate change adaptation. Collection of paper - Faculty of Geography of University of Belgrade, 68, 5–21.
- Dragicevic, S., Filipovic, D., Kostadinov, S., Ristic, R., Novkovic, I., Zivkovic, N., Andjelkovic, G., Abolmasov, B., Secerov, V. & Djurdjic, S. (2011). Natural Hazard Assessment for Land-use Planning in Serbia. *International Journal of Environmental Research*, 5 (2), 371-380.
- Dragičević, S., Kostadinov, S., Novković, I., Momirović, N., Stefanović, T., Radović, M. & Jeličić, M. (2019). Bujične poplave kao faktor rizika za putnu mrežu u slivu Ibra. *Planska i normativna zaštita prostora i životne sredine (Palić-Subotica)*, 261-266.
- Dragicević, S., Ristić, R., Živković, N., Kostadinov, S., Tošić, R., Novković, I., Borisavljević, A. & Radić, B. (2013). Floods in Serbia in 2010 – Case Study: The Kolubara and Pcinja River Basins. In: Loczy, D. (eds) *Geomorphological impacts of extreme weather*. Springer Geography. Springer, Dordrecht.
- Ducić, V. & Radovanović, M. (2005). *Klima Srbije*. Beograd: Zavod za udzbenike.
- Durlević, U. (2021). Assessment of torrential flood and landslide susceptibility of terrain: Case study - Mlava River Basin (Serbia). *Bulletin of the Serbian Geographical Society*, 101 (1), 49–75.
- Durlević, U., Čegar, N., Ćurić, V. & Grbović, V. (2021). Gis application in analysis of natural conditions for the genesis of torrents in territory of LOEQ "Vlasina". The 5th Serbian congress of geographers – Innovative approach and perspectives of the applied geography. Collection of papers, 326–331.

- Eric, R., Kadović, R., Đurđević, V. & Đukić, V. (2021). Future changes in extreme precipitation in central Serbia. *Journal of Hydrology and Hydromechanics*, 69 (2), 196–208.
- Kendall, M.G. (1975). Rank correlation methods. Charles Griffin, London.
- Kovačević-Majkić, J., Panić, M., Miljanović, D., & Miletić, R. (2014). Vulnerability to natural disasters in Serbia: spatial and temporal comparison. *Natural Hazards*, 72(2), 945–968.
- Mann, H.B. (1945). Non-parametric tests against trend. *Econometrica*, 13, 245–259.
- Marković, M., Lukić, S. & Baumgerte, A. (2021). Use of Flash Flood Potential Index (FFPI) method for assessing the risk of roads to the occurrence of torrential floods – part of the Danube basin and Pek river basin. *International Journal for Traffic and Transport Engineering*, 11 (4), 543–553.
- Ministarstvo zaštite životne sredine (2022). Digitalni atlas klime i klimatskih promena Republike Srbije. Projekat „Unapređenje srednjoročnog i dugoročnog planiranja mera prilagođavanja na izmenjene klimatske uslove u republici Srbiji“.
- Павловић, М. (2019). Географске регије Србије 2. Београд: Географски факултет, Универзитет у Београду.
- Petrovic, A., Manojlovic, S. & Kostadinov, S. (2021). How Extreme Were The Torrential Floods In Smaller Watersheds In Serbia In September 2014. *Academic Perspective Procedia*, 4 (2), 116–124.
- Petrović, A., Kostadinov, S. and Dragičević, S. (2014). The Inventory and Characterization of Torrential Flood Phenomenon in Serbia. *Polish Journal of Environmental Studies*, 23 (3), 823-830.
- Petrović, A.M., Kostadinov, S., Ristić, R., Novković, I. & Radevski, I. (2023). The reconstruction of the great 2020 torrential flood in Western Serbia. *Natural Hazards*, 118 (2), 1673–1688.
- Petrović, A.M., Novković, I. & Kostadinov, S. (2021). Hydrological analysis of the September 2014 torrential floods of the Danube tributaries in the Eastern Serbia. *Natural Hazards*, 108, 1373–1387.
- Petrović, M. A. (2015). Challenges of torrential flood risk management in Serbia. *Journal of the Geographical Institute "Jovan Cvijic"*, 65 (2), 131–143.
- Ristić, R., Polovina, S., Mālusević, I., Radić, B., Milčanović, V. & Ristić, M. (2017). Disaster risk reduction based on a GIS case study of the Čađavica river watershed. *South-East European Forestry*, 8 (2), 99–106.
- Stefanović, M., Gavrilović, Z. and Bajčetić, R. (2015). Local Communities and Challenges of Torrential Floods. *Organization for Security and Co-operation in Europe*.
- Unkašević, M. & Tošić, I., A statistical analysis of the daily precipitation over Serbia: trends and indices. *Theoretical and Applied Climatology*, 106 (1), 69–78.
- <https://publikacije.stat.gov.rs/G2022/Html/G20221350.html>. Последњи преглед 12.06.2024.
- https://rdvode.gov.rs/doc/ESMP_NP_Ra%C5%A1ka_SRP.pdf. Последњи преглед 11.06.2024.

ASSESSMENT OF THE SUSCEPTIBILITY OF THE RAŠKA RIVER BASIN TORRENTIAL FLOODS

Milica Dobrić⁴, Uroš Durlević⁵, Nina Čegar⁶

Abstract: According to the registered torrential floods and following consequences, torrential floods are the most frequent and the most devastating natural hazard in Serbia. Their occurrence, extent and duration can be potentially predicted using methods for terrain susceptibility. The geographical features of the research area are decisive for the occurrence and extent of flash floods. From the climate aspect, short-term high-intensity rainfall is the cause of torrential floods. According to climate projections, climate change will lead to an increase frequency of extreme precipitation, and therefore to an increase frequency of torrential floods. Previous studies have shown that the catchment areas south of the Sava and Danube rivers are highly susceptible to flash floods and that extreme precipitation has been increasing since the second half of the 20th century. The aim of this work is to assess the occurrence of floods using the Flash Flood Potential Index (FFPI) in the Raška river basin. Since the FFPI does not include climate parameters in the assessment, change in extreme precipitation were also analyzed. According to the obtained results of FFPI method, endangered areas for flood occurrence are divided into four classes. The Raška river basin includes one of the most densely populated municipalities in Serbia, Novi Pazar, which is often affected by flash floods. According to the Inventory, the first catastrophic flood was recorded in 1955. Therefore, the research results can be useful for decision-makers, emergency management services and the local population in the implementation of prevention and adaptation measures.

Keywords: torrential floods, FFPI, extreme precipitation, Raška river basin

⁴ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, milica.dobric@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0002-6035-8835

⁵ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, uros.durlevic@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0003-3497-5239

⁶ University of Belgrade - Faculty of Geography, Studentski trg 3/III, Belgrade, Serbia, nina.cegar@gef.bg.ac.rs, ORCID: 0000-0001-8486-5586

STRATEGIJE I PODUHVATI REVITALIZACIJE ARALSKOG JEZERA I NJEGOVOG BASENA

Radoslav Ranković¹

Apstrakt: Rad se bavi analizom najveće globalne ekološke katastrofe i mogućnostima njene sanacije. Ekspanzijom pamučnih polja i sistema za navodnjavanje u Centralnoj Aziji, pokrenuta je savremena regresija Aralskog jezera tokom 1960-ih godina. Prekomerno korišćenje vode izazvalo je podelu jezera na dva dela 1987. godine. Međutim, destrukcija vodnog tela nije prekinuta, jer su osmišljene alternative za dopunu jezera. Pionirsko rešenje podrazumevalo je transpoziciju vode reke Ob, dok su druge strategije zagovarale korišćenje vode drugih reka i jezera. Međutim, prvi konkretan poduhvat ostvaren je podizanjem brane Kokaral 2005. godine, čime su sačuvane vode Sir Darje i formiran Mali Aral. Osetno povećanje nivoa vode i smanjenje saliniteta dali su osnovu za dalju revitalizaciju. S druge strane, u oblasti obnove Velikog Arala nije bilo uspeha, a njegova pritoka Amu Darja pojedinih godina nije stizala do svog ušća. Posledično, početkom veka došlo je do fragmentacije Velikog Arala, parcijalnog isušivanja dna i formiranja pustinje Aralkum. Aralska katastrofa je danas svojevrsna anomalija, u okviru koje se ističe podela jedinstvene akvatorije, poremećaj podvodnog sveta, modifikacija klime, promena kvaliteta vode, hipersalinizacija zemljišta, dezertifikacija i aerozagađenje. Studije su pokazale da Kazahstan, Uzbekistan i Turkmenistan poseduju velike površine zaslanjenog zemljišta, koje se može revitalizovati kultivacijom određenih biljnih vrsta. Iako bi pozitivni efekti sladića ili sirka povećali ekonomsku dobit, još važnije je to što bi bila uspostavljena ekološka održivost ove regije. Aralsko pitanje odlikuje i politički momenat, zbog toga što je neracionalno korišćenje vode podstaklo međunarodne sukobe, premda bi adekvatno upravljanje zajedničkim vodnim resursima postalo ključ rešenja problema aralske krize.

Ključne reči: Aralsko jezero, Centralna Azija, navodnjavanje, revitalizacija, upravljanje vodnim resursima.

UVOD

Jezera su kompleksne geografske jedinice, koje se već više decenija nalaze pod dejstvom ljudskih aktivnosti i promena životne sredine. S jedne strane, klimatske promene su doprinele otopljanju zaglečerenih oblasti i poremećaju parametara brojnih jezera. Nasuprot tome, jezera polusušnih i sušnih područja se smanjuju pod uticajem globalnog zagrevanja, suše, jakog isparavanja i drugih faktora (Tan et al., 2018). Neki od glavnih razloga opadanja i degradiranja jezera širom sveta su klimatske promene, preterana eksploatacija vodnih resursa i povećanje broja stanovnika (Ekperusi & Ekperusi, 2021).

Brojna svetska jezera značajno su izložena klimatskim i antropogenim modifikacijama (Jenny et al., 2020), dok se mogućnost promene jezerskih akumulacija povećava usled preklapanja ljudskih uticaja i efekata klimatskih promena (Karimboev et al., 2021). Posledično, nivo Svetskog mora je u konstantnom porastu, dok se brojna jezera širom sveta smanjuju.

Na svetu postoji preko 100 miliona jezera (Verpoorter et al., 2014; Woolway et al., 2022). Ona su važna za vodosnabdevanje, obezbeđivanje hrane, pospešivanje poljoprivredne proizvodnje, ribolov, industrijske potrebe, plovidbu, razvoj turističko-rekreativnih aktivnosti i dr. Neminovno je da jezera čovečanstvu pružaju brojne usluge.

Poljoprivreda troši oko 70% dostupne globalne vode, zbog čega je uloga jezera veoma važna. Međutim, klimatske varijacije i promene u nameni upotrebe zemljišta predstavljaju ozbiljne izazove održivosti brojnih jezera (Olowoyeye & Kanwar, 2023). Mnoga od njih prekomerno gube vodu usled isparavanja, nisu u stanju da nadoknade izgublenu količinu vode i preti im opasnost od iščezavanja (Liou, 2021).

¹ Doktorand, rankovicradoslav3@gmail.com, ORCID: 0009-0004-1885-0502

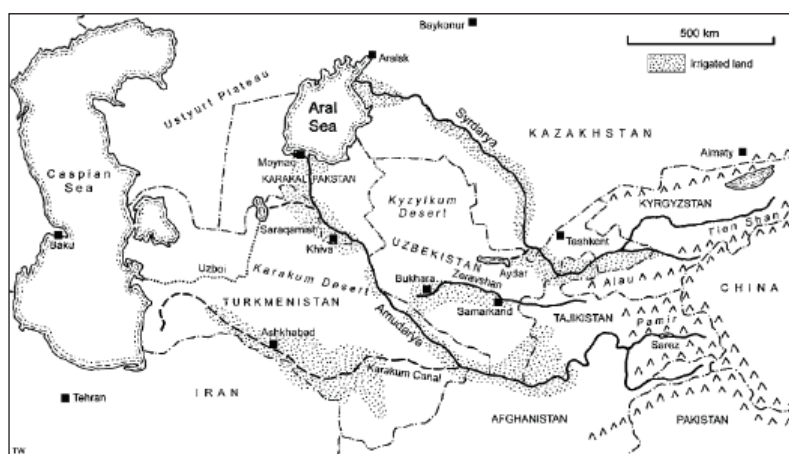
Na jezerima Centralne Azije i širem područja duž Puta svile (Kaspijsko, Aralsko, Isik-Kul, Urmija i dr.) primetne su promene u površini akvatorija (Tan et al., 2018), ali i drugih parametara ovih jezera. Količina od oko 90.000 km³ globalne površinske vode izgubljena je u periodu 1984–2015. godine, od čega je čak 35% pripadalo Aralskom jezeru (Pekel et al., 2016; Han et al., 2022). Ovo jezero prati kontinuirana progresivna degradacija od početka poslednje regresione faze, tako da su danas pojedini njegovi delovi devastirani.

Aktuelni proces degradacije jezera i sve veći troškovi tretmana vode iziskuju primenu adekvatnih i efikasnih metoda koje bi mogle da inhibiraju ovaj proces i da ga preokrenu (Alhamarna & Tandyarak, 2021). Stoga je pravovremeno praćenje jezera, posebno onih koja se nalaze u aridnim i semiaridnim regijama, neophodno i važno za kreatore politika i strategija obnove jezera (Tan et al., 2018). Kroz ovaj rad će se zapravo videti da blagovremene reakcije na degradaciju Aralskog jezera nije bilo, ali će biti predočene neke od mera revitalizacije predmetnog prostora.

PROBLEMSKI PROSTOR

Južni delovi današnjeg Kazahstana i severozapadni delovi Uzbekistana su, pre više miliona godina, bili pokriveni morem. Nakon regresije, pojavila se ravnica sa jako slanim zemljištem i više povremenih slanijih jezera. Jedno od njih je bilo Aralsko jezero (Shukla, 2015). Sam naziv Aralskog jezera upućuje na činjenicu da se radi o veoma važnom hidrografskom objektu, koji je okružen pustinjama. „Aral“ na centralnoazijskim jezicima znači ostrvo, upućujući na „ostrvo vode“ u pustinjskom prostranstvu (Micklin et al., 2020).

Jezero i basen (sliv) su locirani u geografskom srcu azijskog kontinenta. Basen jezera (slika 1) se prostire na teritoriji Centralne Azije, tj. država: Avganistan, Kazahstan, Kirgistan, Tadžikistan, Turkmenistan i Uzbekistan. Ovaj basen predstavlja jednu od najvećih navodnjavanih oblasti u svetu, sa preko 8,5 miliona ha navodnjavanih površina. Veći njegov deo, izuzev avganistanskog dela sliva, nekada se nalazio u sastavu Saveza Sovjetskih Socijalističkih Republike (SSSR). Basen je sada podeljen između šest republika, dok samo jezero dele Kazahstan i Uzbekistan (Bekchanov et al., 2016).

Slika 1. Basen Aralskog jezera sa obalskom linijom jezera iz 1960. godine (Izvor: Waltham & Sholji, 2002).

Aralsko jezero se nalazi severno od pustinje Karakum i južno od planine Ural. Na zapadu je ograničeno visoravni Ustjurt, a na istoku pustinjom Kizilkum. Proglašeno je za veliku hidrološku anomaliju sa geografskim centrom na 45° N i 60° E. Usled drastičnog povećanja saliniteta vode, podvodni svet jezera, pre svega mnoge vrste ihtiofaune, su iščezle. Basen Aralskog jezera se prostire na površini od preko 2 miliona km² i najveća je sušna regija umerenih geografskih širina na svetu (Cretaux et al., 2013; Pekel et al., 2016; Wheeler, 2021; Ge et al., 2023).

UZROCI EKOLOŠKE KATASTROFE

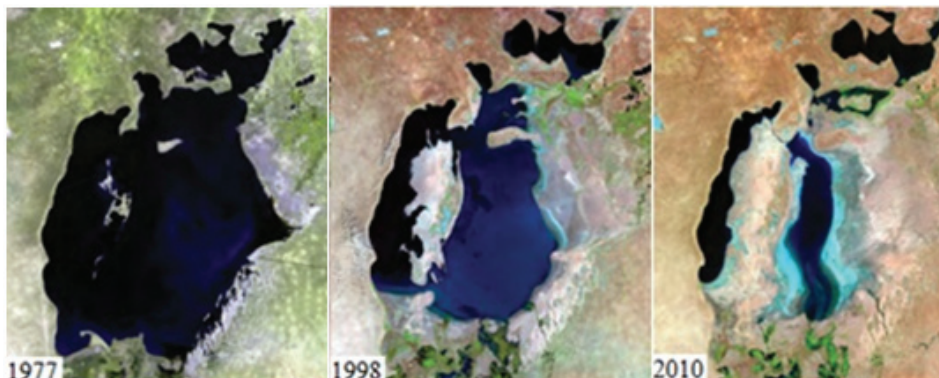
Aralsko jezero je do 1960. godine bilo četvrto najveće jezero sveta. Postepeno se smanjivalo, usled regresije, i do sada je izgubilo preko 80% svoje nekadašnje površine (He et al., 2022). Poslednja regresija se javila prevashodno zbog ekspanzije pamučnih polja u Uzbekistanu i potrebe za njihovim

navodnjavanjem (Klimaszyk et al., 2022). Carska Rusija je kontrolisala veći deo basena Aralskog jezera i još 1908. godine je projektovala planove za proizvodnju pamuka (Waltham & Sholji, 2002), koji su i realizovani. Recentna regresija dovela je do podele Aralskog jezera na Severni (Mali) i Južni (Veliki) Aral 1987. godine (Jenny et al., 2020), no ovaj proces je i nakon toga nastavljen.

Problem sa upravljanjem vodama u basenu Aralskog jezera je veoma složen. Pamučna polja su u velikoj meri bila pokretač recentne regresije, koja je podstakla niz problema na predmetnoj teritoriji. Takođe, prisutna je i konfliktnost oko upravljanja vodom među centralnoazijskim državama. Prema Zakeriju i sar. (Zakeri et al., 2022), svaki racionalni pokušaj upravljanja vodama u basenu Aralskog jezera predstavljao je sukob interesa među zemljama koje koriste raspoložive vodne resurse.

Iako su pojedine zemlje Centralne Azije zahtevale veći utrošak vode za potrebe energetike, jezerska i voda Amu Darje i Sir Darje, korišćena je primarno za navodnjavanje pamučnih polja. Navodnjavane površine su neretko bile hemijski tretirane, pa je na njima dolazilo do kontakta i mešanja vode i toksičnih materija. Višak vode je vraćan drenažnim sistemima do jezera, gde su štetne materije i akumulirane. Enormno korišćenje vode, uz njeno isparavanje, uzrokovalo je povlačenje obalske linije jezera i promenu njegovih parametara (površina, zapremina, dubina, salinitet). Posledično, došlo je do pojave isušenog dna jezera i izloženosti zatrovanog tla procesu eolske erozije, što je prouzrokovalo aerozagađenje.

Budući da je celokupan prostor basena Aralskog jezera kontaminiran i degradiran, javila se potreba za njegovim revitalizovanjem. Uprkos brojnim strategijama i planovima, Aralско jezero i njegov basen se i dalje suočavaju sa pokrenutom ekološkom katastrofom. Na slici 2 se može primetiti kako je recentna regresija uticala na formiranje zasebnih basena na prostoru nekadašnjeg jedinstvenog vodnog tela. Da bi započeti proces bio zaustavljen (poželjno i preokrenut), neophodno je osmisliti konkretne i realistične strategije, postići kompromis pri upravljanju vodama Centralne Azije i ostvariti međudržavnu saradnju, kako bi se uspešnost revitalizacionih mera mogla razmatrati.

Slika 2. Satelitski snimci Aralskog jezera nakon početka poslednje regresije (Izvor: preradio autor na osnovu Wheeler, 2021).

MERE REVITALIZACIJE

Planovi i strategije, koje se odnose na mere revitalizacije Aralskog jezera, mogu se podeliti na mere koje se odnose na samo Aralско jezero i mere koje se odnose na revitalizaciju basena jezera. Prva grupa sanacionih mera pretežno obuhvata teorijske ideje i modele dopune jezera. Većina njih je predstavljala potencijalno rešenje problema opadanja nivoa vode jezera u trenutku njihovog donošenja. Međutim, na sreću ili nesreću, mnoge od njih ostale su samo na nivou hipoteze.

Moskovski političari i prostorni planeri ignorisali su ekološka načela i nastavili su sa progresijom pamučnih polja, sve dok nisu izgubili kontrolu oko 1985. godine. Svesno je zanemarinavna propast Aralskog jezera, jer je osmišljena alternativa za dopunu jezera. Ideja se sastojala u tome da se dovoljne količine vode Aralском jezeru kompenzuju preusmeravanjem vode iz sibirskih reka (Waltham & Sholji, 2002). Jedno od predloženih kontroverznih rešenja je podrazumevalo transpoziciju vode reke Ob (Zakeri et al., 2022). Ova strategija se može okarakterisati kao jedna od pionirskih mera revitalizacije, mada bi verovatno prouzrokovala još veću ekološku katastrofu. Ovi planovi su napušteni tokom 1980-ih godina (Waltham & Sholji, 2002). Takođe, postojali su i predlozi za transfer vode Kaspijskog jezera, Volge (Shukla, 2015) i Jeniseja (Wheeler, 2021).

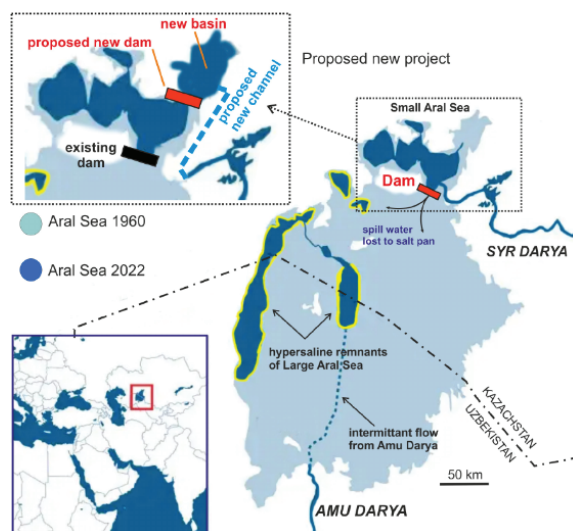
Premda planovi za prenos vode iz sibirskih reka datiraju iz 19. veka, značajnije se o njima spekulisalo tek od kasnih 1940-ih godina. Od kraja 1960-ih, razvijani su planovi o upravljanju vodama, što je podrazumevalo isporuku do 60 km³ (u prvoj fazi 27 km³) vode iz Oba i Irtiša. U Rusiji je vladalo veliko negodovanje povodom slanja vodnih resursa iz sibirskih reka. Pretpostavlja se da bi svega 15 km³ vode dospelo do Centralne Azije, usled gubitaka isparavanjem. Plan je bio gotovo implementiran, ali ga je 1986. godine zaustavio režim Gorbačova. Potencijalni ekološki rizici su navedeni kao razlog obustave projekta, ali se pretpostavlja da je ekonomski faktor (visoka cena) bio glavni razlog otkazivanja. Procenjuje se da bi troškovi ovog tehničkog poduhvata danas iznosili i do 60 milijardi američkih dolara. Svetska banka se zbog bojazni za životnu sredinu oštro protivila realizaciji (Micklin, 2014).

Druga varijanta sibirskog projekta predviđala je da jezero Zajsan u Kazahstanu posluži kao vodozahvat. Iz Zajsanskog jezera, izvorišta reke Irtiš, bi se voda dopremala u Sir Darju, tj. dopunjavala bi Mali Aral. S političkog i ekonomskog aspekta, projekat bi bio nešto prihvatljiviji, jer bi se sprovodio na teritoriji jedne države, dok bi cena bila niža zbog kraće rute transportovanja. Predlagači projekta su planirali isporuku do 40 km³ vode, ali bi do Malog Arala, ponovo zbog gubitka, stizala mnogo manja količina vode. Pretpostavlja se i da vlada Kazahstana ne bi dozvolila isporuku zahtevane količine vode, jer bi u protivnom došlo do poremećaja vodnog bilansa Irtiša (Micklin, 2014).

U jednoj od najapokaliptičnijih strategija revitalizacije Aralskog jezera razmatralo se pucanje brane Sareskog jezera u Tadžikistanu. Zemljotres iz 1911. godine, koji je pogodio planinu Pamir, izazvao je veliko klizište. Skliznuti materijal je poslužio kao brana za ujezeravanje oko 17 km³ vode. Sličan zemljotres bi mogao da uništi branu i pokrene poplavni talas ka Velikom Aralu (Waltham & Sholji, 2002).

Ipak, logičnije rešenje problema nestanka Aralskog jezera kazahstanski naučnici vide u smanjenju količine vode koja se izdvaja za potrebe irigacije (Sapanov et al., 2021). Prva konkretna i ohrabrujuća mera revitalizacije Aralskog jezera odnosila se na usporavanje degradacije severnog dela jezera nakon formiranja nasipa u Bergovom moreuzu 1992. godine. Primarni nasip je 1999. godine ispran, ali i zamenjen novim, strukturno zdravim nasipom. Nivo vode je usled podizanja bedema porastao za nekoliko metara, dok se salinitet postepeno vraćao na nivoe od pre početka poslednje regresione faze. Posledično je ekosistem ovog dela Aralskog jezera postao održiv (Aladin et al., 2009).

Napori vlade Kazahstana, uz sredstva Svetske banke, inicirali su podizanje brane Kokaral 2005. godine. Ona je sačuvala vode Sir Darje i stvorila Mali Aral (slika 3). On predstavlja jedinstven ekosistem, koji će u budućnosti biti podvrgnut daljim fazama revitalizacije. Branom Kokaral je podignut nivo vode Malog Arala za 4 m i smanjen je salinitet sa 25‰ na 5‰ u 2013. godini (Klimaszyk et al., 2022). S druge strane, u tom periodu, južni deo Aralskog jezera je nastavio da propada (Pan et al., 2022).

Slika 3. Mali Aral i predlog njegovog daljeg oporavka
(Izvor: Plotnikov et al., 2023).

Mnogo manje uspeha je postignuto u pogledu revitalizacije Velikog Arala. Do 1960. godine površina jezera iznosila je oko 67,5 hiljada km² (Veliki Aral 61.400 km², Mali Aral 6.118 km²), a zapremina 1.089 km³ (Veliki Aral 1.007 km³, Mali Aral 82 km³). Do 2007. godine površina jezera je

smanjena na oko 14.000 km² (21% od površine iz 1960. godine) sa zapreminom od 102 km³ (9% od zapremine iz 1960. godine). Površina Velikog Arala je činila 17% površine iz 1960. godine, odnosno 8% zapremine jezera pre početka poslednje regresije. Odgovarajuće vrednosti za Mali Aral bile su 53% i 33% (Aladin et al., 2009).

Na ubrzano smanjenje Velikog Arala uticalo je to što njegova pritoka Amu Darja pojedinih godina nije stizala do svog ušća (Karimboev et al., 2021). Veći deo istočnog Velikog Arala je nestao, a stopa gubitka bila je najveća 1994–2009. godine. Na ovom prostoru je počela da se formira pustinja Aralkum, iako je u poslednje vreme proces dezertifikacije usporen. Promene u načinu upravljanja vodama daju pozitivne izgledе za stabilizaciju negativnih transformacija i delimičnu revitalizaciju jezera (Orlovsky et al., 2001; Pekel et al., 2016).

Smanjenje evapotranspiracije i različitih neproduktivnih gubitaka vode su ključne stavke za buduće projekte revitalizacije (Huang et al., 2022), dok se efikasnim korišćenjem vode i zemljišta može optimizirati poljoprivredna proizvodnja i tako sprečiti rasipanje vode (Han et al., 2022). Važna je i rekonstrukcija irigacionih sistema. Njihova infrastruktura je zastarela i neadekvatno održavana, tako da na mnogim sektorima ima efikasnost transporta vode ispod 60%. Bez obzira na ovakve odlike, postoji nada za poboljšanje u oblasti navodnjavanja. Napredne tehnike navodnjavanja (npr. kap po kap) smanjile bi rashod vode i povećale prinos useva. Ipak, zbog neadekvatnog održavanja, intenzivira se njihovo propadanje i povećavaju gubici vode. Sve je veći broj oštećenih kanala, zastarelih pumpi, a rezervni delovi nedostaju (Bekchanov et al., 2016).

Druga grupa mera odnosi se na revitalizaciju degradiranog zemljišta širom basena Aralskog jezera. Usled ekspanzije pamučnih polja, ubrzano su širene i navodnjavane površine. Međutim, gotovo polovina navodnjavanog zemljišta Centralne Azije pogođena je različitim koncentracijama soli (Qadir et al., 2009). Turkmenistan, Kazahstan i Uzbekistan odlikuje veći stepen degradacije zemljišta. Površine zahvaćene solju čine redom 98%, 80%, odnosno 66% navodnjavanih površina ovih zemalja. S druge strane, u Kirgistanu i Tadžikistanu, procenat zaslanjenih površina je ispod 40% (EJF, 2012).

Dokazano je da sladić (lat. *Glycyrrhiza Glabra*) ime pozitivan uticaj pri revitalizaciji degradiranih slanih površina u aridnim oblastima. Sladić je autohtona višegodišnja halofita u oblasti basena Aralskog jezera, dobro uspeva u subtropskim širinama i može se adaptirati na različite klimatske uslove. Međutim, rastuću tražnju za ovom biljkom pratila je neracionalna žetva, što je značajno suzilo njen areal u Centralnoj Aziji (Khaitov et al., 2022).

Dugotrajnom kultivacijom sladića degradirano zemljište se obogaćuje organskom materijom. Kako uzgoj sladića na zaslanjenom zemljištu basena Aralskog jezera poseduje značajan potencijal za rehabilitaciju basena, potrebno je poraditi na održivom uzgajanju ove biljne kulture. Njenim uzgojem se smanjuje ukupna količina rastvorenih soli, kao i erozija zemljišta. Dokazano je da su se na zemljištu, na kom je uzastopno tri godine gajen sladić, značajno povećali prinosi pamuka i pšenice. Pozitivni efekti kultivisanja sladića povećavaju ekološku, ali i ekonomsku održivost basena. Takođe, ova biljka će uvesti poljoprivredu otpornu na klimatske promjene (Khaitov et al., 2022). Za poboljšanje kvaliteta i produktivnosti degradiranog zemljišta mogu se iskoristiti i pirinač, sirak ili proso (Massino et al., 2015).

Sirak je otporan na so i sušu. Dobro je adaptiran na ove uslove, budući da preko 2.000 godina uspeva u Centralnoj Aziji. Njegova specifičnost, u kontekstu revitalizacije basena, je velika produkcija biomase na marginalnim, odnosno hiperslanim zemljištima. Uprkos tome, u oblasti Centralne Azije, pod sirakom je tek nešto više od 700 ha zemljišta (Rustamova et al., 2023).

ZAKLJUČAK

Aralско jezero se, u uslovima suve klime i strategije za transformisanje pustinje u obradive površine, počelo smanjivati. Situacija koja u basenu Aralskog jezera vlada od 1960. godine važi za najveću ekološku katastrofu sveta, i to s razlogom. Održivost celokupnog basena, kao i samog jezera, odavno je narušena.

Iako je propast Aralskog jezera svesno ignorisana, razvijene su određene strategije koje su mogle da posluže u funkciji obnove jezera. Mnoge od njih su predstavljale samo teorijski okvir revitalizacije, poput transpozicije vode iz sibirskih reka ili pojedinih jezera. Nijedna od predloženih mera nije realizovana, a pitanje je i kakve bi posledice one prouzrokovale da su bile implementirane.

Konkretna mera, koja se tiče parcijalne obnove Aralskog jezera, vezana je za severni deo vodnog tela. Brana Kokaral je uticala na podizanje nivoa vode i smanjenje saliniteta vode, što je

dobra osnova za nastavak revitalizujućih mera. Nasuprot tome, u pogledu revitalizacije južnog dela jezera nije postignut skoro nikakav učinak. Štaviše, Veliki Aral je podeljen, a u istočnom delu njegovog basena formirana je pustinja Aralkum.

Širom basena nalaze se velike površine pod zaslanjenim zemljištem. Njih je takođe potrebno revitalizovati. Potvrđeno je da postoje biljne kulture koje mogu doprineti smanjenju koncentracije soli u zemljištu. Najznačajnija biljka je sladić, a pri revitalizaciji solju degradiranih površina dobro se pokazao i sirak, mada je njegova primena daleko manja.

LITERATURA

- Aladin, N. V., Plotnikov, I. S., Micklin, P. & Ballatore, T. (2009). The Aral Sea: Water Level, Salinity and Long-Term Changes in Biological Communities of an Endangered Ecosystem – Past, Present and Future. In A. Oren, D. Naftz, P. Palacios & W. A. Wurtsbaugh (eds.). *Saline Lakes Around the World: Unique Systems with Unique Values* (pp. 177-183). Salt Lake City: International Society for Salt Lake Research (ISSLR) 10th International Conference and 2008 FRIENDS of Great Salt Lake Issues Forum.
- Alhamarna, M.Z. & Tandyrak, R. (2021). Lakes restoration approaches. *Limnological Review*, 21(2), 105-118. DOI: 10.2478/limre-2021-0010
- Bekchanov, M., Ringler, C., Bhaduri, A. & Jeuland, M. (2016). Optimizing irrigation efficiency improvements in the Aral Sea Basin. *Water Resources and Economics*, 13, 30-45. DOI: 10.1016/j.wre.2015.08.003i
- Cretaux, J-F., Letolle, R. & Bergé-Nguyen, M. (2013). History of Aral Sea level variability and current scientific debates. *Global and Planetary Change*, 110(A), 99-113. DOI: 10.1016/j.gloplacha.2013.05.006
- EJF (2012). *The true costs of cotton: cotton production and water insecurity*. London: Environmental Justice Foundation.
- Ekperusi, A.O. & Ekperusi, O.H. (2021). Natural resources depletion, pollution and drestoration of Lake Chad. *International journal of maritime and interdisciplinary research*, 2(1), 1-19.
- Ge, Y., Wu, N., Abuduwaili, J. & Issanova, G. (2023). Assessment of spatiotemporal features and potential sources of atmospheric aerosols over the Tianshan Mountains in arid central Asia. *Atmospheric Research*, 294, 119502. DOI: 10.1016/j.atmosenv.2022.119502
- Han, S., Xin, P., Li, H. & Yang, Y. (2022). Evolution of agricultural development and land-water-food nexus in Central Asia. *Agricultural Water Management*, 273, 10874. DOI: 10.1016/j.agwat.2022.107874
- He, H., Hamdi, R., Luo, G., Cai, P., Zhang, M., Shi, H., Li, C., Termonia, P., De Maeyer, P. & Kurban, A. (2022). Numerical study on the climatic effect of the Aral Sea. *Atmospheric Research*, 268, 105977. DOI: 10.1016/j.atmosres.2021.105977
- Huang, S., Chen, X., Chang, C., Liu, T., Huang, Y., Zan, C., Ma, X., De Maeyer, P. & Van de Voorde, T. (2022). Impacts of climate change and evapotranspiration on shrinkage of Aral Sea. *Science of The Total Environment*, 845, 157203. DOI: 10.1016/j.scitotenv.2022.157203
- Jenny, J-P., Anneville, O., Arnaud, F., Baulaz, Y., Bouffard, D., Domaizon, I., Bocaniov, S. A., Nathalie, N., Dittrich, M., Dorioz, J-M., Dunlop, E. S., Dur, G., Guillard, J., Guinaldo, T., Jacquet, S., Jamoneau, A., Jawed, Z., Jeppesen, E., Krantzberg, G., Lenters, J., Leoni, B., Meybeck, M., Nava, V., Nöges, T., Nöges, P., Patelli, M., Pebbles, V., Perga, M-E., Rasconi, S., Ruetz III, C. R., Rudstam, L., Salmaso, N., Sapna, S., Straile, D., Tammeorg, O., Twiss, M. R., Uzarski, D. G., Ventelä, A-M., Vincent, W. F., Wilhelm, S. W., Wängberg, S-Å. & Weyhenmeyer, G. A. (2020). Scientists' Warning to Humanity: Rapid degradation of the world's large lakes. *Journal of Great Lakes Research*, 46, 686-702. DOI: 10.1016/j.jglr.2020.05.006
- Karimboev, F., Gulomov, D. & Tillayeva, Z. (2021). Assessment of water quality in the downstream of the Amu Darya basin. *E3S Web of Conferences*, 264(3), 03049. DOI: 10.1051/e3sconf/202126403049
- Khaitov, B., Karimov, A., Khaitbaeva, J., Sindarov, O., Karimov, A. & Li, Y. (2022). Perspectives of Licorice Production in Harsh Environments of the Aral Sea Regions. *International Journal of Environmental Research and Public Health*, 19(18), 11770. DOI: 10.3390/ijerph191811770
- Klimaszyk, P., Kuczyńska-Kippen, N., Szelag-Wasielewska, E., Marszelewski, W., Borowiak, D., Niedzielski, P., Noviński, K., Kurmanbayev, R., Baikenzheyeva, A. & Rzymiski, P. (2022). Spatial heterogeneity of chemistry of the Small Aral Sea and the Syr Darya River and its impact on plankton communities. *Chemosphere*, 307(2), 135788. DOI: 10.1016/j.chemosphere.2022.135788
- Liou, J. (2021). *Impact of Climate Change on Lakes Worldwide Revealed by IAEA Isotope Study*. Vienna: International Atomic Energy Agency. Dostupno na: <https://www.iaea.org/newscenter/news/impact-of-climate-change-on-lakes-worldwide-revealed-by-iaea-isotope-study> (datum pristupa: 6.3.2023).
- Massino, A. I., Edenbaev, D., Khujanazarov, T. M., Azizov, K., Boboev, F., Shuyskaya, E. V., Massino, I. V. & Toderich, K. N. (2015). Comparative Performance of Corn, Sorghum and Pearl Millet Growing under Saline Soil and Water Environments in Aral Sea Basin. *Journal of Arid Land Studies*, 25(3), 269-272.
- Micklin, P. (2014). Efforts to Revive the Aral Sea. In P. Micklin, N. V. Aladin & I. Plotnikov (eds.). *The Aral Sea* (pp. 361-380). Heidelberg: Springer. DOI: 10.1007/978-3-642-02356-9_15
- Micklin, P., Aladin, N. V., Chida, T., Boroffka, N., Plotnikov, I. S., Krivonogov, S. & White, K. (2020). The Aral Sea: A Story of Devastation and Partial Recovery of a Large Lake. In S. Mischke (ed.). *Large Asian Lakes in a Changing World: Natural State and Human Impact* (pp.109-141). Cham: Springer Nature Switzerland. DOI: 10.1007/978-3-030-42254-7

- Olowoyeye, O.S. & Kanwar, R.S. (2023). Water and Food Sustainability in the Riparian Countries of Lake Chad in Africa. *Sustainability*, 15(13), 10009. DOI: 10.3390/su151310009
- Orlovsky, N., Radzinsky, V. & Orlovsky, L. (2001). Desertification and population health in the Turkmenistan part of the Aral Sea region. *Conference: Environmental Health Risk*, 5, 267-276.
- Pan, X., Wang, W., Liu, T., Akmalov, S., De Maeyer, P. & Van de Voorde, T. (2022). Integrated modeling to assess the impact of climate change on the groundwater and surface water in the South Aral Sea area. *Journal of Hydrology*, 614(B), 128641. DOI: 10.1016/j.jhydrol.2022.128641
- Pekel, J.-F., Cottam, A., Gorelick, N. & Belward, A. (2016). High-resolution mapping of global surface water and its long-term changes. *Nature*, 540, 418-436. DOI: 10.1038/nature20584
- Plotnikov, I. S., Aladin, N. V., Zhakova, L. V., Mossin, J. & Høeg, J. T. (2023). Past, Present and Future of the Aral Sea – A Review of its Fauna and Flora before and during the Regression Crisis. *Zoological Studies*, 62(19), 1-38. DOI: 10.6620/ZS.2023.62-19
- Qadir, M., Noble, A. D., Qureshi, A. S., Gupta, R. K., Yuldashev, T. & Karimov, A. (2009). Salt-induced land and water degradation in the Aral Sea basin: A challenge to sustainable agriculture in Central Asia. *Natural Resources Forum*, 33(2), 134-149. DOI: 10.1111/j.1477-8947.2009.01217.x
- Rustamova, I., Primov, A., Karimov, A., Khaitov, B. & Karimov, A. (2023). Crop Diversification in the Aral Sea Region: Long-Term Situation Analysis. *Sustainability*, 15, 10221. DOI: 10.3390/su151310221
- Sapanov, S. Zh., Zhumabayeva, K. Zh., Makasheva K. N., Kairgaliyeva, G. & Nigmatov, B. S. (2021). Ecology of Kazakhstan: problems and ways of their solutions. *Journal of Physics: Conference Series*, 1860, 012020. DOI: 10.1088/1742-6596/1860/1/012020
- Shukla, A. (2015). The shrinking of Aral sea (A worst environmental disaster). *International Journal of Innovation and Applied Studies*, 11(3), 633-643.
- Tan, C., Guo, B., Kuang, H., Yang, H. & Ma, M. (2018). Lake Area Changes and Their Influence on Factors in Arid and Semi-Arid Regions along the Silk Road. *Remote Sensing*, 10, 595. DOI: 10.3390/rs10040595
- Verpoorter, C., Kutser, T., Seekell, D. A. & Tranvik, L. J. (2014). A global inventory of lakes based on high-resolution satellite imagery. *Geophysical Research Letters*, 41(18), 6396-6402. DOI: 10.1002/2014GL060641
- Waltham, T. & Sholji, I. (2002). The demise of the Aral Sea – An environmental disaster. *Geology Today*, 17(6), 218-228. DOI: 10.1046/j.0266-6979.2001.00319.x
- Wheeler, W. (2021). *Environment and Post-Soviet Transformation in Kazakhstan's Aral Sea Region: Sea changes*. London: UCL Press. DOI: 10.14324/111.9781800 080331
- Woolway, R. I., Sharma, S. & Smol, J. P. (2022). Lakes in Hot Water: The Impacts of a Changing Climate on Aquatic Ecosystems. *BioScience*, 72(11), 1050-1061. DOI: 10.1093/biosci/biac052
- Zakeri, B., Hunt, J. D., Laldjebaev, M., Krey, V., Vinca, A., Parkinson, S. & Riahi, K. (2022). Role of energy storage in energy and water security in Central Asia. *Journal of Energy Storage*, 50, 104587. DOI: 10.1016/j.est.2022.104587

STRATEGIES AND PROJECTS OF THE REVITALIZATION OF THE ARAL SEA AND ITS BASIN

Radoslav Ranković²

Abstract: The paper deals with the analysis of the biggest global environmental disaster and the possibilities of its rehabilitation. The expansion of cotton fields and irrigation systems in Central Asia initiated the modern regression of the Aral Sea during the 1960s. The lake was divided in 1987 into two parts due to excessive water use. However, the destruction of the water body did not stop, because alternatives were devised to fill the lake. A pioneering solution involved the transposition of water from the Ob River, while other strategies implied the use of water from other rivers and lakes. However, the first concrete project was achieved by raising the Kokaral dam in 2005, which saved the waters of Syr Darya and formed the Small Aral. A noticeable increase in the water level and a decrease in salinity provided the basis for further revitalization. On the other hand, there was no success in the area of reconstruction of the Large Aral, and its tributary Amu Darya did not reach its mouth for some years. Consequently, at the beginning of the century, the fragmentation of the Large Aral occurred as well as the partial drying of the bottom and the formation of the Aralkum desert. Today, the Aral disaster is an anomaly, as a result of which many changes occurred (division of the unique water area, disruption of the underwater world, climate modification, change in water quality, soil hypersalinization, desertification and air pollution). Studies have shown that Kazakhstan, Uzbekistan and Turkmenistan have saline soil, which can be recovered by cultivating certain plant crops. Although the positive effects of licorice or sorghum would increase economic profits, the established ecological sustainability of this region would be more important. Also, the Aral issue is characterized by a political moment because inadequate water use has fueled international conflicts, although adequate water resources management would become the key to solving the problem of the Aral crisis.

Keywords: Aral Sea, Central Asia, irrigation, revitalization, water resources management.

² Ph.D. student, rankovicradoslav3@gmail.com, ORCID: 0009-0004-1885-0502

УЛОГА КРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА У ТУРИСТИЧКОЈ ПОНУДИ ЕТНО СЕЛА СРБИЈЕ

Маја Богдановић¹

Апстракт: У свету у ком је све 'већ виђено' и лако доступно, где су стандардни, добро упаковани аранжмани превазиђени, предуслов за успех постаје остварење аутентичног туристичког доживљаја. У потрази за иновативним, пажња пружалаца, али и корисника услуга се све више усмерава ка креативности и померању наизглед јасно дефинисаних граница. Концепт креативног туризма добија на значају јер туристима омогућује да се кроз свакодневне активности током свог боравка повежу са локалним становништвом. Управо због тога се овај облик туризма све чешће користи као снажно средство промоције руралних средина које имају за циљ да очувају и афирмишу локалну културу. У раду су проучавана етно села Србије која су на туристичком тржишту препозната као својеврсни чувари традиције који настоје да у посетиоцима изазову осећај носталгичности, пробуде креативност и имагинацију. Употребљен је метод испитивања (анкета) да би се утврдило у којој мери власници препознају важност креативног туризма за будући развој, не само посматраних објеката, већ и руралних подручја у којима су смештени. За обраду добијених података коришћен је програм за статистичку обраду података SPSS. Истраживање може користити власницима етно села у даљем усмеравању понуде и усклађивању са актуелним трендовима, надлежним институцијама, како на локалном, тако и на регионалном и националном нивоу, као и потенцијалним инвеститорима који разумеју концепт очувања локалне традиције кроз креативност и аутентичан доживљај.

Кључне речи: етно села, креативни туризам, рурална подручја, туристичка понуда, традиција

УВОД

Последњих година се туризам континуирано развија као фундаментална индустрија у глобалној економији. Како би се туристички сектор стратешки организовао на одржив, али конкурентан начин, неопходно је да туристичке дестинације побољшају своје тренутне позиције (Gato et al., 2022). Захтеви савремене туристичке тражње су изразито сегментирани и константно се мењају (Carvalho et al., 2016). Овај процес је довео до настанка новог профила туриста и, последично, до новог обрасца туристичке потрошње који је усмерен ка коришћењу креативности као алтернативе масовном културном туризму (Remoaldo et al., 2020). Растућа симбиоза између туризма и креативности указује на то да туризам има користи од додатне симболичке вредности коју ствара креативност, као и то да креативна економија има користи од веће туристичке активности (Richards, 2020).

Креативност се најчешће повезује са урбаним центрима јер динамизира атрактивност градова, инвестициона улагања и туристичке посете, чинећи их привлачнијим за живот (Remoaldo et al., 2020). Ипак, развој креативног туризма у руралним подручјима може допринети оживљавању локалних заната и традиције, јачању осећаја поноса локалног становништва према културном наслеђу, очувању материјалног и нематеријалног наслеђа, креирању нових послова и бољем позиционирању на туристичком тржишту (Mirковић Svitlica, 2022). У прилог томе иде и чињеница да све више туриста показује жељу за приснијим повезивањем са локалним заједницама кроз поменуто искуство учења (Angeloni, 2013; Florida, 2005), те креативни туризам представља јединствено решење за развој руралних подручја.

Рурални простор Републике Србије карактерише богатство природних и културно-историјских вредности које поседују велики потенцијал за креирање атрактивне туристичке понуде која би привукла различите сегменте туристичке тражње. Ипак, Видић (2016) указује на проблем појединачне хетерогене иницијативе породичних домаћинстава који немају адекватну

¹ Докторанд, bogdanovic.maja97@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6386-1164

подршку у менаџментском, едукативном, саветодавном, експертском, организационом, финансијском и маркетиншком смислу, као и то да је рурална туристичка понуда на простору Србија застарела, те да су иновативна решења од кључног значаја за даљи развој. Управо је креативни туризам тренд и иновативно решење које представницима руралне туристичке понуде може обезбедити неопходну препознатљивост.

Етно села су препозната као својеврсни чувари традиције, смештени у атрактивној природној средини. Реч је о местима која су сачувала традиционални стил живота и која настоје да посетиоцима представе мирисе, укусе и културу краја у ком се налазе. Harbaš (2017) етно села описује као тежњу ентузијастичних предузетника (Сића, Млинар, 2010) да дочарају аутентичну идилу руралног живота. Наводи и да је свака реконструкција етно села заправо мешавина делимично аутентичних културних елемената неког краја, ствараочеких идеја и бајковите слике самог места. Марић и сар. (2010) наглашавају да се у Србији често мешају термини етно парк и етно село, те да новији покушаји креирања етно села у Србији имају доминантан комерцијални карактер и да је аутентичност ентеријера и саме туристичке понуде од секундарног значаја. С обзиром на то да се развој креативног туризма и афирмација креативних активности базира на аутентичном туристичком доживљају, а да поменути аутори тврде да понуда савремених етно села губи на аутентичности, поставља се питање: „У којој мери власници етно села интегришу креативност у туристичку понуду, да ли су уопште упознати са концептом креативног туризма, и који су то кључни ограничавајући фактори који спречавају њихов напреднији развој?“ Аутор рада настоји да одговори на ово и многа друга питања која се непосредно преплићу са истраживањем. Циљ рада је установити положај креативности у руралној туристичкој понуди и ставове власника проучаваних етно села Србије, те указати на перспективе даљег развоја.

КОНЦЕПТ И ЗНАЧАЈ КРЕАТИВНОГ ТУРИЗМА У РУРАЛНИМ ПОДРУЧЈИМА

Развијен из културног туризма, креативни туризам може додати посебну вредност културним туристичким искуствима (Sarantou et al., 2021). Реч је о облику туризма који омогућава шире „истраживање“ културе где се материјално и нематеријално наслеђе користи у туристичким дестинацијама како би постале атрактивније и разликовале од других туристичких дестинација (Carvalho et al., 2016). Такође, креативни туризам се више концентрише на имиџ, стил живота, наративе и медије, за разлику од културног туризма који се усмерава ка изграђеном наслеђу, музејима и споменицима (Souza, 2019). Дакле, креативни туризам се разликује од културног туризма у смислу активног преноса прошлости у садашњост интеракцијом посетилаца и локалног становништва, уместо пасивног посматрања прошлости (Richards, Marques, 2012).

Опште прихваћену дефиницију креативног туризма дали су Richards & Raymond (2000) који кажу да је реч о облику туризма који туристима пружа могућност да развијају свој креативни потенцијал кроз активно учење, учење и искуство културних елемената који су саставни део дестинације коју посећују. Може се рећи да је суштина креативног туризма да се све захтевнијој туристичкој тражњи понуди нешто иновативно и интерактивно, нешто што иступа из оквира класичног обиласка културно-историјских знаменитости.

Фокусирајући се на привилеговани однос између туриста и локалног становништва, креативни туризам повезује људе са простором, промовише интеграцију туриста са локалном културом и подстиче њихову партиципацију у креативним и културним активностима (Cabeça et al., 2019). Креативност се у туристичком развоју може тумачити кроз читав интегрисани низ различитих елемената понуде и потражње који обухвата перцепирану комплексност дестинације (Stipanović, Rudan, 2014). У савременом животу, појам креативности све више добија на значају. У прилог томе иду и бројни културни, друштвени и економски трендови који учвршћују везу између креативности и туризма. Као главне трендове, Richards (2011) наводи:

- Основа културне економије је наставила свој развој, при чему се све више помера од субвенционисања високе културе, ка промоцији креативне индустрије и заједничком културном стварању.
- Променљива основа искустава која се све више усмерава ка симболичним и нематеријалним облицима и која је, као таква, подложнија креативној (ре) интерпретацији.
- У креативности, нагласак се померио са индивидуалног знања и вештина ка колективном, друштвено креираном знању, коме се може приступити кроз међуљудске односе.
- Културни и креативни елементи, инкорпорирани у туристички производ градова, чини се више него икада добијају на значају у свакодневном животу, при чему се све више вреднује гесло „живи као локалац“.

Управо се кроз ове трендове може препознати потенцијал за развој креативног туризма у руралним срединама. Наиме, у руралним подручјима креативне туристичке иницијативе имају тенденцију да се фокусирају на истицање локалних културних специфичности и идентитета, истакнутих карактеристика места и пружање импулса ка јачању локалне културне виталности и доприносу културној одрживости (Сабеџа et al., 2019). Она су та која у многим земљама штите регионално природно и културно наслеђе, традицију и наративе. Управо те очуване вредности привлаче пажњу туриста који су у потрази за миром и нетакнутом природом и који теже личном контакту са наслеђем и истинском искуству (Košić et al., 2017).

Развој креативног туризма би значајније допринео презервацији поменутих вредности, али и осигурао аутентичност дестинације у оквиру које се реализује. Имајући на уму динамичне промене на пољу туристичке тражње и урбане реакције понуде која настоји да им се прилагоди, бити аутентичан у савременом друштву представља предуслов за успех. С обзиром на то да се на простору Републике Србије пажња инвеститора, медија, надлежних институција и туриста најпре усмерава ка главним административним центрима (у првом реду Београд и Нови Сад) и популарним туристичким дестинацијама (нпр. Златибор, Сокобања, Врњачка Бања, Копаоник..) јасно је да је иновативно решење за туристичко активирање руралних подручја неопходно како би се осигурао квалитетнији живот локалних заједница и како би њихово наслеђе и идеје оставиле траг на туристичком тржишту Србије и шире.

МАТЕРИЈАЛИ И МЕТОДЕ

Како би се утврдило у којој мери власници етно села препознају значај и интегришу креативност у руралну туристичку понуду, коришћен је метод испитивања, конкретно, формулисана је онлајн анкета која је прослеђена на 44 одабраних мејл адреса власника етно села. Истраживање је трајало у периоду од краја априла до друге половине маја 2024. године. Њих 13 је добровољно попунило анкетни упитник. Анкета је састављена из четири дела. Први део се односи на основне карактеристике угоститељског објекта (назив, место и општина у којој се објекат налази) и социо-демографска обележја власника етно села (пол, ниво образовања и године старости). Други део анкете се усмерава ка самим угоститељским објектима како би се прецизније дошло до података о примарним мотивима пословања, категорији објекта (уколико подлеже категоризацији), броју посетилаца, врстама услуга које се пружају, као и перцепцији власника о главним разлозима посете туриста. Трећи део анкете је осмишљен тако да се на основу добијених одговора конкретније може говорити о ограничењима и перспективама бављења сеоским туризмом, те се од власника етно села тражило да одговоре на питања везана за само пословање, планиране инвестиције и кључне проблеме који утичу на будући развој туризма. У последњем делу анкете акценат је био на значају креативног туризма за развој етно села. Пошло се од тога да се утврди да ли су власници упознати са концептом креативног туризма и да ли у њиховој понуди постоје активности које туристима пружају могућност да буду креативни. Након тога дефинисана је и Ликертова скала где се од испитаника очекивало да искажу степен слагања са датим тврдњама (од 1 до 5, односно од потпуног неслагања до потпуног слагања). Анализа и обрада података извршена је уз помоћ статистичког програма за обраду података IBM SPSS (верзија 26.00). За опис уочених појава урађена је дескриптивна статистика (средња вредност одговора испитаника – Mean и стандардна девијација – sd). Како би се утврдило да ли постоји статистички значајна разлика између ставова испитаника према примарном извору прихода (подељено у две категорије: пољопривреда и туризам), коришћен је Т-тест за независне узорке. Сходно томе, дефинисане су следеће хипотезе:

H_0 : Ставови власника етно села о креативном туризму се не разликују према примарном извору прихода.

H_{1a} : Ставови власника етно села о креативном туризму се разликују према примарном извору прихода.

H_{1b} : Власници етно села којима је примарни извор прихода туризам више увиђају корист од развоја креативног туризма.

Овако дефинисане хипотезе (нулта и алтернативна, индиректна и директна) су од значаја за дефинисање перспектива за даљи развој, будући да одговарају на два кључна питања у овом истраживању:

1. Да ли власници етно села препознају значај креативног туризма и уколико да, у којој мери подстичу овај облик туристичке активности?
2. Који су то доминантни ограничавајући фактори за даљи развој?

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

За потребе истраживања одабрано је укупно 44 етно села на основу доступних података са сајтова *Etno.rs* (<https://etno.rs/>) и *Booking.com* (<https://www.booking.com/index.sr.html>). Тринаест њих је добровољно попунило онлајн анкету и сматра се да су на постављена питања испитаници искрено одговорили. Проблем који се јавио приликом прикупљања података је то што поједини власници немају јасно истакнуте мејл адресе, већ искључиво фиксне/мобилне телефоне или су мејл адресе неважеће. Такође, неки угоститељски објекти након пандемије вируса Covid-19 не послују више, међутим на званичним сајтовима су понуда и радно време објеката још увек назначени. Основне карактеристике објеката су истакнуте у Табели 1. Као што се може видети из приказаног, највише испитаника је из Западне Србије и Шумадије. Гостољубље има најдужу традицију бављења туризмом, док су Етно село Азбука и Кедар село Гоч отворени 2020. године. Етно село Сунчана река и Етно комплекс Врдничка кула имају највећи број лежајева (138 и 120), док се број чланова у домаћинствима креће од 2 до 40. Када је реч о просечном броју посетилаца 38,5% испитаника је одговорило да бележи више од 1.000 посетилаца на годишњем нивоу. Процентуално исти удео чинили су и они испитаници који су се изјаснили да их на годишњем нивоу посети између 500 и 1.000 посетилаца.

Табела 1. Основне карактеристике испитаника

Назив угоститељског објекта	Место и општина	Година оснивања	Категорија објекта	Укупан број чланова у домаћинству	Укупан број лежаја	Просечан број посетилаца
Етно село Трбовић	Село Озрем, Горњи Милановац	2017.	4*	2	11	500-1.000
Бисер Лопатнице	Лопатница, Краљево	2015.	3*	2	16	500-1.000
Етно село наша авлија	Блаце	2014.	3*	4	9	300-500
Гостољубље	Село Мионица, Косјерић	2002.	није прецизирана категорија	6	28	више од 1.000
Лазареви Конаци	Село Качер, Ужице	2009.	3*	2	12	до 100
Азбука 2015 д.о.	Тршић	2020.	4*	12	12	више од 1.000
Сеоско туристичко домаћинство „Терзића авлија“	Злакуса, Ужице	2005.	2*	4	11	више од 1.000
Етно село Сунчана река	Лозница	2008.	/	4	138	више од 1.000
Етно село Молитва	Дружинице, Сјеница	2019.	/*	6	10	500-1.000
Етно комплекс Врдничка кула	Ириг, Врдник	2015.	4*	40	120	више од 1.000
Кедар село Гоч	Гоч, Врњачка Бања	2020.	4*	8	41	500-1.000
Рајски Конаци	Леушићи, Горњи Милановац	2005.	4*	4	20	500-1.000
Мало село Бојановић	Голово, Чајетина	2018.	није прецизирана категорија	5	4	100-300

*Испитаник је на питање о категорији објекта навео сеоски туризам што се не може сматрати валидним одговором на постављено питање.

Када је реч о социо-демографским обележјима испитаника, 69,2% чине мушкарци, док 30,8% чине жене. Старосна структура показује да је процентуално највећи удео (30,8%), власника средње старосне доби (41-50 година), по троје испитаника има између 51 и 60 година и преко 60 година (23,1%), док процентуално најмањи удео (15,4% и 7,7%) чине власници старосне доби између 31 и 40 година и између 18 и 30 година. Када је у питању степен образовања, чак 61,5% испитаника има високи степен образовања, 30,8% испитаника је са средњом школом, док више образовање има један испитаник (7,7%).

Како би се разумели ставови власника по питању развоја креативног туризма, неопходно је осврнути се на њихове ставове по питању главних мотива посете туриста. Свих 13 испитаника сагласно је да је главни мотив посете туриста одмор, затим очувана природа (76,9%), гастрономија и гостопримство (61,5%) и манифестације и локална култура (53,8%). Примећује се да се свега 23,1% испитаника определило за послове домаћине као главни мотив посете и спорт и рекреацију (1 испитаник – 7,7%). С обзиром на то да се креативни туризам заснива на интеракцији локалног становништва и туриста, неопходно је туристима приближити свакодневне послове у домаћинствима како би остварили истински доживљај.

На питања „Да ли знате шта подразумева концепт креативног туризма?“ и „Да ли подстичете туристе да се баве креативним туризмом?“ генерално се може говорити о позитивном ставу власника етно села према развоју креативног туризма. Ипак, постоје и извесне разлике којима треба посветити пажњу. Истраживање је показало да је 69,2% испитаника упознато са концептом креативног туризма, 23,1% њих није, док 7,7% није сигурно да зна шта појам подразумева. С друге стране, нешто мањи број њих се изјаснио да подстиче развој поменутог облика туризма (53,8%), 30,8% се изјаснило да не подстиче, док се 15,4% изјаснило да планира развој креативног туризма. На питање „Које креативне активности можете понудити туристима?“ испитаници су дали разноврсне одговоре: „традиционална сеоска свадба – интерактивна представа локалних обичаја, интерактиван час у сеоској школи, прављење зимнице, брање лековитог биља, организација сајмова, трка, књижевних вечери, изложби паса, гастрономске радионице, рад у домаћинству, ткачкој и столарско-браварској радионици, прављење домаћих производа, израда грнчарског посуђа“. На основу добијених одговора стиче се утисак да већина испитаника препознаје значај развоја креативног туризма, као и да настоје да кроз креативност и интеракцију са туристима побољшају позиције на туристичком тржишту. Колико је креативност и интеракција локалног становништва са руралном заједницом важна потврђује и пример добре праксе Етно села Латковац. Туристичка понуда поменутог етно села, како наводи аутор (Simić, 2015), базира се на бројним активностима (концерти, фестивали, интерактивне радионице, представе), спортско-рекреативним садржајима, лову, брању шумских плодова и лековитог биља, дегустацији вина, учењу старих српских заната, учешћу у уметничким радионицама (сликарство, калиграфија, грнчарија), едукативним камповима на тему екологије и етнологије и обављању свакодневних сеоских послова. Управо оваква понуда може привући различите сегменте туристичке тражње, али и привући младе, креативне људе који би својим залагањем поспешили пословање етно села.

Констатација аутора (Марић и сар., 2010) да савремена етно села, односно објекте који тај израз користе ради препознатљивости на тржишту, одликује доминантно комерцијални карактер и губитак аутентичности је умногоме усмерило проучавање креативног туризма у овом истраживању. Како би се утврдило у којој мери испитаници препознају важност интегрисања креативности са актуелном туристичком понудом, пошло се од тога да се утврди да ли постоји статистички значајна разлика међу онима који су као примарни извор прихода навели туризам или пољопривреду. У Табели 2. дат је приказ слагања испитаника са датим тврдњама, при чему треба напоменути да су у обзир узете оне тврдње које су показале слагање испитаника којима је примарни извор прихода како туризам, тако и пољопривреда.

Табела 2. Приказ слагања испитаника са назначеним тврдњама

Тврдња	Категорија	N	Mean	sd
Туристи наменски долазе да бораве у Вашем угоститељском објекту.	пољопривреда	3	5.00	.000
	туризам	10	4.70	.675
Цене смештаја, исхране и пића су прихватљиве туристима.	пољопривреда	3	4.67	.577
	туризам	10	4.40	.699
Гастрономски специјалитети су снажан мотив посете туриста.	пољопривреда	3	4.33	1.155
	туризам	10	4.30	1.059

Легенда: N – број испитаника; Mean – аритметичка средина, sd – стандардна девијација (просечно одступање резултата од аритметичке средине)

За потребе тестирања хипотеза требало би истаћи и тврдње око којих су већински сагласни они којима је примарни извор прихода управо туризам:

- „Креативни туризам значајно доприноси обогаћењу туристичке понуде.“ (Mean=4.10; sd=.994);
- „Учешће у креативним активностима доприноси аутентичном искуству туриста.“ (Mean=4.30; sd=.949);
- „Традиција и природно наслеђе краја представљају добру основу за развој креативног туризма.“ (Mean=4.60; sd=.699);
- „Туристе привлачи понуда базирана на креативном искуству.“ (Mean=4.00; sd=.816);
- „Аутентичност смештаја и исхране позитивно утиче на туристичко искуство.“ (Mean=4.50; sd=.707);
- „Локална култура и живот у руралној средини доприносе развоју креативног туризма.“ (Mean=4.00; sd=.816);
- „Цене смештаја, исхране и пића би требало да буду више како би се улагало у даљи развој.“ (Mean=4.00; sd=.816);
- „Креативни туризам доприноси промоцији и валоризацији наизглед запостављене традиције српских крајева.“ (Mean=4.40; sd=.843);
- „Улагање у креативну туристичку понуду захтева веће ангажовање локалне заједнице.“ (Mean=4.00; sd=.816);
- „Улагање у креативну туристичку понуду захтева веће ангажовање органа локалне самоуправе и државе.“ (Mean=4.30; sd=.823)

Знатно већи број тврдњи око којих су се испитаници којима је примарни извор прихода туризам сложили указује на то да у већој мери препознају значај креативног туризма, као и то да препознају ограничавајуће факторе даљег развоја и потенцијална решења. Сагласно ставу Sousa (2019) да је за успешни развој креативног руралног туризма, између осталог, потребно поспешити учешће локалне заједнице у сам развојни процес, идентификовати све креативне потенцијале који се могу валоризовати и истаћи све изворе конфликта, као што су нпр. алокација људских и финансијских ресурса, генерално се може говорити о освешћености оних испитаника који акценат у свом пословању стављају на туризам. Такође, треба узети у обзир и одговоре на питање: „Примарни мотив за пружање услуга у сеоском туризму?“. Одговори испитаника се могу надовезати на наведене тврдње јер заједно представљају добру основу за будући развој. Испитаници су могли да се одреде за више попуњених одговора (остваривање додатног прихода, започињање сопственог бизниса, стицање нових знања, остваривање контакта са људима различитих култура и подстицање развоја средине у којој се објекат налази). Охрабрујуће је то што се чак 61,5% њих изјаснило да им је, између осталог, примарни мотив за пружање услуга у сеоском туризму остваривање контакта са људима различитих култура, док се 76,9% њих определило и за подстицање развоја средине. Ови ставови посебно иду у прилог развоју креативног туризма, будући да је истакнут његов вишеструки допринос развоју руралних средина. Ипак, примећује се и да се свега 38,5% власника определило за стицање нових знања. Усвајање нових знања, посебно примена дигитализације у пословању игра значајну улогу у даљем развоју руралних заједница. Аутори (Alonso Gallo et al., 2024) истичу да је дигитална трансформација део решења за решавање изазова са којима се суочавају руралне територије (проблем депопулације, нестручност кадрова, мали број посетилаца..).

Како би се на крају потврдиле или одбациле постављене хипотезе, уређен је Т-тест за независне узорке. Статистички значајна разлика између испитаника у зависности од примарног извора прихода (пољопривреда/туризам), показала се код четири тврдње. Добијени резултати приказани су у Табели 3.

Табела 3. Приказ статистички значајних разлика код датих тврдњи, између испитаника, зависно од примарног извора прихода

Тврдња	Категорија	N	Mean	p (Sig<0,05)
Традиција и природно наслеђе краја представљају добру основу за развој креативног туризма.	пољопривреда	3	3.33	0.016
	туризам	10	4.60	
Туристе привлачи понуда базирана на креативном искуству	пољопривреда	3	2.67	0.025
	туризам	10	4.00	
Креативни туризам доприноси промоцији и валоризацији наизглед запостављене традиције српских крајева	пољопривреда	3	3.00	0.033
	туризам	10	4.40	
Улагање у креативну туристичку понуду захтева веће ангажовање органа локалне самоуправе и државе.	пољопривреда	3	3.00	0.042
	туризам	10	4.30	

Легенда: N – број испитаника; Mean – аритметичка средина, p (Sig<0,005) – статистичка значајност

На основу резултата добијених спровођењем Т-тестова за независне узорке може се истаћи да су добијене статистички значајне разлике код наведених тврдњи од великог значаја за разумевање положаја креативног туризма у руралној туристичкој понуди етно села. И ако се статистичка значајност показала код 4 од 25 тврдњи аутор сматра да је, сходно величини узорка, овакав резултат добра полазна основа за усмеравање креативног туристичког развоја. Узимајући у обзир и претходно наведене одговоре, може се закључити да испитаници којима је примарни извор прихода туризам знатно више препознају вишеструке користи од развоја креативног туризма. Посебно се треба фокусирати на последњу тврдњу („Улагање у креативну туристичку понуду захтева веће ангажовање органа локалне самоуправе и државе.“) и одговоре на питање из онлајн анкете („По Вашем мишљењу подршка државе и органа локалне самоуправе је:“). Испитаници су могли да се одреде за 1 од 3 понуђена одговора (задовољавајућа, делимично задовољавајућа и није задовољавајућа). Готово половина испитаника (46,2%) је истакла да није задовољна подршком надлежних институција. Сагласно добијеним резултатима истраживања које је спровео Simić (2015), сеоски туризам у Србији није довољно финансијски подржан од стране државних институција, те је за даљи развој од кључног значаја предузетничка иницијатива власника етно села, као и прилагођавање туристичке понуде креативним туристима који су у потрази за истинским културним доживљајима.

Анализирајући добијене одговоре и резултате спроведених Т-тестова за независне узорке може се рећи да би нулту хипотезу (H_0) која гласи: „Ставови власника етно села о креативном туризму се не разликују према примарном извору прихода.“, требало **одбаци**, будући да резултати истраживања показују да постоје статистички значајне разлике међу испитаницима.

Индиректну алтернативну хипотезу (H_{1i}) која гласи: „Ставови власника етно села о креативном туризму се разликују према примарном извору прихода.“ треба **прихватити**, као и директну алтернативну хипотезу (H_{1d}) која гласи: „Власници етно села којима је примарни извор прихода туризам више увиђају корист од развоја креативног туризма.“ јер се дошло до закључка да испитаници који су навели да им је туризам примарни извор прихода више пажње посвећују креативности, препознају добити које им креативни туризам може донети, те настоје да идентификују ограничавајуће факторе за даљи развој.

ЗАКЉУЧАК

Туристички развој руралних подручја Србије треба посматрати као иновативно решење за проблеме са којима се суочавају руралне заједнице. Депопулација, нестручност кадрова, нижи животни стандард и неадекватна валоризација потенцијала су само неки проблеми који погађају сеоске крајеве Србије.

Узимајући у обзир динамичност промена на туристичком тржишту с једне стране и ограничену подршку локалним заједницама с друге стране, потребно је пажњу усмерити ка оном облику туризма који не захтева већа финансијска улагања, а који ће туристима осигурати јединствено туристичко искуство. Управо због тога су и проучавана етно села Србије у контексту развоја креативног туризма како би се дефинисало у којој мери власници препознају његов потенцијал и да ли уопште у своју понуду укључују креативне активности. На основу свеобухватног истраживања могу се дати одговори на претходно постављена питања („Да ли власници етно села препознају значај креативног туризма и уколико да, у којој мери подстичу овај облик туристичке активности?“; „Који су то доминантни ограничавајући фактори за даљи развој?“). Резултати спроведене дескриптивне статистике и Т-тестова за независне узорке су показали да власници етно села, конкретно они којима је примарни извор прихода туризам, препознају значај креативног туризма, те да настоје да кроз бројне активности и радионице представе туристима животни стил и традицију краја у ком се налазе. За будући туристички развој је од великог значаја управо та освешћеност власника и жеља за напредовањем.

Када је реч о доминантним ограничавајућим факторима за даљи развој, може се говорити о више идентификованих узрока. Уколико се говори о ставовима власника, кључни ограничавајући фактор је засигурно неадекватна подршка надлежних институција, као и недовољна укљученост локалне заједнице. Креирање јединственог туристичког доживљаја захтева ангажовање свих релевантних страна које могу допринети да се туристи осећају добродошло. Субвенције државе би засигурно мотивисале и оне власнике који су превасходно усмерени ка пољопривреди да развијају туризам, посебно креативни, јер управо он валоризује понуду која је и саставни део живота локалног становништва (брање лековитог биља и шумских плодова, учешће у пословима домаћина, прављење гастрономских специјалитета, прављење зимнице и домаће ракије итд.). Ипак, треба се осврнути и на проблеме који су се јавили приликом прикупљања података. Поред

већ наведеног проблема (нетачне мејл адресе, на сајту приказани искључиво фиксни/мобилни телефони), треба истаћи и несарадљивост власника етно села и непроверавање мејлова. У више наврата је одабраним етно селима послата молба да попуне анкету, а приликом директног контакта путем телефона, многи су истакли да не проверавају мејлове или је накнадно утврђено да назначене мејл адресе нису више у функцији. Аутор сматра да би резултати истраживања били далеко квалитетнији уколико би власници проучаваних угоститељских објеката активније учествовали у истраживањима. Верује се да би њихова сарадња обезбедила обострану корист јер аутори научних радова настоје да допринесу развоју руралних заједница и адекватној валоризацији туристичких ресурса.

Предлог је да се будућа истраживања усмере ка истраживању мотива креативних туриста да посете рурална туристичка подручја, као и да се компаративно прикаже развој креативног туризма у околним земљама (Хрватска, Словенија, Босна и Херцеговина..) и Србији. На тај начин се може креирати јаснија слика о примерима добре и евентуално лоше праксе. Препорука је и да се организују едукативне радионице за власнике етно села и других објеката који развијају рурални туризам, али и за локалне заједнице и надлежне институције како би се подигла свести о важности очувања традиције и традиционалних вредности.

ЛИТЕРАТУРА

- Alonso Gallo, N., Vicent, L., Trillo, D. (2024). Digitalisation and rural tourism development in Europe. *Tourism & Management Studies*, Vol. 20(SI), 33-44. DOI: 10.18089/tms.2024SI03
- Angeloni, S. (2013). Cultural tourism and well-being of the local population in Italy. *Theoretical and Empirical Researches in Urban Management*, Vol. 8(3), 17-31.
- Cabeça, S.M., Gonçalves, A.R., Marques, J.F. & Tavares, M. (2019). Contributions of creative tourism to sustainable development: The CREATOUR research and incubation project. In Proceedings of the HERITAGE 2018—6th International Conference on Heritage and Sustainable Development, Granada, Spain, 12–15 June 2018; Green Lines Institute for Sustainable Development: Barcelos, Portugal, 1671–1680.
- Carvalho, R., Ferreira, A. M., Figueira, L. M. (2016). Cultural and creative tourism in Portugal. *PASOS. Revista de Turismo y Patrimonio Cultural*, Vol. 14(5), 1075–1082. DOI: <https://doi.org/10.25145/j.pasos.2016.14.071>.
- Čiča, Z., Mlinar, A. (2010). Etno-sela između očuvanja identiteta i poduzetničkog trenda. *Etnološka Tribina*, Vol. 40, 117-128.
- Florida, R. (2005). *Cities and the creative class*. New York: Routledge.
- Gato, M., Dias, Á., Pereira, L., da Costa, R.L., Gonçalves, R. (2022). Marketing Communication and Creative Tourism: An Analysis of the Local Destination Management Organization. *J. Open Innov. Technol. Mark. Complex*, 2022, Vol. 8(40). DOI: <https://doi.org/10.3390/joitmc8010040>.
- Harbaš, B. (2017). Sociologija etno-sela Konzumiranje tradicije. *Dijalog*, 2014, 116-125. DOI: 10.5644/DIJALOG.2014.3-4.08
- Košić, K., Demirović, D., Dragin, A. (2017). Living in a rural tourism destination – the Local Community's Perspective. *ToSEE – Tourism in Southern and Eastern Europe*, Vol. 4, 267-278. DOI: 10.20867/tosee.04.34.
- Mirković Svitlica, A. (2022). Kreativni turizam kao šansa za razvoj ruralnih područja. *Zbornik radova Devetog naučno-stručnog skupa sa međunarodnim učešćem "Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja"*, Veliko Gradište. Beograd : Asocijacija prostornih planera Srbije., 331-337.
- Remoaldo, P., Serra, J., Marujo, N., Alves, J., Gonçalves, A., Cabeça, S., Duxbury, N. (2020). Profiling the participants in creative tourism activities: Case studies from small and medium sized cities and rural areas from Continental Portugal. *Tourism Management Perspectives*, Vol 36(2020), 100746. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.tmp.2020.100746>.
- Richards, G. (2011). Creativity and tourism: The state of the art. *Annals of Tourism Research*, Vol. 38(4), 1225–1253.
- Richards, G. (2020). Designing creative places: The role of creative tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol 85 (2020), 102922. DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.102922>.
- Richards, G., Marques, L. (2012). Exploring Creative Tourism: Editors Introduction. *Journal of Tourism Consumption and Practice*, Vol. 4(2), 1-11.
- Richards, G., Raymond, C. (2000). Creative tourism. *ATLAS News*, Vol. 23, 16–20.
- Sarantou, M., Kugapi, O., Huhmarniemi, M. (2021). Context mapping for creative tourism. *Annals of Tourism Research*, Vol. 86(2021). DOI: <https://doi.org/10.1016/j.annals.2020.103064>.
- Simić, V. (2015). Preduzentištvo u turizmu na primeru etno sela Latkovac u Srbiji. *Ekonomski signali: poslovni magazin*, Vol. 10(2), 67-69.
- Souca, M.L. (2019). Revitalizing Rural Tourism through Creative Tourism: the Role and Importance of the Local Community. *MID Journal*, 2(2), 43-50. DOI: 10.2478/midj-2019-0009.
- Stipanović, Ch., Rudan, E. (2014). Development concept and strategy for creative tourism of Kvarner destination.

Tourism and Hospitality Industry 2014, CONGRESS PROCEEDINGS : Trends in Tourism and Hospitality Industry, 507-517.

Видић, И. Н. (2016). *Креативност у руралном туризму, код нас*. Рурални туризам и локални развој руралних заједница : тематска географско-туристичка истраживања. Београд: Завод за проучавање села.

Марић, И., Манић, Б., Бајић, Т. (2010). Појам етно-села и његов значај за развој туризма у Србији. *Тематски зборник, издање бр. 64: Одрживи развој бањских и туристичких насеља у Србији*. Београд: Институт за архитектуру и урбанизам Србије (ИАУС), 141-158.

<https://etno.rs/etno-sela/>, приступано 07.04.2024.

<https://www.booking.com/index.sr.html>, приступано 07.04.2024.

THE ROLE OF CREATIVE TOURISM IN THE TOURISM OFFER OF ETHNO VILLAGES OF SERBIA

Мaja Bogdanović²

Abstract: In a world where everything has been 'already seen' and is easily accessible, where standard, well-packaged arrangements have been overcome, the prerequisite for success becomes the realization of an authentic tourist experience. In the search for something innovative, the attention of providers and users of services is increasingly directed towards creativity and pushing seemingly clearly defined boundaries. The concept of creative tourism is gaining importance because it allows tourists to connect with the local population through everyday activities during their stay. This is precisely why this form of tourism is increasingly being used as a powerful means of promoting rural areas which aim to preserve and affirm local culture. In the paper, ethno villages of Serbia are studied, which are recognized on the tourist market as a kind of guardians of tradition, which strive to evoke a sense of nostalgia in visitors, awaken creativity and imagination. A research method (survey) was used to determine the extent to which the owners recognize the importance of creative tourism for the future development of not only the observed architecture, but also the rural areas where they are located. The statistical data processing program SPSS was used to process the obtained data. The research can benefit the owners of ethno villages in further directing the offer and aligning it with current trends, competent institutions, both at the local, regional and national level, as well as potential investors who understand the concept of preserving local traditions through creativity and an authentic experience.

Key words: ethno villages, creative tourism, rural areas, tourism offer, tradition

² Ph.D. student, bogdanovic.maja97@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6386-1164

УТИЦАЈ ИСТОРИЈЕ У ОБЛИКОВАЊУ САВРЕМЕНЕ СРПСКЕ ГЕОПОЛИТИКЕ

Димитрије Теодосић¹

Сажетак: Геополитика као научна дисциплина у својој класичној поставци доводи у везу географију и политику. Међутим, поред наведене две науке биле су потребне различите перспективе за боље разумевање и анализирање проблема које доноси геополитика. Тако је у решавање комплексних геополитичких проблема укључена економска, војна, историјска, правна, социолошка перспектива и многе друге. У Србији се геополитика појављује услед великих државних промена, напуштањем идеолошких уверења и јачањем национализма 90-их година 20. века. Иако су у сржи геополитике географија и политика, оно што највише покреће српску геополитику је историјски чинилац који је веома јак и све више присутан у држави последњих 30-ак година. У раду ће се анализирати утицај историје на геополитичке одлуке и геополитичка дешавања кроз која је прошла Србија у том периоду. Историјско-географским и геополитичким методом биће обрађене узрочно-последичне везе геополитичких одлука и како су оне створиле геополитичку позицију Србије данас. Овим методама пружиће се оквир за разумевање замршене везе између српске историје, географије простора на којима се она одиграва и савремене геополитичке позиције. Метод наглашава начине на које су историјско-географски фактори обликовали српски геополитички идентитет током времена. Рад се састоји од три дела, у првом се анализирају детерминанте које обликују геополитичке одлуке Србије, док се у другом делу анализира историја као детерминанта геополитике. Тежиште рада је треће поглавље које има акценат на анализи битних геополитичких дешавања за Србију у 21. веку, каквог су значаја за српски народ и за данашњу српску државу. Циљ овог рада је да што боље предочи међузависност српских геополитичких одлука и дешавања и историјског фактора.

Кључне речи: детерминанте геополитике, геополитика Србије, историјска искуства, национални идентитет, геополитички идентитет

ДЕТЕРМИНАНТЕ СРПСКЕ ГЕОПОЛИТИКЕ

Области и циљеви проучавања геополитике разликовали су се од аутора до аутора. Према Александру Дугину (2004) геополитика је „наука како владати“ (стр. 23 цитирано у: Пророковић, 2017, стр. 405), или према Карлу Хаусхоферу (1986) „историјска синтеза географије, историје, политичке науке, економије и социологије, погодна за практично политичко деловање, избегавање пораза у рату за простор и природна богатства, као и за доношење политичких одлука“ (стр. 20 цитирано у: Пророковић, 2017, стр. 405), или „геополитика истражује место одређене државе на политичкој карти света и одговарајућих региона, с циљем да укаже на најповољније облике и начине за њен развој и функционисање. Она је окренута ка будућности. Као наука о националној стратегији она је рационална основа политичког положаја државе“ према Мирку Грчићу (2000, стр. 86 цитирано у: Пророковић, 2017, стр. 406). Геополитичке одлуке условљене су физичко-географским и друштвено-географским факторима окружења које одређује спољнополитичку позицију државе. Геополитичке детерминанте и спољнополитички положај су у међусобној зависности, док геополитичке детерминанте дефинишу спољну политику, од њене употребљивости у пракси зависи геополитички положај државе. За детерминанте геополитичких могу се узети оне већ наведене перспективе које помажу у решавању комплексних геополитичких проблема, економска, војна, историјска, правна и социолошка перспектива. Широко опсег детерминанти даје могућност за сагледавање положаја државе из више различитих углова, међутим не утичу све детерминанте истим интензитетом на положај државе, већ то зависи од државе до државе (Пророковић, 2017).

¹ Докторанд, teodosic.dimitrije@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7837-5907

Тукидиоова максима може веродостојно да прикаже геополитику данашњице, по којој „јаки чине оно што могу, а слаби трпе оно што морају“ (Дабић, 2021, стр. 53)². Велике светске силе су те које обликују међународни поредак, док је на малим државама да се што боље снађу у таквом окружењу. Геополитичка позиција је најчешће одређена комбинацијом спољашњих системских фактора и унутар државних одлука. Коришћењем позитивних међународних кретања, мале државе могу себе да помере са маргиналног положаја и да се позиционирају као фактор утицаја у будућности (Мандић, Недић, 2022). У томе се огледа успешност доношења геополитичких одлука. Постоје три пресудна чиниоца при дефинисању геополитике државе: географски положај, структура светског политичког система и историјска искуства (Пророковић, 2017). Како *Стошић С. (2022)* наводи, људска спознаја садашњости темељи се на прошлости, и она је од кључног значаја за садашњост, јер садашњост се ствара одлукама донетим на основу прошлих искустава. Сходно томе, нација која је стварно слободна је она која чува истину и предање о традицији, култури и баштини и не дозволи заборав или наметање измишљене историје. Такође, „сувереном се може сматрати само она нација која има моћ да сама пише своју историју и тако сачува свој духовни корен и спречи било какву потенцијалну злоупотребу свести код свог народа и будућих поколења до које долази услед мешања туђих истина и стварања дисконтинуитета са прошлошћу“ (стр. 79-80). Према *Степић М. (2019)*, Србија има четири геополитичка „носећа стуба“ стратешке културе, и то:

1. Српски геополитички идентитет је неодојиви део укупног националног идентитета;
2. Српски културно-цивилизацијски идентитет, који се данас углавном свео на припадност православној цивилизацији;
3. Српски историјски идентитет темељи се на српској свести да представљају историјски интегралан народ на Балкану.
4. Српски географски идентитет подразумева простор са којим се српски народ поистовећује и који сматра својим“ (стр. 172-173).

Када би се сваки од ова четири стуба анализирали појединачно, дошло би се до закључка да историја игра битну улогу у сваком од њих. Када народ упозна своју историју, он постаје свестан себе и тиме креира свој идентитет. Наш национални идентитет чине српски језик и писмо, православље и Српска православна црква (Светосавље) и историјско искуство. Геополитички идентитет Србије, као део укупног националног идентитета базиран је на историјском искуству које га је обликовало последњих неколико деценија. Српски геополитички идентитет формиран је као телурократски и то као резултат дугог историјског одгуривања и потискивања са јадранске обале. Као последица територијалног уситњавања и распарчавања, тренутна српска држава не може да се идентификује са њеном историјско-географским поимањем. Унутар геополитичког идентитета, издвојила су се четири геополитичка обележја положаја Србије и српског народа су: 1. контактност (укрштање религија - православља, римокатолицизама и ислама и цивилизацијско-културолошка блока - западни, православни и исламски); 2. граничност - слично обележје контактности јер су се границе и религија и цивилизација, поред оних политичких и административних, налазиле на српским земљама. Често су те границе повлачене и исцртаване у складу са туђим интересима а не са фактичким стањем на терену чиме је нарушавана целовитост српског народа; 3. чворност - испреплетани интереси великих сила стварају на територији Србије геополитички чвор - густа мрежа геополитичких вектора великих светских и регионалних сила, чији се снопови сучељавају и укрштају; 4. фрагментираност - „геополитичке претензије и територијалне аспирације глобалних, регионалних и локалних актера српском геополитичком положају предодређују фрагментираност као обележје које ће бити коришћено као фактор нове дестабилизације“ овог подручја (*Деспотовић, Глишин, 2021, стр. 22-24*).

Иако је код великог броја држава и великих сила историја геополитички инструмент, код нас Срба она је детерминанта. Сва наведена обележја део су историјског континуитета у спречавању српске националне и територијалне целовитости. Осетљивост геополитичког положаја српских земаља показују нам историјски догађаји који су се одиграли на њима. Кроз историју се јасно може видети деловање великих сила ка дестабилизацији региона, и ка систематском распарчавању, етничком чишћењу и расрбљавању територија насељених Србима. Само последњих неколико векова уназад сведоци смо сталног геополитичког потискивања Срба, са простора српских приморских територија у дубље копнено залеђе (*Глишин, 2018*).

² Она је и део наслова књиге Јаниса Варуфакиса. Видети: Јанис Варуфакис, А слаби трпе оно што морају: Европа, мере штедње и претња глобалној стабилности, Лагуна, 2017.

САВРЕМЕНА ГЕОПОЛИТИЧКА ПОЗИЦИЈА КРОЗ ИСТОРИЈСКУ ПРИЗМУ

Појам историјског искуства може се сагледати кроз његову филозофску интерпретацију кроз два елемента – историјски ток догађаја који представља универзални доказ и свест човечанства о свом развоју (непоновљиви догађаји – фиксни елемент) и, са друге стране, субјективни карактер људског искуства (људска интерпретација догађаја – живи елемент). Историјско искуство је темељ за изградњу идеја и идеологија, визија, па и одлука и аргументације за учињене поступке. За наведено је потребно разумети историју и историјско искуство. Историјским кретањем кроз време и простор схватамо значај који прошлост има на садашњост, као и потенцијалну будућност према садашњости. Глобална садашњост, међународни односи и геополитичке одлуке се могу разумети уколико се разуме историјски дискурс и уколико му се посвети аналитичка пажња (Лукнар, 2022, стр. 152-153). Уколико се историја не разуме, не анализира и не интерпретира на прави начин подложна је кривотворењу, фалсификовању и манипулацији. Примењена геополитика може се сматрати као једна од „суровијих“ научних дисциплина и склона је коришћењу различитих манипулативних средстава у остварењу свог циља. Док историја великим силама служи као средство (инструмент) у вођењу геополитике, мањим државама као што је Србија она је неопходна у обликовању њеног геополитичког идентитета.

Историја игра фундаменталну улогу у обликовању геополитике, утичући на интеракције између нација, формирање савеза, остваривање националних интереса и динамику међународних односа. Геополитика је сложена интеракција историјског наслеђа и тренутне стварности. Ови наративи могу утицати на спољнополитичке одлуке и интеракције са другим земљама. Историјски утицај на геополитику може се исказати преко различитих фактора. Историјске границе, установљене освајањем, споразумима или колонизацијом, често утичу на геополитичке односе. Спорови око територије или историјске оптужбе у вези са променама граница могу довести до тензија и сукоба између земаља. Територијални спорови често су праћени и културним и етничким преклапањима различитих цивилизација. Историјске интеракције су допринеле формирању културних и етничких идентитета унутар нација. Ови идентитети могу утицати на спољнополитичке одлуке, савезе и сукобе. Историјски догађаји могу такође довести до прекограничних етничких или културних веза које утичу на геополитику. Ту где долази до преклапања цивилизација и културно-етничких мешања, велики утицај имају и верски и идеолошки покрети утичу на геополитичку динамику и погодно су тле за тензије и сукобе. Наслеђе империја и колонијално наслеђе игра битну улогу у обликовању савремене геополитике. Колонијална историја је обликовала економске, политичке и друштвене структуре многих нација. Ефекти колонизације се још увек могу видети у постколонијалној геополитици, укључујући обрасце трговине, управљања и развоја. Претходни сукоби и ратови могу оставити у наслеђе неповерење и непријатељство међу нацијама, утичући на њихове дипломатске односе и политичке изборе. Историјске притужбе могу наставити да утичу на спољнополитичке одлуке и регионалну стабилност. Такође, успон и пад империја оставили су трајан утицај на геополитичке пејзаже. Расподела моћи, културних утицаја и економског наслеђа из прошлих империја могу обликовати модерне међународне односе. Народи често извлаче поуке из историјских догађаја како би информисали своје данашње политике. Проучавање историјских успеха и неуспеха може утицати на стратешке одлуке и приступе међународним односима.

Историја је наука која највише утиче српски национални и геополитички идентитет. Почетком 19. века јавља се српски национални идентитет који се базира на историји и традицији, средњовековном наслеђу, језику и културном јединству. На већ наведене елементе српског националног идентитета, данас, могу се додати војни и дипломатски успеси током целог 19. века, наслеђе династија Обреновић и Карађорђевић, војни успеси и херојства из Првог светског рата и страдања током Другог светског рата. У свему по чему ће нас историја памтити, у свему великом што смо учинили као народ и појединачно, налази се одјек ових елемената националног идентитета. Улазак у заједничку државу после Првог светског рата виђено је као решење српског питања, али у ствари је била замка. Замка из које се до данас српски народ није извукао. Ако је Југославија била историјска нужност, историја се онда огрешила о Србе. Српска национална држава и идеја разбијена је уласком у југословенску државу и додатно је разбијена њеним распадом. Југославија, и касније СФРЈ, уместо коначног решења српског националног питања донела је искорењивање и уништење српског националног идентитета и у историјском, етничком, језичком, верском и геополитичком смислу (Суботић, 2011, стр. 18).

Да би се разумела савремена геополитичка позиција Србије, потребно је прво разумети историјски утицај на распад и ратове у Југославији и како он и даље обликује геополитику Србије данас. Историјске оптужбе, етничке тензије и националистичка осећања која проистичу из векова интеракција између различитих етничких и верских група допринели су избијању сукоба. Постоји велики број историјских чинилаца, међу којима ће бити издвојени који се односе на 20. век. и то:

1. Краљевина Југославија је настала после Првог светског рата, уједињујући различите јужнословенске народе под једним народом. Међутим, ово јединство је било крхко, пошто су различите групе имале различите степене лојалности држави и различите визије националног идентитета. Циљ стварање те државе био је да се сви Срби, који су вековима живели у одвојеним државама сместе у једну заједничку државу.³ Према *Степић М. (2014)*, срж проблема представља српско вишевековно страдање у циљу стварања јединствене државе⁴, вишевековно насилно потискивање, католичење, исламизација и национално преобраћање српског становништва (стр. 4-6).
2. Други светски рат је донео значајне промене у региону. Југославију су окупирале силе Осовине након чега су се формирали покрети отпора. Независна Држава Хрватска (НДХ) се сврстава у категорију самопроглашених марионетских држава у служби фашизма и нацизма на територији Краљевине Југославије. НДХ је у историји остала упамћена по бројним ратним злочинима, концентрационим логорима и геноциду који је извршен над Србима, Јеврејима и Ромима. Уколико би се стварала нова анализа или поставка српског националног идентитета, страдање Срба у НДХ морало би бити једно од главних елемената. Оно је оставило и даље несагледиве последице на српски национални идентитет и неповратно променило његово национално биће. Дубок ожиљак који је остао и колективно сећање на оваква трагична страдања урезано је у тело српског националног идентитета (Ђорђевић, 2017, стр. 95).
3. Након Другог светског рата, Титов режим је настојао да потисне етничке и националистичке идентитете у корист јединственог југословенског идентитета. Иако је овај приступ успео да задржи тензије током његове владавине, он се није бавио основним историјским притужбама, које су се поново појавиле након његове смрти 1980. Етничке тензије после 1980. године праћене економском нестабилношћу довеле су државу до руба егзистенције. Суштинске разлике између народа унутар Југославије и њихових погледа на будућу структуру државе довело је до финалног распада државе. Како су комунистички режими почели да се урушавају широм Источне Европе, националистичка осећања су се поново распламсала. Историјски анимозитети међу различитим етничким групама, погоршани догађајима као што је 600. годишњица Косовске битке, одиграли су улогу у подстицању ових осећања. Медији и пропаганда одиграли су кључну улогу у манипулисању историјским наративима и подстицању мржње. Пристрасно медијско покривање често је преувеличавало инциденте и доприносило ескалацији насиља. Одсуство истинског напора да се помире историјске притужбе и позабаве неправдама из прошлости омогућило је да опстане дубоко укоренењени анимозитет, што је на крају допринело интензитету и бруталности сукоба.
4. Жртва коју су Срби подносили вековима била је њихов мотив за одбрану територија које су сматрали својима и за које су вековима гинули. Те територије које су Срби сматрали својима, биле су у административној расподели додељене различитим Савезним Републикама унутар Југославије. Како *Степић М. (2014)* наводи, „српски територијални (географски) идентитет подразумева простор са којим се српски народ поистовећује и који сматра својим“. Посебну повезаност са тим простором Срби имају из разлога што је тај простор континуирано изложен систематском смањивању, деградацији и расрбљивању, управо из геополитичких разлога. Из тог разлога треба очувати идеју целовитости територијалног идентитета иако неке од области нису у саставу тренутне српске државе (стр. 4-6). Управо је тај историјско-географски чинилац био пресудан при доношењу геополитичких одлука почетком 90-их година 20. века, које су касније довеле до потпуног распарчавања југословенске, а касније и српске државе. Историјски аргумент наглашава велике разлике и неусаглашеност између националних идеологија народа унутар СФРЈ, посебно хрватског, муслиманског и српског елемента. Суштинске разлике у култури, историји, политичким и верским институцијама биле су разлог распадања државе, док су велика (древна) мржња и међусобне (народске) несугласице потпаљене јаком пропагандом допринеле да распад државе буде насилан. Из тренутне перспективе, могло би се рећи да је већина тада донетих геополитичких одлука била погрешна, јер су резултирале деструкцији српских територија, егзодусу српског становништва и потпуном маргинализацијом Србије на међународној сцени.

Долазимо до савременог геополитичког положаја Србије. Србије која је разбијена и безидејна држава која је остала без већине својих земаља, са великим бројем избеглица и интерно расељеног становништва са својих вековних огњишта. Национална свест у Србији је

³ Још на почетку, током 20-их година 20. века могло се претпоставити да та држава има рок трајања, што доказује убиство хрватског политичара Стјепана Радића и краља Александра Карађорђевића.

⁴ Страдање унутар Војне крајине, страдање унутар Босне што од стране Османског, што од стране Аустроугарског царства, страдање у оба Светска рата, страдање од стране НДХ у току 2. светског рата и на крају страдање од стране комунистичких власти.

на историјском минимуму. Србија се и после 30 година криви за распад СФРЈ, за рат и страдање и због чега она трпи велику штету. Као главном кривцу (често и једином кривцу) Србији је онемогућен развој и просперитет какав уживају поједине земље бивше СФРЈ. Након распада СФРЈ, Србија и Црна Гора су провеле кратак период у заједничкој држави, али након 2006. године, Србија је стављена у неку врсту геополитичког карантина, стварајући претпоставке да се он држи у сталној геополитичкој дефанзиви и узмицању (Деспотовић, 2010). Потпомогнути међународном заједницом и „поштовањем“ међународног права и принципа активно се ради на унижавању и скрнављењу геополитичког положаја Србије и уопште њеног националног идентитета (Деспотовић, 2017). Запад на српску геополитичку перспективу гледа као на супарничку и као препреку у остварењу њихових геополитичких планова и циљева. Крајњи циљ је потпуна маргинализација српског утицаја и формирање државе са границама као што су биле пре Берлинског конгреса 1878. године⁵. Тиме се ствара мала држава без било каквих могућности за ремећење њихових планова у региону⁶. Овакав геополитички положај карактерише изложеност и рањивост са потенцијалним могућностима напада од стране „старих“ непријатеља или могућностима даљег распарчавања територије и стварањем нових потенцијалних ратних жаришта.

ИСТОРИЈСКИ ФАКТОР ГЕОПОЛИТИЧКОГ И ТЕРИТОРИЈАЛНОГ РАСПАРЧАВАЊА СРБИЈЕ

Црна Гора, као историјски најстарији и највернији савезник Србије, напустила је заједнички државни курс и одредила свој сопствени. За разлику од Србије, Црна Гора је имала спреман стратешки документ којим су дефинисани спољнополитички циљеви и приоритети земље. *Ђукановић Д. (2019)* истиче три суштинска спољнополитичка приоритета, који су за циљ имали побољшање међународног положаја, били су: чланство у Европској Унији, чланство у НАТО пакту и на регионалном нивоу, потпуна стабилизација и нормализација односа са суседним државама. Водећи се наведеним документом, Црна Гора је направила озбиљне кораке ка њиховој реализацији, остварено је снажно стратешко партнерство са САД, чланица је НАТО пакта од 2017. године, и Европском унијом, где је добила статус кандидата 2010. године (стр. 115-122). Стицање независности у Црној Гори било је предвођено тежњи црногорске политичке елите да одвоји Црну Гору од Србије. Овакве тежње имале су своју историјску потпору, јер су се кроз црногорску историју смењивали периоди идентификације са Србијом и периоди тежње ка независности. *Бешић (2019)* наводи да је оно што је битно за национални идентитет двеју држава, то да је доминирао српски идентитет, и да је црногорски национални идентитет настао из српског, тј. да му је српски саставни део. Временом, у периодима црногорске тежње ка независности, стварао се јаз националног идентитета између српског и црногорског. Попис становништва може најбоље одразити како се кретао јаз током целог 20. века. Са почетка века, па све до Другог светског рата на пописима становништва није ни постојао термин „Црногорци“, већ су у Црној Гори већинско становништво били Срби. Након Другог светског рата, већина се изјашњава као Црногорци. Доласком на власт Комунистичке партије, која је од свог оснивања признавала постојање црногорске нације, почела је са спровођењем своје националне политике у дело. Подржани државном политиком Комунистичке партије, креће потискивање српског идентитета у Црној Гори (Тодоровић, 2021, стр. 238-239). Према томе, етничко дистанцирање, спорадична идентификација два народа кроз историју, и комунистички режим били су кључни индикатори за нарушавања етничких односа. Оно што нам историја показује је да су сукоби много вероватнији у друштвима у којима постоји бројчано доминанта већина, и релативно малобројна етничка мањина, него у друштвима у којој је број припадника мањинских народа значајан. Другим речима, однос између већине и мањине биће значајно одређен пропорцијом у укупној заступљености етничких група на нивоу читаве популације (Бешић, 2019, стр. 3-5).

Историјски проблем са којим се Србија суочава је проблем граница и дефинисање српских земаља. Распадом СФРЈ почело је званично уситњавање српског територијалног простора које се завршило (за сада) 2008. године након једностраног проглашења тзв. Републике Косово. Територијални проблем Србије и њених граница остаје актуелно и отворено питање. Довољно је да поменемо једнострано дефинисање покрајинске границе као међународне између тзв. Републике Косова и Републике Србије. Што се тиче једностраног проглашења независности, у анализу се мора укључити и теоријско одређење појма сецесије, посебно њено становиште - Историјски симболички ресурси. Како *Томић М. (2020)* наглашава, ова теорија има два правца и

⁵ „Пашализација“ Србије

⁶ Косовска независност, сепарација Војводине, сепарације Рашке чиме се одвајају Срби из Србије и Црне Горе и стварање тампон зоне на Дрини ради одвајања Срба са њене две стране која као крајњи циљ има централизацију БиХ и ревизију Дејтонског споразума (Деспотовић, 2017).

оба се заснивају на „претпоставци да се неки региони ослањају на симболичке ресурсе базиране на историјском искуству који поспешују сепаратистичке захтеве. Први, објашњава да етничке групе уколико се осврну на модерну историју националне независности могу закључити да сецесија представља најбоље решење за колективне проблеме, док се други односи на то да ће се један регион оцепити уколико је већинска етничка група претрпела неки вид националне неправде од стране унитарне државе. Оно што се може даље закључити је да ће један регион покушати да се оцепи посебно ако су се суседни региони одвојили у прошлости или су предузели важне кораке ка оцепљењу“ (Hale, 2000, стр. 31–56, Gurr, 2000, цитирано у: Томић, 2020, стр. 27) Обзиром на то да је у дугом периоду који је претходио једностраном проглашењу независности тзв. Косова српска спољнополитичка и геополитичка улога маргинализована, за то једнострано проглашење није било тешко добити наклоњености водећих актера у међународној политичкој арени. Након тога уследила је дипломатска ерупција, што подршке, што противљења. Са једне стране, велике силе које подржавају независност оправдавају је као јединствени случај у међународној политици, док са друге стране, државе које је оштро критикују истичу да је признавање независности тзв. Косова преседан у међународној политици који ће утицати на ескалацију насилног сепаратизма (Томић, 2020, 28). У данашњем геополитичком окружењу, Косово и Метохија представљају једну од најважнијих тачака. На његовој територији укрштају се и преплићу геополитички интереси глобалних и регионалних сила. Наведено се може и закључити услед чињенице да САД користи Балкан као одскочну даску за даље ширење геополитичког утицаја ка Русији, Централној и Источној Азији тако што шири НАТО савезе и инсталира логистичке станица у кључним зонама (Деспотовић, Глишин, 2021, стр. 24).

Косово и Метохија имају посебно место у српском националном идентитету. У српској државности, историји и духовности оно представља свето место, као интегрални део српског национализма. *Суботић М. (2011)*, истиче да је посебна пажња потребна у анализи Косова и његовог утицаја на српски национални идентитет. Када је у питању очување српског националног идентитета, једну од битнијих улога игра Српска православна црква. Српска црква је била та која је одржавала морал и снагу Србима кроз тешке и тамне периоде њихове историје, подсећајући на сјај и славу Немањинске државе, чувала је у народу живо сећање и наду да ће опстати, „осветити Косово“ и обновити „*Душаново царство*“. Након обнове Пећке патријаршије Српска црква је успела да допре до свих српских земаља и српског живља, и тиме неговала „*косовски завет*“ међу Србима, и тиме уткала Милоша, Лазара и Косовски бој као мит и легенду, али и најживља стварност коју су Срби свакодневно живели (стр. 23). *Селимовић (2019)*, позивајући се на књигу „*Област Бранковића, Опширни катастарски попис из 1455. године*“ (Хаџибеговић Х., Ханџић А., Ковачевић Е., 1972 цитирано у Селимовић, 2019, 22), износи чињеницу да је историјско право једнако битно као и фактичко стање. Те чињенице свесни су и Албанци који велике напоре улажу у фалсификовање историје и тиме оправдавају и праве утемељење за своје поступке претходних деценија. Према томе, прошлост је подједнако важна као и садашњост, јер она проистиче из прошлости, али и упућује на будућност. Садашња велика албанска већина на Косову и Метохији, фалсификована историја и њихова хипотеза о илирском пореклу једини су темељи на основу којих они полажу право над простором Косова и Метохије. Да би се оспорила та чињеница, Србија не сме да престане са борбом против фалсификовања и отимања њене историје. Према *Селимовићу (2019)*, и наведеној књизи, средином 15. века на територији данашњег Косова и Метохије готово да није било албанског становништва. Пораст албанског становништва креће тек током 17. и 18. века, када поред демографске експанзије, почиње масовно исељавање и прогон српског становништва. Уживајући подршку османске власти, Албанци су током пет векова активно и систематично спроводили терор, исељавање и албанизацију српског становништва. Одржавање српског историјског права на Косову и Метохији један је од кључних фактора који је потребан Србији у неправедној борби садашњице (Селимовић, 2019). Може се сматрати да је распад Југославије почео на Косову, 1981. године, и да се управо ту и завршио 1999. године. Током оба светска рата на Косову се осећао јак утицај Албаније и албанског становништва које је преузимало власт у своје руке, посебно у Другом светском рату. Након Другог светског рата, долази до значајне промене демографске структуре на Косову, Албанци постају убедљиво већинско становништво, што због високе стопе фертилитета, што због досељавања Албанаца из Албаније под притиском репресивне политике Енвера Хоџе. Даље, како наводи *Вукадиновић И. (2022)*, после Брионског пленума, утицај Срба у државном врху СФРЈ је готово нестао, те су тада и кренуле промене на Косову и Метохији. Промене које су се одвијале у то време односиле су се на отпуштање Срба из безбедносног сектора и уместо њих запошљавање Албанаца, и тиме су се отворила врата за сарадњу са политичким врхом у Албанији. Министарство спољних послова Албаније је убрзо након Брионског пленума почело да добија информације о исељавању Срба са Косова и Метохије, које је потом преносило партијском врху (стр. 160-162).⁷ Што се СФРЈ више отварала према Западу, тиме

⁷ У извештају од 3. августа 1966, када је постбрионска кампања тек узимала маха, наводи се: „Прича се да Срби на Косову продају своју земљу и почињу да одлазе“. Осам дана касније, 11. августа, министарство је поново обавештено о овој појави: „Већина Срба се сели из села у унутрашњост земље, иако локалне власти покушавају да их спрече у одласку“. У извештају од 21. августа 1966. констатовано је: „Косово напуштају многи Срби, који се тамо више не осећају сигурно“.

је јачао антисрпски утицај унутар државе који достиже свој врхунац Уставом из 1974. године. У широј српској јавности Устав из 1974. доживљен је као антисрпско решење. Демонстрације 1981. године умногоме су допринеле продубљивању српско-албанске нетрпељивости и често се то узима као покретач политичке кризе која је резултирала распадом државе. Демографска структура Косова 1981. године изгледа тако да Албанаца има 77%, и они су једини народ чији се број повећава константно након Другог светског рата, док број Срба и Црногораца знатно опада у периоду 1971-1981 (Национални састав становништва СФР Југославије, КЊИГА 1, 1991). Док су српски и југословенски комунисти тврдили да се неалбанци масовно, под претњама и насиљем исељавају са Косова, албански лидери у СФРЈ демантовали су то и исељавање оправдавали тиме да је покрајина најсиромашнији део СФРЈ и крај са највећом стопом незапослености. Преокрет, који ће бити касније кључан, представља долазак Слободана Милошевића на власт и доношење Устава из 1990. године којим се одузео елемент државности покрајинама у саставу Србије.

Запад је одлучио да Косово и Метохија да буде финална фаза разбијања СФРЈ из два разлога – прво, знали су да је Косово и Метохија најслабија тачка Србије (са једне стране због духовног и културно историјског значаја, са друге стране јер је већинско становништво било албанско и веома сепаратистички расположено) и друго, због његове геополитичке и геостратешке позиције. Већ исцрпљену грађанским ратом, пропаганди напади на Србију били су усмерени на оправдање агресије коју је НАТО спровео 1999. године. Управо преко ширења неистина, пропагандних текстова и ратоухушкаћујих говора припремљена је и спроведена агресија НАТО-а. Никакви преговори нити дипломатска решења нису била циљ НАТО-а, већ бомбардовање СРЈ, испробавање оружја и насилно отимање територије Косова и Метохије на којој би се створила држава под окриљем НАТО-а. Након бурне последње деценије 20. века, почиње активна пропагандна и фактичка кампања оспоравања, својатања и фалсификовања српске историје, културе и традиције на Косову и Метохији. Брисање, уклањање и затирање трагова српског постојања одвија се активним деловањем привремених институција на Косову и Метохији, уз подршку међународне заједнице у циљу остваривања њихових интереса. Од доласка међународне заједнице, па све до данашњих дана, траје експлоатација свих ресурса, како природних, тако и имовинских, при чему се држава Србија не пита ништа (Миловић, Балтазаровић, 2021). Дуготрајно системско одвајање територије Косова и Метохије од Србије видно улази у завршну фазу у претходне две године. Полемика која се водила око разграничења или поделе територије дефинитивно је напуштена почетком рата у Украјини, када се интезивирао политички амбијент ка коначном решавању косовске кризе и дефинитивном признавању независности и уласку тзв. Републике Косова у све међународне институције. Непредвидивост исхода рата у Украјини доноси нам и непредвидивост решавања косовског питања, те да је најбоље решење одржавање *status quo* све док се не створе повољнији услови за Србију на међународном плану.

Деспотовић Љ, Глишин В. (2023) наводе да је оно што је окарактерисало геополитичку позицију Србије претходних 30-ак година јесте смањивање, фрагментација српских територија и губитак великог броја становништва, што као узрок од рата, што принудним миграцијама. Кључни разлог за то, били су геополитичке аспирације великих сила да онемогуће свим Србима да уђу у састав јединствене српске државе. Таква држава није постојала од средњег века када је на свом врхунцу била најзначајнији фактор на Балкану. Од тада, велике силе улажу велике напоре да се историјски и национално адекватне границе српског становништва не нађу у рукама српског становништва. Србија се и даље сматра главним геополитичким противником Запада на овом простору. Отимањем вековних територија систематски се уништавао утицај Србије у региону, док је додељивањем тих територија јачао утицај осталих држава на Балкану. Скоро свака држава Балкана имала је територијалних користи од распарчавања српских земаља. Главни циљ тог систематског уништавања било је створити просторно малу, политички нестабилну, демографски десетковану, војно слабу и економски опљачкану државу (стр. 65-68). Додатни циљеви су потискивање Срба са обале Јадранског мора, и слабљење српског утицаја у регији „Балканског хартленда“⁸. Након одвајања Црне Горе, постигнут је први циљ, а нелегалном „отмицом“ Косова и Метохије постигнут је други циљ и тиме је потпуно осакаћена српска држава. Даље, Деспотовић Љ, Глишин В. (2023) говоре о поукама из историје услед вишевековних историјских процеса, и истичу да је Балкан играо улогу граничне зоне (религијске, војне, империјалне и цивилизацијске), и тиме окарактерисан као празна земља, која служи територијално и војно надметање великих светских и регионалних сила, што као доказ има тешко историјско искуство које има народ са ових простора (стр. 65). Противречност и разлика цивилизација једно је од главних обележја балканског човека – подвојеност и дуализам. Одломци различитих етнопсихичких и културних типова укрштали су се и стварали

⁸ Територија јужне Србије, Косова, западне Бугарске и севера Северне Македоније, тј. правац Моравско-вардарске долине.

комплексну слику Балкана. Оваква хетерогеност била је препрека стварању било каквог групног идентитета на Балкану. Због своје политичко-територијалне уситњености, етничке, верске и националне нетрпељивости, сталне сукобљености на Балкан се гледа као на „ружно лаче“ Европе. Антагонизам западне цивилизације која себе сматра за оличењем толеранције, заједништва и мултикултуралности (Грчић, 2007). За овакво стање Ханингтон окривљује Србију и српски национализам који стоји на путу развоју и просперитету региона и противи се новом светском поретку. Можда се баш из тог разлога окршај цивилизација привремено окончао на тлу Србије 1999. године чиме је такође дошло и до Фукујаминог „краја историје“⁹.

ЗАКЉУЧАК

На основу богатог историјског искуства, Србија је у обавези да консолидује своје геополитичке одлуке и да формира конкретан план и стратегију за будућа међународна дешавања. Такође је потребно усагласити унутрашњу и спољну политику кроз ефикасно ангажовање ресурса и оптималног позиционирања. Правилно позиционирање значиће и повољнију позицију за остварење националног интереса. Можда је кључ успеха у историјском преорјентисању Србије и одабиру једне стране, тј. једне интересне сфере. Која ће то бити страна, остаје на креаторима српске политике да изаберу. Стога је од прворазредног значаја одредити шта су темељи српске геополитике, организовати се у складу са њима и придржавати их се на спољнополитичком плану. Темеље је потребно дефинисати у складу са националним идентитетом Србије, културно-цивилизацијским идентитетом и географским положајем и његовим потенцијалима. Темељи ће служити у формирању геополитичког „понашања“ на унутрашњем плану, те према окружењу, регионалним и великим силама. Чврста и утемељена геополитичка позиција имала би за циљ праћење и светских и регионалних геополитичких дешавања и у складу са њима се прилагођавала. Коришћењем геополитичких потенцијала Србија има могућност да се позиционира као регионална сила и тиме омогући економски, културни, демографски и национални напредак (Степић, 2019).

Народ који не поштује своју историју показује да не брине о својој будућности, јер поштујући своју историју постављамо најбољи пут којим треба да идемо у будућности. Јасно је куда иде савремени свет и наш народ са њим. Уместо да се сачувамо тог погрешног пута, бујица нас је захватила и ми срљамо тамо где не треба, далеко од утабаног пута који нам наша историја оставила. Сећање и празновање догађаја који су се десили у историји показују да народ има чега да се сети и шта да празнује. Ако се не будемо показали достојним наследницима онда ћемо имати још већу осуду него они који нису имали на кога да се угледају. Да ли ће нас историја, којом се толико дичимо, научити нечему или је цитат: „*Historia (est) testis temporum, lux veritas, vita memoriae, magistra vitae, nuntia vetustatis*“ потпуно бескористан за нас? Уколико смо свесни окружења и тренутне геополитичке шаховске табле, уколико смо свесни намера великих центара моћи и њихових намера, треба се запитати да ли имамо план најефикаснијег прилагођавања тренутном светском поретку и како га можемо искористити у своју корист? (Грчић, 2008) Да ли Србија има снаге да заузме централну улогу на Балкану и да буде предводник нове трансформације Балкана или ће из двадесет првог века изаћи исто или горе као што је изашла из двадесетог?

РЕФЕРЕНЦЕ

- Бешић, М. 2019. „Етничка дистанца у Црној Гори десет година након стицања независности“, *СТАНОВНИШТВО*, 2019, 57(1), 1-25, <https://doi.org/10.2298/STNV190226002B>
- Ђукановић, Д. 2019. „Спољнополитичко позиционирање Црне Горе након обнове независности 2006. године“, *Гласник одјелења друштвених наука*, 24, 2019., УДК 327(497.16)
- Лекић, С. 2017. „НЕУТРАЛНОСТ СРБИЈЕ И НОВА ГЕОПОЛИТИЧКА СТВАРНОСТ“, *ВОЈНО ДЕЛО*, 3/2017, DOI: 10.5937/vojdelo1703063L
- Пророковић, Д. 2017. „Геополитичке детерминанте спољнополитичког позиционирања Србије на почетку 21. века“: *МЕЂУНАРОДНИ ПРОБЛЕМИ ИНТЕРНАЦИОНАЛ ПРОБЛЕМС* Вол. LXIX Београд Но. 4/2017., <https://doi.org/10.2298/MEDJP1704401P>
- Селимовић, С. 2019. „КОЛИКО ЈЕ БИЛО АЛБАНАЦА НА КиМ 1455. ГОДИНЕ?“, *ХЕРЕТИЦУС - Часопис за преиспитивање прошлости*, 1-2/2019
- Вукадиновић, И. 2022. „Строго поверљиви извештаји министра спољних послова Албаније о политичкој ситуацији у Југославији и на Косову и Метохији 1966-1968“, *Istorija 20. veka, god. 41, 1/2023*, 159-176, <https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.1.vuk.159-176>

⁹ The End of History and the Last Man - Francis Fukuyama

- Гајић, А. 2023. „ГЕОПОЛИТИЧКИ ПОЛОЖАЈ СРБИЈЕ НАКОН ОТПОЧИЊАЊА РАТА У УКРАЈИНИ: НЕУТРАЛНОСТ И СТРАТЕШКО ОДВРАЋАЊЕ У КРИЗНОМ КОНТЕКСТУ“, *Српска политичка мисао број 2/2023*. Vol. 80 стр. 53-74, DOI 10.5937/spm80-44267
- Глишин, В. 2018. „ПРОЦЕСИ БАЛКАНИЗАЦИЈЕ И АГРЕСИЈА НА СР ЈУГОСЛАВИЈУ – ГЕОПОЛИТИЧКИ АСПЕКТИ“, Факултет за европске правно политичке студије, УДК 94(497):355.4(497.11)
- Грчић, М. 2007. Геополитички смисао и бесмисао балканизације, Зборник радова са научног скупа „Србија и Република Српска у регионалним и глобалним процесима“, Географски факултет у Београду, ПМФ у Бањалуци, Бања Лука
- Грчић, М. 2008. ЦВИЈИЋЕВА ПЕРЦЕПЦИЈА ГЕОГРАФСКОГ ПОЛОЖАЈА СРБИЈЕ, ГЛАСНИК СРПСКОГ ГЕОГРАФСКОГ ДРУШТВА, ГОДИНА 2008. СВЕСКА LXXXVIII- Бр. 2, Оригиналан научни рад UDC 911.3 (497.11)
- Дабић, Д. 2021. „ЛЕГИТИМНОСТ ЕКОНОМСКОГ УПРАВЉАЊА У ЗОНИ ЕВРА“ Докторска дисертација, Универзитет у Београд Факултет политичких наука
- Деспотовић, Љ. 2010. ОБЕЛЕЖЈА ГЕОПОЛИТИЧКОГ ПОЛОЖАЈА СРБИЈЕ И СРПСКИХ ЗЕМАЉА У КОНТЕКСТУ АКТУЕЛНИХ ПРОЦЕСА БАЛКАНИЗАЦИЈЕ, Мегатренд универзитет, Факултет за културу и медије, Социолошки преглед, vol. XLIV (2010), no. 4, стр. 541–566, UDK: 321.5;327.8
- Деспотовић, Љ. 2017. Глобализација и геополитика идентитета, Каирос, Сремски Карловци
- Деспотовић, Љ. и Глишин, В. 2021. „Геополитички разлози разбијања Титове Југославије у контексту међународне хегемоније САД“, *Napredak - časopis za političku teoriju i praksu 2021*, vol. 2, br. 3, str. 63-74, doi: 10.5937/napredak2-34618
- Деспотовић, Љ. и Глишин, В. 2021. „ГЕОПОЛИТИЧКИ ИДЕНТИТЕТ РЕПУБЛИКЕ СРБИЈЕ И СТРАТЕГИЈА НАЦИОНАЛНЕ БЕЗБЕДНОСТИ“ Политика националне безбедности Година XII, vol. 20 број 1/2021. стр. 21-35, DOI: <https://doi.org/10.22182/pnb.2012021.2>
- Лукнар, И. 2022. „ПРОШЛОСТ КАО ИНСТРУМЕНТ ГЕОПОЛИТИКЕ“ Историја као инструмент геополитике, зборник радова са међународне научне конференције, прво издање, Приредио Зоран Милошевић, Институт за политичке студије, УДК 327::911.3]:316.32
- Ђорђевић, М. 2017. „Затирање српског идентитета и културне баштине у НДХ“, Право на незаборав Правни и антрополошки аспекти културе сећања на жртве НДХ у Другом светском рату, Институт за упоредно право
- Мандић, М. и Недић, П. 2022. „Утицај унутрашњих фактора на спољнополитичку оријентацију малих држава: случај Србије“, *У Геополитички интереси великих сила и стратешка безбедност малих држава*, ур. Михајло Копача, Владимир Ајзенхамер. - ISBN 978-86-80144-51-1. - (2022), DOI: 10.18485/fb_givs_sbmd.2022.ch12
- Миловић, М. и Балтазаровић, Б. 2021. „Отимање материјалног блага Косова и Метохије од стране међународних и домаћих фактора“, *Мегатренд ревија*, UDK 330.15(497.115), 123 DOI: 10.5937/MegRev2104293M
- Национални савест становништва СФР Југославије, КЊИГА 1, „Подаци по насељима и општинама, Београд: Савезни завод за статистику“
- Новости, 2016. „Nikolić: Srce nam je na Istoku, ali želimo da živimo kao Zapad“ 08. 02. 2016. <https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/politika/aktuelno.289.html:590029-Nikolic-Srce-nam-je-na-Istoku-ali-zelimo-da-zivimo-ka-Zapad>
- Степић, М. 2014. „Век расрбљивања Балкана – геополитички узроци и последице“, *Политичка ревија*, година (XXVI) XIII, vol. 41, № 3/2014, <https://doi.org/10.22182/pr.4132014.1>
- Степић, М. 2019. „ГЕОПОЛИТИЧКИ ТЕМЕЉИ СРПСКЕ СТРАТЕШКЕ КУЛТУРЕ“, *ВОЈНО ДЕЛО*, 8/2019, DOI: 10.5937/vojdelo1908166S
- Стошић, С. 2022. „ИСТОРИОГРАФСКИ НАРАТИВ КАО СРЕДСТВО ЛЕГИТИМАЦИЈЕ НОВИХ ДРЖАВА ИЛИ НАЦИЈА“, *У „Историја као инструмент геополитике“* ур. Зорана Милошевића, ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА бр.03/2022, год. (XXX) XXII vol.73, DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.7332022.4>
- Суботић, М. 2011. „СРПСКИ НАЦИОНАЛНИ ИДЕНТИТЕТ: ИСТОРИЈСКИ И САВРЕМЕНИ ИЗАЗОВИ“, *ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА* бр. 3/2011 год. (XXIII) X vol=29, <https://doi.org/10.22182/pr.2932011.1>
- Тодоровић, В. 2021. „РАСПАД ЗАЈЕДНИЧКЕ ДРЖАВЕ СРБИЈЕ И ЦРНЕ ГОРЕ“, *ПОЛИТИЧКА РЕВИЈА* бр. 03/2021 год. (XXX)XXI vol. 69, DOI: <https://doi.org/10.22182/pr.6932021.11>
- Томић, М. 2020. „СЕЦЕСИЈА VERSUS НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС: ЈЕДНОСТРАНО ПРОГЛАШЕЊЕ НЕЗАВИСНОСТИ КОСОВА И МЕТОХИЈЕ“, *НАЦИОНАЛНИ ИНТЕРЕС* - бр.01/2020, година XVI. vol.37, DOI:<https://doi.org/10.22182/ni.3712020.2>

THE INFLUENCE OF HISTORY IN SHAPING MODERN SERBIAN GEOPOLITICS

Dimitrije Teododić ¹⁰

Abstract: Geopolitics as a scientific discipline in its classic setting brings geography and politics together. However, in addition to the mentioned two sciences, different perspectives were needed for a better understanding and analysis of the problems brought about by geopolitics. Thus, economic, military, historical, legal, sociological perspectives and many others are included in solving complex geopolitical problems. In Serbia, geopolitics appeared due to major state changes, the abandonment of ideological beliefs and the strengthening of nationalism in the 90s of the 20th century. Although at the core of geopolitics are geography and politics, what most drives Serbian geopolitics is the historical factor that is very strong and increasingly present in the country for the last 30 years. The paper will analyze the influence of history on geopolitical decisions and geopolitical events that Serbia went through in that period. Using the historical-geographical and geopolitical method, the cause-and-effect relationships of geopolitical decisions and how they created the geopolitical position of Serbia today will be processed. This method will provide a framework for understanding the intricate connection between Serbian history, the geography of the areas where it takes place, and the contemporary geopolitical position. The method emphasizes the ways in which historical-geographical factors have shaped Serbian geopolitical identity over time. The work consists of three parts, the first one analyzes the determinants that shape Serbia's geopolitical decisions, while the second part analyzes history as a determinant of geopolitics. The focus of the work is the third chapter, which has an emphasis on the analysis of important geopolitical events for Serbia in the 21st century, what significance they have for the Serbian people and for today's Serbian state. The aim of this paper is to present as best as possible the interdependence of Serbian geopolitical decisions and events and historical factors.

Keywords: determinants of geopolitics, geopolitics of Serbia, historical experiences, national identity, geopolitical identity

¹⁰ Ph.D. student, teodosic.dimitrije@gmail.com, ORCID: 0009-0005-7837-5907

UDK: 314.743(497.11)
DOI: 10.5937/KonGef24111P
Прегледни научни рад

ЕМИГРАЦИОНЕ НАМЕРЕ СТАНОВНИКА ГРАДА ЗАЈЕЧАРА КРОЗ ПЕРСПЕКТИВУ МИГРАНТСКИХ МРЕЖА

Марко Петровић¹

Апстракт: Простор источне Србије се од средине шездесетих година прошлог века суочава са процесом интензивног одсељавања становништва. Током процеса емиграција стварају се друштвене мигрантске мреже између земље порекла миграната и држава њихове дестинације. Како мреже имају кључну улогу у обликовању миграционих одлука и искустава, веома је значајно испитати њихову улогу и значај у Републици Србији, а пре свега у њеним емиграционим зонама. Како источни део Србије (Браничевска и Зајечарска област) припада најстаријој емиграционој зони, веома је значајно утврдити на који начин су се мреже формирале, њихову еволуцију и трансформацију, али у првом реду утицај на ставове и намере становништва овог дела Србије о миграцијама. Рад је базиран на резултатима теренског истраживања спроведеног 2019. године у којем су истраживани различити аспекти миграционих феномена, као и улога мигрантских мрежа односно породице, пријатеља и познаника у иностранству у привлачењу нових досељеника. У истраживању су примењене методе фокус групног истраживања, полуструктурисаних интервјуа, као и теренских опсервација на урбаном и руралном простору Града Зајечара. Резултати су показали да мигрантске мреже обликују одлуке о миграцији и њене исходе, а њихова улога је углавном од кључног значаја у доношењу одлуке о миграцији, јер представљају најбољи и најбржи пут за добијање информација о потенцијалној држави дестинације, могућностима за запослење, али и у финансијској подршци по доласку. Проучавање миграционих мрежа у Србији, кроз поређење са у другим државама, условиће боље разумевање овог феномена, утицај на будуће одлуке о миграцији, као и значајније повезивање локалне самоуправе и дијаспоре у функцији развоја.

Кључне речи: емиграција, дијаспора, мигрантске мреже, Град Зајечар, Република Србија

УВОД

Република Србија је традиционална земља емиграције и као таква представља вишегодишњи инкубатор радне снаге која је своје благостање (економско пре свега) пронашла ван граница своје државе. Либерализацијом привреде у СФР Југославији 1965. године дошло је до преласка државне привреде на тржишно привређивање а у новим либералним условима социјалистичка предузећа имала су велику конкуренцију како на домаћем тржишту рада тако и на страном. Дошло је до неминовног ослобађања радне снаге што је произвело велики број лица која су остала без посла. Незапослени радни контингент солуцију је пронашао у емиграцији и одласку на тада још како га називамо „привременом“ раду у иностранству. На емиграционом путу у иностранство, незапосленима како из градова тако из сеоских средина су се придружили и пољопривредници који су се суочавали са потешкоћама приликом запослења у урбаним срединама као и лица која су била запослена у индустрији, рударству и грађевинарству (Станковић, 2014).

Источна Србија учествовала је још у првом таласу емиграције шездесетих година прошлог века када су се већински селили неквалификовани радници пре свега у Западну Немачку што је било регулисано билатералним споразумом. Селили су се такође и у друге западноевропске земље. Источна Србија као сиромашнији део наше државе је након првог таласа емиграције одржавала гастарбајтерску емиграцију заједно са југозападном Србијом (Arandarenko, 2022).

На простору источне Србије дошло до вишедеценијских, бројних социо-економских промена које су директно утицале на формирање неповољних услова за даљи одрживи развој овог подручја у односу на остале делове Србије. Некадашња општина Зајечар са Зајечаром

¹ Докторанд, petrovic.marko95@gmail.com, ORCID: 0009-0008-3686-6283

градом као урбаним центром источне Србије суочила се како са претходно наведеним проблемима који се односе на ниво целе Србије тако и са другим друштвено-економским процесима. Процес индустријализације Зајечар је испрва претворио у привредни центар овог дела Србије, интензивирана урбанизација и прилив становника, услед миграционих токова село-град довела је до пораста броја становника и радне снаге. За време експанзије социјалистичке индустријализације Зајечар је био индустријски град са више мањих и неколико већих индустријских предузећа која су чинила економску основу општине и града. Значајан број становника радио је у овим предузећима а такође су била актуелна и пољопривредна добра као и земљорадничке задруге (Krstić, 2015). Приватизација јавних предузећа односно прелазак власништва предузећа из друштвене у приватну својину током деведесетих година прошлог века представља још један процес који је тешко погодио Град Зајечар оставивши негативне последице на економију општине, запосленост и општи квалитет живота овог подручја.

Периферни положај Града Зајечара довео је до изолованости територије, Зајечар је значајно удаљен од аутопута Е75 односно Коридора 10 а сматра се да су насеља у близини главних саобраћајних окосница државе у бољој економској позицији. У томе се огледа и сама периферност територије која је изоловала и одвојила читав Зајечарски округ од остатка Србије. Како је Град Зајечар управо и погранична област са Републиком Бугарском сеоска насеља око границе су популационо девалвирана а становништво је одавно емигрирало, прво у градски центар а потом и ван државе. Пограничне територије као што је ова у погледу политичког, етно-демографског и економског развоја углавном се третирају као заостала подручја (Милетић, Тодоровић, & Миљановић, 2009). Периферан и пограничан географски положај Зајечара створио је услове економске депресије која је одредила „судбину“ читавог даљег развоја територије.

Паралелно са свим овим процесима који су се дешавали одвијала се и емиграција радног и репродуктивно способног становништва Града Зајечара и целе источне Србије. Вишедеценијски тренд исељавања становништва из источне Србије довео је до формирања мигрантских друштвених мрежа које мигранти међусобно стварају у свим фазама миграционог циклуса односно пре емиграције, током емиграције и након емиграције. Дугогодишње исељавање становника овог простора формирало је јаку мигрантску мрежу која је дуги низ година иницирала и фацилитирала нове мигранте унутар своје мреже. Овим процесом створиле су се дугогодишње мреже дијаспоре, које теже да групишу припаднике спрске дијаспоре око одређених центара у земљама одредиштима (Arandarenko, 2022). Традиционално, становништво источне Србије има добро развијену мигрантску мрежу у германофоним земљама које су формирали гастарбајтери, те земље су пре свега Немачка, Аустрија и Швајцарска. Термин *gastarbeiter* на немачком језику значи гост-радник који је шездесетих година настао као појам који дефинише иностране раднике у овим државама (Vuksanović, 1997; цит. Rašić, 2022). Временом, неки од гостујућих радника су остали да живе у тим државама а одређени део њих добио је и држављанство. Гастарбајтери су заслужни за формирање јаких самоодрживих мрежа које и данас регрутују становништво источне Србије и Зајечара.

У овом раду истражује се значај мигрантских мрежа и њихово деловање на исељавање становника Града Зајечара. Прикупљени подаци са теренског истраживања се пре свега анализирају у контексту утврђивања повезаности утицаја емиграната Града Зајечара који су се одселили у иностранство и оних који тек потенцијално размишљају о емиграцији и у тренутку истраживања налазили су се на територији Града Зајечара. Главно истраживачко питање овог рада јесте утицај мигрантских мрежа на ставове и намере становништва овог дела Србије о емиграцији. Један од важних циљева истраживања је и мапирање дијаспоре Града Зајечара на основу одговора испитаника.

ТЕОРИЈСКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Друштвено-географска истраживања миграција су свеобухватна, централно место истраживања припада човеку чије је бивствовање условљено бројним просторним, социјалним, економским, демографским и другим факторима који су саставни део предмета проучавања друштвене географије. Међународне миграције становништва могу се сагледати кроз процес миграционог циклуса који се састоји из више фаза: прва фаза обично подразумева процес размишљања о пресељењу и сам процес емиграције, друга фаза имиграцију и боравак у иностранству а трећа фаза - могући трајни останак у земљи дестинацији или пак повратак у државу порекла који потом повлачи процес реинтеграције. Ни једна од ових опција у трећој фази нису заиста коначне и могу се променити, све зависи од индивидуалних аспирација и реалних могућности миграната. Фазе миграционог циклуса су само поменуте у најједноставнијем облику и потрено је нагласити да су исте веома динамичан и сложен процес. У свим поменутим процесима изузетно значајну улогу у мигрирању имају мигрантске друштвене мреже које представљају главно теоријско упориште овог истраживања.

Теорија мигрантских мрежа постала је један од најпрактичнијих теоријских приступа који објашњава како миграција настаје и како се одвија у последњих неколико деценија. Литература указује да се перспективом мигрантских мрежа највише се бавио социолог Даглас Меси у његовим многобројним научним радовима, заслужан је за популаризацију проучавања мигрантских мрежа као друштвеног феномена разјашњавајући њихов многострук утицај. Меси и др. (Massey et al., 1993), пружили су можда најрелевантнију дефиницију мигрантских мрежа која је широко цитирана у научним круговима, они наводе да су: **„мигрантске мреже сетови интерперсоналних веза које повезују мигранте, пређашње мигранте и немигранте у подручјима порекла и дестинација, кроз односе сродства, пријатељства и заједничког локалног порекла.“** Меси и Еспања (1987), истичу да су мигрантске мреже заправо облик друштвеног капитала који ствара друштвену структуру која је способна да подржи масовну међународну миграцију. Исти аутори такође наводе да управо мреже миграната играју кључну улогу у свим аспектима миграција: мигрантске мреже утичу на доношење одлука о миграцији, усмеравање миграционих токова, утичу на обрасце насељавања и интеграцију миграната, утичу на стварање и одржавање транснационалних веза и сл. (Massey & España, 1987, 736).

Теорија мигрантских мрежа не представља нов концепт у проучавању међународних миграција. Постоје радови научника из XX века који су се њом бавили (видети: Franz 1939; Lee 1966; Petersen 1958) а појам који се раније користио односио се на термин **„ланчане миграције“** (De Haas, Castles & Miller, 2019). De Haas (2010) наводи да је термин „ланчана миграција“ већ био коришћен од стране других научника нпр. Кени (1962), Прајс (1963) итд., он наводи да су термин ближе дефинисали Мекдоналд и Мекдоналд (1964) и то као **„покрет у којем будући мигранти уче о могућностима, обезбеђују себи превоз, иницијални смештај и запослење које је створено путем примарних друштвених односа са претходним мигрантима“**. Временом термин ланчане миграције замењен је термином мигрантске мреже, социјалне мреже или друштвене мреже. Од велике је важности одмах направити дистинкцију између друштвених мигрантских мрежа и појаве интернет друштвених мрежа. Мигрантске мреже говоре о односима (везама) које мигранти стварају у свим фазама миграционог циклуса са другим људима како у месту порекла тако и у земљи дестинацији. Овај термин не треба мешати са термином виртуалних друштвених мреже које људи користе као средства масовне комуникације посредством интернета (фејсбук, инстаграм, иск платформа тј. некадашњи twiter) и др. Значај мигрантских мрежа у процесу мигрирања је вишеструк. Литература указује да мигрантске мреже смањују трошкове и ризик миграције и, самим тим, повећавају вероватноћу даљег кретања. Мреже пружају знање о дестинацији миграције и дају подршку за интеграцију на тржишту рада и у друштву. Нарочито када се мигрира на међународном нивоу, мреже су често неопходни предуслови за остварење планова емиграције. Оне могу пружити интерне информације о локалном животу, локалним могућностима запослења или тренутној правној ситуацији у држави дестинацији (Bircan et al., 2020, стр. 11). Према Месију две капиталне улоге мигрантских друштвених мрежа се огледају у смањењу трошкова и смањењу ризика. Али нису сви мигранти имали мигрантске мреже и олакшице као њихови пратиоци добро утабаних стаза мигрантских мрежа. Мигранти пионери одлазили су у иностранство и без мрежа, управо је за њих миграција била скупа и ризикантна. Међутим, након што су се пионери мигранти одселили и започели процес интеграције у друштво пријема, потенцијални трошкови миграције су значајно смањени за пријатеље, рођаке и познанике који су остали у земљи порекла а имају намеру да се доселе (Massey et al., 1993). Мајер наводи да везе са ранијим мигрантима обезбеђују потенцијалним мигрантима значајне ресурсе које користе како би смањили ризике и трошкове миграција, на пример: добијају информације о процедури пресељавања како техничкој тако и правној, финансијску подршку, добре изгледе за проналажење посла, административну помоћ, физичку присутност и емоционалну солидарност (Meuer, 2001). Макро структурални фактори као што су ратовања, колонијална освајања, окупације, регрутација радне снаге, као и заједничка култура, језик и географска близина, често играју кључну улогу у покретању процеса миграције. Избори које праве регрутери тј. мигранти пионери дефинитивно утичу на изборе локација будућих миграната (Massey et al., 1998). Нпр. истраживање о мексичким мигрантима током 1970-их година показало је да је 90% испитаника стекло легални боравак у САД путем неформалних породичних веза и познанства послодаваца (Portes i Vach 1985, цит. према De Haas, Castles & Miller, 2019). Мајер (2001) наводи јасне доказе о томе како мреже утичу на пресељавање и запошљавање помоћу мрежа. Наводи да су мреже у међународним миграцијама омогућиле боље разумевање међународног тржишта рада. Бројне студије случаја о мигрантским мрежама донеле су убедљиве доказе о великим ефектима ових мрежа на трансфер радне снаге са једног дела света на други (видети: Banerjee, 1983; Mullan, 1989; Gunnatilleke, 1998; Shah and Menon, 1999). Шах и Менон (1999) истраживале су ланчане миграције кроз друштвене мигрантске мреже радника имиграната из Јужне Азије у Кувајт. Показало се да око 70% испитаника из сваке земље (Пакистан, Бангладеш, Индија осим Шри Ланке, где је 20% испитаника) изјавило је да су имали пријатеља у Кувајту пре доласка. Пријатељи су пружили

информације испитаницима из сваке земље (осим Шри Ланке), при чему је 53-70% њих сазнало за свој посао од пријатеља. Иста студија показује да је 56% испитаних Пакистанаца на неки начин омогућили визу преко пријатеља (Shah & Menon, 1999). У овим примерима евидентно је да су мигрантске мреже, осим што су помогле да се пронађе запослење у земљи дестинацији видно утицале и на емиграционе намере и коначно саму емиграцију дотада немигрантског становништва које је комуницирало са мигрантском мрежом

Поједини научници (Böcker, 1994; De Haas, 2003) мигранти нису увек изложени само безбедним путевима током свог процеса миграције односно они нису увек „мостови“ који олакшавају одсељавање и досељавање. Они могу постати и „чувари врата“ који оклевају и/или нису вољни да помогну будућим мигрантима (De Haas, 2010). Може се јавити проблем и код мреже сродства које могу постати и искључујуће и дискриминаторне за људе који на неки начин не припадају одређеним социјалним или родбинским групама. Емиграционе намере на простору Србије проучавали су многи научници (Šantić, 2020; Todorović, Javor i Radić, 2020, Petrović, Brčerević i Šaranović, 2020) а већина њих указује на економске разлоге који највише мотивишу на емиграцију. Занимљиво је то да у једној студији о везаности за место и миграционе намере, Зајечар је освојио најнижи резултат емотивне везаности испитаника за место а уједно је и имао највећи број испитаника који планирају да се одселе из града (Petrović, Brčerević i Šaranović, 2020). У контексту емиграционих намера овај резултат не пружа оптимистичан сценарио.

МЕТОДОЛОШКИ ОКВИР ИСТРАЖИВАЊА

Овај рад заснован је на основу прикупљених података који су добијени опсежним научним истраживањем под називом *„Истраживање ставова и намера становништва о пресељавању и утврђивање миграција на демографско старење у четири јединице локалне самоуправе, у циљу формулисања препорука за креирање мера популационе политике“*. Истраживање је спроведено у априлу и мају 2019. године у више јединица локалних самоуправа међу којима се нашао и Град Зајечар. Наручилац пројекта био је кабинет министра без портфеља задуженог за демографију и популациону политику а истраживање је спроведено од стране професора и студената са Географског факултета у Београду на челу са проф. др Даницом Шантић. Град Зајечар изабран је као регионални центар источне Србије који припада најстаријој емиграционој зони Републике Србије у коме су економске миграције примарни тип миграција.

Анализа у овом раду заснована је на основу спроведених интервјуа на територији Града Зајечара и фокус групног истраживања које су спроведене у три средње школе у Зајечару: гимназија и две средње стручне школе медицинска и техничка школа. Фокус група је квалитативни облик истраживања који укључује групну дискусију о задатој теми. Основни циљ фокус групе је да подстакне дубинску дискусију којом ће се истражити вредности и ставови испитаника према неком проблему. Ова метода групног интервјуисања састоји се од интеракције модератора и групе као и интеракцији чланова исте групе (Sokoko i Benković, 2009). За фокус групе се каже да су изузетно динамичне јер учесници реагују на коментаре других учесника чиме се добија значајно већи број коментара, мишљења, искрени ставови и сл. Литература указује да је одабир броја испитаника фокус група нешто око чега не постоји сагласност међу ауторима: према неким, задовољавајући број је од 4 до 8 испитаника, други наводе да је то између 5-15, затим 4-12, док неки не постављају ове границе (Национална академија за јавну управу, 2020). Фокус групе се користе као квалитативни метод прикупљања података, фокус групе помажу у откривању нових аспеката и информација у истраживању јер учесници заједно доприносе разноврсније перспективе о изабраној теми него што истраживач може сам да замисли (Gundumogula & Gundumogula, 2020). Методолошки, интервју представља једну од најкоришћенијих метода у друштвеним и хуманистичким наукама. Интервју представља само један од начина прикупљања података о истраживаној појави. Исидора Ватлес сматра да се путем интервјуа истраживане појаве у области друштвено-хуманистичких наука могу објаснити дубински и то из угла предмета својих истраживања – самих људи. Уз предузимање мера заснованих на утемељеној теорији, истраживања у које је укључен интервју постижу висок степен валидности, те се и закључци ових истраживања могу сматрати релевантним и валидним (Wattles, 2020).

Приликом истраживања реализовано је укупно 3 фокус групе у којима је учествовало 50 испитаника средњих стручних школа и гимназије старости између 18 и 19 година на завршним годинама школовања. Поред фокус група, за потребе овог рада анализирани су и 10 интервјуа са младим становништвом старости од 20-34. година. Испитаници су одабрани насумичном методом при теренском раду на територији Града. Ученицима у фокус групама на самом

почетку објашњено је како фокус групе функционишу, шта је главна тема истраживања као и анонимност приликом учествовања у истраживању. На исти начин, приликом интервјуисања становништва јасно су саопштени главни циљеви истраживања, тематика истраживања као и гарантована анонимност испитаника. Интервјуи су полуструктурирани са унапред формулисаним питањима али са могућношћу да при интервјуисању истраживач измени нека питања како би дошао до неочекиваних података преко којих испитану појаву може сагледати на неком дубљем нивоу. И фокус групе и интервјуи састоје се од различитих питања који имају за циљ да идентификује ставове становништва о миграционим феноменима и намере исељавања локалног становништва, међутим за потребе овог рада обрађиваће се она питања која су везана за могућу емиграцију, мигрантске мреже, потенцијалне дестинације испитаника као и специфичне ставове о миграцијима.

Реализација фокус група трајала је око два школска часа (90 минута) унутар просторија школа уз одобрење директора установа док су интервјуи у просеку трајали приближно сат времена. У фокус групама, у погледу полне структуре, учествовало је више женских испитаника – њих 27, док је мушких испитаника било укупно 23. Полна структура интервјуисаних грађана Града Зајечара доминантно иде у корист женског пола – њих 6, док је мушких испитаника било 4. На терену, коришћена је и неизбежна метода теренске опсервације истраживача на урбаном и руралном подручју истраживања, ова метода готово је незаменљива и од велике важности у географским истраживањима. Унутар овог рада користи се термин Град Зајечар што се односи на некадашњу општину са свим насељима док се термин Зајечар град односи на градско језгро.

РЕЗУЛТАТИ И ДИСКУСИЈА

Ученици средњих школа показали су висок степен познавања миграционих феномена и процеса, упућени су у процес емиграције као и изазове и потешкоће са којим се суочавају емигранти на свом путу. Висок степен познавања процеса исељавања не представља изненађење с обзиром да је становништво источне Србије последњих шездесет година изузетно просторно мобилно док је исељавање постало синоним за овај крај. Резултати истраживања показују да испитаници фокус група Града Зајечара у највећем броју жели да се одсели из Зајечара и Србије. Наравно, постоји и део учесника који би остао у Србији након школовања али се наглашава да би се лако одселили уколико се „не снађу“ односно пронађу посао. Ови резултати указују на општи наратив који преовладава у источној Србији, а то је да након завршетка средње школе млади обавезно напуштају Зајечар и ускоро одлазе у иностранство.

Анализирајући ставове испитаника, долази се до закључка да ученици сматрају да су деведесете године претходног века тачка прекретница у контексту емиграције и да се од тада људи у великом обиму исељавају из Града Зајечара. Како би се утврдила потенцијална емиграција код ученика средњих школа, било је потребно истражити мишљења ученика о нивоу задовољства животом у Србији. Резултати показују да је 23 испитаника задовољно досадашњим животом у Србији док је 27 ученика истакло да нису ни задовољни ни незадовољни, дакле 54% испитаника има амбивалентан став према досадашњем животу у Србији, што је више од половине испитаних и говори о томе да би у будућности могла уследити емиграција. Дискусијом о потенцијалном пресељењу или пак останку у Зајечару и Србији учесници фокус група су пружали разноврсне одговоре. Специфично је што су се ученици у гимназији једногласно изјаснили да не желе да остану у Зајечару, док скоро сви испитаници планирају да се одсеље у иностранство након завршених студија.

-Ја не волим Србију, у смислу да већ у својих 18 година сам схватио да не бих могао да живим као моји родитељи овде и да тотално ми је место где ја у било ком смислу могу да видим себе касније. Просто наша политика... (Зајечар, гимназија)

-Ученици медицинске школе у Зајечару претежно су се изјаснили да би остали у Србији да студирају, незнатан број ученика навело је да би након завршеног факултета или високе школе отишло у иностранство да се запосли, најчешће је упитању Немачка.

-Ја ћу у Немачку. Одмах. Идем тамо да радим. (Зајечар, медицинска школа)

-Ја желим да после завршетка факултета дам шансу Србији, али ако баш немам овде избора да нађем посао, онда ћу да идем. Сигурно не бих ишла у Немачку и Аустрију. Можда Скандинавија, можда Холандија. (Зајечар, медицинска школа)

Ученици техничке школе су се већински изјаснили да ће прво отићи на студије на Универзитетима Србије. И у случају ове школе, већина ученика планира да се одсели у иностранство након дипломирања због бројнијих пословних прилика које су везане за информационе технологије.

-Ја ћу ФОН у Београду, а након тога у зависности од околности, или ћу да останем овде или ћу да одем, ако буду финансије дозвољавале. Можда, Немачка, Аустрија. (Зајечар, техничка школа)

-Ја бих Електронски факултет у Нишу, па у Немачку, јер тамо имам тетку. (Зајечар, техничка школа)

-Ја бих ишао после студија у Америку. Тамо ми је брат отишао пре месец дана. Задовољан је тамо и има бољу плату него овде. Отишао је у Чикаго. (Зајечар, техничка школа)

Табела 1. Потенцијалне емиграционе дестинације ученика и дестинације мигрантских мрежа учесника фокус група

Потенцијалне емиграционе дестинације	Мигрантске мреже испитаника
1. Немачка	1. Аустрија
2. САД	2. Немачка
3. Швајцарска	3. Швајцарска
4. Аустрија	4. САД
5. Канада	5. Француска
	6. Аустралија
	7. Италија

Извор: самостална обрада аутора на основу одговора испитаника.

Резултати фокус група показују да су потенцијалне емиграционе дестинације ученика Града Зајечара углавном традиционална одредишта становништва источне Србије али и Србије, посматрано на националном нивоу. Највећи број одговора добила је Немачка, потом САД, Швајцарска, Аустрија и Канада.

Станковић (2014) наводи да су топ три дестинације наших грађана према попису 2011. године управо Аустрија, Немачка и Швајцарска а са тим у вези код испитаника показало се да су ове дестинације и даље популарне. Сједињене Америчке Државе у одговорима испитаника заузеле су високо друго место, овај резултат може се повезати са окренутошћу младог становништва ка западним вредностима али и мекој моћи САД-а. Свакако према Станковићу (2014), САД И Канада су на шестом и осмом месту на скали вредносне лествице релативних удела спољних миграната Србије што показује да то нису нови правци емиграције и да су и даље актуелни.

Када погледамо мигрантске мреже испитаника односно државе у којима већ живи њихова породица, родбина и пријатељи добијамо дестинације мигрантских мрежа које су својствене источној Србији. Испитаници су навели да највећи број њихове породице, родбине и пријатеља живи управо у Аустрији, потом у Немачкој и Швајцарској, значајан број испитаника навео је да имају неког блиског у САД, Француској, потом Аустралији и Италији.

-Мени је деда у Аустрији и каже да је свакако боље него овде. (Зајечар, медицинска школа)

-Ја имам само пријатеље у Француској и кажу да у суштини и није тако сјајно баш тамо. У суштини нигде није сјајно, али боље је него овде. Овде људи не могу да нађу посао и све то... (Зајечар, медицинска школа).

-Немачка, Аустрија... Тамо имам рођаке. (Зајечар, техничка школа)

-Кумови су ми у Италији, а тетка и теча су у Швајцарској и кажу да неће сигурно да се врате овде. (Зајечар, медицинска школа)

-Ја имам ујака у Италији и три стрица у Аустрији, Немачкој и Швајцарској. (гимназија, Зајечар)

Резултати указују да су ученици приликом њиховог одабира потенцијалне емиграционе дестинације дали одлучујући значај мигрантским мрежама. Учесници су истакли да присуство чланова породице, родбине, пријатеља и познаника у земљи дестинацији значајно олакшава њихов процес селидбе. Учесници указују да им је лакше да се одселе у дестинацију у којој

имају већ некога као и да ће се осећати тако сигурније. Дискусијом, поједини испитаници назначили су да би првенствено отишли у земљу где имају неког ближег а потом, кад би „се снашли“ (стекли одређени финансијски капитал, сигурност у земљу пријема, добили адекватну психолошку подршку након имиграције), наставили би негде даље. Велики је значај мигрантских мрежа у погледу имиграције и интеграције нових имиграната што заправо и јесте једна од главних функција мрежа миграната. Такође, резултати показују да одлазак на високо образовање краткорочно одлаже потенцијалну емиграцију за најмање онолико година колико трају студије. С тим у вези образовање у контексту овог истраживања не представља фактор који би потенцијално утицао на одлуку остајања у држави, што се може повезати са савременим трендом емиграције високообразованих људи односно brain drain емиграције. У наредним редовима приказани су одговори ученика који потврђују позитиван утицај мигрантских мрежа на емиграционе намере испитаника.

-Ја бих уписала фармацију у Београду. Уколико будем задовољна свим условима за рад остала бих, није ми проблем, али уколико не, има где да одем. Тако да бих отишла... Цела моја родбина је у Швајцарској, тако да тамо бих отишла и првенствено конкретно за мој посао и за овај смер који ја хоћу. Тамо врве апсолутно фармацеутске куће, фирме, тако да мислим да би ми то било одлично. Ишла сам тамо код фамилије. Имам фамилију, који год град вам падне на памет. Берн, Луцерн, Базел, Сан Гален... (Зајечар, гимназија)

-Прво бих да завршим факултет, па онда после тога да видим да ли ћу успети овде да се снађем. Волела бих да одем у Аустралију. Тамо имам фамилију. (Зајечар, медицинска школа)

-Ја бих уписао Електронски факултет у Нишу, па бих отишао у Немачку, јер тамо имам тетку. (Зајечар, техничка школа)

-Планирам да упишем Вишу медицинску школу у Ђуприји. Свакако, паузираћу годину дана и нећу одмах сада да упишем. Ићи ћу у иностранство да радим, па после тога. Па после те Више медицинске могу да се запослим у иностранству. Сада бих ишла на годину дана у Швајцарску, пошто тамо већ имам родбину. Нисам тамо раније ишла, али свакако сада планирам. (Зајечар, гимназија)

Постоје и одговори ученика који указују на то да би се потенцијални мигранти селили у оне земље где немају никог од родбине и пријатеља, већ да би се тамо одселили јер им је непознато и зато што их, како наводе, привлачи одувек.

-Ја бих у Америку. Немам никога тамо од родбине, али бих отишао. (Зајечар, техничка школа)

Приликом анализе фокус група, дошло се до закључка да одређени број испитаника има држављанство других држава или има реалне могућности да на основу порекла добије држављанство друге државе. Ученици који имају страно држављанство у највећем броју имају пасоше Бугарске и Румуније, док је један ученик навео да може добити и пасош Словеније преко мајке која је и њихова држављанка.

Анализом интервјуа становника на територији Града Зајечара долази се до следећих закључака. На питање где се људи највише исељавају из вашег краја највећи број испитаника навео је Немачку, затим Аустрију и САД, одређени број испитаника рекао је да се селе углавном у иностранство, што не говори о конкретној држави. Поједини испитаници навели су да је сада актуелан одлазак на привремени рад у трајању од три месеца, те државе су пре свега Немачка, Аустрија и Швајцарска. Реч је о циркуларним миграцијама које су такође карактеристичан вид миграције за источну Србију и Зајечар. Испитаници су говорили и о одласку на рад на Аљаску (САД) где становништво ради у фабрикама за прераду рибе и да то углавном функционише преко пријатеља који су већ тамо и запослени су. Истакли су и да се највише селе геронто-домаћице и медицински радници у погледу професионалних квалификација.

-Више се исељавају у иностранству. Највише у Аустрију и Немачку. (Звездан, женски пол, 21. година)

На питање о мигрантским мрежама, учесници су у убедљиво највећем броју истакли да су им породица, родбина и пријатељи већински у Немачкој, затим у САД, Холандији и Француској. Остале државе које се помињу у интервјуу су Белгија, Аустрија и Словенија. Одговори испитаника

у већини случајева су слични са одговорима ученика средњих школа. Поред традиционалних земаља емиграције присутне су и Белгија и Холандија које се према попису из 2011. године налази у првих десет земаља дестинација Србије (Станковић, 2014) па се може закључити да нису типичне земље емиграције становништва Србије.

-Једна сестра од тетке је у Немачкој. Два друга су у Словачкој и добили су радну дозволу на две године. Један друг већ пар година одлази на Аљаску на пар месеци годишње, ради на броду, чисти рибу. Мама од друга је отишла преко једне агенције у Немачку и тамо чисти по кућама. Један колега је отишао у Немачку и тамо ради као лекар у једној бањи. (Зајечар, мушки пол, 27. година)

Током спровођења полуструктурисани интервјуа испитаници су пружали разноврсне одговоре што указује на комплексност њихових искустава и перспектива. У складу са тим, наводили су различите државе у које би потенцијално емигрирали. Емигрирали би у Холандију, Словенију и Немачку, потом Италију, Финску, Шведску итд. Није било могуће издвојити државу са убедљиво највећим бројем одговора, овај случај само потврђује сложеност истраживања миграционих феномена.

-У Холандији. То је земља лала и ветрењача, бајковита... и на лествици економски стабилних држава, где су регулисане све норме. (Зајечар, женски пол, 27. година)

-У Немачкој ... због система, због практичних разлога, цене су прилагођене платама, коректни су према странцима. (Зајечар, женски пол, 33. година)

-У Словенији. Иако тамо никада нисам била мислим да је Словенија лепа и чиста земља, а и људи су пријатни. Не бих волела да одем нпр. у Немачку, јер тамо сви одлазе. (Зајечар, пол женски, 30 година)

Одговори испитаника интервјуа показују да у њиховом случају мигрантске мреже нису одлучујући фактор одласка у иностранство. Постоје одговори у којима испитаници наглашавају да управо не би отишли у државе у којој су им родбина и пријатељи, као и одговори да се не би селили у земље у којима „сви иду“ што би се у контексту Зајечара односило на Немачку, Аустрију и Швајцарску. Интересантно је да је већина испитаника интервјуа констатовало да емиграцију посматрају као претњу укупном развоју њихове општине али услед недостатка посла и перспективе они не осуђују људе који одлазе у иностранство ради бољих услова живота.

-Мислим да су претња, јер млади одлазе. У селима су остали само стари и села се полако гасе, а почео је и град да се гаси. Старе који су остали у селу деца и унуци обилазе једном или два пута годишње. (Звездан, женски пол, 21. година)

ЗАКЉУЧАК

Историјски посматрано источна Србија са Зајечаром већ преко 60 година активно партиципира у креирању дијаспоре. Становништво Зајечара због лоших социо-економских услова селило се претежно у Немачку, Аустрију, Швајцарску. Дугогодишња емиграција довела је до тога да се формирају мигрантске мреже између земаља дестинација и простора источне Србије. Мигранти пионири постепено су са собом повлачили своје пријатеље, породицу и родбину у иностранство. Мреже у овом контексту смањују „цену“ миграције (безбедносну, финансијску, психолошку) и олакшавају имиграцију. Формирањем мрежа диференцирале су се дестинације које су данас постале главни правци исељавања становништва и центри наше дијаспоре.

Резултати фокус група и интервјуа показују да становништво урбаног и руралног простора Града Зајечара има велики емиграциони потенцијал. Заједничко већини испитаника фокус група је то да би емиграција коначно наступила тек након завршетка студија на неком од Универзитета Србије што показује да би се потенцијално иселило становништво које ће тада бити високообразовано. У мањем броју било је и испитаника који планирају останак у Србији али не и у Зајечару, управо је најмање испитаника навело да ће остати у Зајечару (уколико се не би селили у иностранство живели би у Београду, Нишу и Новом Саду).

Топ пет потенцијалних дестинација испитаних ученика представљају државе које су традиционалне дестинације зајечарских емиграната: Немачка, САД, Швајцарска, Аустрија и Канада. У погледу мигрантских мрежа испитаника највише се истичу управо Аустрија, Немачка, Швајцарска потом САД, Француска, Аустралија и Италија. Испитаници су потврдили да је

значај својих рођака и пријатеља у иностранству јако велик у смислу њихове потенцијалне емиграције. Велики број учесника одселио би се управо у државе у којим имају већ неког свог, што потврђује утицај мигрантских мрежа на емиграционе намере испитаника. Може се закључити да су германофоне земље (Немачка, Аустрија и Швајцарска) и даље популарне дестинације становништва овог простора, што не изненађује с обзиром да су ту највеће заједнице грађана Србије (и Зајечара) у иностранству. Ако погледамо редослед дестинација испитаника приметимо да су на другом и петом месту англофоне државе САД и Канада. Државе енглеског говорног подручја привлачне су нашим ученицима с обзиром да су добро упознати са језиком, да га уче у школама и да су привржени западњачкој култури. Одређени број испитаника одселио би се у државе у којој немају никог и то из разлога јер их одувек привлаче. У оваквим случајевима мигрантске мреже немају утицај. Испитаници који поседују инострано држављанство указали су да ће свакако искористити могућности које им пружају ти пасоши (претежно пасоши Бугарске и Румуније) то су углавном олакшице у контексту да нема ограничења приликом емиграције унутар Европске уније.

Испитаници са којима је спроведен полуструктурисани интервју давали су изузетно хетерогене одговоре што отежава идентификацију топ дестинација њихове потенцијалне емиграције. Међу дестинацијама нашле су се Холандија, Словенија, Немачка, САД итд. Док су мреже интервјуисаних учесника традиционална Немачка, потом САД, Холандија и Француска. Интервјуисани узорак навео је и значај циркуларних миграција на испитаном простору, с обзиром на то да је било више одговора о одласку на привремени рад у иностранство у трајању до 3 месеца. У овом истраживању било је и испитаника који говоре о томе да би се преселили у неке мање „популарне“ државе. Међу одговорима могло је се наћи и оних који никада не би отишли у Немачку или Аустрију, али је број испитаника са оваквим одговорима релативно мали и углавном условљен масовношћу емиграције њихових познаника.

Мигрантске мреже евидентно представљају важан фактор који доводи до потенцијалне емиграције како показују истраживања овог рада. Живот родбине и пријатеља у иностранству утиче на размишљања о пресељењу уопштено а специфично утиче и на могућност исељавања управо у тим државама. Међутим овим истраживањем долази се до закључка да мигрантске мреже нису у апсолутно свим условима од пресудног значаја за исељавање, испитаници би се селили и тамо где немају никог али и у државама у којима им заправо нису родбина и пријатељи, указујући да није увек и за сваког адекватно да се одсели тамо где су родбина и пријатељи. Даље истраживање мигрантских мрежа и улога коју ове мреже имају у процесу спољних миграција је преко потребно. Дубље разумевање начина на који мигрантске мреже утичу на потенцијалну емиграцију, имиграцију и интеграцију од виталне су важности ради бољег разумевања миграција. Земље извознице радне снаге као што су Индија, Турска, Пакистан, Мексико и сл. идентификовале су значај мигрантских мрежа и почеле су развијати стратегије којим би утицали на развој локалних самоуправа из којих радна снага и земаља дестинација и потиче.

ЛИТЕРАТУРА

- Arandarenko, M. (2022). Migracije, kvalifikacije i tržište rada. Nacionalni izveštaj o ljudskom razvoju–Srbija, 97-116.
- Bircan, T., Purkayastha, D., Ahmad-yar, A. W., Lotter, K., Iakono, C. D., Göler, D., ... & Ünver, Ö. (2020). Gaps in Migration Research: Review of migration theories and the quality and compatibility of migration data on the national and international level. HumMingBird Paper, (July).
- Böcker, A. G. (1994). Chain migration over legally closed borders: Settled immigrants as bridgeheads and gatekeepers.
- De Haas, H. (2010). Migration and development: A theoretical perspective. *International migration review*, 44(1), 227-264.
- De Haas, H. (2010). The internal dynamics of migration processes: A theoretical inquiry. *Journal of ethnic and migration studies*, 36(10), 1587-1617.
- De Haas, H., Castles, S., & Miller, M. J. (2019). *The age of migration* (6th ed.). Red Globe Press.
- Gundumogula, M., & Gundumogula, M. (2020). Importance of focus groups in qualitative research. *International Journal of Humanities and Social Science (IJHSS)*, 8(11), 299-302.
- Krstić, D. (2018). *Zaječar: A View of a Provincial and Border Town in Serbia*. Гласник Етнографског института САНУ, 63(1), 101-119.
- Massey, D. S., & España, F. G. (1987). The social process of international migration. *Science*, 237(4816), 733-738.
- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A., & Taylor, J. E. (1993). *Theories of international migration: A review and appraisal*. *Population and development review* 431-466.

- Massey, D. S., Arango, J., Hugo, G., Kouaouci, A., Pellegrino, A. & Taylor, J. E. 1998. *Worlds in Motion: Understanding International Migration at the End of the Millennium*, Oxford, Clarendon Press.
- Meyer, J. (2001) „Network Approach versus Brain Drain: Lessons from the Diaspora“, *International Migration*, 39(5).
- Petrović, M., Backović, V., & Petrović, I. (2017). *Vežanost za mesto i migracione namere stanovništva: Primer osam gradova u Srbiji*. *Stanovništvo*, 55(2), 1-24.
- Rašić, M. (2022). *Zamišljena domovina: klubovi, identitet i integracija srpskih gastarbajtera u Beču/Imagined homeland: clubs, identity and integration of Serbian guest workers in Vienna* (pp. 1-240). Beograd: Etnografski institut SANU/Belgrade: Institute of Ethnography SASA.
- Skoko, B., & Benković, V. (2009). *Znanstvena metoda fokus grupa – mogućnosti i načini primjene*. *Politička misao: časopis za politologiju*, 46(3), 217-236.
- Šantić, D. (2020). *Leaving Serbia Aspirations, intentions and drivers of youth migration democracy and human rights*. Beograd: Friedrich-Ebert-Stiftung.
- Todorović, M., Javor, V., & Radić, N. (2020). *Emigracioni potencijal mladih u Srbiji. Migracijske i etničke teme*, 36(2-3), 155-171.
- Wattles, I. (2019). *Intervju kao istraživačka metoda: Teorijski aspekti*. *Civitas*, 9(02), 201-213.
- Милетић, Р., Тодоровић, М., & Миљановић, Д. (2009). *Приступ неразвијеним подручјима у регионалном развоју Србије. Зборник радова Географског института „Јован Цвијић“ САНУ 59 (2), 149, 171.*
- Национална академија за јавну управу, (2020). *Упутство за спровођење фокус групе*. Преузето са: <https://para.gov.rs/extfile/sr/1950/Uputstvo%20fokus%20grupe1.pdf> (приступљено 12. јуна 2024. године).
- Станковић, В. (2014). *Србија у процесу спољних миграција*. Република Србија, Републички завод за статистику.
- Шантић, Д. Спасовски, М. Јакопин, Е. Девецић, М. Антић, М. Кнежевић, А. Ђорђевић, А. Судимац Мратинковић, Д. Радић, Н. Ђуркин, Д. Јавор, В. Тодоровић, М. (2019). *Истраживање ставова и намера становништва о пресељавању и утврђивање утицаја миграција на демографско старење у четири јединице локалне самоуправе, у циљу формулисања препорука за креирање мера популационе политике*. Београд: Универзитет у Београду – Географски факултет. ISBN 978-86-6283-077-7.

EMIGRATION INTENTIONS OF THE RESIDENTS OF THE CITY OF ZAJEČAR THROUGH THE PERSPECTIVE OF MIGRANT NETWORKS

Marko Petrović²

Abstract: Since the mid-sixties of the last century, the area of Eastern Serbia has been facing a process of intensive emigration of the population. During the process of emigration, social migrant networks are created between the countries of origin of the migrants and the countries of their destination. As networks play a key role in shaping migration decisions and experiences, it is very important to examine their role and importance in the Republic of Serbia, and above all in its emigration zones. As the eastern part of Serbia (Braničevo and Zaječar regions) belongs to the oldest emigration zone, it is very important to determine how the networks were formed, their evolution and transformation, but first of all the influence on the attitudes and intentions of the population of this part of Serbia regarding migration. The work is based on the results of field research conducted in 2019, which investigated various aspects of migration phenomena, as well as the role of migrant networks, i.e. family, friends and acquaintances abroad in attracting new immigrants. In the research, the methods of focus group interviews, semi-structured interviews, as well as field observations in the urban and rural areas of the City of Zaječar were applied. The results showed that migrant networks shape decisions about migration and its outcomes, and their role is most often of key importance in making the decision about migration, because they represent the best and fastest way to obtain information about the potential country of destination, employment opportunities, but also in financial support upon arrival. The study of migration networks in Serbia, through comparison with other countries, will lead to a better understanding of this phenomenon, influence on future decisions on migration, as well as a more significant connection between local self-government and the diaspora in the function of development.

Keywords: emigration, diaspora, migrant networks, City of Zaječar, Republic of Serbia

² Ph.D. student, petrovic.marko95@gmail.com, ORCID: 0009-0008-3686-6283

ГЕОГРАФИЈА НЕФОРМАЛНИХ НАСЕЉА У БЕОГРАДУ: ПРИМЕР КАЛУЂЕРИЦЕ

Лидија Тошовић¹

Резиме: Неформална насеља представљају свеprisутан феномен данашњице у многим урбаним подручјима. Још од шездесетих година прошлог века, у Београду долази до настанка првих оваквих насеља. Урбано подручје Београда је доживело значајне просторно-демографске трансформације услед снажног процеса урбанизације и интензивних миграционих токова на релацији село-град. Овај популациони притисак изазвао је рапидан урбани развој који се преливао и на периурбана подручја, која постају зоне прилива становништва и експанзије неформалне стамбене градње. Прва асоцијација када је реч о неформалним насељима у Београду јесте Калуђерица, насеље које припада општини Гроцка. Ово градско насеље на југоисточном ободу града неретко се назива и „највећим дивљим насељем у Европи.“ Тако окарактерисано, привлачи велику пажњу аутора који се баве различитим научним дисциплинама, а пре свега географом. Овај рад има циљ да пружи увид у урбано-географске карактеристике насеља Калуђерица. Методологија се ослања на анализу доступних извора података, укључујући планску документацију, пописну статистику и релевантне студије из ове области. У раду се посебна пажња посвећује социо-економском контексту неформалних насеља, фокусирајући се на просторно-популациони развој насеља, као и диференцирање основних етапа у његовом развоју. Евалуација стања стамбене инфраструктуре такође је важан елемент анализе неформалних насеља као што је Калуђерица. Кроз ову студију случаја, рад настоји да допринесе дубљем разумевању географије неформалних насеља и пружи детаљнији увид у динамику њиховог урбаног развоја, кроз анализу социо-економских фактора. Резултати рада би допринели указивању на главне изазове са којима се сусрећу савремена неформална насеља, као и да потенцијално послуже као основа за формирање стратегија урбаног планирања, развоја политика и усмеравање интервенција како би се на те изазове успешно и одговорило.

Кључне речи: неформална насеља, урбани развој, урбанизација, Калуђерица, Београд

УВОД

Како бисмо боље разумели рецентну насеобинску слику Београда данашњице, потребно је осврнути се на период после Другог светског рата. Становништво Београда се скоро удвостручило крајем 40-их година 20. века, достигавши број од 600.000 становника. Овакав раст представљао је резултат природног кретања становништва, али много више интензивних миграција из руралних подручја, као последица процеса индустријализације. Процес урбанизације у Београду попримио је широке размере, и до седамдесетих година број становника се поново удвостручио, износивши 1,2 милиона. У то време, урбана и стамбена инфраструктура није била довољног капацитета да подржи прилив индустријских радника у Београд. Међутим, тадашњи саобраћајни систем је омогућавао радницима да се настане у периурбаним подручјима, што је за последицу имало пораст броја становника управо у тим деловима града (Tosics, 2005). За време социјализма, развој градова је био далекосежно планиран и строго контролисан од стране режима. Држава је поседовала већи део урбаног земљишта и била је одговорна за изградњу готово комплетног стамбеног фонда Београда (Nedovic-Budic et al, 2006). У идеалном сценарију, циљ је био обезбеђивање станова за сво становништво, што је било тешко оствариво. Онима који нису успели да осигурају стан путем државно обезбеђеног колективног становања, остало је да пронађу решење ван планова. Прва неформална насеља почела су да се развијају током социјалистичког периода, али је њихов број био мали (Simeunčević Radulović et al, 2013).

Интензиван процес урбанизације и развој Београда у правцу центар-периферија условили су незакониту стамбену градњу, и као крајњи производ, формирање неформалних насеља. У градовима који се налазе у земљама у развоју, попут Београда, неформална насеља

¹ Докторанд, suklidija@gmail.com

нису само интегрални део урбане структуре, већ и главни покретач даљег урбаног ширења. Проблеми неформалне градње у Југоисточној Европи налазили су се 2004. године на дневном реду министарске конференције у Бечу. Према дефиницији, тамо је утврђено: „Неформална насеља су насеља која, из различитих разлога, не испуњавају захтеве за правно признавање (и изграђена су без поштовања формалних поступака за правно власништво, пренос власништва, као и грађевинске и урбанистичке регулативе), постоје у својим респективним земљама и ометају економски развој. Иако постоји значајна регионална разноврсност у њиховом појављивању, ова насеља су углавном карактерисана неформалним или несигурним правом на земљиште, неадекватним приступом основним услугама, како социјалној, тако и физичкој инфраструктури (Ratkaj et al, 2010).“

Као значајан фактор експанзије неформалних насеља издваја се и прилив избеглица и прогнаних лица из Босне и Херцеговине и Хрватске у периоду од 1992-1995., као и интерно расељених лица са Косова и Метохије после 1999. Велики део овог становништва је, у процесу интеграције у локалне заједнице, себи обезбеђивао стамбени простор искључиво путем неформалних облика изградње (Milić et al, 2004). Такође, период транзиције означио је и период корених промена у сфери власништва над становима и регулације планирања урбаног земљишта. У периоду транзиције, враћено је приватно власништво над становима и коришћење земљишта. Истовремено, неформална градња у Београду достиже до тада незабележене размере, и означава доминантан правац урбаног раста и развоја Београда, посебно његових периферних делова. Упркос томе, детаљна званична студија која би утврдила границе ових подручја, број неформалних стамбених јединица и њихових становника, никада није спроведена. Неколицина студија наводи различите претпоставке које се крећу око 150.000 бесправно изграђених објеката, што дефинитивно није коначан број, и велика је вероватноћа да је у реалности вишеструко већи (Petovar, 2005).

ТЕОРИЈСКЕ ОСНОВЕ ИСТРАЖИВАЊА НЕФОРМАЛНИХ НАСЕЉА

Од 60-их година 20. века ова тема је непрекидно актуелна и завређује пажњу многих теоретичара. Истраживачка искуства америчког антрополога Оскара Луиса резултирала су формулисањем теорије културе сиромаштва, која је снажно утицала на савремене погледе и политике у вези са неформалним становањем. Луис је веровао да култура сиромаштва обухвата различите системе вредности и уверења везана за сиромаштво, те да такво становништво поседује одређене заједничке особине, као што су равнодушност и тежња за пуким задовољавањем основних потреба. Пропагирао је став да се ова, како је називао, супкултура преноси са генерације на генерацију у мери да онемогућава становништво да напусти сиромаштво. Овакви ставови допринели су честим пежоративним описима неформалних насеља од стране научне и стручне јавности (Lewis, 1966).

Први противуречни талас мишљења долази од Чарлса Абрамса. Он је снажно оспорио Луисову идеју да становништво неформалних насеља није спремно да делује у циљу унапређења стамбених услова. Тврдио је да је оснаживање концепта само-одрживости и само-довољности таквих насеља најбољи начин за унапређење квалитета живота у њима. Према Абрамсу, неформална насеља нису главни извор урбаних проблема нити просторна манифестација културе сиромаштва – она су одговор на тренутно стање у урбаном ткиву и могу бити само прелазни степен развоја једног насеља (Abrams, 1966).

Међу теоретичарима који су заступали позитивизам и концепт самоодрживости унутар становања у неформалним насељима истиче се Џон Тарнер, амерички архитекта и планер. Он је сматрао да је формирање оваквог типа урбаних форми једноставно производ различитости у погледу стамбених потреба и приоритета хетерогеног и неравномерно распоређеног градског становништва. Такође, сматрао је да јединствено решење није пожељно нити могуће. Он апострофира концепт самопомоћи за овакав тип становања, уз неопходност финансијске интервенције власти. (Turner, 1967) Тарнерова размишљања допунио је и Вилијам Мангин, који је сматрао да упркос стигматизацији, већина становништва неформалних насеља тежи ка социјалној стабилности. Залагао се за разбијање предрасуда о неформалним насељима и благонаклоно посматрао хетерогеност у стамбеној структури. Сматрао је да илегална градња као таква, ипак доноси бенефите за одређене групе становништва које су добиле прилику да реше стамбено питање (Mangin, 1967).

Мање конзервативне и оптимистичке ставове заступали су и Мануел Кастелс, Фернандо Ернико и Џенис Перлман. Ови мислиоци су постали пионири у погледу демистификације неформалног становања. Посматрали су таква насеља као интегрални део урбане форме, залажући се да је термин „субурбани“ неправедан.

Раковски се бавио тематиком проблема урбаних неформалних форми са два аспекта – структуралистичког и неолибералног. Структуралистички приступ је базиран на неомарксистичкој мисли и теорији зависности. Сматрао је да је важност овог приступа управо то што оправдава неформалну урбану форму у субурбаним подручјима, објашњавајући је помоћу неуравнотежене природе развоја условљене капитализмом. Неолиберални приступ упућује на правно-биروقратску сферу проблема, и он јасно диференцира формални и неформални сектор. Овај приступ уважава правни и институционални оквир и тежњу да неформално прерасте у формално (Fegue, 2007).

Године 1985, Дејвид Харви се успротивио приватном власништву сматрајући да иде у корист искључиво капиталистичком режиму. Веровао је у тесну везу просторне организације друштва са општим механизмима развоја, и да је од виталног значаја за разумевање града управо разумевање процеса генезе и трансформације урбаних форми. Наглашавао је моћ урбаног окружења да рефлектује стање у друштву, и сматрао је урбану форму за просторну манифестацију односа на тржишту (Harvey, 1985).

ПРОСТОРНО-ДЕМОГРАФСКА ТРАНСФОРМАЦИЈА НАСЕЉА КАЛУЂЕРИЦА

У литератури, али и у свакодневном животу, Калуђерица представља синоним за неформална насеља у Србији. Ово насеље које припада општини Гроцка већ деценијама носи епитет „највеће дивље насеље на Балкану“, и као такво, у великој мери је стигматизовано. Иако се урбани пејзаж Калуђерице током времена динамично мењао, ово насеље и даље важи за најстарије неформално насеље у Београду.

Насеље је смештено на подунавском делу Шумадијске греде југоисточно од центра Београда, од кога је удаљено 6 km. Калуђерица се развијала између два важна путна правца – на западу аутопута Е-75 и на истоку магистралног пута Београд-Смедерево. Са јужне стране, око 3 km од централног дела насеља, налази се кружни пут (Јовановић, 1978).

У својој првобитној форми, насеље је имало обележја збијеног типа насеља. Услед рапидног урбаног развоја, прерасло је некадашње границе и просторно се ширило дуж саобраћајница и у долини. Развој није био континуиран нити је полазио из јединственог језгра, већ су се групе кућа формирале на мањој удаљености – углавном уз Смедеревски пут и испод гробља. Новонастала језгра су временом увећавала број кућа и ширила се стихијски. Примећују се мање и веће концентрације насеобинских јединица у јединственом насеобинском систему, што представља одлику разбијеног типа насеља (Јовановић, 1978).

Према последњем попису становништва из 2022. године, насеље Калуђерица броји 28.483 становника. Посматрајући број становника по насељима по пописима 1948-2022, управо у Калуђерици је забележен највећи релативни пораст броја становника. Насеље је у периоду између првог и последњег пописа становништва повећало број становника двадесет пута. Највећи пораст евидентиран је између 1971. и 1981., када је број становника порастао са 1909 на 12.435. У наредна два међупописна периода, број становника се сукцесивно повећавао, док се на последња три пописа запажа блажи пораст. Када је о броју домаћинстава реч: статистика иде у прилог тврдњи са почетка рада да је неформална градња у Калуђерици узела маха током седамдесетих година прошлог века. У међупописном периоду 1971-1981. број домаћинстава у насељу се повећао са 493 на 3631.

Табела 1. Преглед броја становника и броја домаћинстава у насељу Калуђерица 1948-2022.

Пописна година	Број становника	Број домаћинстава
1948.	934	178
1953.	1011	191
1961.	1066	236
1971.	1909	493
1981.	12.435	3631
1991.	18.326	5061
2002.	23.397	7429
2011.	26.904	8801
2022.	29.483	10912

Извор: Републички завод за статистику, 2023.

Унутар стамбеног фонда превладавају породичне и вишепородичне приватне куће, које је становништво само изградило. У последње две деценије, приметан је пораст инвеститорске градње, који се огледа у градњи појединачних стамбених зграда и мањих стамбених комплекса. Просечна величина стамбених јединица износи око 75 m², што је за око 9 m² више од просечне величине станова у Београдском региону (Вајић et al, 2016).

Према попису из 2022., насеље броји 29.483 становника у 10.912 домаћинстава. Стварни број становника је вероватно знатно већи, а процене се крећу и до 70.000 становника (Milić et al, 2004). У прилог овоме говоре и подаци мобилних оператера и интернет провајдера. Разлози за овакво одступање су често непријављен статус подстанара, али и нерешено власништво над стамбеним објектима.

Неки од главних узрока интензивног урбаног и демографског развоја Калуђерице јесу недостатак доступних станова у центру Београда или насељима ближим центру, и истовремено близина Калуђерице центру Београда, као и њена солидна саобраћајна повезаност. Такође, недостатак адекватних стамбених политика у то време је представљао олакшавајућу околност за експанзију неформалног становања: У Генералном урбанистичком плану за Град Београд из 1969. и 1970, линија разграничења која је означавала зону у којој није дозвољена изградња појединачних вишестамбених објеката постављена је тачно изван граница насеља Калуђерица (Žerjav, 2014.)

Према Савелићевој (1988)., урбанистички планови с краја прошлог века проблем насеља Калуђерица третирали су као нешто што треба санирати, а не као насеље које има потенцијал за урбано планирање и касније одржавање. Седамдесетих и осамдесетих година прошлог века, Калуђерица је имала ограничен приступ канализационој мрежи и пијаћој води. Домаћинства су се снабдевала водом помоћу старих јавних чесми повезаних са градским водоводним системом, или из приватних бунара са хемијски и бактериолошки неисправном водом. Социјална инфраструктура је такође била недовољно развијена, што илуструје пример ограничених капацитета рада локалне Основне школе „Алекса Шантић“ и Дома здравља, као и недостатак спортско-рекреативних и садржаја за младе. Изглед мреже улица такође није био репрезентативан – уске, неасфалтиране, неправилне, што је допринело слабој функционалности саобраћајне мреже. Наводи се да јавни градски превоз није био на задовољавајућем нивоу и није испуњавао потребе бројних дневних миграната (Савелић, 1988). У међувремену, догодиле су се позитивне промене на плану комуналне и јавне инфраструктуре, али бројни изазови са којима се становништво и дан данас сусреће датирају још из 1980-их година (Petrić et al, 2014).

ПЕРИОДИЗАЦИЈА УРБАНО-ГЕОГРАФСКОГ РАЗВОЈА НАСЕЉА

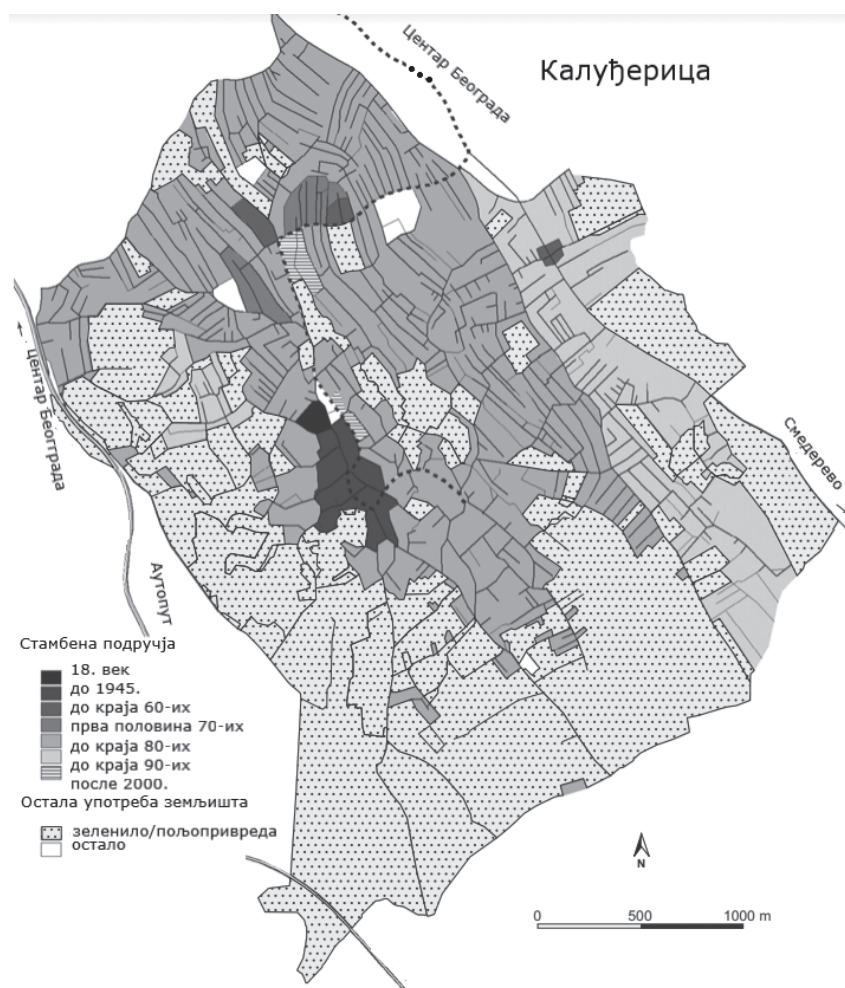
Континуитет насељености на простору насеља Калуђерица датира још од половине 18. века. Ово поглавље настоји да расветли етапе насеобинског развоја, узимајући у обзир географско-историјске, политичке и друштвено економске прилике.

Формирање језгра насеља средином осамнаестог века означава **прву етапу** формирања самог насеља. Језгро је формирано у долини потока Баре, у близини данашње Основне школе и зграде локалне самоуправе. **Друга етапа** обележена је досељавањем нових породица и деобом патријархалних задруга. Језгро је већ стабилно и густо насељено, а око њега се подижу нове куће и насеље се равномерно просторно шири. Слични трендови су се наставили и у периоду између два светска рата, који ће за потребе овог рата бити назван **трећом етапом** развоја Калуђерице. Потребно је напоменути да овде и даље нема речи о неком снажнијем интензитету развоја. Током Другог светског рата, у одређеној мери је оштећен стамбени фонд услед ратних разарања. Пораст броја стамбених објеката је занемарљив, јер се више радило на санацији постојећих објеката (Јовановић, 1978; Göler et al, 2012).

Следећа, **четврта** по реду фаза везује је се за период после Другог светског рата, када долази до збијања изграђеног стамбеног ткива, углавном због оснивања домаћинстава од стране каснијих генерација аутохтоних породица. Истовремено, насеље се просторно шири према југу дуж Смедеревског пута. Насеље је задржало руралне карактеристике, а промене се огледају у чињеницама да је дошло до електрификације насеља и да је доведен нисконапонски вод. Такође, постављена је тврда подлога на путу Калуђерица-Лештане, а средином 1976. отпочиње и парцелизација земљишта. За време ове фазе, разликују се два подручја проширења Калуђерице: прво је подручје непланских грађевинских активности поред претходно планираних делова насеља, а друго је подручје на северном делу језгра, које је тада добило и аутобуску линију градског превоза (Јовановић, 1978; Göler et al, 2012).

Пета етапа јесте кључна јер означава период интензивне стамбене градње, на потезу између основне школе и гробља. Интензивну градњу нису пратиле одговарајуће интервенције власти у домену комуналне инфраструктуре. Управо се за ову етапу везује иницијална неадекватна парцелизација земљишта, која представља један од основних предуслова даљег неформалног развоја насеља. На парцелама које су неподесног облика и недовољне величине подизани су објекти без грађевинских дозвола (Јовановић, 1978; Göler et al, 2012).

Истовремено, постојећа електро-мрежа није задовољала потребе становништва. Средином седамдесетих година, у Калуђерицу је доведен високонапонски вод, и уједно су изграђене две трафо станице, што је омогућило стабилно снабдевање насеља електричном енергијом (Јовановић, 1978). Из ове етапе датира и велики део асфалтних путева унутар насеља, као и решење проблема водоснабдевања. Калуђерица није била повезана на канализациону мрежу. Период од средине 70-ух до почетка 90-их карактерише експлозивна неформална грађевинска активност и одговарајуће обимно просторно увећавање насеља. Чак 47% објеката забележених 2002. потиче из периода од 1971. до 1980., а додатних 31% из периода од 1981. до 1991. године (Göler et al, 2012).

Карта 1. – Етапе насеобинског просторног развоја насеља Калуђерица
Извор: Göler et al, 2012.

Овакав развој насеља суочава његово становништво са првим изазовима – проблем снабдевања робом широке потрошње, недовољан капацитет школе, неадекватне просторије месне заједнице, државне апотеке, амбуланте и библиотеке, као и непостојање поште.

Деведесетих година се наставио тренд значајног пораста стамбених јединица (11% укупног стамбеног фонда евидентираног 2002.), што означава **шесту фазу** насеобинског развоја. Неформална стамбена градња је била посебно интензивирана дуж Смедеревског пута. Земљиште дуж ове саобраћајнице претходно је било ослобођено од било какве градње због атрактивне локације и високе процењене вредности. Међутим, прилив избеглица из Хрватске и Босне и Херцеговине, и то земљиште је постало веома пожељно за просторно ширење Калуђерице, што је држава одлучила да толерише, с обзиром на политичке и економске околности у то време (Göler et al, 2012).

Након планерске кризе, урбано планирање поново постаје актуелна тема 2000. године. У **седмој фази** развоја Калуђерице, могу се препознати први утицаји демократских реформи. Неформалан урбани развој као такав није могао бити потпуно сузбијен, али први успеси на пољу планирања се огледају у континуираној легализацији старијег грађевинског фонда и појачаној контроли рецентних грађевинских активности, у циљу превенције неформалне стамбене градње у будућности (Göler et al, 2012).

Након тога су озаконена два нова подручја предвиђена за стамбену градњу, дуж линије градског превоза 309. У првом, на северном делу Калуђерице, планиране су мешовите грађевинске структуре са породичним кућама и стамбеним зграда, док су у другом, недалеко од старог језгра насеља, планирани стамбени блокови. Овакве активности свакако је требало поздравити, али становништво и јавност остали су ускраћени за одговор надлежних органа на питања због чега је овакав тип градње добио предност над изградњом канализационе мреже (Göler et al, 2012).

ПОТЕНЦИЈАЛИ И ОГРАНИЧЕЊА СТАНОВАЊА У НЕФОРМАЛНИМ НАСЕЉИМА

Калуђерица данас, чак и након свега изложеног у раду, у реалности по физиономским карактеристикама насеља не одудара много од неких других београдских насеља, која су далеко мање „на лошем гласу.“

Као главну предност Калуђерице многи наводе и даље релативно прихватљиве цене земљишта (пољопривредно земљиште у приватном власништву, што представља потенцијално грађевинско земљиште.) Интересантно је поређење како су се цене земљишта кретале пре само 12 година: плац се 2012. године могао купити за 500 евра по ару, док се данас цене крећу од 2000 до 10.000 евра по ару. Цене зависе од доступности пута, прикључака за воду и електричне енергије. Трендови градње у многеме су се променили – раније је становништво само градило приватне вишеспратне куће. Куће су грађене по фазама, сопственим капиталом, веома једноставног изгледа без било каквих карактеристичних стилова градње (Petrić et al, 2018). Међутим, у последњој деценији доминира инвеститорска градња стамбених зграда са већим бројем станова. Године 2012., цене станова у Калуђерици су се кретале око 700-900 евра по метру квадратном, док данас достижу и до 1800 еур/м².²

Вишегодишње одсуство примене урбанистичких планова и регулација овог насеља, које је пратило бесправну градњу, за последицу је имало изостављање реда у формирању грађевинских парцела и регулација стамбених улица. Због теренских препрека (стрми нагиби, парцијалне и шире појаве клизишта) и уске приступне уличне мреже, отежано је уређење и комунално опремање насеља у целини, што представља свакодневни проблем локалном становништву. Највећи део насеља настао је изградњом на слободно подељеним пољопривредним парцелама, чиме је настала врло испрекидана саобраћајна и инфраструктурална мрежа (Đukić & Stupar, 2009).

Многа од питања која се тичу функционално-просторне организације насеља остају нерешена, укључујући питања адекватног система јавног градског превоза, управљања отпадом и јавних услуга. Линија градског превоза која саобраћа на траси Калуђерица – Усатничка, једина је којом становници овог насеља могу да дођу до града, и то само до рубних делова општине Звездара. Како је велики проценат становништва запослен на територији општина Стари Град и Нови Београд, неопходно би било увести бар још једну линију јавног градског превоза. Такође, проблем паркирања са којим се сусрећу готово све општине и насеља у Београду, прелио се и на овај насеобински простор. У Калуђерици је то посебно изражено, због густе мреже уских улица и проширивања окућница приватних кућа на уштрб јавних површина, за време процвата неформалне градње.

У међувремену, Калуђерица је 2010. године добила још једну основну школу, али многи сматрају да је овом насељу потребна и средња школа, што би допринело јачању Калуђерице као локалног центра, и ослабило интензитет дневних миграција средњошколаца. Дом здравља у Калуђерици такође је реновиран. Овај објекат, који представља истурено одељење ДЗ „Миливоје Стојковић“ из Гроцке, налази се у самом центру насења, и у оквиру њега се налазе хитна помоћ, кабинет за рендген и ултразвук, педијатрија, гинекологија, стоматологија, лабораторија и поливалентна патронажна служба (Урбанистички завод Београда, 2017). Проблем снабдевања више није актуелан – Калуђерица поседује савремени тржни центар и објекте свих већих ланаца супермаркета који послују у Србији. Задовољавање потреба савременог човека у многеме

² Извор: <https://www.halooglas.com/>

је олакшано, имајући у виду да насеље има велик број разних објеката услужног занатства, угоститељских објеката, и специјализованих продавница. Почетком овог века, подигнута је и црква – Храм Светих Јоакима и Ане. Осим државне предшколске установе „Лане“, у Калуђерици је последњих година отворено више приватних вртића који прихватају субвенције града, те је проблем са мањком овог типа установа у великој мери ублажен.

На основу горенаведеног, може се донети закључак да су ипак начињене многе позитивне промене. Па ипак, Калуђерици и дан-данас недостаје много тога што је од велике важности за квалитет живота становништва и одрживи урбани развој – зелене површине, паркови, објекти за спорт и рекреацију, садржаји за децу и младе, али и за пензионере.

Уколико постоји тежња да се насеље остави будућим генерацијама са много више могућности и потенцијала за развој, требало би да се редефинишу правци будућих развоја.

Многи би помислили да су поменуте потребе становништва секундарне ствари, кад нису решена основна питања легализације објеката, али штета је већ учињена. Калуђерица се не може градити испочетка, али се могу ублажити негативне последице вишедеценијске неконтролисаних градње и будући урбани развој усмерити у одрживом правцу.

ПЕРСПЕКТИВЕ ТРАНЗИЦИЈЕ КА ФОРМАЛНОМ ОБЛИКУ СТАНОВАЊА

Накнадна формализација, односно легализација неформалних објеката у Калуђерици представља велики изазов. Покушаји надлежних органа да на њега одговоре најпре је био путем рушења нелегално израђених објеката, што није успело да успостави континуитет, нити да одговарајуће резултате. Године 2003., донесен је Закон о планирању и изградњи, који је минимализовао прописе и потребне документе за добијање грађевинских дозвола, те предвидео ниске накнаде за легализацију објеката. Предат је велики број нових захтева за легализацију, само у Београду чак 130.000 (UN-Habitat, 2006). Међутим, симболичан број захтева је заиста реализован, што је условило поновни приступ овом проблему и доношење нове законске регулативе која додатно јача права власника илегалних објеката.

Упркос овим напорима, до потпуне формализације стамбене градње у Калуђерици до данас није дошло. У већини случајева разлог томе су нерешена питања имовинских односа. Да би ушао у процес легализације, потребно је да власник неформално изграђеног објекта истовремено има власништво и над земљиштем. Иако су већина подносилаца захтева заправо власници земљишта на ком се налази њихова кућа, они то не могу правно доказати. Разлог за то лежи у чињеници да је досељено становништво обично стицало пољопривредно земљиште из приватног породичног власништва и потписивало уговор само са једним чланом породице, који формално можда није био власник. С обзиром на то да је велики број наследника (тадашних стварних власника) у међувремену преминуо, тешко је пратити пренос власништва и једном за свагда решити овај проблем. Чак и у случајевима када је наследник још увек жив, власници објеката су у неповољној преговарачкој позицији (Göler et al, 2012).

ЗАКЉУЧАК

Ретроспективом узрока, генезе и последица неоформалне изградње као облика децентрализоване и непланског урбаног развоја Београда на примеру насеља Калуђерица, јасно је да је реч о сложеном урбаном феномену. Стручњаци из разних области чију пажњу завређује ова проблематика деценијама уназад се труде да дају свој допринос решењу проблема неформалне градње и становања и укажу на све мањкавости у теорији и у пракси. Урбана географија, као хроничар трансформације насеља, игра кључну улогу у проучавању неформалних градских насеља пружајући дубље разумевање њихове структуре, динамике и утицаја на урбани пејзаж. Генерални урбанистички план Београда до 2041. препознаје санацију и заокружење постојећих објеката у насељу као приоритете када је реч о периферној зони града, у коју је планом сврстана Калуђерица. Постављени циљеви ће бити остварени путем контролисане градње, усмеравања на потпуније и квалитетније инфраструктурно опремање и проширење понуде садржаја неопходних за подизање квалитета становања.

Парадоксално, истраживања спроведена претходних година показују да је становништво генерално задовољније условима и квалитетом живота у насељу, који су „много бољи него што су раније били“ (Вајић et al, 2016).

Калуђерица представља један спецификум урбане неформалности, социјалне маргинализације и укореењеног урбано-руралног начина живота. Несумњиво, неформалност у контексту савремене трансформације насеобинског простора Калуђерице није нужно феномен сиромаштва, баш као што се ни урбанизација не може тумачити као индикатор просперитета. Специфична историја неформалности, која је почела у социјалистичком и настављена у пост-социјалистичком друштвено-историјском контексту, створила је дугорочно укореењен образац насељавања који је преживео све друштвене промене и покушаје реорганизације. Даљи напори за легализацију могу бити кључни за унапређење услова живота у Калуђерици, али ће бити важно водити рачуна о специфичним социо-економским детерминантама које су обликовале ово насеље.

ЛИТЕРАТУРА

- Јовановић, Р. (1978). Преображај приградских насеља на примеру Сремнице и Калуђерице. *Зборник радова Географског института 'Јован Цвијић', САНУ, 30, С, 145-195.*
- Попис становништва, домаћинстава и станова 2022. Упоредни преглед броја становника 1948, 1953, 1961, 1971, 1981, 1991, 2002, 2011 и 2022. Републички завод за статистику, 2023.
- Савељић, Б. (1989). *Београдска фавела: Настанак и развој Калуђерице као последица бесправне стамбене изградње у Београду*. Београд: Истраживачко-издавачки центар ССО Србије.
- Стратегија одрживог урбаног развоја Републике Србије до 2030. године: 47/2019-4
- Урбанистички завод Београда (2017). плана Генералне регулације грађевинског подручја седишта јединице локалне самоуправе, целина XX, општине Гроцка, Палилула, Звездара и Вождовац
- Abrams, C. (1966). *Man's Struggle for Shelter in an Urbanizing World*. Boston: The MIT Press Classic Series.
- Bajić, T., Petrić, J., Nikolić, T. (2016). Fuel poverty and perception on housing and environmental quality in Belgrade's informal settlement Kaluđerica. In: *Spatium*, 35, 1-9
- Đukić, A., Stupar, A. (2009). Unplanned Settlements, (Un)Expected Problems: 'Green' Solutions for Low Carbon Serbia?, *45th ISOCARP Congress 2009*.
- Fegue, C. (2007). Informal settlements' planning theories and policy-making in sub-Saharan Africa – from 'site' to 'people': a critical evaluation of operations 'Murambatsvina' and 'Garikai' in Zimbabwe. *International Journal of Sustainable Development and Planning*, 2(4), 445-460.
- Göler, D., Martinović, M., Ratkaj, I., & Šantić, D. (2012). Informelles Wohnen als Routine? Multiple urbane Transformationen in der Agglomeration Belgrad: Das Beispiel Kaluđerica. In: *Mitteilungen der Österreichischen Geographischen Gesellschaft*, 212-237
- Harvey, D. (1985). *The Urbanization of Capital: Studies in the History and Theory of Capitalist Urbanization*. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Lewis, O. (1966). *Livida: A Puerto Rican Family in the Culture of Poverty*. New York: Random House.
- Mangin, W. (1967). Latin American squatter settlements: a problem and a solution. *Latin American Research Review*, 2(3), 65-98.
- Milić, V., Petovar, K. & Čolić, R. (2004). Bespravna izgradnja u Srbiji: Geneza i perspektive rešavanja problema. *Strateški okvir za održivi razvoj Srbije* 253-261.
- Nedović-Budić, Z., Tsenkova, S. & Marcuse, P. (2006). The Urban Mosaic of Post-Socialist Europe.
- Petovar, K. (2005). Urbanizacija bez urbanosti – bilanca rasta gradova u Srbiji. *Sociology and Space* 43/3: 725-749
- Petrić, J., Bajić, T., Basarić, J. (2014). Nekontrolisano širenje grada pod uticajem faktora rezidencijalnog izbora – primer naselja Kaluđerica u Beogradu. *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja*, Conference proceedings, 3-5 April 2014, pp. 421-427.
- Petrić, J., Bajić, T., Danilović, H.N. (2018). *Urban sprawl of informal settlements in Belgrade, Serbia: Models for standardization and reflections on recovery*. ISUF Italy 2018 4th International Congress: Reading built spaces, Cities in the making and future urban form, Conference proceeding, U, 793-801
- Ratkaj, I., Martinović, M., Sibinović, M. (2010) Geneza problema neformalne stambene gradnje u Beogradu. u: *Lokalna samouprava u planiranju i uređenju prostora i naselja*, Zbornik radova, Beograd: Univerzitet u Beogradu, Geografski fakultet, str. 349-360
- Simeunčević Radulović, S., Mitrović, B., Ralević M., Đurović, M. (2013). Informal Growth of Housing in Belgrade under the Impact of Transition to Global Economy, *Planum -The Journal of Urbanism*, n.26, vol. 1/13, 1-13/13.
- Tosics, I. (2005). City development in Central and Eastern Europe since 1990: The impact of internal forces. *Transformation of Cities in Central and Eastern Europe: Towards Globalization*. 44-78.
- Turner, J.F.C. (1967). Barriers and channels for housing development in modernizing countries. *Journal of the American Institute of Planners*, 33(3), 167-181.
- UN-HABITAT UNITED NATIONS HUMAN SETTLEMENTS PROGRAMME (2006), Four Strategic Themes for the Housing Policy in Serbia. Belgrade.
- Žerjav, B. (2014). Incorporating Informal Construction: Urban Planning in Belgrade and Proposals for Changes. *Journal of Urban Planning and Development*, 140(2)

ИНТЕРНЕТ ИЗВОРИ:

<https://www.halooglas.com/> - приступљено 6.6.2024.

**GEOGRAPHY OF INFORMAL SETTLEMENTS IN BELGRADE: THE
CASE OF KALUĐERICA**

Lidija Tošović³

Abstract: Informal settlements are known as a contemporary phenomenon in many urban areas world-wide. Since the 1960s, Belgrade has witnessed the emergence of the first such settlements. The urban area of Belgrade has undergone significant spatial and demographic transformations due to the strong process of urbanization and intensive migration flows from rural to urban areas. This population pressure has led to rapid urban development, sprawling over into peri-urban areas that have become zones of population influx and the expansion of informal housing construction. The first association when it comes to informal settlements in Belgrade is Kaluđerica, a settlement belonging to the municipality of Grocka. This urban settlement on the southeastern outskirts of the city is often referred to as the "largest informal settlement in Europe." Characterized in this manner, it attracts considerable attention from researchers in various scientific disciplines, primarily geographers. This study aims to provide insight into the urban-geographical characteristics of the Kaluđerica settlement. The methodology involves the analysis of available data sources, such as planning documentation, census statistics, and relevant studies in this field. The study specifically focuses on the socio-economic context of informal settlements, with a focus on the spatial-population development of the settlement and the differentiation of key stages in its development. The evaluation of the state of housing infrastructure is also an important element of the analysis of informal settlements such as Kaluđerica. Through this case study, the research seeks to contribute to a deeper understanding of the geography of informal settlements and provide a more detailed insight into the dynamics of their urban development through the analysis of socio-economic factors. The results of the study would contribute to identifying the main challenges faced by contemporary informal settlements and potentially serve as a basis for shaping urban planning strategies, policy development, and guiding interventions to effectively address these challenges.

Keywords: informal settlements, urban development, urbanization, Kaluđerica, Belgrade

³ Ph.D. student, suklidija@gmail.com

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

91(082)
55(082)

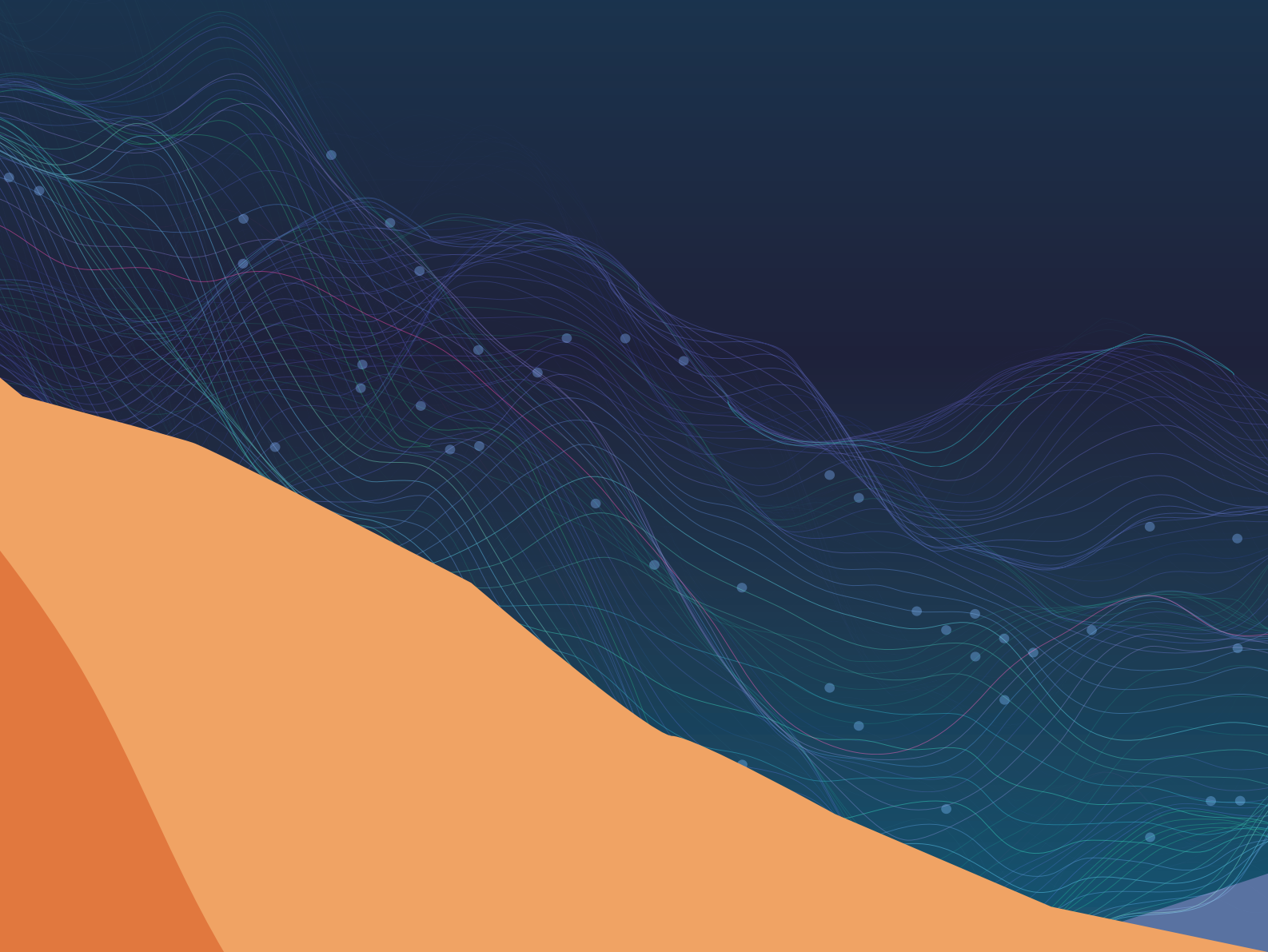
КОНГРЕС географа Србије са међународним учешћем Quo vadis
geographia?, У сусрет новим географским хоризонтима (6 ; 2024 ;
Златибор)

Универзитет у Београду - Географски факултет [и] Српско
географско друштво уз подршку Министарства просвете ... организују
VI Конгрес географа Србије са међународним учешћем Quo vadis
geographia?, У сусрет новим географским хоризонтима, Златибор,
август 2024. године : зборник радова : и зборник младих
истраживача. Књ. 2 / уредници Велимир Шећеров, Иван Раткај,
Даница Шантић. - Београд : Универзитет, Географски факултет, 2024
(Београд : Planeta print). - 486 стр. : илустр. ; 29 cm

Текст ћир. и лат. - Радови на срп. и енгл. језику. - Тираж 300. -
Библиографија уз сваки рад. - Abstracts.

ISBN 978-86-6283-155-2

а) Географија -- Зборници б) Геологија -- Зборници

ISBN 978-86-6283-155-2

9 788662 831552